

॥ अथ सम्पादकोक्तिः ॥

—००००—

अथ यद्यपि प्रथमकाण्डानन्तरं क्रमप्राप्त द्वितीयकाण्डसम्पादनमेव युक्तम्, परं द्वितीयकाण्डभाष्यस्य सङ्गृहीतादर्शपुस्तकेभ्योऽपरं मेकमपि विशुद्धं पुस्तकं सङ्गृहणीयं तच्च कालसायेन मिति धिया क्रममुल्लङ्घायस्य द्वितीयकाण्डस्य सम्पादने प्रवृत्तोऽभव मितिदं मेवैवंविधक्रमव्यासस्य निदानम् ।

तस्यैतद्वितीयकाण्डस्य पाठान्तरादिसम्पादनाय सङ्गृहीतानां मादर्श-पुस्तकाणां मेव नामधेयानि कल्पितानि—

- क = १६४-पत्रात्मकम्, १६०३-संवत्स्रिखितम्, पूर्णम् ।
 ख = ४८-पत्रात्मकम्, १६०५ (१)-संवत्स्रिखितम्, पूर्णम् ।
 ग = डा०-वेबर-सम्पादितम्, ख०-१८४६-बालिन्मुद्रितम्, पूर्णम् ।
 घ = अजमेर-वैदिकपन्थालये १८५६-संवत्स्रिखितम्, पूर्णम् ।
 ङ = १८५-पत्रात्मकम्, १६६१-संवत्स्रिखितम्, पूर्णम् ।
 च = ३२-पत्रात्मकम्, १८२६-ख०-लिखितम्, पूर्णम् ।
 छ = डा०-वेबरेणालुप्ताक्षराणि विधित्य समाहृतं ग-मुद्रितम् ।
 ज = श्रीरामपुरकलेजीयं ख०-१८१८-लिखितम्, पूर्णम् ।

एष्वष्टसादर्शपुस्तकेष्वष्ट चतुष्कं मूलस्यापरं तु चतुष्कं भाष्यस्य । तत्र ग-घयोरेक्यमुपलभ्यते, समुपलभ्यते च छ-घ-जानां मेकादर्शबीजत्वम्, तत्रापि जस्य परित्याज्यतैव सम्पन्ना ।

अस्मिन् द्वाष्टोऽपिद्योमसंख्यस्य सोमयागस्य शाखानिर्माणादि-सोमाभिषवान्तानि कर्माणि विहितानि । तत्र दोक्षणीया, प्रायणीया, आतिथ्या, उपसद्, अधिप्रणयणीया, आग्रीयोमीया, सत्या चेति प्रधानाङ्गकर्माणि ; तेभ्येदं ऋग्विजुज्ज्वादीनि निष्पन्नास्मिन्नुक्तयोमसस्यह्यन्तानि प्रत्यङ्गकर्माणि समाश्रितानीति विवेकः ।

एकाहाद्योनसचेतिचैविध्यं मापद्मानां सर्वेषां मेव सोमयागानां प्रकृतिभूतस्यापिद्योमस्याध्वरस्यादिभूताङ्गप्रत्यङ्गकर्मणा शाखानिर्माणादीनां मित्रं विधानं मासात् मितोदं काण्डं सध्वरं मित्याचलते । “अध्वरं मिति

पञ्चनाम, ध्वरतिर्दिसाक्रम्मां, तत्प्रतिषेध"—इत्याह हि यास्क (निर० १ ३. ३) । यद्यप्यत्रैव काण्डे पशुसञ्ज्ञपन विहितम्, तथाप्यस्याध्वरत्वं न विद्यन्ते, यद्यप्येवमपशुसञ्ज्ञपनस्याप्यविहितत्वेन दिसात्वाभावात् । तथाह्युक्तं भगवता यास्केन— "याम्नायवघनाददिसा प्रतीयेत"—इति (निर० १ ५. २) । एवमेव छिद्धान्तितं मीमांसादर्शनेऽपि महासुनि-
जैमिन्यादिभिः । तदेव "दृष्टवदानुयविक्र, स द्वाविशुद्धि"—इति (सा० त० कौ० २ का०) साङ्ख्याचार्यसिद्धान्तो जलमध्यस्थमसौक्ष्मोदवत् किं न विस्तिष्ठति इति सुधीर्भिर्विभाष्य मेव ।

इह काण्डे यावन्त्याख्यानानि श्रुतानि, तेषु "सौपर्णीकामव" नाम (११६, १६२ प०) प्रधानं मन्यतेऽस्माभिः । वस्तुतस्त्वेतदाख्यानं स्याच्छत-
पथाम्नायाच्च पूर्वतनम्, कथं मन्यथा ह्युपपद्येताऽत्र ब्राह्मणे तद्वाख्यानम् । एतस्याख्यानस्याधियज्ञ्याख्यानतोऽधिदैवत (वैज्ञानिकं) व्याख्यानं सुक्तं, उत्तरम्, श्रेयं तु तद् गुरुपदेशादिभिः ।

एतदेवाख्यानं रामायण—महाभारत—भागवतामिपुराणादिषु वज्रधा-
प्रपञ्चितं मतिपक्षवित्तम् । तत्त्वतस्त्विदं मुपाख्यानं किञ्चिदुपदेशदानाय,
वक्तव्यविषयस्य गौरवपरिहाराय च कविकल्पनाप्रसृतं सर्वं मन्त्रमेव ।
तदिदं मन्त्रं यज्ञीयव्याख्यानतोऽपि सुप्रतीयते, तथाच "वागेव सुपर्णी, इयं
कद्रू"—इत्यादिकं (१६१ प०) द्रष्टव्यम् । तैत्तिरीयकेऽप्येवमेव—"इयं
कद्रू, यसौ सुपर्णी, हन्दासि सौपर्णेया"—इति (स० ६. १ ६. २) ।
अतएवोक्तं ममिपुराणेऽपि—"गायत्र्यादीनि हन्दासि सौपर्णेयानि
पत्न्यम्"—इति । वैदिकाख्यायिकाणां मेयैव गतिं प्राप्य सर्वत्रोप-
पन्नते । उक्तं चैतन्मीमांसादर्शनेऽतिमुक्तम्—"यस्य ह्युत्तानान्वाख्यान-
म्"—इत्यादि (जै० सू० १ २ १० श्र० भा०) । एवञ्चैतन्मूलक-
महाकाण्डेतिहासपुराणग्रन्थानां मपि सर्वेषां मेवमेव गतिं सर्वे श्रेष्ठो-
मद्भिः स्वीकार्येत्यत्र किमु वक्तव्यं भस्मोति श्रम् ।

काशीकोठा-नाम राजन्वतो । } श्रीसत्यव्रतशर्मा ।
स १८६१ । ख० १८०५ । } (व्यावसय, सामश्रमो, आचार्यश्च)

॥ अथमूलशुद्धिपत्रम् ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र० द्रा० क०	श्लो
सुर्व्वं ...	सुर्व्वं ...	१. २. १४. ...	१५
पुष्पमिति ...	पुष्पमिति ..	१. २. २०. ...	१७
पुष्पमिति ...	पुष्पमिति ...	१. २. २०. ...	१०
घेनै ...	घेनै ...	१. २. २१. ...	१७
मुत्तरं ...	मुत्तरं ...	१. ५. ११. ...	६०
मित्येत्ततो ...	मित्येत्ततो ...	१. ५. ३१. ...	६४
युद्धाचंयमो ...	यद्धाचंयमो ...	१. ५. ३८. ...	६६
कुरुपञ्चालवा ...	कुरुपञ्चालवा ...	२. २. १५. ...	१०५
तद्विरुद्धाणां ...	तद्विरुद्धाणां ...	२. ३. १. ...	११६
वेदागु ...	वेदागु ...	२. ३. ४. ...	११६
वृत्त्यस्युदिति- ...	वृत्त्यस्युदिति-	२. ४. २ ..	१३६
व्यौर्यं ...	व्यौर्यं ...	१. ६. ७. ...	१६६
सुम्भूता ...	सुम्भूता ...	२. ६. ८. ...	१६६
प्रक्षब्धं ...	प्रक्षब्धं ...	२. ६. ११. ..	१६७
यङ्कुन्दोभ्य* ...	यङ्कुन्दोभ्य ...	३. २. ८. ...	२१०
वे ...	वे ...	३. ४. ८. ...	२४३
ऽग्रानागामौषधि*	ऽग्रानागामौषधि	३. ४. १३. ...	२४४
निज्जुबोद्धनु ...	निज्जुबोद्धनु ...	३. ४. २०. ...	२४६
जाप्ति ...	जाप्ति ...	३. ५. ११. ...	२५८

अश्वत्थ	—	अश्वत्थ	प्र० प्रा० क०	श्लो
दुरीहसौ ...	...	दुरीयसौ ..	४. १. ११ ...	२७३
मेतुद्दिग्भ्यो .	.	मेतुद्दिग्भ्यो ...	४. १. ३२. ...	२७६
हैवास्या ..	..	हैवास्या ..	४ २. १५. ...	२८८
ध्रुवेण ..	..	ध्रुवेण .	५ ४. १६. ..	३४४
युद्धै ...	...	युद्धै	५. २. १. ...	३७६
मध्ये- ...	..	मध्ये- ...	४ ५ १४. ...	४१९
सुग्धालुब्धता ...	...	सुग्धालुब्धता ...	५. ४. २२. ...	४१३
यूप शकल ..	..	यूपशकल ..	५. ४. ३०. ...	४१५
एत ...	...	एतं ...	५. ५. २ ...	४३३
॥ ११ ॥ ...	...	॥ १२ ॥ ...	६. २ १२. ...	४५४
ऽस्मिन् ...	...	ऽस्मिन् ...	६. ३. १२. ...	४६६
ऽस्मिन् ...	...	ऽस्मिन् ...	६ ३ १२ ...	४६६
रेतुनस्तोकान् ...	...	रेतुनस्तोकान्	६. ३. २२. ...	४६८
सुन्दधत्ते ...	...	सुन्दधत्ते ...	६. ३. ३०. ...	४७०
भूतोऽनर्थः ...	...	भूतोऽनर्थः ...	६. ४. १५. ...	४८४
मसुरित्यु ...	...	नमसुरित्यु ...	७ ४. ३१. ...	५५९

स्यादेव मन्योऽन्योऽपि चाश्वत्थपाठ शोधकृदृष्ट्यादिदोषतः ।

शतपथब्राह्मण-तृतीयकाण्डस्य

सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

अथ प्रथमः प्रपाठकः	(देवयजनं १ध० १ब्रा०)	...	१८०
अथ द्वितीयः प्रपाठकः	(वार्चं यच्छति २ध० २ब्रा०)	...	८१
अथ तृतीयः प्रपाठकः	(गौडे कृष्णाग्नि ३ध० ३ब्रा०)	...	१८१
अथ चतुर्थः प्रपाठकः	(तद्य एष पूर्वार्द्धो ५ध० १ब्रा०)	...	२७२
अथ पञ्चमः प्रपाठकः	(ब्रिजामानो देवास्य ६ध० २ब्रा०)	...	३६१
अथ षष्ठः प्रपाठकः	(पाशं कृत्वा ७ध० ३ब्रा०)	...	४४१
अथ सप्तमः प्रपाठकः	(सोऽत्युपयनति ८ध० ५ब्रा०)	...	५१३

॥ अथाध्यायसूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः	(देवयजनं १प्र० १ब्रा०)	...	१८०
अथ द्वितीयाध्यायः	(दक्षिणेनाहवनीयं १प्र० ५ब्रा०)	...	५८
अथ तृतीयाध्यायः	(सप्त पदान्यनु- २प्र० ३ब्रा०)	...	१३६
अथ चतुर्थाध्यायः	(शिरो वै यज्ञस्यातिथिं ३प्र० २ब्रा०)	...	२०६
अथ पञ्चमाध्यायः	(तद्य एष पूर्वार्द्धो ३प्र० १ब्रा०)	...	२७२
अथ षष्ठाध्यायः	(उदरं मेवास्य सदः ३प्र० ५ब्रा०)	...	३४१
अथ सप्तमाध्यायः	(अग्निं मादत्ते ५प्र० ३ब्रा०)	...	४०८
अथाष्टमाध्यायः	(तद्यैतम् प्रष्टवो ६प्र० १ब्रा०)	...	४५१
अथ नवमाध्यायः	(प्रजापतिर्वै प्रजा ७प्र० २ब्रा०)	...	५२१

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥

पङ्क्ता	ब्राह्मणनाम	प्रपाठकस्य	अध्यायस्य	श्लो
१	देवयजनब्राह्मणम् ...	१प्र० १ब्रा० ...	१अ० १ब्रा० ...	१
२	दौक्षाब्राह्मणम् ...	१प्र० २ब्रा० ..	१अ० २ब्रा० ...	१२
३	आम्रावैष्णवेष्टिब्राह्मणम्	१प्र० ३ब्रा० ...	१अ० ३ब्रा० ...	२६
४	शौद्रभणब्राह्मणम् .	१प्र० ४ब्रा० ...	१अ० ४ब्रा० ...	४४
५	अजिनदौक्षादिब्राह्मणम्	१प्र० ५ब्रा० ...	२अ० १ब्रा० ...	५८
६	दौक्षितव्रतब्राह्मणम्	२प्र० १ब्रा० ...	२अ० २ब्रा० ...	८१
७	प्रायणीयेष्टिब्राह्मणम्	२प्र० २ब्रा० ...	२अ० ३ब्रा० ...	१०३
८	सोमाख्यानब्राह्मणम्	२प्र० ३ब्रा० . .	२अ० ४ब्रा० ...	११६
९	सोमश्रयणीब्राह्मणम्	२प्र० ४ब्रा० .	३अ० १ब्रा० ...	१३६
१०	सोमोपनहनब्राह्मणम्	२प्र० ५ब्रा०	३अ० २ब्रा० ...	१५१
११	सोमपयनब्राह्मणम्	२प्र० ६ब्रा० ...	३अ० ३ब्रा० ...	१६४
१२	सोमपर्याणहनब्राह्मणम्	३प्र० १ब्रा० ...	३अ० ४ब्रा० ...	१८१
१३	आतिथ्येष्टिब्राह्मणम्	३प्र० २ब्रा० ...	४अ० १ब्रा० ...	२०६
१४	तानूनपञ्चब्राह्मणम् ...	३प्र० ३ब्रा० ...	४अ० २ब्रा० ...	२२६
१५	अवान्तरदौक्षाब्राह्मणम्	३प्र० ४ब्रा० ...	४अ० ३ब्रा० ...	२४१
१६	उपसदिष्टिब्राह्मणम्	३प्र० ५ब्रा० ...	४अ० ४ब्रा० ...	२५०
१७	वेदिनिम्नायब्राह्मणम्	४प्र० १ब्रा० ...	५अ० १ब्रा० ...	२७३
१८	अभिप्रणयनब्राह्मणम्	४प्र० २ब्रा० ...	५अ० २ब्रा० ...	२८५
१९	यक्षपुरुषब्राह्मणम् ...	४प्र० ३ब्रा० ...	५अ० ३ब्रा० ...	३०५
२०	सोमाभिववब्राह्मणम्	४प्र० ४ब्रा० ...	५अ० ४ब्रा० ...	३२५
२१	सदोब्राह्मणम् ...	४प्र० ५ब्रा० ...	६अ० १ब्रा० ...	३४१
२२	धिर्य्यब्राह्मणम् ...	५प्र० १ब्रा० ...	६अ० २ब्रा० ...	३६१
२३	वैश्वर्जनब्राह्मणम् ...	५प्र० २ब्रा० ...	६अ० ३ब्रा० ...	३७०

शब्दा	प्राक्शब्दानाम्	प्रपाठकस्य	अध्यायस्य	शब्दे
२४	यूपमानब्राह्मणम् ...	५५०	३ब्रा० ... ६५०	४ब्रा० ... ३६४
२५	यूपनिधानब्राह्मणम्	५५०	४ब्रा० ... ७५०	१ब्रा० ... ४०८
२६	सूपैकादशिनौब्राह्मणम्	५५०	५ब्रा० ... ७५०	२ब्रा० ... ४२६
२७	पशुपाकरणाब्राह्मणम्	५५०	६ब्रा० ... ७५०	३ब्रा० ... ४३२
२८	पशुसंज्ञपनब्राह्मणम्	६५०	१ब्रा० ... ७५०	४ब्रा० ... ४४९
२९	आप्रोब्राह्मणम् ...	६५०	२ब्रा० ... ८५०	१ब्रा० ... ४५९
३०	पशुवप्राब्राह्मणम् ...	६५०	३ब्रा० ... ८५०	२ब्रा० ... ४६३
३१	पशुपुरोडाशब्राह्मणम्	६५०	४ब्रा० ... ८५०	३ब्रा० ... ४८९
३२	प्रयाजानुधाजब्राह्मणम्	६५०	५ब्रा० ... ८५०	४ब्रा० ... ५०४
३३	उपयाजब्राह्मणम् ...	७५०	१ब्रा० ... ८५०	५ब्रा० ... ५१३
३४	पञ्चैकादशिनौब्राह्मणम्	७५०	२ब्रा० ... ९५०	१ब्रा० ... ५२९
३५	वसन्तीवरीब्राह्मणम्	७५०	३ब्रा० ... ९५०	२ब्रा० ... ५३२
३६	सत्याब्राह्मणम् ...	७५०	४ब्रा० ... ९५०	३ब्रा० ... ५४४
३७	अधियवयब्राह्मणम्...	७५०	५ब्रा० ... ९५०	४ब्रा० ... ५७३

॥ अथ कण्डिकासूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम्	शब्दे	कण्डिकाप्रतीकम्	शब्दे
अग्नये त्वा रायस्पोषदे ...	२११	अत्र हैके । त्वयं वा ...	१५१
अग्निं ज्वेद्वानरं ...	५१३	अथ ऽहतरथाहुः ...	३२६
अग्निर्ब्रह्मेति ...	८३	अथ द्वाष्वाविषाणाः ...	६१
अग्नीधोमौ वै देवानाः ...	२५८	अथ खनति । प्राक्ष ०—०	
अतिच्छन्दसा भिमोते ...	१५३	उपरेण ...	४०८
अतिघेरातिथ्य भसि ...	२११	अथ खनति । प्राक्ष ०—०	
अत्र हैके । अद्भुतोय ...	६५	यजमानेन ...	३४२
अत्र हैके । उदमात्र ...	१८६	अथ गृह्णाति । समुद्रस्य ...	५५९

कण्डिकाप्रतीकम्	शब्दे	कण्डिकाप्रतीकम्	शब्दे
अथ पुनः प्रपद्य ...	३०७	अथ मिनोति । या ते ...	४११
अथ पुनरेत्याहवनीय ...	४५४	अथ मुखं ब्विमृष्टे... ..	५१३
अथ पुनर्होष्टं न्यस्यति ...	८७	अथ मेखलां परिहरते ...	६०
अथ पुरस्तात् । उदीचीः	२७८	अथ मैत्रावरुणचमसेनैता	५५०
अथ पूर्वयोत्तरस्याम् ...	२६८	अथ य एष मध्यमः ...	३४१
अथ एषदान्यं गृह्णाति ...	५०५	अथ यच्चतुर्विंशतिविक्रमा	२०३
अथ मौष्णम् । पशवो ...	५२२	अथ यजमानाय पदं ...	१४०
अथ प्रतिप्रस्थाता । अग्रेण	१८७	अथ यत् त्रिंशत्	२७३
अथ प्रतिप्रस्थाता । उत्तरं	३१०	अथ यत्पञ्चदशत्वः पण्यते ...	१६६
अथ प्रक्षरे निक्षुवते ...	२४६	अथ यत्पञ्चदशत्वो गृह्णाति	२११
अथ प्रहरिष्यन् । यं ...	५७८	अथ यत्पञ्चदशत्वो मिमीते	५७६
अथ प्राङ्निवोदङ्गुत्क्रामति	१५	अथ यत्पञ्चदशत्वस्य	३०६
अथ प्रोक्षते । गर्भो वा ...	६१	अथ यत्पञ्चदशत्वस्य प्रति ...	४६४
अथ वर्ध्नीः	०—०	अथ यत्पञ्चदशत्वस्य सौ ...	२७३
अस्या एतद्	३४३	अथ यत्र मेक्षन् भवति ...	८६
अथ वर्ध्नीः	०—०	अथ यत्र सुप्ता पुनरु ...	८७
अस्यैतद्	४०६	अथ यत् षट्त्रिंशत्	२७३
अथ बार्हस्पत्यम्	५२३	अथ यत्समिधं मभ्यादधाति	५४६
अथ मदन्तोत्पस्पृश ...	२४३	अथ यत्साक्षा साहेति ...	३२
अथ मध्य उद्याधारयति ...	२६८	अथ यदक्षया	४८६
अथ मध्यमं हृदि रूप ...	२११	अथ यदग्नौ होय्यन्ति ...	३६५
अथ मध्येऽङ्गुल्याक्ताग्रं ...	१५५	अथ यदपा मन्ते क्रौञ्चाति	१६६
अथ मनोतापै हविषो ...	४८४	अथ यदि द्वे क्षणाग्निने ...	१८३
अथ भारतम् । ब्विशो वै	५२४	अथ यदुपमृत्वाद्यं ...	२५६
अथ मिनोति । युताग्न्या	३४४	अथ यद्विंशदशत्वो मिमीते...	१५४

कण्डिकाप्रतीकम्	२४	कण्डिकाप्रतीकम्	२४
अथ यद्वैक्षित । अत्रत्य वा	८८	अथ या प्रोक्षणा परि-	
अथ यद्वैक्षित । अत्रत्य वा		श्रियन्ते । ता ऽव्यवटे	
यजुर्वा साम	६५	अवनयति ... ३४३, ४०६	
अथ यद्वैक्षितायाभिद्धरन्ति	८८	अथ या व्याप परिश्रियन्ते	४६४
अथ यद् भुवाया माज्यं ०—०		अथ यान्युपभृत्यवदानानि	४८८
तज्जुह्वा यतुष्कालो ...	१२०	अथ या मक्ष्मौः स्रुवा . .	४८
अथ यद् भुवाया माज्यं ०—०		अथ यावेतौ जघनेनामौ ...	३०६
तज्जुह्वा मानयति ...	४८	अथ यास्तद्देवाः । जुष्टास्तनू	
अथ यद् ब्राह्मण इत्याह...	६६	०—० तत्सार्द्धं सङ्गमे	२३१
अथ यद्यु परिश्रियन्ते ...	४८६	अथ यास्तद्देवाः । जुष्टास्तनूः	
अथ यद्वपया प्रघर्ष्य ...	४८१	०—० तदिदमे सन्नयदधतैय	२३०
अथ यद्वसाहोमस्य ...	४८६	अथ युनक्ति । उखावेत ...	१८४
अथ यदाधं यच्छति ...	६६	अथ यूपशकल मवगूहति	४१३
अथ यद् दृषोस्तुका ...	२६६	अथ यूपशकल मादत्ते ...	४५२
अथ यद्विप्राभ मुपैति ...	५०६	अथ यूपशकलं प्रास्यति ...	४०६
अथ यवमत्यः प्रोक्षणी ...	३४२	अथ रराक्षा मुपस्पृश्य ...	३११
अथ यस्मात्सोमो नाम ...	५८०	अथ राजान मादत्ते ...	१६०
अथ यस्मात्स्वरुर्नाम ...	४१३	अथ राजानमादायोत्तिष्ठति	१६८
अथ यस्मादातिथ्यं ...	२०६	अथ राजानमादापारोह्य	१६८
अथ यस्माद्यज्ञो नाम ...	५८०	अथ राजान मुपवह्वरति	५४४
अथ या प्रोक्षणा परि-		अथ कस्यज्या ०—० इन्द्रस्य	३४६
श्रियन्ते । तद्ये ...	२६०	अथ कस्यज्या ०—० विष्णोः	३११
अथ या प्रोक्षणा परि-		अथ व्वपा मुत्तिष्ठन्ति ...	४६६
श्रियन्ते । ता ऽव्यवटे-		अथ व्वसाहोमं गृह्णाति...	४८५
अवनयति	३२६	अथ व्युतं व्युतयति ...	८५

कण्डिकाप्रतीकम् ,

श्लो

अथ व्यतं व्यतयित्वा ...	८५
अथ वाचं यच्छति... ..	५७५
अथ व्याचयति । परि ...	१६८
अथ व्याचयति । प्राची... ..	३०६
अथ व्याचयति । भद्रो ...	१८५
अथ व्याचयति । रेवति ...	४५३
अथ व्याचयति मन्तत ...	५२५
अथ व्यासः । द्विगुणं ...	१५३
अथ व्यासः परिधत्ते ...	१५
अथ वैश्वदेवम्	५२३
अथ शमितारः	४८१
अथ शम्भोश्च स्फुटश्च ...	२७७
अथ शरीर मेवाग्नवहन्ति	१८६
अथ सप्तमं पदं	१३६
अथ समिध मभ्यादधदाह	५४६
अथ सम्प्रेष्यति । मैत्रावरु-	
णस्य धमसाध्वर्यवेहि	५४८
अथ सम्प्रेष्यति । सोमोप-	
नहन माहर	१५१
अथ सारस्वतम्	५२९
अथ सावित्रम्	५९५
अथ सुव्रतस्या माक्षयति	१८६
अथ सोमकपयानुदिशति	१६७
अथ सोमपयानुहनेन ...	१८२
अथ सोमविक्रमिष्य मभि	१६६

कण्डिकाप्रतीकम्

श्लो

अथ सोमोपनहनस्य ...	१५५
अथ सौम्यम्	५२२
अथ स्त्रीर्षायै ज्वेदेः ...	४५३
अथ स्नाति । अमेध्यो वै... ..	१४
अथ स्फुट मादाय	१४०
अथ सुवेणोपस्पृशति ...	३६५
अथ सुवेणोपहृत्वाज्यम् ।	
अग्नि मभिक्षुहोति	२१४
अथ सुवेणोपहृत्वाज्यम् ।	
अवट मभिक्षुहोति	४१०
अथ सुवेणोपहृत्वाज्यम् ।	
अध्वर्युर्वपा मभिक्षुहोति	४६८
अथ सुवेणोपहृत्वाज्यम् ।	
विष्टप मभिक्षुहोति	३४५
अथ हरति	२७८
अथ हविर्ज्ञानियोः... ..	३४६
अथ हिरण्य मपोद्धरति...	१२१
अथ हिरण्ये व्याचयति ...	१६६
अथ हृदयशूलं प्रपच्छति...	५१४
अथ हृदयशूलेनावभृद्यं ...	५१४
अथाह्वावानक्ति	२८
अथामये परिदाय	८७
अथामि मभ्याहृत्य... ..	८२
अथाङ्गुलीर्न्यस्यति	३१
अथामेव राजानं	१५२

कण्डिकाप्रतीकम्	शब्दे
अथापेण शाला तिष्ठन्नभ्यङ्गे	२७
अथाजायां प्रतीचीन मुख्यां	१६६
अथाज्य सुपत्तुणीते । अथ	४६६
अथाज्य सुपत्तुणीते । जुह्वां	४८३
अथातः समवदशन्त्येव ...	२२६
अथातो गृह्णात्येव । आप-	
तये त्वा मरिपतये ...	२२६
अथातो गृह्णात्येव । हवि-	
कृतोरिमा आप इति...	५२४
अथातो वृत्तोपसदा ...	२६१
अथातो होमस्यैव...	४६
अथात्युपपजति ...	५०७
अथाजापोरुते ...	१६८
अथाधरारणिं निदधाति...	२१३
अथाधिभवयं ...	३३०
अथाधिभवणे पर्युपविशन्ति	५०३
अथाधिभवणे यज्ञके ...	३३०
अथाध्वर्युरात्मान सुपत्तुशति	१४१
अथाध्वर्युरारोहयं ...	१८८
अथाध्वर्युश्च ...	३२८
अथानवाहावाजन्ति ...	१८४
अथानुवेद्यन्तम् ...	२७८
अथानुव्यूहति ...	२०६
अथानुव्यूहोपतिष्ठते ।	
एतत् त्वं ...	३८१

कण्डिकाप्रतीकम्	शब्दे
अथानुव्यूहोपतिष्ठते ।	
ब्रिश्वात्वा ...	५४५
अथाम उपनिनयति १४०, ३४४	
अथामरं चतुर्गृहीत मान्यं	
गृहीत्वा । अन्वारभक्ष १२२	
अथामरं चतुर्गृहीत मान्यं	
गृहीत्वा । उदङ् प्रयन् ५४८	
अथामरं चतुर्गृहीत मान्यं	
गृहीत्वा । उपनिष्क्रामति ३०८	
अथापरयोर्दक्षिणे ...	३२६
अथाप्तये द्वितीया...	३७८
अथाप्रीभिश्चरन्ति ...	४५१
अथाभिमन्तयते ...	५१५
अथारणौ पाणौ कृत्वा ...	४
अथावटं परिलिखति ३४२, ३०८	
अथावचन मभिजुहोति...	३६०
अथाशिक्षा मारम्भं ...	३१
अथाश्राव्य न होतारं ...	२५८
अथासाद्य क्षुधं ...	३८१
अथास्याः हिरण्यं ...	१५१
अथासौ दण्डं प्रयच्छति ...	६५
अथासौ वृत्तं प्रदास्यन्नप ...	८५
अथासौ वृत्तं प्रयच्छति ...	८५
अथासौ वृत्तं अपयन्ति...	८३
अथाह पर्य्यमयेऽनु ...	४५३

कश्चिकाप्रतीकम्	प्रष्ठे	कश्चिकाप्रतीकम्	प्रष्ठ
अन्तरतो देवाना	५१४	आददते या य	३७६
अन्तरिद्य गच्छ स्वाहेति	५०६	आददे रावासौति	५७५
अन्तरेणाद्धर्षा	४८७	आदित्य चरु प्रायणीय	१०३
अन्तरेण्युऽउपावहरति	५४४	आन्त मन्त्रिणा मनक्ति	४११
अप प्रणीय । आत्मावैष्णव	०६	आश्ववाल प्रस्तर	२१२
अप एवाभवेत्य	५१४	आसाद्य हवीऽध्याग्नि	२१४
अपराहेदीक्षेत । पुरा केश	१२	आसीदद्विधा भुवनानि	१८२
अभि मादत्ते	४०८		
अमिमीत व्वरिमाण	१८२	इद वै पशो सज्जप्यमानस्य	४४३
अयुक्ता अयुक्ता एकधना	५५७	इद मद्य त ०—० सजातो	३२८
अर्वाक त्वा परेभ्यो	३६५	इद मद्य त ०—० सबन्धुर	३२७
अवच्छितो हि वै पुरुष	१५	इद मद्य त ०—० समानो	३२७
अथारत्नि परिवासयेत	३६८	इध्ना मभ्यादधति	२६५
अथौ ह वै पुत्रा अदिते	२६	इन्द्रागच्छेति	१८६
असुरा ह वा ऽथग्रे	४८	इन्द्रायाध्यक्षायेति	१२४
अस्य हविषस्तमना	४५४	इन्द्रो ह वा ऽर्हत्ताक्षके	६३
अक्षोरावे गच्छ स्वाहेति	५०७	इमे वै प्राणा	८४
आकुत्यै ०—० आत्मना वा	४६	उदर मेवाम्य सद	४०६ ३४१
आकुत्यै ०—० नात एकध	४६	उदीचो मेव दिशम्	१०५
आतिथ्येन वै देवा इष्टा ।		उद्धते प्रऽउगे धनके	१८४
०—० चतुर्धा यद्वनन्	२२६	उद्यच्छन्तोभाम्	३७८
आतिथ्येन वै देवा इष्टा ।		उभयतो दारऽ हविर्ज्ञान	३०६
०—० तानूनपुत्रे	२४१	उशिषो व्वर्जितानि	

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
ऊर्द्धा मेव दिशम्	१०५	गन्धो हैवास्य	२६६
ऊग्रगो व्यधिषदिति	४८६	गभीर मिम मध्वरं दधौति	५७४
ऋणः ह वै पुषधो	३६४	गुदं त्रेधा करोति... ..	४८५
ऋतवो मुग्धा व्यासन्	१०४	गुदो वै पशुः । मेदो	५०५
ऋत्वजो है व देवयजनम्	२	गुह्ये वा ऽएताः परिङ्गियन्ते	५३५
एकादशारत्निं परिवासयेत्	३६८	गोपीधाय ता ऽएता	५३३
एतद् वै विश्वेदेवा	५३३	गोर्वै प्रतिधृक् । तस्यै	१६५
एतद्वाचयेत्	३१०	ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः	२५७
एतया सर्वाभिः	१५४	चतुर्गृह्येत मान्यं गृह्येत्वा	३०८
एताभिर्वै देवा	२५७	कुन्दाऽसि गच्छ स्वाहेति...	५०७
ऐक्ष्यौ विष्टौ	२१२	जुष्टा विष्टाव इति	१२१
ऐन्द्रः प्राणः । अङ्गे ऽव्यङ्गे ...	४८६	तं वा इति हरन्ति	१६६
औदुम्बरी भवति	१८८	तं वै पूर्वार्द्धं मिनोति	४१४
औदुम्बरो भवति	६५	तः सप्तभिः सप्तभिः	३०
कार्श्र्यमयाः परिधयः	२१२	तः ह स्मैतं देवा	४१४
कार्श्र्यमयौ वपाथपय्यौ...	४६७	त ऽव्याप्याययन्ति... ..	२४५
कौशिक ब्राह्मण	१८६	त ऽव्यायन्ति । तः होता	५५१
खदिरेण ह सोम माषखाद	३६३	त ऽव्यायन्ति । प्रत्युपतिष्ठते	५५१
		त ऽउदक्षो निष्कामन्ति	५४८
		त ऽउपयथैव यशून्	४६४

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
त ऽउ चैत ऽउचु । देवा	२६	तदाऽ । पुनरेतदुल्लुक्	४५२
तच्छाला वा विमित वा	३	तदाऽ पूर्वेऽतीत्य ...	२०६
त जघनेन चात्वाल	४८३	तदाऽ । यदेव प्राथम्ये	१०६
ततो देवा एत व्यच	४३३	तदाऽ । यस्मा ऽएतदा .	२४३
ततो यानि त्रीणि सुवेण	४५	तदिहान्त भवति	०१४
तत्पश्चित्ते । दीक्षातपसोस्तनु	१७	तदु तथा न कुर्यात् । अभिष्ठ	४२०
तत्पश्चिद्यन्ति	३४५	तदु तथा न कुर्यात् । काम	१०६
तत्रैता मपि वाच सुवाद	५८१	तदु तथा न कुर्यात् । यथा वै	४५२
तत्रैता मपि वाच मूदु	६३	तदु तथा न कुर्यात् । विमुखैव	२१०
तथेति देवा अत्रवन् । तवैव	१०३	तदु तथा न कुर्यात् । सार्द्धं	३७८
तथेति देवा अत्रवन् सोम-	३६४	तदुदीचीनवः ॥ ॥ सदा भवति	३४५
तथो ऽएवैष एतत् । उपरुद्धैव	४३४	तदुपास्याभितिष्ठति	४६६
तथो ऽएवैष एतत् । यूपशकल	४१५	तदु द्वैक व्याहृ	५४६
तथो ऽएवैष एतत् । सदैव	५४६	तदु होवाच याज्ञवल्क्य ..	२
तदायत्सु व्याचयति । अग्ने नय	३७६	तदेव निदधति ग्रात्वा	३८०
तदायत्सु व्याचयति । एष ते	१५२	तद्वैके । व्यादित्येभ्यश्चर ..	२६
तदाऽ । अक्ते . .	२४६	तद्वैके । व्याह्वनीया ..	१८७
तदाऽ । अत्रद्वैता ...	४६	तद्वैके । देव मैत्रावरुणचमसे	५५१
तदाऽ । उत्तरवेदे	३१०	तद्वैके । अतोत्तरवेदेरनु ...	२६६
तदाऽ । एता मेवैका .	४६	तद्वैके । अतुर्द्धा कुर्वन्ति ..	३७७
तदाऽ । क प्रातरनुवाकस्य	५४६	तद्वैक । गच्छव दृष्टा ...	८२
तदाऽ । कि तद्यज्ञे .	५०४	तद्वैके । प्रथमे व्यते ऽउभौ	८४
तदाऽ । नैघ यजमानेनाम्ना-		तद्वैके । प्रथमे व्यते सर्वे-	८४
रभ्यो . . .	४५३	तद्वैके । सर्वे ऽएव व्यपन्ते	१३
तदाऽ । गोपाकुर्यान्नाभि	४३४	तद्य एष पूर्वार्द्धे, . . .	२०२

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
तद्यत् क्रूरौकुर्वन्ति ०—०		तद्याः पूर्वाह्नेऽनुवाक्या ...	२५७
नेदेत-	४६५	तद्यावेतौ मूर्खौ	३२६
तद्यत् क्रूरौकुर्वन्ति ०—०		तद्यर्था सत् समः स्यात् ...	१
सन्धत्तः	४६५	तदा ऽच्यन्तरे एव ...	२०६
तद्यत् क्रूरौकुर्वन्ति ०—०		तदा ऽच्यहत्तः स्यात् ...	१६
सन्धत्तस्तत्ते	४६५	तदा ऽऋषीणा मनुश्रुत	
तद्यत्पञ्चकृत्य व्यानक्ति ...	२६	मास । ०—० यदेतानि	४५
तद्यत् पृच्छति प्रदत्तं वै ...	४८२	तदा ऽऋषीणा मनुश्रुत	
तद्यत् पृच्छति प्रदत्तेन ..	४८२	मास । ०—० यो दीक्षते	८१
तद्यत् पौष्ण मनु ...	५२३	तदा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास ।	
तद्यत्त्रैतत् प्रदत्तो होता ...	४५१	०—० सम्मत एवं ६०, २४५	
तद्यत्त्रैतं निविध्यन्ति ...	४५४	तदा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास ।	
तद्यत्त्रैतं विप्रसन्ति ...	४५४	०—० सम्मत एष ...	८३
तद्यत् सारस्वत मनु ...	५२२	तदा ऽएकः स्यात् ...	३०
तद्यदन्तरेण... ..	४८८	तदा ऽएतदुभयं	१२०
तद्यदाप्याययन्ति	२४४	तदा ऽएतदेकं कुर्वन् ...	२६०
तद्यदैन्द्र मनु भवति ...	५२४	तदा ऽएतदेको द्वाभ्या ...	५०६
तद्यद्विरण्णशकलावभितो		तद्यै देवा अस्पृण्वत । त	
०—० भवतः	४८६	एताभिर्	२५७
तद्यद्विरण्णशकलावभितो		तद्यै देवा अस्पृण्वत । त	
०—० भवत व्याश्रायाश्च	४६६	एतैः ह्यथा	३२६
तद्यद् बार्हस्पत्य मनु ...	५२३	तद्यै देवा अस्पृण्वत । त	
तद्यदपया धरन्ति	४७०	एतैः सर्वाः	३४२
तद्यद् वैश्वदेव मनु... ..	५२४	तद्यै देवा अस्पृण्वत तेऽस्यैतेन	५७७
तद्यन्मैत्रावरुणधमसेन ...	५५०	तद्यै नवनीतं भवति । दृतं	२०

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
तनूनपत्रे शाकुरायेति ...	२२६	तस्मान्नित्तदक्षिणा ...	२७७
तं त्वा जुषामहे . . .	३६५	तस्मान्मध्यमाच्छद्मो . . .	...
तन्न सर्वं ऽइवाभिप्रपद्येत ...	३	उदङ् द्वादश ...	२७३
तं दिदधाति . . .	४२६	तस्मान्मध्यमाच्छद्मो . .	...
तन्मध्य ऽमौदुम्बरी ...	३४१	उदङ् पञ्चदश . . .	२७२
तपसा वै लोकं जयन्ति .	२६२	तस्मान्मध्यमाच्छद्मो ...	...
त मभिमिमौते । घ्नन्ति वा	५७६	दक्षिणा द्वादश ...	२७२
त मभिमृशति । यत्ते सोम	५७७	तस्मान्मध्यमाच्छद्मो . . .	...
त मभ्यर्वाति । शौर्धतोऽय ऽव्या २८	...	दक्षिणा पञ्चदश ...	२७२
त मादत्ते । देवस्य त्वा ...	५७४	तस्मान्मध्यमाच्छद्मोः ...	...
त मिन्द्राग्नौ मनु . . .	३६३	प्राङ् षड्विंशतं ...	२७२
त मुच्छयति । उच्छयस्य ...	६५	तस्मिन् वाचयति ...	१८७
त मेव मभिमृश्य ...	३६५	तस्यै क मेकादशिन्या ...	५२१
तं परिवासयति ...	३६८	तस्य ते पवित्रपत इति ...	३१
तं प्रव्यवमान मनु ...	३६६	तस्य यन्निखातम् ...	४१४
तं प्राक्षं पातयेत् ...	३६६	तस्य रुक्मा पुरस्ताद् ...	२७६
तथो समववृत्तयोः ...	३७७	तस्य वा ऽएतस्य व्याससः ...	१६
तयोऽन्यतरां कुशौ माघिच्छेद ३६३	...	तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति २७	...
तस्मादाहुः । मनो देवा ...	२२८	तस्या माघारयति ...	२६८
तस्माद् न प्रतीचौनशिराः ३	...	तस्यावाद् मेधः पपात ...	४८२
तस्माद् न सा ...	२२७	तस्यै गन्धर्वाः । वेदानेव ...	११६
तस्मादेतदृषिणाभ्यनूतम् ...	२२८	ता यथैवादो देवाः । प्राक्षिण्व-	...
तस्माद् दौक्षिता ...	३६४	न्तोम मच्छ सैनान् ...	१२४
तस्माद् ब्रह्मचारिण्य ...	३६४	ता यथैवादो देवा ।	...
तस्माद्यदि यूपैकादशिनो	५२५	प्राक्षिण्वन्तोम मच्छैव	१२१

कण्डिकाप्रतीकम्

शब्दे

ता यथैवादो देवाः । व्यङ्गयन्त	१२४
ता वा ऽच्यनुष्टुभा जुहोति ।	
वाग्वा अच्यनुष्टुप्...	४८
ता वा ऽच्यनुष्टुभा जुहोति ।	
सैषानुष्टुप् ...	४९
ता वा ऽज्जाना मिव ...	६४
तां वा ऽएता परिश्रयन्ति	३
ता वाचयति । नमस्त ...	४६३
तां वै युगमाचौ	२७६
ता वै युगशस्त्रेण ...	२७७
ता यट् सम्पद्यन्ते ...	२६०
ता आहृत्य जघनेन ...	५३५
तानि वा ऽएतानि ...	५३६
तानि वै यच्च जुहोति ...	४५
तान्स्मभ्योऽधयन्ति ...	५४४
ता देवा । असुरेभ्यो ...	६३
तान् देवा प्रति समैन्मत्त ...	३४७
तां नेष्टा व्याचरति ...	१४१
तान् प्रादेशमाधं ...	३०६
तान् बाहुमाभान्	३२८
तान्यत्र निविध्यन्ति ...	५२५
तान्यत्रोदीधो नयन्ति ...	५२५
तान् यथाखात मेवावमर्शयति	४२८
तान् यथाग्रात मेवोत्थिगति	१२८
तान् यथापरिस्त्रिग ...	४२०

कण्डिकाप्रतीकम्

शब्दे

ता मद्भिर्भुक्षति ...	२७६
ता मन्तरेण यश्चाग्निं ...	४६७
ता मभिमृशति ...	१८८
ता मस्तमिते व्याचं ...	८२
ता मुञ्चयति । उद्भिर्व ...	३४३
ता परिवासयति ...	४६७
ता परिहरते ...	६१
तां प्रतिपश्याम्यवेष्ट्या-	६३
तावनुषिञ्चत । मनस्त ...	४६५
ता वा ऽद्याव्यहविषो ...	१५८
ता वा ऽएता । पञ्च ...	१०४
ता वै सर्वेषु सवनेषु ...	५३२
ता वै स्यन्दमानानां ...	५३३
ताश्चतुर्विंशतिः ...	२६०
ते ऽच्यभिमन्त्रयते ...	३१०
ते गन्धर्वा चन्वागत्याम्रवन्	११६
तेऽग्निनैव त्वधं •—• अग्निर्वै	२४१
तेऽग्निनैव त्वधं •—• तपो वा	२४१
ते देवा । जुष्टान्तनू •—•	
कम्योयदष्टुगिति ...	२२०
ते देवा । जुष्टान्तनू •—•	
तदेवा अण्येतर्हि ते द्योसुट्	२२८
ते देवा । जुष्टान्तनू •—•	
इषेत ऽथाग्राग्नेषु ...	२२८
ते देवा अध्वर्युं ममूवन् ...	४१५

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
ते देवा अम्रुवन । गौर्वा ऽइद५	१५	ते ह५र्त्तीयमाने ऽऊचतु	३६१
ते देवा ईक्षाक्षकिरे	६२	ते ह्यादित्या उचु	२७४
ते देवा यज्ञ मम्रुवन्	६१	ते होचु । अपीत्यन्त्वा	२४२
तेन देवा अयजन्त	३६४	ते होचु । अस्या मेव	१०३
तेन पुरस्तादनुयाजेयु	५०६	ते होचु । उपैव • •	
तेनानुयाजेषु चरति	५०५	सा हास्मै निपलाश	६२
ते निरुवते एष्टा	२४६	ते होचु । उपैव •—•	
तेऽन्य मेव प्रति	२७५	सा हैन जुजवे	६२
तेभ्यो गायत्री सोम	११६	ते होचु । कि नस्तत	३६४
तेभ्यो व्याच	२७५	ते होचु । न वा अन्येन	२७४
तेभ्यो ह व्याक चुक्रोध	२७६	ते होचु । न वा ऽइमेऽस्य	४३३
तेऽवच्छाय पुरुषम् । गथेता	१५	ते होचु । यन्न, त्वय्येव	१०३
ते वा ऽएत ऽएकादश	४५१	ते होचु । यन्त्वस्या	१०३
ते वा ऽएते । सोमस्यैव	३६५	ते होचु । योषित्कामा वै	
ते वा मारभ ऽइति	५८	गन्धर्वा व्याच मेवैभ्य	११८
तेऽविदु । अय वै	२४२	ते होचु । योषित्कामा वै	
तेऽविदु । पापीयाऽसो	२२७	गन्धर्वास्सहैव पत्नीभिर	५४८
ते वै दिशामानो भवन्ति	३६६	ते होचु । हन्त य	३४८
ते वै षड् भुत्वाप्याययन्ति	२६५	ते होचु । हन्तेद तथा	२२७
तेषा यत्र व्यपामि	५२५	तेर्यत्र प्रधरन्ति	५२६
तेषा वा ऽव्यर्द्धानुपकिरन्ति	३६५	अयोदशारत्नि परिवासयेत	३८८
ते समवगृह्णन्ति	२३०	त्रिष्टया परिध्ययति	४१२
ते समववर्त्तयन्ति	३०७	चौष्टि ह वै पश्चोरेकादशानि	५०४
ते सह पत्नीभिरीयुः	५४८	त्रैककुद भवति	२८
ते ह देवा उचु । इय सु	५४८		

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
दक्षिणा मेव दिशः ...	१०५	देवा ह वै यज्ञं ०—० ता	
दक्षिणेनाहवनीयं ...	५८	दक्षिणतो ...	२४६
दिवा गृह्णीयात् पश्यन् ...	५३३	देवा ह वै यज्ञं ०—० वक्षो	३०६
दिवि वै सोम आसीत्		देवाना मु ह स्म ...	२४२
०—० तद्विष्ण्वाना ...	११६	द्यावापृथिवी गच्छ ...	५०७
दिवि वै सोम आसीत्		द्वयं वा ऽव्यभुपरवा ...	३२५
०—० व्यागेव सुपर्णीयं	३६१	द्वयो ह वा ऽहद ...	२७४
दिवे त्वा सूर्याय त्वेति ...	५४५	द्वादशारत्नं परिवासयेत्	३६८
दिव्यं नभो गच्छ ...	५१३		
दिशो मुग्धा आसन् ...	१०५	धर्मा मानुष इति ...	४४१
दीक्षायै तपसेऽग्नये ...	४६		
देवः सवितारं गच्छ ...	५०६	न पुरस्ताद्वैवयजनमात्र	
देव त्वष्टृर्वसु रमेति ...	४३५	मतिरिच्छेत ...	२
देवयजनं गोमयन्ते ...	१	नवकपाल पुरोडाशो ...	२१२
देवस्ता देवयज्यायै ...	३६५	नवारत्नं परिवासयेत् ...	३६८
देवा ब्रह्माण आगच्छतेति	१८६	न वै तदवकल्पते ...	२१०
देवाश्च वा ऽव्यसुराश्च ।		नाभिदग्ना भवति ...	१८८
०—० एषु लोकेषु ह्यथा	३२६	नासिका ह वा श्वा ...	२७४
देवाश्च वा ऽव्यसुराश्च ।		नीडे ह्यणाजिन मानुष्याति	१८१
०—० एषु लोकेषु पुरश्च	२५७	नैन मन्यन् चरन्त भयन्त-	
देवाश्च वा ऽव्यसुराश्च ।		मिधात् ...	८६
०—० ततो देवेभ्यः सर्वा	३४२	नो हान्ते गोर्मम स्यात् ...	१६
देवा ह वै यज्ञं ०—० तदतद	१६६		
देवा ह वै यज्ञ ०—० तद		पञ्चदशारत्नं परिवासयेत्	३६६
य एतद ...	४७६	पञ्चारत्नं परिवासयेत् ...	३६८

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
पद समुप पाणौ	१५१	मेधायै मनसेऽमये ०—०	
पलाशशाखया प्राजति	१८४	ते व्यस्यैते	४४
पशुश्च वै यूपश्च	४३३		
पाश कृत्वा प्रतिमुञ्चति	४४१	यज्ञेन वै देवा । इमा जिति	४५,
पुरास्तमयादाह	८६	८१, ८३, ८६, २४४, ४१४	
पुरुषो वै यज्ञ	४०५	यज्ञ वै देवा । व्यग्रे पशु मा	४८३
पूषाध्वनस्यात्विति	१२३	यज्ञ वै देवा । व्यसुररक्षसाणि	९८
पूषो रक्षसा इति	४८६	यज्ञ वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ।	
प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति	१४	०—० त मद	५४०
प्रजामतिर्वै प्रजा	५२१	यज्ञ वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ।	
प्रतीची मेव दिशम्	१०५	०—० त मेते गन्धर्वा	५४८
प्राची मेव दिशम्	१०५	यज्ञ वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ।	
प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स इध्वा	३८०	०—० तेनैवैतद्रसेनाप	५३२
प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स पुर-	२६६	यदाव्यं परिश्रिय	३६४
		यदा प्राह सञ्ज्ञात	४६३
		यदेव गृहं चेधा करोति	५०५
मध सारघ मिति	२४४	यज्ञेवत्य पशुर्भवति	४८१
मासस वैवास्य	२६६	यज्ञेवैता माहुति जुहोति	
मुख मेवास्याहवनीय	३०६	०—० मारुत्ये त मयो	
मुखसम्मितो भवति	६५	यावति याव्य उ	५४०
मुञ्जवर्णेनान्वस्ता	६०	यज्ञेवैता माहुति जुहोति	
मित्रत्वा पदि यधीता	१२३	०—० मारुत्ये याव्य उ	५४६
मित्रावरुणौ गच्छ.	५०६	यद्यु ऽएक भवति	५८
मेधायै मनसेऽमये ०—०		यद्यु ऽएतदुभय	५३४
तद्यदेवात्र	४६	यद्युक्थः स्यात्	५५२

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
यद्यु द्वादशोपसद उपेयात्	२६०	शक्येन ऽद्योजिष्ठायेति ...	२२६
यद्यु पञ्चेकादग्निनी ...	५२५	शपेन ते क्रौष्णानीति ...	१६५
यद्युष्णीषं ब्विन्देत् ...	१५१	शरीरं चैवास्या ...	२६८
यद्वाह । यत्र देवासो अशुषन्त	४	शरेषीकयानक्ति ...	२६
यद्देव व्वैसर्जिनानि ...	३७७	शिर एवास्य चविर्जानं ...	३०६
यद्देव व्वैष्णव्यर्चा ...	३८०	शिरो वै यच्चस्यातिथ्यम् १०६, २०६	
यद्देव व्वैष्णव्या जुहोति ...	३६४	श्रेणाय त्वा सोमभृत इति	५७६
यद्देवोदाचं न्याचं मिमीते ।		श्रेणाय त्वा सोमभृते विष्णवे	२११
इमा एवैतन्नानावीर्याः	१५४	श्रेणो भूत्वा परापतेति ...	१८५
यद्देवोदाचं न्याचं मिमीते ।		यदरणिं परिवासयेत् ...	३६८
व्विराज मेवैतदर्वाचौच	१५४	संवत्सरो व्वचः ...	२५६
यद्देसर्जिनानि जुहोति ...	३७६	संवत्सरो हि व्वचः ...	२५६
यावतो वै व्वेदिस्तावतो ...	४२६	स आग्नेयं प्रथमं पशु ...	५२२
या वै प्रजा यज्ञे ...	३६६	स आनक्ति । व्वृत्रस्यासि...	२६
यूपं ब्रह्मन् व्वैष्णव्यर्चा ...	३६४	स आश्राव्याह ...	४५१
रज्जोद्वयं वलगाद्वन मिति	३२७	स आह । घन्त्रं ते ...	१६५
राधाऽसीत्सम्पन्नाना- ...	४४४	स आह्वातिक्रामप्रप्रये ...	२५६
रेवती रमध्व मिति ...	४३५	स इन्द्रोऽववीत् । सर्व ...	५७७
व्वापं यच्छति ...	८१	स उच्छ्रयति ...	४११
व्वातस्य त्वा प्राग्या ...	४८६	स उत्तरेण निष्कामति ...	५३५
व्विशामानो देवास्य धिग्ग्या	३६१	स उपयजति । समुद्रं गच्छ	५०६
व्विप्रा व्विप्रस्य व्वृद्धतो ...	३०७	स उपसृजति । याथा स्य	५७८
व्विश्वेत्तानि व्वरुणस्य ...	१८२	स उपावहरति ...	५४५

कण्डिकाप्रसौकम्	श्लो
स उपैति । प्रागपागुद ...	५७६
स ऐक्षत प्रजापति ...	५२१
स ऐक्षतारिक्षहम् ...	५२१
स गृह्णाति ...	२११
स जुहोति । अतस्त्वं ...	३६७
स जुहोति । अदित्यास्वा ...	१७०
स जुहोति । दृत ...	७८८
स जुहोति । भूरसौत्येतद्वा ...	१२१
स जुहोति । देवीरापो ...	५७६
स जुहोति । यया द्विरेक- ...	२६१
स जुहोति । युञ्जते मन ...	३०७
स जुहोति । ब्विश्वो ...	७८
स जुहोति । इष्ट्योत्वमि... ...	५७७
स ऋण मादत्ते ...	७३७
स दक्षिणः सहायजुषा ...	२६
स दक्षिण मेवाग्रे चानति ...	२६
स दक्षिण मेवाग्रे गोदानं ...	११
वितारयति ...	११
स दक्षिण मेवाग्रे गोदानं ...	१३
स दक्षिणस्य हविर्दानस्य ...	३८१
स दक्षिणेन निष्क्रामति ...	५३५
स निहिते जुहोति ...	३७६
स परिनिष्ठति ...	१७०
स परिस्थिति ...	७१३

कण्डिकाप्रसौकम्	श्लो
स पर्याणक्षति ...	१८३
सप्तदशारद्विर्वाजपेये ...	३६६
सप्त पदान्यनुनिष्क्रामति ...	१६६
स प्रहरति । मा मेर्मा ...	५७६
स प्रहरति । विदेदमिर् ...	२७६
स प्रास्यति अग्ने ...	७०६
स प्रोक्षति । अज्यस्त्वौषधीभ्य ...	७७२
स प्रोक्षति । दिवे ०—०	
त्वेति ब्विष्टो वै यूप एषा ...	७०६
स प्रोक्षति । दिवे ०—०	
त्वेतीमानेवैतस्त्रोकान् ...	३७३
स प्रोक्षति । रक्षोहृणो...	३२६
स प्रोक्षते ...	६१
स मज्जति । गायत्रेण ...	२१३
स मिमीते । अग्निं त्वं ...	१५३
स मिमीते । इन्द्राय त्वा ...	५७६
सम्यक्तमि मभिष्ठा...	७११
सम्बद्धान्ते भवतः ...	५८
स य उत्तरोऽभिष्ठात् ...	७२७
स यत्प्रचरति ...	२६१
स यत् समानघ ...	२५६
स यत् सायम्मातः...	२६०
स यदग्नौ जुहोति...	३६६
स यदादित्यं ...	१०३
स यदाह । ते वा मारुभ ...	५६

कण्डिकाप्रतीकम्	शृङ्गे	कण्डिकाप्रतीकम्	शृङ्गे
स यदाह । या मा ...	३६७	स ललाटे समनक्ति ...	४४३
स यदाह । स्वाहा यज्ञं ...	३१	स वा ऽध्यनेनैवाजा ...	१६७
स यदि खुवा जुहोति ...	३६४	स वा ऽध्यन्तेनैव ततो ...	२१०
स यदेव गुदं वेधा करोति	५०५	स वा ऽध्यवेव ...	२५८
स यद्धार्यमाणोऽभौ ०—०		स वा ऽध्यष्टाभिर्भवति ३६६, ४१४	
प्राप्नोति यद्वेषा ...	२६७	स वा ऽध्यष्टौ कृत्यो ...	२५८
स यद्धार्यमाणोऽभौ ०—०		स वा ऽउदाच न्याचं ...	१५४
प्राप्नोति वाग्धेषा ...	२७६	स व्येद्यन्तात् ...	२७८
स यद्यप्रियोम' स्यात् ...	५५१	स वै जघनार्द्ध इवैवाग्र ...	५६
स यद्वसतीवरीरश्चैति ...	५३२	स वै तिष्ठ उपसद ...	२६०
स यं प्रथमं प्रकल ...	३६६	स वै त्रिरभिमुखोति ...	५७६
स यवानावपति ०—०		स वै द्विष्टो भवति ...	१८७
बन्धुर्मेध मेवैतत् ...	४०८	स वै धीक्षते ...	६०
स यवानावपति ०—०		स वै नखान्येवाग्रे निहन्तते	१३
बन्धुर्मेध्या मेवैतत् ...	३४३	स वै न सर्वेणैव संवदेत ...	३
स यस्याऽऽहोताभ्यस्त मियात्	५३३	स वै पक्ष प्रायणीये ...	१०७
स यानुपकिरन्ति	३६६	स वै राजानं पश्यते ...	१६४
स यो व्यर्थिष्ठः ...	४२७	स वै व्याच खव ...	१३६
सरस्वत्यै पूज्योऽग्नये स्वाहेति ।		स वै सत्त्वरमाण इव ...	२१०
०—० पशवो वै पूषा	४६	स सङ्क्षाययति ...	१४१
सरस्वत्यै पूज्योऽग्नये स्वाहेति ।		स समिध मभ्यादधाति ..	२४३
०—० सास्यैषात्मन् ...	४७	स स्नाति । व्यापो ...	१५
सर्वं वा ऽण्योऽभि दीक्षते	३७६	स ह त्वेव पशु माकमेत ...	५०५
सर्वाणि ह वै दीक्षाया ...	४४	स ह संवत्सरे जायमान ...	६३
सर्वं ह स्र वा ऽण्येते ...	३४७	स ह स्र बाह्य ...	४६६

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
स हिरण्य मयदधाति ...	१२०
स हृदय मेवाग्नेऽभिघारयति	४८२
स हृदयस्यैवाग्नेऽवद्यति ..	४८४
स होवाच । अग्निन्धा ...	२०५
स होवाच । राध्रवान्मे ...	२७
सा देवानुपावर्त्यन्त्युवाच .	२०६
सा नः सुप्राची	१२३
सा यत् सुपथ्युवाच ...	३६२
स यत्राच्छति । यत .	४६६
सा या प्रज्ञाताग्नि	४६६
सा या बभू पिङ्गाक्षी	
सा सोमक्रयणी यत्र ...	१४१
सा या बभू पिङ्गाक्षी	
सा सोमक्रयणी स्याद् ..	१४२
सा या बभू पिङ्गाक्षी	
सा सोमक्रयण्यय या... ..	१४२
सा विद्या मिमीते	१५३
सा वै त्रिवृद्भवति	६०
सा वै प्राणी भवति ...	६०
सा स्याद् प्रवीता . . .	१४२
सा ह कद्रुवाच . . .	३६२
सा ह सुपर्णी मपात .	३६२
सा ह सुपथ्युवाच । अस्य	३६२
सा ह सुपथ्युवाच । यद्दीर्घ	३६२
सा होवाच । अन्यतरा ...	४८७

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
सा होवाच । मय्येव ...	१०३
सैषा देवताभि ०—० पाङ्क्तो	४८
सैषा देवताभि ०—० विश्वो	४८
सोऽग्निनैव त्वचं विपत्यङ्गयते ।	
अग्निर्वै मिथुनस्य ...	२४२
सोऽग्निनैव त्वचं विपत्यङ्गयते ।	
तपो वा अग्निसु ...	२४१
सोऽभ्युपयजति	५१३
सोऽग्निमग्निनः शकल ...	२१३
सोऽभ्यु । यूपशकल मेवा-	
जुहोत्	४१५
सोऽनक्ति । देवत्वा . .	४१०
सोऽनुप्रहरति	२१४
सोऽपराह्णे वेदिः ...	३७७
सोऽपसृशति । व्याच ते ...	४६४
सोऽपोद्धरति ...	१२२
सोऽपोऽभि जुहोति ...	५४८
सोऽभिघारयति	४८२
सोऽभिष्टशति	१५२
सोऽभ्युक्षति	२८०
सोऽग्नि मादत्ते । देवस्य ३२६, ३४१	
सोमं गच्छ साहेति .	५१३
सोम राजन्विद्यास्व ...	५४५
सोमस्य तनूरग्नि	२११
सोऽय यज्ञो व्याच मभिदध्यौ	६३

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
सोऽर्घञ्छाम्यस्वचार ...	५२१	हविष्मान् देवोऽध्वर ...	५२४
सोऽवनयति . . .	३२६	हथा ते स्वदन्ता मिति ...	४२५
सोऽवस्तृणाति ...	३३०	द्विरण्मयोऽहं कुशो रन्तर्	३६३
स्तुप एवास्या यूष ...	३०६	ऊत्वा व्यपाऽ समीची . .	४६६
सर्गस्यो ह्येष लोकास्य ...	४१३	ऊत्वा व्यपा मेवाग्रे ...	४६८
		हृदय मु वै पशु ...	४८४
हविष्मांश्च ज्यस्तु सूर्य	५२५		

॥ अथ विषयस्तुची ॥

(१ प्र० १ भा०)

अथ श्रालानिर्माणाया देवयजनपरिग्रहविधि । तत्र देवयजनप्रदेशे प्रथम प्राचीनवंशश्रालानिर्माणम्*, तत उदीचीनवंशश्रालानिर्माणम् । ततस्तत्र दीक्षितस्य शयने नियमविशेष, सर्वतः परिश्रयश्च । तत्रानि-
वर्तिकाणा गृहादीना मभिप्रातिनिषेध, दीक्षितस्य सर्वैर्वाग्यवहारनिषेध,
दीक्षितस्य श्रालाप्रवेशश्चेति ।

(१ प्र० २ भा०)

अथ दीक्षाविधि । तत्र प्रथम दीक्षाकालनिरूपणम् । तत
क्षौरार्घ्य परिश्रयणम्, वस्त्रात् गण्डिशान्तम्, केशभस्मचुम्बनम्, घ्राणम्,
वास परिधानम्, पुनः श्रालाप्रवेशश्चेति ।

* इत्यन्तर्दिष्टविधितोऽपि विधिरुद्धः सर्वत्र लक्ष्यः ।

(१ प्र० ३ ब्रा०)

अथ दीक्षाङ्गभूताया आग्नावैष्णवेष्टे प्रयोगविधि । तत्र प्रथम मप प्रणयनम् । तत समृद्धिफलकामस्य आदित्यचरविधानम्, आदित्यपरि-
चायकमन्त्रोदाहरणम्, तस्य व्याख्यानञ्च । तस्या मित्यौ सामिधेनीपाञ्च
दशे प्राप्ते तत्प्राप्तदशविधि, तस्या पत्नीसयान्तत्त्वविधानपूर्वक समिष्ट
यजुर्निधेयश्चेति ।

अथ दीक्षितस्य अभ्यङ्गविधि । अक्षोरञ्जनप्रकारादिकम्, दर्भे
पावनम्, प्रसङ्गतो वाग्वादीनां पवित्रत्वादिवर्णनम्, अङ्गुलीना न्यञ्चकरणम्,
मुष्टीकरणम् वाग्यमनञ्च । ततस्तस्य दीक्षाहुत्यर्थं शालाप्रवेश, तत्र
तत्सञ्चरप्रकारोपदेश, ततस्तस्य गर्भं इति व्यपदेशश्चेति* ।

(१ प्र० ४ ब्रा०)

अथ दीक्षाहुतिविधि । दीक्षाहोमस्यास्य चौद्रमणनामकरणम् ।
तद्वोमौयस्य प्रथमस्य मन्त्रस्य व्याख्यानम्, द्वितीयस्य तात्पर्यान्व्याख्यानम्,
तृतीयस्य जप्यत्वविधानम्, चतुर्थस्य च व्याख्यानम्, पञ्चमस्य छन्दोद्वारा
प्रशसनञ्च । तत एकाङ्गतिपक्षोपन्यास । तत पूर्णाङ्गतिविधानम्, अक्षर-
सङ्ख्याद्वारा मन्त्रप्रशंसनश्चेति ।

(१ प्र० ५ ब्रा०)

अथ क्षणाग्निदीक्षाविधि । तत्र क्षणाग्निद्वयास्तरणम्, एका
क्षणाग्निपक्षप्रशसनम्, क्षणाग्निदीक्षार्थं सुपवेशनप्रकारः, तन्मन्त्र
व्याख्यानम्, उदृक्शब्दार्थनिर्ययश्च । तत क्षणाग्निनारोहणम्, क्षणाग्नि
प्रशसनम्, तत्पश्चाद्भागे एव प्रथमोपवेशनविधानश्चेति ।

* मानुष्येवपरित्याग्य दीक्षापश्चारण देवदेवीसम्पत्कृत्वा दीक्षितो गर्भं भा ।

अथ मेखलादीक्षाविधि । तदुपादानत्रयकथनम्, तस्या मुञ्जमिश्रितत्वाख्यानम्, केशवेणोवन्निर्माणम्, प्रसलवित्त्वेन माढदेवयत्वम्, अप्रसलवित्त्वेन पिढदेवयत्वम्, तद्वन्धनमन्त्रस्य विधियाख्याने च ।

अथ वाससाच्छादनविधि । तादृशसकृतस्य दीक्षितस्य विष्णु-
तुल्यत्वाख्यानश्चेति ।

अथ वस्त्रान्ते कृष्णविषाणबन्धनविधि । तत्र प्रथम कृष्णविषाणो-
त्पत्त्याख्यायिका, प्रसङ्गाद् गर्भवर्णनम्, वागवर्णनञ्च । तद्वन्धने ऊर्ध्वमुखत्व-
विधानम्, बन्धनप्रकारोपदेश, तन्मन्त्रस्य विधियाख्याने च । तेनैव कृष्ण-
विषाणेन कण्डूयनविधानम्, अन्येन कण्डूयननिषेधश्चेति ।

अथ दण्डदीक्षाविधि । तत्र दण्डकाष्ठनिरूपणम्, दण्डप्रमाणम्,
दण्डोच्छ्रयणम्, तस्य दर्भे प्रावणश्चेति ।

अथ मुष्टीकरणावाग्यमनविधि । गृहीतवचस पुनर्वाग्यवहारे प्राय-
श्चित्तम्, वाग्यमनस्य प्रयोजनान्वाख्यानश्चेति ।

अथाध्वर्युकर्तृकदीक्षितावेदनविधि । तत्रावेदनवाक्यगतस्य ब्राह्मण-
पदस्य प्रयोजनवर्णनश्चेति ॥

(२प्र० १ब्रा०)

अथ वाग्विसर्जनकालविधानम् । तत्रादौ वाग्यमनविधानार्थाख्या-
यिका । वाग्विमोककालविषये पक्षान्तरोपन्यास, तन्मन्त्रविषये च पक्षा-
न्तरोपन्यास, वाग्विमोकस्याग्नरभिमुखकर्त्तव्यत्वम्, तन्मन्त्रपदव्याख्यानम्,
प्रसङ्गतो वनस्पतेर्यच्चार्यत्वोपपादनश्चेति ।

अथ व्रतश्रवणविधानम् । तत्रात्महोमस्य पुरावृत्ताभिधानेन प्रश-
सनम्, दीक्षितस्याप्यपितुल्यत्वाख्यानम्, शरीरस्थाना वागादीना मप्यग्न-
दिदेवरूपत्वकथनञ्च । प्रथमव्रतविषयकपक्षद्वयोपन्यास देवमानुषकालयो-
र्विभागश्चेति ।

अथ यज्ञमागकर्तृक मुदकस्पर्शनम्, नाभ्युपस्पर्शनञ्च । दीक्षितस्य मूत्रोत्सर्गे विशेषोपदेश, तत्र मन्त्र, तद्याख्यानम्, गृह्योतलोद्गम्य पुनः प्रक्षेपे मन्त्रादिविधानञ्चेति ।

अथ दीक्षितस्य,—स्वापकाले अग्नये परिदानविधि, स्वापानन्तरं प्रबोधे पुनर्निद्राया अप्राप्तौ मन्त्रजपविधि, अग्नयस्य क्रोधादेस्त्यागविधि, तत्प्रायश्चित्तमन्त्रविधिश्च । तस्यैव यज्ञार्थंगवादिधनलाभे वाच्यमन्त्रस्य विधानम्, अक्षमयोदयकालयोः प्रतिदिवस मध्वर्युकर्तृक दीक्षितस्य सम्प्रेषणम्, दीक्षितस्यानियमितसञ्चारस्वापनिषेध, प्रसङ्गाद् दीक्षितशब्दनिर्वचनञ्चेति ।

(१ प्र० २ ब्रा०)

अथ प्रायणीयेष्टिविधानम् । तत्राख्यायिका । ततः पञ्चासक्ति-देवताकस्य, प्रथमयागस्य द्वितीयस्याग्नेयस्य, तृतीयस्य सौम्यस्य, चतुर्थस्य सावित्रस्य, पञ्चमस्यान्तिमस्यादिति देवताकस्य च क्रमेण विधानम् । तत्पञ्च-सङ्ख्याप्रशसा, ऋतुपरिज्ञानहेतुत्वेन पुनः पञ्चसङ्ख्याप्रशसा, दिक्षोहनिवृत्ति-हेतुत्वेनापि पञ्चसङ्ख्याप्रशसा च । तत्र प्रथमदेवतया उदीच्या दिशः प्रज्ञानोपपादनम्, द्वितीयदेवतया प्राच्या दिशः प्रज्ञानोपपादनम्, तृतीयदेवतया दक्षिणाया दिशः प्रज्ञानोपपादनम्, चतुर्थदेवतया प्रतीच्या दिशः प्रज्ञानोपपादनम्, पञ्चमदेवतयोर्द्धाया दिशः प्रज्ञानोपपादनञ्चेति ।

अथातिथ्याया इष्टे सोमाध्वरशिरोरूपत्वेन वर्णनम्, प्रायणीयो-दयनीययोस्तु बाह्यद्वयरूपत्वेनेति ।

अथ प्रायणीयेष्टे शय्यन्तत्वम्, न तु पत्नीसयाग्नान्तत्वं मिति निरूपणञ्चेति ।

(१ प्र० २ ब्रा०)

अथ सोमकपविधानार्थाख्यायिका । ततः सोमक्रमप्राक्षालिक-होमस्य विधानम्, तन्मन्त्रविधि, तद्याख्यानञ्च । ततो हिरण्यस्याभोद्गार-

विधानम्, तत्प्रशंसनम्, तथा अपोद्धारमन्त्रविधियाख्याने च । अथान्वारम्भ-
विधानम् । ततः सोमक्रयण्यवस्थापनम्, तस्या अभिमन्त्रणम्, तदभि-
मन्त्रणवाक्याना तात्पर्यान्वाख्यानम्, ततस्तस्या श्वोदकप्रायणविधानश्चेति ।

(२ प्र० ४ ब्रा०)

अथ सोमक्रयण्या अनुनि क्रमणविधिः । तत्र प्रथमं तन्मन्त्र, तद्व्या-
ख्यानं च । ततो होमाय द्विरण्यनिधानप्रशंसा, आज्यप्रशंसा च । ततः
समन्त्रकहोमविधानम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । ततः सोमक्रयणीपादस्य परि-
लेखनविधिः, तन्मन्त्रश्च । ततस्तत्सप्तमपदपांसोः स्थात्या समन्त्रकं स्थापनम्,
यजमानाय तत्प्रदानम्, तस्य स्थातीस्यपदपांसो यजमानकर्तृकं समन्त्रकं
गृहणम्, अध्वर्योश्च समन्त्रक मात्मोपस्पर्शनम्, ततः पत्न्यै तत्प्रदानम्,
नेष्टृकर्तृकञ्च तत्र मन्त्रवाचनम्, तथा सोमक्रयणीप्रदर्शनश्चेति ।

अथ सोमक्रयण्यास्त्रिविधस्वरूपाभिधानम्, तत्र मुख्यानुकल्पमेदोम-
देश्च, श्वेताद्याः सोमक्रयणीत्वनिषेधश्च । ततः अङ्गविकृत्यादिदोषदुष्टायाः
सोमक्रमण्या गोर्वर्जनीयत्वविधानम्, तस्या वागात्मकत्वनिर्णयश्चेति ।

(२ प्र० ५ ब्रा०)

अथाध्वर्यो पात्रे तत्पदपास्तुप्रक्षेपविधिः, ततो हस्तप्रक्षालनविधा-
नञ्च । अध्वर्योः स्नाहुल्या द्विरण्यवन्धनविधिः, सोमोपनहनाय समीपविधा-
नम्, उष्णीषवस्त्रविकल्पविधानञ्च । अध्वर्युयजमानयोरन्यतरस्य सोमोप-
नहनादानकर्तृत्वताख्यानम् । प्राचीनवशस्य पुरोदेशे उपरवप्रदेशेऽनुपादे-
याश्चस्थापनयनम्, निहितोदकुम्भस्य समीपे सोमविक्रयिण्य स्थापनिर्दे-
शश्च । ततः क्रयदेशः समागच्छत् ऋत्विग्यजमानेषु अध्वर्योर्यजमानवाचनम्,
सोमं प्राप्य प्राङ्मुखोपवेशनम्, ततः सोमाभिमर्शनम्, सोमविघ्नवन्धनञ्च ।
आस्तृते वाससि सोमोन्मात्रम्, तन्मन्त्रस्य विधानम्, तस्य च मन्त्रस्य

देवताद्वारा कुन्दोद्वारा च प्रशसनञ्च । सोमोन्मानप्रकारप्रदर्शनम्, मान
गतदशसङ्ख्याप्रशसनम्, सोमाद्यप्रसारितस्य वस्त्रस्य पर्यन्तप्रदेशानेकत्र
सङ्गृह्योष्णाघेण यन्त्रिकरणम्, तद्वन्त्रिमध्ये समन्त्रक सुधिरकरणञ्चेति ।

(२ प्र० ६ ब्रा०)

अथ सोमक्रयविधि तत्पणनव्यवहार । तत्र प्रथम गो कर्लया
सोमक्रयप्रस्ताव अत्रैव गोमध्वत्त्वकथनाय प्रासङ्गिक दशविधगोवीर्यं
कथनञ्च । ततो गो शफेन तत्क्रयप्रस्ताव, ततो गोपदा क्रयप्रस्ताव,
ततो गोऽर्द्धेन क्रयप्रस्ताव, ततो गवा क्रयप्रस्ताव पञ्चम, तत्रैव गोवय
प्रश्नञ्च । पणनपूर्वकक्रयस्य प्रशसा । तत एकहायन्या सोमक्रयण्या सह
देयम् हिरण्यादिषु दशदशेषु मध्ये हिरण्ये दीयमाने यजमानपाश
मन्त्रदिविधि, ततोऽजादिषु च तथैव ।

अथ सामस्य यद्वयम्, स्थापनम्, अनुदेशनम्, व्याच्छादनञ्च । अत्रैव
धिष्ण्याना वर्णनम् । ततोऽध्वर्योऽयजमानवाचनम् । अथ सोम मादायोत्या-
नम्, शिरसि धृत्वा शकटसमीपे गमनादिकञ्चेति ॥

(२ प्र० १ ब्रा०)

शकटमध्ये सोमस्थापनाय समन्त्रक ह्यणाजिनास्तरणम्, त स्पृष्ट्वा
अपरमन्त्रवाचनम्, तस्य व्याख्यानञ्च । तत शकटेन सह सामस्य वाससा
बन्धनम्, तत्र मन्त्रविधानम्, तद्व्याख्यानञ्च ।

यदि दीक्षाया हे ह्यणाजिने खौलत स्याताम्, तयोरेकस्य तत्र
ध्वजरूपय व्यवहारविधानम्, यद्येकम् तत्ह्यणाजिनग्रीवाश्च मेवावहृत्य
ध्वजविधि । तत्र मन्त्रस्तत्रप्रशसा च । चिबुकप्रमाणोद्धतफलकयोरन्तरेण
सुवक्ष्णकर्णक मण्डद्वयप्रेषणम्, सुवक्ष्णम्य तस्याधःस्थितिविधानम्,

पलाशशाखया तत्प्राजनविधिश्च । तयोरनङ्गुहो पर्जन्यवर्णताया प्राशस्या-
भिधानम्, ततः समन्त्रकं तयो शकटे योजनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च ।
ततः शकटस्य पश्चात्पश्चाद् गमनादिकम्, तत्तन्मन्त्रविधिव्याख्याने च ।
ततः सुब्रह्मण्याह्वानम्, तदाह्वाननिगदव्याख्यानञ्च ।

अथ प्रतिप्रस्थाता अग्नीधोमौय पशु मादाय, शालाया पुरोदेशे
गच्छत सोमस्याभिमुख स्थापयेदिति विधिः, तस्य च पशोर्द्वैरूप्यादि-
प्रशसनम्, तत्र स्थापने मन्त्रविधानञ्च ।

अथाध्वर्योस्तष्कटोपलम्भनविधिः, तन्मन्त्राख्यानम्, तद्व्याख्यानञ्च ।
ततोऽध्वर्यादोना चतुर्णां मृत्विजा राजासन्धानयनम्, तदासन्धा व्योदुम्ब-
रीत्वनाभिदधत्वविधानम्, मन्त्रेण तदभिमर्शनम्, मन्त्रेणैव तदुपरि कृष्णा
जिनास्तरणम्, तत्र समन्त्रक सोमासादनम्, तस्य मन्त्रपाठपूर्वक शाला-
प्रवेशनम्, तत्समीपे उदपात्रस्थापनश्चेति ।

(३ प्र० २ ब्रा०)

अथातिथ्येष्टिविधिः । तत्र प्रथमं सोमस्यातिथिस्वरूपत्वाख्यानम्,
ततोऽतिथिसत्कारव्यवस्थापनञ्च । ततो हविरासादनम्, तत्रावपनादिकम्,
नवकपालपुरोडाशः, कार्कश्यमया परिधयः, चान्द्रवाल प्रस्तरः, ऐक्षथो
विष्टतौ चेति विधानानि ।

अथात्रामिमश्वनविधिः । तत्राधिमश्वनशकलनिरूपणम्, दर्भतख-
कयोर्विधानम्, अधरारणिकथनम्, अरण्योराव्यविलापन्योर्ध्वोर्वश्याद्यात्मक
तया प्रशंसनञ्च । ततो मश्वविधिः, अनुप्रहरणविधिः, अनुप्रहृतेऽग्नौ
होमविधिश्च । अस्या इत्येतिहान्तत्वविधानम्, अत्रानुयाजनिषेधश्चेति ।

(३ प्र० ३ ब्रा०)

अथ तानून्मृविधिः । तत्रास्यापिका, तत्र मन्त्रमानप्रदर्शनादिकञ्च ।
तानून्पञ्चार्थाव्ययद्वयादिविधानम्, तानून्पत्र माज्य सर्वे स्पृष्ट मपि तत्

यजमानाद्यैव दातव्य मिति निर्णय, यजमानेन क्रियमाणस्य सामोपायस्य देवै छतं सामैव मूल मित्याख्यानश्चेति ।

(३ प्र० ४ ब्रा०)

अथावान्तरदीक्षास्यप्रायश्चित्तविशेषविधि । तत्र प्रथम माख्यायिकाया तस्यावतारणम्, ततोऽवान्तरदीक्षाकल्पनप्रकार, ततन्तद्विधानम् । तत्र समिदाधानम्, तत्र चाख्यानम्, समिदभ्याधानम्, इह्यापि दीक्षा-
ऊतिवत् व्याज्ज्वनन्तर मङ्गुल्यादिसमश्चनस्य कर्त्तव्यतावगमनञ्च ।

अथ मदन्त्युपस्पर्शनपूर्वकराजाप्यायनविधि । तत्र चानुष्ठेयपदार्थक्रम विषये ब्रह्मवादिचोद्योदाहरणम्, व्याप्यायनप्रशसनम्, विशेषतस्तस्य सारघ मधुकल्पनया गतसारत्वपरिहाराद्यात्मना च, प्रशसनम्, तदाप्यायन-
मन्त्रव्याख्यानञ्च ।

अथ निज्जवविधि । तत्कालनिर्णय, तन्मन्त्रविधिध्याख्याने च । ततो-
ऽध्वर्युकर्त्तृकप्रेषादिविधानश्चेति ।

(३ प्र० ५ ब्रा०)

अयोपसद्विष्टविधि । तत्र प्रथम तत्कालविधानम्, तत्राख्यायिका च । तत प्रधानयागत्रयार्थान्यग्रहप्रकारोपदेशादिकम्, उपसदा त्रित्वविधानम्, तत्रप्रशसनम्, तन्मन्त्रत्रयविधानञ्च । ततो दादशोपसत्यक्षे कर्त्तव्य-
विधानादिकश्चेति ॥

(४ प्र० १ ब्रा०)

अथ वेदिनिर्माणविधि । तत्र स्थाननिरूपणम्, वेद्या श्रोत्रिद्वयप्रमा-
णम्, आयामस्य पश्चाद्भागवधिप्रदर्शनम्, प्राचीनावधिप्रदर्शनम्, अंसद्वय-

निरूपणम्, पञ्चान्मानप्रशंसनम्, प्रागायामेयतानिर्द्धारणम्, आशिभाग-
स्योरुत्वविधानम्, चंसभागस्य ह्रस्वत्वविधानञ्चेति ।

अथोत्तरवेदिनिर्माणविधिः । तत्रोत्तरवेदिव्याघारणविधिर्याख्यायिका,
तद्विधानञ्च । तन्मानादिसाधनद्वयविधानम्, तत्प्रसङ्गात् कश्चिन्नियम-
विधिश्च । ततश्चात्वालानिर्माणप्रकारोपदेशः, तत्र खाताया मृदश्चात्वाला-
दुत्तरवेदिं प्रति चतुर्द्वारणस्य विधानम्, ततोऽनुव्यहनम्, तन्मन्त्रस्य
तात्पर्याख्यानम्, वेद्या अद्भिरभ्युक्ष्यम्, तत्र सिकताप्रकिरणम्, तथोत्तर-
वेदेर्यज्ञियवृक्षशालया प्रच्छादनविधिञ्चेति ।

(४ प्र० २ ब्रा०)

अथोत्तरवेद्या मग्निप्रणयनप्रयोगविधिः । तत्रेध्माभ्याधानम्, इध्मात्र-
स्याध उपयमन्नुपयमनादिकम्, प्रोक्षण्यादानम्, निनयनम्, तन्मन्त्रे विशेष-
विधानम्, व्याघारणानि, परिधीना परिधानञ्चेति ।

(४ प्र० ३ ब्रा०)

यज्ञभूमेः पुरुषाकारत्ववर्णनम् । हविर्ज्ञानप्रवर्तनाभ्यनुज्ञापनाय सावित्र-
होमविधिः, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । ततोऽक्षधुरां पत्न्याः समञ्जनम् । तत-
प्रतिप्रस्थातुः उत्तरहविर्ज्ञानस्य दक्षिणवर्त्तन्यां हिरण्याधानपूर्वकं चतु-
र्द्वारैताज्यहोमविधानम्, हविर्ज्ञानयोः प्रवर्त्तनकाले मन्त्रवाचनम्, तत्तात्प-
र्यान्वाख्यानञ्च । ततो हविर्ज्ञानयोः स्थापनस्थाननिर्णयः, तत्र स्थापनानन्तरं
तयोः क्रमादभिमन्त्रणे उपस्तम्भनमेष्यपहनच्छुदिर्निधानानि, कृदिर्निधान-
मन्त्रस्याधियज्ञपरयया व्याख्यानञ्च । ततो रराव्युपस्पर्शनम्, सूचीसम्बद्धया
रज्ज्वा तत्सौवनम्, तत्र यग्यिकरणम्, तदभिमर्शनञ्चेति ।

(४ प्र० ४ ब्रा०)

अथ सोमाभिषवार्घोपरवत्वनविधिः । तत्र प्रथमं तद्वत्वनस्य प्रयो-
जनद्वयाख्यानम्, ततस्तत्वननाय अभ्यादानादिकम्, चतुर्णां खातानां

चत्वारो मन्त्राः, मृदुत्करणम्, खननप्रमाणम्, खातावमर्शनञ्च । ततोऽभ्यर्चयन्मानयोर्मिथो हस्तसम्मर्शनम्, अवटप्रोक्षणम्, अवटेषु प्रोक्षणौ-
शेषावनयनप्रशसनम्, तेषां गवटानां मुपरि बर्हिंराच्छादनञ्च । ततोऽधि-
षवणफलकयोरुपधानम्, पर्यूहनम्, परिदृष्टयम्, परिकर्त्तनञ्च । तत-
स्तदुपरि अधिषवणचर्मस्थापनम्, तत्र ग्राह्या निधानश्चेति ।

(४ प्र० पूजा०)

अथौदुम्बरीविधिः । तत्र प्रथमं तस्य सदोमध्ये स्थाननिरूपणम्, ततो
ऽवटखननार्थं मभ्यादानम्, अवटपरिलेखनम्, तत्खननम्, तत्रावटप्राग्देशे
चौदुम्बर्यां स्थापनम्, बर्हिर्भिस्तस्याच्छादनञ्च । ततः चौदुम्बरीप्रोक्षण-
साधनानां मया यवसाहित्यविधानम्, ताभिस्तत्प्रोक्षणम्, प्रोक्षणौशेषस्योद-
कस्य तत्रावटेऽवनयनम्, तदुपरि बर्हिंरास्तरणञ्च । ततः चौदुम्बर्यां उच्छ्रय-
णम्, अवटमध्ये प्रक्षेपणम्, पर्यूहनम्, पर्यूषणम्, अथा मुपनिनयनञ्च ।
ततस्तां मभिपद्य यजमानवाचनम्, होमविधानम्, तद्धोममन्त्रव्याख्यानञ्च ।
ततस्तत्र क्वादिर्निधानम्, क्वादिषां नवसङ्ख्यात्वेन प्रशसनश्चेति ।

अथ सदोनिर्माणादिविधिः । तत्र प्रथमं सदस उदगायतत्वविधानम्,
सदोनिर्माणप्रकारोपदेशः, सदस परिश्रपणम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, ततः
सदसो द्वारशाखादीनां सोवनादिविधानञ्च । ततस्तत्र प्रथमं माघौद्धस्य
स्थाननिर्णयः, आघौद्धस्यात्तिपरिहारहेतुत्वेन प्रशसनश्चेति ॥

(५ प्र० १ ब्रा०)

अथ धिष्ण्याविधिः । तत्र प्रथमं सोपर्णिकादवाख्यानम्, तददृष्टान्तमुखेन
सोमयागम्यातिकर्त्तव्यताप्रतिपादनाय पुत्रयस्य ऋणत्रययुक्तत्वाभिधानम्,
ततो धिष्ण्यानां सोमरक्षकत्वाभिधानम्, प्रसङ्गात् सोमयागस्य देवमनुष्य-
पिष्टदारेण सर्वजगत्स्थितिहेतुत्ववर्णनश्चेति ।

(५ प्र० २ ब्रा०)

अथ वैसर्जनहोमविधिः । तत्र प्रथम मन्त्रीषोमौयप्रयोगविधानम् । तत्र अमन्त्रीषोमौयान्यष्टपदाज्ययोर्यज्ञस्य विधानादिकम् । तत आहवनीये वैसर्जनहोमविधानम्, तन्मन्त्रतात्पर्यकथनम्, पूर्वोक्तेभ्योद्यमनादीना मति-
देशनम्, प्रैषवैकल्याभिधानम् । ततो ग्रावादीनां सम्भाराणा माग्नीध्रे
समुपस्थापनम्, तदायत्तु मन्त्रवाचनादिकम्, अध्वर्योरिध्नाधोक्षणादिकम्,
तुरीयवैसर्जनहवनम् ।

अथोत्तरवेदेः पश्चाद्देशे बर्हिषि खुष आसाद्य हविर्जानस्य प्रवेशन-
विधिः । तत्र दक्षिणहविर्जानस्य परिश्रुते मध्यप्रदेशे कृष्णाजिनस्योपरि
सोमनिधानम्, तदुपस्थानम्, ततो हविर्जानप्रदेशात् निष्क्रमणम् । तत
आहवनीये समिदभ्याधानम्, प्रसङ्गाद् दीक्षितान्नभोजननामग्रहणयो-
र्वैसर्जनहोमं यावत् निषेधश्चेति ।

(५ प्र० ३ ब्रा०)

अथ यूपनिर्भाणविधिः । तत्र प्रथमं यूपं ह्येत्यन्नाहवनीये होम, ततः
कुशतरुणकेन संवेष्ट्य तत्काष्ठस्य क्सेदनम्, प्रथमच्छिन्नस्य शकलस्य यूपावटे
प्रक्षेपार्थं ग्रहणम् । ततो यूपस्याध पातने प्रागादिदिक्त्रयविकल्पनम्,
प्रथ्यवमानस्य तस्यानुमन्तुणम्, तदैवाप्रश्नहोमविधिस्तत्प्रशंसनम् । अत्रैन
यूपमानस्य वज्रविकल्पविधानम्, यूपस्याष्टाश्रित्वविधानश्चेति ।

(५ प्र० ४ ब्रा०)

अथ यूपस्थापनविधिः । तत्र प्रथमं भवटनिर्माणाथे मन्त्रिग्रहणम्,
यूपशकलस्यावटे स्थापनम्, शकलप्रासनहोमम् । ततो यूपाङ्गनम्, षषाल-
प्रतिमुञ्चनम्, अग्निष्ठाङ्गनम्, यूपोद्भयणम्, यूपमानम्, तन्मन्त्रस्याधियज्ञ-
परतया व्याख्यानम्, यूपपर्युहणम्, यूप मन्वारभ्य मन्त्रस्य वाचनम्, तन्म-

क्षस्य तात्पर्याख्यानञ्च । ततश्चषालोदीक्ष्यम्, तन्मन्त्रतात्पर्यान्वाख्यानञ्च ।
ततो रश्मनापरिव्ययनम्, तथा यूपशकलावगूह्यनम्, स्वरनामनिर्वचनञ्च ।
ततो लोकत्रयजयात्मना यूपस्य प्रशसनम्, यूपपूर्वार्द्धमानादिकथनम्, यूप-
स्याष्टाश्रित्वाभिधानम्, यूपे निगूढस्य स्वरोरुत्तरञ्च प्रतिपत्तिकर्मत्वेन यूप-
प्रतिनिध्यात्मना होमस्याभिधानञ्चेति ।

(५ प्र० ५ ब्रा०)

अथ यूपैकादशिनैविधि । तत्र प्रथम तदुपोद्गातः, रत्नोनाशकत्वे-
नोपशयप्रशसनम्, उपशयनिधानम्, अग्निष्ठप्रमुखानां सर्वेषां मेव यूपानां
मेकस्य बोध्यय मिति विचारश्च । ततो एकादशिनैपक्षे यूपोद्ध्यय-
कमसिद्धान्तादि, प्रसङ्गात् पालीवतपशुप्रयोगविधानञ्चेति ।

(५ प्र० ६ ब्रा०)

अथ पशूपाकरणविधि । तत्र प्रथम पशुनियोजनाय यूपस्य कर्त्तव्य-
ताख्यापनार्थाख्यायिका । ततोऽमौषोमौयपशोर्यूपे नियोगादिविधानम्,
तत सार्धवादोपाकरणविधानञ्चेति ॥

(६ प्र० १ ब्रा०)

अथ पशुपाशविधि । तत्र प्रथम पशोर्बन्धनाय पाशकरणम्, तन्मन्त्र-
तात्पर्याख्यानञ्च । ततस्तस्यैव पशोर् प्रोक्ष्यम्, उपोक्ष्यम्, कलाटाङ्गनञ्च ।
ततो जुह्वपभृतो सादनम्, प्रवरायाश्चावणम्, पुनराश्चावणम्, यजमान-
प्रवरनिगदार्थान्वाख्यानञ्चेति ।

(६ प्र० २ ब्रा०)

अथ पशुसङ्ग्रहप्रयोगः । तत्र प्रथम होतुर्होत्र्यदने उपवेशन-
विधानम्, प्रयाजविधि, तदेकादशत्वविधानादिकञ्च । तत्र आख्यायिकाभ्यां

यूपशकलाभ्या पशोर्लेलाटोस्पर्शनादिविधानम्, पशो पर्यग्रीकरणविधिश्च । तत आग्रीद्धप्रतिप्रस्थाचध्वर्युयजमानानां ग्रामित्रप्रदेशगमनस्य विधानम्, अध्वर्योस्तृणद्वयग्रहणादिविधि, मैत्रावरुणप्रैषविधि, अध्विगुप्रैषविधानम् । ततो विश्वसनप्रदेशेऽध्वर्युकर्त्तृकृत्वास्तृणादिविधानम्, सञ्ज्ञपनप्रकारविधानश्चेति ।

(६ प्र० २ ब्रा०)

अथ पत्नीकर्मविधि । तत्र प्रथम सञ्ज्ञप्ते पशौ पत्नीवाचनम्, तन्मन्त्रतात्पर्याख्यानञ्च, तत पशो प्राणमुखनासाचक्षुरादीना पत्न्या प्रक्षालनादिकञ्च ।

अथ पशुवपोत्खेदविधि । तत्र प्रथम वपाश्रपख्यो कार्श्वर्यमयत्वविधानम्, तस्या परिवासनादिकञ्च । ततो वपायागप्रकारोपदेश, वपानुप्रासनम्, वपायागप्रशसा चेति ।

(६ प्र० ३ ब्रा०)

अथ पशुपुरोडाशविधि । तत्र पशुपुरोडाशस्य देवताविधानम्, वपानन्तर्यप्रशसा च । ततो शमितु पशुविश्वसनम्, शमित्सश्रासनञ्च । अत्राप्ये हृदयाभिधारणम्, अवदानक्रमविधानादिकम्, प्रसङ्गात् मनोतामसनिर्वचनञ्च । ततो वसाहोमविधानम् । ततो वनस्पतियागविधानम्, स्थिरकृत्स्नयोगप्रकाराख्यानञ्च । ततो वसाहोमशेषेण दिग्याधारणम्, पशो सम्मर्शनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानश्चेति ।

(६ प्र० ५ ब्रा०)

अथोपयाजविधि । तत्रैकादशप्रयाजा, एकादशानुयाजा, उपयाजाश्चैकादश इति पशोस्त्रीष्वेकादशाणीत्यादीनां विधानम्, अथानुयाजार्घ्यदण्डाद्ययज्ञविधानञ्च । विहिताना अनुयाजाना मुपरिष्ठात् पुर-

स्ताधोपयाजप्रशसनम्, उपयाजनामनिर्वचनम्, उपयाजमन्त्राणामन्वाख्यानम्, प्रतिसन्त प्रतिवधट्कार तद्धोमविधानञ्च । ततोऽत्युपयाजनामकानां चतुर्णां मुपयाजानां विधानादिकञ्चेति ।

(७प्र० १ ब्रा०)

अथ तदत्युपयाजमन्त्राणां व्याख्यानानि । ततो जाघन्या पद्भ्यां सयाजविधानम् । ततो हृदयशूलेनावभ्यस्यमानम्, परिकर्मिणे तद्भृदय-शूलसमर्पणम्, तन्निगूहणम्, तदभिमन्त्रणम्, विषयविश्लेषे तच्छूलोपगूहण-निषेधञ्चेति ।

(७प्र० २ ब्रा०)

अथ पञ्चेकादशिनोविधानाख्यायिका । तत एकादशिनोनां पशूनां क्रमविधानम्, अथ तेषां मुदङ्गयने, निविन्धने, वपाप्रचारे च तत्क्रम-स्यैवातिदेशविधिञ्चेति ।

(७प्र० ३ ब्रा०)

अथ वसतीवरीयश्चण्विधिः । तत्र प्रथमं माख्यायिकाख्यानम् । ततो वसतीवरीयश्चण्वर्थं गमनविधानम्, गृहीतानां तासां मया सवनत्रयार्थं विभजनविधानम्, गृहीतव्यानां च गुणसमर्पणम्, ततो वसतीवरीयश्चण्व-काणनिर्मुखादिकम्, तन्मन्त्रविधानम्, तद्व्याख्यानञ्च । ततस्तदासादनम्, सर्वतः परिहरणस्योत्तरवेदेरपरिहरणस्य च प्रशसनम्, उत्तरश्रोणित-यादाय आप्नोद्धमण्डपे तत्सादनम्, एतत्प्रसङ्गाद् वसतीवरीयशब्दनिर्वचना-दिकञ्च । ततो वसतीवरीयश्चण्वप्रभृतौनां आप्नोद्धसादनान्ताणां मन्त्रार्थां सप्तसङ्ख्याकत्वेन शकरोत्सम्पत्त्या प्रशसनञ्चेति ।

(७प्र० ४ ब्रा०)

अथ सवनीयपश्वर्थप्रयोगविधि । तत्र प्रथम सोमोपावहरणम्, तन्मार्गनिरूपणम्, तन्मन्त्रविधानम्, तद्वाख्यानञ्च । तत उपावहृतस्य सोमस्योपस्थानञ्चेति ।

अथ प्रातरनुवाकप्रयोगविधि । तत्र प्रथम प्रातरनुवाकस्य सम्यैषकाक्षनिर्णय, प्रातरनुवाकस्य तत्प्रतिगर्विषये मतान्तरोपन्यास, समिदाधानञ्च । तत एकघनानयनार्थं होमविधानम्, तद्धोममन्त्र, तद्वाख्यानञ्च । ततस्वतुर्णा प्रैषाणा विधानम्, तद्वाख्यानञ्च । होत्रादीना मेकघनानयनार्थं मार्गनिरूपणम्, तत्राख्यानाख्यानञ्च । तत प्रचरणीगृहीतस्याज्यस्यासु होमविधानम्, तन्मन्त्रविधि, तद्वाख्यानञ्च । ततो हुताया आहुत्या अपसारणादिकम् । मैत्रावरुणचमसेनोन्नयनम्, तत्र विचारश्च । ततोऽप्सुम्भरणानन्तर तेषा मेव होत्रादीना देवयजने पुनरागमनविधानम्, तत आग्नीङ्गहस्तस्य होलचमस मध्युरादाय निग्राभ्यासु आवनार्थं पूर्वद्वाराहुता वसतीवरौर्गृहीयादिति विधानञ्चेति ।

(७प्र० ५ ब्रा०)

अथ सोमाभिषवप्रयोगविधि । तत्र प्रथम दासमयफलकयोरुपरि पर्युपवेशनम्, अथर्वोर्गार्वादानम्, तन्मन्त्रविधानम्, तस्य व्याख्यानञ्च । ततो वाग्यमनम्, सोमोन्मानम्, तत्सह्याविधानम्, सोमाभिमर्शनम्, निग्राभ्योदकैः सोमसेचनम्, प्रसङ्गात् निग्राभ्यशब्दनिर्वचनम्, सोमोपसर्जनम्, निग्राभ्यासिञ्चनम्, सोमप्रहरणम्, तन्मन्त्रविधानम्, तस्य व्याख्यानञ्च । एव त्रिरभिषवणम्, त्रिसम्भरणम्, त्रिसन्निधीदनम्, मन्त्रजपश्च । ततो निग्राभ्योपायनम्, प्रसङ्गाद् यज्ञनामनिर्वचनम्, सोमप्रार्थनारूपो मन्त्रसवादश्च । अथ निग्राभ्याभ्यो होलचमसेन ग्रहाणा ग्रहणोपक्रमविधानञ्चेति ।

॥ अथ स्मर्तव्यालोच्यवचनसूची ॥

- “अग्निं मयित्वाऽग्नावग्निं जुह्वाम” ५ ६ ४ ५, ६ ।
 “अग्निरु वै यज्ञ” ५ ४ १६
 “अग्निरेतस वै हिरण्यम्” २ ४ ३ २ ५ २, ७ ५ १ ।
 “अग्निरेव देवानां ब्रूत आस, सहस्रक्षा इत्यसुररक्षस मसुराणाम्” ५ १ २१
 “अग्निर्ग्रहान्निर्यञ्ज” २ १ ७
 “अग्निर्वा अह, सोमो रात्रि, अथ यदन्तरेण तद् दिष्णु, एतद्वै परिभ्रव-
 मानं सवत्सरं करोति” ३ ५ १५
 “अग्निर्वै गायत्री” ७ ५ १० [२ ६
 “अग्निर्वै देवतानां मुखं प्रजनयिता स प्रजापति, स उ एव यजमान” ७
 “अग्निर्वै यज्ञ” ३ ४ १६
 “अग्निर्वै सर्वा देवता” १ ३ १
 “अग्निर्वै सर्वा देवता अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति” ३ २ १६
 “अग्निर्हि रक्षसा मपहन्ता” ६ २ ६
 “अग्निर्ह्येव ब्रह्म” २ १ ६
 “अग्निर्ह्येव यज्ञ” २ १ ६
 “अग्ने नय सुपथा राये ०-० इत्यग्निं मेवैतत् पुरस्तात् करोति” ५ २ ११
 “अग्नेर्वा एतद् वैश्वानरस्य भस्म यत् सिकता” ४ १ ३६
 “अङ्गानि वै विश्वानि धामानि” ३ १ १४
 “अथ देवा वीणा मेव वृद्धा वादयन्तो निगायन्तो निषेदुरिति वै ते वयं
 मास्याम इति त्वा प्रमोदयिष्यामह इति” २ ३ ६
 “अथ पुनरेत्याहवनीयं मभ्याहृत्यासते । नेदस्य सञ्ज्ञप्यमानम्याध्यक्षा
 अस्मामेति । तस्य न कूटेन प्रघ्नन्ति मानुषं हि तत् । नो एव
 पश्चात्कर्णं पिष्टदेव्यं हि तत् । अपि गृह्यं वैव मुखं तमयन्ति,

वेष्क वा कुर्वन्ति तत् । नाह जहि मारयेति, मानुष हि तत्” ६. २. १५.

“अथ यत् पुरा नाश्रन्ति, यथा हविषोऽद्भुतस्य नाश्रीयादेव तत्, तस्माद् दौक्षितस्य नाश्रीयात्” ५. २. २१ [२४.

“अथ यद्दौक्षितोऽन्नं वा आहरति, कुध्यति वा तन्निध्याकरोति” २. १.

“अथानवावाजन्ति, तौ यदि ह्य्यौ स्याता मन्यतरो वा ह्य्यस्तत्र विद्याद् वर्धिष्यत्येषम पर्जन्यो दृष्टिमान् भविष्यतीत्येतद् विज्ञानम्” ३. १. ११

“अथाभयेनानाद्रेण पशु नयन्ति, त वपाश्रपणीभ्या प्रतिप्रस्थातान्वारभते, प्रतिप्रस्थातार मध्वर्युं, अध्वर्युं यजमान । तदाहु,— नैष यजमानेनान्वारभ्यो मृत्यवे क्षेपं नयन्ति, तस्मान्नान्वारभेतेति । तदन्वारमेत, न वा एत मृत्यवे नयन्ति, यं यज्ञाय नयन्ति” ६. २. १०.

“अथैभ्य सूर्ये दक्षिणा मानयन्, तं प्रत्यगृह्णन्” ४. १. १६

“अयोस्त्रिखति सुसस्या दधीकृधीति” १. ५. ३०

“अध्वर्युं पृच्छति,— यजमान । किं मन्त्रेति, भद्र मित्याह ; तन्नौ सहेत्युपाश्रध्वर्यु । ०—० यजमान पृच्छति,— अध्वर्यो ! किं मन्त्रेति, भद्र मित्याह, तन्म इति यजमान ” ४. ४. १७

“अनिन्द्यस्य वृत्तो नापक्रामेत्” ४. १. १७.

“अनृतं हि वदेयुरेकं ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्य मेव, तस्मादेवा जित मनपजय्यं, तस्माद्यज्ञः । एवं ह वा अस्य जित मनपजय्य मेवं यज्ञो भवति, य एव विद्वान्सत्यं वदति” ३. २. ८.

“अन्तरिक्षं वा अथु रक्षश्चरत्यमूल मुभयत परिच्छिन्नं, यथाय पुत्रयोऽमूल उभयत परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षं मनुचरति । तद् वातेनैवं सविदानान्तरिक्षाद् गोपायेत्येवैतदाह यदाहोरोरन्तरिक्षात् सजूर्देवेन वातेनेति (वा० सं० ६. ११. २.)” ६. २. १२

“अन्नं वा ऊर्गुन्दुम्बर.” ३. १. २७.

“अन्नं वै क्षत्रियस्य विट्” २. ५. ८

“अन्नं वै सोम” ७. २. ८, ९.

“अन्नं सोम” ३. १. २८

“अमूलं वा इदं सुभयतः परिक्षिप्तं रक्षोऽन्तरिक्षं मनुचरति, यथाय
पुष्योऽमूलं उभयतः परिक्षिप्तोऽन्तरिक्षं मनुचरति” ६. १. १५.

“अमृतं मायुर्हिरण्यम्” ६. ४. २६.

“अमृता ह्याप” ७. ५. १६.

“अमेध्यो वै पुष्यो यदमृतं वदति” १. ३. १८.

“अयं (मास्यू) रसोऽद्यमानो न क्षीयते” ६. ४. ३०.

“असि वै शास इत्याचक्षते” ६. २. ४.

“असुर्या वा एषा वाग् या अक्षे, नेदिहासुर्या वाग् वदात्” ४. ३. १७

“अस्य सर्वस्य ब्राह्मणो मुखम्” ७. २. १४.

“अस्य सलिलस्य पारेऽथ श्वेतं स्यादौ सेवते (अस्यार्थ —) वेदिर्वै
सलिलं ०—०, अग्निर्वा अथ श्वेतः ०—०, यूपं स्यात् ०—० ।
तस्य बालो न्ययञ्जितं ममुं वातो धुनोति ०—० । (अस्यार्थ —)
रसना ह्येव सा” ५. १. ४, ५.

“आत्मानं वै त्वाज्येयं दिव्यसौ सोमस्तं देवेभ्य आत्मानं निष्कीर्णोऽवेति”

“आत्मा वै मनो हृदयम्, प्राण एषदाज्यम्” ६. ४. ८. [५. १. ८.

“आधीतयजू धीत्याचक्षते” १. ४. ११, १४

“आपो रेत” ७. १. १.

“आपो वै प्राणा” ६. ३. ४.

“आपो वै यज्ञ” ७. १. १.

“आपो वै समुद्र” ६. ५. ११.

“आपो वै समुद्रोऽस्वेवैतदक्षितिं दधाति, तस्मादाप एतावति भोगे
भुज्यमाने न क्षीयन्ते” ७. ४. २०.

“आपो ह वा व्योषधीना रसस्तस्मादोषधयः केवल्यं खादिता न धिग्वन्ति,

ओषधय उ ह्यापा रसस्तस्मादापः पीताः केवल्यो न धिन्वन्ति ;
यदेवोभय्य संख्यता भवन्त्यथैव धिन्वन्ति, तर्हि सा सरसा भवन्ति”

४. ५. ७.

“आपो ह वै वृषं जघ्रस्तेनैवैतद्वीर्येणापः स्यन्दन्ते” ७. ५. २५.

“आसीनं वा एन मेघ आगच्छति ; स आगत उत्तिष्ठति, तन्मिथ्या-
करोति” २. ६. १३.

“इदं हि यदा वर्षत्यथौषधयो जायन्ते, ओषधौजंश्चापः पीत्वा तत एष
रसः सम्भवति रसाद्रेत, रेतस पशवः ; तद् यत एव सम्भवति,
यतश्च जायते, तत एवैतन्मेध्यं करोति” ६. १. ४.

“इदं ह्याहुर्मिन्द्रो यजमान इति” ३. ३. १५.

“इन्द्रः सर्वा देवताः” ३. ३. २.

“इन्द्रश्चेष्टा देवा” ३. ३. २

“इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथ्येर्मेष वृषणश्च मेने । गौगवस्तन्दि-
नश्चल्यायै जारेति (ष० ब्रा० १. १. २.) । तद्यान्येवास्य चरणानि,
तैरेवैन मेतव प्रमुमोदयिषति” ३. १. १८

“इन्द्रापी हि विश्वे देवा” १. ३. १४.

“इन्द्रियं वीर्यं मिन्द्र ” ७. २. १६.

“इन्द्रियं वै वीर्यं मिन्द्र इन्द्रियेणैव तद्वीर्येण” ७. २. १५.

“इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता” ३. ४. १८ ; ५. ४. १० ; ७. ५. ५.

“इमा प्रजा पुनरभ्यावर्त्त प्रजायन्ते” ६. ५. १८.

“इयं वा अदितिः •—• उद्धां ह्येतस्यै दिक्” २. २. १६.

“इयं वै एधिबो पूषा” २. ३. १६.

“इयं वै एधिषामिर्वेश्वानर” ७. १. ४.

“इयं वै एधिष्यदिति” ७. ४. ४.

“इयं वै एधिष्यदितिः सेयं प्रतिष्ठा” ४. १. १.

“इयं ह्येवादिति” २. २. ६.

“उत्तानेव वै योनिर्गमे विमर्त्ति” १. ५. २६.

“उदौघौ मेव दिशम् पथ्यया सख्या प्राजानंस्तस्मादन्नोत्तरा हि धाम्
वदति कुरुपञ्चालवा वाग्ध्येषा निदानेनोदौघौ ह्येतया दिशं प्राजा-
नन्नुदौघौ ह्येतस्यै दिक्” २. २. १५.

“उदौघौ वै मनुष्याणा दिक्” ४. ५. २३.

“उदौघौ हि मनुष्याणा दिक्” २. ३. २२.

“उर्बशी वा अश्वरा, पुरुरवा पति, अथ यत् तस्मान्मिथुनादजायत
तदायुरेव” ३. २. २२.

“उष्णीष माहरेति” २. ५. ३.

“उष्णीषेण विद्यन्नाति ०—० अथ मध्येऽङ्गुल्याकाशं करोति” २. ५. १६.

“ऋणं ह वै पुरुषो जायमान एव मृत्योरात्मना जायते” ५. १. १६.

“ऋषिणाभ्यनूक्तम्—‘मनसा सङ्कल्पयति, तद्वात ममि गच्छति । वातो
देवेश व्याचष्टे, यथा पुरुष ते मन’—इति” ३. ३. ७.

“एवं ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्य मेव, तस्मादेषा जित मनपजयं, तस्मा-
द्यज्ञ । एवं ह वा अस्य जित मनपजय्य मेवं यज्ञो भवति, य एवं
विद्वानसत्यं वदति” ३. ३. ८.

“एको ह्येवायं पवते सोऽय पुरुषेऽन्तः प्रविष्टस्त्रेधा विहित, प्राण उदागो
व्यान इति” १. ३. २०.

“एतद्वाख्यानं सौपर्णीकामवम्” ५. १. ७.

“एतावान् वै पुरुष” १. ४. २३.

“एते गन्धर्वा सोमरक्षा सुरापरिमे धिष्णाग इमा ह्येषा” ५. १. ८.

“एते वै पवितारो यत् सूर्यस्य रश्मया” १. ३. २१.

“एष वा अनेन्द्रो भवति यद्यजमान” २. ६. १०.

“एष वा इन्द्रो य एष तपति” ३. ३. १५.

“एष वै प्रजनयिता यन्मुष्कर” ५. ५. ८.

“एष वै सविता य एष तपति ०—० प्रतीचो ह्येतस्य दिक्” २. २. १८.

“कः प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर इति, जाग्रद्वैवाध्ययुंरुपासीत, स यन्निमिषति
स चैवास्य प्रतिगरः; तदु तथा न कुर्याद्, यदि निद्रायादपि कामं
स्वप्नात्” ७. ४. ११.

“किं तद् यज्ञे क्रियते येन प्राण सर्वेभ्योऽङ्गेभ्य शिव इति” ६. ५. २.

“क्षत्रं वा इन्द्रः” ७. २. १६, १८.

“क्षत्रं वै सोम” ७. ४. ३.

“क्षत्रं वै सोमो विहन्या व्योषधय.” २. ५. ८. [७. ४. ७.]

“क्षत्रिय मायन्त मिमा प्रजा विश्व प्रत्यवरोहन्ति त मधस्तादुपासते”

“गर्भो वा एष भवति यो दीक्षते” २. ६. १२.

“मृहा वै पञ्चै प्रतिष्ठा” २. ४. १०.

“चन्द्रं ते, वस्त्रं ते, वृणा ते, घेनुस्ते, 'मिथुनौ ते गावौ, तिष्ठस्ते-
ऽन्याः” २. ६. ४.

“तं (सोमं) वै दशभिरेव कौण्डिन्याद्वादशभिः” २. ६. १८.

“तत् (त्वाष्ट्रं पशुं) न संस्थापयेत्, पर्यग्नित्त मेवोत्सृजेत्” ५. ५. ८.

“तदाहुः । नोपाकुर्यान्नाग्निं मश्रेद्, रश्ना मेवादायाद्वसोपपदेत्याभिधाय
जियुष्मगादिति । तदु तथा न कुर्याद् यथाधर्मं तिरस्त्रया चिकीर्षेदेवं
तत् । तस्मादेतदेवानुपरीयातू” ५. ६. ७.

“तदु ह याज्ञवल्क्यं भरकाध्ययुरनुव्याजहार,— एवं कुर्वन्तं प्राणं वा व्यय

मन्तरगादध्वर्युं प्राण एन हस्यतीति, स ह स्म बाहू अन्ववेष्टाह, —
इमौ पक्षितौ बाहू कृत्स्निद ब्राह्मणस्य वधो बभूवेति न तदादि-
वेत” ६. ३. २५.

“तद्विष्णुना ब्राह्मणे व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रव यथा तदास” २. ९. १.

“तद्वै वयसा भोजिष्ठ बलिष्ठ यच्छेन” ३. १. १५.

“तपसा वै लोकं जयति । तदस्यैतत् पर पर एव वरीयस्तमो भवति,
पर-पर श्रेयास लोक जयति” ३. ५. २७.

“तपसो ह वा एषा प्रजापतेः सम्भूता यदजा” २. ६. ८

“तस्मादप्येतर्हि —० योया —० य एव नृत्यति, यो गायति, तस्मिन्ने-
वैता निमिषतमा हव” २. ३. ६

“तस्मादाहुः पुण्यलोक ईजान इति” ५. १. १५

“तस्माद् योऽप्येतर्हि चेधा सहस्र व्याकुर्व्यादेकैवातिरिच्येत” २. ४. १३.

“तस्य यन्निखात, तेन पिष्टलोक जयति, अथ यदूर्ध्व निखातादा रश्न-
नाथै, तेन मनुष्यलोक जयति, अथ यदूर्ध्व रश्नाया आ चमालात्,
तेन देवलोकं जयति; अथ यदूर्ध्व चमालाद् ह्यङ्गुलं वा श्यङ्गुलं वा,
साध्या इति देवास्तेन तेषा लोक जयति” ५. ४. २५.

“तस्य हि न हन्तास्ति न बधो येनेद सर्व मास्पृत तस्मा विश्वा भुवनानि
समादिति” ३. १. ४. '

“तस्यै गन्धर्वा वेदानेव प्रोचिर इति वै वय विद्मेति वय विद्मेति” २. १. ५.

“तस्यैवैतत् प्रायश्चित्तिं कुर्वते, सोऽग्निनैव त्वर्चं विपल्यङ्गयते” ३. ४. २, ३

“तिर इव वै गर्भा” ३. १. ६.

“तेजो वा अग्नि” ७. २. १६.

“ते (द्यावापृथिव्यौ) रसवत्या उपजीवनीये इमा प्रजा उप-
जीवन्ति” ४. ५. २१.

“ते विदुर्य वै नो विरक्तस्तमोऽस्यैव रूप मसाम” ३. ४. ८

“तेऽमरा आनवधसो हेऽनावो हेऽनाव इति वदन्त परावभुवु” १. ५. २३.

“त्वष्टा वै यशूना मिष्टे” ५. ६. ११.

“त्वष्टा वै सिक्तं रेतो विकरोति” ५. ५. ८.

“दश वा इमे पुरुषे प्राणा धात्वैकादशो यस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिता एता-
वान् वै पुरुषः” ६. २. ३.

“दिवि हि सोमः” ७. ५. २.

“दौक्षिता राजानं गोपायन्ति, नेम्रोऽपहरानिति” ५. १. १४.

“देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः, प्रजापतेः पितुर्दाय सुपेयुर्मन एव
देवा उपायन् वाच मसुराः” १. ५. १८.

“देवो वै सोमः” ७. ५. २.

“देवो वै सोमो दिवि हि सोमः” ३. ४. १३.

“दैव्यो ह्याय.” ७. ४. २५.

“दैव्यो वा एता विश्वो यत् पशवः” ५. ६. ६.

“द्वयं वा इदं न तृतीय मस्ति सत्यं चैवानृतश्च; सत्य मेव देवा चन्दनं
मनुष्याः” २. ५. २ ; [“सत्यं वै”] ७. ५. १.

“द्वयं वा इदं सर्पिश्चैव दधि च, इदं वै मिथुनं प्रजननम्, •—• मिथुन
मेवैतत् प्रजननं क्रियते” ६. ५. ७.

“धेन्वन्हुहयोर्नाग्रीयात्” १. २. २१.

“धेन्वन्हुहयोर्नाग्रीयात् । तदु होवाच याज्ञवल्क्योऽग्राभ्येवाह म५सलं चेद
भवतीति” १. २. २१.

“न त्वदन्यो मध्ववदस्ति मर्हितेन्द्र प्रवोमि ते वचः (वा० सं० ६. ३७.)”

“न दौक्षितः कालेन वा नखेन वा कण्डूयेत” १. ५. ३१. [७. ५. २४.]

“न प्रतौचीनशिराः शयीत” १. १. ७.

“न ब्राह्मणो क्षेप्सेत्” १. ५. २४.

“नवाक्षरा वै गायत्री , अष्टौ तानि यान्यन्वाह, प्रथमो नवम ” २. २ १५

“न वै देवा सर्वज्ञैव सर्वदन्ते” १ १. १०

“न वै देवा स्वपन्ति” २ १ २२.

“न वै यच्च प्रत्यक्ष मिवारभे यथाय दण्डो वा वासो वा , परोक्ष वै देवा
परोक्ष यच्च ” १ ३ २५

“न स्ता ऋतौयेरन् , य यथा परस्तरा मिव भवति, स खाननुव्यवैति , ते
प्रिय द्विधा कुर्वन्ति, द्विधज्ञो रथ्यन्ति, तस्मान्नर्त्तौयेरन्” ३ १ ३

“न हस्तिन प्रतिगृह्णीयात्, पुंसजानो हि हस्तीति” १ ३ ४

“नाभिदग्ना भवति, अत्र वा अत्र प्रतितिष्ठति” ३ १ २८

“नाभिदग्ना भवति, अत्रो एव रेतस व्याश्रय” ३ १. २८

“निवृत्तदक्षिणा न प्रतिगृह्णीयात्” ४ १ २५

“नैन मन्यत्र चरन्त मभ्यस्त मिधात्, न स्वपन्त मभ्युदिधात्” २ १ २७

“नो हान्ते गोर्नम स्यात्” १. २ १७

“पक्ष वा ऋतव सवत्सरस्य” ७ ५ ११

“पवित्र वा व्याप’ १ २ ११

“पशवो वै पूषा” ७ २ १०, १२

“पशवो वै राघ” १ ४ ८

“पशवो वै वसु” ५ ६ ११, १३

“पथो प्राणानद्भि यद्वपुस्पृशति, ०—०, तदस्मिन्नेतान् प्राणान् दधाति,
तथैतज्जीव मेव देवाणा हविर्भवत्यमृत ममृतानाम्” ६ १ ४

“पखादरीयसो एधुश्रोणिरिति वै योषा प्रशसन्ति” ४ १ ११

“पितृदेवत्य सोम ०—० दक्षिणा ह्येतस्य दिक” २ २ १७

“पुत्रो वै नौर” २. ४ १२

“पुरथकिरे,— अयस्यो मेवास्मिन्नोके, रजता मन्तरिक्षे, हरिणौ
रिवि” ३ ५ ३

“पुण्यसन्धितो यज्ञः” १. ४. २३.

“पुण्यो यज्ञः” १. ४. २२.

“प्रजाप्रतिपत्ति” २. १. ४.

“प्रजाप्रतिर्वै ०—० सवसोयानैवेष्टाभवत्” ७. २. १—४.

“प्रजा वा अदौ” ७. ५. २१.

“प्राची हि देवाना दिक् ०—० उदीची हि मनुष्याणा दिक्, ०—० ,
अथो प्रत्यक्ष दक्षिणायै ०—० एषा वै दिक् पितृणाम्” ५. ३. १२.

“प्राची हि देवाना दिक् ०—० उदीची हि मनुष्याणा दिक् ०—० एषा
(दक्षिणा) दिक् पितृणाम्” १. १. २.

“प्राची हि देवाना दिक् ०—० या दक्षिणा दिक् सा पितृणा ०—० या
प्रतीची सा सर्पाणा ०—० योदीची सा मनुष्याणाम्” १. १. ७.

“प्राची ह्येतस्य (अग्ने) दिक्” २. ३. १६.

“प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ” ४. ५. १६.

“प्राणो वै पशुर्यावक्षेव प्राणेन प्राणिति तावत् पशुरथ यदस्मात् प्राणो-
ऽकामति दावेव तर्हि भूतोऽनर्थे शेते” ६. ४. १५, ६. ५. ५.

“प्राणो वै हृदयम्” ६. ४. १५.

“प्रावृता वै गर्भा उष्वेनैव जरामुखेव” २. ६. १२.

“वज्रौ वै यजुष्याथौ” ४. २. ११; ५. १७.

“ब्रह्मचारिण आचार्य गोपयन्ति, गृहान् पशून् नेत्रोऽपहरा-
निति” ५. १. १५.

“ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्म यज्ञ” १. ४. १५

“ब्रह्म वै बृहस्पति” २. ४. २, ५. ६. १३; ७. २. ११, १४.

“ब्राह्मणोऽनुज्ञमाने द्वितीयं नाम कुर्वीत, राज्ञोति ह्येव य एवं विद्वान्
द्वितीयं नाम कुरते” ५. १. १४.

“ब्राह्मणो वै राजन्यो वा वैश्यो वा ते हि यज्ञिया” १. १. ६.

“मनुष्यान्तु पशव, देवान्तु वयास्योषधयो वनस्पतयः” ५ १ १६

“मनो देवा मनुष्यस्याजानन्ति” ३ ३ ६

“महास्तेव गोर्महिमेत्यध्वरुं गोर्वै प्रतिधुक्, तस्यै षडत, तस्यै शरस, तस्यै दधि, तस्यै मस्तु, तस्या ध्यातश्चन, तस्यै नवनीत, तस्यै वृत, तस्या अमिक्षा, तस्यै वाजिनम् ०—० एतान्येव दश वीर्याणि” २ ६ २, ३ २ ५ १, ३

“मद्धितो वै सोमो देवो हि सोम” २ ६ ४

“मिथा वा व्यापा” १ १ १०

“य सर्वासा मोषधीना रस आसीत् त यवेष्मदधु तस्माद् यजान्ता ओषधयो स्त्रायन्ति, तदेत मोदमाना वर्जन्ते” ४ ५ १०

‘य इमे शीर्षेस्त्वार कूपा इमावथ दा विमौ दौ’ ४ ४ १

“यजमानो वा अमिक्षा” ५ ४ १६

‘यज्ञो वै विष्णु’ ५ ३ २, ६

“यज्ञो वै विष्णु । स देवभ्य इमा विक्रान्ति विचक्रमे येषा मिय विक्रान्ति रिद मेव प्रथमेन पदेन पस्पाराद्येद मन्तरिच द्वितीयेन दिव मुक्त मेन” ५ २ ३

‘यज्ञो हि कृष्ण, स य स यज्ञस्तत कृष्णाजिनम्” १ ५ २८

“यज्ञो हि विष्णु” ५ २ १६

‘यत् ते सोम दिवि ज्योतिषत् एषिथा यदुरावन्तरिक्षे ०—० स एता स्तिष्ठन्तनूरेषु लोकेषु विन्यधत्” ७ ५ १२

‘यत् नैककुद भवति यक्षुष्येवैतश्चतुर्दधाति” १ ३ १२

‘यश्च वा अहन्त मागत नापचायन्ति कुध्यति वै स तत्र तथा ह्यापचिता भवति” १ २ ३

“यथा रात्र आगतायोदक माहरेदेव मेतदिति” ३ १ ३१

“यथा रात्रे वा ब्राह्मणाय वा महौष्ठ वा महाज वा पचेत्, तदह मानुष हवि” ३ २ २

“यथा राज्ञोऽराजानो राजकृत स्रुतग्रामण्य, एव मस्य कृन्दास्यभित
साधयानि” ३. २. ७.

“यथा वा व्यङ्गारोऽग्निना क्षात स्यात्” ७. ४. २६.

“यदमौ जुहोति, तद्देवेषु जुहोति, तस्माद् देवा सन्ति । यत् सदसि
भक्षयन्ति, तन्मनुष्येषु जुहोति, तस्मान्मनुष्या सन्ति । अथ यद्धवि-
र्ज्ञानयोर्नाराग्रसः सीदन्ति, तत् पिष्टम् जुहोति ; तस्माद् पितरः
सन्ति” ५. १. २५

“यदा वै स्त्रियै च पुंसश्च सन्तप्यतेऽथ रेत सिध्यते, तत् तत प्रजायते,
परागुपानक्ति पराग्येव रेत सिध्यते” ४. ३. १६.

“यदि दीक्षित मार्त्तिर्विन्देद् येनैवात कामचेत तेन भिषज्येद् यथाव्रतेन
भिषज्येदिति” २. १. १५.

“यद् गायत्री श्येनो भूत्वा दिव सोम माहरत्, तेन सा श्येन
सोमभृत्” ७. ५. २०

“यद्धौद किञ्चाग्रन्युद एवेद सर्वे प्रतितिष्ठति” ४. ५. १.

“यद्वै प्रतिरूपं तच्छिष्यम्” १. ४. ५.

“यद्वै शुक्लं यज्ञस्य, तदाम्रेयम्, ०—० यद्वा चाम् यज्ञस्य, तत्
सौम्यम्” २. २. ८, १०.

“या प्रोक्ष्यन् परिशिष्यन्ते ता च्यवटे च्यवनयति,—‘शुन्यन्तां लोका पिष्ट-
यदना इति ; पिष्टदेवतो वै कूप खात” ५. ४. ६.

“या ते धामान्युक्षसि गमश्चै ०—० इत्येतया त्रिष्टुभा मिनोति” ५. ४. १५.

“यावतो वै वेदिस्तावतो पृथिवी” ५. ५. १.

“यावद्देव प्रायेण प्राणिति, तावत् पशु, अथ यदास्मात् प्रायोऽपक्रामति,
दर्वेव तर्हि भूतोऽनर्थं शेते” ६. ५. ५.

“यथ एव पशु मातृभन्ते, नर्त्त यूपात् कदाचन” ५. ६. २ ।

“ये वै ब्राह्मणा श्रुत्वासोऽनुष्ठानान्ते विप्रा” ४. ३. १२.

“यो दीक्षते तस्य रिरिषान इवात्मा भवति” ६. २. २.

“यो दीक्षते, स विष्णुश्च यजमानश्च” १. ५. १०.

“यो दीक्षते स देवाना मेको भवति १. १. ८, १०, २. १. १६, २२.

“यो न्वेवेम मानुषं ब्राह्मणं हन्ति त न्वेव परिचक्षते” ७. ५. १७.

“यो ब्रह्मणो यो यज्ञाज्जायते तस्मादपि राजन्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मण्यं
इत्येव ब्रूयात् ब्रह्मणो हि जायते यो यज्ञाज्जायते । तस्मादाजर्णं
सवनकृतं हन्यादेनस्वी ह्येव सवनकृतेति” १. ५. ४०.

“यो वै गर्भस्य काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेदपास्यन् म्रियेत्” १. ५. ३१

“यो वै क्षातोऽनूचान स समृद्ध” ७. ५. २६

“यो वै विष्णु सोमः स” ३. १. २१, ५. २. १६.

“योषा दिष्ट” ७. ५. २१.

“योषायै वा इमा प्रजा प्रजायन्ते” ७. ५. २५.

“योषा वा ध्रुवा” ७. ५. २१.

“योषा वा ऋक्” ७. ५. २५

“योषा वा ऋगघोता” ७. ५. २५.

“योषित्वामा वै गन्धर्वा” ७. ७. २०.

“रक्षसा ह्येष भागो यदरुक्” ६. ३. १४.

“रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवा” ७. ३. ६, १२.

“रसो वै वसा •—• रसोऽद्यमानो न क्षीयते” ६. ७. ३०.

“रसो वै वसाक्षोम” ६. ७. ३५.

“रेत सोम” २. ५. १, ३. १. २८, ३. ७. ११.

“रेतो वै सोम” ७. १. २.

“रेवन्तो हि पश्य” ५. ६. १३

“लस्यून्या स्पन्दया प्रसौव्यति” ७. २. २५.

“नेजयेव हि यः •—• व्यभिर्ह्येतच्छ्रयति” ६. ७. ३०.

“वक्षो वा आन्यम्” २. ४. ३; २. ५. १; ३. ५. ६; ४. ३. १५.

“वक्षो वा आन्यम् रेत सोमो नेद् वक्षेणान्येन रेतः सोमं हिनसा-
नीति” ५. २. १७; ७. ४. २६.

“वक्षो हि वा आपः” १. २. ६.

“वनस्पतयो हि यज्ञियाः; न हि मनुष्या यजेरन् यद् वनस्पतयो
न स्युः” २. १. १०.

“वनेषु व्यन्तरिद्धं ततानेति । वनेषु = वृक्षाग्रेषु, वीर्यं वै वाजाः, पुमांसो-
र्वन्तः, इत्सु ह्ययं क्रतुर्मनोजवः, विक्षु = प्रजासु, दिवि ह्यसौ सूर्यो
द्वितः, गिरिषु हि सोमः” ३. १. ७.

“वरुणा वा एषा यदृज्जुः” २. ३. १८; ६. १. १.

“वागेव सुपर्णी, इयं कद्रूः” ५. १. २.

“वागेवाग्निः, प्राणोदानौ मित्रावरुणौ, चक्षुरादित्यः, ओत्रं विश्वे
देवाः” २. १. १३.

“वाग्नि यज्ञः” ४. १. २३.

“वाग् वै पथा स्वस्तिः ०—० उदौची द्योतस्यै दिक्” १. २. ८, १५.

“वाग् वै देवती, सा यद् वाग् नञ् वदति तेन वागेवती” ६. २. १२.

“वाग् वै सरस्वती” ७. २. ७, ६.

“वाचे हि धीक्षते, यज्ञाय हि धीक्षते, यज्ञो हि वाग्, धीक्षितो ह वै
नामैतद् यद् दौक्षित इति” २. १. ३०.

“विद्वांसो हि देवाः” ५. ६. १०.

“विश्वो यावाणः” ७. ४. ३.

“विश्वो विश्वे देवाः” ७. २. १६, १८.

“विश्वो वै महतो भूमो वै विट्” ७. २. १७.

“विष्णुः पराङ्मः” १. ३. १.

“वृक्षो वै सोम आसीत्, तस्यैतच्छरीरं यद् गिरयो यदग्नान्तच्छरीरे-
णैवैन मेतत् समर्हयति ह्यत्वं करोति” ७. ५. ७.

“हृत्तो वै सोम आसीत्, तस्यैतच्छरीरं यद् गिरयो यदश्मानं रुदेधो-
 ऽश्वानामौषधिर्जायत इति ह स्माह श्वेतकेतुरौदात्तिकः” ३. ४. १३
 “वृद्धं वै तद् यज्ञस्य यन्मातुषम्” ३. १. ३१.

“शरीरं हिवास्य (अग्ने) पीतुदाय ०—० मासं हिवास्य गुग्गुलु ०—०
 गन्धो हिवास्य सुगन्धितेजसम्” ४. २. १८.

“श्रीर्ष्वा वीजं हरन्ति, अग्नसोदावहन्ति” २. ६. १७.

“श्वेताक्षा आग्ना नेपात्, सा स्यादप्रवीता ०—० अवष्टाकूटाशाखाकर्णा-
 लक्षितासप्तशपा” २. ४. १५.

“सर्वत्सरो वै प्रजापतिः” २. १. ४.

“स इन्द्र एव गर्भो भूत्वैतन्मिथुनं प्रविवेश” १. ५. २६.

“स एष श्रीर्धन् मत्तिष्कोऽनूक्थश्च मज्जा तस्मात् स बान्त इव त्वष्टा ह्येतं
 मभ्यवमत् तस्मात् तं नाश्रीयात् त्वष्टृर्ह्येतदभिवान्तम्” ६. ४. ११.

“सत्यं वै शुक्रम्” ७. ४. २५.

“समानजन्म वै पयश्च (व्याज्यश्च) हिरण्यश्च, उभयं ह्यभिरेत-
 सम्” २. ३. ८.

“सम्यन्तान्ताविव ह्रीमौ लोकौ” १. ५. २.

“स यानुपकिरन्ति, तेनास्मिन्नलोके प्रत्यक्षं भवन्ति, अथ याननुदिशन्ति
 तेनामुष्मिन्नलोके प्रत्यक्षं भवन्ति” ५. १. २३.

“सर्वे वै विश्वे देवाः” ७. २. १३.

“सर्वा हि वै देवता पशु मातृभ्यमानं मुपसृज्यन्ते मम नाम यद्विध्यति
 मम नाम यद्विध्यतीति, सर्वासा हि देवतानां हवि पशु-
 स्तासा सर्वासा देवतानां पशौ मनाम्योतानि भवन्ति तान्येवैतद्
 प्रीणाति” ६. ४. १४.

“सर्वे हि वा एते सप्तोऽपक्रामन्ति प्राण एव न” २. १. २३.

“सविता वै देवानां प्रसविता” २. ५. १०; ४. २. १०; ७. २. २०;
४. १४; ५. २.

“स हिरण्यं पदे निधाय जुहोति; न वा अग्न्यावाहुतिर्ह्रियते; अग्निरेतसं
वै हिरण्यम्, तथो हास्यैषाग्निमत्येवाहुतिर्ह्रिता भवति” २. ४. २.

“सा यत् त्रिः संवत्सरस्य विजायते, तेन प्रजापतेर्वर्णः” २. ६. ८.

“सुवासा एव बुभूषेत्” १. २. १६.

“स्योन स्योन मिति, शिवः शिव मित्येवैतदाह” २. ६. १०.

“स्नान भ्राजाह्वारे बभ्रारे हस्त सुहस्त दृष्टानवेते वः सोमक्रयणाः ०—०

एतानि वै धिष्णानां नामानि” २. ६. ११.

“हविर्वा एष देवानां भवति यो दीक्षते; तदेन मन्तर्जम्भ आदधाते,
तत्पशुनात्मानं निष्क्रीणीते” ३. १. २१.

॥ अथ कर्मसूची ॥

कर्मनाम	प्र० प्रा० ऋ०	कर्मनाम	प्र० प्रा० ऋ०
अग्निप्रणयनम् ...	४. २. १.	आग्नावैष्णवेष्टिः ...	१. १. १.
अग्निमन्थनम् ...	३. २. १६.	आज्ययज्ञम् ...	५. २. ६.
अग्निलोमः ...	१. १. १.	आतिथ्येष्टिः ...	३. २. १.
अनुप्रयाजयागः ...	७. १. १.	आप्रयज्ञोमः ...	५. ३. १५.
अधिषवयम् ...	४. ४. १.	आसन्दोकरयम् ...	३. १. २६.
अनुनिःक्रमयम् ...	२. ४. १.		
अनुयाजयागः ...	६. ५. ८.	उत्तरवेदियाघारयम्	४. १. २३.
अपाम्मलयनम् ...	१. ३. १.	उपयाजयागः ...	६. ५. ११.
अवान्तरदोषा ...	३. ४. १.	उपसर्दिष्टिः ...	३. ५. १.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क०	कर्मनाम	प्र० प्रा० क०
श्रीदुम्बरौनिधानम्	४. ५. १.	प्रयाजयागा ...	६. २. १.
श्रीदयभयहोम	१. ४. १.	प्रवराश्चावणम् ...	६. १. ५.
ह्य्याजिनदौक्षादीनि	१. ५. १.	प्रातरनुवाक ...	७. ४. ७.
तानूगपूजम्	३. ३. १.	प्रायणीयेष्टि ...	२. २. १.
दौक्षाङ्गकर्माणि ...	१. २. १.	यूपनिधानम् ...	५. ४. १.
दौक्षिताध्यङ्गनम् ..	१. ३. १०.	यूपप्रखनम् ...	५. ३. १.
दौक्षिताभ्यङ्गनम् .	१. ३. ७.	यूपैकादशिनौकरणम्	५. ५. १.
दौक्षितावेदनम् ...	१. ५. ३६.	राजाप्यायनम् ...	३. ४. ११.
धिष्ण्यानिर्माणम् ...	५. १. १.	वपायाग ...	६. ३. १६.
निर्याभ्योपायनम्	७. ५. २०.	वसतीवरीयह्यम् ...	७. ३. १.
निर्धवनम् ...	३. ४. १६.	वसाहोम ...	६. ४. ३०.
पत्नीपात्रेजनम् ...	६. ३. १.	वाग्यमनम् ...	१. ३. २७.
पत्नीसंयाज ..	५. १. ६.	वाग्विसर्जनम् ...	२. १. १.
पशुपुरोडाशप्रणयम्	६. ४. १.	प्रतदानम् ...	२. १. १६.
पशुसञ्चयनम् ...	६. २. १५.	प्रतश्चपणम् ...	२. २. १०.
पशुपाकरणम् ..	६. १. १.	वेदिनिर्माणम् ...	४. १. १.
पश्वालम्भनम् ...	५. ६. १.	वैसर्जनहोम ...	५. २. २.
पश्वैकादशिनौकरणम्	७. २. १.	शालानिर्माणम् ...	१. १. १.
एषदाश्वयह्यम् ...	६. ५. ७.	शालाप्रवेशः ...	१. १. ११.
		सद प्ररिश्ययम् ...	४. ५. २४.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क०	कर्मनाम	प्र० प्रा० क०
सदोनिर्माणम् ...	४. ३. १.	सोमाभिषव	७. ५. १.
सवनोपपशुकर्म ...	७. ४. १.	सोमासादनम् ...	३. १. ३०.
सामिधेनोप्रयोग ...	१. ३. ६.	सोमोन्मानम् ..	२. ५. १.
सुव्रद्धाख्याज्ञानम् ...	३. १. १७.	सोमोपनहनम् ...	२. ५. १८.
सोमकयणम्...	२. ६. १०.		
सोमकयणवस्थापनम्	१. ३. १.	हविर्ज्ञाननिर्माणम्	४. ३. ७.
सोमनिधानम् ...	४. २. १८.	हविर्ज्ञानप्रवर्तनम् ...	४. ७. १०.
सोमपयणम्...	२. ६. १.	हविर्ज्ञानप्रवेशनम्...	५. २. १७.
सोमपर्याणहनम्	३. १. ७.		

॥ अथर्पिनामादिस्तूची ॥

नाम	प्र० प्रा० क०	नाम	प्र० प्रा० क०
अक्षिरसः	१. ५. १०, १४ ; ४. १. १३ ३०	कद्रुः ...	२. ३. १ ; ५. १. २.
अक्षराः (उर्वशी)	३. २. २२.	कुवपश्चालना ..	२. २. १५.
अहल्या ..	३. १. १८.	कौशिक (ब्राह्मण)	३. १. १६.
आदित्या ...	४. १. १३ ३०	गन्धर्वः (विश्रावसः)	२. ३. २.
उर्वशी (अक्षरा)	३. २. २२.	गन्धर्वाः (सोमरक्षा)	५. ४. ६.
अथय १. ४. ४, २. १. ३, १९, २६. ३०		गौतम ..	३. १. १६.
		गौरावस्तन्दी...	३. १. १८.
		परकाध्वयं	६. ३. २४.
		त्रिकुट (गिरि) ...	१. ३. १९.

नाम	प्र० प्रा० क०	नाम	प्र० प्रा० क०
पुरुषवा. (पति)	३. २. २२.	वाङ्मयं.	१. १. ४.
ब्राह्मण १. १. १०, १. ५. ४०. ३०		विश्वावसु (गन्धर्व)	२. ३. २.
ब्राह्मणाः (विश्वगोत्रा) ४. ३. ५. ३०		लघणस्य ...	३. १. १८.
		वैश्य १. १. १०, १. ५. ४०.	
मेधातिथि	२. १. १८.	शूद्र	१. १. १०.
स्नेह	१. ५. २४.		
याज्ञवल्क्य	१. १. ४. ३०	समुद्र	६. ५. ११.
रक्ष'	६. ३. १५.	सात्ययज्ञ	१. १. ४.
राजन्य १. १. १०, १. ५. ४०.		सुपर्णी २. ३. १, ५. १. २.	
		सोमरक्षा (गन्धर्वाः) ५. १. ६.	

॥ अथ सर्वसूची ॥

प्र०	अथ	प्र०
अथ सम्पादकोक्ति ...	अ, आ	अथ कण्डिकासूची १
अथ मूलशुद्धिपत्रम् .	क, ख	अथ विषयसूची २४
अथ प्रपाठसूची	१	अथ स्मार्तव्यालोच्यवचनसूची ३८
अथाध्यायसूची	१	अथ कर्मसूची ५३
अथ ब्राह्मणसूची	२	अथ विनामादिसूची ... ५५

शतपथब्राह्मणम् ।

अथ

तृतीयकाण्डम् ।

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ प्रथम ब्राह्मणम् ॥

॥ अपि वा प्रथमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

॥ हरिः ॐ ॥

देवयुजनं जोषयन्ते । स युदेव व्वर्षिष्ठः स्यात्
तुज्जोषयेरन्यदन्यद्भुमेर्नाभिश्यीता*तो वै देवा दिव
मुपोदक्रामन् देवान् वा ऽएषु ऽउपोत्क्रामति यो द्दौक्षते
स सुदेवे देवयुजने यजते स युद्धान्यद्भुमेरभिश्यीता†वर-
तर ऽइव हेष्टा स्यात् तुस्माद्युदेव व्वर्षिष्ठः स्यात् तुज्जो-
षयेरन् ॥ १ ॥

तद्वर्षं सुत् समुऽ स्यात् । समः सद्विभ्रश्शि स्यादु-

*, † 'तिश्यीता'—इति सा०-सम्मत इति डा०-वेवर ।

विभ्रंशि सत् प्राक्प्रवणः स्यात् प्राची हि देवानां
दिगुथो ऽउदक्प्रवण मुदीची हि मनुष्याणां दिग्दक्षि-
णतुः प्रत्युच्छित मिव स्यादेपा वै दिक् पितृणाः स
युद्दक्षिणाप्रवणः स्यात् क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोक
मियात्तुथो ह यजमानो ज्योग् जीवति तुस्मादक्षिणतुः
प्रत्युच्छित मिव स्यात् ॥ २ ॥

न पुरस्ताद्देवयजनमाच मुतिरिच्येत । द्विपुन्तः हास्य
तद् भ्रातृव्य मभ्युतिरिच्यते कामः ह दक्षिणतः स्यादेव
मुत्तरतु ऽएतद् त्वेव सुमृद्धं देवयजनं यस्य देवयजन-
माचुं पश्चात् परिशिष्यते क्षिप्रे हैवैन मुत्तरा देव-
यज्योपनमतीति नु देवयजनस्य ॥ ३ ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । व्याप्नुय* देवयजनं
जोपयितु मैम तत्सात्ययुज्ञोऽनुवौत्सर्वा वा ऽइयं पृथिवी
देवा देवयजनं युच वा ऽअस्यै क च यजुषैव परिगृह्य
याजयेदिति† ॥ ४ ॥

अत्विजो हैव देवयजनम् । ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाः सो-
ऽनूचाना व्विद्वाः सो याजुयन्ति सैवाह्नलैतन्नेदिष्टतमा‡
मिव मन्यामह ऽहुति ॥ ५ ॥

* 'व्याप्नुय'—इति ग ।

† 'याजुयेदिति'—इति ग ।

‡ 'नेदिष्टमा'—इति ग ।

तच्छालां* वा विमितं वा प्राचीनवःशं मिन्वन्ति ।
प्राची हि देवानां दिक् पुरस्ताद्दे देवाः प्रत्युच्चो मनु-
ष्यानुपावृत्तास्तस्मात्तेभ्यः प्राङ् तिष्ठन् जुहोति ॥ ६ ॥

तस्माद् नु प्रतीचीनशिराः शयीत । नेदेवानभि-
प्रसार्य शुया ऽहुति या दक्षिणा दिक् सा पितॄणां या
प्रतीची सा सर्पाणां युतो देवा उच्चक्रमुः सैपाहीना
योदीची दिक् सा मनुष्याणां तस्मान् मानुषु ऽदौची-
नवःश मेव शालां वा विमितं वा मिन्वन्त्युदीची
हि मनुष्याणां दिग्दक्षितुस्यैव प्राचीनवःश नादीक्षि-
तस्य ॥ ७ ॥

तां वा ऽएतां पुरिश्रयन्ति । नेदभिवुर्पादिति न्वेव
वर्षा देवान् वा ऽएषु उपावर्त्तते यो दीक्षते सु देव-
ताना मेको भवति तिरु ऽइव वै देवा मनुष्येभ्यस्तिरु
ऽइवैतद्यत् पुरिश्रितं तस्मात् पुरिश्रयन्ति ॥ ८ ॥

तन्न सुर्व ऽइवाभिप्रपद्येत । ब्राह्मणो वैव राजन्यो
वा वैश्यो वा ते हि यज्ञियाः ॥ ९ ॥

स वै न सुर्वेणैव संवदेत । देवान् वा ऽएषु उपावर्त्तते
यो दीक्षते सु देवताना मेको भवति न वै देवाः सुर्वे-
णैव संवदन्ते ब्राह्मणेन वैव राजन्येन वा वैश्येन वा ते

हि यन्त्रियास्तुस्माद्युधेनः शूद्रेण संवादो विन्देदेतेषा
मेवैकं ब्रूयादिम मिति विचक्षेम मिति विचक्षेत्येषु
उ तत्र दौक्षितस्योपचारः* ॥ १० ॥

अथारुणी पाणौ कृत्वा† । शुला मध्यवस्यति सु
पूर्वाङ्गः स्थणाराजु ममिपुद्यैतद्यजुराहेदु मगन्म देव-
यजनं पृथिव्या युच देवासो ऽश्रुजुपन्त विश्व ऽहुति
तदस्य विश्वैश्च देवैर्जुष्टं भवति ये चेमे ब्राह्मणाः शुश्रु-
वाऽसोऽनूचाना यदुहास्य तेऽक्षिभ्या मीक्षन्ते ब्राह्मणाः
शुश्रुवाऽस्तदुहास्य तैर्जुष्टं भवति ॥ ११ ॥

यद्वाह । युच देवासो अश्रुजुपन्त विश्व ऽहुति तदस्य
विश्वैर्देवैर्जुष्टं भवत्यृक्क्षामाभ्याः सन्तुरन्तो यजुर्भि-
रित्यृक्क्षामाभ्यां वै यजुर्भिर्यज्ञस्योदुचं गुच्छन्ति यज्ञस्यो-
दुचं गच्छान्तीत्येवैतदाह रायस्योपेण सुमिषा मदे-
मेति भूमा वै रायस्योपः श्रीर्वै भूमाशिष मेवैतदु-
शास्ते सुमिषा मदेमेतौपं मदतीति वै तु माहुर्यः
श्रिय मश्रुते युः परमतां गुच्छति तुस्मादाह सुमिषा
मदेमेति ॥ १२ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [१.१.] ॥

* 'चार -इति क, 'चारः -इति ग ।

† 'कृत्वा -इति ग ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्घमे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आधानपुनराधाने अग्निहोत्रं ततः परम् ।

चातुर्मास्यानि च पशुर्द्वितीयकाण्ड ईरितम् ॥ २ ॥

अथ तृतीयचतुर्थाभ्या मेकाद्वाहीनसत्रलक्षण^१सकलसोमयाग^२-
प्रकृतिभूतोऽग्निष्टोमोऽभिधीयते^३ । तत्र तृतीयकाण्डस्य प्रथमाध्याये

१— “त्रिविधः सोमयागः, एकाद्वाहीनसत्रनामकः । एकस्मिन्नेवाहनि
सवनत्रयेण निव्याद्य एकाहः । द्विरात्र मारभ्य एकादशरात्रपर्यन्ता
अहोनाः । त्रयोदशरात्र मारभ्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्तानि सत्राणि ।
द्वादशाहस्तु द्विरूपः । तत्राहोन्नरूपेण द्विरात्रादीनां प्रकृतिः, सत्ररूपेण
त्रयोदशरात्रादीनाम् । तस्य च द्वादशाहस्य एकाहरूपो ज्योतिष्टोमः
प्रकृतिः”-इति तै० सं० १. २. १-सा० भा० । “एकाद्वाहीनसत्राणि सोम-
भेदा इति त्रयः”-इत्यादि च तै० सं० ७. १. १-माध्याह्ने सायणः । “उक्त-
प्रकृतयोऽहोन्नरैकाहः (८. १. १.) ”-इत्यारभ्य “इत्येकाहः, अयाहोना
द्वादशरात्रपराहोः (१०. १. १०, ११.) ”-इत्याद्यन्त आश्व-
लायनौयश्रौतसूत्रमथ्यस्तेजालोचः ।

२— “सप्तसंख्यः सोमयागो भवति । तथाहि— “अग्निष्टोमोऽत्यग्नि-
ष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयो ऽतिरात्रो ऽप्तोर्याम, इति संख्याः”-इति
आश्व० श्रौ० सू० ६. ११. १ । अप्तोर्याम व्याप्तोर्याम इत्यभिन्नः ।

३— “अग्निष्टोमः प्रथमपञ्च, अतिरात्र मेके पूर्वं समामनन्ति”-इति
आप० श्रौ० सू० १०. २. ३, ४ । अग्निष्टोमे छत्त्राङ्गातश्चोपदिष्टत्वात्
स एवेतरेषा प्रकृतिः ।

शालानिर्माणप्रभृति दीक्षाञ्जतिपर्यन्तं प्रतिपाद्यते । तत्रादौ शाला-
निर्माणार्थं देवयजनपरिग्रहं विधत्ते— “देवयजन जोषयन्त इति ।
देवा इज्यन्तेऽद्या अत्रेति ‘देवयजनम्’ । अधिकरणे ल्युट्^१ ।
प्राचीनवशमदोहविद्वानादिनिर्माणपर्याप्त देवयजन स्थानम्^२ । तत्
‘जोषयन्ते’ सेवन्ते । स्वार्थिको णिच्^३ । परिगृह्णीयुर्यजमानपुरुषाः ।
तस्य विशेष माह— “स यदेव वर्षिष्ठ स्यात् तज्जोषयेरन्निति । ‘स.’
इति प्रसिद्धौ, यच्छब्दविशेषण मेतत् । प्रसिद्ध ‘यद्’ देवयजनम्,
‘तत्’ ‘वर्षिष्ठम्’ अतिशयेन वृद्धम्, उच्छ्रितम्, जोषयितव्यमित्यर्थः ।
वर्षिष्ठ मित्येतत् स्पष्टयति— “यदन्यदित्यादिना । यद्यस्या^४ उपरि
गृहीतायाः ‘भृमे’ ‘अन्यत्’ परिमरस्थल (‘नाभिग्रथीत’) नाति-
ग्रथीत, अतिग्रथित मुच्छ्रित न च तद् वर्षिष्ठमित्यर्थः^५ । उक्तञ्चरणं
देवयजन प्रशंसति— “अतो वा इति । ‘अतः’ अस्मात्, यदित्युक्त-
लक्षणात् ‘देवाः’ ‘दिवम्’ ‘उपोत्कामन्’ उत्कान्ता^६, प्राप्ताः ।
उत्कामन्तु नाम, तत किमु ? इत्यत आह— “देवान्वा इति ।
यस्मात् ‘ण्य’ दीक्षितोऽपि ‘देवान्’ उपोत्कामति, तस्माद् यादृगेन

१— पा० सू० ३. ३ ११३ ।

२— ‘देवयजनस्य नम्’-इति च । “देवयजनं वै वरं पृथिव्ये”-इत्यादि
ऐ० ब्रा० १. ३ २ । “प्राचीन माहवनीयात् प्रवक्ष्यं स्यात् प्रतीचीन माह-
वत्यादेतद्वै व्याहृत देवयजनम्”-इति तै० सं० ६. २. ६. २५ ।

३— ‘शुष परितर्कणे’-इति घुरादि (१८३५ धा०), ‘परितर्कण मधो
हिंसा वा’-इति तत्र दौक्षित । प्रीतिसेवनयोस्तु तुदादित्वात् जुयत इत्येव ।

४— ‘यद्यस्य’-इति च ।

५— ‘मुच्छ्रित न स्यात्’-इत्येव च ।

देवयजनेन देवा दिवं गताः, तादृशं कुर्वन् 'सः' दीक्षितः 'मदेवे'
एव 'देवयजने' ('यजते') दृष्टवान् भवति । अनेवविधस्य परियहे
दोष माह— "स यद्वेति । निम्ने देवयजने 'दृष्ट्वा' स्वयं मेव
'अवरतर इव' अत्यन्त नीच एव 'स्यात्' । "तस्मादित्युपसहारः ।
अत्र कात्यायनः सौमिक मृत्विग्वरण मभिधायाह— "देवयजनं
जोषयन्त उच्चतमम्"—इति^१ ॥ १ ॥

अन्यानपि धर्मविशेषानाह— "तदर्धंति । 'वर्ध' उन्नतं 'सत्',
'तत्' देवयजनं 'समं स्यात्'; विषमस्य विसदृशदर्शनात् तदभावाय
तत् समं कर्त्तव्यमित्यर्थः । समत्वेन 'अविभंशि' अपि स्थल प्राचीन-
प्रवणम् उद्दीचीनप्रवणं वा भवेत्, यष्ट्यत्वेन देवानाम्, यष्टृत्वेन
मनुष्याणां च देवयजनसम्बन्धसम्भवात्, उभयसम्बन्धिनोर्दिगोरन्य-
तरस्थाः प्रवणत्वाभिधानं मित्यभिप्रायः । उदक्प्रवणत्वे यदर्थमिदं
दक्षिणोन्नतत्वम्, तदाह— "दक्षिणतः प्रत्युच्छ्रित मिवेति । विपक्ष-
बाधमुखेन दक्षिणप्रवणत्वं निषेधति— "एषा वा इति । 'क्षिप्रे'
अचिरेणैव कालेन 'अमु' परलोकम्, 'तथो ह' पूर्वोत्तरप्रवणत्वपक्षे-
ऽप्यचिरकालम्^२ ॥ २ ॥

१— 'देवयजनं जोषयन्ते । उच्चतमम् । समम् । अविभंशि । अभितो
देवयजनमात्रदेशम् । पुरस्तादङ्गम् । प्राक्प्रवणम् । उदग्वा । यत्किञ्चानू-
चानत्विज्ज । उद्गतौयधिमूलेऽपरेऽन्ते विमितं कुर्वन्ति"—इति का० श्रौ० ७.
१. १०—२६ दृष्ट सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

२— "दक्षिणत उन्नत सुदीचीनावगत प्राक्प्रवणं प्रागुदक्प्रवणं वा
देवयजनम्"—इति व्याप० श्रौ० सू० १०. २०. १ ।

अथ देवयजनप्राग्देशे^१ देवयजनान्तरपरिमितप्रदेशस्याधिक्य
निषेधति—“न पुरस्तादिति । स देशातिरेको यजमानभ्रातृ-
व्यातिरेकाय भवति । तथा चापस्तम्ब — “न प्राचीन देवयजनाद्
देवयजनमात्रं मुक्चिषेत्” इति^२ । दक्षिणोत्तरयोरतिरेकस्त्वैच्छिक^३
इत्याह— “काम इति । पश्चाद्भागे पुनरन्यस्य देवयजनस्य पर्याप्त
प्रदेशोपेत देवयजनं समृद्धिकरं मित्याह— “एतद्ध त्वेव समृद्धं मिति ।
प्रतिपाद्यं मर्थं निगमयति— “इति देवयजनस्येति । कृत्स्निरिति
शेषः । अत्र कात्यायन — “समं भविभ्रम्यभितो देवयजनमात्रदेशम्
पुरस्तादूर्जम् प्राक्प्रवणं मुदम्वा”-इति^४ ॥ ३ ॥

अथाख्यानमुखेन देवयजनपदान्तरं माह— “तदु होवाचेति ।
वार्ण्यं^५ मृषि ‘याज्ञवल्क्य उवाच’ । यदा वयं देवयजनपरिग्रहाय
गताः, तदानौ ‘मात्ययज्ञ’ आह । “एतावती वै पृथिवी, यावती

१— ‘देवयजनप्राग्देशे’-इति छ ।

२— आप० श्रौ० १०, २०, १० ।

३— ‘स्वैच्छिक’-इति च ।

४— का० श्रौ० ८ १ १२-१७ षट् सूत्राणि पर्यालोच्यानि ।

५— ‘वार्ण्यं’-इति सयकारः पाठः स्तोत्रतोऽत्र मूले भाष्ये च डा०-
वेषरेण । तत एवोद्धृतो रोष्-लोचलिङ्गः सङ्गृह्यते ‘वार्तंभङ्ग’ कोषेऽपि । पर-
मिहैव पुरस्तादेकत्र (१ १ १ १०), परस्ताद्यापरत्र (१४ ६ १० ८)
दृश्यते ‘वार्ण्यं’-इत्येव निर्यकारः । तथा तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि “गोबन्धो
वार्ण्यं”-इत्येव (३ ११ ६ ३) । अतोऽत्र मत्सङ्गृह्यते हस्तलिखित
पुस्तकानां मेव लेखः समादृत इह मूलभाष्ययोरिति ।

दिः”—इत्यादिश्रुतेः^१ वेद्युपलक्षितदेवयजनस्य देवतात्मकसमस्त-
थिवीरूपत्वम्; अतो ‘यत्र क च’ मन्त्रेण परिग्रहे सति तदुक्तलक्षण-
मेव भवेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्यस्तु वक्ष्यमाणलक्षणेऽर्चस्त्रिभिः परिग्रह एवोक्तलक्षणदेव-
यजनपरिग्रह इत्याह—“अतिजो हैवेति । ‘शुश्रुवांसः’ श्रुतशास्त्राः,
अनूचानाः’ साङ्गप्रवचनाध्येतारः^२ । ‘अकलाः’ दोषरहिताः । अतिजो-
ऽपि श्रुताध्ययनादिसम्पन्ना भवेयुरित्यस्य मर्यादप्युक्तो भवति ॥ ५ ॥

यथोक्तदेवयजने यत् कर्त्तव्यं गृहं तत् प्राचीनवंशं कर्त्तव्य-
मित्याह—“तच्छालां वेति । ‘शालां’ दीर्घचतुरस्र गृहं, ‘विमित’
सर्वतः समपरिमाणम्^३; अनयोरन्यतरत् ‘प्राग्वशम्’ मिनुयात् ।
प्राग्दिशः प्रशमार्थं मर्धवाद माह—“प्राची हीति । यस्मात्
प्रत्यग्दिग्गतान्^४ अतिग्यजमानान् प्रति पुरोदेशाद्विभाजनाः
प्रत्यङ्मुखोपावृत्ताः, ‘तस्मात्’ ‘तेभ्यः’ देवेभ्यः ‘प्राङ् तिष्ठन् जुहोति’ ।
तस्मात् प्राचीनवंशं सुपपद्यते^५ ॥ ६ ॥

प्रासङ्गिकं दीक्षितस्य शयने कश्चिन्नियम माह—“तस्मादु

१— तै० सं० ७. ४. १८. ६ ऋक् द्रष्टव्या ।

२— ‘वेदार्थं श्रुतवन्त’—इति (का० श्रौ० ७. १. ८ सू०) या० दे० ।

३— “विमितं चतुरस्रं स्यात् दशारत्नप्रमाणतः”—इतीह परिशिष्ट-
कारवचनम् । ‘द्वादशारत्नप्रमाणतः’—इत्यपि तत्र पाठान्तरम् ।

४— ‘प्राग्दिग्गतान्’—इति ड, घ ।

५— “प्राग्वंशं पुरस्तादुचं प्रतिदिग्दार मुदग्वर्जं वा”—इति का०

श्रौ० सू० ७. १. २०—२३ ।

हेति । ‘अभिप्रसार्थं’ पादावित्यर्थः । प्राग्दिक्प्रशंसार्थं दिग्विभाग-
रूप मर्थवाद माह—“या दक्षिणेति । ‘यतो’ ‘देवाः’ यजमानादीन्
प्रति’ ‘उपचक्रमुः’, ‘सा’ प्राची ‘अहीना’ भगवद्वा । उदीच्या मनुष्य-
सम्बन्धितया तेषां सुदग्वशां शाला^१ । निर्माणात् प्रसिद्ध मित्याह—
“तस्मान्मानुष इति । ‘मानुषे’ मनुष्यार्हं कर्मणि । ‘दक्षितस्थ’
प्राग्वश एव, अन्येषां तु उदीचीनवशत्वं मिति व्यवस्था ॥ ७ ॥

सर्वतः परिश्रयण विधत्ते—“तां वा एता मिति । वृक्षादि-
परिचाराय परिश्रयणं कर्तव्यम्, दक्षितस्थेतिरेभ्यो व्यवधानाय च
परिश्रयणं कर्तव्यं मिति परिश्रयणस्तुतिः^२ ॥ ८ ॥

तत्रात्रैवर्णिकानां शूद्रादीनां भविष्यति निषेधति—“तत्र सर्व
इवाभिपद्येतेति^३ ॥ ९ ॥

दक्षितस्थ सर्वैवांग्यवहार निषेधति—“स वै नेति । सर्व-
शब्दस्य सङ्कोच माह—“ब्राह्मणेन वैवेति । ‘तस्माद्’ ब्राह्मणादि-
वर्णत्रयस्य यज्ञार्हत्वाद् । ‘यदि’ ‘शूद्रेण’ ‘संवादो’ ‘विन्देत्’
सम्बन्धेत्, ‘एतेषां’ चैवर्णिकानां मध्ये ‘एकम्’, ‘दमम्’ शूद्रम्
‘इति’ एवं मयेदानौ सुक्तप्रकारेण ‘विचक्ष्य’ ब्रूहीति स्वयं ‘ब्रूयात्’ ।

१—“शाला वा”—इति का० श्रौ० सू० ७. १. २४ । दीर्घघनुरस्मा
कुटी शालेति हरिस्वामी ।

२—“प्राचीनवंशं करोति पुरस्तादुन्नतं पश्चाद्विन्नतं सर्वतः परिश्रि-
तम्”—इति व्याप० श्रौ० सू० १०. ५. १ ।

३—का० श्रौ० ७. ४. ५ सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

वीक्षया^१ सर्वोऽपि वचनप्रकारः परिगृह्यते । ‘एषः’ ‘उपचारः’ व्यवहारः^२ ॥ १० ॥

मन्त्रकशालाप्रवेशं विधत्ते— “अथारणी पाणौ कृतेति । ‘अध्यवस्यति’ शालां प्रविश्य मन्त्रेणैतद् देवयजन मिति निश्चिनु-यादित्यर्थः । अध्यवसानप्रकार माह— “स पूर्वाह्णं मिति । ‘स्यूणा-राजः’ मध्ये स्थितः^३ उन्नतस्तम्भः, तस्य ‘पूर्वाह्णम्’ ‘अभिपद्य’ गृहीत्वा “एद मगन्म”—इति^४ ‘यजु’ ब्रूयात्^५ । अत्र कात्यायनः— “समा-रोह्याग्नी शालास्तम्भं पूर्वाह्णं गृहीत्वारणिपाणिराहेद मगन्मेति”—इति^६ । मन्त्रस्य द्वितीय पादं देवशब्दतात्पर्याभिधानेन व्याचष्टे— “तदस्य विश्वैरिति । अताध्ययनवद्विब्राह्मणैः । ‘अचिभ्यां’ ‘यत्’ ‘ईचन्ते’, ‘तत्’ ‘तैः’ विश्वैर्देवैः ‘जुष्टम्’ इत्यर्थः ॥ ११ ॥

“यद्वाहेति । तृतीय पादं व्याचष्टे— “शृक्कुसामाभ्या मिति ।

१— ‘वीक्षया’—इति छ । वीक्षया—श्रुताविह “इम मिति विचक्ष्वेति वाक्य द्विरुक्त्या ब्रूयादिति यावत् ।

२— का० श्रौ० ७. ४. ५ सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

३— ‘मध्योदित’—इति घ, छ ।

४— “एद मगन्म देवयजन एधिया यत्र देवासो यजुषन्त विश्वे ।

शृक्कुसामाभ्या सन्तरन्तो यजुर्भौ रायस्योषेण समिधा मदेम ।”—

इति य० वा० सं० ४. १ १ मन्त्रपाठः ।

५— ‘प्रागवशस्य मध्यमं स्यूणाराज भारभ्य जपतीति वाजसनेयकम्’—

इति व्याप० श्रौ० सू० १०. २. ४ ।

६— का० श्रौ० सू० ७. १. ३४ ।

‘यजुर्भिः’ क्रियमाणं यज्ञस्वरूपम् ‘वृक्षसामाभ्यां’ स्तोत्रशस्त्राभ्यां
‘तरन्तः’ पारं प्रापयन्तः इति तत्र भागस्य ‘उदृच’ परिसमाप्तिं
प्राप्नोमीत्युक्तवान् भवति । चतुर्थपादस्य प्रथमभागं व्याचष्टे—
“रायस्योषेणेति । ‘भूमा’ वृद्धभाव एव ‘रायस्योषो’ धनपुष्टिः,
स च ‘भूमा’ साक्षात् ‘अग्नी’ एव, तस्मात् ‘एतद्’ यागपाठे
‘आग्निषम्’ एव आशास्ते । तद्वितीयभागस्य तात्पर्यं माह—“स
मिषेति । लोके यः त्रियं परमतां च गच्छति, तम् ‘इषम्’ अन्नं
‘मदति’ मोदत इत्याहुः, अतो मन्त्रे स मिषेति भागं माहे-
त्यर्थः ॥ १२ ॥ १ [१. १.] ॥

इति श्रीमाधवाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

अपराह्णे दौक्षेत । पुरा केशश्मश्रुर्वुपनाद्युत् कामु-
येत तुदश्रीयाद्युद्धा सम्पुद्येत द्रुतुः ह्येवास्यातोऽशनं
भुवति युद्यु नुशिशिपेदपि कामुं नाश्रीयात् ॥ १* ॥

अथोत्तरेण शालां परिश्रयन्ति । तदुदकुम्भमुप-
निदधति तुन्नापित उपतिष्ठते तत्केशश्मश्रु च व्यपते
नखानि च निक्कन्ततेऽस्ति वै पुरुषस्यामेध्यं युवास्यापो-
नोपतिष्ठन्ते केशश्मश्रुौ च वा ऽत्रस्य नखेषु चापो नोप-
तिष्ठन्ते तद्यत्केशश्मश्रु च व्यपते नखानि च निक्कन्तते
मेध्यो भूत्वा दीक्षा ऽहुति ॥ २ ॥

तद्भुक्ते । सर्वं ऽएव व्यपन्ते सर्वं ऽएव मेध्या भूत्वा
दीक्षिष्यामह ऽहुति तदु तथा नु कुर्याद्यद्दे केशश्मश्रु च
व्यपते नखानि च निक्कन्तते तदेव मेध्यो भवति तस्मादु
केशश्मश्रु चैव व्यपेत नखानि च निक्कन्ते ॥ ३ ॥

स वै नखान्येवाग्ने निक्कन्तते । दक्षिणस्यैवाग्ने सव्यस्य
वा ऽश्रुग्ने मानुषेऽथैवं देवचाङ्गुष्ठयोरेवाग्ने कनिष्ठिकयोर्वा
ऽश्रुग्ने मानुषेऽथैवं देवचा* ॥ ४ ॥

स दक्षिण मेवाग्ने गोदानं वितारयति । सव्यं वा
ऽश्रुग्ने मानुषेऽथैवं देवचा ॥ ५† ॥

स दक्षिण मेवाग्ने गोदानं मुभ्युनक्ति । इमा आयः
शु मु मे सन्तु देवौरिति स यद्वाहेमा ऽश्रायः शु मु मे

सन्तु देवीरिति वृजो वा ऽआपो वृजो हि वा ऽआप-
स्तुस्माद्येनैता युन्ति निम्नं कुर्वन्ति युचोपतिष्ठन्ते निर्द-
हन्ति तत्तदेतु मेवैतद्वृजः शमयति तथो हैन मेप वृजः
शान्तो नु हिनस्ति तुस्मादाहेमा आपः शु मु मे सन्तु
देवीरिति* ॥ ६ ॥

अथ दर्भतरुणकु मन्तुर्दधाति । ओषधे त्रायस्वेति
वृजो वै क्षुरस्तथो हैन मेप वृजः क्षुरो नु हिनस्तथ
क्षुरेणाभिनिदधाति स्वधिते मैनः हिंसीरिति वृजो
वै क्षुरस्तथो हैन मेप वृजः क्षुरो नु हिनस्ति ॥ ७ ॥

प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति । तूष्णीं मेवीत्तरं गोदान
मभ्युनुत्ति तूष्णीं दर्भतरुणकु मन्तुर्दधाति तूष्णीं क्षुरे-
णाभिनिधाय प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति ॥ ८ ॥

अथ नापिताय क्षुरं प्रयच्छति । सु केशश्मश्रु व्यपति
सु यदा केशश्मश्रु व्यपति ॥ ९ ॥

अथ स्नाति । अमेध्यो वै पुरुषो यदुन्तं वृदति
तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वा ऽआपो मेध्यो भूत्वा दीक्षा
ऽहुति पवित्रं वा ऽआपः पवित्रपूतो दीक्षा ऽहुति तुस्माद्वै
स्नाति ॥ १० ॥

सु स्नाति । आपो अस्मान्मातुरः शुन्ध्यन्वित्येत-
 द्वाह शुन्ध्यन्विति घृतेन नो घृतघः पुनन्विति तद्वै
 सुपूतं यं घृतेन पुनंस्तुस्मादाह* घृतेन नो घृतघः पुन-
 न्विति विश्वः हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरिति यद्वै विश्वः
 सुर्वं तद्युदमेध्युः रिप्रं तत्सुर्वं ह्यस्मादमेध्यं प्रवहन्ति
 तुस्मादाह विश्वः हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरिति† ॥ ११ ॥

अथ प्राडिबोदङ्कुक्रामति । उद्दिदाभ्यः शुचिरा पूत
 ऽण्मीत्युद्धाभ्यः शुचिः पूत एति‡ ॥ १२ ॥

अथ व्यासः पुरिधत्ते । सर्व्वत्वायैव स्वा मेवास्मिन्नेतत्तुचं
 दधाति या ह वा ऽद्वयं गोस्त्वक् पुरुषे हैप्राय ऽआस॥१३॥

ते देवा अनुवन् । गौर्व्वा ऽद्वयं सुर्व्वं विभर्त्ति
 हुन्तु येयं पुरुषे त्वग् गव्येतां दुधाम तुयैषा व्यर्पन्तं तुया
 हिमं तुया घृणिं तितिक्षिष्यत ऽद्विति ॥ १४ ॥

तेऽवच्छाय पुरुषम् । गुव्येतां त्वुच मदधुस्तुयैषा व्यर्पन्तं
 तुया हिमं तुया घृणिं तितिक्षते॥ ॥ १५ ॥

अवच्छितो हि वै पुरुषः । तुस्मादस्य युचैव क च

* 'घृतेनापुनस्तुस्मादाह'-इति ग ।

† 'रिति'-इति ख, 'रिति'-इति ग ।

‡ 'एति'-इति ख, 'एति'-इति ग ।

५ 'तितिक्षते'-इति पाठो दृष्ट A-शामयुक्तके डा०-वेवरेण ।

कुशो वा युद्धा विवृणुति तुत एव लोहित मुत्पतति
 तुस्मिन्नेतां त्वच मदधुर्व्वास एव तुस्मान्नान्यः पुरुषाद्वासो
 विभर्त्येताः ह्यस्मिंस्त्वच मदधुस्तस्माद् सुवासा एव
 बुभूषेत् स्वया त्वचा सुमृद्धा ऽइति तुस्मादप्यश्नीलः
 सुवाससं दिदृक्षन्ते स्वया हि त्वचा सुमृद्धो भवति ॥ १६ ॥

नो हान्ते गोर्नमः स्यात् । वेद ह गौरहु मस्य त्वचं
 विभर्मीति सा विभ्यती चसति त्वचं म ऽश्रादास्यत
 ऽइति तुस्माद् गावः सुवासस मुपैव निश्रयन्ते ॥ १७ ॥

तस्य वा ऽएतस्य व्याससः । अग्नेः पर्यासो भवति
 व्यायोरनुच्छादो नीविः पितृणां सर्पाणां प्रघातो
 विश्वेषां देवानां तुन्तव आरोका नुक्षत्राणा मेव हि
 वा ऽएतत् सर्वे देवा अन्वायत्तास्तस्माद्दौक्षितवुसनं
 भवति ॥ १८ ॥

तद्वा ऽश्रुहत् स्यात् । अयातयामतायै तद्वै निष्पेष्टवै
 ब्रूयाद्युदेवास्याचामेध्या कृणुति* वा व्ययति वा तुदस्य
 मेध मसदिति† युद्यु ऽश्रुहत् स्यादद्विरभ्युक्षेन्मेध मस-
 दित्युद्यो युदिदुः स्नातवुस्यं निहित मपल्यूलनकृतं भवति
 तेनो हापि दौक्षेत ॥ १९ ॥

* 'चामेध्या माकृणुति - इति सा० सम्मत इति डा० वेदरः ।

† 'मुसदिति' - इति क, ग ।

तत्पुरिधत्ते । दीक्षातपुसोस्तनूरसीत्युदीक्षितस्य वा
 अस्यैषाग्रे तनुर्भवत्येषा च दीक्षातपुसोस्तस्मादाह दीक्षा-
 तपुसोस्तनूरसीति तां त्वा शिवाऽऽशमां पुरिदध
 ऽइति तां त्वा शिवाऽऽसाध्वीं पुरिदध ऽइत्येवैतदाह
 भद्रं वृष्णिं पुष्पन्निति पापं वा ऽएषो ऽग्रे वृष्णिं पुष्यति
 यु ममु मुदीक्षितोऽथात्र भद्रं तुस्मादाह भद्रं वृष्णिं
 पुष्पन्निति ॥ २० ॥

अथैनः शुलां प्रपादयति । सु धेन्वे चानडुहश्च
 नाश्रीयाद् धेन्वनडुहौ वा ऽइदं सर्व्वम्विभृतस्ते देवा
 अब्रुवन् धेन्वनडुहौ वा ऽइदं सर्व्वं विभृतो हुन्त
 युदन्येषां व्ययसां वीर्य्यं तुद्धेन्वनडुहयोर्दुधामेति स
 युदन्येषां व्ययसां वीर्य्यं मासीत्तुद्धेन्वनडुहयोरदधुस्तस्मा-
 द्देनृष्यैवानुशंस्य भूयिष्ठं भुक्तस्तुद्धैतत् सर्व्वं श्य मिव
 यो धेन्वनडुहयोरश्रीयादुन्तगतिरिव तः ह्यहृत मभि-
 जनितोर्जायायै गुर्भं निरवधीदिति* पापु मकदिति
 पापौ कीर्त्तिस्तस्माद्देन्वनडुहयोर्नाश्रीयात् तुदु होवाच
 याज्ञवल्क्योऽश्राम्येवाहु मःसलं चेद्भवतीति ॥ २१ ॥ २ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [१० २०] ॥

अथ दीक्षाकाल^१ विधत्ते— “अपराह इति । ‘अपराह्णे’
अङ्गसूतीये भागे^२ । अथ दीक्षिताशनविषये सर्वान्न मध्यनुजानाति—
“यत् कामयेतेत्यादिना । यथेष्टभोजने उपपत्ति माह— “व्रत
ह्येवास्यात इति । ‘अत’ अन्नादुक्तभोजनादूर्द्ध्वकाले ‘व्रतम्’ ‘एव’
खलु केवल पय पान मेव, अत इदानीं यथेष्ट भुञ्जीत । तथाचा-
पस्तम्ब— “तथाश्रित स्याद्यथा ततो दीक्षासु कनीय-कनीयो
व्रत मुपेयात्” इति^३ । इच्छया अशनाभावपक्ष मयाह— “यदीति ।
कात्यायन— ‘अन्नं सुपहरन्त्यस्मै हविष्य ममासम्०—० अपराह्णे-
ऽन्नातीष्ट सुपन्नं वा न वेति” ॥ १ ॥

शालाया उत्तरभागे चौरार्थं परिश्रयण विधत्ते— “अथोत्तरे-
णेति । तत्रास्मिन्नुदकुम्भपरिवृते देशे ‘नापित’ निवसेत् । तत्र
केशश्रमश्रुवपन नखनिकर्त्तन च कुर्यात् । तत्रोदकुम्भस्यापनप्रयोजन
माह— ‘अस्ति वा इति । अमेध्याना केशनखाना निरवशेषेण
सुखच्छेदनाय उदकुम्भमन्निधानेन भवितव्य मित्यर्थ^४ ॥ २ ॥

१— ‘दीक्षान्तकाल’—इति च । २— ‘य कामयेत तपस्वी
स्यादिति त पूर्वाह्णे’—इति च व्याप० श्रौ० सू० १० १२ २ ।

३— अस्यापस्तम्बयशस्य पूर्णपाठस्त्वेवम्— “अन्नं मन्त्राति सर्पिमधु
मिश्र, दधि, मधु वा, यदस्य मनस प्रिय तदन्नाति, तदेवाम्यामुष्णिह्लोके
भवतीति विज्ञायते तथाश्रित म्याद् यथा ततो दीक्षासु कनीय-कनीयो
व्रत मुपेयात्, पुरस्ताद्वा केशवपनाद्वाससो वा परिधानाद् भोजन मेके
समामगन्ति’—इति व्याप० श्रौ० सू० १० ६ ७-१० ।

४— का० श्रौ० सू० ७ २ २, ४, ५, ६ ।

५— “उत्तरेण बहिः प्राग्वशं परिश्रिते यजमानः केशश्रमश्रू वापयते”—
इति व्याप० श्रौ० सू० १० ५ ६ ।

सर्वाङ्गवपनमुपन्यस्य निराकृष्टे— “तद्धैके भवं एवेति । सर्व-
स्मिन्नपि देहे केशश्मश्रुनखेष्वेव प्राचुर्येण सृतत्वक् सर्वानाङ्गैर्जातिनैव
सर्वमपि मेध्यं भवतीत्यभिप्रायः । अत्र सूत्रम्— “उत्तरे परिवृत
उदकुम्भमवत्यप्सु दीक्षा, नापित उपतिष्ठति”—इति^१ ॥ ३ ॥

मानुषत्वव्यावृत्त्युपन्यासमुखेन नखानां मेव, तत्रापि सव्यपादस्यैव,
तत्राप्यङ्गुष्ठयोरेवेति चयाणां प्राथम्यमाह— “स वै नखान्येवे-
त्यादिना । ‘देवत्रा’ देवेषु, देवसम्बन्धिकर्मणि एवं कर्त्तव्य-
मित्यर्थः^२ ॥ ४ ॥

दक्षिणभागस्य प्राथम्यमाह— “स दक्षिणमेवेति । ‘गोदानं’
नाम कर्णस्थोपरि प्रदेशः^३, तं ‘वितारयति’ विभजेत्^४ । यस्य चाग्ने-
वपनम्, तस्यैव चोद्दनप्राथम्यं युक्तम्^५ ॥ ५ ॥

समन्त्रकं वपनमाह— “इमा आप इति^६ । ‘आपः शं-
सन्तु’— इति शान्तिप्रार्थनायाः क्रौर्यप्रसङ्गं दर्शयति— “वज्रो वा
आप इति । एतत् प्राग् व्याख्यातम्^७ ॥ ६ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ७, ८ क ।

२— “नखानि निहन्तव्यङ्गुष्ठप्रभृतीनि दक्षिणहस्तस्य प्रथमम्”—इति
का० श्रौ० सू० ७. २. ८ ख ।

३— ‘स्वपङ्क्तिर्गन्वि एषिव्या दीयत इति गोदानम्’—इति का० वृत्तौ पा० ।

४— कङ्कतादिना तत्स्थानं केशान् विभटान् कुर्मोदित्यर्थः ।

५— “दक्षिणं गोदानं वितार्योन्नतौमा व्याप इति”—इति का० श्रौ०
सू० ७. २. ८ । आप० १०. ५. ८, ९, १० सूत्राण्यपि द्रष्टव्यानि ।

६— वा० स० ४. १. २ ।

७— १. १. १. १० (१ भा० २८ प०) द्रष्टव्यम् ।

चुरविदारणपरिहाराय केशाना सुपरि दर्भस्थापनं समन्त्र^१
माह— “अथेति । “दर्भतरुणक मित्यादि^२ । दर्भपाणिरित्यर्थ^३ ।
चुरस्य हिमकत्वात् ततः पालनप्रार्थना । तत्र समन्त्रक^४ चुरनिधान
माह— “अथ चुरेणेति^५ ॥ ७ ॥

“प्रच्छिद्येति । स्पष्टम् । उत्तरं गोदानोन्दनादिक समन्त्रक
मित्याह— “तृष्णी मेवेति^६ ॥ ८ ॥

“अथ नापितायेति । स्पष्टम्^७ ॥ ९ ॥

स्नान विधाय प्रग्रसति— “अथ स्नातीति । एतत् व्रतोपाय-
नार्थवादवाक्यवद् व्याख्येयम्^८ ॥ १० ॥

१— मन्त्रस्तु वा० सं० ४ १ ३ = ५. ४२. २ ।

२— ‘सूक्ष्मं’ कुशाय दर्भतरुणक मिति हरिस्वामी ।

३— ‘यूपवत् कुशतरुणम्’—इति का० श्रौ० सू० ७. २. १० । यूप-
प्रकरणे तु विहितम्— “थोषध इति कुशतरुणं तिरस्कृत्य स्वधित इति
परशुना प्रहरति”—इति ६ १. १२, १३ सू० ।

४— तन्मन्त्रस्तु वा० सं० ४ १. ४ = ५. ४२. ३ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. २. ११ ।

६— “एव मुत्तरं तृष्णीम्”—इति का० श्रौ० सू० ७. २. १२ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. २. १३, १४ । “अशुशब्देन मुखजानि लोमा-
न्यभिधीयन्ते, भूषत्तुया रोमाणि वर्णयित्वा”—इति तत्र या० दे० ।

८— का० श्रौ० सू० ७. २. १५ क इत्ययम् । “दृष्टार्थत्वाच्चोदकुम्भेनैव
स्नान मिति कर्क । “तडागादिस्थानेष्वेव स्नानम्, उदकुम्भनिधानन्वदृष्टार्थं
मिति या० दे० । “स्यावराखस्तु स्नाति०—इति वाजसनेयकम्”—इति
त्वाह धाप० श्रौ० सू० १०. ६. १५, १६ ।

स्नानमन्त्र माह— “स स्नातीत्यादिना । “आपो अस्मानिति^१
 ‘मातरः’ ओषधिवनस्पत्यादिसकलनिर्मात्र्यः ‘यं हृतेन’ वापयन्ति,
 तस्यैव सुपूतत्वाद् हृतेन पुनरिति प्रार्थनं युक्तं मित्यर्थः । द्वतीय-
 पादस्य तात्पर्यं माह— “विश्वं ह्येति । “रपो रिप्र मिति पाप-
 नामनौ भवतः”-इति^२ निरुक्तम् । ‘यद् विश्वं’ तत् सर्वम् उच्यते,
 ‘यत् अमेध्यं’ ‘तत् रिप्रम्’ । अतो देहगतं मालिन्यं मात्मगतं
 पापं सर्वं द्योतमाना आप ‘अस्माद्’ यजमानात् अपगमयति
 यतः, अत एव माह मन्त्र इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उदिदाभ्य इति चरमपादस्य पृथग् विनियोग माह— “अथ
 प्राङ्निवोदङ्मुक्तामतीति । ‘आभ्यः’ अद्भ्यः सकाशात् शुद्ध एव सन्
 उद्गच्छामीति तस्यार्थः^३ ॥ १२ ॥

वासःपरिधानं विधाय प्रशंसति— “अथ वास इति” । ‘परि-
 धानम्’ उपसंख्यानम्, तद्धारणं सर्वस्यैव दीक्षितस्य ‘सर्वत्रायैव’; न
 त्वतिरिक्तः कश्चिद् विशेषोऽस्तीत्येवकारेणाह । अतो वासोधारणेन
 ‘त्वच मेव’ धृतवान् भवति यस्मात्, तत एतद्धारणवतः सर्वत्र
 मित्यर्थः^४ । उपरितनयन्यः सर्वोऽपि एतस्यैवोपपादकः । इदानीं

१— वा० स० ४. २. १ ।

२— निरु० ४. २. ५ ।

३— “उदिदाभ्य इत्युत्क्रामति”-इति का० श्रौ० सू० ०. २. १५ ख ।

मन्त्रस्तु वा० स० ४. २. २ ।

४— ‘क्षौमं वस्त्रे’-इति का० श्रौ० सू० ०. १. १६ ।

५— ‘यस्मात् त्वच एव धारयम्, यतः सर्वत्र मित्यर्थः’-इति घ ।

गयाश्रिता (‘दयं’) त्वक् (‘अये’) पुरा ‘पुरुषे’ (‘आस’) स्थिता (॥ १३ ॥

“ते देवा इति ।) ‘देवाः’ किमर्थं मियं त्वक् पुरुषे वर्तन्ते, गोषु बह्वपकारवती, अतस्तां त्वचं तत आदाय गवि स्थापयामो वृष्टिहिमादिक परिहरन्विति पुरुषाद् गवि अधारयन् (॥ १४, १५ ॥

“अवच्छिन्न इति ।) पुरुषादपगमे लिङ्ग माह— “तस्मादस्येति । कुशाद्युपघाते सति रक्तस्त्रावदर्शनाद् देवैस्त्वचो विकर्त्तनं सिद्ध मित्यर्थः । तदा पुरुषाणां निस्त्वत्कपरिहाराय वस्त्रं मकल्पयन् । तस्मात् तेषां मेवासाधारणं मभूत् । मृतेन च सम्भूषितो भवति । तथा च लौकिका आहुः— ‘वस्त्रं पुरुषस्यालङ्कारः’-इति । लोके निन्दितं मपि सुशमं समाजादौ सम्यक् पश्यति ॥ १६ ॥

पुरुषस्य त्वचो गवि स्थापनं यदस्ति, तत् किमर्थं मिति प्रस-
ङ्गात् कश्चित् कश्चित् पुरुषार्थनियम माह— “नो हान्त इति ।
कदाचिदपि गोममीषे विवामा न भवेत् । यस्मात्तु सा ‘अस्य
त्वचं’ धारयामीति जानीतेत्यतो ‘न नग्नः स्यात्’ । जानातु नाम
का हानिरित्यत आह— “सा विभ्यतीति । पुनस्त्वगपच्छेदभयात्
‘वसन्ती’ भौत्या कथ्यते । “तस्मादिति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

विहितं वस्त्रं सर्वदेवतात्मकत्वेन प्रशंसति— “तस्य वा इति ।
‘तस्य’ वस्त्रस्य, परितः तिर्यक् अस्यत इति ‘पर्यासः’ तिर्यक्-तन्तु-
सन्दर्भः । सः ‘अग्ने. भवति’ अग्निदेवताको भवति, सोऽभिमन्यत
इत्यर्थः । ‘अनुष्ठादः’ अनुलोम माच्छाद्यत इति । सः ‘वायोः’

भवति । 'नीविः' आद्यन्तप्रदेशः । सः 'पितृणाम्' । 'प्रघातः'^१ सर्व-
हननस्थानं निविडौभूतप्रदेशः । सः 'सर्पाणाम्' । 'तन्तवः' स्वरूपेण,
'विशेषां देवानाम्' । 'आरोकाः' मध्यच्छिद्राणि^२ । तत् 'नक्ष-
त्राणाम्' । 'तस्मात्' सकलदेवत्यत्वात् 'दीक्षितवसनम्' अवश्यं
भवितव्यम् ॥ १८ ॥

तस्य वस्त्रस्य नवत्वं विधत्ते— "तदा अहत मिति । 'अथातया-
मतायै' अग्निथिलत्वाय 'तत्' 'अहतं' वस्त्रं 'निष्पेष्टवै' चालयितु
मन्यं 'ब्रूयात्' । 'अस्य' वस्त्रस्य 'यत्' 'अमेधं' 'आकृणन्ति' आकृ-
णोति, आस्त्रिष्ट करोति निर्माणकाले, सहैव 'वयति' च । 'अहतं'
चेत् अभ्युक्ष्य मेव कर्त्तव्यम्^३ । तत्प्रयोजन 'मेध्य मसदिति' मेधाहं
भवेदिति चालणम् ।

पचान्तर माह— "अथो यदिद मिति । स्नातेन पुरुषेणा-
च्छाद्यं धार्यम्, 'अपत्पूलनकृत' चारद्रव्यसहितेनाधौतम्^४; प्रतिदिन
प्रक्षाल्य यदेव धार्यते, तदित्यर्थः । तेन वा दीक्षेत ॥ १९ ॥

१ "प्रघातो दण्डेन शलाकोपधानेन वा प्रहारः"—इति तै० सं० १. २.
१, ६. १. १. सा० भा० ।

२— 'मध्ये क्षिद्राणि'—इति च ।

३— "निष्पेष्टवै ब्रूयादहत चेदद्भिरभ्युक्ष्य"—इति का० औ० सू० ७.
२. १७ । 'अहत मपरिहित मरक्त च । अभ्युक्षणं त्वहतस्यैव । तस्याद्भिः
प्रक्षालितस्यापि अभ्युक्षणेन मेध्यता भवति'—इति तत्र या० दे० ।

४— का० औ० सू० ७ २ १८ । 'अथवा—अधौतमधौत मरजक-
प्रक्षालितं सत् परिधत्ते'—इति तत्र या० दे० ।

उक्तविधस्य वामस. समन्त्रक परिधानं विधत्ते— “तत् परि-
धत्त इति । “दीक्षातपसोस्तनूरसीति^१ । ‘आह’ मन्त्रभाग. ।

‘अये’ प्राक् ‘अदीक्षितस्त्वैषा तनू’ आसीत्, ‘अथ’ इदानीं तु
दीक्षितदण्डकृष्णाजिनधारणनवनौताभ्यङ्गादिमाध्यः सस्कारः, तपो-
ऽग्निवर्जनादिजन्यक्लेशसहनात्मकम्, तदुभय मनेन प्राप्तत्वाद् ।
“दीक्षातपसोस्तनूरसी”—इति-शब्दस्य तात्पर्यं माह— “माध्वी
मिति । वस्त्रस्य तनुत्वाभिधानात् स्त्रीलिङ्गता । द्वितीयभाग मनुष्य
व्याचष्टे— “भद्र वर्षं पुष्यन्निति । भद्रत्वसमर्थनाय पूर्वचामद्रत्वं
प्रशंसति— “पापं वा एष इति ॥ ९० ॥

अथ क्षीरानन्तर स्नातस्य मृतवामस ग्राह्याप्रवेश विधत्ते—
“अथैन मिति । ‘प्रपादयति’ गमयेदध्वर्युः^२ । अस्याप्यग्निमन्त्रकालत्वा-
दचाग्ने कश्चिन्नियम माह— “स धेनै वेति । धेनो. क्षीरादि-
कम्, अनडुह सम्बन्धि कर्षणमाध्य मित्यर्थः । तदुभय ‘नाश्रौयत्’
धेन्वनडुहयोः सर्वजगदुपकारकत्वात् तदीयाग्निप्रतिषेध इत्यर्थः ।
एतदेवोपपादयति— “ते देवा इत्यादिना । अनयोः सर्वोपकार-
कत्वं विज्ञाय देवै. ‘वयसाम्’ ‘अन्येषां’ (च) पशूनां ‘वीर्यं’ सार^३
मादाय धेन्वनडुहयोः स्थापितत्वात् तदग्नौ सर्वाग्नि भवति । तस्य
च जायाया^४ गर्भसम्भवे सति तत् सर्वाग्नं त रेतोरूपेण परिणत

१— “वा स० ४. २. ३ ।

२— “वाग्यतं प्रवेष्टयति”—इति का० श्रौ० सू० ०. ३. ११ ।

३— ‘वीर्यसार’—इति च ।

४— ‘जायाया’—इति च ।

‘गर्भे’ हिंस्यात् । तत् ‘पापकीर्त्तिः’^१ स्यात् । तदुभयोरन्नं ‘नाश्री-
यात्’ । अत्र याज्ञवल्क्यपक्ष माह— “तदु होवाचेति । यस्मादुभ-
याग्ने शरीरम् ‘असल’^२ भवति”, तस्मात् ‘अश्राम्यह’ तयोरन्न
मश्रीया मेव । एकहायनप्रभृत्या पञ्चहायना गावो वयांसि, तथैवा-
पक्षमेनाभिधानात्^३ । अत्र कात्यायनः^४— “ध्वेन्वगुहयोर्नाश्रीयात्,
पुरुषधर्मो वासम्भवात्, असलभोजन वा-दति^५ ॥ २१ ॥ २ [१.२.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

१— ‘पापौ कीर्त्ति’—इति मूलपाठ, स्यादेव तस्यैवार्थः ।

२— असौ विद्यते यस्यासार्वसल । असौ च बाहुमूले, तौ तु सर्व-
स्यापि भवत इति विशेषणानुपपत्तिः, अतोऽत्रासाभ्या बल लक्ष्यते । “वत्सा-
साभ्या कामबले”—इति हि (पा० सू० ५. २. ८८.) लच् प्रत्ययः । “बलवान्
मासलोऽसल”—इति घामर २. ६. ४४ ।

३— “पठौर्हौ त्वन्तर्वती दद्यात्, सा हि सर्वाणि वशसि”—इत्यादि
तै० ब्रा० ३ १२. ५. ८ सा० भा० अपि द्रष्टव्यम् ।

४— का० श्रौ० सू० ७ २. २३, २४, २५ ।

५— ‘असलयोर्ध्वेन्वगुहयोर्मांसस्य भोजनं वा कर्त्तव्यम्, तदु—
वतीति श्रुते’ (३. १ २. २१) । स्थूल चेन्वेन्वगुहं भवति, ततोऽह मश्राम्ये
वेति याज्ञवल्क्य उवाचेत्यर्थः—इति का० श्रौ० ७ २. १५ सू० या० २० ।

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

अपुः प्रणीय । आग्नावैष्णव मेकादशकपालं पुरो-
डाशं निर्व्वपत्यग्निर्व्वै सुर्वा देवता अग्नौ हि सुर्वाभ्यो
देवताभ्यो जह्वत्यग्निर्व्वै यज्ञस्यावरुद्धो* विष्णुः परुर्द्धा-
स्तत्सुर्वाश्चैतदेवताः परिगृह्य सुर्व्वं च यज्ञं परिगृह्य
दीक्षा ऽहुतिं तुस्मादाग्नावैष्णव एकादशकपालः पुरो-
डाशो भवति ॥ १ ॥

तद्देवे । आदित्येभ्यश्चरुं निर्व्वपन्ति तुदस्ति पुर्युदित
मिवाष्टौ पुत्रासो ऽश्रुदितेय्ये जातास्तन्वस्पुः । देवां २॥†
ऽउप मैत्सप्तभिः पुरा मार्त्ताण्डु मास्यदिति ॥ २ ॥

अष्टौ ह वै पुत्रा अश्रुदितेः । युंस्त्वेतदेवा आदित्या
इत्याचक्षते सप्तु हैव तेऽविकृतः‡ हाष्टमं जनयाञ्चकार
मार्त्ताण्डुः सन्देष्टो† हैवास यावानेवोर्द्धस्तावांस्तिर्य्यङ्
पुरुषसन्मिन्त ऽहुत्यु हैक ऽआहुः ॥ ३ ॥

तु ऽउ हैतु ऽजचुः । देवा आदित्या युदस्मानन्वज-
निमा तुदमुयेव भूहुन्तेमं व्विकरुवामेति तं व्विचक्रुर्य्य-
थायं पुरुषो व्विकृतस्तस्य यानि माः॥सानि सङ्कृत्य

* 'यज्ञस्यावरुद्धो'—इति सा०—सम्मत इति डा० वेबर ।

† 'देवांश्च'—इति क ।

‡ 'सन्देष्टो'—इति सा० सम्मत इति डा० वेबर ।

सन्ध्यासुस्तुतो हस्तौ सुमभवत्तुस्मादाहुर्न हस्तिनं प्रति-
 गृह्णीयात्पुरुषाजानो हि हस्तौति यु मु ह तुद्विचक्रुः
 स विवस्वानादित्यस्तुस्येमाः प्रजाः* ॥ ४ ॥

सु होवाच । राधुवान्मो सु प्रजायां यु एतु मादि-
 त्येभ्यश्चरुं निर्व्वुपादिति राधोति हैव यु एतु मादि-
 त्येभ्यश्चरुं निर्व्वुपत्ययु त्वेवाग्नावैष्णवः प्रज्ञातः ॥ ५ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । उपांशु देवते
 यजति पुञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजाः संयाजयन्ति
 पुत्रीः सर्व्वत्वायैव समिष्टयजुरेव न जुहोति नेदिदं
 दीक्षितवसनं परिधाय पुरा यज्ञस्य संस्थाया-श्रुतं
 गुच्छानीत्यन्तो हि यज्ञस्य समिष्टयजुः† ॥ ६ ॥

अथाग्रेण शुलां तिष्ठन्नुभ्यङ्गे । अरुर्वै पुरुषोऽव-
 च्छितो ऽनरुरेवैतुङ्गवति युदुभ्यङ्गे‡ गुवि वै पुरुषस्य
 त्वग्गोव्वा एतन्नुवनीतं भवति स्वयैवैन मेतुत्तचा
 सुमर्द्धयति तुस्माद्वा ऽश्रुभ्यङ्गे ॥ ७ ॥

तद्वै नुवनीतं भवति । घृतं वै देवानां पाण्डुं

* 'प्रजाः'-इति ग ।

† 'राधुवान्मो'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः ।

‡ 'यजुः'-इति ग ।

§ 'युदभ्यङ्गे'-इति ग ।

मनुष्याणां मयैतन्नादैवु द्युतं नो फाण्डः स्यादेव द्युतः
स्यात् फाण्डु मयातयामुतायै तुदेन मयातयामैवायात-
यामानं करोति ॥ ८ ॥

तु मभ्यनक्ति । शीर्षतोऽग्र आ पादाभ्यां मनुलोमं
महीनां पुयोऽस्येति मुह्य इति ह वा एतुतासां मेकं नाम
यद्गुवां तासां वा एत पुयो भवति तुस्मादाह महीनां
पुयोऽस्येति व्वर्षोदा असि व्वर्षो मे देहीति नात्र तिरो-
हितं मिवास्ति ॥ ९ ॥

अथाद्यावानक्ति । अरुर्वै पुरुषस्याक्षि प्रशान्तमेति
ह स्माह याज्ञवल्क्यो दुरष्ट इव ह्यस पुयो ह्येवास्य
दूषीका ते एवैतदुनरुष्करोति युदृश्यावानुक्ति ॥ १० ॥

युत्र वै देवाः । असुररक्षसानि जघ्नुस्तच्छृणो
दानवः प्रत्युडः पतित्वा मनुष्याणां मुक्षीणि प्रविवेश सु
एष कनीनकः कुमारक इव पुरिभासते तुस्मा एवैतु-
द्यद्गु मुपप्रयुन्तस्वर्गतोऽग्नपुरां पुरिदधात्यग्नां ह्याञ्ज-
नम् ॥ ११ ॥

वैककुटं भवति । युत्र वा इन्द्रो वृत्रं मुहंस्तस्य
यदद्यासीत्तं गिरिं त्रिककुटं मकरोत्तद्यत् वैककुटं भवति
चक्षुष्येवैतच्छुर्दधाति तुस्मात् वैककुटं भवति युदि

चैककुदं नु विन्देदप्युचैककुद मेव स्यात्समानौ ह्येवा-
ञ्जनस्य बन्धुता ॥ १२ ॥

शरेपीकयानक्ति । वृजो वै शरो विरक्षुस्तायै
सुतूला भवत्यमूलं वा ऽद्दु सुभयुतः पुरिच्छिन्नः रुक्षो-
ऽन्तुरिक्ष मनुचरति यथायं पुरुषोऽमूल उभयुतः
पुरिच्छिन्नोऽन्तुरिक्ष मनुचरति तद्यत्सुतूला भवति
विरक्षुस्तायै ॥ १३ ॥

स दक्षिण मेवाग्र ऽनानक्ति । सद्यं वा ऽग्र्ये मानुपे-
ऽथैवं देवचा* ॥ १४ ॥

स आनक्ति । वृत्रस्यासि कनीनक इति वृत्रस्य
ह्येषु कनीनकश्चक्षुर्दुर् असि चक्षुर्भेदेहीति नात्र
तिरोहित मिवास्ति ॥ १५ ॥

स दक्षिणः सद्यजुपानुक्ति । सकृत्तूष्णीं मथोत्तरः
सद्यजुपानुक्ति द्विस्तूष्णीं तदुत्तरं मेवैतदुत्तरावत्
करोति ॥ १६ ॥

तद्यत्पुञ्चकृत्व आनक्ति । संवत्सरुसमितो वै यज्ञः
पुञ्च वा ऽव्यतुवः संवत्सरस्य तुं पञ्चभिराप्नोति
तस्मात्पुञ्चकृत्व आनक्ति ॥ १७ ॥

अथैनं दर्भपवित्रेण पावयति । अमेध्यो वै पुरुषो

यदुद्धतं वृद्धति तेन पुतिरन्तरतो मेध्या वै दर्भा मेधो
भूत्वा दीक्षा ऽहुति पवित्रं वै दर्भाः पवित्रपूतो दीक्षा
ऽहुति तुस्मादेनं दर्भपवित्रेण पावयति ॥ १८ ॥

तद्वा ऽणुकः स्यात् । एको ह्येवायं पुवते तुदेतस्यैव
रूपेण तुस्मादेकः स्यात् ॥ १९ ॥

अथो ऽत्रापि त्रीणि स्युः । एको ह्येवायं पुवते
सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टस्त्रेधा विहितः प्राण उदानो
व्यान इति तुदेतस्यैवानु माचां तुस्मात् त्रीणि
स्युः ॥ २० ॥

अथो ऽत्रापि सप्त स्युः । सप्त वा ऽद्भमे शीर्षेन्द्राणा-
स्तुस्मात्सप्त स्युस्त्रिःसप्तान्येव स्युरेकविंशतिरुपैव
सम्पत्* ॥ २१ ॥

तुः सप्तभिः सप्तभिः पावयति । चित्पुतिर्मा पुना-
त्विति प्रजापतिर्वै चित्पुतिः प्रजापतिर्मा पुनात्वित्ये-
वैतुदाह व्याक्पुतिर्मा पुनात्विति प्रजापतिर्वै व्याक्पुतिः
प्रजापतिर्मा पुनात्वित्येवैतुदाह देवो मा सविता पुना-
त्विति तद्वै सुपूतं यं देवः सविता पुनात् तुस्मादाह
देवो मा सविता पुनात्वित्युच्छिद्रेण पवित्रेणेति यो वा
ऽअयं पुवत ऽणोऽच्छिद्रं पवित्र मेतेनैतुदाह सूर्यस्य

रश्मिभिरित्येते वै पवितारो यत्सूर्यस्य रश्मयस्तस्मा-
दाह सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ २२ ॥

तस्य ते पवित्रपत इति । पवित्रपतिर्हि भुवति
पवित्रपूतस्येति पवित्रपूतो हि भुवति युक्तामः पुने
तुच्छकेय मिति यज्ञस्योद्भूतं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ २३ ॥

अथाशिषा मारम्भं व्वाचयति । आ वो देवास
ईमहे व्वामुं प्रयुत्यध्वरे* । आ वो देवास आशिषो
यज्ञियासो हवामह इति तुदस्मै स्वाः सतीर्द्धत्विज
आशिष आशासते ॥ २४ ॥

अथाङ्गुलीर्न्यचति । स्वाहा यज्ञं मुनस इति द्वे
स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति द्वे स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या
मिति द्वे स्वाहा व्यातादारभ इति मुष्टीकरोति न वै
यज्ञः प्रत्यक्ष मिवारुभे युथायुं दण्डो वा व्वासो वा
परोक्षं वै देवाः परोक्षं यज्ञः† ॥ २५ ॥

स यदाह । स्वाहा यज्ञं मुनस इति तन्मुनस
आरभते स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति तुदन्तरिक्षादारभते
स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या मिति तुदाभ्यां द्यावापृथि-
वीभ्या मारभते युयोरिदं सर्वं मुधि स्वाहा व्याता-
दारभ इति व्यातो वै यज्ञस्तु यज्ञं प्रत्यक्ष मारभते ॥ २६ ॥

‘परि’ परितः उत्पन्नाः, ‘अष्टौ पुत्रासः’ अष्टौ पुत्राः, धावादि-
विवस्त्रदन्ताः; तेषु मध्ये ‘सप्तभिः’ पुत्रैः सह ‘देवान्’ ‘उपमैत्’
उपागात्, ‘मार्त्ताण्ड’ मृताण्डसम्बन्धिन मष्टमम् ‘आस्यत्’ परि-
तत्याजेति^१ ॥ २ ॥

एतद् व्याचष्टे— “अष्टौ ह वै पुत्रा इति । ‘सप्त द्वैव’
विवस्त्रद्-व्यतिरिक्ताः । ‘अविहृतं’ करचरणादिविकाररहितम्
‘मार्त्ताण्डं’ ‘जनयाश्चकार’ । व्यत्ययेनैकवचनम् । ‘सन्देह’ सन्देहः,
सम्यगुपचितदेहः, सर्वतः सम एवासीत् । केचित् पुरुषवदूर्ध्वत्वमात्र-
विशिष्टोऽभूत् ‘इत्याहुः’ ॥ ३ ॥

“त उ हैत इति । अथ ‘ते’ सप्त पुत्राः, ‘अस्मान्’ पूर्वं सुत्पन्नान्
पादच्छिन्नान् न पश्येत्, किन्तु विहृतं करवामेत्युक्ता यथा
मनुष्यो विहृतः, तथाकुर्वन् । विकरणाय द्विजं मांसजातं ‘हस्ती’
सम्भूतः, तस्याप्यविस्मृतावयवात् । अत एव ‘पुरुषाजानः’ पुरुष-
प्रकृतिकः, अनुष्ठानशेषेणोत्पन्नत्वात् हस्तिनः प्रतिपक्षं न कुर्यात् ।
स च ते विकारं गमितो विवस्त्रात्मन्तोऽभूत् । ततः सर्वाः ‘इमाः’
प्रजाः’ उत्पन्ना इति ॥ ४ ॥

उपोद्घात मुक्तकौपोद्घातिक मर्थं माह— “स होवाचेति । ‘स’

१— ‘मार्त्ताण्ड’ ऋ० स० २ ३८. ४ ; १०. ७२. ८, ९ । सा० य०
ब्रा० २४. १२ ६ । महा० मा० १, ३, १३ सर्वसु । “न उक्त्यय मृतोऽण्डस्य
इति खेहादभाषत । अत्राणां कश्चपक्षस्यान्मांसं इति चोच्यते”—इति
हस्तिंशे । माग० पु० ५ २०. ४४ । मार्क० पु०. ७० १, १०१. ११,
१०५. १८ ।

विवस्त्रान् 'मे' मम 'प्रजायां' प्रजासु मध्ये 'य' कश्चित् 'आदि-
त्येभ्यः' 'चरु' 'निर्वपात्' निर्वपेत्, 'स' तु 'राध्रवान्' भूयात् 'इति'
'उवाच' । अत एतस्यादित्यचरोर्निर्वापयिता स्वयं मपि 'राध्रोति' ।
देवैः संवर्द्धितेन विवस्त्रता समृद्धियुतेन दत्तत्वादयं मपि चरु'
समृद्धिफलक इत्यर्थः । अत एव समृद्धिफलत्वेन काम्यत्वादित्यभि-
प्रायः । अथाग्रावैष्णवस्योक्तचरुवैलक्षण्यं भाह— "अयं त्वेवेति ।
'प्रज्ञातः' सर्वैः प्रसिद्धः ॥ १ ॥

तस्या इष्टेष्टोदयतः सामिधेनीपाञ्चदशे प्राप्ते आह— "तस्य
सप्तदशेति' । 'देवते' प्रधानमम्बन्धिन्यौ अग्राविष्णू 'उपांशु' यजेत्' ।
प्रयाजानुयाजयोरपि सामिधेनीवद् वैशेषिकसङ्ख्याप्रसङ्गावाह—
"पञ्च प्रयाजा इति । दीक्षणीयेष्टेरवधि भाह— "संयाजयन्ति
पक्षीरिति । इष्टेरवैकल्याय पक्षीसंयाज मेव कुर्यात् ; तदुत्तरं तु
'समिष्टयजुर्न' जुहुयात्' । तदपि किं न क्रियत इति तत्रोपपत्ति
भाह— "नेदिति । दीक्षाकाले धृतस्य वसनस्य यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं
धारणं कर्त्तव्यम्, मध्ये एव समिष्टयजुषि हुते सति यज्ञस्य समाप्ते-
स्तदानीं मेव वसनस्य त्यागः कर्त्तव्यो भवेत् ; तस्मिन् हुते सति
सोमयागसमाप्ते' । अतः पुरा ह्यस्त्रस्य यज्ञस्य समापनात् अन्तं नैव
प्राप्नुयानीत्यभिप्रायेण समिष्टयजुर्न जुहुयात् । ननु समिष्टयजुषोऽव

१— व्याप० श्रौ० १०. ४. ५ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. २. १०—१२ सूत्राणि, व्याप० श्रौ० सूत्राणि
च १०. ४. ८—११ इष्टव्याणि ।

३— का० श्रौ० सू० ७. २. २८, २९ । व्याप० श्रौ० सू० १०. ४. ७ ।

कथं यज्ञाङ्गत्वम्, यस्मिन् ऊते यज्ञं समायेतेति, तच्चाह— “अन्तो हीति । अस्य सम्यगिष्टे एव यज्ञस्यावसानत्वादित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

अथ दौक्षितस्य स्वधर्मकं मभ्यङ्गं विधत्ते— “अथाग्नेयेति । गालाया पुरोदेशे तिष्ठन्, सर्वाङ्गे नवनीताभ्यञ्जनं कुर्यादिति विशिष्टविधिः^१ । अभ्यङ्गप्रयोजनं माह— अस्वा इति । ‘अवच्छिन्नः’^२ त्वचा निर्मुक्तं ‘पुरुषः’ ‘अस्वै’ प्रणात्मकं खलु^३, तदेतेनाभ्यङ्गेन परिहरति । एतदेव विस्पष्टं भुपपादयति— “गवि वा इति । पुरुषत्वचो गवि धारणं वासपरिधानार्थंवादे स्पष्टं मुक्तम्^४ । गोर्नवनीतोत्पत्तिः सुप्रसिद्धा । अतो गोमन्वन्निनवनीतधारणेन स्वकीयत्वचैव समृद्धो भवति । अत एव त्वचः पुनः प्राप्तेरवशेषं मस्याभ्यङ्गाय नवनीतं भवेदित्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

नवनीताभ्यङ्गं प्रश्नयति— “तद्वै नवनीतं मिति । एतदस्य योग्यं मित्याह— ‘एतं वै देवानां मिति । नवनीतभावात् प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्डम्’ । यस्मात् नवनीतं फाण्डहतयोरन्तरालवर्त्तित्वात् तदन्यत् तदनन्यश्च भवति^५, तस्मात् मनुष्यदेवताभ्यां मन्यस्थानन्यस्य च दौक्षितस्य तद् युक्तं मित्यर्थः । अत एव पूर्वोत्तरभावात् प्रच्यवा-

१— का० थौ० सू० ७ २ ३३ ।

२— अथपूर्वस्य ‘हो ह्येदने’-इत्यस्य (दि० प०) निष्ठायां रूपम् । “शाच्छोरन्यतरस्याम्”-इति (पा० ७ ४ ४१ सू०) सिद्धम् ।

३— ‘अस्वर्वात्मकः’-इति च ।

४— पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे १४—१६ कणिकासु (१५, १६ पृ०) ।

५— ‘फाण्डहतयोरन्तरालवर्त्ति, तस्मादन्यदनन्यश्च भवति’-इति च ।

प्रच्यवादयातयामवता तेनाभ्यञ्जनेनाध्वर्युर्दीक्षित मपि 'अयात-
यामानं करोति' ॥ ८ ॥

अभ्यङ्गस्योपक्रमोपसंहारौ विधत्ते— "त मभ्यनक्तीति" । अधो-
मुखावस्थानादवरोहोऽभ्यङ्गे सति आनुलोम्यं स्यात् । तत्र मन्त्र
माह— "महीना मिति" । मन्त्रस्य पूर्वभागं व्याचष्टे— "मह्य
इतीति । "इडे रन्ते"—इत्युपक्रम्य, "महि विश्रुति"—इत्यन्तानि
"अग्नियेनामान्नीति तैत्तिरीयकश्रुतेर्गवां महीति नाम" । स्पष्ट
मन्यत् ॥ ८ ॥

अच्छणोरञ्जनं विधत्ते— "अथाच्छावानक्तीति" । इतरावयव-
संस्पर्शासहिष्णुत्वात् 'अचि' 'अरुः' व्रणो भवति । 'मम' 'प्रशान्'
प्रशाम्येदित्यञ्जनं कर्तव्यमिति । 'याज्ञवल्क्यः' 'आह' ब्रूते इति ।
अच्छणोर्दूषणरूपतां सम्पादयति— "दुरक्षः"—इत्यादिना । नेत्र-
मालिन्यमेवारुः, तत्परिहारायाञ्जनमिति । 'दूषिका'^१ नेत्रयोः

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ३३ । व्याप० श्रौ० सू० १०. ६. ११-१३ ।

२— वा० स० ४. ३. १ ।

३— "इडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुयेतानि ते
अग्निये नामानि"—इति तै० सं० ७. १. ६. १८ । "इडे रन्ते इत्ये काम्ये
चन्द्रे श्रुतेऽदिते सरस्वति महि विश्रुति । एता ते अग्ने नामानि"—इति
श्रुतेऽप्येतत्संहिताया (वा० स० ८. ४३. १.) यदिदं तैत्तिरीयानुस्मरणं
कृतम्, तत्र खण्डाखाभ्यासबाहुल्यमेव वीजम् । एव मन्यत्रान्यत्र च ।

४— का० श्रौ० सू० ७. २. ३४ । व्याप० श्रौ० सू० १०. ७. १ ।

५— 'इषीका (१)'—इति च ।

मलम्, सा 'अस्य' पुरुषस्याच्छणोर्भय एवेत्यच्चेदुरक्ष मेव, ततो-
ऽञ्जनेन तच्चाश्रयतीत्यर्थः^१ ॥ १० ॥

अञ्जन प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यच्च वा इति । असुरवध-
समये 'शुष्ण' 'प्रत्यङ्' गत्वा, तद्गयात् पुरुषाणा मक्षिमध्य प्रविश्य,
कनौनिकारूपेण 'कुमारक' सन् वर्त्तते । 'तस्मै' तस्य 'यज्ञम्'
उपगच्छन् 'सर्वत'^२ अग्नपुरोरक्षार्थं^३ कृतवान् भवति । अग्नशब्दार्थं
माह— “अग्न्या द्वाञ्जन मिति । तद्विकारत्वात् ॥ ११ ॥

अञ्जन विशिनष्टि— “चैककुद मिति । चिककुत् पर्वत,
तत्सम्बन्धि चैककुदम्^४ । शिष्ट स्पष्टम् । तदभावे चैककुदादन्यदपि
धाद्यम् । 'अञ्जनस्य बन्धुता' बन्धु ब्राह्मणम्, तद्भावो बन्धुता । सा
'समानी' । “अहर्वै पुरुषस्यावि”—इत्यादिक^५ ब्राह्मण चैककुदा-
चैककुदयो समान मित्यर्थः^६ ॥ १२ ॥

तत्साधन विधत्ते— “शरेषीकयेति । शरसृणविशेषः, तस्य
मध्यशलाका 'इषीका'^७ । 'विरक्षस्तायै' विगतराक्षसभावः, तस्मै,
तत्परिहाराय । सापि 'सतूला' कर्त्तव्या । सतूलत्वस्य प्रयोजन

१— 'भूय (!) एव धर्त्ते (!) दुरक्ष मेव ततोऽञ्जनेन नाश्रयति'—इति च ।

२— 'दौक्षित'—इति छ, च ।

३— 'अग्नपुरोरक्षार्थ'—इति च ।

४— 'सौवीर मिति यत् प्रसिद्धम्'—इति या० दे० ।

५— अग्न्यैव दशमो ऋषी द्रष्टव्या (१८ पृ०) ।

६— का औ० सू० ० २ ३४ । आप० औ० सू० १० ० २ ।

७— 'तस्य शलाका इषीका'—इति च ।

साह— “अमूल मिति । ‘उभयतः’ मूले अये च, दिवि पृथिव्यां
चेत्यर्थः । ‘परिच्छिन्नम्’ इदं ‘रचः’ राचमजातिः, अमूल सन्
‘अन्तरिच मनुचरति’ खलु, एवम् ‘उभयतः’ परिधिभ्यः ‘परि-
च्छिन्नः’, ‘अमूलः’ सन् ‘पुरुषः’ अपि ‘अन्तरिच मनु चरति’ ।
तस्मात् पुरुषसमानदेशवर्तिरचोनिर्हरणाय श्रेषीका ‘समूला’
कर्तव्या^१ ॥ १३ ॥

‘स दक्षिण मिति’ । ‘देवत्रा’ देवेषु । एव दक्षिणप्राथम्य
मित्यर्थः ॥ १४ ॥

“स आनत्तीति । तत्र मन्त्र साह— ‘वृचस्येति’ । ‘कनीनिक.’
अचिमध्यकार्णम् । ‘वृचस्य क्षेप कनीनिक’ । तथाचान्यत्र— “इन्द्रो
वृचं महन्, तस्य कनीनिका परापतत्, तदाञ्जनं भवत्”—
इति^२ ॥ १५ ॥

“स दक्षिण मिति । ‘यजुषा’ उक्तमन्त्रेण । उत्तरस्याक्ष्णो
दक्षिणाक्षितोऽपि एकधाराधिक्यकरणेन ‘उत्तरं’ चतुः ‘उत्तरावत्’
उत्कर्षवत् कृतवान् भवति ॥ १६ ॥

अक्ष्णोराञ्जनावृत्तौ मिश्रित्वा प्रशंसति— “तद्यत् पञ्चकल
इति । हेमन्तशिग्रिरयोरैक्यात् संवत्सरः पञ्चर्तुः^३, अत एव सङ्ख्या-
द्वारा संवत्सर मेवाप्नोति ॥ १७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ३४ ।

२— वा० सं० ४. ३. १ ।

३— तै० स० ६. १. १. १० ।

४— “हेमन्तशिग्रिरयो समासेन”—इति द्रौतरेयकम् १. १. १ ।

तस्य दर्भे पावन विधत्ते— “अथैन मिति । लोके ह्यपवित्र पवित्रौक्रियते, कोऽस्यापवित्रत्वप्रसङ्ग इति तद् दर्शयति— “अमेधो वा इति । दर्भे पावनसामर्थ्येन वाक्यस्य पावनेऽथान्तरशुद्धिर्भवति । दर्भान् स्तौति— ‘मेध्या वा इति । यज्ञार्हत्वं मेधत्वम्, अशुद्धानां शोधकत्वं पवित्रत्व मिति विवेकः १ ॥ १८ ॥

“तदा एक मित्यादि । पावनसाधनदर्भेष्वेकादिपक्षा आचिया । ‘अय’ वायु ‘एक. एव ‘पवते’ पवतिर्गतिकर्मा^१, अन्तरिक्षे गच्छति^२ । ‘तस्मात्’ पवित्र मपि ‘एक’ स्यात् ॥ १९ ॥

“अथो अपीति । ‘स’ एव ‘अय’ वायु ‘एक एव’ पुरुषे ‘अन्तः प्रविष्ट’ प्राणादिभेदेन ‘वेधा’ विभक्त, अथ ‘त्रैणि स्युः’ ॥ २० ॥

“अथो अपि सप्तेति । ‘शीर्षन्’ शिरसि भवा, मुखादिच्छिद्र-गता, ‘एकविंशति स्युः’ इति । तत्र ‘त्रि-सप्तान्वेव’ इति सप्त-सङ्ख्याया एवावृत्तौ ‘एषैव’ सप्तसङ्ख्याया उक्ति ‘सम्पद्’ इत्यर्थः । यदा ‘एषैव’ पुरुषरूपैव ‘सम्पत्’ इत्यर्थः, “दश हस्या अङ्गुलयो दश पादा आत्मैकविंश”-इति श्रुत्यन्तरात्^३ ॥ २१ ॥

“त सप्तभिरिति । एकविंशतिपक्षे एकविंशति दर्भान् वेधा विभज्य ‘सप्तभि-सप्तभि’ “चित्पतिर्मा”, ‘वाक्पतिर्मा’, “देवो

१— ‘पवित्र पुनाते, मन्त्र पवित्र मुच्यते’, + + +, व्याप पवित्र मुच्यते -इत्यादि निरु० ५. २. १ इत्यर्थम् ।

२— निघ० २. १४. १०८ ।

३— “वायु पवित्र मुच्यते”-इत्यादि निरु० ५. २. १ ।

४— तै० स० ६. १. १. ८ ।

मा” इति^१ त्रिषु मन्त्रेषु, एकैकेन मन्त्रेण पावयेत् । “अच्छिद्रेण पवित्रेण”—इति मन्त्रशेषः सर्वचानुषज्यते । तत्राप्यय विभागः— सप्तभिः प्रथममन्त्रेण नाभितः आरभ्योर्द्धं मुन्मृज्यात्, पुनश्च सप्तभिर्द्वितीयमन्त्रेणाप्येवम्, अवशिष्टे सप्तभि तृतीयेन मन्त्रेण नाभेरध आरभ्यावमृज्यात् । तथा च कात्यायन — “सप्तभिः-सप्तभिः प्रतिमन्त्र मच्छिद्रेणेति सर्वत्र द्विरुपरि नाभेरुन्मृज्य प्रदक्षिण सप्तदवाङ्गुकेन त्रिभिः सप्तभिरेकविंशतिभिर्वा”—इति^२ । आपस्तम्बस्तु चित्पतिस्त्वेति पावकस्य, चित्पतिर्मेति पाव्यमानस्य च विभज्योभय मय्युक्तवान्^३ । सर्वशेषभूतस्याच्छिद्रेणेत्यस्यार्थं माह— “अच्छिद्रेणेति । सर्वदा सर्वत्र पवनात् ‘एष’ वायु ‘अच्छिद्र पवित्रम्’ ॥ २२ ॥

मन्त्रशेषं व्याचष्टे— “तस्य त इति । पवित्राणि रक्षय, शोधकत्वात्^४ । अग्नि पवित्रपतिः^५, तत्पाठात् स्वरूप मपि ‘पवित्र-

१— वा० स० ४. ४. १, २, ३ ।

२— का० श्रौ० सू० ७ ३ १-४ । चेर्लिन मुद्रितपुस्तके तु ‘द्विरुपरि नाभ्युन्मृज्य’—इति पाठः, ‘एकविंशतिभिः’—इति यदस्याभावश्च ।

३— तथाहि— “अथैन मुत्तरेण वहि प्राग्वशात् दर्भपुष्पौले पावयति । + + + । एकविंशत्या चेधा विभक्त्या सप्तभि सप्तभिर्द्विर्द्धं नाभेरुन्मार्ष्टि सप्तदवाङ्गु । + + + । चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्येतै प्रतिमन्त्र मच्छिद्रेण पवित्रेणेति सर्वचानुषजति । चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुनात्विति पाथ्यमानो जपति”—इत्यादि व्याप० श्रौ० सू० १०. ७ ५-१४ ।

४— “रक्षय पवित्र मुच्यन्ते”—इत्यादि निरु० ५. २ १ ।

५— “अग्नि पवित्र मुच्यते”—इत्यादि निरु० ५. २ १ ।

पतिर्भवति' खलु । स्पष्टं मन्यत् । 'उदृक्' उपरिभाविनी ष्वक्
उदृक् । अनेन च समाप्तिर्लक्ष्यते । तेन यजस्यान्तं प्राप्नुवानीत्यर्थः ।
असु मर्यम् 'एतत्' एतेन "तच्छकेयम्"—'इति' अनेन, मन्त्र^१
'आह' इत्यर्थः ॥ ११ ॥

"अथाग्निषा मिति । "आ वो देवास"—इति^२ मन्त्रस्य 'आग्निषा
मारम्भ' इति नाम भाव्याग्निषा मस्वारम्भरूपत्वात् । मन्त्रपाठस्य
प्रयोजनं माह— "तदस्मा इति । 'तत्' तेन आग्निषा मारम्भवाचनेन
सर्वासा माग्निषा मादावेव यजमानेन परिगृहीतत्वात् 'स्वा'
स्वकीया एव 'भतौ' ता एव 'आग्निष' 'खलिज' तन्मन्त्रेषु
यजमानार्थं भागामते^३ ॥ १४ ॥

"अथाहुस्तीरिति । 'न्यपति' सङ्कोचयतीत्यर्थः । तत्प्रकारं माह—
'स्वाहेत्यादिना' । एकैकेन मन्त्रेण हस्तद्वयेऽपि कनिष्ठिकादिक्रमेण
दे-दे^४ अहुस्ती न्यस्यतीत्यर्थः । एव करद्वयाहुस्तिन्यञ्जनक्रमेणोत्तमेन
मन्त्रेण^५ पाणी मुष्टीकुर्यात्^६ । "उत्तमेन मुष्टीकृत्वा" इति सूत्रम्^७ ।

१— "चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुना
त्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूत यत्काम
पुने तच्छकेयम्"—इति वा० स० ४ ४ १-३ ।

२— वा० स० ४ ४ १ ।

३— का० थौ० सू० ७ ३ ६ ।

४— वा० स० ४ ६ १-३ ।

५— 'दे'-इत्येव च ।

६— वा० स० ४ ६ ४ ।

७— का० थौ० सू० ७ ३ ८ ।

— का० थौ० सू० ७ ३ ८ क ।

तत्प्रयोजनं माह— “न वै यज्ञ इति । यज्ञस्य वासोदण्डादिवद्भुक्षे
धारयितुं मशक्यत्वात्, अत एव परोक्षान्मन्त्रेण मुष्टिबन्धनं मेव
प्रत्यक्षधारणं मित्यर्थः ॥ १५ ॥

“स यदाहेत्यादि । मन्त्रस्य क्रमेण व्याख्यानम् । स्पष्टम् ।
'वातादारभे'-इति वातेन प्राणेन व्याप्रियमाणत्वात् 'वातो
यज्ञः' । 'वै'-शब्देन “वातो यज्ञः प्रयुज्यताम्”-इत्यादिमन्त्रप्रसिद्धि-
र्द्योत्यते ॥ १६ ॥

“अथ यत्स्नाहेति । हविस्स्यागस्य यज्ञत्वात्, स्वाहाकारेण च
हविः प्रदानात्, स्वाहाकारस्य च यज्ञात्मकता । अनन्तरं वाग्यमन
विधत्ते— “अथ वाचं यच्छतौति” । वाग्व्यवहारमन्त्ररूपेण यज्ञ-
निष्पत्तेः ‘वाक् यज्ञः’ । तस्या बहिर्निर्गमनं महत्त्वा आत्मनि
नियमात् ‘यज्ञं मेव’ आत्मनि धृतवान् भवति ॥ १७ ॥

शालायाः फलोद्देशे यजमानस्याभ्यञ्जनादिकं मुक्तम्, तस्य
दीक्षाकृत्यर्थं शालाप्रवेशनं विधत्ते— “अथैनं मिति” । प्रविष्टस्य
तथा कर्माथं सञ्चरनिर्द्देशं माह— “स जघनेनेति । ‘आहवनीय
जघनेन’ तत्पश्चाद्देशे, ‘गार्हपत्यं मयेण’, तयोर्मध्यपथि कर्माथं
गच्छति” । अथ मेव ‘अस्य’ ‘सञ्चरो भवति” । वृत्तसञ्चरं प्रशंसति—

१— “स्नाहेत्युक्ता वाग्यत”-इति का० श्रौ० सू० ७. ३. ६ ख ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. ११ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३. १२ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ३. १३ । “यत उर्द्धं यजमानस्य सञ्चरो
भवति”-इति व्याप० श्रौ० सू० १०. ८. २ ।

“अग्निर्वा इति । यस्मादुत्पद्यते स योनिः, आहुतिप्रदानात्मकस्य
 ‘यज्ञस्य’ ‘योनिः’ ‘अग्निः’ । मानुषदेहपरित्यागेन दीचासंस्कारेण
 देवदेहोत्पत्तेस्तत्संस्कृतो दीक्षितः ‘गर्भः’ । अतस्तत्र योनिगत्वेन तस्य
 तद्योरन्तराले सञ्चारो युक्तः । उक्तं मर्यं मिदानीन्तनगर्भवर्णनेन
 दृढयति— “तस्मादिमे गर्भा इति । तच्छब्द एकशब्दपर्यायः;
 एकदेत्यर्थः । अथ वाच्यं मिदं चार्थं । ‘यत्’ यस्मात् ‘स’ गर्भ-
 संयुतो यजमानः ‘एजति त्वत्’ चलति च, ‘पर्यावर्तते त्वत्’ परि-
 भ्रमति च; ‘तस्मात्’ इदानीन्तना गर्भा अर्प्येवं भवन्तीत्यर्थः ॥
 १८ ॥ ३ { १. ३. } ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

सुर्वाणि ह वै दीक्षाया युजूंष्यौद्ग्रभणानि । उद्-
 ग्रभणीते* वा ऽप्योऽस्मात्सोकादेवलोकं मभि यो दीक्षत
 ऽस्तैरेव तद्यजुर्भिरुद्ग्रभणीते तस्मादाहुः सुर्वाणि
 दीक्षाया युजूंष्यौद्ग्रभणानीति तुत एतान्यवान्तरा

माचक्षते ऽश्रौद्ग्रभणानीत्याहुतयो ह्येता आहुतिर्हि
यज्ञः परोऽक्षं वै यजुर्जपत्यथैषु प्रत्यक्षं यज्ञो
यदाहुतिस्तुदेतेन यज्ञेनोद्ग्रभणीतेऽस्मात्सोकाद्देवलोक
मभि* ॥ १ ॥

ततो यानि त्रीणि सुवेण जुहोति । तान्याधीतय-
जूः षोऽध्याचक्षते सम्पुद ऽएव कामाय चतुर्थं ह्वयतेऽथ
युत्पञ्चमं सुचा जुहोति तुदेव प्रत्यक्ष मौद्ग्रभण
मनुष्टुभा हि तुज्जुहोति व्याग्यनुष्टुब् व्याग्यि यज्ञः ॥ २ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मियं
जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्युः
स्यादिति ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मधु मधुकृतो
निर्हुयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्तथ
यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ ३ ॥

तदा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास । ते यज्ञः सुमभरन्
यथायं यज्ञः सुभृत एवं वा ऽएषु यज्ञः सुभरति युदे-
तानि जुहोति ॥ ४ ॥

तानि वै पुञ्च जुहोति । संवत्सरसम्मितो वै यज्ञः
पुञ्च वा ऋतुवः संवत्सरस्य तुं षञ्चुभिराप्नोति तस्मात्
पुञ्च जुहोति ॥ ५ ॥

अथातो होमस्यैव* । आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्या वा
ऽअग्ने कुवते युजेयेति तद्यदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भू-
त्यात्मन् कुरुते ॥ ६ ॥

मेधायै मुनसेऽग्नये स्वाहेति । मेधया वै मुनसाभि-
गच्छति युजेयेति तद्यदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भूत्यात्मन्
कुरुते ॥ ७ ॥

दौष्टायै तपसेऽग्नये स्वाहेति† । अन्वेवैतदुच्यते नेत्तु
ह्ययते ॥ ८ ॥

सुरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति । व्याग्वै सुरस्वती
व्याग्यज्ञः पशुवो वै पूषा पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिः पशुवः
पशुवो हि यज्ञस्तद्यदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भूत्यात्मन्
कुरुते ॥ ९ ॥

तदाहुः । अनुद्देवैता आहुतयो ह्यन्ते ऽप्रतिष्ठिता
अदेवकास्तुच नेन्द्रो न सोमो नाग्निरिति‡ ॥ १० ॥

आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति । नात एकञ्च नाग्निर्वा
ऽअद्देवाम्निः प्रतिष्ठितः स युदमौ जुहोति तेनैवैता
अद्देव तेन प्रतिष्ठितास्तस्मादु सर्वास्वेवाग्नये स्वाहेति
जुहोति तुत एतान्याधीतयजूःपीत्याचक्षते ॥ ११ ॥

आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति । आत्मना वा ऽअग्र
ऽआकुवते युजेयेति तु मात्मन ऽएव प्रयुक्ते युत्तनुते ते

* 'होमस्यैव'-इति ग । † 'स्वाहेति'-इति ग । ‡ 'रिति'-इति ग ।

ऽअस्यैते ऽआत्मन् देवते ऽआधीते भवत आकूतिश्च
प्रयुक् च ॥ १२ ॥

मेधायै मुनसेऽग्नये स्वाहेति । मेधया वै मुनसाभि-
गच्छति युजेयेति ते ऽअस्यैते ऽआत्मन् देवते ऽआधीते
भवतो मेधा च मुनश्च ॥ १३ ॥

सुरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति । व्वाग् वै सुरस्वती
व्वाग् यज्ञः सास्यैषात्मन् देवताधीता भवति व्वाक्
पशुवो वै पूषा पुष्टिर्व्वै पूषा पुष्टिः पशुवः पशुवो हि यज्ञ-
स्तेऽस्यैते ऽआत्मन् पशुव आधीता भवन्ति तद्युदस्यैता
आत्मन् देवता आधीता भवन्ति तस्मादाधीतयजूंषि
नाम् ॥ १४ ॥

अथ चतुर्थीं जुहोति । आपो देवीर्द्वहतीर्व्विश्वश-
म्भुवो द्यावापृथिवी ऽउरो ऽअन्तरिक्ष । वृहस्पतये हविषा
व्विधेम स्वाहेत्येषा ह नेदीयो यज्ञस्यापाः हि कीर्त्तय-
त्यापो हि यज्ञो द्यावापृथिवी ऽउरो ऽअन्तरिक्षेति
लोकानाः हि कीर्त्तयति वृहस्पतये हविषा व्विधेम
स्वाहेति ब्रह्म वै वृहस्पतिर्ब्रह्म यज्ञ एतेनो दैया ने-
दीयो यज्ञस्य† ॥ १५ ॥

अथ यां पञ्चमीः सुचा जुहोति । सा हैव प्रत्यक्षं
युजोऽनुष्टुभा हि तां जुहोति व्याग्ध्यनुष्टुब् व्याग्धि
यज्ञः* ॥ १६ ॥

अथ युद्धूवाया माज्यं पुरिशिष्टं भवति । तज्जुह्वा
मानयति चिः सुवेणाज्यविलापन्या ऽश्रुधि जुह्वां गृह्णाति
यत् तृतीयं गृह्णाति तत् सुवु मभिपूरयति ॥ १७ ॥

सु जुहोति । विश्वो देवस्य नेतुर्मुर्तो व्वरीत
सत्यम्† । विश्वो रायु इपुध्यति द्युम्नं व्वणीत पुष्यसे
स्वाहेति‡ ॥ १८ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । विश्वो देवस्येति
वैश्वदेवं नेतुरिति सावित्रं मुर्तो व्वरीतेति मैत्रं द्युम्नं
व्वणीतेति बार्हस्पत्युं द्युम्नं हि बृहस्पतिः पुष्यसे ऽहुति
पौष्णः§ ॥ १९ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः
पशुः पुञ्चर्तवः संवत्सरस्यैतु मेवैतयाप्नोति युदेवताभिः
पङ्क्तिर्भवति ॥ २० ॥

तां वा ऽअनुष्टुभा जुहोति । व्याग्वा ऽअनुष्टुब्
व्याग्यज्ञस्तुद्यज्ञं प्रत्यक्ष माप्नोति ॥ २१ ॥

* यज्ञ - इति ग ।

† सत्यम् - इति ग ।

‡ स्वाहेति - इति ग ।

§ पौष्णः - इति ग ।

तदाहुः । एता मेवैकां जुहुयाद् युस्मै कामायेतरा
 ह्युन्त ऽएतयैव तं काम माप्नोतीति तां वै यद्येकां
 जुहुयात् पूर्णां जुहुयात्सुर्व्वं वै पूर्णः सुर्व्वं मेवैनयै-
 तदाप्नोत्यथ यत् सुव मभिपूरयति सुचं तदभिपूरयति
 तां पूर्णां जुहोत्यन्वेवैतदुच्यते सुर्व्वस्त्वेव ह्यन्ते ॥ २२ ॥

तां वा ऽअनुष्टुभा जुहोति* । सैषानुष्टुप्सत्येकचिःश-
 दक्षरा भवति दृश पाण्या अङ्गुलयो दृश पाद्या दृश
 प्राणा आत्मैकचिःशो युस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिता एता-
 वान्वै पुरुषः पुरुषो यज्ञः पुरुषसम्मितो यज्ञः स यावा-
 नेव यज्ञो यावत्स्य माचा तावन्त मेवैनयैतदाप्नोति
 युदनुष्टुभैकचिःशदक्षरया जुहोति ॥ २३ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [१. ४.] ॥

अथ दीचाङ्गतीर्विधात् माह— “सर्वाणि ह वा इति । यजु-
 सम्बन्धात् दीचासम्बन्धिनी ‘यजूंषि औद्भ्रमणानि’ । तदुद्यमणत्वं
 मेव कुत इति तद् दर्शयति— “उद्भ्रम्लीते वा इति । ‘तत्’
 तदा ‘एतैः’ दीचाङ्गभूतैः सर्वैः ‘यजूंषि’ एव ; अतो ‘दीचायाः’
 प्रकरणानि ‘सर्वाणि’ अपि ‘यजूंषि’ ‘औद्भ्रमणानि’ औद्भ्रमणानीति ।

* ‘जुहोति’—इति ग ।

१— “औद्भ्रमणानि जुहोति”—इति का० औ० सू० ७. १. १६ ।

“द्वयहोर्भ”-इति^१ भवम् । ‘ततः’ तेषु यजुष्यु मध्ये ‘एतानि’ एव दीक्षाङ्गतिमाधनानि आङ्गत्यादीनि ‘श्रौद्धमणानि’ उद्गृहणेऽप्यन्त सन्निहितानौत्यर्थः । तत् कथं मिति, उच्यते—“आङ्गतयो हीति । तावता श्रेष्ठ्यै किं मायात मिति, तत्राह— ‘आङ्गतिर्हीति । जयाना होम्यानां च तारतम्यं माह— “परोक्ष वा इति ॥ १ ॥

एतासां मयुद्गृहणसाधनता विभज्य दर्शयन् प्रशंसति— “ततो यानीति । ‘यानि’ आदित ‘चीणि’ यजूषि ‘सुवेण जुहोति’, ‘तानि’ ‘आधीतयजूषि’ आधानलिङ्गकानि, तन्मन्त्रेष्वाधानव्यापार-लिङ्गदर्शनात् । ‘सम्पदे कामाय’ । सम्पद्यत इति ‘सम्पत्’, काम्यत इति ‘काम’, सम्पादाय स्वर्गफलाय (चेत्यर्थः । अयं मभिप्राय—^१) यथा लोके किञ्चित् फलं सिषाधयिषु आदौ तत् ज्ञात्वा, पश्चात् कामयित्वा, तत्साधनं मनुष्यायान्ते तल्लभते, एव चिभिः स्वर्गफलं माध्याय, चतुर्थेन तत्साधनं मनुष्याय, पञ्चमेन तदुद्गृहीतवान् भवतीति । अत्र चतुर्थस्य होमसाधनानभिधानेनापि पञ्चमस्य विशेषितत्वात् चतुर्थं मपि सुवेणैवेति वेदितव्यम् । पञ्चमस्य सावाद्गृहणसाधनत्वं तन्मन्त्रस्यानुष्टुप्ते मिद्धं मित्याह— “अनुष्टुभा हीति । ‘अनुष्टुभा’ वाचा, मन्त्रेण साध्यत्वात् ‘वाग् यज्ञ’ । “अनुष्टुप चतुस्ताराणि वृन्दास्युदपादयत्”— इति सामब्राह्मणे-ऽभिधानाद् वाचोऽनुष्टुप्त्वम् ॥ १ ॥

१— पा० ८ २ इ२ सू० वा० १ ।

२— च पुस्तके नाम्नेय पाठः ।

अथ पुरातनवृत्तान्तप्रदर्शनमुखेनैतेषां स्वर्गोद्ग्रहणे साधनता
मुपपादयति— “यज्ञेन वा इति । एतत् प्रथमकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठकादावाग्नेयपुरोडाशार्थवादे^१ व्याख्यातम् ॥ २ ॥

“तद्वा इति । “यथाय मिति । येन प्रकारेण देवानुष्ठित-
प्रकारं जानद्भिर्धृषिभिः ‘अयं यज्ञः’ औद्गम्यहोमेन ‘सम्भृतः’,
‘एवम्’ एतेषां मनुष्ठानेन ‘एषः’ यजमानोऽपि ‘यज्ञः’ सम्भृतवान्
भवति ॥ ४ ॥

तद्गतयश्चसङ्ख्या मशंसति— “तानि वै यज्ञेति^२ ॥ ५ ॥

“अथातो होमस्यैवेति । मन्त्रा व्याख्यायन्त इति शेषः^३ ।
‘अग्ने’ यागानुष्ठानात् पूर्वम् ‘आ कुर्वते’ खलु । ‘कुर्वन्’-शब्देन^४
तत्प्राग्भावो मनोव्यापारो लक्ष्यते । ‘यज्ञेय’—इति सङ्कल्पयतीत्यर्थः ।
अतो ‘यज्ञस्य’ देवकर्त्तव्यं मङ्गजातं सर्वं ‘सम्भृत्य’ सङ्कल्पात्मनैकीकृत्य
स्वात्मनि ‘कुर्वते’ स्थापयति ॥ ६ ॥

द्वितीयमन्त्रस्य तात्पर्यं माह— “मेधायै मनस इति । “मेधयेति ।
सङ्कल्पितस्यार्थस्य धारयित्री बुद्धिर्मेधा, तथा, ‘मनसा’ च साधनेन
उभाभ्याम् ‘अभिगच्छति’ । यथा कश्चित् प्रथमं मिदं सम्यगिति
सङ्कल्प्य तत्साधनप्रकारविशेषं भवमुद्यते, तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥

१— पुरातनात् (१का० ई० २३० १का०) ४०८ पृ० दृश्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ७ ३ १६ ।

३— वा० स० ४ ० १-५ ।

४— ‘कुर्वन् शब्देन’—इति च ।

तृतीयस्य मन्त्रस्यापि होमसाधनत्वप्रसक्तौ जय्यता माह—
“दीक्षाया इति । ‘अनु उच्यते एव’—इति, एवकारतात्पर्यं
माह— “नेत्त्विति । अत एव कात्यायनः— “तृतीयं जपति”—
इत्युक्तवान् ॥ ८ ॥

होमे तृतीयं मन्त्रं व्याचष्टे— “सरस्वत्या इति । “पशवो वा
इति । पशूनां पूषत्वम्, पूषगतपुष्टिधर्ममद्भावात् ; पूष्योऽपि पोषक-
त्वम्, “पोषां अपुष्यत्”—इत्यादिश्रुतेः^१ सिद्धम् । पशुगतचीरादि-
साध्यत्वात् ‘पशवो यज्ञः’ ॥ ९ ॥

उक्तमन्त्रवर्षेऽपि ‘अग्नये’ यदस्ति, तचाग्नेः कः प्रसङ्ग इति तद्
दर्शयितु माह— “तदाञ्जरिति । ‘अनङ्गेव’ अप्रत्यक्ष मिव ‘एताः’
तिष्ठः ‘आऊतयः’ ‘ह्ययन्ते’ । अस्तु को दोष इति तच्चाह—
“अप्रतिष्ठिता इति । किमर्थं मप्रतिष्ठिततेति, तच्चाह— “अदेवका
इति । यद्यपि मन्त्राकृत्याद्याः, तथापि तामां देवतात्वेन प्रसिद्धा-
भावात् इन्द्रादिना भवितव्य मिति प्रदर्शयति— “तच्च नेन्द्र
इत्यादि ॥ १० ॥

तच्च प्रसिद्धदेवताना मभाव दर्शयितु मनुवदति— “आकृत्या

१— ‘एवकारयावत् माह’—इति च ।

२— “तृतीयं जपत्येव”—इति का० श्रौ० सू० ७. १. १० ।

३— तै० सं० ७. १. ८. १ । “दृष्येय होम सर्वे दृष्यति यद्विदं
विच”-इति चैरेवोपरिष्ठात् (१३. ४. २. ३५.) । “यदग्निपोषं
दृष्यति तत् दृषा भवति”—इति पूष्यो निर्वचनम् । निघ १०. २. ५ ।
“दीक्षा पश्य”-इति चोपरिष्ठादिरेव (५. २. ५. ८.) ।

इति । “नात एकञ्चनेति । ‘अतः’ अस्मात् आकृत्या इत्येव-
मादिकात् वाक्यात् एक मपि इन्द्रादिकं देवं नोपलभामहे । इति
वदतोऽयं मभिप्रायः— तेषु मन्त्रेषु आकृतिभेदादेः प्रशंसितत्वेनाग्नि
मतिविहायाय भाक्षेप इति । अनङ्गालपरिहार माह— “अग्निर्वा
इति । ‘सः’ यजमानः ‘यत्’ यस्मात् ‘अग्नौ’ प्रत्यक्षेण ‘जुहोति’, अत
एव ‘अग्निः’ ‘अद्वा इव’ प्रत्यक्ष मिव, अत एव ‘प्रतिष्ठितः’ च, ‘तेन’
खलु ‘एताः’ स्त्रिस्तोऽपि ‘अद्देव’, ‘प्रतिष्ठिताः’ च । “तत एता-
नीति । यत उक्तरीत्याग्न्यादिप्राधान्यम्, तत इत्यर्थः । इत्य मग्निं
प्रशस्यावशिष्टाकृतिप्रयुगाग्निदेवतात्रय माध्यानसम्बन्धेन प्रशंसति—
“तत एतान्याधीतयजूंषीति”—इति ॥ ११ ॥

“आकृत्यै प्रयुज इति । ‘अग्ने’ प्रथमम् ‘आत्मना’ बुद्धौव ‘यजे-
येति’ ‘आ कुर्वते’ सङ्कल्पयति । ‘तम्’ तत् सङ्कल्पितम् ‘आत्मनः’
एव विस्तीर्य ‘प्रयुङ्क्ते’ भवतः । प्रयुज्यत इति ‘प्रयुक्’ । उभयोरपि
बुद्धिविषयभावात् उभे अपि ‘देवते’ आकृतिप्रयुजौ, ‘अस्य’ यज-
मानस्य ‘आत्मन्’ आत्मनि ‘आधीते’ आध्यानेन विषयीकृते भवतः ।
आधीतप्रतिपादकत्वात् ‘आधीतयजूंषि’-इत्युच्यते ॥

एव मुत्तरवाक्यान्यपि^१ योज्यानि ॥ ११ ॥ १२ ॥

“सरस्वत्यै पूष्ण इति । अथ ‘पूष्ण’-शब्दवाच्यानां पशूनां वज्रत्वात्
पृथङ्निर्दिश्यते— “पशवो वा इत्यादि । प्राग् व्याख्यातम्^२ ॥ १४ ॥

इत्य माधीतत्वसमानधर्मसम्भवात् आहुतिचयं पृथक् विधाय,

१— “मिधायै मनसेऽग्नये स्वाहेत्यादीनीति (१२ क०) यावत् ।

२— ५२ पृ० ५ पं० दृश्यम् ।

प्रशस्य च चतुर्थी माङ्गतिं तन्मन्त्रं च विधत्ते— “अथ चतुर्थी
मित्यादि । मन्त्रवाक्यानि क्रमेणोदाहृत्य व्याचष्टे— “एषा हेति ।
‘एषा’ ऋगित्यर्थः । ‘यज्ञस्य’ ‘नेदीयः’ अत्यन्तं समिहितम् ।
कथम् ? यस्मात् ‘एषा अपां कीर्त्तयति’, तस्मान्नेदीयः । तत्कीर्त्तनेन
यज्ञं प्रति कथं नेदीयस्त्व मिति तत्राह— “आपो हीति ।
अभिषवसंयवनादिमाधनत्वात् अपां यज्ञत्वम् । स्पष्टं मन्यत् ॥

उक्ताङ्गतिचतुष्टयस्याज्यस्याख्याः सुवेण होमः । तथाच सूत्रम्—
“श्रौद्धमणानि जुहोति स्याख्याः सुवेणाङ्गत्यै प्रतिमन्त्रम्”—
इति^१ ॥ १५ ॥

“अथ यां पञ्चमी मिति । स्पष्टम् ॥ १६ ॥

पञ्चमस्य द्रव्यं माह— “अथ यद् भुवाया माज्यं परिशिष्ट
मित्यादिना । अयं मर्थः । दौर्घणीयेष्टे. सम्बन्धि ‘यदाज्यं’ ‘भुवायाम्’
अवशिष्टम्, ‘तत्’ पञ्चमाङ्गत्यर्थं ‘जुक्काम्’ अवनयेत् । एतदेक
मवन्तम् । अथाज्यस्याख्याः सकाशात् ‘सुवेण’ जुक्का उपरि ‘वि.’
निनयति^२ । एव चतुरवन्त भवति । तत्र ‘यत्’ ‘तृतीयम्’, ‘तत्’
‘आज्यविलापन्या अधि’ जुक्का उपरि उत्तानं सुवं निधाय यथा
पूर्वं भवति तथा सुवस्थाभित आज्येन पूरयेत् । तथाच सूत्रम्—
“जुक्कां ध्रौव माभिच्य द्विथ स्याख्याः सुवेण तृतीयं सुव मभि
पूरयति”—इति^३ ॥ १७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७ ३ १६ ।

२— ‘चिरान्यति’—इति च ।

३— का० श्रौ० सू० ७ ३ १८ ।

पञ्चमस्य मन्त्र माह— “स जुहोति विश्वो देवस्येति^१ ॥ १८ ॥

त प्रशंसति— “सैषा देवताभिरिति । “पञ्चाक्षरा पङ्क्ति” — इति^२—श्रुते पञ्चसङ्ख्यामन्त्रात् ‘एषा’ ‘पङ्क्तिर्भवति’ । तद्योजयति— “विश्वो देवस्य”—इति विश्वदेवशब्दश्रवणात् ‘इद’ मन्त्रवाक्य^३ ‘वैश्वदेवम्’ । नयनस्य सवितृत्वापारत्वात् ‘नेत्र’-शब्दश्रवणात् ‘सावित्रम्’ । “मर्तो वुरीत”—इत्येतेन मनुष्यैर्वरणीयत्वाभिधानात् ‘नैत्रम्’, मित्रस्य हि वरणीयत्वं प्रसिद्धम् । बार्हस्पत्यमन्त्रेषु “द्रविण धेहि चित्रम्”—इति शुद्धममानार्थस्य द्रविणस्य दाने दृष्टस्पति-सम्बन्धश्रवणात् ‘द्युम्न वृणीत’—इत्यनेन बार्हस्पत्यम् । “पुष्यसे”—इति पोषणधर्मश्रवणात् ‘पोषणम्’ इति ॥ १९ ॥

“सैषेति । ‘देवताभि’ पङ्क्तिर्भवति । तत किं मित्यत आह— “पाङ्क्तौ यज्ञ इत्यादिना ॥ २० ॥

“अथ कुन्दोदारा प्रशंसति— “तां वा अनुष्टुभेति ॥ २१ ॥

इत्य पञ्चाना माङ्गतीना समुच्चयपञ्च मुक्ता पञ्चमौ मेवैकां जुहुयादिति केषाञ्चित् पञ्च माह— “तदाङ्गरिति” । इतराभ्यो यत् फलं तस्यैकयैव मिद्धेरकामे ‘एता मेव’ ‘जुहुयात्’ । तथापि ‘पूर्णां’ कृत्वा ‘जुहुयात्’, पूर्णाङ्गति कुर्यादित्यर्थः । यत् ‘पूर्णे’

१— वा० स० १८ १ । का० श्रौ० सू० ७ १ १८ ।

२— तै० ब्रा० २ ० १० २ ।

३— पूर्वस्यां कृत्विद्यायां (४८ २० ७ प०) दृष्टव्यम् (वा० स० ४ ८ १) ।

४— का० श्रौ० सू० ७ १ १८ उपस्य याज्ञिकेवदना इतिवृत्त्या ।

तदन्यूनत्वेन 'सर्वम्', अतस्तेन सर्वफल माप्नोति । 'यत्' यदा पूर्णाहुतिसमये 'सुवम्' अभि पूरयेत्, 'तत्' तदा, सुवेणैव होम मकृत्वा आज्येन 'सुचम्' अभिपूरयेत् । तथा कृत्वा 'ताम्' आहुतिं पूर्णाहुतिं कृत्वा जुहुयात् । तथा च सूचम्— "एता मेव वा पूर्णां जुहुयात्"—इति^१ ॥ २२ ॥

अक्षरसङ्ख्याद्वारा तं मन्त्रं प्रशंसति— "त वा अनुष्टुभेति । "दश प्राणाः"—इति । ग्रीर्यगतसप्तच्छिद्रस्थाः सप्त प्राणाः, अवाञ्चौ द्वौ, इत्यभाधारणा नव, मुख्यप्राणस्त्वेकः, इति प्राणानां दशत्वम् । 'आत्मा' देहः । 'एकत्रिंशः' पुरुषः । 'एतावान्' एकत्रिंशात्मकः । 'पुरुषो यज्ञः'—इत्यस्योपपादनम्— "पुरुषसंमितो यज्ञ इति । यज्ञस्य पुरुष-संमितत्वं सुपरिष्ठाद् वक्ष्यते^२ । 'यावानेव यज्ञ'—इत्यस्य विवरणम्— "यावत्यस्य माचेति । 'अस्य' यज्ञस्य 'माचा' । मीयत इति माचा, अवयवसमष्टिः, एकत्रिंशदात्मिका, 'अनया' "विश्वो देवस्य"—इत्यनया^३ 'तावन्त मेव' यज्ञम् 'आप्नोति' ॥ २३ ॥ ४ [१. ४] ॥

इति श्रीमाथणचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ० ३ १६ ।

२— अस्मिन्नेव काण्डे पञ्चमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ।

३— अष्टादशी कण्डो द्रष्टव्या (४८ पृ० ० पं०) ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहंसं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन्^१ पञ्चसीरीं^२ स्त्रिदशतल्लताधेनुमौवर्णभूमीः ।
रत्नोत्सां रुक्माञ्जिद्विपमहितरथौ सायणिः भिङ्गणार्थो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यं,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जडो^३ राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा^४ लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पात्रसात्विङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

१— 'पञ्चाब्धीन्'-इति ठ ।

२— 'सप्तसीरी'-इति ठ ।

३— 'मज्जडं'-इति ठ ।

४— 'प्राज्यभुजिर्'-इति ठ ।

[अथ द्वितीयाध्याये प्रथम ब्राह्मणम्]

—•—•—•—•—•—•—•—•—•—

दक्षिणेनाहवनीयं प्राचीनग्रीवे कृष्णाजिने ऽउपस्तृ-
णाति । तयोरेन मुधि दीक्षयति यदि द्वे भवतस्तुदनु-
योर्लोकुयो रूपं तुदेन मनुयोर्लोकुयोरुधि दीक्षयति ॥ १ ॥

सुम्बद्धान्ते भवतः । सुम्बद्धान्ताविवु ह्रीमौ लोकौ
तर्जसमुते पश्चाद्भवतस्तुदिमावेव लोकौ मिथुनौकृत्य
तयोरेन मुधि दीक्षयति ॥ २ ॥

यद्यु ऽएकं भवति । तुदेपां लोकानां रूपं तुदेन मेपु
लोकेषुधि दीक्षयति यानि शुक्लानि तानि दिवो रूपं
यानि कृष्णानि तान्यस्यै यदि वेतरुथा यान्येव कृष्णानि
तानि दिवो रूपं यानि शुक्लानि तान्यस्यै यान्येव बभ्रू-
णौव हुरीणि तान्यन्तुरिक्षस्य रूपं तुदेन मेपु लोकेषुधि
दीक्षयति ॥ ३ ॥

अन्तकु मु तुर्हि पश्चात् प्रत्यस्येत् । तुदिमानेव लोकान्
मिथुनौकृत्य तुष्टेन मुधि दीक्षयति ॥ ४ ॥

अथ जघुनेन कृष्णाजिने पश्चात् प्राङ् जान्वाक्त
उपविशति । स युत्र शुक्लानां च कृष्णानां च सन्धिर्भवति
तुदेव मभिमृश्य जपत्यूक्सामयोः शिल्पे स्थ ऽडुति यद्वै

प्रतिरूपं तच्छिल्प मृचां च साम्नां च प्रतिरूपे स्थ इत्येवै-
तदाह ॥ ५ ॥

ते वा सारभ ऽइति । गुर्भो वा ऽएषु भवति यो दीक्षते
स छुन्दाःसि प्रविशति तस्मान्न्यक्ताङ्गुलिरिव भवति
न्यक्ताङ्गुलय इव हि गुर्भाः ॥ ६ ॥

स यदाह । ते वा सारभ ऽइति ते वां प्रविशामीत्येवै-
तदाह ते मा पातु मास्य यज्ञस्योद्वचु इति ते मा गोपा-
यतु मास्य यज्ञस्य सःस्थायया इत्येवैतदाह ॥ ७ ॥

अथ दक्षिणेन* जानुनारोहति । शुर्मासि शुर्मं मे
यच्छेति चुर्मं वा ऽएतत् कृष्णस्य तदस्य तुन्मानुषः शुर्मं
देवता तस्मादाह शुर्मासि शुर्मं मे यच्छेति नुमस्ते ऽअस्तु
मा मा हिःसौरिति श्रेयाःसं वा ऽएषु उपाधिरोहति
यो यज्ञं यज्ञो हि कृष्णाजिनं तस्मा ऽएवैतद्यज्ञाय निह्रुते
तथो हैन मेपु यज्ञो नु दिनस्ति तस्मादाह नुमस्ते ऽअस्तु
मा मा हिःसौरिति ॥ ८ ॥

स वै जघनाहुं ऽइवैवाग्र ऽआसीत् । अथ यदग्र एव
मुध्य उपविशेद्य एनं तुचानुद्या हुरेद् द्रप्स्यति वा मु वा
पतिष्यतीति तथा हैव स्यात् तस्माज्जघनाहुं ऽइवैवाग्र
ऽआसीत् ॥ ९ ॥

अथ मेखुलां परिहरते । अङ्गिरसो ह वै दीक्षितान-
बुल्य मविन्दते* नान्यद् व्रतादशन मुवाकल्पयंस्तु
ऽएतामूर्जं मपश्यन्सुमाप्तिं तां मध्यतु आत्मन ऊर्जं
मदधत सुमाप्तिं तुया सुमाप्नुवंस्तुथो ऽएवैषु एतां मध्यतु
आत्मन ऊर्जं धत्ते सुमाप्तिं तुया सुमाप्नोति ॥ १० ॥

सा वै शाखी भवति । मृद्वसद्विति न्वेव शाखी युच
वै प्रजापतिरुजायत गुर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञात्तस्य यन्नेदिष्ठ
मुल्ब मासीत्ते शणास्तुस्मात्ते पूतयो व्वान्ति युद्धस्य जरा-
य्वासीत्तुद्दोक्षितवुसन मुत्तरं वा ऽउल्बं जरायुणो
भवति तुस्मादेपुनन्तरा व्वाससो भवति स युथैवातः
प्रजापतिरुजायत गुर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञादेव मेवैषोऽतो
जायते गुर्भो भूत्वैतस्माद् यज्ञात्† ॥ ११ ॥

सा वै चिवृद्धवति । त्रिष्टुन्नं पशुवो द्युन्नं पिता
माता यज्जायते तत् तृतीयं तुस्मात् चिवृद्धवति ॥ १२ ॥

मुञ्जवल्लेनान्वस्ता भवति । वुजो वै शरो व्विरद्यु-
स्तायै स्तुकासुर्गः सृष्टा भवति सा युत् प्रसलवि
सृष्टा स्याद्यथेदु मन्या रुज्जवो मानुषी स्याद्युदपसलवि

* “दीक्षितान् न बुल्य मविन्दन् ते”-इति सा० सम्मत इति चेन्न ।

इहोपरिष्ठाष्टान्यत्रात्रैव दृष्टव्यम् (४ २ १, १ १, ६ १. २६) ।

† ‘यज्ञात्’-इति ग, घ ।

सृष्टा स्यात् पितृदेवत्या स्यात्तुस्मात् स्तुकासुर्गः सृष्टा
भवति ॥ १३ ॥

तां परिहरते । ऊर्गस्याङ्गिरसीत्युङ्गिरसो ह्येता मूर्जं
मुपश्यन्मूर्गस्रदा ऊर्जं मुयि धेह्येति नात्र तिरोहित
मिवास्ति ॥ १४ ॥

अथ नौवि मुद्गूहते । सोमस्य नौविरसीत्युदीक्षि-
तस्य वा ऽअस्यैषाग्रे नौविर्भवत्यथाच दीक्षितस्य सोमस्य
तस्मादाह सोमस्य नौविरसीति* ॥ १५ ॥

अथ प्रोर्णुते । गुर्भो वा ऽएष भवति यो दूीक्षते प्रा-
वृता वै गुर्भा उल्बेनेव जरायुणेव तस्माद्वै प्रोर्णुते ॥ १६ ॥

स प्रोर्णुते । विष्णोः शुर्मासि शुर्मं युजमानस्येत्युभयं
वा ऽएषोऽत्र भवति यो दूीक्षते विष्णुश्च युजमानश्च
यद्दूह दूीक्षते तद्विष्णुर्भवति यद्युजते तद्युजमानस्तस्मा-
दाह विष्णोः शुर्मासि शुर्मं युजमानस्येति† ॥ १७ ॥

अथ कृष्णविपाणाऽ सिचि वधीते । देवाश्च वा ऽअसु-
राश्चोभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितुर्दाय मुपेयुर्मुन एव
देवा उपायन् वाच मुसुरा यज्ञ मेव तद्देवा उपायन्
वाच मुसुरा अमू मेव देवा उपायन्निमा मुसुराः ॥ १८ ॥

ते देवा यज्ञ मद्रवन् । योषा वा ऽइयं वागुपमन्त्रयस्व

ह्वयिष्युते वै त्वेति स्वयं वा हैवैक्षत योपा वा ऽद्वयं वा-
गुपमन्त्रयै ह्वयिष्युते वै मेति ता मुपामन्त्रयत सा हास्मा
ऽआरकादिवैवाग्र ऽआसूयत् तस्मादु स्त्री पुंस्तोपम-
न्त्रितारकादिवैवाग्रे ऽसूयति सु होवाचारकादिव वै म
ऽआसूयीदिति ॥ १९ ॥

ते होचुः । उपैवु भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्युते वै त्वेति
ता मुपामन्त्रयत सा हास्मै निपलाश मिवोवाद तस्मादु
स्त्री पुंस्तोपमन्त्रिता निपलाश मिवैव वदति सु
होवाच निपलाश मिव वै मेऽवादीदिति ॥ २० ॥

ते होचुः । उपैवु भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्युते वै त्वेति
ता मुपामन्त्रयत सा हैनं जुहुवे तस्मादु स्त्री पुमांसः
ह्वयत* ऽएवोत्तमः सु होवाचाह्वत वै मेति† ॥ २१ ॥

ते देवा ईक्षुञ्चकिरे । योपा वा ऽद्वयं वाग्यदेनं न
युवितुहैव मा तिष्ठन्त मभ्येहीति ब्रूहि तां तु न आगतां
प्रतिप्रब्रूतादिति सा हैनं तुदेव तिष्ठन्त मभ्येयाय
तस्मादु स्त्री पुमांसः सःस्कृते‡ तिष्ठन्त मभ्यैति ताऽ
हैभ्य आगतां प्रतिप्रोवाचेयं वा ऽआगादिति ॥ २२ ॥

* 'ह्वयन्त'-इति घ ।

† 'मेति'-इति ग, घ ।

‡ 'सस्कृते'-इति क, ख, वेबरदृष्टम् ।

तां देवाः* । असुरेभ्योऽन्तरायंस्तुः स्वीकृत्यामावेव
परिगृह्य सर्व्वहूत मजुहवुराहुतिर्हि देवानाः स या
मेवाम् मनुष्टुभाजुहवुस्तुदेवैनां तुदेवाः स्व्यकुर्व्वत ते-
ऽसुरा आत्तवचसो हेऽलुवो हेऽलुव इति वृदन्तः पुरा-
वभूवः ॥ २३ ॥

तुच्चेता मपि वाच मूदुः । उपजिज्ञास्याः स म्वेच्छ-
स्तुमान्नु ब्राह्मणो म्वेच्छेदसुर्या हैपा व्यागेवु मेवैपु
द्विपताः सपुत्राना मादत्ते व्याचुं तेऽस्यात्तवचसः पुरा-
भवन्ति यु एव मेतद्वेदुः ॥ २४ ॥

सोऽयं यज्ञो व्याच मभिदध्यौ । मिथुन्येनया स्या
मिति ताः सुम्बभूव ॥ २५ ॥

इन्द्रो ह वा ईक्ष्वाञ्चके । महद्वा इतोऽभुं जनिष्यते
यज्ञस्य च मिथुनादाचुश्च युन्मा तुन्नाभिभुवेदिति स
इन्द्र एव गुर्भो भूत्वैतुन्मियुनं प्रविवेश ॥ २६ ॥

सु ह संवत्सरे जार्यमान ईक्ष्वाञ्चके । महावीर्या वा
इदं योनिर्या मा मुदीधरत यद्वै मेतो महदेवाभुं
नानुप्रजायेत युन्मा तुन्नाभिभुवेदिति ॥ २७ ॥

तां प्रतिपरामृश्यावेष्ट्याच्छिनत् । तां यज्ञस्य शीर्षन्
प्रत्यदधाद्यज्ञो हि क्षुण्णः स यः सु यज्ञस्तत् क्षुण्णाजिनं

यो सा योनिः सा कृष्णविपाणाथ यदेना मिन्द्र
 आवेष्ट्याच्छिनत्तुस्मादावेष्टितेव स युथैवात इन्द्रोऽजायत
 गुर्भो भूत्वैतुस्मान्मिथुनादेव मेवैषोऽतो जायते गुर्भो
 भूत्वैतुस्मान्मिथुनात्* ॥ २८ ॥

तां वा उत्ताना मिव वध्नाति । उत्तानेव वै योनि-
 गुर्भं विभर्त्युथ दक्षिणां भ्रुव मुपर्युपरि ललाट मुप-
 स्पृशतीन्द्रस्य योनिरसीतीन्द्रस्य ह्येषा योनिरुतो वा
 ह्येनां प्रविशुन् विशत्युतो वा जायमानो जायते तुस्मा-
 दाहेन्द्रस्य योनिरसीति† ॥ २९ ॥

अथोस्त्रिखति । सुसस्याः कृषीस्कृधीति यज्ञ मेवै-
 तुज्जनयति यदा वै सुपुमं भुवत्यथालं यज्ञाय भवति
 युदो दुःपुमं भवति न तुर्ह्यात्मने च नालं भवति तुद्यज्ञ
 मेवैतुज्जनयति ॥ ३० ॥

अथ नु दीक्षितुः । काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत
 गुर्भो वा ऽणु भवति यो दीक्षते यो वै गुर्भस्य काष्ठेन
 वा नखेन वा कण्डूयेदपास्यन्‡ म्रित्येत्ततो दीक्षितुः
 पामनो भवितोर्दीक्षितं वा ऽश्रुनु रेतार्क्षितुतो रेतार्क्षि
 पामनानि जुनितोः स्वा वै योनी रेतो नु हिनस्येषा

* 'जात्'—इति ग, घ ।

† 'गोति'—इति ग, घ ।

‡ 'दुपास्य'—इति क, ख, वेदवृष्टय ।

वा ऽएतस्य स्वा योनिर्भवति युत् कृष्णविषाणा तुयो हैन
मेपा नु हिनस्ति तुस्मादौक्षितुः कृष्णविषाणुयैव कण्डू-
येतु नान्येन कृष्णविषाणायाः ॥ ३१ ॥

अथास्मै दण्डं प्रयच्छति । वृजो वै दण्डो विरक्षु-
स्तायै ॥ ३२ ॥

औदुम्बरो भवति । अन्नं वा ऽजुर्गुदुम्बुर ऊर्जोऽन्ना-
द्यस्यावरुद्धौ तुस्मादौदुम्बरो भवति ॥ ३३ ॥

मुखसम्मितो भवति । एतावद् वै व्वीर्यं स यावदेव
व्वीर्यं तावांस्तुद्भवति यन्मुखसम्मितः ॥ ३४ ॥

त मुच्छयति । उच्छयस्व व्वनस्पत ऽजुर्हो मा पाह्यु-
हसु आस्य यज्ञस्योदुच इत्यूहो मा गोपायास्य यज्ञस्य
सःस्याया इत्येवैतदाह ॥ ३५ ॥

अत्र हैके । अङ्गुलीश्च न्युचन्ति व्वाचं यच्छन्त्यतो हि
किञ्च नु जपिष्यन् भुवतीति व्वदन्तस्तुदु तथा नु
कुर्याद्यथा पुराञ्च धावन्त मनुलिप्सेत तन्नानुलभेतैव
ह सु यज्ञं नानुलभते तुस्मादमुचैवाङ्गुलीन्युचेदमुच
व्वाचं यच्छेत् ॥ ३६ ॥

अथ युद्वीक्षितः* । कृचं वा युजुर्वा साम वाभिव्या-
हुरत्यभिस्थिरु मभिस्थिर मेवैतद्यज्ञ मारुभते तुस्मादमु-
चैवाङ्गुलीन्युचेदमुच व्वाचं यच्छेत् ॥ ३७ ॥

अथ यद्वाचं युच्छति । व्याग् वै यज्ञो यज्ञं मुवैतुदा-
त्मन् धत्तेऽथ यद्वाचंयमो व्याहुरति तुस्मादु हैप व्विस्टष्टो
यज्ञः पुराङ्गवर्त्तते तुचो व्वैष्णवो मूचं वा यजुर्वा जपेद्
यज्ञो वै व्विष्णुस्तु यज्ञं पुनरारभते तुस्यो हैपा प्राय-
श्चित्तिः ॥ ३८ ॥

अथैक उद्वदति । दौक्षितोऽयं ब्राह्मणो दौक्षितोऽयं
ब्राह्मण इति निवेदितं मुवैन मेतत्सुतं देवेभ्यो निवे-
दयत्ययं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदित्ययं युष्माकैको-
ऽभूत् तुं गोपायतेत्येवैतुदाह चिष्टुत्वाह चिष्टिहि
यज्ञः* ॥ ३९ ॥

अथ यद् ब्राह्मण इत्याहु । अनङ्गेव वा अस्यातः पुरा
ज्ञानं भवतीदुः ह्याह रुक्षाऽसि योपितं मुनुसचन्ते
तदुत रुक्षाऽस्येव रुत आदधतीत्यथाचाहु जायते यो
ब्रह्मणो यो यज्ञाज्जायते तुस्मादपि राजुन्यं वा व्वैश्यं
वा ब्राह्मण इत्येव ब्रूयाद् ब्रह्मणो हि जायते यो यज्ञा-
ज्जायते तुस्मादाहुर्नु सवनकृतः हन्यादेनस्वी हैव
सवनकृतेति ॥ ४० ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [२. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

दौचाज्जतीर्विधायाय कृष्णाजिनदौचा माह— “दक्षिणेनाहव-
नीय मिति । आहवनीयस्य दक्षिणे देशे द्वे कृष्णाजिने आस्तीर्य
‘तयोरधि’ ‘एन’ यजमान’ ‘दौचयति’ । तद्व्रतं द्वित्वं प्रशंसति—
“यदि द्वे भवत इति ॥ १ ॥

“सम्बद्धान्ते भवत इति । ते च परस्परं सम्बद्धपर्यन्तप्रदेशे
भवतः, आस्तरणे । प्रकाशं कात्यायन आह— “आहवनीयं दक्षिणेन
कृष्णाजिने मांसमहिते सूतान्ते तर्घसु पश्चादामञ्जनवती निद-
धाति”—इति^१ । “तर्घममुते”—इति । यथोभयोर्मांसप्रदेशयोः
सम्बन्धो भवति, यथा च तर्दनप्रदेशेषु पश्चाद्भागो ‘उते’ ‘परस्परं’
स्यूते भवतः, तथैकस्योपर्यपरं मास्तृणुयात् । तथापस्तम्बोऽपि—
“अन्तर्मांसमभ्याम्बहिलोमभ्याम्”—इति^२ ॥ २ ॥

एककृष्णाजिनपत्रं मुक्त्वा प्रशंसति— “यद्यु एक मिति । ‘तत्’
‘एकम्’ एव कृष्णाजिनं लोकचयात्मकम् ; अत एकेनापि दौचयेत् ।
‘दिवः’ द्योतमानत्वेन शुक्लरोमांश्चक्षुद्रूपं भवति । पृथिव्याः श्यामत्वात्
कृष्णानां तद्रूपत्वम् । “यदि वेतरथेति । भूलोकस्वलोकयोर्मनुष्यैः
परिदृश्यमानापरिदृश्यमानत्वं मपेक्ष्य वैपरौत्योपन्यासः । “यान्येवेति ।
‘यान्येव’ लोमानि ‘बभ्रूणि’ बभ्रुवर्णानि, ‘हरौषितानि’ हरित-

१— का० श्री० सू० ७. ३. २० ।

२— व्याप० श्री० सू० १०. ८. १२ ।

वर्णानि च दृश्यन्ते 'तानि अन्तरिक्षस्य रूपम्' "नील नभः" इति लोकप्रसिद्धे ॥ ३ ॥

"अन्तकं मु तर्हीति । 'तर्हि' तस्मिन्नेककृष्णाजिनपत्रे 'अन्तकं मु' अन्तप्रदेशे मेव 'पश्चात्' भागे 'प्रत्यस्येत्' सङ्कोचयेत्, सन्धि-प्रदेशेन द्विगुणीकुर्यादित्यथ । तथा च सूत्रम्—'एक चेत् पश्चात् पादद्विगुणम्'—इति^१ ॥ ४ ॥

कृष्णाजिनदीर्घार्थं मुपवेशनप्रकारं भाह— 'अथ जघनेनेति । कृष्णाजिनयोः पश्चाद्भागेन स्वयं मपि पश्चात् प्राङ्मुखो दक्षिण-जान्वाक्क उपविशेत् । 'जान्वाक्क' सङ्कुचितजानुक, आरुह्योपविशेदित्यर्थः । "दक्षिणं जान्वाच्यास्ते पश्चादेनयो"—इति^२ सूत्रम् । आसीनं तत्सन्धिस्थानं मित्यर्थः । "एव मभिमृश्य जपतीति । एव मित्यभिमर्शनप्रकारस्याभिनयः^३ ॥

मन्त्रस्य शिष्यपद^४ व्याचष्टे— "यदा इति । 'प्रतिरूपं प्रति-कृतिः । वै'-शब्देन लोकप्रसिद्धिरुच्यते । लौकिका हि हरितुरगादि-प्रतिरूपं शिष्यं मित्याहुः । शुक्लकृष्णयोरेव कर्त्तामप्रतिरूपत्वं तैत्ति-रीयके उक्तम्— "एष वा च्छरो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैष साधो यत् कृष्णम्"—इति^५ ॥ ५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७ ३ २१ ।

२— का० श्रौ० सू० ७ ३ २२ । 'जान्वाक्क' नीचं भूमिस्पृष्टं कृत्वेति दे० ।

३— का० श्रौ० सू० ७ ३ २३ ।

४— वा० स० ४ ८ १ द्रष्टव्यम् ।

५— तै० स० ६ १ ३ ।

द्वितीयं भागं व्याचष्टे— “ते वा मिति । “गर्भो वा एष भवति” इति^१ । ‘वे’-शब्दोऽत्र श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरुच्यते । तथा चैतरेयकम्— “पुनर्वा एत मृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्ति”—इति^२ । ‘हन्दांसि’ गायत्र्यादीनि । ‘न्यक्ताङ्गुलिः’ सुष्टीकरणेन सङ्कुचिताङ्गुलिः^३ । उक्तलक्षणं सुपवेशनं प्रसिद्धगर्भसामान्येन दृढयति— “न्यक्ताङ्गुलय इव हीति ॥ ६ ॥

“स यदाहेति । उदृक्-शब्दार्थं माह— “आस्य यज्ञस्येति । संख्याया इत्यर्थः । उत्तमा ऋक् ‘उदृक्’, तेन समाप्तिर्लक्ष्यत इति ह्यमरदुक्तम्” ॥ ७ ॥

अनन्तरं कृष्णाजिनारोहणं विधत्ते— “अथ दक्षिणेनेति । “चर्म वा इत्यादि । मनुष्येषु यत् ‘चर्म’-इति प्रसिद्धम्, ‘एतद्’ ‘देवचा’ देवेषु सुखहेतुत्वात् ‘गर्म’-शब्दाभिधेयम् ; अतो दैविकेन स्वरूपेण गर्मासीति^४ । कृष्णाजिनस्य स्तुतिः । हिमापरिहारप्रसक्तिं दर्शयति— “श्रेयांस मित्यादिना । यज्ञाख्यश्रेयोऽतिरिक्तकमेणापराद्धं प्रार्थन युक्तं मित्यर्थः ॥ ८ ॥

१— “शुक्रशोणितं गर्भाशयस्य मात्मप्रकृतिविकारसमूर्च्छितं गर्भं इत्युच्यते”—इति शुश्रु० १ ३३६. २० ।

२— ऐ० ब्रा० १. १. ३ । “गर्भो वा एष यदीक्षित उर्वं वास प्रीयुते तस्माद् गर्भा प्रावृता जायन्ते”—इति च तै० सं० ६. १. ३. २ ।

३— “मुष्टी कृत्वा गर्भोऽन्तं श्रेते, मुष्टी कृत्वा कुमारो जायते”—इति च ऐ० ब्रा० १. १. ३ ।

४— पुरस्ताद् (१२ पृ० २ पं०, ४२ पृ० १ पं०) द्रष्टव्यम् ।

५— वा० सं० ४ ६. २ द्रष्टव्यम् ।

“स जघनार्द्धं इति । ‘स’ आरूढः ‘जघनार्द्धं’ कृष्णाजिनस्य पश्चाद्भागे एव ‘अग्ने’ प्रथमम् ‘आसीत्’ । विपक्षे बाधमाह— “अथ यदग्न इति । ‘य’ ‘एन’ मध्यप्रदेशं आरूढं ब्रूयात्, अन्य ‘द्रष्ट्यति’ दृष्टं कुत्सितगतिर्भविष्यति, ततः ‘पतिय्यति’ चेति ॥ ८ ॥

अथ मेखलादीनां माह— “अथ मेखला मिति । ‘परिहरति’ मध्ये परितो वेष्टयेदित्यर्थः । पुरोवृत्तान्ताभिधानेन तां मेखलां प्रशंसति— “अङ्गिरस इति । ‘बल्य’ बलार्हं बलकरं वस्तु ‘नाविन्दन्’ । दौर्बल्ये कारणं माह— ‘व्रतात्’ तत्साधनात् प्रथमं ‘अन्यत्’ अशनं ‘नाविकल्पयन्’ यतः, अत इत्यर्थः । ‘ते’ ‘एताम्’ ‘ऊर्जम्’ । ‘ऊर्क्’ बलं, तत्साधनत्वात् मेखला ऊर्गित्युच्यते । ऊर्गिति विशिनष्टि— “समाप्ति मिति । सम्यगाप्यायते बलं मनयेति ‘समाप्ति’ मेखला ॥ १० ॥

तस्या उपपादानद्रव्यं माह— “सा वै शाणीति । ‘सा’ समाप्तिः ‘शाणी’ शणमयी भवेत् । ‘मृद्वी’ सुखमस्पर्शा ‘अमत्’ भवेत् । ‘इति चैव’ अनेन खल्वभिप्रायेण, गर्भाणां मार्दवत्वोपेक्षितत्वादित्यर्थः । शणवासमोदुत्पत्तिं माह— “यच्च वा इति । ‘यच्च’ यस्मिन् काले ‘प्रजापति’ यज्ञसंक्राशादुत्पन्नः, ‘तस्य’ प्रजापतेर्गर्भभृतस्य ‘नेदिष्ठम्’ अत्यन्तसन्निहितं ‘यदुष्व’ आसीत्, ‘ते’ ‘शणा’ अभवन् । ‘तस्मात्’ गर्भमालिन्यसम्भवात् ‘ते’ शणा ‘पूतयो वान्ति’ दुर्गन्धा

भवन्ति । उल्लवं नाम पटसदृशं गर्भस्थान्तर्वेष्टनम्^१ । “स उल्लावतो गर्भो भवति”—इत्येतदारण्यकम्^२ । प्रतिनिर्द्देशे वज्रवचनं शणापेक्षम् । जरायुर्बहिर्वेष्टनम्^३ । प्रजापतेः सम्बन्धि तत् दौचित्येन धार्यं वस्तु मभूत् । उभेऽपि गर्भरूपप्रजापतिवद्दौचित्यस्यापि गर्भत्वात् धार्यं अभूताम् । मेखलाया वसनान्तरत्वं विधत्ते— “अन्तरं वेति । “स यथैवेत्यादि । स्पष्टम् ॥ ११ ॥

“सा वा इत्यादि । अजाव्यादिरूप मत्तं पिष्टमाहपुत्रात्मना ‘विष्टद् भवति’ यतः, अतस्तदात्मकत्वात् मेखलापि त्रिगुण कर्त्तव्या ॥ १२ ॥

तस्या सुञ्जशाखाभिधितत्वं विधत्ते— “सुञ्जवल्गेनावस्ता इति । शरस्य वज्रावयवत्वात् रक्षोविवासकत्वम् । तथा च तैत्तिरीयकम्— “इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत्”—इत्युपक्रम्य “येऽन्तः शरा अग्नौर्यन्त ताः शर्करा अभवन् तच्छर्कराणां शर्करत्वं वज्रो वै शर्करा.”—इति^४ । मेखलायाः केशवेणीवन्निर्माणं विधत्ते— “स्तुकासगे सृष्टा भवतीति । ‘स्तुका’ केशवेणी, सा यथा सृज्यते, तथा सृष्टा निर्मिता भवेत् । उक्तप्रकारं प्रशंसितुं प्रकारान्तरयोर्दोष माह— “सा प्रमलवीति । ‘सा’ मेखला, ‘यत्’ यदि ‘प्रमलवि सृष्टा’

१, २— “गर्भो जरायुश्चावृत उल्लवं जहाति जम्भना”—इति वा० सं०

१८. ७६. १ इत्ययम् ।

२— कान्दो० ब्रा० उप० ५. ८. १ । ये० ब्रा० १. १. २ । निरु० ६. ६. ७ ।

३— तै० सं० ५. २. ६. ४ । “इन्द्रो—व्यभवत् । स्फुटतृतीयं, रघुतृतीयं, यूपतृतीयम् । — येऽन्तःशरा इत्यादि ।

दक्षिणपाणेर्यापारेण निर्मिता स्यात्, तदा 'यथा' येन प्रकारेण 'अन्या' लौकिक्य, गवादिवन्धनरज्जवो मानुष्या भवन्ति, एव मिय मपि मानुष्येव भवेत् । 'यत्' यदि 'अपसलवि सृष्टा' सथ पाणिनोपरि व्यावृत्तेन निर्मिता स्यात्, तदा 'पितृदेवत्या स्यात्' । तस्मात् "सुक्तासर्गं सृष्टेति उपसहार ॥ १३ ॥

वन्धनमन्त्र विधाय व्याचष्टे— "ता परिहरतीति । "अङ्गिरसो ह्येता मूर्जं मिति । अत्र 'हि' शब्देन श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धिराविक्षि-
यते । तथा च तैत्तिरीयकम्— "अङ्गिरस सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्जं
व्यभजन्त -इत्यादि^१ । अत्र कात्यायन— 'मेखला बध्नीते वेणीं
चिवृतं शणमुञ्जमिश्रा मन्तरा वासस ऊर्गमौति -इति ॥ १४ ॥

वस्तान्तस्य समन्त्रक मुद्गूहन माह— "अथ नौवि मिति^२ । अग्रे
सोमयागात् पूर्वम् । 'दौचितस्य' 'सोमस्य' सोमयागकर्तृत्वाद्
दौचितो ह्युपचारेण सोम इत्याचक्षते ॥ १५ ॥

वाससा आच्छादन विधत्ते— "अथ प्रोणुत इति । 'ऊर्णुते'
आच्छादयति ॥ १६ ॥

"स प्रोणुत इति । आच्छाद्यप्रदेशविशेष सूत्रे^३ स्पष्ट उक्त—
"अथ प्रोणुते विष्णो शर्मासौति"—इति^४ । विष्णुशब्द पुरुषो-

१— अङ्गिरसः— व्यभजन्त । ततो यदग्रिष्यत् त शरा व्यभवद्गूग वै
शरा यच्छरमयो मेखला भवत्यूर्जं मेवावरुन्ते—इति तै० स०
५ ४ २ ८ ।

२— का० श्रौ० सू० ७ ३ २६ । मन्त्रपाठस्तु वा० स० ४ १० १ ।

३— का० श्रौ० सू० ७ ३ २७ ।

४— मन्त्र एव — वा० स० ४ १० २ ।

क्षमे प्रसिद्धः, अत्राभिमत मर्थ माह— “उभयं वा एष इति ।
दौचणीयेष्टौ आग्नावैष्णवे हविषि विष्णुर्देवतेति तत्संस्कारसंस्कृतो
यजमानोऽपि विष्णुरित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

वस्त्रान्ते कृष्णविषाणबन्धन माह— “अथ कृष्णविषाण मिति^१ ।
‘मिचि’ सिग् वस्त्रान्तः^२, तत्र वध्नीयात् । कृष्णविषाणोत्पत्त्यर्थं
माख्यायिका माह— “देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना । ‘प्राजापत्याः’
प्रजापतेः पुत्राः ‘पितुर्दायं’ पैतृकं धनम् । इन्द्रियेषु मध्ये ‘मन
एव देवाः’ प्राप्ताः, ‘वाचं’ वागिन्द्रियम् ‘असुराः’ । तथा यज्ञ मेव
‘देवाः’ उपगताः, ‘वाचम्’ इन्द्रियम् ‘असुराः’ । ‘अमू’ दिव मेव
‘देवाः’, ‘इमाम्’ पृथिवीम् ‘असुराः’ ॥ १८ ॥

“ते देवा इति । एवं सति देवा वाचोऽपि स्वाधीनत्वकरणाय
‘यज्ञम्’ एवम् ‘अब्रुवन्’— यज्ञ ! ‘इयं वाक्’ ‘योषा’, त्वं तु पुमान्;
तस्मात् ताम् ‘उपमन्त्रयस्व’ सम्भोगार्थं सङ्केतेनाह्वय, सापि ‘त्वा’
त्वां ‘क्षयिष्यते’ आकारयिष्यति ‘इति’ अब्रुवन् । तत्तद् वृत्तान्तं
जानती श्रुतिर्ब्रूते— न केवलं तेषां वचन मेव, किन्तु ‘स्वयं वा
ह एव’ यज्ञ. स्वयं मपि ‘ऐक्षत’ विचारितवान् । ईदृशप्रकार
मनुवदति— “योषेति । ‘मा’ मा मपि ‘क्षयिष्यते’ अतः ‘उपमन्त्रयै’
अह मिति । उपमन्त्रिता ‘मा’ ‘अये’ प्रथमवारम् ‘आरकात्’ आर

१— का० श्रौ० सू० ७. १. २८ । मन्त्रत्वस्य — वा० सं० ४. १०. ३ ।

२— वसनस्य दशा इति यावत् ; यतएवाह स्पष्टम्— का० श्रौ० ७. १.

२६ सूत्रे ‘दशायाम्’—इति । काण्वाना मुत्तरीये बन्धन माम्नातम् ।

मेव आरकम्,^१ तस्मादेव । लोकदृष्टान्तकथन स्पष्टम् । जातं
वृत्तान्तं देवेभ्यो निवेदयति— “स होवाचेति ॥ १८ ॥

“ते होचुरिति । अथ पुनर्देवैर्याच्यमानो यज्ञः ‘ता मुपा-
मन्त्रयत’ । ‘सा’ अपि ‘निपलाग्न मिव’ निपतितपर्णं वृक्षादिक
मिव, तद्यथा केवलं कम्पते, एव शिरश्चालनेन ‘उवाच’ इत्यर्थः ।
अथवा पलाग्ननिपतन मिव ओष्ठचालनेनेत्यर्थः । “तस्मादित्यादि
पूर्ववत् ॥ १० ॥ २१ ॥

“ते देवा इति । द्वितीयवारे त्वाङ्गतवती आकामं वृत्तान्त
ज्ञातवन्तो ‘देवाः हि ईक्षाञ्चक्रिरे’ । कथम् ? ‘इय वाक् योपा’
खलु अस्तु नामेत्यत आह ‘यत्’ यस्मात् ‘एन’ यज्ञ ‘न युविता’
न मिलितवती, अतो न विश्वमित्येत्यर्थः । एव मीचिला, हे
यज्ञ ! तवान्तिके कथं गच्छामि, किन्तु हे वाक् । त्वम् ‘इह’
स्थाने ‘एव’ ‘तिष्ठन्त’ ‘मा’ माम् अभिगच्छ ‘इति ब्रूहि’ इत्य-
ब्रुवन् । तथा ‘ता मागता’ वाच ‘न’ अस्माक ‘प्रतिप्रब्रूतात्’
निवेदयतु ‘इति’ च अब्रुवन् । साय्याकारिता ‘तदेव’ तत्र सङ्केत-
प्रदेशे तिष्ठन्त मेव यज्ञ मभिगता । अथ स यज्ञो वागागतेति
देवेभ्यः प्रोवाच ॥ २२ ॥

“तां देवा इति । ‘तां’ वाच ‘देवा.’ ‘असुरेभ्य.’ ‘अन्तरायन्’
तथा वर्जितानकुर्वन् । ‘स्त्रीकृत्य’ चाग्निमुख मन्तरेण स्वभोगायोगात्
‘अग्नावेव’ ‘तां’ वाचम् ‘अनुष्टुभा’ “विश्वो देवस्य नेतु”-इत्येतथा
यथा पुनरसुराणां निराग्ना भवति तथा सर्वतः ‘अजुहवुः’ । केवला

किं न स्वीकृतव्यत आह— “आहुतिर्हीति । आहुतिरूपेणाग्नौ दत्त मेव देवानां प्रियमित्यर्थः । अथ ‘ते असुराः’ ‘आत्तवचसः’ देवैः स्वीकृतवचसः “हे अरयः हे अरयः”—इत्युच्चारयितु मगताः “हेऽलवः हेऽलवः”—इति वदन्तः पराभूताः^१ ॥ १३ ॥

प्रसङ्गात् कश्चिद् वाग्विषयं नियममाह— “तच्चेति । ‘उप-जिज्ञास्यां’ ज्ञातव्या, सन्दिग्धां वाचम्, ‘ऊचु’ उक्तवन्तोऽसुराः । ‘स स्वेच्छः’ सन्दिग्धार्थस्यापभ्रंशरूपस्य वचसो भाषणं यत्, तत् स्वेच्छनमित्यर्थः । यदा य ईदृशीं वाचं वदति, स स्वेच्छः । ‘तस्मात्’ ‘न स्वेच्छेत्’ स्वेच्छो न भवेत्, तदीया मपार्थिव्यां भाषां न ब्रूयादित्यर्थः । ‘असुर्या’ असुरेष्ट्याहिता । उक्तार्थपरिज्ञानं प्रशंसति— “एव मेवैष इति । ‘अस्य’ सपत्न्याः, अनेन ज्ञात्रा अपहृतवचसः सन्तः ‘पराभवन्ति’ ॥ १४ ॥

यदर्थं माख्यायिका प्रपञ्चिता, त मर्थं विधातुमाह— “सोऽयं यज्ञ इति । अभिधानप्रकारः प्रदर्शयते— “मिथुनीति । ‘सम्बभूव’ सङ्गतोऽभूत् ॥ (१५ ॥

“इन्द्रो ह वा इति ।) ‘इतः’ अस्मात् ‘मिथुनात्’ ‘अभ्वम्’ अपत्यं यज्ञवाचोर्मिथुनात् ‘यत्’ ‘जनियते’, ‘तत्’ तस्मात् ‘सा’ सां ‘नाभिभवेत्’ ‘इति’ । एव मौचिला अन्योत्पत्तिभयात् ‘सः इन्द्रः एव’ वाग्योन्यां स्वयं ‘गर्भो’ भूत्वा प्रविष्टः ॥ (१६ ॥

१— व्याकरणाध्ययनप्रयोजनकथनपरवार्त्तिकयाख्यानावसरे पातञ्जले महाभाष्ये पक्षप्रायां चैषा श्रुतिवद्भूता, परं तत्र तु ‘हेऽलवो हेऽलवः’—इति पाठः ।

“स ह सवत्सर इति ।) तत्र सवत्सर सुषित्वा अजायत । “मा मदीधरतेति । स्वसामर्थ्याविष्करणम्, तच्च योनेर्वज्रवीर्यत्वप्रशमनायोपयुज्यते । एतस्मात् मिथुनात् मा मनु अन्यत् महत् ‘अभव’ अपत्य नोत्पाद्येत, ‘यन्मा मभिभवेदिति’ ॥ (१७ ॥

“ता प्रतिपरामृश्येति ।) ‘प्रतिपरामृश्य’ योनिदेशे किमुत्पादक मिति विचार्य, ‘ताम्’ ‘आवेक्ष्य’ हस्तेनावेष्टन कृत्वा ‘अदधात्’ यज्ञगिरमि स्थापितवान् । “यज्ञो हि कृष्ण इति । ‘हि’-शब्देन “यज्ञो देवेभ्यो निन्तायत कृष्णो रूप कृत्वा”—इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिरभिधीयते’ । अतः प्रसिद्धो ‘य’ ‘कृष्ण’ मृगोऽस्ति, ‘स’ एव निदानेन ‘यज्ञ’, ‘तत्’ एव यजमानेन धार्य ‘कृष्णाजिनम्’ तस्या वाचो ‘योनि’ । ‘मा कृष्णविषाणा’ यान्या । कृष्णविषाणधारणे स्निग्ध दर्शयति—“यदेना मिति । उक्तार्थज्ञप्रशंसति—“स यथैवात इति ॥ १८ ॥

तस्या बन्धने ऊर्ध्वमुखत्वं विधत्ते—“ता वा इति । योनिर्यद्यधोमुखं गर्भं विभ्रयात्, तदा पतेदेव, अत उत्तानभरणं सिद्धम्, तत्साधर्म्यात् ‘ताम्’ ‘उत्तानाम्’ बध्नीयात् । बन्धनप्रकारमाह—‘दक्षिणा भुवम्’ आरभ्य ललाटस्थेपदुपरिप्रदेशं स्पृशेत् । अत्र सूचम्—“कृष्णविषाणा चिवस्ति पञ्चवस्ति वोत्ताना दग्धार्थां यध्नीते तया कण्डूयनम् उपस्पृशत्येनया दक्षिणस्या भुव उपरौन्द्रस्य योनिरिति’—इति । मन्त्र व्याचष्टे—“इन्द्रस्येति । ‘अतः हि’

१—१ का० १ ४ १, तै० स० ६ १ ३ १, वा० स० २ १ १ ।

२—का० श्रौ० सू० ७ ३ २८, ३०, ३१ । वा० स० ४ १० ४ ।

अस्या योनेः सकाशात् खलु 'प्रविशति' गर्भरूपेणेन्द्रः । गर्भप्रवेश-
निर्गमयोः साधनत्वादिन्द्रस्य योनित्वं सिद्धम् ॥ २८ ॥

तथा भूमेरुपरि समन्त्रक मुल्लेखनं विधत्ते—“अयोल्लिखतीति^१ ।
'क्षयीः' दृष्टस्यलीः समृद्धगस्याः 'रुधीति' मन्त्रार्थः^२ । 'क्षयीस्त्रुधि'
—इत्यत्र कस्कादित्वात् सत्वम्^३ । 'एतत्' एतेनोल्लेखनेन । स्पष्ट मन्यत् ।
“यदा वा इति । 'यदा' खलु 'सुषमं' दृष्ट्यादिसम्पत्त्या 'सुषमं'
सुखप्रदः संवत्सरो 'भवति', तदैव यज्ञोऽनुष्ठानाय प्रभवति; यदा
उक्तवैपरीत्येन 'दुषमं' दुःखहेतुः संवत्सरो भवति, तदा 'आत्मने'
स्वर्गरीररक्षणायापि न प्रभवति; का कथा यज्ञस्येति ॥ २० ॥

क्षुण्णविषाणया कण्डूयनप्रशंसनार्थं साधनान्तरं निन्दति—“अथ
न दौक्षित इति । 'यः' कश्चिद् 'गर्भस्य' इति कर्मणि षष्ठी, गर्भं
काष्ठादिना विकर्षेत्, तदा स 'गर्भः' अपगच्छन् मृतिं प्राप्नुयात् ।
ततोऽन्यस्य साधनस्य दुष्टत्वात् तेन विकर्षमाणः 'दौक्षितः पामनो
भवितोः' । 'पामा' विचर्चिका, मलवर्षीयो नः^४, तद्वान् भवितुं समर्थो
भवतीत्यर्थः । न केवलं दौक्षितः स्वयं मेव पामनो भवति, किन्तु
तदुत्पन्नाः पुत्रा अपि तादृश भवन्तीत्याह—“दौक्षितं वा अश्विति ।
विपचे दोष मुक्का स्वपचे तदभावं दर्शयितु माह—“स्वा वा
इति । क्षुण्णविषाणया योनित्वात्, दौक्षितस्य गर्भत्वात्, हिमा-
भावाय 'क्षुण्णविषाणयैव कण्डूयेत' इति विधिः^५ ॥ २१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. २. २२ । २— मन्त्रस्तु वा० सं० ४. १०. ५ ।

३— पा० सू० ८. २. ४८ ।

४— पा० सू० ५. २. १०० ।

५— का० श्रौ० सू० ७. २. २० ।

अथ दण्डेन दीक्षा विधत्ते— “अथास्मा इति । प्रहारसाधन-
त्वाद् दण्डस्य वज्रत्वम् ॥ ३२ ॥

“ओदुम्बरो भवतीति । ‘उर्क’ बलकररमरूपम् ‘अस्त्रम्’ ।
उदुम्बरस्योक्तरूपत्वं तैत्तिरीयके आस्मात्— ‘देवा वा ऊर्जं
व्यभजन्त त उदुम्बर उदतिष्ठत्’—इति^१ ॥ ३३ ॥

“मुखसंस्मित इत्यादि^२ । स्पष्टम् । मुखपर्यन्तम् । प्रत्यङ्गे वीर्य-
सम्भवात् ततोऽध कण्ठादिसंस्मितं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

दण्डस्योच्छ्रयण समन्त्रक विधत्ते— “त मुच्छ्रयतीति^३ । उदृक्-
शब्दस्य समाप्तिवाचकत्वप्रकारोऽसङ्गतं प्रदर्शितं^४ ॥ ३५ ॥

दर्भे पावनानन्तरं मुष्टीकरणवाग्यमावुक्तौ । स एव स्वाभिमत
कालः । स्वाभिमतत्वज्ञात्वात् ‘वाच च यच्छन्ति’—इति चकारेणावगम्यते
दण्डदीक्षानन्तरं तयोः काल इतीमं केषाञ्चित् पक्षे सुपन्दस्य तेषां
समिप्राय माविष्कृत्य स्वपक्षे सुपमहरति— “अथ हेतु इत्यादिना ।
‘अतो हि’ अस्माद् दण्डपहणकालादूर्ध्वकाले किञ्चिदपि ‘न जपि-
यन् भवति’, अथप्यत्र च सर्वस्य पूर्वं मेव निष्पन्नत्वादिति भावः ।
“यथा पराश्रय मिति । तेषां पक्षे दोषप्रदग्राम परावृत्तस्य पुनर्पहण
दुषण्ट मिति ‘अमुचैव’ प्रागुक्ते^५ काले, दर्भपावनानन्तरं मेव कर्तव्य
मित्यर्थः ॥ ३६ ॥

१— “उर्वा अस्मात् उदुम्बर” —इति से० ब्रा० ८० ॥

२— का० श्रौ० सु० ० ४ १ ।

३— का० श्रौ० सु० ० ४ २ । मन्त्र— वा० श्रौ० ४ १० ६ ।

४— १२८० २५०, ३०८० १५०, ६६८० ८५० इत्यष्टम् ।

५— १ ३ २५, २० अष्टिके (३९, ३३ ८०) इत्यष्टौ ।

स्वपक्षे गुणान्तर माह— “अथ यद् दीक्षित इति । चाश्चल्य-
कारणस्य व्यर्थवचसो नियमितत्वेन ऋगादिमन्त्राभिव्याहरणसमयस्यैव
स्यैवोपादानान्मन्त्रोच्चारणकृतो न वाङ्मियमस्य भङ्ग इति प्रागेव
कर्त्तव्यम् । कात्यायनस्तु दण्डधारणानन्तरं वाग्यमन मपि विकल्पे-
नोक्तवान्— “अथ वा मुष्टिकरणवाग्यमने”—इति^१ ॥ २७ ॥

गृहीतवचसः पुनर्वाग्व्यवहारे प्राथञ्चित्त मभिधातुं वाग्यमनस्य
प्रयोजन माह— “अथ यदिति । ‘वैष्णवी मृचं’ “इदं विष्णु-
र्विचक्रमे”—इत्येवमादिकाम्^२ ॥ २८ ॥

अध्वर्युकर्त्तृकं दीक्षितावेदनं विधत्ते— “अथैक उद्वदतीति ।
‘एकः’ अध्वर्युः ‘उद्वदति’ उच्चैरावेदयति । ‘अयं ब्राह्मणः दीक्षितः’
दीक्षणीयेष्टिकृष्णाजिनादिदीक्षासंस्कारेण संस्मृतः ‘इति’ । ‘अयं
महावीर्यः’ इत्येतत् पूर्वं व्याख्यातम् । सूत्रे तु अध्वर्युव्यतिरिक्तेन
कर्त्ता आवेदन मुक्तम् । “अन्यो दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इत्याह
त्रिरुच्चैः”—इति^३ । अन्यशब्दोऽध्वर्युमन्निकर्षादाध्वर्यवसमाख्यानवशात्
प्रतिप्रस्थादपरः, उच्चैरित्यनेन चानुपांशुपचः सूचितः—इति कर्कोपा-
ध्यायेन व्याख्यातम् । तस्य चावेदनवाक्यस्य चिरावृत्तिं विधत्ते—
“विः कृत इति ॥ २९ ॥

आवेदनवाक्यगतस्य ब्राह्मणपदस्य प्रयोजन माह— “अथ यद्

१— का० श्रौ० सू० ७. ४. ४ । “आस्तमयाद् वाचं यच्छति”—इति

वाग्यमनकालक्षीमा य तत्रैव (१३ सू०), इष्टाप्यस्युत्तरत्र (८१ सू०) ।

२— ऋ० सं० १. २२. १० । वा० सं० ४. १५. १. ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ४. ११ ।

ब्राह्मण इति । 'अत' 'अस्या' दीक्षाया 'पुरा' 'जान' जन्म 'अन
 द्वेव' अविनिश्चित मिव 'भवति' । अनङ्गत्वे कारण माह— "इद
 द्वाङ्गरिति" । 'इद' वक्ष्यमाणम् 'आङ्' अभिज्ञा । यतो राक्षसा
 स्त्रियम् 'अनुसचन्ते' अनुस्रवयन्ति, गर्भाधानममये 'रेत' च
 'आदधति', अतो योनितो जन्यते । ब्राह्मण इत्यस्य व्याख्यानम्—
 "यज्ञादिति । यज्ञशब्दाभिधेयात् ब्राह्मणो जातत्वाद् 'ब्राह्मण'-
 शब्दव्यवहार । अतएव राजन्यवैश्ययोरपि दीक्षितयो "दीक्षितोऽय
 ब्राह्मण'—इत्येव ब्रूयात्^१ । यज्ञजन्मप्रशमार्थं कश्चिद्वियम माह—
 "न सवनकृत मिति । 'सवनकृत' अभिषवकर्त्तार यष्टार चैवर्णिके
 खन्यतम मपीत्यर्थ । 'सवनकृत' सवनकृतनिमित्तेन तद्वधेनेत्यर्थ ॥
 ४० ॥ ५ [९ १] ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठक समाप्तः ॥

१— 'ब्राह्मण इत्येव वैश्यराजन्ययोरपि, अत —इति वा० ७ ४ १२ ।

२— "कण्डिकासङ्ख्या १२४"—इति च । तत्र १ ब्रा० १२ क०, २ ब्रा०
 २१ क०, ३ ब्रा० २८ क०, ४ ब्रा० २४ क०, ५ ब्रा० ३० क०,
 सङ्ग्रहपा १२४ इति लिख्यम् ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

व्वाचं यच्छति । सु व्वाचंयमु आस्तु ऽआस्तमयात्
तद्यद्वाचं युच्छति ॥ १ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मियं जिति-
स्ते होचुः कथुन्न इदुं मनुष्यैरनभ्यारोह्युः स्यादिति ते
यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मुधु मधुकृतो निर्द्भयेयुर्विदुह्य
यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुथ युदेनेनायोपयं-
स्तुस्माद्यूपो नाम ॥ २ ॥

तद्वा ऽऋषीणा मुनुश्रुत मास । ते* यज्ञः सुमभरन्त्य-
थायं यज्ञः सुभृत एवं वा ऽएषु यज्ञः सुभरति यो
दीक्षते व्वाग् वै यज्ञः† ॥ ३ ॥

* 'तेन'-इति क ।

† 'यज्ञ'-इति ग, घ ।

ता मुस्तमिते व्याचं व्विस्तृजते । संवत्सरो वै प्रजा-
पतिः प्रजापतिर्युञ्जो ऽहोरात्रे वै संवत्सर एते ह्येनं परि-
श्रवमाने कुरुतः सोऽहं न दौक्षिष्ट स रुचिं प्रापत्स
यावानेव यज्ञो यावत्स्य माचा तावन्त मेवैतदाह्वा
व्याचं व्विस्तृजते ॥ ४ ॥

तद्वैके । नुक्षचं दृष्ट्वा व्याचं व्विसर्जयन्त्युषानुष्वास्त-
मितो भवतीति व्वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात् क ते
स्युर्युन्मेघः स्यात्तस्माद्युचैवानुष्वास्तमितं मुन्येत तुदेव
व्याचं व्विसर्जयेत् ॥ ५ ॥

अनेनो वैके व्याचं व्विसर्जयन्ति । भूर्भुवः स्वरिति
यज्ञ माप्याययामो यज्ञः सुन्दध्म इति व्वदन्तस्तदु तथा
न कुर्यान्तु ह सु यज्ञ माप्याययति न सुन्दधाति यु
एतेन व्याचं व्विसर्जयति ॥ ६ ॥

अनेनैव व्याचं व्विसर्जयेत् । व्रतं कणुत व्रतं कणु-
तामिर्ब्रह्मामिर्यज्ञो व्वनस्पतिर्यज्ञिय इत्येषु ह्यस्याच
यज्ञो भवत्येतद्विर्यथा पुरामिहोचं तुयज्ञेनैवैतद्यज्ञः
सम्भृत्य यज्ञे यज्ञं प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञः सुन्तनोति
सुन्ततुः ह्येवास्यैतद् व्रतं भवत्या सुत्यायै चिष्कृत्व आह
चिद्विह यज्ञः ॥ ७ ॥

अथामि मभ्यावृत्य व्याचं व्विस्तृजते । न ह सु यज्ञ

मुप्याययति न सुन्दधाति योऽतोऽन्येन व्याचं व्विस्तृज-
ते सु प्रथमं व्याहुरन्सत्यं व्याचोऽभिव्याहरति ॥ ८ ॥

अग्निर्ब्रह्मेति । अग्निर्ह्येव ब्रह्माग्निर्यज्ञ इत्यग्निर्ह्येव
यज्ञो व्वनस्पतिर्यज्ञिय इति व्वनस्पतयो हि यज्ञिया
न हि मनुष्या युजेरन् यद् व्वनस्पतयो न स्युस्तस्मादाह
व्वनस्पतिर्यज्ञिय इति* ॥ ९ ॥

अथास्मै व्रतुः अपयन्ति । देवान्वा ऽएषु उपावर्तते
यो दौक्षते सु देवताना मेको भवति श्रुतं वै देवानां
हविर्नाश्रुतं तस्माच्छ्रपयन्ति तद्देष्टु एव व्रतयति नाम्नौ
जुहोति तद्देष्टु एव व्रतयति नाम्नौ† जुहोति ॥ १० ॥

यज्ञेन वै देवा । इमां जितिं जिग्युर्येषा मियं जिति-
स्ते होचुः कथुन्न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्युः स्यादिति ते
यज्ञस्य रुसं धोत्वा युथा मुधु मधुकृतो निर्हयेयुर्व्विदुह्य
यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुथ युदेनेनायोपयं-
स्तस्माद्यूपो नाम ॥ ११ ॥

तद्वा ऽक्षुषीणा मनुश्रुत मास । ते यज्ञः- सुमभरन्
युथायुं यज्ञः सुभृत एष वा ऽश्रुच यज्ञो भवति यो दौक्षत
ऽएषु ह्येनं तनुतु ऽएषु एनं जनुयति तद्देष्टुच यज्ञस्य
निर्हतिं यद्विदुग्धं तद्देवैतत्पुनराप्याययति युदेष्टु एव

व्रतयति नाम्नौ जुहोति न ह्याप्याययेद्युदमौ जुहुयाज्जु-
ह्वदु हैव मुन्येत नाजुह्वत् ॥ १२ ॥

इमे वै प्राणाः* । मनोजाता मनोयुजो दुक्षकृतवो
व्वागेवाम्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं
व्यिश्वे देवा एतासु हैवास्यैतद्देवतासु हुतं भवति ॥ १३ ॥

तद्वैके । प्रथमे व्रत उभौ ब्रौह्मिवावावपन्त्युभा-
भ्याः रुसाभ्यां युदेवात्र यज्ञस्य निर्द्घातं यद्विदुग्धं
तत्पुनराप्याययाम इति वृदन्तो युद्यु व्रतदुघा न दुहीत
यस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतं कुर्यादेतद् द्येवास्यैता
उभौ ब्रौह्मिवावन्वारब्धौ भवत इति तदु तथा न
कुर्यान्नु ह सु यज्ञ माप्याययति न सुन्दधाति यु उभौ
ब्रौह्मिवावावपति तस्मादन्यतरु मेवावपेह्यविर्वा अ-
स्यैता उभौ ब्रौह्मिवौ भवतः स युदेवास्यैतौ हविर्भु-
वतस्तुदेवास्यैतावन्वारब्धौ भवतो युद्यु व्रतदुघा न
दुहीत यस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतं कुर्यात् ॥ १४ ॥

तद्वैके । प्रथमे व्रते सर्वौपधुः सर्वसुरभ्यावपन्ति यदि
दक्षित मूर्तिर्विन्देद्येनैवातः कामयेत तेन भिषज्येद्
यथा व्रतेन भिषज्येदिति तदु तथा न कुर्यान्मानुषः
ह ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृहं वै तुद्यज्ञस्य युन्मानुषं नेद्

वृद्धं यज्ञे करवाणीति यदि दीक्षित मूर्तिर्विन्देद्येनैवातः
कामुयेत तेन भिषज्येत् सुमार्तिर्ह्येव पुण्या* ॥ १५ ॥

अथास्मै व्रतं प्रयच्छति । अतिनीय मानुषं कालुः
सायन्दुग्धं मपररात्रे प्रातर्दुग्धं मपराल्ने व्याकृत्या एव
दैवञ्चैवैतन्मानुषं च व्याकरोति ॥ १६ ॥

अथास्मै व्रतं प्रदास्यन्नप उपस्पर्शयति । दैवीन्धियं
मनामहे सुमृडीका मभिष्टये वर्चोधां यज्ञुवाहसः
सुतीर्या नो असद्वृश इति मानुषाय वा एष पुरा-
शनायावनेनित्तेऽथाच दैव्यै धिये तुस्मादाह दैवीं धियं
मनामहे सुमृडीका मभिष्टये वर्चोधां यज्ञुवाहसः
सुतीर्या नो असद्वृश इति स यावत् कियच्च व्रतं
व्रतयिष्यन्नप उपस्पृशेदेतेनैवोपस्पृशेत् ॥ १७ ॥

अथ व्रतं व्रतयति । ये देवा मनोजाता मनोयुजो
दुक्षकतवस्ते नो ऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहेति
तद्यथा व्युपदक्षतः हुत मेव मस्येतुर्भवति ॥ १८ ॥

अथ व्रतं व्रतयित्वा नाभिमुपस्पृशते । आत्राः पीता
भवत यूयमापो असमाक मन्तुरुदरे सुशेवाः । ता अस्मभ्य
मयक्षा अनमीवा अनागसः खुदन्तु देवीरमृता कृता-
वृध इति देवान् वा एष उपवर्त्तते यो दीक्षते सु देव-

तानामेको भवत्यनुत्सिक्तं वै देवानां हविरुयैतद् व्रत-
 प्रदो मिथ्याकरोति व्रतं मुपोत्सिञ्चन् व्रतं प्रमौणाति
 तुस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तुथो हास्यैतन् मिथ्याकृतं
 भवति न व्रतं प्रमौणाति तुस्मादाह श्रात्राः पीता भवत
 यूय मापो ऽअस्माक मन्तरुदुरे सुशेवा । ता अस्मभ्य
 मयस्मा अनमौवा अनागसः स्वदन्तु देवैरमृता ऋता-
 वृध इति स यावत्क्रियच्च व्रतं व्रतयित्वा नाभि मुपस्पृशे-
 देतेनैवोपस्पृशेत् कस्तुद्वेद युद् व्रतप्रदो व्रतं मुपोत्सि-
 ञ्चेत्* ॥ १६ ॥

अथ युच मेक्ष्यन् भवति । तत् कृष्णविषाणुया लोष्टं
 वा किञ्चिद्वोपहन्तीयं ते यज्ञिया तनूरितितीयं वै पृथिवी
 देवी देवयुजनी सा दीक्षितेन नाभिमुच्छ्वा तुस्या एत-
 दुद्गृह्यैव यज्ञियां तनू मथायज्ञियः शरीर मभिमेहत्यपो
 मुञ्चामि न प्रजा मित्युभयं वा ऽश्रुत एत्यापश्च रुतश्च सु
 एतदपु एव मुञ्चति न प्रजा मःहोमुचः स्वाहाकृता
 इत्युद्गस इव ह्येता मुञ्चन्ति युदुदुरे गुष्टितं भवति
 तुस्मादाहाःहोमुच इति स्वाहाकृताः पृथिवी मावि-
 शतेत्याहुतयो भूत्वा शान्ताः पृथिवी माविशतेत्ये-
 वैतदाह ॥ २० ॥

अथ पुनर्लोष्टं न्यस्यति । पृथिव्या सुम्भवेतीयं वै
 पृथिवी देवी देवयुजनी सा दीक्षितेन नाभिमिक्षा
 तस्या एतदुद्गृह्यैव यज्ञियां तनू मथायज्ञियः शरीर
 मुभ्यमिक्षत्ता मेवास्या मेतत् पुनर्यज्ञियां तनूं दधाति
 तस्मादाह पृथिव्या सुम्भवेति* ॥ २१ ॥

अथामुये परिदाय स्वपिति । देवान् वा ऽपु उपाव-
 र्त्तते यो दीक्षते सु देवताना मेको भवति न वै देवाः
 स्वपन्त्युनवरुद्धो वा ऽतस्यास्वप्नो भवत्यग्निर्वै देवानां
 व्रतपतिस्तस्मा ऽवैतत् परिदाय स्वपित्युमे त्वः सु
 जाग्रहि व्ययः सु मन्दिपीमहीत्युमे त्वं जाग्रहि व्ययः
 स्वप्स्याम इत्येवैतदाह रुक्षा णो ऽप्रयुच्छन्निति गोपाय
 नो ऽप्रमत्त इत्येवैतदाह प्रबुधे नः पुनस्कृधीति युथेतुः
 सुप्ता स्वस्ति प्रबुध्यामहा ऽएवं नः कुर्वित्येवै-
 तदाहुः ॥ २२ ॥

अथ युच सुप्ता पुनर्नावद्रास्यन् भवति । तुदाचयति
 पुनर्मनः पुनरायुर्म ऽग्नान् पुनः प्राणः पुनरात्मा म
 ऽग्नान् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म ऽग्नान्निति सुर्वे ह वा
 ऽते स्वपतोऽपक्रामन्ति प्राण एव न तैरेवैतत् सुप्ता
 पुनः सुङ्गच्छते तस्मादाह पुनर्मनः पुनरायुर्म ऽग्नान्

पुनः प्राणः पुनरात्मा म ऽश्वागन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं
म ऽश्वागन् । वैश्वानरो ऽश्रुदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु
दुरितादवद्यादिति तद्यदेवाच स्वप्नेन वा येन वा
मिथ्याकर्म तुस्मान्नः सुर्वस्मादग्निर्गोपायत्वित्येवैतदाह
तस्मादाह वैश्वानरो अश्रुदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु
दुरितादवद्यादिति* ॥ २३ ॥

अथ युद्दीक्षितः । अत्रत्युं वा व्याहुरति क्रुध्यति वा
तुन्मिथ्याकरोति व्रतं प्रमीणात्यक्रोधो ह्येव दीक्षित-
स्याग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तु मेवैतदुपधावति त्व मग्ने
व्रतपा असि देव ऽआ मुर्त्येषा† । त्वं यज्ञेष्ठीद्य ऽइति
तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तुथो हास्यैतन्न मिथ्याकृतं
भुवति नु व्रतं प्रमीणाति तस्मादाह त्व मग्ने व्रतपा
असि देव ऽआमुर्त्येषा† । त्वं यज्ञेष्ठीद्य इति‡ ॥ २४ ॥

अथ युद्दीक्षितायाभिहुरन्ति । तुस्मिन् वाचयति
रास्वे यत्सोमा भूयो भरेति सोमो ह ऽवा अस्मा ऽएत-
द्युते युद्दीक्षितायाभिहुरन्ति स यदाह रास्वे यत्सोमेति
रास्व न इयत्सोमेत्येवैतदाहा भूयो भरेत्या नो भूयो
हरेत्येवैतदाह देवो नः सविता व्वसोर्दाता व्वस्वदा-

* 'दिति'— ग, घ ।

† 'मुर्त्येषा'—इति ग, घ ।

‡ 'मुर्त्येषा'—इति ग, घ ।

§ 'इति'—इति ग, घ ।

द्विति तथो हास्मा ऽएतत्सवितृप्रसूत मेव दुनाय
भवति ॥ २५ ॥

पुरास्तमयादाह । दूक्षित व्याचं यच्छेति ता मुस्त-
मिते व्याचं विसृजते पुरोदयादाह दूक्षित व्याचं
यच्छेति ता मुदिते व्याचं विसृजते सुन्तत्या ऽएवाह-
रेवैतद्रात्र्या सन्तनोत्यह्ना रात्रिम्* ॥ २६ ॥

नैन मन्युश्च चरन्त मभ्युस्तमियात् । न स्वपन्त मभ्यु-
दियात्स युदेन मन्युश्च चरन्त मभ्युस्तमियाद्वाचेरेनं तुद-
न्तुरियाद्यत् स्वपन्त मभ्युदियादुह्म एनं तुदन्तुरियान्नाच
प्रायश्चित्तिरस्ति प्रतिगुप्यं मेवैतस्मान् पुरावभ्युदपो
ऽभ्यवेयान्नैन मभिवर्षेदुनवक्लृप्तः ह तद्यत् पुरावभ्युद-
पोऽभ्यवेयाद्यद्वैन मभिवर्षेदथ परिह्वालं व्याचं वृदति
नु मानुषीं प्रसृतां तद्यत्परिह्वालं व्याचं वृदति नु
मानुषीं प्रसृताम् ॥ २७ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मियं
जितिस्तु होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यः
स्यादिति ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो
निर्हुयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूषेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुथ
युदेनेनायोपयंस्तुस्माद्यूपो नाम ॥ २८ ॥

* 'रात्रिम्'-इति ग, घ ।

† 'प्रतिगुह्य'-इति सा० सम्मत इति डा० वेबर ।

तद्वा ऽष्टुषीणा मुनुश्रूत मास । ते यज्ञः सुमभरन्
 युथायुं यज्ञः सुभृत एवं वा ऽष्टुयज्ञः सुभरति* यो
 धीक्षते व्याग् वै यज्ञस्तद्युदेवाश्च यज्ञस्य निर्वीतं यद्वि-
 दुग्धं तदेवैतत् पुनराप्याययति युत् परिह्वालं व्याचं
 व्वदति नु मानुषीं प्रसृतां न ह्याप्याययेद्यत् प्रसृतां
 मानुषीं व्याचं व्वदेत्तस्मात् परिह्वालं व्याचं व्वदति
 नु मानुषीं प्रसृताम्† ॥ २६ ॥

स वै धीक्षते । व्याचे हि धीक्षते यज्ञाय हि
 धीक्षते यज्ञो हि व्याग् धीक्षितो ह वै नुमैतद्युदीक्षित
 इति ॥ ३० ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२. २.] ॥

गृहीतस्य वचसो विसर्गकालविधानाय पुनरनुवदति— “वाच
 यच्छतीति‡ ॥ १ ॥

वाग्यमन प्रशंसितु माख्यायिका माह— “यज्ञेन वै देवा
 इत्यादिना । एतत् प्राग् व्याख्यातम् ॥ २ ॥ ३ ॥

* ‘सुभरति’—इति च पाठो कृष्टो डा० वेबरेण ।

† ‘प्रसृता’—इति ख, ‘प्रसृताः’—इति ग, घ ।

१— का० श्रौ० सू० ७ ४ १३ ।

२— १ ५ १ १ (१ भा० ४०४ पृ०) ।

वाग्विमोकं विधत्ते— “ता मस्तमिते वाच मिति^१ । अस्तम-
यानन्तरभावित्वं वाग्विमोकस्य प्रशंसति— “संवत्सरो वा इति ।
‘एते’ एव ‘अहोरात्रे’ ‘परिश्रवमाने’ पुन पुनरावर्त्तमाने ‘एन’
संवत्सरं ‘कुरुतः’ निष्पादयतः । ‘सः’ उक्तलक्षण ‘प्रजापतिः’
पुरा स्वयज्ञममये ‘अहन्’ अहनि ‘अदौचिष्ठ’ लुङ्^२, दौक्षितवान् ।
कृतदौचः ‘स’ प्रजापतिः, ‘रात्रिम्’ ‘प्रापत्’ प्राप्तवान् । दौक्षितो-
पलक्षितां वाचं रात्रिपर्यन्त मन्ववर्त्तयदित्यर्थः । अतस्तावत्पर्यन्तं
वाग्यमन कुर्वन् दौक्षितो ‘यावान्’ ‘यज्ञ’ संवत्सर-प्रजापत्यात्मको-
ऽस्ति, ‘अस्य’ च ‘यावती’ ‘मात्रा’ परिमितिरस्ति, ‘तावन्त’ सकल
मपि ‘एतत्’ एतेन नियमेन ‘आप्ता’ ‘वाचं’ विष्टुष्टवान् भवति ॥ ४ ॥

वाग्विमोके केषाञ्चित् पक्ष माह— “तद्वैक इति^३ । ‘अच’
नचत्रदर्शनकाले । ‘अनुष्ठया’ सम्यगित्यर्थः । सर्वैः प्रज्ञातत्वेन सूर्यं
‘अस्तमितो भवतीति’ ‘वदन्तः’ । त मिम पक्षं दूषयति— “तदु
तयेति । ‘ते’ तथानुष्ठातारो यदि ‘मेघः’ नचचाच्छादकः ‘स्यात्’,
तर्हि ‘क स्युः’ कुच वाग्विमर्गकर्त्तारो भवेयुः । ‘तस्माद्’ ‘यत्र’
काले ‘अस्तमितम्’ ‘अनुष्ठया’ सम्यक् प्रज्ञातं, ‘मन्येत’ तदैव परि-
त्यजेत्, न नचचोदये वाग्विमर्गः ॥ ५ ॥

मन्त्रविषये केषाञ्चित् पक्ष मनूय निराचष्टे— “अनेनो वैक

१— का० श्रौ० सू० ०. ४. १४ ।

२— पा० सू० १. २. ११० ।

३— “न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विष्टुजेत्”—इति आप० श्रौ० सू० १०. १६. १ ।

इति^१ । यज्ञाप्यायनमन्वानथोस्तन्मन्त्रे^२ स्फुटमप्रतिभानात् 'न ह'—इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

‘अनेनैवेति । ‘अग्निर्ब्रह्मेत्यादि पृथग् मन्त्रो वाग्विमर्जनार्थ^३ । तथा च सूचनम्— “व्रतं कृणुतेति वाग्विमर्जनं चिरुक्काग्निर्ब्रह्मेति सज्जदिति” इति^४ । व्रतकरणं प्रशंसति— “एष हीति । ‘एष’ व्रताख्यं पदार्थं ‘अच’ दीक्षाकाले ‘यज्ञं भवति’ । तथा ‘एतत्’ एव व्रतं ‘हवि’ अपि भवति । ‘यथा’ ‘पुरा’ दीक्षादिव्रतात् पूर्वम् ‘अग्निहोत्रम्’, एव मिदम् । यथा क्षापस्तम्ब— “न त्वेव न व्रतयेद्दग्निहोत्रस्याविच्छेदाय” इति^५ । अत एतद्व्रताख्येन ‘यज्ञेन’ प्रवर्त्तमानेन चिकीर्षितं ज्योतिष्टोमं ‘यज्ञं’ व्रताख्यं ‘समृत्य’ एकौ-कृत्य, तत्रैव प्रतिष्ठाप्य च तं ज्योतिष्टोमं मेतेन विस्तारितवान् भवति । अत एतन्मन्त्रेऽभिगतयज्ञमन्वानसम्भवादय एव श्रेयानित्यर्थः । विहितव्रतं सुत्यादिवसपर्यन्तं कर्त्तव्यं मित्याह— ‘सन्ततमिति ॥ ७ ॥

वाग्विमोकोऽग्न्यभिमुखं कर्त्तव्यं इत्याह— “अथाग्निमिति^६ ।

१— का० श्रौ० सू० ७ ४ १६ ।

२— तन्मन्त्रस्तु भूर्भुवोरिति— वा० स० ३ ५ १ ३० १, २६ ३ १ ।

३— व्रतं कृणुतत्येको मन्त्रः, अग्निर्ब्रह्मेत्यपर इति भावः । मन्त्रावतौ— वा० स० ४ ११ १, २ दृश्यौ ।

४— का० श्रौ० सू० ७ ४ १५ ख, ग ।

५— क्षाप० श्रौ० सू० १० १६ ११ ।

६— का० श्रौ० सू० ७ ४ १५ क ।

सक्त मर्थं व्यतिरेकेण प्रशंसति— “न हेति । ‘अतोऽन्येन’ भर्भुव-
स्वरित्यनेन^१ । मन्त्रपदानि व्याचष्टे— “स प्रथम मिति । वाग्व्यव-
हारस्यादावग्निर्नष्टेति^२ । नुवन् सत्य मेवोक्तवान् भवति, “सत्यं
ब्रह्म”-इति श्रुते^३ ॥ ८ ॥

“अग्निरिति । वनस्पतेर्यज्ञार्हत्वं श्रुतिरेवोपपादयति— “न हि
मनुष्या इति ॥ ९ ॥

“अथास्मा इति । “शृतं वा इत्यादि । ‘शृतं’ पक्कम् । ‘वै’-
शब्देन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरभिधीयते । तथा च तैत्तिरीयकम्—
“यः शृतः स सदैवस्तस्मादविदहता शृतकृत्यः सदैवत्वाय”-इति^४ ।
‘तत्’ शृतं क्षीरम् ‘एष एव’ पिवत^५ । एवकारव्युद्गमनीय माह—
“नास्माविति ॥ १० ॥

आत्मन्येव होम पुरातनवृत्तान्ताभिधानेन प्रशंसति— “यज्ञेन
वा इति । गतम्^६ । देवैराष्ट्रादितस्यापि पयोव्रतस्य तदवगच्छद्भिः
पूर्वाङ्कर्षिभिः सम्भृतत्वाद्देवेनापि सम्भर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ ११ ॥

“तदा ऋषीणा मिति । ननु सर्वं मपि हविरग्राधेव ह्रियते,

१— वा० सं० ३. ५. १ ; ६०. १ ; ६६. १ १ । .

२— वा० सं० ३. ११ २ ।

३— “यो विदग्धः स नैज्यंतो योऽश्रुतः स रोहो यः शृतः — सदैव-
त्वाय”-इति तै० सं० ७. ६ १ ३ ।

४— का० श्रौ० ७. १० ५० दृष्टव्यम् ।

५— १. ५. १. १ (१ भा० ३. ५ ५०) दृष्टव्यम् ।

किं मिदं पीयत इत्याशङ्क्य दीक्षितस्याप्यग्नित्वं मुपपादयति— “एष वा अत्रेति । ‘यज्ञ’-शब्देनाग्नाग्निरभिधीयते, यज्ञोत्पादकत्वाभिधानात् । अतः स्वात्माग्नौ होमेन ‘यज्ञस्य’ ज्योतिष्टोमस्य ‘यत्’ ‘निर्ह्वीत’ निष्पीतम् अनुष्ठानेन विफलम्, ‘यत्’ च ‘विदुग्ध’ विपरीतानुष्ठानेन विपरीतफलम् अङ्गम्, ‘तत्’ ‘पुनः’ आप्यायितवान् भवति । अतिरेके दोष माह— “न हेति । “जुह्वदु ह्वैव मन्येतेति । उक्तम् ॥ १२ ॥

देवताप्रीणनाभावात् कथं तादृशी मतिरुत्पद्यत इत्यत आह— “इमे वा इति । वागादीनां मुख्यप्राणप्रवेशेन प्राणशब्दव्यवहारस्य ‘इमे प्राणाः’ वागादयः (‘मनोजाताः’) मनस उत्पन्नाः, मनोव्यतिरेकेण स्वतः प्रवृत्त्यभावात् । ‘मनोयुजः’ च स्वस्वव्यापारेषु मनसः कर्तृत्वात् । त एवं ‘दक्षकृतव’ दक्षाः प्रवृद्धाः स्वस्वोचिताः कृतवकर्माणि येषां ते तथोक्ताः । तेषां देवता विभज्य योजयति— “वागेवाग्निरित्यादिना । “अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्”—इति श्रुतेः । इन्द्रिय-तदभिमानिदेवतयोरभेदव्यवहारः । यस्मात् ‘एतासु’ ‘देवतासु’ प्रीणयति, तस्मादेतासु निमित्तभूतासु स्वात्मानि ‘ऊतं भवति’ । यदा अग्नौ चेदेव कस्मिन्नेव ऊतं भवेत्, आत्मानि तु तत्तदिन्द्रियदेवतासु सर्वास्वपि ऊतं भवतीति व्याख्येयम् । तस्माच्छ्रुज्यान्मन्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रथमव्रतविषयकं मेकेषाञ्चित् पत्र माह— “तद्वैक इति । ‘प्रथमे व्रते’ प्रथमव्रतार्हं चीरे निर्ह्वीतविदुग्धयोरण्यङ्गयोराप्यायनायोभयोरपि समाधानायोभयावापे सति उभे अपि हविषी अन्वा-

रश्मे भवत इति तेषां मभिप्रायः^१ । तन्निषेधति— “तदिति ।
 उभयावापस्याप्रयोजकता माह— “न हेति । तर्हि किं कुर्यादिति,
 तत्राह— “तस्मादन्यतर मिति । अन्यतरावापपक्षे उभयान्वारम्भः
 कथं सिद्ध्यतीति, तत्राह— “हविर्वा अस्येति । दर्शपूर्णमासयोर्ग्रीहि-
 यवयोर्भयोरपि हविष्करणत् तत्रैवान्वारम्भौ भवतो न नूतने ।
 अतोऽप्रयोजकत्वादुभयोरेवापोऽनपेक्षित इत्यर्थः^२ । अतधुग्दुग्धाभावे
 किं कुर्यादित्यत आह— “यद्यु इति । यतो ग्रीहियवाग्वावन्वारम्भौ,
 ‘अतः’ अनयोर्ग्रीहियवयोर्मध्ये ‘यस्यैव’ अतं ‘कामयेत’, ‘तस्य’ एतद्
 ‘अतं’ कुर्यात्^३ ॥ १४ ॥

प्रथमव्रतविषय एवेतरेषां पक्ष माह— “तद्वेक इति । कश्चित्तु
 प्रथमव्रत एव यत् (‘सर्वोपधम्’) ग्रीहियवप्रियङ्गुगोधूमादिकं, यच्च
 (‘सुरभि’) सुगन्धि पिप्पलादि, तत् सर्वम् ‘आवपन्ति’ । तथा
 सति उत्तरपक्षे दीक्षितस्यान्तौ सत्यां यादृशाया आर्त्तैर्यदौपध मिति
 तत् कामयेत, तत् क्षीरे प्रक्षिप्य पाकं कृत्वा प्रयच्छेत् । तथा सति
 प्रथमव्रते सर्वोपधस्यान्वारम्भत्वात् व्रताविरोधेनैव चिकित्सा कृता
 भवतीति तेषां मभिप्रायः^४ । तन्निरास्ये— “तदिति । तथा सति
 यथा मनुष्या औपधं क्षीरे प्रक्षिप्य प्रयच्छन्ति, तद्वदेतत् स्यात् ।

१— का० श्रौ० ०. ४. २२ सू० इत्ययम् ।

२— का० श्रौ० ०. ४. २१ सू० इत्ययम् ।

३— का० श्रौ० ०. ४. १८, २३ सू० इत्ये ।

४— का० श्रौ० ०. ४. २३ सू० इत्ययम् ।

तच्च यज्ञविबुद्धम् । अतो यद्यस्य प्रतिक्रियां कामयेत, केवल तदेव प्रयच्छेत् । यस्मात् 'समाप्तिः' यागसम्पूतिं 'पुण्या' दृष्टा, तस्माद्-
 न्वारम्भेनाप्यौषधेन भिषज्येदित्यर्थः । अनेनैवार्त्तिभावेऽपि सर्वौषध-
 पक्षो निरस्त आर्त्तरेवोपेक्षितत्वात्, सर्वप्रक्षेपाभावेऽपि तत्सम्भवात् ।
 अत्र सूत्रम्— “प्रथमे व्रते औहिष्ययोरन्यतर मावपत्युभावेके
 एकतरव्रत मदोहे^१ सर्वौषध सर्वसुरभि चैके”-इति^२ । आवपेदिति
 शेषः ॥ १५ ॥

“अथास्मा इत्यादि । मानुषकालातिक्रान्तौ कौ कालाविति,
 तौ दर्शयति— “साथन्दुग्ध मित्यादिना^३ । “व्याकृत्या एवेति ।
 “व्याकृति” व्याकरणम्, देवमानुषयोर्विभाग इति यावत् ॥ १६ ॥

अध्वर्युकारयितृक यजमानकर्तृक सुदकोपस्पर्शन विधत्ते—
 “अथास्मै व्रत मिति” । सौक्तिकाश्रनाय हस्तावनेजनव्यापृतये मन्त्रे-
 णानेजन युक्तम्, तच्चापि पयोव्रतस्य दीक्षितविधयत्वेन देवाशन-
 त्वात् “दैवीं धिय मिति” मन्त्रो युज्यत इत्यर्थः । प्रकरणात्
 पयोव्रत, एव हस्तप्रक्षालनेऽप्य मन्त्र इति प्राप्तौ सर्वव्रतावनेजन-
 साधारणता माह— “स यावदिति ॥ १७ ॥

समन्वक व्रतपान विधत्ते— “अथ व्रत व्रतयतीति^४ । मनो-

१— “तद्व्रत मदोह”-इति मुद्रित का श्री सू पाठ ।

२— का० श्री० सू० ७ ४ २१-२४ ।

३— का० श्री० सू० ७ ४ ३०, ३१ ।

४— का० श्री० सू० ७ ४ ३२ ।

५— वा० स० ४ ११ २ ।

६— का० श्री० सू० ७ ४ २१ ।

जातादयो व्याख्याताः^१ । यथा अन्यत्र यागे वषट्कारेण दत्तं हवि-
 ऊतं भवति, एव मस्य समन्तकं व्रतं स्वाहाकृतत्वात् ऊत मेव,
 भवतीत्यर्थः^२ ॥ १८ ॥

“अथ व्रतं व्रतयित्वेति^३ । समन्तकनाभ्युपसर्गनस्य प्रयोजन
 माह— “देवान् वा इत्यादिना । देवार्थस्य हविषः स्कन्दनायो-
 ग्यत्वाद् दौक्षित्यापि देवत्वाद् व्रतप्रदानेऽप्यध्वर्योः प्रमादात् स्कन्द-
 नादेः सम्भवात् यज्ञदोषः सम्भाष्येत, तस्यायं मन्त्रः^४, प्रायश्चित्त
 मित्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रे पयसा मितस्ततः पतनराहित्येन शीघ्र-
 पीतत्वस्योदरान्तःप्रवेशस्य च प्रार्थनात् उदकोपसर्गनमन्त्रवत्
 नाभ्युपसर्गनमन्त्रस्यापि सर्वव्रतसाधारण्य माह— “स यावत् किय-
 दिति । नाभ्युपसर्गनात्मकप्रायश्चित्तस्य सर्वत्र कर्त्तव्यत्वे कारण
 माह— “कस्तदिति । ‘उपोत्सिञ्चेत्’ सर्वतो विकिरेत् ॥ १८ ॥

दौक्षितस्य मूत्रोत्सर्गं विशेष माह— “अथ यचेति । ‘यच’
 यस्मिन् प्रदेशे ‘मेच्छन्’ मूत्रमेकं करिष्यन् भवति । ‘किञ्चिद्वा’
 लोघ्राभावे तत्सम्बन्धि मृदादिकं वा ‘कृष्णविषाणया’ उपहन्ति
 उपाददौतेत्यर्थः ; “लोघ्रं वा किञ्चिद् वा”—इति^५—सूत्रात् । तत्र
 मन्त्र माह— “इयं त इति^६ । व्याचष्टे— “इयं वा इति ।
 पृथिव्या देवयजनार्हत्वं कृतवान् भवतीत्यर्थः । मेहनमन्त्र माह—

१— पुरस्तात् (६४ पृ०) १३—कण्ठोभाष्ये द्रष्टव्याः ।

२— वा० सं० ४. ११. ४ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ४. ३५ ।

४— वा० सं० ४. १२. १ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ४. ३६ ।

६— वा० सं० ४. १३. १ ।

“अपो मुञ्चामीति^१ । ‘अत’ अस्मान्मूत्रद्वारात् अत्रेतसोरुभयोरपि निर्गमसम्भवादप एव मुञ्चामि न प्रजोत्पादक रेत इति मन्त्रेणोच्यत इत्यर्थः । अतोऽनेन मूत्रं कुर्यादिति विधिरुच्येयः । तथा च कात्यायन— ‘अपो मुञ्चामीति मेहतीति^२ । द्वितीयभाग व्याचष्टे— ‘अहोमुच इति । देहान्तर्गतेन पापेन सहैवैता मूत्ररूपा अपो मुञ्चन्ति खलु मूत्रयितार तस्मादहोमुच इति पठेत् । ‘स्वाहाकृता’—इत्यस्य तात्पर्याभिधानं स्पष्टम् ॥ १० ॥

“अथ पुनरिति । स्त्रीकृतस्य लोष्टस्य पुनः प्रक्षेपमन्त्रब्राह्मण पूर्ववद् व्याख्येयम् । हे स्त्रीकृतलोष्ट । त्वं ‘प्रथिव्या’ ‘सम्भव’ सङ्गतो भवेत्यर्थः । एतन्मन्त्रपाठेन^३ या पूव यज्ञिया तनू स्त्रीकृता, सा पुनः स्थापिता भवति^४ ॥ ११ ॥

दौक्षितस्य स्थापकाले अग्नये परिदानं माह—“अथाग्नय इति । ‘परिदानं रक्षणार्थं दानम् । परिदाने प्रसक्तिर्दर्शयति— “देवान् वा इत्यादिना । अत्र ‘अग्ने त्वम्—इति^५ एतन्मन्त्रपाठ एव परिदानम् । पूर्वार्द्धस्य तात्पर्यं माह—‘अग्ने त्वं मिति । हे ‘अग्ने !’ ‘त्व’ ‘सुजागृहि मम भयपरिहाराय सुष्टु विनिद्रो भवेत्यर्थः । ‘मन्दिषीमहि’—इत्यस्य तात्पर्याभिधानं ‘स्वस्थाम’—इति । स्थापविधाते सति मोदस्यैवाभावादेव प्रार्थ्यते । “अप्रयुच्छन्—

१— वा० स० ४ १२ १ ।

२— का० श्रौ० सू० ७ ४ ३० ।

३— वा० स० ४ १२ २ ।

४— का० श्रौ० सू० ७ ४ ३८ ।

५— वा० स० ४ १३ १ ।

इत्यस्य तात्पर्याभिधानम् 'अप्रमत्तः'—इति । “युष्मद् प्रमादे^१” ।
 “यथेत इति । ‘इतः’ अस्मात् स्थानात् स्थापनान्तर ‘स्वस्ति’ चेमेण,
 प्वरशिरोव्यथादिराहित्येन यथा ‘प्रबुद्ध्यामहे’, तथा ‘कुर्विति’
 मन्त्रभागः ‘आह’ इत्यर्थः^२ ॥ १२ ॥

दौर्चितस्य स्थापनान्तरं प्रबोधे सति पुनर्निद्राया अप्राप्तौ तदा
 समन्तकं जपं विधत्ते— “अथ यवेति । ‘यच’ यस्मिन् काले ‘तत्’
 तदा मनश्चादेः पुनःप्राप्तिसमर्थनाय । तदपगमनप्रसक्तिं दर्शयति—
 “सर्वे ह वा इति । ‘प्राण एव’ ‘न’, अपक्रामतीति शेषः । प्राण-
 स्थाप्यपगमे सर्वात्मना मृतिप्रसङ्गात् प्राणस्थानपगमाभिधानम् ।
 ‘प्राणः’ प्राणेंद्रियम् । ‘आत्मा’ बुद्धिः । द्वितीयभागस्य तात्पर्यं
 माह— “वैश्वानर इति^३ । ‘स्वप्नेन वा’ साधनेन ‘येन वा’ अन्ये-
 ण्द्रियद्वारा मलनिर्गमनादिनिमित्तेन ‘मिथ्या’ अग्रास्वीयम्, ‘अकर्म’
 कृतवन्तः स्म । स्पष्टं मन्यत्” ॥ १३ ॥

“अथ यदित्यादि । ‘अप्रमत्तं’ व्रतं दौर्घा, व्रतविरोधि व्यर्थं
 वचनं भविष्येत्. क्रोधं करोति ‘वा’, ‘तत्’ तेनोभयेन ‘मिथ्या-
 करोति’ । तावता को दोष इत्यत आह— ‘व्रतं प्रमीणाति’
 हिनस्ति । क्रोधस्य दौर्चितेन वर्ज्यता माह— “अक्रोधो हीति ।
 “अग्निर्वा इत्यादि । व्रतहिंसासमाधानाय ‘एतत्’ एतेन, “न मग्ने

१— भा० प० २१४ धा० ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ४ १६ ।

३— वा० सं० ४. १५. १ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ४. ४. १ ।

व्रतपा"—इत्यनेन^१ साक्षाद् व्रतपतिम् ('त मेव') अग्नि मेव ('उपधावति') रक्षणाय प्राप्तवान् भवति । अत्र सूत्रम्— "त मग्न इत्याह क्रुद्धा, अमृत्य वा घ्याहृत्य"—इति^२ ॥ १४ ॥

दौक्षितस्य यज्ञार्थगवादिधनलाभे वाच्य मन्त्र विधत्ते— "अथ यद् दौक्षितायेति^३ । 'अभिहरन्ति' धनं प्रयच्छन्ति । 'वाचयति' अध्वर्यु^४ । दाने सोमसम्बन्धस्य क प्रसङ्ग इति, तत्राह— "सोमो ह वा इति । 'अस्मै दौक्षिताय' 'एतत्' धनं खलु 'युते' मिश्रयति, 'इयत् तदिति' प्रदेयं धनं हस्तेनापि नीयते^५ । द्वितीय-भागस्य तात्पर्यं माह— "आ नो भूय इति । न केवलं मिश्रत्यरि-मित मेव, किन्तु ततो 'भूय' अन्यदपि 'आहर' इति, मन्त्र 'आह' इत्यर्थः । "देवो न इत्यादि । एतन्मन्त्रभागपाठेन सवित्रा-भ्यनुज्ञातत्वात् लब्धं धनं दक्षिणाहं भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

"पुरास्तमयादित्यादि । अस्तमयोदयकालयोः प्रतिदिवसं सन्ध्यां मापतत प्रागेव "दौक्षित ! वाच यच्छ"—"इति" सग्नैष मध्वर्युर्भूयात् । अस्तमिते उदिते च तस्या वाचो विसर्जनं मिति स्नातगव्यप्रदर्शनम्— "अहरेवैतदिति^६ ॥ १६ ॥

अस्तमयोदयकाले दौक्षितस्य स्नानादन्यत्र सञ्चारं स्नाप च

१— वा० स० ४ १६ १ ।   २— का० श्रौ० सू० ० ५ १, २ ।

३— का० श्रौ० सू० ० ५ १, ४ ।

४— तन्मन्त्रपाठस्तु—वा० स० ४ १६ २ ।

५— विशेषतस्तु तै० स० १ २ १ २ सा० भा० प्रत्ययम् ।

६— का० श्रौ० सू० ० ४ १० ।

निषेधेति— “नैन मिति । विपक्षे बाध माह— “सं यदिति ।
 राक्षेरङ्गस्य सायस्यात कालयोरुभयोरुपक्रमरूपत्वात् अन्यत्र सञ्चार-
 स्वापयोः करणे कृच्छ्रयोरपि तयोः सकाशादय मन्तरितो भवती-
 त्यर्थः । “न प्रायश्चित्तिरस्तीति”^१ । प्रायश्चित्तस्य निषेधेन सञ्चारस्वापे-
 योर्निषेधस्यावश्यकत्वं युक्तं भवति । यस्मादेवं तस्मात्, ‘एतस्मात्’
 सञ्चारस्वापात् ‘प्रतिगुण्य मेव’ रक्षेणं कर्त्तव्यं मेवेत्यर्थः । दीक्षितस्याव-
 श्यपर्यन्तं जलावगाहनं भविष्यत्वं च वर्जनीयं मित्याह— “न
 पुरावभ्यादिति । यागान्तेऽनुष्ठेयस्य अवभृथाभिषेकस्य दीक्षितता-
 विमोचनार्थत्वात् ततः प्रागेव जलावसेचनस्य दीक्षाविधीतकत्वात्
 तत् ‘अनवकृप्तम्’ अविहितं मित्यर्थः^२ । अभिवदनप्रसूते भृत्यपि
 दैवी^३ मेव वाचं वदेन्न मानुषं मित्याह— “अथ परिक्कालं मिति ।
 ‘परिक्कालम्’ परिणीतां संस्कृता मित्यर्थः । “ङ्गलं ह्यलं चलने”^४ ।
 ‘प्रसूतां’ सर्वत्र व्याप्ताम्, ‘मानुषीं’ केवलसर्वमनुष्यसाधारणीम्, न
 वदेत् । तथा चापस्तम्ब— “परिणयेन मानुषीं वाचं वदति”—
 इति^५ ॥ २७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ५. १० । ‘यत्र एवात्र कर्त्तव्यो यथापराधो न
 भवति, नात्र प्रायश्चित्तिरस्ति’—इति चात्र वृत्तौ या० दे० ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ५. ५ ।

३— ‘दैवी मेव वाचं वदेत् अथपरिक्कालं परिणीतां संस्कृता मित्यर्थः’—
 इति छ-पाठः ।

४— आ० पं० ८०७, ८०८ धा० ।

५— आप० श्रौ० सू० १०. १२ ६ ।

एतदेव प्रशंसितु सुपोह्यात् माह— “यज्ञेन वा इत्यादिना ।
एतदमरुद् गतम्^१ ॥ १८ ॥

“तदा इति । औपोह्यातिक माह— “एव वा इति ।
यज्ञायाधनरूपत्वेन प्रशस्तत्वात् परिक्लृप्तवाग्ध्ववहारः कर्त्तव्य
इत्यर्थः^२ ॥ १९ ॥

वाचं यज्ञसाधनत्वेन प्रशंसति— “स वै धीक्षित इति^३ । प्रसङ्गाद्
धीक्षितशब्दं निर्वक्ति— “धीक्षितो^४ ह वा इति । ‘यत्’ यस्मात्
‘धीक्षित इति नाम’, तादृशी दीक्षा वाक्माध्येति वाक्यमिति ॥
३० ॥ १ [१. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— १. ५ १. १ (१ भा० ४०३ पृ०) ।

२— का० औ० सू० ७ ५. ६ । ‘परिक्लृप्त कोमलम्, मृदु वचनम्’—इति

३— ‘धीक्षित इति’—इति छ, च ।

[तत्र या० ३० ।

४— ‘धीक्षितो’—इति छ, च ।

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्) ॥

आदित्यं चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति । देवा ह वा
अस्यां यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्तरीयुः सा हैषा
मियुं यज्ञं मोहयान्चकार कथन्तु मयि यज्ञं तन्वाना
मां यज्ञादन्तरीयुरिति तुह्य ह यज्ञं न प्रजन्तुः ॥ १ ॥

ते होचुः । युन्वस्या मेव यज्ञं मृतस्महि कथं नु
नोऽमुहत् कथं न प्रजानीम इति ॥ २ ॥

ते होचुः । अस्या मेव यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्त-
रगाम सा न इय मेव यज्ञं ममूमुहदिमा मेवोपधावा-
मेति ॥ ३ ॥

ते होचुः । यन्तु त्वय्येव यज्ञं मृतस्महि कथं नु
नोऽमुहत् कथन्तु प्रजानीम इति ॥ ४ ॥

सा होवाच । मय्येव यज्ञं तन्वाना मां यज्ञादन्तर-
गात सा वोऽहं मेव यज्ञं ममूमुहं भागन्तु मे कल्पयताय
यज्ञं द्रक्ष्यथाय प्रज्ञास्यथेति ॥ ५ ॥

तथेति देवा अब्रुवन् । तुवैव प्रायणीयस्तुवोदयनीय
इति तुस्मादेपु आदित्य एव प्रायणीयो भवत्यादित्य
उदयनीय इयुह्य होवादितिस्तुतो यज्ञं मपश्यंस्तु मत-
न्वत ॥ ६ ॥

स यदादित्यं चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति । यज्ञस्यैव

दृष्ट्यै यज्ञं दृष्ट्वा क्रौणानि तुं तनवाऽहुति तुस्मादादित्यं
चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति तद्वै निरुप्तः हविरासीद-
निष्ठा देवता* ॥ ७ ॥

अथैभ्यः पुथ्या स्वस्तिः प्रारोचत । तु मयजन् वाग्
वै पुथ्या स्वस्तिर्व्वीर्य्यज्ञस्तुद्यज्ञं मपश्यंस्तु मतन्वत ॥ ८ ॥

अथैभ्योऽग्निः प्रारोचत । तु मयजन्तस्स युदामेयं
यज्ञस्यासीत्तुदपश्यन्त्यद्वै शुष्कं यज्ञस्य तुदामेयं तुदपश्यं-
स्तुदतन्वत ॥ ९ ॥

अथैभ्यः सोमः प्रारोचत । तु मयजन्तस्स युत्सौम्यं
यज्ञस्यासीत्तुदपश्यन्त्यद्वा ऽश्वाद्दुः यज्ञस्य तुत्सौम्यं तुद-
पश्यंस्तुदतन्वत ॥ १० ॥

अथैभ्यः सविता प्रारोचत । तु मयजन् पशुवो वै
सविता पशुवो यज्ञस्तुद्यज्ञं मपश्यंस्तु मतन्वताथ युस्यै
देवतायै हविर्निरुप्त मासीत्ता मयजन् ॥ ११ ॥

ता वा ऽएताः† । पुञ्च देवता यजति यो वै सु यज्ञो
मुग्ध आसीत् पाङ्क्तो वै सु आसीत्तु मेतुभिः पञ्चुभि-
र्देवताभिः प्राजानन् ॥ १२ ॥

अतुवो मुग्धा आसन् पुञ्च । तुनेतुभिरेव पञ्चुभि-
र्देवताभिः प्राजानन् ॥ १३ ॥

दिशो मुग्धा आसन् पुञ्च । ता ऽएताभिरेव पञ्चभि-
र्देवताभिः प्राजानन् ॥ १४ ॥

उदीची मेव दिशम् । पुथ्यया स्वस्त्या प्राजानंस्तुस्मा-
दुन्नोत्तरा हि व्याग्* वदति कुरुपञ्चालवा व्याग्येषा
निदानेनोदीचीः५ ह्येतया दिशं प्राजानन्नुदीची ह्येतस्यै
दिक्† ॥ १५ ॥

प्राची मेव दिशम् । अग्निना प्राजानंस्तुस्मादग्निं
पश्चात् प्राञ्च मुहृत्योपासते प्राचीः५ ह्येतेन दिशं प्राजा-
नन् प्राची ह्येतस्य दिक्‡ ॥ १६ ॥

दक्षिणा मेव दिशः५ । सोमेन प्राजानंस्तुस्मात् सोमं
क्रौतुं दक्षिणा पुरिवहन्ति तुस्मादाहुः पितृदेवत्यः सोम
इति दक्षिणाः५ ह्येतेन दिशं प्राजानन् दक्षिणा ह्येतस्य
दिक् ॥ १७ ॥

प्रतीची मेव दिशः५ । सवित्रा प्राजानन्नेष व्यै
सविता यु एष तुपति तुस्मादेषु प्रत्युड्ढेति प्रतीचीः५
ह्येतेन दिशं प्राजानन् प्रतीची ह्येतस्य दिक् ॥ १८ ॥

ऊर्द्धा मेव दिशम् । अदित्या प्राजानन्नियं वा
ऽअदितिस्तुस्मादस्या मूर्द्धा ओपधयो जायन्त ऽऊर्द्धा

* 'दुन्नोत्तरा व्याग्'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेङ्कट ।

† 'दिक्'-इति ग, घ ।

‡ 'दिक्'-इति ग, घ ।

व्वनस्पतय ऊर्द्धाः ह्येतया दिशं प्राजाननूर्द्धा ह्येतस्यै
दिक्* ॥ १९ ॥

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् । बाहू प्रायणीयोदयनीया-
वभितो वै शिरो बाहू भवतस्तस्मादभित आतिथ्य मेते
हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ २० ॥

तदाहुः । युदेव प्रायणीये क्रियेत तदुदयनीये
क्रियेत युदेव प्रायणीयस्य बर्हिर्भवति तदुदयनीयस्य
बर्हिर्भवतीति तदपोद्धृत्य निदधाति† ताः स्थालीः
सुक्षामकर्पां प्रमृज्य मेक्षणं निदधाति‡ यु एव प्राय-
णीयस्यर्त्विजो भवन्ति तु उदयनीयस्यर्त्विजो भवन्ति
तद्युदेतुत्समानुं यज्ञे क्रियते तेन बाहू सदृशौ तेन
सुरूपौ ॥ २१ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । काम मेवैतद्वर्हिरनुप्रहरेदेवं
मेक्षणं निर्णिज्य स्थालीं निदध्याद्य एव प्रायणीयस्य-
र्त्विजो भवन्ति तु उदयनीयस्यर्त्विजो भवन्ति युद्यु ते
व्विप्रेताः स्युरप्यन्य एव स्युः स यद्वै समानौर्देवता
यजति समानानि हवीःपि भवन्ति तेनैव बाहू सदृशौ
तेन सुरूपौ ॥ २२ ॥

* 'दिक्'-इति ग, घ ।

†, ‡ 'निदधति'-इति क, डा०-वेबर दृष्टव्य ।

स वै पुञ्च प्रायणीये देवता* यजति । पुञ्चोदयनीये
तस्मात् पुञ्चेत्यादङ्गुल्यः पुञ्चेत्यात्तच्छुष्यन्तं† भवति न
पुत्रीः संयाजयन्ति पूर्वाङ्गं‡ वा ऽश्रुन्वात्मानो बाहू पूर्वाङ्गं
मेवैतद् यज्ञस्याभिसंस्करोति तस्माच्छुष्यन्तं‡ भवति न
पुत्रीः संयाजन्ति ॥ २३ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

एवं वाग्यमनादयो दीक्षितधर्मा उक्ताः; अवशिष्टासु दीक्ष-
णीयसु अनुष्ठेयां प्रायणीयेष्टि संविधत्ते—“आदित्यं चरं प्रायणीय
मिति । आदितिर्देवता अस्मेति आदित्यः; न त्वादित्यो देवता
अस्मेति; उत्तरत्रादितेः मस्त्रयमानत्वात् । सास्य देवतेत्यर्थं प्राग्दी-
व्यतीयो ष्यः१ । प्रारभतेऽनेन सौमिकं कर्मेति प्रायणीयः । तथाच
तैत्तिरीयकम्—“स्वर्गं वा एतेन लोकं मुपप्रयन्ति यत् प्रायणी-
यस्तत् प्रायणीयस्य प्रायणीयत्वम्”—इति२ । अत्र तद्धितश्रुत्यव-
गतद्रव्यदेवतानुबन्धान्यथानुपपत्त्या यागे परिकल्प्ये सति इतराङ्ग-

* ‘देवता’—इति ग, घ ।

†, ‡ ‘च्छुष्यन्तं’—इति ग, । ‘च्छुष्यन्तं’—इति घ ।

१—“दीक्षान्ते प्रायणीयम्”—इति का० श्रौ० सू० ७. ५. १३ ।

२— पा० सू० ४. २. २४, ४. १. ८३, १५ ।

३— स्यादत्र “एतरेयकम्”—इति पाठः ।

४— ऐ० ब्रा० १. २. १ इत्ययम् ।

त्वाद्योदकप्राप्तस्य निर्वापस्य निर्वपतिरनुवादः, “सौर्यं चरुं निर्वपेत्”
—इतिवत् । न च द्रव्यदेवतयोरुभयोरपि विधाने विधेयद्वैविध्यात्
वाक्यभेद इति वाच्यम्, कर्मणोऽप्राप्तत्वेन तदुभयविशिष्टस्य तस्यैव
विधेयत्वात् । अयामेयाष्टाकपालोपोद्घातत्वेन तथाकृतं मोह सुपन्य
स्यति— “देवा ह वा इत्यादिना । “यज्ञं तन्वाना इत्यादि ।
अवेदमा सर्वदा सर्वजनमस्त्रिहिता पृथिवी परामृशते । ‘अस्यां’
पृथिव्यां ‘यज्ञं’ विस्तारयन्तो ‘देवाः’, ‘इमां’ पृथिवीं ‘यज्ञात्’
‘अन्तरौधुः’ अन्तरितां भागरहिता मकुर्वन् । ‘सा’ ‘इयं’ पृथिवी
‘एषां’ देवानां ‘यज्ञ मोहयाञ्चकार’ यज्ञविषयं मोह जनयामास,
यज्ञो यथा देवैर्न ज्ञायते तथा कृतवतीत्यर्थः । “कथन्नु मपीत्यादि ।
तस्या अभिप्रायवर्णनम् । एवं मोहने सति ते च देवा यज्ञं न
प्रज्ञातवन्तः ॥ १ ॥

तदनन्तरं देवैर्विचारपुरस्सरं तदप्रज्ञानकारणं निर्णीतम्,
तद्दर्शयति— “ते होचुरिति । “अतस्मद्हीति । अतनिगमे, तन्न
मकार्षीत्यर्थः । “तनु विस्तारे” —इत्यस्मात्पुडि क्कान्दस इडभावः ।
‘कथं नु’ केन खलु कारणेन ‘नः’ अस्माकं यज्ञं ‘अमुहत्’ मुग्धः,
अदृग्गोऽभूदित्यर्थः । पुडि घुवादित्वादङ् ॥ २ ॥

“ते होचुरिति । “अन्तरगामेति । अन्तरिता मरुभ्रष्टि । “इणो
गा पुडि” —इति^१ गादेशः । “गातिस्त्रा” —इति^२ मिचो लुक् । “सा
न इति । ‘सा’ ‘इयम्’ पृथिवी ‘एव’ कृतापराधानां ‘नः’ अस्माकं

‘यज्ञम् अमूमुहत्’ यज्ञविषयं मोह मज्जानं प्रापयदित्यर्थः । मोह-
यतेर्लुङि “(णिश्चिद्रुसुभ्यः)”-इति^१ श्लेशडादेशः । ‘इमा मेव’ पृथि-
वीम् ‘उषधावाम’ कृष्टेन हविर्भागेनोपगच्छामेत्यर्थः ॥ ३ ॥

“ते होचुरिति । ‘यत्’ यस्मात् हे अदिते । ‘त्वय्येव यज्ञम्
अतस्माद्दि’ । ‘कथं तु’ कस्मात् कारणात् ‘नः’ अस्माकं यज्ञः ‘अमु-
हत्’ मोहविषयोऽभूत्, वयं च किङ्कारणं ‘न प्रजानीमः’ । ‘इति’-
शब्दः प्रश्नसमाप्तौ ॥ ४ ॥

“मा होवाचेति । हे देवाः ! यूयं ‘मां’ ‘यज्ञात्’ ‘मा अन्त-
रगात्’ अन्तरितां भागरहितां मा कृणुध्वम् । यत एवम्, अतः
कारणात् ‘अह मेव’ ‘वः’ युष्माकं ‘यज्ञम्’ ‘अमूमुहम्’ मोहं
प्रापितम् । येन भागेन ‘यज्ञं’ ‘द्रक्ष्यथ’, तं ‘भागं’ मदर्थं कल्पयत ।
‘अथ’ अनन्तरम् । एवं मोहापसरणाद् यदा चैवं दर्शनविषयो
यज्ञो जातः, अनन्तरं तं प्रकर्षेण ज्ञास्येति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

एव मदितिदेवतयोक्तैर्देवैः कृतां भागकृप्तिं दर्शयति-
“तथेति । “देवा इत्यादि । प्रायणीयोदयनीयाख्यौ सोमयागस्य
पुरस्तादुपरिष्ठाच्चानुष्ठेयौ यागौ तव भागत्वेनास्माभिर्दत्तावित्यर्थः ।
उपपादितं भयं मुपसंहरति-“तस्मादेव इति । अत्रोदयनीययाग-
स्यादितिदेवताकत्वप्रतिपादनं प्रासङ्गिकम् । ननु “देवा इ वा
अस्या मित्यादौ^२ ‘इदं’-शब्देन पृथिवी निर्दिष्टा, तत् कथं मदिते-
र्देवतात्ववर्णनं मित्यत आह-“इयं होवादितिरिति । दितिः
खण्डनं न विद्यतेऽस्या मिति व्युत्पत्तेः ‘इय मेव’ पृथिवी ‘अदिति’-

शब्दवाच्या । अत एव पृथिवीनामसु यास्केन परिपठितम्—
 “अदिति”, इच्छा, निर्वर्तितिरिति^१ । अत एव तैत्तिरीयके— “इयं
 वा अदितिः”—इति^२ । यत्नूपरिष्ठात् ‘अदिति’-शब्दस्य निर्वचन
 माह्वास्यते— “स यद्यदेवासृजत तत्तदसु मभियत, सर्वं वा अत्तीति
 तददितेरदितित्वम्”—इति^३, तत् सृष्ट्यादिकारणेन ब्रह्मविषयम् ।
 स्वात्मनि जात मोषधिवनस्पत्यादिकं पार्थिवं सर्वं भत्तीत्यदितिरिति
 योजनीयम् । एव मदितियागे सति देवानां यज्ञप्राप्तिर्जातेत्याह—
 “ततो यज्ञं मपश्यंस्तु मतन्वतेति । ‘ततः’ तस्मात्, अदितेर्हविर्भाक्क-
 कल्पनात् । स्पष्टं मन्यत् ॥ ६ ॥

आख्यायिकया प्रायणीयस्य चरोर्यज्ञदर्शनहेतुत्वं सुपपाद्य प्रकृते
 योजयति— “स यदिति । यदेतत् प्रायणीययागस्यानुष्ठानम्, तद्
 व्यामोहविषयता मापन्नस्य कृत्स्नस्य ‘यज्ञस्यैव’ दर्शनाय सम्यचते ।
 तद्दर्शनं मपि किमर्थं मित्यत आह— “यज्ञं दृष्ट्वेति । सोमसाध्यं ‘यज्ञं’
 प्रथमं ‘दृष्ट्वा’, पश्चात् तत्साधनं सोमं ‘क्रीणाति’ सोमविक्रयिणः सका-
 शात्,— “तं वै ते क्रीणानीत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण” स्वीकरवाणि ।
 तेन च क्रीतेन सोमेन ‘तं’ सोमसाध्यं यज्ञं ‘तनवै’ विस्तारयाणि ।
 ‘इति’-शब्दो वाक्यसमाप्तौ । एवं यज्ञदर्शनस्य प्रयोजनतां प्रतिपाद्य

१— वस्तुतो न तु यास्केन; अपि तु निघण्टुसमाप्त्ययुक्ततेति बोध्यम् ।

२— निघ० १. १. १४, १५, १६ ।

३— ऐ० ब्रा० ३. ३. ० ।

४— १० का० ६ अ० ५ ब्रा० ५ क० (= ४० व्या० ३० १. २. ५.) ।

५— अस्मिन्नेव काण्डे इत्य० ३ ब्रा० १ क० दृष्टव्यम् ।

तद्धेतुभूतं प्रायणीययागं निगमयति— “तस्मादादित्य मिति । एवं प्रायणीयेष्टौ चरुसाध्य मादित्ययागं विधायान्धाश्चतुरो यागान् विधित्सुस्तेषां काल माह— “तदा इत्यादि । “निरुप्त मिति, हविः-संस्कारोपलक्षणम् । आदित्यस्य हविषो निर्वापप्रोक्षणाद्यासादनान्ताः संस्काराः कृता भवेयुः । प्रधानदेवता च ‘अनिष्टा’ अकृत-यागा भवति, तस्मिन् काले वक्ष्यमाणायतसो देवता यष्ट्या इत्यर्थः^१ ॥ ७ ॥

अथ तान् यागान् पूर्ववदाख्यायिकया विधित्सुस्तत्र प्रथम-यागस्य विधि मर्यवादेनोच्यति— “अथैभ्य इति । अथेत्याज्यभागा-नन्तर्यं । ननु प्रायणीयाया माज्यभागौ न स्तः, अत एवाश्वलायनो-ऽप्यसूचयत्— “ग्रन्थन्तेय मनाज्यभागेति^२ । अस्य वानाज्यभागपक्षस्य लिङ्ग मापस्तम्बेनापि दर्शितम्— “खिष्टकृतं पष्ठ मिति^३ । यदि द्वा-ज्यभागौ स्यातां, तदा पथ्यास्त्रस्त्यादयः पञ्चेति खिष्टकृदष्टमः स्यात् । नैष दोषः; वाजसनेयिशाखान्तराभिप्रायेणाज्यभागसङ्घावात् । अत एव कात्यायनेन सूचितम्— “आज्यभागाविद्वाज्येन देवतायतसो यजति, पथ्यां स्वस्ति मग्नि षोमं सवितारञ्च”—इति^४ । “पथ्या स्वस्तिरिति । ‘एभ्यः’—इति “रुच्यर्षानां प्रीयमाणः”—इति^५ चतुर्थी ।

१— ऐ० ब्रा० १. २. १ इष्टव्यम् ।

२— आश्व० श्रौ० सू० ४. १. २, ३ ।

३— आप० श्रौ० सू० १०. २१. १२ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ५. १५ ।

५— पा० सू० १. ४. ३३ ।

ते च देवा 'ताम्' 'पथ्या स्वस्तिम्' 'अजनयन्' । मन्त्ररूपा 'वाक्' एव 'पथ्या स्वस्ति'— इत्युच्यते । पथोऽनपेता 'पथ्या' । "धर्मपथ्यर्थ-न्यायादनपेते"—इति^१ यत् । 'स्वस्ति' शोभनरूपेति । 'पथ्या-स्वस्ति'-शब्दनिर्वचनस्य वाचि सम्भवात्^२ । सा च वाक् यज्ञात्मिका । अतस्तस्या दर्शनेन 'यज्ञम्' एव 'अपश्यन्' । एव पुरावृत्तप्रतिपादनेन पथ्या स्वस्ति प्रथमं यष्ट्येति प्रतिपादितं भवति ॥ ८ ॥

अथाग्नेयस्य द्वितीययागस्य विधिं मुञ्चयति— "अथैभ्योऽग्नि-रिति । 'आग्नेयम्'—इति सामान्योक्तस्य विवरणं "यद्वै शुष्कं मिति । यत् खलु यज्ञसम्बन्धि 'शुष्क' नौरस समिदादि द्रव्यम्, 'तत् आग्नेयम्' । अन्यत् समानं पूर्वेण ॥ ९ ॥

अथ सौम्यस्य द्वितीययागस्य विधिं मुञ्चयति— "अथैभ्य सोम इति । "स यदिति । सर्वत्र तच्छब्दं प्रसिद्धिद्योतकं । 'सौम्य' सोमदेवत्यम् । "सोमाद्वरण्"^३ । 'यत्' खलु यज्ञसम्बन्धि 'आर्द्र' रसयुक्तं सोमादि द्रव्यम्, 'तत् सौम्यम्' । शुष्कार्द्रयोर्द्वाग्नौषोमाभिमानीदेवते । एतच्च प्रागप्याम्नातम्— "द्वयं वा ऽद् न द्वितीयं मस्यार्द्रं चैव शुष्कञ्च"—इत्यादिना^४ ॥ १० ॥

१— पा० सू० ४ ४ ६२ ।

२— "पथ्या स्वस्ति, पथ्या अन्तरिक्षं तद्विवासात्"—इति, "स्वस्तीत्य विनाशिनमाप्तिरभिपूजिता स अस्तीति"—इति च याज्ञिकेय निर्वचनम् (११ ४ ११, १ ४ ४) ।

३— पा० सू० ४ २ ३० ।

४— १का० ५५० ब्रा० २३क० (१ भा० ४१८८०) ।

अथ सावित्रस्य चतुर्थयागस्य विधिमुन्नयति— “अथैभ्यः सवि-
तेति । सवितुः प्रेरकत्वात्, पशूनां च तत्प्रेर्यत्वात् प्रेर्यप्रेरकयो-
रभेदं विवक्षित्वा ‘सविता पशवः’-इति तादात्म्यव्यपदेशः । सवितुश्च
पशुप्रेरकत्वं “देवो वः सविता प्रार्पयतु”-इति^१-मन्त्रवर्णादव-
गम्यते । ते च पशवो हृदयाद्यवदानद्वारेण पयःप्रभृतिद्रव्या-
पादानत्वेन च यज्ञात्मकाः । यस्मादेवं चतसृभिर्देवताभिर्देवाः कृत्स्नं
यज्ञं मपश्यन्, दृष्ट्वा चाकुर्वन्, तस्मादिमाश्चतस्रो देवताश्चिकीर्षित-
यज्ञस्य प्रथमत आज्येन यष्टव्या इति समुदायार्थः । एव माज्य-
हविष्कांश्चतुरः प्रधानयागान् कृत्वा प्रथमनिरूपेण हविषा अदिति-
र्यष्ट्येत्याह— “अथ यस्यै देवताया इति । यस्मादेवं देवाः पञ्चमी
मदिति मयजन्, तस्मादिदानीन्तनोऽपि यजमानो यागसमये
अदितियागं पञ्चमं कुर्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

पञ्चमह्या मनूय प्रशंसति— “ता वा इति । ‘एताः’ पथ्या-
स्वस्याद्याः । ‘सुगध आसीत्’ सोऽहविषयो भवेदित्यर्थः । अलोर्हि
लिङि “अस्तिमिचोऽष्टके”-इतीट्^२ । “पाङ्क्तो वा इति । पञ्चपदा
पङ्क्तिः; तदाचिना पङ्क्तिगन्धेन पञ्चमह्या लक्ष्यते; तद्योगाद् ‘यज्ञः
पाङ्क्तः’ । तद्योगश्च तैत्तिरीयके स्पष्टमास्मात्— “धानाः करम्भः
परिवापः पुरोडाशः पयस्या, तेन पङ्क्तिराप्यते, तद् यज्ञस्य पाङ्क्त-
त्वम्”-इति^३ । ऐतरेयके तु तत् पाङ्क्तत्वं “यो वै यज्ञं हविष्यङ्क्तिं
वेद”-इत्यादिना ब्रह्म आस्मात्^४ ॥ १२ ॥

१— वा० सं० १. १. ४ ।

२— पा० सू० ७. ३. ६६ ।

३— तै० सं० ६. ४. ११. ४, ५ ।

४— ऐ० ब्रा० २. १. ६ इत्ययम् ।

चतुपरिज्ञानहेतुत्वादपि तां पञ्चमङ्ग्यां प्रशंसति— “पञ्चमङ्गो
मुग्धा इति । हेमन्तशिशिरावेकीकृत्य चतूनां पञ्चत्वम् । तथा
चैतरेयक प्रागुदाहृतम्— “हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति^१ । चतु-
परिज्ञानाभावे हि वसन्तादिकालमाधो यज्ञो विकलः स्यात्,
अतस्तत्परिहारायैतद्यागपञ्चकानुष्ठान मिति स्मृतिः ॥ १२ ॥

दिग्भोहनिवृत्तिहेतुत्वेनापि पञ्चमङ्ग्यां प्रशंसति— “दिग्भो मुग्धा
इति । यज्ञानुष्ठानाय वसन्तादिकाला एव तदुपयुक्ताः । प्राच्याद्याः
‘पञ्च दिशः’ ‘मुग्धा आसन्’ व्यामूढा अभवन् । गतं मन्यत् ॥ १४ ॥

तत्र कीदृश्या देवतया कतमा दिक् प्रज्ञातेत्याशङ्क्य प्रथमदेवता-
ज्ञातां दिशं प्रदर्शयामादयति— “उदीची मेवेति । यस्मादेवं
पथ्या-स्वस्त्याख्यया प्रथमदेवतया उदीची दिक् देवैः प्रज्ञाता,
‘तस्मात्’ ‘अत्र’ अस्मिन् लोके कुरुपञ्चास्राख्येषु जनपदेषु ‘उत्तरा’
उच्चतरा ‘वाग्’ ‘वदति’ भृशं शब्दायते, अत्युन्नतसम्भाषणस्य तत्रो-
पलम्भात् । “देवमनुष्येत्यादौ^१ परिगणनाभावेऽपि वज्रसङ्घर्षात्
कुरुपञ्चास्रशब्दादपि चा-प्रत्ययः । ननु वाच उत्तरदिक्मन्वन्धोऽस्तु,
कुतः पथ्या-स्वस्त्या दिशः सम्बन्धः ? इति, तच्चाह— “वाग्धीति ।
‘एषा’ पथ्या स्वस्ति, यस्मात् ‘निदानेन’ कारणेन निरूप्यमाणा सती
‘वाक्’ एव, “वाग्वै पथ्या स्वस्ति.”-इति ध्रुक्^२, अत उत्तरस्यां

१— ऐ० ब्रा० १. १. १. ।

२— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

३— “वाग्वै पथ्या स्वस्तिस्तस्मादुदीची दिशि प्रज्ञाततरा वागुद्यत उदस्य
उ एव यन्ति वाचं शिञ्जितु यो वा तत् व्यागच्छति तस्य वा शुश्रूषन्त
इति च स्मादैवा वाचो दिक् प्रज्ञाता”-इति कौ० ब्रा० ७. ६ ।

दिशि वाचः प्रसिद्धिर्युक्तेति भावः । 'हि' यस्माच्चैवम् 'एतया'
'उदीचीं दिशं' देवाः 'प्राजानन्', तस्मात् । 'एतस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी,
एतस्याः पद्यायाः स्वस्ये 'उदीची दिक्' स्मभूता ॥ १५ ॥

अथ द्वितीयदेवतया प्रज्ञातां दिशं मुपन्यस्योपपादयति—
“प्राची मेवेति । यस्मादग्निं प्राच्या दिशो ज्ञानहेतुः, तस्मात्
‘पश्चाद्’ अवस्थितम् ‘अग्निम्’ आहवनीयरूपेण ‘प्राञ्च सुद्धृत्योपासते’
अग्निहोत्रहोमादिरूपं मुपासनं कुर्वन्ति । यस्मात् देवाः ‘प्राचीं
दिशम्’ ‘एतेन’ अग्निना ‘प्राजानन्’, तस्मात् ‘एतस्य’ अग्ने. ‘प्राची
दिक्’ स्मभूतेत्यर्थः । अत एवान्यवान्नायते— “प्राची दिग्गग्निर्देव-
तेति” ॥ १६ ॥

अथ द्वितीयदेवतया प्रज्ञातां दिशं मुपन्यस्योपपादयति—
“दक्षिणा मेवेति । यस्मात् दक्षिणा दिक् ‘सोमेन’ परिज्ञाता,
‘तस्मात्’ उपरवदेगे ‘क्रीतं सोमं’ महावेदेर्दक्षिणतोऽनया ‘परि-
वहन्ति’ । “दक्षिणादाच्”—इत्याच् प्रत्ययः । ‘तस्मात्’ दक्षिणदिक्-
प्रवर्तनाद्धेतोः वक्षीरूपः ‘सोमः’ ‘पिबदेवत्य’ । पिबदेवताकदक्षिण-
दिक्प्राप्तेः सोमस्य पिबदेवत्यत्वं युक्तम् ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थदेवतया प्रज्ञातां दिशं मुपन्यस्यति— “प्रतीची
मेवेति । ‘एषः’ सूर्यः ‘प्रत्यङ्हेति’ प्रत्यङ्मुखो गच्छति । स्पष्ट
मन्यत् ॥ १८ ॥

१— पा० २. १ इ२ सू० वा० १ ।

२— कौ० प्रा० ०. ६ ।

३— पा० सू० ४. ६ इ६ ।

अथ पञ्चमदेवतया प्रज्ञातां दिशं सुपन्यस्यति— “ऊर्द्धा मेवेति । यस्माद् भूम्या सुत्पन्नाः ओषधिवनस्पतय ऊर्द्धमुखा एव वर्द्धन्ते, तस्मात् अदित्यभिधानाया भूम्याः सकाशादूर्द्धदिक्परिज्ञानं युक्तं मित्यर्थः । इत्थं पञ्चदिग्ब्यामोहपरिहारोपन्यासमुखेन प्रायणीयेष्टौ पञ्चदेवता यष्टव्या इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

अथातिथ्यायाः प्राक् प्रायणीयो कर्त्तव्य इत्यभिधातुं प्रायणीयोदयनीययोर्वाङ्मयरूपता मातिथ्यायाः शिरोरूपताश्चाह— “शिरो वै यज्ञस्येति । आतिथ्यमध्येऽनुष्ठेयत्वेन प्राधान्याच्छिरस्त्ववधारः । ‘एते हविषी’ एतौ यागावित्यर्थः ; चागस्य हविः-प्रधानत्वात् । लोके शिरस उभयतो बाह्वोर्दर्शनात्, आतिथ्यस्य शिरस्त्वाभिधानाद्, बाह्वस्थानीययोरनुष्ठानं युक्तम्^१ ॥ २० ॥

उक्तं बाह्वत्वं सुपजीव्य प्रायणीयोदयनीययोरेकरूपता माह— “तदाङ्गरिति । सङ्घट्टेणोक्तं यच्छब्दायं विशदयति— “यदेवेति । मध्ये कर्मान्तरव्यवधानात् कथं तस्य बर्हिषोऽवस्थानं मित्याशङ्क्य तदुपायं दर्शयति— “तदपोऽदृत्येति । प्रहरणं महत्त्वा बर्हिषदृत्योपरि प्रज्ञातं निदध्यात् । बर्हिर्वत् स्थालीमेवणधोरप्युदयनीयार्थं भवस्थानमाह— “तां स्थालीं मिति । या प्रायणीयचदस्थाली, ‘तां’ ‘मसाम-कर्षाम्’ ; अग्निमंयोगेनान्तरीपददग्धयवः ‘सामः’ , तस्य ‘कर्षां’ लोपः, तत्सहिता मित्यर्थः । “सायो मः”—इति^२ निष्ठातकारस्य

१— यज्ञस्य प्रहस्यसम्मितत्वं वक्ष्यतीतिवानुपदम् (अ० ५, ब्रा० २.) ।

२— मा० सू० ८. २. ५३ ।

मत्तम् । 'मेक्षणं' चरुनिष्पादनसाधनं काष्ठम् । तत् 'प्रमृज्य'
चरुणा लेपयित्वा स्यात्त्या सह निदध्यादित्यर्थः । अन्विगैक्यं च
विधत्ते— "य एव प्रायणीयस्येति । इदानीन्तनाना मपि बाह्योः
संरूपत्वं प्रायणीयोदयनीययोरैककल्पनिबन्धन मित्याह— "तद्यदे-
तदिति । सादृश्यं मेकदेगेनापि भवतीति तद् विप्रैष्यते— "संरू-
पाविति ॥ २१ ॥

उक्तो बहिर्वाद्यैककल्पपक्षो न नियत इत्याह— "तदु तथेति ।
"एवं मेक्षण मिति । बहिर्वदग्रौ प्रहरेदित्यर्थः । 'स्याली' 'निर्णिज्य'
क्षामकर्षं मपि प्रगमय्य अन्विजा मेव च नियम मङ्गीकृत्य । तेषा
मपि केनचिन्निमित्तेन विगमे सति तदेकत्वं मपि नियमेन भवि-
तव्य मित्याह— "य एव प्रायणीयस्येति । 'विप्रैताः स्युः' विविधदेशं
प्राप्ता भवेयुः । तर्ह्यैककल्पत्वं किञ्चिन्निबन्धन मित्याह— "स यदिति ।
'यदे' यदेव बहिर्व्यागस्य संरूपम्, अतस्तयोरैककल्प मेव नियमेन
भवितव्य मित्यर्थः । 'तेनैव'-इति एवकारेण पूर्वोक्तं बहिर्वा-
द्यैककल्पं व्यावर्त्तते । तेनैव द्रव्यदेवतैक्येन कारणेनैवेदानी मपि

१— "अथौ मेक्षण मभ्यादधाति इतीहैव गतं पुरस्तात् (२. ४. २.
१५.) । सामिधेनौकाष्ठानि पञ्चदश, द्वे व्याघारसमिधौ अन्वयाजसमिधेकेति
अयः परिधयः, उपवेशो मेक्षणं दृष्टिरिति तिस्रः समिध इत्येकविंशतिः ।
तत्र आदेशमात्रं हविर्वदानसाधनं चरोरुपधानसाधनं च काष्ठखण्डं
मेक्षणं मुच्यते । तदेतत् सर्वं व्याख्यातं तै० ब्रा० (१. ३. १०. ४, ३. ७. ४.
६.) सा० भा० । "इष्टजातीय मिध्माहं प्रमाणं मेक्षणं भवेत् । वृत्तं
घातुस्यैव मवदानक्रियाक्षमम्"—इतिकर्म-प्र० २. ४. १४ । "मेक्षयेन
जुहोति"—इत्यस्य (का० श्रौ० ४. १. ७.) सूत्रस्य व्याख्याने 'मेक्षणं
च होमसाधनत्वाद् वैकृतं पाशाग्र मपि भवतीति च याज्ञिकदेवः ।

मनुष्याणां 'बाह्व मरुपौ' भवत इत्यर्थः । तथाच कात्यायनोऽपि—
 “वरुमेवणवर्हिर्निदधात्युदयनीयायै, मलेपं चरुं प्रमृष्टं मेवणं,
 प्रचालयति वा चरुम्, अनुप्रहरतौतरे, त एवर्त्विजो, विप्रेतेष्व-
 न्येऽपि”—इति^१ । 'इतरे' वर्हिर्मेवणे ॥ २२ ॥

देवतैक्याभिधानप्रसङ्गेन पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— “स वा इति ।
 'सः' अध्वर्युः । 'तस्मात्' देवतानां पञ्चत्वाद्धेतोः 'इत्या' इत्यम्,
 अनेन इदानीं परिदृश्यमानेन प्रकारेण 'पञ्चाङ्गुलयः' स्तभ्यन्ते ।
 हस्तद्वय मभिनौय प्रदर्शयितुं द्विरभिधानम् । प्रकृतिभूतदर्शपूर्ण-
 भासेष्टिवत् साकल्येनानुष्ठानप्रसक्तौ तत् प्रतिषेधति— “तच्छ्वन्तं
 भवतीति । अन्तप्रहणेन सिद्धौ उपरितनाङ्गनिषेधो नित्यानुवाद-
 तथा पुनर्निषिध्यते— 'न पक्षीः संयाजयन्तीति । प्रायणीयोदय-
 नीययोर्वाङ्मनिरूपणादप्युत्तराङ्गजातं न कर्त्तव्य मित्याह— “पूर्वाङ्गं
 वा अन्वात्मनो बाह्व इति । 'आत्मनः' शरीरस्य 'पूर्वाङ्गं मनु' 'बाह्व'
 वर्त्तते, न सर्वाङ्गे, अतः 'एतत्' एतेन तदुभयत्र श्वन्तानुष्ठानेन,
 यज्ञस्य 'पूर्वाङ्गं मेव' संस्मृतवान् भवति^२ ॥ २३ ॥ २ [२. ३.] ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ०. ५. १६-२१ ।

२— “श्वन्तं भवति”—इति च का० श्रौ० सू० ०. ५. २२ । एतदुत्तरत्र
 त्विह बहुविधारा कृता दृश्यन्ते ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

दिवि वै सोम आसीत् । अथेह देवास्ते देवा
अकामयन्ता नः सोमो गच्छेत् तेनागतेन यजेमहीति
तु ऽएते माये ऽअस्तजन्त सुपर्णीं च कद्रूं च तद्विरण्यानां
ब्राह्मणे व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवं युथा तदास ॥ १ ॥

तेभ्यो गायत्री सोम मुच्छापतत् । तस्या ऽआहुरन्त्यै
गन्धर्वो विश्वावसुः पुर्यमुष्णात्ते देवा अविदुः प्रच्युतो
वै परस्तात् सोमोऽथ नो नागच्छति गन्धर्वा वै पुर्य-
मोपिपुरुति ॥ २ ॥

ते होचुः । योषित्कामा वै गन्धर्वा व्याच मेवैभ्यः
प्रहिण्वाम सा नः सुह सोमेनागमिष्यतीति तेभ्यो
व्याचं प्राहिण्वन्तैनान्सह सोमेनागच्छत् ॥ ३ ॥

ते गन्धर्वा* अन्वागुत्यान्नुवन् । सोमो युष्माकं व्या-
गेवास्माक मिति तथेति देवा अन्नुवन्निहो वेदागान्धैना
मभीपुहेव नैष्ट विद्वयामहा ऽहुति तां व्यद्वयन्त ॥ ४ ॥

तुस्यै गन्धर्वाः । वेदानेव प्रोचिर ऽहुति वै व्ययं
विद्वेति व्ययं विद्वेति† ॥ ५ ॥

* 'गन्धर्वा'—इति ग, घ ।

† 'विद्वेति'—इति ख, 'विद्वेति'—इति ग, घ ।

अथ देवाः* । व्हीणा मेव सृष्ट्वा व्वादयन्तो निगायन्तो
निपेदुरिति वै ते व्युं गास्यामां इति त्वा प्रमोदयि-
ष्यामह ऽइति सा देवानुपाववर्त्त सा वै सा तन्मोघ
मुपाववर्त्त या स्तुवद्भ्यः शुःसद्भ्यो नृत्तं गीतु मुपाववर्त्त
तस्मादुष्येतुर्हि मोघसःहिता एव योपा एवः हि
व्वागुपावर्त्तत ता मु ह्यन्या अनु योपास्तस्माद्यु एव
नृत्यति यो गायति तस्मिन्नेवैता निमिश्चतमा इव ॥ ६ ॥

तद्वा ऽएतदुभयं देवेष्वासीत् । सोमश्च व्वाक् च स
यत् सोमं क्रीणात्यागत्या ऽएवागतेन यजा ऽइत्युनागतेन
हु वै स सोमेन यजते यो ऽक्रीतेन युजते ॥ ७ ॥

अथ यद् भुवाया माज्यं पुरिशिष्टं भवति । तज्जुह्वां
चतुष्कृत्वो व्विष्टह्णाति बर्हिषा हिरण्यं प्रबुध्यावधाय
जुहोति द्वात्स्नेन पुयसा जुह्वानीति समानुजन्म वै पुयथ
हिरण्यञ्चोभयुः ह्यग्निरेतसम् ॥ ८ ॥

स हिरण्य मुवदधाति । रपा ते शुक्र तनूरेतद्वर्च इति
व्वर्चो वा ऽएतद्यद्विरण्यं तुया सुम्भव भ्राजं गच्छेति स
यदाह तुया सुम्भवेति तुया सम्पृच्यस्वेत्येवैतदाह भ्राजं
गच्छेति सोमो वै भ्राद् सोमं गच्छेत्येवैतदाह ॥ ९ ॥

* 'देवा'—इति ग, घ ।

† 'गमिष्याम'—इति ऋ ।

‡ 'ह्यग्निरेतस'—इति ख, 'ह्यग्निरेतसः'—इति ग, घ ।

तां युथैवादोदेवाः* । प्राहिण्वन्सोम मुच्छैव मेवैना
मेपुं एतत् प्राहिणोति सोम मुच्छ व्वाग् वै सोमक्रयणी
निंदानेन ता मेतयाहुत्या प्रीणाति प्रीतया सोमं
क्रीणानीति ॥ १० ॥

सु जुहोति । जूरसौत्येतद् वा अस्या एकं नाम यज्जु-
रसौति धृता मुनसेति मुनसां वा इदं व्वाग् धृता मुनो
वा इदं पुरुस्तादाच इत्थं व्वद् मैतुदादीरित्यलुगल
मिव† ह वै व्वाग्वदेद्यन्मुनो न स्यात्तस्मादाह धृता
मुनसेति ॥ ११† ॥

जुष्टा विष्णव इति । जुष्टा सोमायेत्येवैतदाह यु
मच्छेम इति तुस्यास्ते सत्युसवसः प्रसव इति सत्युप्रसवा
न एधि सोमन्तोऽच्छेहीत्येवैतदाह तुन्वो यन्तु मशीय
स्वाहेति सु ह वै तुन्वो यन्तु मश्रुते यो यज्ञस्योद्भुचं
गच्छति यज्ञस्योद्भुचं गच्छानीत्येवैतदाह‡ ॥ १२ ॥

अथ हिरण्य मपोहरति । तुम्भन्नुष्येषु हिरण्यं करोति

* 'देवाः'-इति ग, घ ।

† '०लुप्र मिव'-इति का०-सम्मत इति डा० वेबर ।

‡ एतदन्तरम् "यदेप्रया० ६४"-इति ङ-य इत्युक्तयोः ।

§ 'दाह'-इति य ।

स यत् सुहिरण्यं जुह्यात् पुरागु हैवैतन्मनुष्येभ्यो
हिरण्यं प्रवृज्यात्तन्नु मनुष्येषु हिरण्यं मभिगम्येत* ॥ १३ ॥

सोऽपोद्धरति । शुक्रं मसि चन्द्रं मस्यमृतं मसि वैश्वदेव
मसीति कृत्स्नेन पुयसा हुत्वा युदेवैतत्तदाह शुक्रं
मसीति शुक्रः ह्येतच्चन्द्रमसीति चन्द्रः ह्येतदमृतं मसीत्य-
मृतः ह्येतद्वैश्वदेव मसीति वैश्वदेवः ह्येतत् प्रमुच्य
तृणं बर्हिष्यपिस्तृजति सूत्रेण हिरण्यं प्रवर्ध्नीते ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्गृहीतं माज्यं गृहीत्वा । अन्वारभस्वा
यजमानेत्याहुषोर्णुवन्ति शुलायै द्वारे दक्षिणतः
सोमक्रयण्युपतिष्ठते तत्प्रहिता मेवैना मेतुत्सती
प्रादैषीद्वाग् वै सोमक्रयणी निदानेन ता मेतयाहुत्या-
प्रैषीत् प्रीतुया सोमं क्रीणानीति† ॥ १५ ॥

अथोपनिष्क्रम्याभिमन्त्रयते । चिदसि मुनासीति
चित्तं वा ऽइदं मुनो व्यागुनुवदति धीरसि दुक्षिणेति
धिया धिया ह्येतया मनुष्या जुज्यूपन्त्युःनूक्तेनेव प्रका-
मोद्येनेव गायाभिरिव तस्मादाह धीरसीति दुक्षिणेति

* 'मभिगम्येतु'—इति ख, 'मभिगम्येत—इति ग, 'मभिगम्येत'—इति घ ।

† 'गृहीत्वा । न्वारभस्व'—इति ख ।

‡ 'क्रीणानीति'—इति ख, 'क्रीणानीति'—इति ग, घ ।

§ 'जुज्यूपन्त्यु'—इति सा०—सम्मतो गम्यते ।

दक्षिणा ह्येषा श्रुत्यासि यज्ञियासीति श्रुत्या ह्येषा
यज्ञिया ह्येषादितिरस्युभयतःशौर्ण्यीति स युदेनया
समानः सुद्विपय्यासं व्यदति यदुपरं तत् पूर्वं कुरीति
यत् पूर्वं तदुपरं तेनोभयतःशौर्ण्यी तुस्मादाहुदिति-
रस्युभयतःशौर्ण्यीति ॥ १६ ॥

सा नः सुप्राची सुप्रतीचेधीति । सुप्राची न रधि
सोमं नोऽच्छेहीत्येवैतदाह सुप्रतीची त रधि सोमेन नः
सह पुनरेहीत्येवैतदाह तुस्मादाह सा नः सुप्राची
सुप्रतीचेधीति ॥ १७ ॥

मिचुत्वा यदि बध्नीता मिति । व्वरुण्या वा ऽएषा
यद्रुज्जुः सा यद्रुज्वाभिहिता स्याद्वरुण्या स्याद्यहुनभि-
हिता स्यादुयतेव स्यादेतद्वा ऽअवरुण्यं युनैवः सा
यथा रुज्वाभिहिता युतैव मस्यैतद्भवति यदाह मिचुत्वा
यदि बध्नीता मिति ॥ १८ ॥

पूपाध्वनस्यात्विति । इयं वै पृथिवी पूपा यस्य वा
ऽइय मुध्वन् गोप्त्री भवति तस्य न का चनु हस्ता भवति
तुस्मादाह पूपाध्वनस्यात्विति* ॥ १९ ॥

इन्द्रायाध्यायेति । स्वध्यासादित्येवैतदाह यदा-
हेन्द्रायाध्यायेत्यनु त्वा माता मन्यता मुनु पितानु

भ्राता सुगर्भोऽनु सुखा सुयूथ्य इति सा युत्ते जुन्म तेन
 नोऽनुमता सोम मुच्छेहीत्येवैतुदाह सा देवि देव मुच्छे-
 हीति देवौ ह्येषा देव मुच्छेति यद्वाक् सोमं तुस्मादाह
 सा देवि देव मुच्छेहीतीन्द्राय सोम मित्तीन्द्रो वै यज्ञस्य
 देवता तुस्मादाहेन्द्राय सोम मिति रुद्रस्त्वावर्त्तयत्वित्यु
 प्रणाशयैतुदाह रुद्रः हि नाति पशुवः स्वस्ति सोम-
 सखा पुनरेहीति स्वस्ति नः सोमेन सह पुनरेहीत्येवै-
 तुदाह ॥ २० ॥

तां युथैवाद्दो देवाः* । प्राहिण्वन्त्सोम मुच्छु सैनान्तसह
 सोमेनागच्छदेव मेवैना मेपु एतत् प्रहिणोति सोम
 मुच्छु सैनः सह सोमेनागच्छति ॥ २१ ॥

तां युथैवाद्दो देवाः† । व्युद्धयन्त गन्धर्वैः सा
 देवानुपावर्त्तते मेवैना मेतद्युजमानो व्युद्धयते सा
 युजमान मुपावर्त्तते ता मुदीचीमत्याकुर्वन्त्युदीची हि
 मनुष्याणां दिक् सो ऽएव युजमानस्य तुस्मादुदीचीमत्या-
 कुर्वन्ति ॥ २२ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [२. ४.] ॥

सोमक्रयं विधातु माख्यायिका माह— “दिवि वै सोम इत्या-
दिना । “दिवि वा इति । ‘वै’-शब्देन “द्वितीयस्या मितो दिवि
सोमः”-इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते । ‘इह’ भूमौ ‘देवाः’
आसन्निति शेषः । सोमागमनप्रयोजनम्— ‘तेनागतेन यजेम-
हीति । “त एत इत्यादि । परव्यामोहनकारिणी शक्तिः ‘माया’ ।
‘ते’ देवाः ‘एते’ द्वे मायाभिरूपे स्त्रियां सोमरचकाणां गन्धर्वाणां
व्यामोहाय सृष्टवन्त इत्यर्थः । तथा चोत्तरवाचास्यते— “त एते
माये असृजन्त सुपर्णीञ्च कद्रूञ्च वागेव सुपर्णीयं कद्रूः”-इति^१ ।
होत्वमैवावरुणादीनां ग्रंसनप्रदेशेषु पुरतः स्थापिता अग्नयो धिण्याः
होत्राद्यादयः । ते खलु पुरा दिवि सोमरचकाः, पश्चात् सोमे
आहूते सति तेन सह भूमावागत्य देवेभ्यो सन्धवराः सन्तोऽवापि-
सोमरचणाय धिण्यतां प्राप्ताः । तथा चोपरिष्ठाद् वक्ष्यन्ते— “त
मेते गन्धर्वाः सोमरचा जुगुपुरिमे धिण्या इमा होत्राः”-इति^२ ।
तेषां (‘धिण्यानां’) ‘प्राक्षणे’ व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवम्,
सुपर्णीकद्रोर्द्युत्तान्तः सर्वोऽपि विवरिष्यत इत्यर्थः^३ । तत्र हि माया-

१— तै० सं० ३. ५. ०. २ ।

२— इहैव षष्ठ्यायां द्वितीये ब्राह्मणे द्वितीया कद्रो द्रष्टव्या ।
“इयं वै कद्रूमौ सुपर्णी इन्द्रांसि सौपर्ण्या”-इति तै० सं० ६. १.
६. १ । महाभारते आदिपर्वणि, भागवते च षष्ठे स्कन्धे एषा
कथा प्रसङ्गिता, वक्ष्यतो रूपकमूलेवेति निर्मुञ्चैव ।

३— इहैव षष्ठ-द्वितीयस्य श्रवणां द्रष्टव्यम् ।

४— “इतद् व्याख्यातं सौपर्णीकाद्रव मिति”-इतिहैव काण्डे ६. ०. ० ।

मयोः सुपर्णिकद्रोरुत्पत्तिः, तयोर्मिथः कलहः, परस्परजयपराजय-
निमित्तकः समयबन्धः, ततः कद्रूजयः, पराजितायाः सुपर्णाः
स्वात्मनिष्क्रयाय सोमोपहरणार्थं हृन्दसां सुपर्णाः सकाशादुत्पत्ति-
र्गायत्र्या च सोमाहरणम्,— इत्येवमादयोऽर्था अस्मिन्नेव काण्डे
पञ्चमप्रपाठकादौ “विजामानो हैवास्य धिष्ण्याः”—इत्याद्युपक्रम्य,
“दिवि वै सोम आसौदयेह देवास्ते देवा अकामयन्त”—
इत्यादिना^१ आघ्रास्यन्ते ॥ १ ॥

“तेभ्यो गायत्रीति । ‘तेभ्यः’ देवेभ्योऽर्थाय सुपर्णा निर्मिता
‘गायत्री’ हृन्दोदेवता पचिरूपेण दिवि स्थित ‘सोमम्’ ‘अच्छ’
अभिमुख मगमत् । ‘आहरन्त्यै’ आहरन्त्यास्तस्याः स्वभूत सोमम्,
षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^१, ‘विश्वावसुः’ नाम ‘गन्धर्वः’ ‘पर्यमुष्णात्’ अप-
जहार । ततः ‘ते देवाः’ ‘अविदुः’ । किमिति ‘परस्तात्’ द्युलोकात्
‘सोमः प्रद्युतः’, ‘अथ’ ‘न.’ अस्मान् ‘नागच्छति’, ‘गन्धर्वा’
विश्वावसोर्भृत्याः ‘वै’ नून ‘पर्यमोषियुः’ स्तेय मकार्षुः ‘इति’ ॥ २ ॥

“ते होचुरिति । योषितः कामयन्त इति ‘योषित्कामाः’ ।
‘एभ्यः’ गन्धर्वेभ्यो व्यामोहाय ‘वाचं’ ‘प्रहिण्वाम’ प्रेषयाम । वाच
प्रेष्यता मभिप्रायः— “आ नः सह सोमेनागमिष्यतीति ॥ ३ ॥

“ते गन्धर्वा इति । सोम सुपायेनानयन्ती स्वयं मपि प्रति-
निवर्त्तयिष्यत इति ‘सोमो युष्माकं वागेवास्माकम्’ अस्त्विति ।
अथ गन्धर्वाविरोधेनैव देवैर्दृष्टं वाग्वाभोपायं दर्शयति— “इहो
चेदागादित्यादि । प्रेषयामो वयं वाचं सोमैरिह ‘आगात्’

आगच्छेत् । 'उ'-शब्दोऽनर्थकः । हे गन्धर्वाः ! 'एनाम्' 'इह'
आगताम् 'अभीषहे' । 'व'-इति वाक्यालङ्कारे । अभिषहन मभी-
षट्, अभिभवः । तेन वल्लात्कारेण 'मा नैष्ट' मा माह्वर्षत' । "न
माङ्योगे"-इत्यङ्भावः । 'विष्कयामहै' दूयं वयं च वाच विविध
भाकारयामः ॥ ४ ॥

एव मिथः समये कृते गन्धर्वाणां माङ्गानप्रकार माह— "तस्यै
गन्धर्वा वेदानेवेति । 'प्रोचिरे' प्रवचनं मकुर्वन् । तस्या वाचो
वशीकरणायेति शेषः । एव मिदं ब्रुवतां तेषां मभिप्रायः— "इति
वै वयं विद्महेति । एवं खलु वाचः स्वाधीनत्वकरणोपायं जानीम
इति, अथ मुपायः सर्वेषां स्त्रीकृत्यानां मभिमत इति प्रदर्शयितुं
वीण्याभिधानम् ॥ ५ ॥

देवैः कृतं वाचः स्त्रीकरणोपाय माह— "अथ देवा वीणा
मेवेति । 'वीणां वादयन्त' निषादादिस्वरानुकुल्येन ध्वनिमुत्पाद-
यन्त', तदनु स्वयं 'गायन्त' 'निषेदुः' उपसन्नाः । "इति वा
इति । एव खलु 'ते' त्वदर्थं 'गायाम' । न केवलं मीढृश गानं
मस्माकं किन्तु हे 'वाग्देवते । 'त्वा' त्वाम् 'इति' एवम्प्रकारेण खलु
तोषयामः । 'इति'-शब्दो वाक्यसमाप्तौ । 'सा देवान् उपावर्त्त'
उपावर्त्तते, प्रत्यावृत्ता । 'या' वाक् 'स्तुतव्यः शस्तव्यः' स्तोत्रशस्त-
रूपं वेदानुवचनं कुर्वद्भ्यो गन्धर्वेभ्यः सकाशात् देवैः कृतं 'नृत्तं'
'गीतम्' चोपावृत्ता, 'सा वै' सा खलु । 'सा' पूर्वं सोमाहरणाय

प्रेषिता वाक् 'तत्' तदानीं 'मोघं' यथं गेशोपावृत्ता । स्तुत-
शस्त्ररूपपरित्यागस्यानौचित्यादिति भावः । इदानीन्तनस्योषां
मोघस्यभावं वाग्देवतोपक्रम मित्याह— "तस्मादिति । 'तां'
वाचम् 'अमु' 'अन्याः' अपि योषित । अग्रहत मपि नर्त्तनं
गानवत् स्तौय्यामोहमाधन मिति गानेन सहोपन्यस्तम् । 'एता.'
योषित 'निमिद्धतमा इव' विप्रेषणैकीभूता, अत्यन्त मनुरक्ता
भवन्तीति शेषः । अयं मयः सर्वोऽप्येतरेयमाद्यन्ते "सोमो वै राजा
गन्धर्वेष्विति खण्डे प्रपद्यते ॥ ६ ॥

इदानीं गानमिद्वार्यं मनूय सोमकथं विदधाति— "तदा
एतदुभय मिति । यस्मात् सोमो देवानां स्त्र मासीत्, तस्मात्
'आगत्या एव' सोमप्राप्त्या एव 'सोम' 'क्रीणाति' क्रीणीयात् ।
अपूर्वायत्वाद् यच्छब्द मनादृत्य विधिं कल्पयितव्य । आगत्या अपि
प्रयोजन माह— "आगतेन यजा इति । अक्रीतस्य यागानर्हता
माह— "अनागतेनेति । आगतोऽपि सोमः क्रयमस्कारेणानागतत्वात्
अनागत इत्युच्यते ॥ ७ ॥

सोमकथात् प्राक् कर्त्तव्यं च कश्चिद्धोम विदधाति— "अथेति ।
'ध्रुवायाम् आज्य परिशिष्ट' प्रायणीयार्थं सुपयुज्य यद् एत ध्रुवाया
मवशिष्टम्, 'तत्' 'जुक्ता' 'चतुष्कृतः' चतुर्वारं गृहीत्वा, 'वर्द्धिषा'
दर्भेण 'हिरण्य' 'प्रवध्य' जुक्ताम् 'अवधाय' आधाय जुहुयात् । तथा
च कात्यायन — "शालाद्वाराण्यपिधाय ध्रौव जुक्तां चतुर्विगृह्णाति,

वर्हिस्तृणेन हिरण्यं बध्नावदधात्येषा त इतीति^१ । हिरण्यावधान-
प्रयोजनम्—“कृत्स्नेन पयसेति । पयःप्रकृतिकत्वाद् आज्यं पयः ।
सति हिरण्यस्य पयस्त्वे भवत्येव कात्स्न्यम् । तदेव कुत इत्यत
आह—“समानजन्म वा इति । ‘पयश्च हिरण्यञ्च’ इति वस्तुद्वयं
‘समानजन्म’ समानोत्पत्तिकम्, एकत्रोत्पन्न मित्यर्थः^२ । कथं समानत्वं
जन्मनः^३ ? ‘हि’ यस्मात् ‘उभयम्’ अपि ‘अग्निरेतसम्’ अग्नेः रेतो
वीर्यं यस्योभयस्य तत् तथोक्तम् । यस्मादेवं तस्मादित्यर्थः । “अन-
सन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि”—इति^४ अच् प्रत्ययः समासान्तः । पयसो-
ऽग्निरेतस्त्वं द्वितीयकाण्डे उक्तम् । तथाहि गोरुत्पत्तिं प्रस्तुत्य—
“ता मु द्वाग्निरभिदधौ । मिथुन्येनया स्या मिति तां सम्भव तस्यां
रेतः प्राप्तिञ्चत् तत् पयोऽभवत्”—इति^५ । हिरण्यस्याप्यग्निरेतस्त्वं
तैत्तिरीये—“आपो वरुणस्य पत्नय आसन्, ता अग्निरभ्यध्यायन्, ताः
समभवन्, तस्य रेतः परापतत्, तद्विरण्य मभवत्”—इति^६ ॥ ८ ॥

मन्त्र मभिधाय पुनरनुवदति—“स हिरण्य मिति । ‘स’
अध्वर्युः । हिरण्यनिधानमन्त्र त्रेधा विभज्य व्याचष्टे—“एषा त
इत्यादिना^७ । हे ‘शुक्रा’ ‘एषा’ एतद्विरण्यं ‘ते’ ‘तनूः’ शरीरम् ।
तन्वपेक्षया स्त्रीलिङ्गता, अथवा ‘एषा’ जुहुरिति व्याख्येयम् ।
‘एतत्’ एव आज्यं तव ‘वर्चः’ तेजः । शिष्टं ब्राह्मणेनैव व्याख्यातम् ।
व्याख्येयभागद्वयं सुपादाय प्रथमभागस्य ‘सम्भव’-शब्दस्यार्थं माह—

१— का० श्रौ० सू० ७ ६ ७, ८ ।

२— पा० सू० ५. ४. १०३ ।

३— २ चध्या० ४ ब्रा० १५ क० ।

४— तै० ब्रा० १. १ ३. ८ ।

५— “एषा ते”—इति मन्त्रस्य वा० सं० ४. ११. १ ।

“यदाह तथा सम्भवेत्यादि । ‘यदाह’ मन्त्रः, ‘एतत्’ एतेन ‘तथा सम्पृच्यस्व’— ‘इत्येवाह’ । अत्र सम्पर्क एकीभावः । ‘भ्राट्’-शब्दार्थ माह— “सोमो वै भ्राडिति । भ्राजमानत्वात् ‘भ्राट्’ सोमः ; अतः “आज्यं भ्राज गच्छतीति ब्रुवती श्रुतिः, सोमं गच्छेत्युक्तवतीत्यर्थः । सोमप्राप्तिप्रकारस्त्वित्यं वेदितव्यः,— हिरण्यसंस्कृताज्यहोमः सोम-क्रयणार्थः, स च क्रेतव्यसोमार्थ इति विहिता माज्जतिं सोमक्रयणी प्रीतिहेतुत्वेन प्रशंसयस्तदर्थः ॥ ८ ॥

सोमक्रयणानयनप्रयोजन माह— “तां यथैवेति । ‘अदः’ व्यवहितकाले ‘तां’ वाच ‘प्राहिण्वन्’ गन्धर्वापहृतां प्रति प्रागमयन् । ‘एव मेव’ अध्वर्युः एतेन सोमक्रयणीप्रेरणेन प्रेरितवान् भवति । तयोः कः मन्वन् इति तत्राह— “वाग्वै सोमक्रयणीति । ‘निदान’ वास्तवं स्वरूपम् ॥ १० ॥

होममन्त्र पञ्चधा विभज्य व्याचष्टे— “म जुहोतीति” । “जूर-सीत्यादिना मन्त्रस्य^१ ब्राह्मणेनैव साकल्येन व्याख्यातत्वात् नाम्नाभि-व्याख्यातः । ‘जू’-इति मौचो धातुर्गन्त्यर्थः । जवति सोमं प्रति गच्छतीति ‘जू’ । ‘अस्याः’ वायुपायाः सोमक्रयण्या प्रतिज्ञातम् । मनसो वागाधारत्वं सुपपत्त्या माधयति— “मनो वा इदं पुरस्ताद् वाच इति । मनः पूर्वरूपम्, वागुत्तररूपम् । मनो वा इति ‘वै’-शब्देन “यदै मनसा ध्यायति तदाचा वदति”— इत्यादि^२-श्रुत्यन्तरप्रमिद्धिर्घोष्यते । “इत्य वदेति । यद्यपि हितोपदेष्टृवक्त्रो

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. ८ । २— वा० सं० ४. १०. १ ।

३— श्रुत० ब्रा० १२का० ८व्य० १ब्रा० १२क० ।

न वाग्व्यापारं करोति, तथापौद वक्तव्य मिदं नेति गुणदोषविकल्पनस्य मनोव्यापारत्वाद् वाग्विधिनिषेधकर्तृव्यवहारः । व्यतिरेकदोषोप-
न्यासेन मनोवाचोरेकत्वं दृढयति— “अलग्न मिवेति । ‘अलग्न मिव’
वक्तव्यपदार्थेन सहासं सृष्ट मिव ; हृदयपूर्वकत्वाभावात् ॥ ११ ॥

“जुष्टा विष्णव इतीति । विष्णुशब्दस्याभिमत मर्थं माह—
“जुष्टा सोमायेत्येवैतदाहेति । भुवनत्रयव्यापकत्वात् सोमो विष्णुः ।
“इच्छार्थानां प्रीयमाणः”—इति^१ जुषतियोगे चतुर्थी । ‘यं’ सोमम्
‘अच्छ’ अभिमुखम् ‘इमः’ गच्छेमो वयम् ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण
सोमायेत्याहेत्यर्थः । ‘सत्यप्रसवः’ सत्यानुज्ञायाः ‘तस्याः’ देवैः
प्रेरिताया वाचः ‘प्रसवे’ अनुज्ञायां सत्या मिति मन्त्रभागस्थार्थः ।
अस्य भागस्य तात्पर्यं माह— “सत्यप्रसवा न एधीति । चरम-
भागस्य तात्पर्यं माह— “तन्वो यन्त्र मिति । ‘उदृक्’ उत्तमा
ष्टक्, उदृक्तया यज्ञसमाप्तिर्लक्ष्यते ; अतो ‘यः’ यज्ञसमाप्तिं
‘गच्छति’, ‘सः’ एव ‘तन्वो यन्त्रम् अश्रुते’ ॥ १२ ॥

हिरण्यस्यापोद्धारं विधाय प्रशंसति— “अथ हिरण्य मिति^२ ।
प्राण्युपभोगस्य धनमूलत्वात् हिरण्यापोद्दारेण मनुष्येषु हिरण्य
स्थापनं च कृतं भवति । विपक्षे बाधदर्शनेन विहित मर्थं प्रशंसति—
“स यत् सहिरण्य मिति । ‘सहिरण्यं’ हिरण्येन सहित माव्यम् ।
‘पराक् प्रवृज्यात्’ अपुनरागमन ‘मनुष्येभ्यः’ सकाशाद् वर्जयेत् ।
अस्य, किं तत इत्याह— “तच्चेति । ‘तत्’ तर्हि ‘मनुष्येषु’ ‘हिरण्य’
‘न’ अनुवर्त्तते ॥ १३ ॥

अपोद्धार मनुद्य मन्त्र माह— “सोऽपोद्धारति शुक्र मसीति^१ ।
 हे हिरण्य । त्व ‘शुक्र’ दीप्तम् ‘असि’, ‘चन्द्र’ सर्वाह्लादकम् ‘असि’,
 ‘अमृतम्’ अमरणधर्मकम् ‘असि’, अत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि विनाशा-
 दर्शनाद् । वैश्वदेव्याः सर्वदेवताप्रीतिकरत्वात् तदीय मय मपोद्धारो
 होमानन्तर कार्य मित्याह— “कृत्स्नेनेति । प्रागेव यद्यपोद्धरेत्
 तदा हिरण्यात्मकस्य पयसोऽभावात् आन्य रूप पयसोऽकृत्स्नं स्यात्,
 तस्मादुच्यते— “कृत्स्नेनेति । मन्त्रगत हिरण्यस्य शुक्राद्यात्मकत्वं न
 स्तुत्यर्थं मित्याह— “यदेवैतत्तदाहेति । ‘यदेव’ ‘एतत्’ हिरण्यस्य
 स्वाभाविकं रूपम्, ‘तत्’ एष मन्त्रः ‘आह’ । यद्यपि हिरण्य
 माग्नेय तथापि सर्वप्रियत्वाद् वैश्वदेव गुच्यते । “प्रमुच्य द्रव्य मिति ।
 ‘हिरण्ये वद्ध द्रव्य विमुच्य, ‘वर्द्धिषि’ अपिसृज्य, पुनः ‘सूचेण’
 वध्नीयात् । तथाच सूत्रम्— “हिरण्य मुद्धृत्य वेद्यां द्रव्यं विदधाति
 सूत्र-वद्धं हिरण्यं कुरुते”—इति^२ ॥ १४ ॥

“अथापर मिति । पूर्वोक्तप्रायणीयशेषादेवान्यतः ‘चतुर्गृहीत
 माज्यं गृहीत्वा’ ‘यजमान अन्वारमस्व’—‘इति’ ब्रूयात्^३ । अध्वर्यो-
 रनुस्पर्शाऽन्वारम्भः । ‘शालायै’ शालायाः ‘अपोर्णुवन्ति’, द्वाराणीति
 शेष । सूत्रकारेण “शालाया द्वाराण्यपिधाय”—इत्युक्तत्वात्^४ । पूर्व
 विहितानि द्वाराणि सर्वाण्यपष्टत्तानि कुर्युः^५ । ‘दारे’ आहवनीयात्
 प्राक्तने, सोमक्रयार्थं ‘दक्षिणतः’ दक्षिणदेशे ‘सोमक्रयणी’ गौः

१— वा० स० ४. १० १ ।

२— का० श्रौ० सू० ० ६. ११ ।

३— का० श्रौ० सू० ०. ६. १२ ।

४— का० श्रौ० सू० ०. ६. ० ।

५— का० श्रौ० सू० ०. ६. १३ ।

‘उपतिष्ठते’^१ । सोमक्रयणवस्थापनं प्रशंसति— “तत्प्रहिता मिति ।
 ‘एतत्’ एतेनावस्थापनेन ‘एनां’ सोमक्रयणीं ‘तत्प्रहिता मेव सती’
 तथा देवैः प्रेषितया वाचा प्रेरितां सतीम् । अथवा ‘तत्’ तथा सती
 ‘प्रहिता मेव’ इमां सोमक्रयार्थं गमयेति स्वप्रेरितां सती मेवैताम्
 ‘एतत्’ एतेनावस्थापनेन ‘प्राह्वैषीत्’ प्रेरितवान् भवति । तस्या
 इतरगोसाधारण्यं वारयति— “वाग्वै सोमक्रयणीति । “ता भेत-
 येति । ‘तां’ वायूपां सोमक्रयणीं यस्मात् ‘एतथा’ पूर्वविहितया
 “धूरसि”-इत्यादिमन्त्रदेवतया ‘अप्रेषीत्’ अध्वर्युः प्रेरितवान् ।
 कया बुद्ध्या ? ‘प्रीतया’ हृष्यया ‘सोमं क्रीणातीति’ ॥ १५ ॥

तस्या अभिमन्त्रणं विधत्ते— “अथोपनिष्क्रम्याभिमन्त्रयत इति^२ ।
 ‘उपनिष्क्रम्य’ शालातो निर्गम्य । अभिमन्त्रणमन्त्रं विभज्य व्याचष्टे—
 “चिदसि’ मनाषीत्यादिना^३ । मन्त्रवाक्यानि तु ब्राह्मणेनैव साकल्येन
 व्याख्यातानीत्यतो नास्माभिर्वक्तव्यं मस्ति । ‘इदम्’ इदानीं सर्व-
 विदितप्रकारेण ‘चित्तं’ ‘मनः’; मनसा ‘वागनुवदति’, चित्तेन
 ज्ञानम् । मनसा मतं मेवार्थं वाक् प्रकाशयतीत्यर्थः । अतो हे
 सोमक्रयणि ! त्वं चेतनावस्थापना सती ‘चिदसि’, तथा मननेन
 ‘मना’ अपि ‘असि’ । धीरूपत्वसमर्थनम्— “धिया-धियेति ।
 ‘धिया’ इत्थं वदिष्यामीति बुद्ध्या, चित्तवदभिवदनरूपेण कर्मणा
 वा । धीरिति कर्मणाम्^४ । ‘जिज्युषन्ति’ जीवितुं मिच्छन्ति मनुष्याः ।

१— “दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणीं तिष्ठति”—इति का० श्रौ० ७. ६. १४ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १५ ।

३— वा० सं० ४. १६. २० ।

४— निघ० २. १. २१ ।

“जीव प्राणधारणे”-इत्यस्मात् सनन्तादुठि कृते रूपम् । तथा जीवनप्रकारं स्वयं मेव दर्शयति— “अनूक्तेनेवेत्यादिना । ‘अनूक्तेन’ अनुवचनेन, वेदाध्ययनेनेत्यर्थः । ‘प्रकामोद्यम्’ इच्छया लौकिक-भाषणम् । ‘गाथा’ गद्यपद्यगौत्यात्मिका । सर्वत्र ‘इव’-शब्दो वाक्यालङ्कारार्थः । एवंविधैर्वाग्विशेषैर्यतो जीवितुं मिच्छन्ति, अतो धीरसीत्युक्तम् । सोमविक्रयिण आनत्यर्थं दीयमानत्वात् साक्षात् दक्षिणापि खल्वेषा वस्तुतो भवति । चत्र बलं तदर्हतीति ‘चत्रिया’ गौः । पयआदिसाधनत्वेन तस्या बलकरत्वं सिद्धम् । अथवा चत्रं सोमः, “सोमो वै राजा”-इति^१ सर्वत्र राजशब्देन व्यवहारात् । न यज्ञयोगाद्राजत्वं किन्तु राजत्वं नाम, चत्रियत्वं मित्युक्तम् । श्रूयते च— “यान्येतानि देवतया चत्रियाणोन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यः”-इत्यादि^२ । अतस्तत्सम्बन्धात् चत्रियेवेषा । यज्ञियत्वं तु सिद्धं मेव । “अदितिरसीति । हे सोमक्रयणि । वस्तुतो वायूपा त्वम् ‘उभयतः-शीर्ष्णी’ अदितिरसि’ प्रदेशद्वयशिरोयुक्ता अखण्डनीया गौरसि । कुत एतदित्यत आह— “स यदिति । ‘सः’ वक्ता ‘यत्’ यस्मात् ‘एनया’ अदित्या उभयतः-शिरस्कया^३ निमित्तभूतया ‘समानम्’ एकं मेव ‘सद्’ वाक्यं ‘विषयांसं’ व्यत्यासेन ‘वदति’ । तथाहि— “भुङ्क्ष्व देवदत्त ! तिष्ठ विष्णुमित्र !”-इत्यादौ ‘यदेवापरं’

१— भा० प० ५६२ धा० ।

२— ऐ० ब्रा० १. ३. १., ३. ३. १ । अत्रापि ३ ३ ३. १ ।

३— उपरिष्ठात् १४. ४ २. २३—२० ।

४— ‘उभयशिरस्कया’-इति म ।

वचनं देवदत्तेत्येवमादि^१, 'तदेव पूर्वं करोति' उक्तवैपरीत्येन;
 'यत् पूर्वं' भुङ्क्ष्वेत्यादिकम्, 'तद्' 'अपरम्' 'देवदत्त । भुङ्क्ष्व'—
 इत्यादिरूपेणापरं च 'करोति' । तस्माद्वाग्रूपां सोमक्रयणीम् 'उभयतः—
 'ग्रीष्णीं अदितिरसि'—'इत्याह' मन्त्र । तैत्तिरीयके तु सोम-
 यागस्याद्यन्तभूतयोः प्रायणीयोदयनीययोः शिरोवत्प्रधानभूतयो-
 र्वर्त्तमानयोरदितिर्देवतास्ति, मासीत्यर्थः^२ । तथा च तैत्तिरीयकम्—
 "अदितिरस्युभयतः-ग्रीष्णीत्याह यदेवादित्यः प्रायणीयो यज्ञाना
 मादित्य उदयनीय"—इति^३ ॥ १६ ॥

"मा नः"—इति^४ मन्त्रभागे न इत्यस्य 'नः सोमम्'—इत्यर्थ इति
 व्याचष्टे— "मा नः सुप्राचीति । सोमक्रयणावसरे 'सुप्राची' भव,
 पुनर्यजमानगृहप्राप्त्यवसरे क्रीतेन सोमेन सह 'सुप्रतीची' भव । यथा
 देवप्रेरिता वाक् सोमेन सह पुनरागता, तदात्मकत्वात् त्व मपि
 सोमक्रयं साधयित्वा क्रीतेन सोमेन सह पुनरावर्त्तस्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥

"मित्रस्वेत्यादि । मित्रदेवताया' पादवन्धनोपयोगं दर्शयति—
 "वरुणा वा इति । पाशस्य वरुणस्वामिकत्वात्^५ वरुणदेवताका
 'रज्जुः' । 'यत्' यदि तथा 'अभिहिता' बद्धा स्यात् । तद्दोषपरि-
 हाराय मन्त्रे मित्रकर्तृकपादवन्धन मित्याह— "एतद्वा अवरुण्य

१— 'देवदत्त [विष्णुमित्रेत्यादिकम्, तत् पूर्वं देवदत्त भुङ्क्ष्व] इत्येवं-
 रूपेण'—इति ग ।

२— "हे ग्रीष्णे प्रायणीयोदयनीये"—इति यास्क (निरु० प० १४. ०.) ।

३— तै० सं० ६. १. ७. ८ ।

४— वा० सं० ४. १८. १ ।

५— "उदुत्तमं वरुणं पाश मस्मादवाधमं वि मध्यम अयाप (ऋ० सं०
 १. २. १५.)"—इत्यादिश्रुते ।

मिति । “सा यथेति । दृष्टान्तेन मन्त्रभागपाठमात्राद् बन्धनं
भवत्येवेति समर्थ्यते ॥ १८ ॥

“पूषाध्वन इत्यादि । पोषणात् ‘पूषा’ ‘पृथिवी’ । “यस्य वा
इय मिति । ‘अध्वन्’ अध्वनि । ‘क्वला’ ‘क्वल चलने’^१ । ‘प्रच्युतिः’
विनाशः । यस्मात् पूष्णा रक्षितस्य प्रच्युतिर्नास्ति, ‘तस्मात् “पूषा-
ध्वन.”-इत्याह’ मन्त्रः । ‘पूष्णो मार्गाणां कर्तृत्वं “पूषा त्वेतो
नयतु”-इत्यादि’ मन्त्रप्रसिद्धम् ॥ १९ ॥

“इन्द्रायाध्यचायेति । अध्यच. स्वामौ, तथाविधेन्द्रार्थं पूषा
पालित्यर्थः । सोमस्तेन्द्रस्वामिकत्वात् तदर्थायाः सोमक्रयण्या अपि
तत्स्वामित्वम् । ‘स्वध्यचा असत्’ एषा शोभनस्वामिका भवेत्,—
इत्यनेनाभिप्रायेण मन्त्र एव माहेत्यर्थः । “अनु त्वा मातेत्यादि’^२ ।
हे सोमक्रयणि ! ‘त्वा’ त्वां मात्रादिवन्धुवर्गं क्रयार्थं गमनम्
‘अनुमन्यताम्’ अनुमतिं करोत्विति मन्त्रभागस्थार्थः । ‘सगर्भः’
समानगर्भभवः, अनेन ‘भ्राता’ विशिष्यते । ‘सयूयः’ यूयं सजातीयानां
सङ्घः, समाने यूये भवः ‘सयूयः’, तादृशः ‘सखा’ च ‘अनु’
मन्यताम् । “यत्ते जन्मेति । तादृश्यास्ताव मम्वन्धि ‘यत्’ तव ‘जन्म’
जायत इति जन्म, मात्रादिवन्धुवर्गः, ‘तेन’ ‘अनुमता’ । “सा देवि”
-इत्यत्र^३ सोमस्य देवत्वं विधित्सितसोमेनानन्यत्वाच्च सिद्धम् । सोम-
क्रयण्या देवीत्वं न स्तुत्यर्थं मित्यवगमयितुं “यदाक् सोम मित्युक्तम् ।
“इन्द्राय सोम मिति । सम्पादये इति श्रेयः । अतो ‘देव मच्छे-

१— स्वा० प० ८०५ धा० ।

२— ऋ० स० ८. १. २५ ।

३— वा० स० ४. २०. १ ।

४— “सा देवि देव मच्छेदौन्द्राय”-इति मन्त्राध्याह्न (वा० सं० ४. २०.) ।

हीति' पूर्वचान्वयः । “इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता”-इति । ‘यज्ञस्य’ तत्साधनस्य सोमस्य ‘इन्द्रो देवता’ । तथा च तैत्तिरीयकम्— “इन्द्राय हि सोम आह्रियते”-इति^१ । “रुद्रस्त्वा वर्त्तयत्विति । रुद्रस्य पशुधिपतित्वात् स्वयं मगृह्णन् पुनरावर्त्तयत्वित्यभिधानं तस्या अप्रणाशाय भवति । कथं हिमाप्रसङ्ग इति तत्राह— “रुद्र हीति । ‘नाति’ वर्त्तत इति शेषः । “स्वस्ति सोममखेति । “स्वस्तीत्य- विनाशनाम”-इति निरुक्तम्^२ । उक्तो नाशप्रसङ्गः, अतः चेमेण सोमसखा यस्य, तेन सहितः पुनरागच्छेति मन्त्रस्यार्थः ॥ २० ॥

इत्थं मन्त्रवाक्यानां विभज्य तात्पर्यं मभिधायेदानीं कृत्स्न-मन्त्रतात्पर्यं माह— “तां यथैवादो देवा इत्यादिना । सोमक्रयण्या वस्तुतो वागात्मकत्वात् तस्याः सोमक्रयप्रदेशप्राप्तिप्रार्थनं देवैः कृतं सोमानयनार्थं वाक्प्रेषणस्यानीयम्, पुनरागमनप्रार्थनन्तु देवानां पुनर्वागाङ्गानस्यानीयं मिति सङ्गद्वयार्थः ॥ २१ ॥

“तां यथैवाद इति । यथा विप्रकृष्टे काले, पूर्वं मित्यर्थः । ‘गन्धर्वैः’ सोमपात्तैः विश्वावसुप्रभृतिभिः साकं ‘व्याकथयन्त’ विविधं माकथयन् । गन्तव्यद्वारदेशस्यायाः^३ सोमक्रयण्याः उदक्प्रायणं सार्थ-वादं विधत्ते— “ता मुदीची मिति” । ‘उदीची मत्याकुर्वन्ति’ उदङ्मुखा यन्ति, अध्वर्युः प्रमुखाः । ‘सो एव’ मैव मनुय्यान्तर्वर्त्ति-त्वाद् यजमानस्यापि दिक् ॥ २२ ॥ ३ [२. ४.] ॥

१— तै० सं० ६. १. १. ११ ।

२— निरु० ६. ४. ४ ।

३— ‘द्वारदक्षिणदेशस्याया’-इति ग० ।

४— का० श्री० सू० ७. ६. १६ प्रत्ययम् ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।
 पुमर्थाञ्चतुरो देयाद् विद्यातौर्धमहेश्वर ॥ २ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहस कमकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताब्धौन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतस्तुताधेतुसौवर्णभूमी ।
 रत्नोष्ठा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणि^१ सिङ्गनार्यो,^२
 व्यश्राणीद्विश्चक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटञ्च ॥
 धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वर्णज वर्णमुख्य,
 कार्पासीय कृपावान् गुडकृत मजडो राजत राजपूज्य ।
 आज्योत्थ प्राज्यजन्मा खवणज मनूण शार्कर चार्कतेजा,
 रत्नाब्जो रत्नरूप गिरि मरुत मुदा पाचसात्सिङ्गनार्य^३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमागंप्रवर्त्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजमासाज्यधुरन्धरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये समाप्त ॥ २ ॥

१— सायण—इति स्यात् ?

२— सिङ्गणाय^३ स्यात् ? सिङ्गणदेशस्य राजेति तस्यार्थं सम्ययेत ।

३— एतच्छ्लोकद्वयपाठभेदास्तु पूर्वमेव द्रष्टव्या इतीतो न क्षेप्यः ।

[अथ तृतीयाध्याये प्रथम ब्राह्मणम्]

सप्त पदान्यनुनिक्रामति । व्यङ्ग्यं ऽएवैना मेतत् तस्मात्
सप्त पदान्यनुनिक्रामति युच व्यै व्याचः प्रजातानि
छुन्दासि सप्तपदा वै तेषां पराङ्मा शुक्ली ता
मेवैतत्परस्तादव्याचीं दृक्ते तस्मात् सप्त पदान्यनुनि-
क्रामति ॥ १ ॥

स वै व्याच एव रूपेणानुनिक्रामति । व्यस्यस्यदिति-
रस्यादित्यासि रुद्रासि चन्द्रासौति व्यस्वी ह्येषादिति-
ह्येषादित्या ह्येषा रुद्रा ह्येषा चन्द्रा ह्येषा बृहस्पतिश्चा
सुमे रम्णात्विति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्बृहस्पतिश्चा साधु-
नावर्तयत्वित्येवैतदाह रुद्रो व्यसुभिराचक ऽइत्यप्र-
णाशायैतदाह रुद्रः द्वि नाति पशुवः* ॥ २ ॥

अथ सप्तमं पदं पर्युपविशन्ति । स हिरण्यं पदे
निधाय जुहोति न वा ऽअनग्नावाहुतिर्ह्ययतेऽग्निरेतसं वै
हिरण्यं तुयो हास्यैषाग्निमुत्येवाहुतिर्हुता भवति व्यजो
वा ऽआज्यं व्यजैणैवैतदाज्येन स्पृणुते ताः स्पृत्वा
स्वीकुरुते ॥ ३ ॥

सु जुहोति । अदित्यास्त्वा मूर्द्धन्नाजिघर्ष्मर्तीयं वै
 पृथिव्यदितिरस्यै हि मूर्द्धन्* जुहोति देवयुजने पृथिव्या
 ऽइति देवयुजने हि पृथिव्यै जुहोतौडायास्पदु मसि
 घृतवत् स्वाहेति गौर्व्या ऽडुडा गोर्हि पदे जुहोति घृत-
 वत्स्वाहेति घृतवद्धेतुदभिहुतं भवति ॥ ४ ॥

अथ स्फ्य मादाय पुरिलिखति । वृजो वै स्फ्यो
 वृज्येणैवैतत्पुरिलिखति चिष्कृत्वः पुरिलिखति चिवृतैवै-
 तद्वृज्येण समन्तं पुरिगृह्णात्युनतिक्रमाय ॥ ५ ॥

स पुरिलिखति । अस्मे रमस्वेति युजमाने रमस्वेत्येवै-
 तदाहाय समुल्लिख्य पदुः स्यात्याः सुव्वपत्यस्मे ते बन्धु-
 रिति युजमाने ते बन्धुरित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

अथापु उपनिनयति । युच वा ऽश्रस्यै खनन्तः क्रूरी-
 कुर्वन्त्यपघ्नन्ति शान्तिरापस्तुदद्भिः शान्त्या शमयति
 तुदद्भिः सुन्दधाति तुस्मादपु उपनिनयति ॥ ७ ॥

अथ युजमानाय पदं प्रयच्छति । त्वे राय इति
 पशुवो वै रायस्त्वयि पशुव इत्येवैतदाह तद्युजमानः
 प्रतिगृह्णाति मे राय इति पशुवो वै रायो मयि पशुव
 इत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

अथाध्वर्युरात्मानं मुपस्पृशति । मा व्ययुः राय-
स्पोषेण वियौष्मेति तृथो हाध्वर्युः पशुभ्य आत्मानं
नान्तरेति ॥ ९ ॥

अथ पुत्र्यै पदं प्रतिपुराहरन्ति । गृहा वै पुत्र्यै प्रतिष्ठा
तद् गृहेष्वेवैना मेतुत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तस्मात्
पुत्र्यै पदं प्रतिपुराहरन्ति ॥ १० ॥

तां नेष्टा व्याचयति । तोतो राय इत्यथैनाः सोम-
क्रयण्या सुह्यापयति वृषा वै सोमो योषा पुत्र्येप वा
ऽश्व सोमो भवति युत् सोमक्रयणी मिथुनु मेवैतुत्
प्रजुननं क्रियते तस्मादेनाः सोमक्रयण्या सुह्या-
पयति ॥ ११ ॥

स सुह्यापयति । सुमत्ये देव्या धिया सन्दुक्षिणयो-
रुचक्षसा । मा स ऽत्रायुः प्रमोषीर्मा ऽग्रहं तुव व्वीरुं
व्विदेय तुव देवि सन्दृशीत्याशिप मेवैतदुशास्ते पुत्रो
वै व्वोरुः पुत्रं व्विदेय तुव सन्दृशीत्येवैतदाह ॥ १२ ॥

सा या बभूवुः पिङ्गाक्षी* । सा सोमक्रयणी युचं वा
ऽदुन्द्राविष्णू वेधा सहस्रं व्यैरयेतां तदेकात्यरिच्यत

* 'पिङ्गाक्षी'—इति ग, घ ।

† 'सा या०—० कपली । यच'—इति क ।

तुं चैधा प्राजनयतां तुस्माद्योऽप्येतुर्हि चैधा सहस्रं
व्याकुर्यादेकैवातिरिच्येत ॥ १३ ॥

सा या वभ्रुः पिङ्गाक्षी* । सा सोमक्रयण्यया† या
रोहिणी सा व्वाचघ्नौ या मिदः‡ राजा रुद्रामुं जित्वो-
दाकुरुते ऽथ या रोहिणी श्येताक्षी सा पितृदेवत्या या
मिदं पितृभ्यो घृन्ति ॥ १४† ॥

सा या वभ्रुः पिङ्गाक्षी॥ सा सोमक्रयणी स्याद्
यदि॥ वभ्रुं पिङ्गाक्षी नु विन्देदरुणा स्याद्युद्यरुणां नु
विन्देद्रोहिणी व्वाचघ्नौ स्याद्रोहिण्यै हु त्वेव श्येताक्ष्या
ऽआशुन्नेयात्॥ ॥ १५ ॥

सा स्यादुप्रवीता । व्वाग्वा ऽप्या निदुनेन युत्सोम-
क्रयण्ययातयाम्नी वा ऽद्वयं वागुयातयाम्न्युप्रवीता तुस्मादु-
प्रवीता स्यात् सा स्यादुवण्डाकूटाकाणाकर्णालक्षिता-
सप्तशफा सा ह्येकरूपैकरूपा द्वीयं व्याक् ॥ १६ ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३. १०.] ॥

* 'पिङ्गाक्षी'-इति ग, घ । † 'सा या ०—० क्रयणी । अथ'-इति क ।

‡ इतोऽनन्तरम् कण्डिकासङ्ख्या १६००"-इति सर्वं सुस्तकेष ।

§ 'पिङ्गाक्षी'-इति ग, घ । ¶ 'सा या ०—० स्यात् । यदि'-इति क ।

॥ 'ऽप्याशुन्नेयात्'-इति वेदर-दृष्टोऽपि, 'व्याशा नेयात्'-इति ग, घ ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त मंहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ तृतीयाध्याये सोमक्रयणानुगमाद्युपसदन्ताः प्रयोगा निरूप्यन्ते । तत्र, सोमक्रयणा अनुक्रमणं विधत्ते— “सप्त पदानीति । “अनुनिक्रामतीति” । सा यदा प्रथमं पदं निष्क्रामति, तदा तदनु अध्वर्युः स्वयं मपि प्रथमं पदं निष्क्रामेत् ; द्वितीयं मनु द्वितीयम् । तत्र ‘वृह्णे’ केवलोऽपि वृजिराङ्पूर्वो द्रष्टव्यः, आवर्जितवान् भवति । सप्तसङ्ख्यं प्रशंसति— “यत्र वा इति” । ‘यत्र’ कृन्दसा मुत्पत्तिकाले ‘वाचः’ सुपर्णानुरूपेणावस्थितायाः सकाशात् ‘प्रजातानि’ यानि कृन्दांसि । वाचः सकाशात् कृन्दसा मुत्पत्तिरुत्तरत्र “वागेव सुपर्णी” इत्यभिधायः “तयेति सा कृन्दांसि सृजे”—इत्याम्नाताः । तेषां कृन्दसां ‘पराह्णां शकरो’ । परार्द्धे उपरि भागे भवा पराह्णां, “परावराधमोत्तमपूर्वाच्च”—इति” यत् । शकरीयाः सप्तपदत्वं प्रसिद्धम् । “परस्तादूर्वाचीं वृह्णे”—इति । पदादिकमेण ‘परस्तात्’

१— अनुनिक्रामणं पदोपरि पदनिधानम् । यत्र सोमक्रयणी पदं निदधाति, तत्र द्वयोः पदयोर्निधानं मिति शास्त्रदोषिकायाख्याने सोमगाथ-दोक्षितः (४. १.) ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १७ इत्यथम् ।

३— ६४० २३० १—८ कण्डिकासु इत्यथा ।

४— पा० सू० ४. ९. ५ ।

५— “सप्तपदा शकरो”—इति श्रुतिश्च तै० सं० ६. १. ८. २ ।

अवस्थितां गायत्र्याद्यन्तर्भावेन सर्वच्छन्दोरूपां शक्नोमीम् 'अर्वाचीं
वृद्धे' आवृद्धे, स्वाभिमुख भावर्जितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अनुक्रमण समन्त्रक कर्त्तव्य मित्याह— “म वै वाच इति ।
अनुक्रमणमन्त्रे सोमक्रयणवस्थादिरूपत्वाभिधानं न स्तुत्यर्थं
मित्याह— “वस्त्री ह्येषेत्यादिना^१ । वसुरुद्रादित्याः सवनचयदेवता ।
'अदिति' प्राथणीयोदयनीयदेवता । 'चन्द्र'-शब्देनाल्हादकत्वादिव
सुवर्णम् । हे सोमक्रयणि ! त्व वस्त्रादीनां स्वरूप ममि । तदपेक्षित
सोमसाधनत्वात् 'वस्त्री ह्येषा'-इत्यभिधानम् । 'रम्णातु' रमयतु^२ ।
“रसु क्रीडायाम्^३”, व्यत्ययेन आ^४ । बृहस्पतिस्त्वेत्यस्यार्थ माह—
“ब्रह्म वै बृहस्पतिरिति । 'बृहस्पतिः' बृहतो मन्त्रस्य पालयिता,
तदभिमनी देवता, गच्छतीं त्वां 'सुधे' सुखकरे । यत् सुखकर
तत् साधु, अतः “सुधे रम्णातु”—इति यदाह, तेन 'साधुना'
मार्गेण 'आवर्त्तयत्वित्येवाह' । “रुद्रो देवो वसुभिरिति । हे
सोमक्रयणि ! तव सुखं 'वसुभिः' सहितो 'रुद्र' 'आचके' काम-
यते । इति मन्त्रभागस्यार्थः । रुद्रौत्सुक्यप्रार्थनाया उपयोग
दर्शयति— “अप्रणाशयेति । शिष्ट गतम्^५ ॥ १ ॥

“अथ सप्तमं पद मिति^६ । यजमान मितरायत्विजोऽपेक्ष्य
'पर्युपविशन्ति'-इति बह्वचनम्, 'परि' परितः । 'सः' अध्वर्युः ।

१— वा० सं० ४ २१ दृष्टव्य ।

२— “रम्णाति सयमगकर्मा विसर्जनकर्मा वा”—इति निरु० १० १ ८ ।

३— आ० ध्या० ८५३ धा० ।

४— पा० सू० ३ १. ८५ ।

५— ११० ए० ५ पं० ।

६— का० श्रौ० सू० ७ ६. १८ क दृष्टव्यम् ।

होमाय हिरण्यनिधानं प्रशंसति— “न वा अनग्नाविति । हिरण्य-
स्याग्निरेतस्त्वं प्रागुक्तम् । होमसाधनं साज्यं प्रशंसति— वज्रो वा
इति । “एतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोमं मघ्नन्”—इत्यादि^१श्रुत्यन्तर-
प्रसिद्धिर्वज्रो वा इति ‘वै’-शब्देन द्योत्यते । ‘सृणुते’ हिनस्ति,
‘तां’ पदप्रदेशस्यां मृद मित्यर्थः ॥ ३ ॥

पदे समन्तकं होमं विधत्ते— “म जुहोत्यदित्या इति^२ ।
अयं मर्थः । हे आज्य ! ‘त्वा’ त्वाम् ‘अदित्याः’ पृथिव्याः ‘मूर्द्धन्’
मूर्द्धनि ‘आजिघर्षि’ सर्वतः चारयामि, जुहोमि । “ए चरण-
दौष्टो^३”, अत्र चरणं मर्थः । कीदृशे ? ‘पृथिव्याः’ अवयवभूते
‘देवयजने’ देवा इज्यन्ते अवेति देवयजनम् । ‘एतवत्’ एतोपेतम् ।
‘इडायाः’ गोः । इडेति गोनाम^४ । तस्याः सोमकयण्याः ‘पदं’
पादनिधानं मस्ति । अत इदं ‘स्वाहा’ स्वाहुतं मस्तु^५ । इडापदस्य
एतोपेतत्वं तैत्तिरीयके श्रुतम्— “यदेवास्यै पदात् एतं मपीड्यत
तस्मादेव माह”—इति^६ । मन्त्रं व्याचष्टे— “इयं वै पृथिव्यदिति-
रित्यादिना । ‘एतवत्स्वाहा’-इत्यस्य तात्पर्यं माह— “एतवद्धेत-
दिति । ‘एतत्’ एतेन मन्त्रभागपाठेन एतयुक्तं मेव मत् पुनराज्येन
चापि संयुक्तं स्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

१— तै० सं० ६. २. १. ७ । इहाप्युत्तरत्र “वज्रो वा व्याज्य मेतेन वै देवा
वज्रोऽज्येन पुरा प्राभिन्दन्”—इति ४. ४. ६ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १८ ख ।

३— शु० प० १४ धा० ।

४— निघ० २. ११. ७ ।

५— मन्त्र एव वा० स० ४. २२. १ ।

६— तै० स० ६. १. ८. ५ ।

पादस्य परिलेखन सार्थवाद विधत्ते— “अथ स्फ्य मादायेति^१ । स्फ्यस्य वज्रत्व तैत्तिरीयै स्फष्ट माम्नातम्— “इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्, स वेधा व्यभवत्, स्फ्यसृतीयं, रयसृतीयं, यूपसृतीयम्”—इति^२ । परिलेखनस्य त्रिरावृत्ति विधत्ते— “त्रिं कृत्व इति ॥ ५ ॥

परिलेखनमन्त्र विधत्ते— “स परिलिखतीति^३ । ‘अस्मे’-इत्यस्य तात्पर्यं माह— ‘यजमाने’-इति । ‘अस्मे’ अस्मदीये ‘यजमाने’ । सप्तमपदपाशो स्थात्या स्थापन समन्त्रक विधत्ते— “अथ समुल्लिख्येति^४ । हे पदपाशो । ‘ते’ तव ‘बन्धु’ स्नेहवन्ध ‘अस्मे’ अस्मदीये ‘यजमाने’ अस्त्विति मन्त्रार्थ^५ । “सुपा सुलुक्”—इत्युभयत्र सप्तम्या ग्रे-भाव^६ ॥ ६ ॥

“अथाप इति^७ । परिलिखितप्रदेशे अपा निनयन विधाय, प्रशंसति— “यचेत्यादिना । खनन हिंसात्मकत्वात् क्रूरीकरणम्, अपान्त्यौष्णनिवारकत्वाच्छान्तिरूपत्व प्रसिद्धम् । अत ‘शान्त्या अग्नि’ शान्तिरूपाभिरग्निं तत् क्रौर्यं शमितवान् भवति । निनयनस्य प्रयोजनान्तरम्— “तदग्निरिति ॥ ७ ॥

“अथ यजमानायेति । “पदं प्रयच्छतीति^८ । ‘पद’ म्यालीश्वं

१— का० श्रौ० सू० ७ ६ १६ इष्टव्यम्

२— तै० स० ६, १, ३ ११ ।

३— वा० स० ४ २० २ ।

४— का० श्रौ० सू० ७ ६ २० इष्टव्यम् । ५— वा० म० ४ २० ३ ।

६— पा० सू० ७ १, ३६ ।

७— का० श्रौ० सू० ७ ६ २१ क ।

८— का० श्रौ० सू० ७ ६ २१ ख ।

पदपांशुम् । 'रै'-शब्दार्थं माह— “पशवो वै राय इति । 'ले'-
इत्येतत्^१ सप्तम्यन्त मिति व्याचष्टे—“त्वयि पशव इत्येवैतदाहेति ।
अध्वर्युदत्तस्य पाशोः समन्वक प्रतियह विधत्ते— “तद्यजमान
इति^२ । 'मे राय' इति^३ पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

“अथाध्वर्युरात्मान मिति^४ । 'वय विद्यौष' इति^५ पूजार्थं
वज्रवचनम् । विद्युक्ता मा भूत्वा यौमेति । “यु मिश्रणामिश्रणयोः^६—
इत्यस्य क्षुडि मायोगादङ्भाव^७ ॥ ९ ॥

“अथ पव्या इति । 'प्रतिपराहरन्ति' प्रयच्छेयुरित्यर्थः । तथा
च कात्यायनः— “हत्वा पव्यै पद प्रयच्छति”—इति^८ । पव्री खलु
प्रतिष्ठानिलयनरूपा । गृहाणां वज्रत्वेऽपि प्रतिष्ठाया एकत्वादेक-
वचनम् । गृहं यथा धान्यादिनिक्षेपस्थान मेवं पव्यपीत्यर्थः ।
स्पष्ट मन्यत् ॥ १० ॥

“तां नेष्टेति । 'तां' गृहीतपांशुपतनीम् । 'तोत'—इति तोक-
समानार्थः । 'राय' धनानि, 'तोतः' पुत्र, स्त्रीकरोत्वित्यर्थः । यद्वा
'तोत' त्वत्तः, त्वयि रायः सन्त्विति शेष^९ । “अयैनां सोमक्रयण्येति ।
'एनां' पव्री 'सोमक्रयण्या' 'सह्यापयति' 'नेष्टा' । सोमक्रयणी
मेयम्, तया पव्री मनेन मन्त्रेण दर्शयेत् । गतिबुद्ध्याद्यर्थाभावात्^{१०}
सोमक्रयण्याः कर्मत्वाभावः । सह्यापन प्रशंसति— “वृषा वा इति ।

१— वा० सं० ४ २२, ४ ।

६— यदा० प० २३ धा० ।

२— का० थौ० सू० ७, ६ २२ ।

७— पा० सू० ६, ४, ७४ ।

३— वा० स ४, २२ ५ ।

८— का० थौ० सू० ७, ६ २४ ।

४— का० थौ० सू० ७, ६, २३ ।

९— वा० सं० ४ २२, ७ ।

५— वा० सं० ४, २२, ६ ।

१०— पा० सू० १, ४, ५२ ।

“दृषा वै सोम”-इति सोमो निर्दिष्टः । कस्तस्य प्रसङ्ग इति तच्चाह— “एष वा अचेति । ‘अच’ सोमक्रयप्रस्तावे सोमक्रयणा. सोमसम्पत्त्यर्थत्वात् । सैव ‘एष सोम’ । सोम इति विधेयस्य पुल्लिङ्गत्व मपेक्ष्यैष इति पुल्लिङ्गत्वम् । अतः ‘एतत्’ एतेन उभयोः सम्बन्धेन उत्पादनसमर्थं ‘मिथुन सेव’ सम्पादित भवति ॥ ११ ॥

“स सङ्घापयतीति । सङ्घापनमन्त्र पठति— “समख्ये देवेत्यादिना^१ । अच कात्यायन— “एना वाचयति सोमक्रयणा च समीक्ष्यमाणां समख्य इतीति^२ । मन्त्रस्थाय मर्थः । अहं ‘धिया देव्या’ धीर्देवी हि सोमक्रयणी प्रागुक्ता^३ । अतो वायूपया सोम-क्रयणा समख्ये दृष्टा भवामीत्यर्थः । “ख्या प्रकथने” इत्यस्य^४ लङुत्तमैकवचने “अस्यतिवक्ति”-इत्यादिना^५ अङ्, कर्मणि द्रष्टव्यः ; अत एवात्मनेपदम् । “दक्षिणासि यज्ञियासि”—इति प्रागुक्तत्वात्^६ दक्षिणापि सोमक्रयणी । अतः ‘उरुचक्षमा’ प्रभूतदर्शनया तथा समख्ये । अथ प्रत्यक्षवादः । हे सोमक्रयणि ! ‘मे आयुः मा प्रमोषीः’ । ‘मा उ अह’ अह मपि ‘तव’ आयु. मा प्रमोषिषम् । हे ‘देवि !’ ‘तव’ ‘सन्दृशि’ सन्दर्शने सति ‘वीर’ पुत्रं ‘विदेय’ लभेय । अथं मन्त्र आशी पर इत्याह— “आशिष मेवैतदिति । ‘वीर’-शब्दार्थं भाह— “पुत्रो वै वीरः”—इति ॥ १२ ॥

१— वा० सं० ४. २३ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. २६ ।

३— परस्तात् २ ४. १६ (१३३ ए०) ।

४— अथा० प० १० ५० धा० ।

५— पा० सू० ४. १. ५२ ।

६— वा० सं० ४. १६ मन्त्रव्याख्याने परस्तात् २ ४. १६ (१२२ ए०) ।

सोमकयण्या लक्षण मभिधातु माह— “सा या वभु पिङ्गा-
 चौत्यादिना । वभु’ पिङ्गाची सोमकयणी श्रेष्ठेत्यभिधातु माख्या-
 यिका माह— “यत्र वेति । गोमहम्वदक्षिणाविभागसमये ‘सहस्रं’
 वेधा ‘शैरयेता’ विभज्य प्रेरितवन्तौ । ‘ताम्’ अतिरिक्तां ‘वेधा’
 वभुरुणरोहिणीरूपेण चिविधा ‘प्राजनयताम्’ उदपादयताम् ।
 उत्पादनप्रकारस्तैत्तिरीयकेऽपि स्पष्ट भाषातः— “ता मधु प्रावे-
 शयन्सोमायो देहीति सा रोहिणी पिङ्गलैकहायनी रूपं कृत्वा
 चयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च ग्रतैः सहोदैत्”—इत्यादिना^१ । अतः
 ‘एतर्हि’ इदानीं मपि ॥ १२ ॥

चिविधायास्तस्या गोः मुख्यानुकल्पलभेदेन सोमकयणीत्वं
 प्रदर्शयितुं तदिभाग माह— “सा येति । ‘वभु’ चतुर्वर्णां, पिङ्गले
 अक्षिणी यस्याः सा ‘पिङ्गाची’, ‘सा’ सोमकयणार्हत्वात् ‘सोम-
 कयणी’ । ‘रोहिणी’ रोहितवर्णा, सा ‘वार्चग्री’ वृषहा इन्द्र,
 तद्देवत्या । इदानीं ततो ‘राजा सङ्ग्रामं जित्वा’ परकीयाद् राज्ञात्
 ‘यां’ रोहिणीम् ‘उदाकुर्वते’ स्वीकरोति^२, सा वार्चग्रीत्यर्थः ।
 ‘श्रेताची’ ह्यणसोचना, ‘सा पिष्टदेवत्या’ । ‘इद’ इदानीं ‘पिष्टभ्यः’
 अर्थाय ‘घ्नन्ति’ ॥ १३ ॥

इत्य विधानस्वरूप मभिधाय विनियोगप्रकार माह— “सा
 येति । वभु-पिङ्गाची सोमकये मुख्या । तदभावे ‘अक्षणा’ अय्यकरागा ।
 तदभावे ‘रोहिणी’ । सा यदि श्रेताची स्यात्, तादृश्याः ‘आशाम्’
 अपि ‘नेषात्’ न कुप्तात् । तच्च कात्यायनः— “सोमकयणी तिष्ठ-

त्यलक्षितायद्वाप्रवीतारब्जबद्धा यधु पिङ्गला, पिङ्गलाभावेऽरुणा,
अरुणाभावे रोहिण्यग्नेताक्षी”-इति^१ ॥ १५ ॥

सोमक्रयण्या गर्भात् प्राक् अवम्यानं मार्थसाद विधत्ते- “सा
स्यादप्रवीतेति । “वी गतिप्रजननकान्त्यशनखादनेपु^२”, अत्र प्रजनन
मर्थ । ‘अप्रवीता’ अगृहीतगर्भेत्यर्थ । ‘अयातयाक्षी’ अगतरमा ।
वज्रभिरसकृदुच्यमानाया अपि वाचो गतरसत्वं प्रसिद्धम् । अत
सोमक्रयण्या वायूपत्वादयातयाभ्या भवितव्यम्^३ । अत एकहायनी-
परिग्रहे गर्भरूपरसनिर्गमाभावात् वागानुगुण्य भवति । तस्माद्
अप्रवीता भवेत् । इत्य वर्णवयोविशेष मभिधाय अङ्गवैकल्याभाव
माह- “अवण्डाकूटेति । ‘वण्डा’ वर्द्धिष्णु, ‘अवण्डा’ तद्विपरीता
भवेत् । एव मुत्तरत्रापि । ‘कूटा’ एकगृह्णी, ‘काणा’ एकाक्षी,
‘कर्णा’ क्षिन्नकर्णा, ‘लक्षिता’ तप्ताय गलाकया विहिता, ‘सप्त
शफा’ एकस्मिन् पादे एकेन शप्तेन हीना, उक्तदोषवर्जिता ।
‘एकरूपा’ उक्तदोषवर्जितत्वं मेवैकरूप्यम्, सम्पूर्णावयवदेत्यर्थ^४ ॥ १६ ॥
४ [३ १] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

१-का० श्री० सू० ७ ६ १४ द्रष्टव्यम् । २- अदा० प० ३८ धा० ।

३- “वाग वा एषा सोमक्रयणी”-इति तै० स० ६ १ ७ ८ ।

४- तैत्तिरीयेऽप्येव मेव ६ १ ७ १६-१८ द्रष्टव्यम् ।

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

पदः समुप्य पाणी ऽश्रवनेनित्ते । तद्यत्पाणी ऽश्रवने-
नित्ते वृजो वा ऽश्राज्यः रुतः सोमो नैदुज्जेणाज्येन
रुतः सोमः दिनुसानुीति तुस्मात् पाणी ऽश्रवने-
नित्ते ॥ १ ॥

अथास्याः हिरण्यं बध्नीते । इयं वा ऽइदं नु तृतीय
मस्ति सत्युच्चैवानृतं च सत्यु मेव देवा अमृतं मनुष्या
अग्निरेतसं वै हिरण्यः सत्येनाः शूनुपस्पृशानि सत्येन
सोमं पुरादणानुीति तुस्माद्वा ऽअस्याः हिरण्यं
बध्नीते ॥ २ ॥

अथ सम्प्रेष्यति । सोमोपनुहन माहर सोमपर्याणुहन
माहरोष्णीप माहरेति स युदेव शोभनं तुत्सोमोपनु-
हनः स्याद्वासो ह्यस्यैतद् भवति शोभनुः ह्येतस्य*
व्वासः स यो हैनः शोभनेनोपचरति शोभते ह्यथ य
आह युदेव किञ्चेति युदैव किञ्च भवति तुम्हाद्युदेव
शोभनं तुत्सोमोपनुहनः स्याद्युदेव किञ्च सोमपर्या-
णुहनम् ॥ ३ ॥

युद्युष्णीपं ब्विन्देत् । उष्णीपः स्याद् युद्युष्णीपं नु†

विन्देत्सोमपर्याणुहनस्यैव ह्यङ्गुलं वा* व्यङ्गुलं वावदन्ते-
दुष्णीषभाजनु मध्वर्युर्वा युजमानो वा सोमोपनुहना
मादत्ते यु एव कुश्व सोमपर्याणुहनम् ॥ ४ ॥

अथाग्रेण राजानं विचिन्वन्ति । तदुदकुम्भ उपनि-
हितो भवति तद् ब्राह्मण उपास्ते तदभ्यायन्ति
प्राञ्चः ॥ ५ ॥

तदायुत्सु व्वाचयति । एषु ते गायत्रो भाग इति मे
सोमाय ब्रूतादेषु ते तैष्टुभो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेषु
ते जागतो भाग इति मे सोमाय ब्रूताच्छन्दोनामुनाः†
साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूतादित्येकं वा ऽएषु
क्रीयमाणोऽभिक्रीयते छन्दसा मेव राज्याय छन्दसा‡
साम्राज्याय ध्रुन्ति वा ऽएन मेतद् युदभिपुण्वन्ति तु
मेतदाह छन्दसा मेव त्वा राज्याय क्रीणामि छन्दसा‡
साम्राज्याय नु वधायेत्यथेत्य प्राङ्मुपविशति॥ ६ ॥

सोऽभिमृशति । आस्माकोऽसौति स्व इव ह्यस्यैतद्
भवति यदागतस्तस्मादाह्मास्माकोऽसौति शुक्रस्ते ग्रह्य॥
इति शुक्रः ह्यस्माद् ग्रहं ग्रहीष्यन् भवति विचितस्त्वा
विचिन्वन्तिवृति सर्व्वत्वायैतदाह ॥ ७ ॥

* 'वा'-इति वेवर-दृष्टः ।

† 'सोमोपनुह'-इति ग, घ ।

‡ 'ब्रूताच्छन्दोनामुनाः'-इति सा०-सम्मत इति ढा० वेवरः ।

§ 'प्राङ्मुपविशति'-इति ग, घ ।

॥ 'ग्रह्य'-इति क, सा०-सम्मतश्च ।

अथ हैके । तृणं वा काष्ठं वा विक्ष्वा*यास्यन्ति तदु
तथा न कुर्यात् क्षत्रं वै सोमो विडन्या ओपधयोऽन्नं वै
क्षत्रियस्य विद स युवा असितु मनुहायाच्छिद्य परास्ये-
देवं तत् तुस्माद्भ्येव मृशेद्विचितस्त्वा विचिन्वन्विति
तद्य ऽण्वास्य विचेतारस्तु ऽएनं विचिन्वन्ति ॥ ८ ॥

अथ व्यासः । द्विगुणं वा चतुर्गुणं वा प्राग्दशं
वोद्गदशं वोपस्तृणाति तद्राजानं मिमीते स यद्राजानं
मिमौते तुस्मान्माचा मनुष्येषु मात्रो यो चाप्यन्या-
माचा ॥ ९ ॥

सावित्र्या मिमीते । सविता वै देवानां प्रसविता
तथो हास्मा ऽएषु सवितुप्रसूत एषु क्रयाय भवति ॥ १० ॥

अतिच्छन्दसा मिमीते । एषा वै सुर्वाणि छन्दाःसि
यदुतिच्छन्दास्तुथो हास्यैष सर्वैरेव छन्दोभिर्मितो भवति
तुस्मादुतिच्छन्दसा मिमीते ॥ ११ ॥

सु मिमीते । अभि त्वं देवः सवितार मोण्योः कवि-
कतु मुर्चाभि सत्यसवः रत्नधा मभि प्रिय मतिं कविम् ।

* 'भिक्षा'—इति सा०—सम्मतः ।

। 'प्राप्तो'—इति क, ख ; सायणागमनोऽप्य याठ इति डा० वेदार्थः ।

। 'कवि'—इत्यनुसारात् याठः क-ख-गुणकयो, डा०—वेद-दृष्टयः ।

जर्द्धा युस्यामुतिर्भा ऽश्रुदिद्युतत्सुवीमनि हिरण्यपाणि-
रमिमौत सुक्रुतुः कृपा स्वरिति ॥ १२ ॥

एतुया सुर्व्वाभिः । एतुया चतसृभिरेतुया तिसृभि-
रेतुया द्वाभ्या मेतयैकयैतुयैवैकयैतुया द्वाभ्या मेतुया
तिसृभिरेतुया चतसृभिरेतुया सुर्व्वाभिः समुस्याञ्जलि-
नाध्यावपति ॥ १३ ॥

स वा ऽउदाचं न्याचं मिमीते । स युदुदाचं न्याचं
मिमौत ऽइमा एवैतुदङ्गुलीर्नानाजानाः करोति तुस्मा-
दिमा नाना जायन्तेऽयं युत्सह सुर्व्वाभिर्मिमौते*
सुऽश्लिष्टा इव ह्रैवेमा जायेरंस्तुस्माद्वा ऽउदाचं न्याचं
मिमौते ॥ १४ ॥

युद्देवोदाचं न्याचं मिमीते । इमा एवैतन्नानावीर्याः
करोति तुस्मादिमा नानावीर्यास्तुस्माद्वा ऽउदाचं न्याचं
मिमौते ॥ १५ ॥

युद्देवोदाचं न्याचं मिमीते । विराज मेवैतुदर्वाचीञ्च
पुराचीञ्च युनक्ति पुराच्यह देवेभ्यो यज्ञं ब्रुहत्यर्वाची
मनुष्यानवति तुस्माद्वा ऽउदाचं न्याचं मिमीते ॥ १६ ॥

अथ युद्दशकृत्वो मिमीते । दृशाक्षरा वै विराड्
वैराजः सोमस्तुस्मादशकृत्वो मिमीते ॥ १७ ॥

* 'मिमौते'—इति च डा०—वेदर—दृष्ट पाठ ।

अथ सोमोपनुहनस्य । समुत्पाय्यान्तानुष्णीषेण
व्विग्रथ्नाति प्रजाभ्यस्त्वेति प्रजाभ्यो ह्येनं क्रीणाति स
युदेवेदः शिरश्चाऽसौ चान्तरुपेनित मिव तुदेवास्येतत्
करोति ॥ १८ ॥

अथ मध्येऽङ्गुल्याकाशुं करोति । प्रजास्त्वानुप्राण-
न्विति त मयतीव वा ऽएन मेतुत् समायुच्छन्नप्राण
मिव करोति तुस्यैतदुत एव मध्यतुः प्राण मुत्सृजति तं
तुतः प्राणन्तं प्रजा अनुप्राणन्ति तुस्मादाह प्रजास्त्वानु-
प्राणन्विति तुऽ सोमविक्रयिणे प्रयच्छत्यथातः पुणन-
स्यैव* ॥ १९ ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

प्रासङ्गिक मभिधायेदानीं मध्वयोः पात्रे पांसुप्रक्षेपानन्तरं
हस्तप्रक्षालनं विधत्ते— “पदं समुप्येति” । अवनेजन मुदकेन शोध-
नम् । उक्तावनेजनं सोमहननपरिहारत्वेन प्रशंसति— “तद्यत् पाणी
इति । “दृतं वै देवा वज्रं हत्वा सोम मघ्नन्”—इति श्रुतेः^१
आज्यस्य वज्रत्वम् । सोमस्य यागसाधनद्वारेण सर्वोपधौयत्वेनात्रा-

* ‘पुणनस्यैव’—इति ग, घ ।

१— का० थौ० ख० ० ६. २० क ।

२— तै० सं० ६. २. २. ७ । इष्टाप्पुत्तरत्र ७. ७ ६ दृश्यम् ।

द्यात्मकतया च सर्वजगदुत्पादकत्वात् रेतस्त्वम् । एतस्य हिमानर्ह-
त्वाद्, यजनीयाज्यस्य सोमघातकत्वात्, सोमहतिपरिहाराधावनेजन
कर्त्तव्य मिति स्तुति ॥ १ ॥

अध्वर्यो स्वाहुल्या हिरण्यबन्धन विधाय प्रशंसति— “अथास्या
मिति^१ । ‘अस्याम’-इत्यनामिकाहुल्या मभिनयेन प्रदर्शनम् ।
हिरण्यस्य देवमन्त्रद्वारा सत्यत्वाभिधानाय सत्यानृतद्वैविध्याभिधा-
नम् । उक्त हिरण्यस्याग्निरेतस्त्वम्^२ । उक्तप्रकारेण हिरण्यस्य सत्यत्वात्
तेन ‘अश्लुपस्पृशानि’ अभिषवाप्यायनादिषु । तेन ‘सोम’ ‘पराह-
णानि’ व्यापारयाणि । उपस्पृशान्युपयोगाय हिरण्य धारयेदित्यर्थ^३ ।
पाणेर्हिरण्यबन्धनस्य कान्तविकल्प कात्यायनो दर्शयति— “हिरण्य
बध्नीतेऽनामिकाया माप्यायनाभिषवाऽश्वदाभ्येषु वा^४”-इति^५ ॥ १ ॥

सोमार्थ मध्वर्यो मन्त्रेषु दर्शयति— ‘अथ मन्त्रेयतीति^६ ।
सोम उपनह्यते येन तत् ‘सोमोपनहन’ सोमबन्धनवस्त्वम् । ‘सोम-
पर्याणहनम्’ शकटेन सह सोमस्य परितो बन्धनवास । ‘उष्णीष’
सोमोपनहने स्थापितस्य सोमस्य बन्धनार्थं वाम । ‘यद्’ वस्तु
‘शोभन’ बद्धमूल्यम्, तत् ‘एव’ सोमोपनहन कर्त्तव्यम् । तथा च
कात्यायन— ‘शोभन सोमोपनहन मिति^७ । आपस्तम्बस्तु सौम
कर्त्तव्य मित्याह— “सौम वामो द्विगुण चिगुण वा^८”-इत्यादिना^९ ।

१— का० श्रौ० सू० ७ ६ २० ख । २— पुरस्तात् १२० पृ० १४ प० ।

३— ‘य’-इति जर्मन-मुद्रितपाठ । ४— का० श्रौ० सू० ७ ६ २८ ।

५— का० श्रौ० सू० ७ ० १ । ६— का० श्रौ० सू० ७ ० १ ।

७— आप० श्रौ० सू० १० १४ ० ।

शोभनत्वे उपपत्ति माह— “वासो ह्यस्यैतद् भवतीति । सोमस्याच्छा-
दनार्थत्वाच्छोभनेन भवितव्यम् । अतस्तेनोपचरस्यपि शोभनवस्त्रा-
दिना स्वयं शोभते । विपर्यये चेप माह— “अथ य आहेति ।
यत् किञ्चिद् वासोऽत्र सोमाय नयेति^१ ब्रुवन्, स्वयं यत् किञ्चिद्
भवति, लोकेरविदिताभासो^२ भवतीत्यर्थः । सोमपर्याणहने नायं
नियम इत्याह— “यदेव किञ्चेति ॥ ३ ॥

उष्णीषस्थाने विकल्प माह— “यद्युष्णीषं विन्देदिति^३ । उष्णी-
षस्य स्त्रीकारः कर्त्तव्य इति शेषः । कर्त्तितवस्त्रांशः ‘उष्णीषभाज-
नम्’ उष्णीषस्थाने भवतीत्यर्थः । आनीतानां मध्ये सोमक्रयस्थानं प्रति
सोमोपनहनस्यादान मध्वर्युयजमानयोरन्यतरेण कर्त्तव्य मित्याह—
“अध्वर्युर्वेति^४ । सोमपर्याणहनस्यादाने तु न नियमः^५ ॥ ४ ॥

“अथाग्रेणेति । ‘अग्रेण’ प्राचीनवंशस्य पुरोदेशे, उपरवप्रदेशे
इत्यर्थः । ‘विचिन्वन्ति’ साधयन्ति, अनुपादेयांशं मपनयन्ति ।
‘तत्’ तत्र क्रयप्रदेशे निहितोदककुम्भस्य समीपे ‘ब्राह्मणः’ सोम-
विक्रयी निवसेत्, ‘तत्’ स्थानं प्रत्यभिगच्छन्ति^६ । ‘प्राञ्चः’ सोम-
क्रयप्रदेशाभिमुखाः ॥ ५ ॥

१— ‘वासोमात्रं मानयेति’—इति क ।

२— ‘रविदितप्रभासो’—इति, ‘रविदित आभासो’—इति च, क ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ७. ४ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ७. ५ ।

५— अत एव सूत्रितं काव्यापनेन ‘अन्य इतरे’—इति (७. ७. ६.) ।

६— का० श्रौ० सू० ७. ७. ७ ।

“तदायत्स्विति । ‘आयत्सु’ चत्विग्यजमानेषु क्रयदेश समा-
 गच्छत्सु अध्वर्युर्धजमानम् “एष ते”— ‘इति’ अमु ‘वाचयति’
 वाचयेत् । अय मर्य । हे सोम । ‘ते’ तव भागः । ‘गायत्र.’ प्रात-
 स्सुवने गायत्र्या भस्मन्धी भवति । अतो गायत्र्यादिदेवताप्रौढ्यार्थ एव
 तव क्रथो न वधार्थ इत्यभिप्रायः । ‘इति’ एव रूप सोमस्तुत्यात्मक
 ‘मे’ वचन ‘सोमाय’ ‘ब्रूतात्’ हे अध्वर्यो । ब्रूहि । एव मुत्तरयो-
 रपि द्रष्टव्यम् । “गायत्र प्रातस्सुवनम्”—“त्रैष्टुभ माध्यन्दिन सवनम्”—
 इत्यादिश्रुत्या प्रातस्सुवनादीना गायत्र्याद्यभिमानात्तत्सुवनार्हाणां
 गायत्र्यादिसम्बन्धः । ‘कन्दोमाः’ चतुर्विंशत्युत्तरवारिंशाष्टचत्वारिंशः,
 तेषां ‘कन्दोमानां’ ‘साम्राज्य गच्छ’ । सोमगतचतुर्विंशत्यादिसङ्ख्या-
 साम्याद् गायत्र्यादयः ‘कन्दोमाः’, तेषां साम्राज्यप्राप्तिर्नाम सवन-
 प्रयप्राप्तिरेव, “गायत्र प्रातस्सुवनम्”—इत्यादिश्रुतेः^१ । श्रिष्ट पूर्ववत् ॥

एतत् प्रशंसति— “एक वा एष इति । ‘एष.’ ‘क्रीयमाण’
 क्रयेण सम्पाद्यमान’ सोम. ‘एक वै’ एकं खलु प्रयोजनम् ‘अभि’

१— वा० स० ४ २४ १ ।

२— ‘स्तुत्यात्मक मेव वचन मे सोमाय’—इति छ ।

३— तै० स० २. २. ६. ५ । छा० ब्रा० ५. १६. १ । ऐ० ब्रा० ६. १. २ ।

४— ‘कन्दोभिर्गायत्रीविष्टुषजगतोभिरत्तरसङ्ख्यादारेण उपमीयन्ते इति
 चतुर्विंशत्युत्तरवारिंशाष्टचत्वारिंशः साम्राज्यगच्छे (ऐ० ब्रा०
 ५. २१.) । तदेव चतुर्विंशत्युत्तरवारिंशाष्टचत्वारिंशाम्यास्रय
 सोमाश्चतुर्विंशत्युत्तरवारिंशाष्टचत्वारिंशाम्यास्रय
 साम्राज्यगच्छे (३ प. ६-२१, २२, २३.) ।

५— इतोया टोप्यनो दृष्ट्या ।

लक्ष्य 'क्रीयते' विक्रीयते, अभिषवादिना रसात्मना संस्क्रियते ।
किं तदेक मिति, तदुच्यते— 'कन्दसां राज्याय' तन्नाप्तये । न
केवलाय राज्याय, किन्तु 'साम्राज्याय' । प्रोत्साहनस्यार्थवत्तायै
बाधप्रसक्तिं दर्शयति— "घ्नन्ति वेति । वस्तुत एव सत्यपि सोम-
भौत्यपगमाय 'तं' सोमं प्रति 'एतत्' कन्दसां साम्राज्य मिति
वाक्यम् 'आह' । कि मिति 'कन्दसा मेव राज्याय त्वा क्रीणामि'
इत्याह, 'न वधायेति' । "अथेत्यादि । 'अथ' सोमम् 'एत्य' 'प्राङ्'
प्राङ्सुखः 'उपविशति' ॥ ६ ॥

"सोऽभिमृशतीति" । "आस्माकोऽसि" —इत्यादिना^१ सोम
मभिमृशेत् । हे सोम ! त्वम् 'आस्माकोऽसि' आस्माकं सम्बन्ध्यसि ।
"तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ"—इत्यण्^२, तत्सन्नियोगेनास्माका-
देशश्च । 'एतत्' एतेन पाठेन 'स्व इव' य एव 'भवति', 'शुक्रः'
शुक्राख्यः, 'ते' 'गृह्यः' गृहीतव्यः । "प्रत्यपिभ्यां गृहेः"—इति^३
अनुपसृष्टादपि गृहेऽन्वयः क्यप्, पाद्य इत्यर्थः । "अमात्योऽसि
शुक्रस्ते गृहः"—इति तैत्तिरीयकम्^४ । 'विचितः' विचयनस्य शोध-
नस्य कर्तारः 'ते' त्वां 'विचिन्तु' शोधयन्तु^५ । विचिन्तित्वेव
विवेके मतिः वैगुण्यासम्भवात् सर्वत्र कात्स्न्यं भवति ॥ ७ ॥

विवेचने विषये पचान्तरं सुपन्यस्य निराचष्टे— "अथ हैक

१— का० श्रौ० सू० ७. ७. ८ क । २— का० श्रौ० सू० ७. ७. ८ ख ।

३— वा० सं० ४. २४. २ ।

४— पा० सू० ४. ३. २ ।

५— पा० सू० ३. १. ११८ ।

६— ते० सं० १. २. ६. १ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. ७. १० ।

इति^१ । ‘अच’ सोमविवेचनविषये सोममध्यगतं ‘दणं वा काष्ठं वा’
‘भित्त्वा’ सोमसकाशाद् भेदं कृत्वा वह्निः प्रक्षिपन्ति । अच चैकं दोष
माह—“अच वै सोमः इति । सोमस्य चचत् श्रूयते—“यान्येतानि
देवत्रा चत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः”—इत्यादिना^२ । इय प्रसिद्धिः
“अच वै”—इति ‘वै’-शब्देन द्योत्यते । ‘यमित’ यस्तम्, भुञ्जितम्^३
‘अनुहाय’ गृहीत्वा, ‘आच्छिद्य’ पृथक्-कृत्य ‘परास्येत्’ वह्निः
प्रक्षिपेत् । यस्मात् सोमान्तर्गतं दणदिक सोमस्यान्नम्, ‘तस्मात्’ स्वय
मविवेचयन् यजमानोऽभ्यवमर्शं मेव कुर्यात्, शोधनार्थन्तु ‘विचिन्व-
न्विति’ पठेत् । अच सूत्रम्—“प्रादुपविश्यास्माकोऽसीति सोम
मास्रभते न विचिनोत्यतस्तृणकाष्ठापासन मेके”—इति^४ ॥ ८ ॥

“अथ वास इत्यादि । ‘वासः’ सोमोपहननार्थं दशावस्त्रायम् ।
‘प्राग्दशं वा, उदग्दशं वा’ प्रागद्य सुदगद्यं वेत्यर्थः^५ । आसृते वाससि
सोमोन्मानं विधत्ते—“तद्राजान मिमीते”—इति^६ । ‘तत्’ तत्र
वाससि । ‘तस्मात्’ सोमोन्मानात् हेतोः ‘मनुष्येषु’ ‘माचा’
षण्वत्यङ्गुल्यादिरूपा, इदानीं वर्त्तत इत्यर्थः । माचा यैवाच सोमे,
सा मनुष्येषु; सोमस्याखिलजगत्कारणत्वात् । न केवलं मनुष्यगतैव,
अपि तु ‘यो चापि’ यैव खलु ‘अन्या’ पक्षिमृगवृक्षादिगता, सापि
सोममाचात्मिकैव ॥ ८ ॥

१— का० श्रौ० सू० ०. ०. ११ ।

२— उपरिष्ठाद् (१३. ३. २. १३.) इत्यर्थम् ।

३— ‘भुञ्जितम्’—इति ह ।

४— का० श्रौ० सू० ०. ०. ८-११ ।

५— का० श्रौ० सू० ०. ०. १२ ।

६— का० श्रौ० सू० ०. ०. १३ ।

विधीयमानोन्मानमन्त्र देवताद्वारा प्रशंसति— “सावित्र्या
मिमौत इति । ‘देवानां’ मध्ये ‘सविता’ सर्वकर्मविषयानुज्ञा-
प्रदः ॥ १० ॥

मन्त्रगतं छन्दः प्रशंसति— “अतिच्छन्दसेति । अष्टिरतिशङ्करी
वास्य छन्दः, अतोऽतिच्छन्दस्त्वम् । एतस्मिन् छन्दसि चतुर्णां चतुर्णां
मन्त्राणां परित्यागेनाधस्तनानां छन्दसा सुत्पत्तेः सर्वच्छन्द-
स्त्वम् ॥ ११ ॥

इदानीं मन्त्र विधत्ते— “स मिमौतेऽभित्यं देव मिति’ ।
मन्त्रस्याय मर्थः । ‘त्य’ तं ‘सवितार’ ‘देवम्’ ‘अभ्यर्चामि’ इति
सम्बन्धः । कौटुम्भम् ? ‘ओष्णो,’ अविश्रान्तः, द्यावापृथिव्योर्मध्ये
वर्त्तमान मित्यर्थः । ‘कविकतु’ क्रान्तकर्माणम्, ‘सत्यमव’ सत्यानु-
ज्ञम्, ‘रत्नधां’ रमणीयानां फलानां धारकम्, ‘अभि’ अभितः
‘प्रियम्’, ‘मति’ मननवन्तम्, ‘कवि’ क्रान्तप्रज्ञम् । ‘यस्य’ सवितुः
‘अमतिः’ अन्येषां मविषया मतिः, ‘भाः’ च, अथवा अमतिविशे-
षणम्, भासमाना सा ‘ऊर्द्धा’ ‘अदिद्युतत्’ द्योतते । किमर्थम् ?
‘सवीमनि’ प्रसवे निमित्तभूते सति, अनुज्ञार्थं मित्यर्थः । स
तादृश ‘स्वरण,’ शोभनगमन आदित्य ‘क्षपा’ क्षपया ‘हिरण्य-
पाणिः’ सन् ‘अमिमौत’ मिमौते, सोमोन्मान करोति, करोति-
त्यर्थः ॥ १२ ॥

दशकृत्व उन्मानेऽप्यय मेव मन्त्र इत्यादिशङ्कान्प्रकार दर्शयति—

“एतया सर्वाभिरिति’ । ‘एतया’ “अभि त्वं देवम्”— इत्यनयैव
 ‘सर्वाभिः’ अङ्गुलीभिः पञ्चभिः मिमीते । ‘एतया’ एव ‘चतसृभिः’
 अथङ्गुलीभिः मिमीते । एव सवरोदकमेणैकैकाङ्गुल्युत्सर्गेण पञ्चवारं
 मीत्वा पुनरारोहणक्रमेणैकैकाङ्गुलिसंयोजनेन पुनरेतयैवर्चा पञ्चवारं
 मिमीते । एव दशवारं मुन्नाय, अनन्तर पाणिद्वय ‘समस्य’
 अञ्जलिं कृत्वा, तेनैकवारं मभिमितस्य सोमस्योपरि ‘आवपति’ ।
 शिष्टं सर्वं प्रक्षिपेत् । अत्र सूत्रम्— “सर्वाभिः प्रथमं बहुष्वप्रभृति
 चैकोत्सर्गं द्विः कनिष्ठिकयैकोपचयश्चाञ्जलिना दशमं मन्यद्वाध्या-
 वपयुतेः”—इति । मानस्य दशमस्यैव स्वरूपमानत्वादाधिक्ये मति
 दशमस्यैवाविरोधात् सूत्रकारेणाञ्जलिना दशमं मन्यदेति विकल्पि-
 तम् ॥ १२ ॥

अङ्गुलीनां क्रमेणोत्सर्गं संयोजने च कृते योऽर्थमिद्धो मान-
 विषयः समञ्जनप्रसारणभावः, तं मनूय वङ्गधा प्रशंसति— “स वा
 उदाच न्याच मित्यादिना । ‘उदाच न्याचम्’ अङ्गुलीः ममच्य प्रसार्य
 चेत्यर्थः । ‘तत्’ तेनोक्तप्रकारमानेन ‘अङ्गुलीः’ ‘नानाजानाः’
 पृथक्-पृथक्-जन्मवत्यः ‘करोति’, कर्मफलभोगार्थत्वात् स्पष्टे ।
 व्यतिरेके दोष माह— “अथ यत् सचेति । ‘सर्वाभिः’ मंहताभि-
 रङ्गुलीभिः दशवारं मपि मानं यदि कुर्यात्, तथा सति ‘सन्निष्टा’
 परस्परसहता एवाङ्गुलयो ‘जाघेरन्’ ॥ १४ ॥

“यदेवोदाच मिति । उक्तरीत्या मानेन तु ‘नानावीर्याः’
 पृथक्-पृथक्-कार्यसमर्थाः ‘करोति’ ॥ १५ ॥

“यदेवेति । “विराज मेवैतदवाचीं च पराचीं च युन-
 क्रीति । ‘एतत्’ एतेन अवाक्-पराग्-गतेन विराट्कुन्दोदेवता मेव
 सङ्ख्याद्वारा अवाक् च पराक् च सोमे योजितवान् भवत्यध्वर्युः ।
 सा सोमयुक्ता विराट् । “पराच्यहेति । ‘अह’-इति विनियष्टार्था
 निपातः^१ । ‘पराचौ’ पराभूता ऊर्द्धमुखी सती, उदञ्चनमामर्थ्येन
 ‘यज्ञं’ सोमरसं ‘देवेभ्य’ ‘वहति’; तथैव ‘अवाची’ अवाङ्मुखी
 सती, समञ्चनमामर्थ्येन ‘मनुष्यान्’ अलिगादीन् ‘अवति’ ॥ १६ ॥

मानगतसङ्ख्यां प्रशंसति— “अथ यद् दशकत्वं इति । विराजो
 दशाक्षरत्वं प्रसिद्धम् । सोमोऽपि दशमङ्ख्याकैर्द्रव्यैः क्रीयमाणत्वेन
 सङ्ख्याद्वारा विराट्मन्वन्वाद् ‘वैराजः’ ॥ १७ ॥

“अथ सोमोपनहनस्येत्यादि । ‘अन्तान् समुत्पार्य’ अधःप्रसा-
 रितस्य वस्त्रस्य पर्यन्तप्रदेशान् एकच (उच्च^१) सङ्गृह्य ‘उष्णीषेण’
 घन्यं कुर्यात्^२ । तच्च मन्त्रः— “प्रजाभ्यस्त्वेति” । ‘प्रजाभ्यः’ सद-
 स्येभ्य अलिग्भ्यः । उष्णीषेण घननं प्रशंसति— “स यदेवेद्
 मिति । गिरस अमयोद्यान्तराक्षप्रदेशो यथा विलग्न इव वर्त्तते,
 एवं घन्यकरणेन^३ क्षतवान् भवति ॥ १८ ॥

घन्यमध्ये सुविरं समन्त्रकं विधत्ते— “अथ मधोऽहुस्येति ।
 ‘मधो’ सोमघन्यमध्ये । सुविरप्रदानेन ‘प्राणन्तं’ ‘तं’ त्वां सर्वाः ‘प्रजाः’
 अपि ‘अनु प्राणन्तु’ ‘इति’ । ‘ममायस्यन्’ अन्तान् सङ्गृह्यन् ‘तम्’

१— निह० १. २. ३ दय्यम् । २— यथोऽधिकपाठः ह-पुस्तकमाने ।

३— का० श्रौ० सू० ०. ०. २० ।

३— वा० सं० ३. २५. २ ।

४— ‘मन्योकरणेन’-इति घ, च ।

‘अयतीव’ ग्लापयतीव ‘अप्राण’ सोम प्राणरहितम् ‘दव’ करोति^१,
 अतएव उपद्रवसम्भवाद्भेतो तत्परिहाराय देहमध्ये उच्छ्वासरूप
 ‘प्राणम्’ उद्गमयति । ‘तस्मात्’ भजास्वेति^२ मन्त्र पठेत् । ‘त’ सोमो-
 पनहनवस्त्रे बद्ध सोम सोमविक्रयिणे प्रयच्छति^३ । अथात पणन-
 स्यैव, विधिरुच्यत इति शेष ॥ १८ ॥ ५ [३ २] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

स वै राजानं पणते । स यद्राजानं पणते तस्मादिदं
 सकृत्सुर्वं पुण्यं सु आह सोमविक्रयिन् क्रुय्यस्ते सोमो
 राजाऽऽहुति क्रुय्य इत्याह सोमविक्रयी तं वै ते क्रीणा-
 न्तीति क्रीणीह्वीत्याह सोमविक्रयी कलुया ते क्रीणा-
 न्तीति भूयो वा ऽश्रुतः सोमो राजार्हतीत्याह सोम-

विक्रयी भूय एवातः सोमो राजार्हति महांस्त्वेव
गोर्महिमेत्यध्वर्युः* ॥ १ ॥

गोवै† प्रतिधुक्‡ । तुस्यै ऋतं तुस्यै शूरस्तुस्यै दुधि
तुस्यै सुस्तु तुस्याऽऽतुञ्चनं तुस्यै नुवनीतं तुस्यै घृतं
तुस्याऽऽमिक्षा तुस्यै व्याजिनम्‡ ॥ २ ॥

शफेन ते क्रीणानीति । भूयो वाऽऽतः सोमो
राजार्हतीत्याह सोमविक्रयी भूय एवातः सोमो
राजार्हति महांस्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्युरेतान्येव दुश
व्वीर्याण्युदात्यायाह पदा तेऽर्जेन ते गुवा ते क्रीणा-
मीति क्रीतः सोमो राजेत्याह सोमविक्रयी व्वयाऽसि
प्रब्रूहीति ॥ ३ ॥

सुऽआह । चन्द्रं ते व्वस्त्रं ते छागा ते धेनुस्ते
मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेऽन्या इति स युदर्वाक् पुणन्ते
परः सम्पादयन्ति तुस्मादिदुः सक्तसुर्वं पुण्य मर्वाक्
पुणन्ते परः सम्पादयन्त्युष युदध्वर्युरेव गोव्वीर्याण्युदा-
चुष्टे न सोमस्य सोमविक्रयी महितो वै सोमो देवो हि
सोमो ऽथैतुदध्वर्युर्गां महयति तुस्यै पुश्वन्वीर्याणि

* 'ध्वर्युः'—इति ग, घ ।

† 'प्रतिधक्'—इति ग, घ ।

‡ 'व्याजिन'—इति क, 'व्याजिनः'—इति ग, घ ।

क्रीणादिति तुस्मादध्वर्युरेव गोर्वीर्याण्युदाचुष्टे न
सोमस्य सोमविक्रयौ* ॥ ४ ॥

अथ यत्पुञ्चकृत्व पुणते । संवत्सरुसम्मितो वै यज्ञ
पुञ्च वा ऽच्यतुव संवत्सरस्य तु पञ्चभिराप्नोति तुस्मात्
पुञ्चकृत्व पुणते ॥ ५ ॥

अथ हिरण्ये वाचयति । शुक्रं त्वा शुक्लेण क्रीणा
मीति शुक्रः ह्येतच्छुक्लेण क्रीणाति यत् सोमः हिर-
ण्येन चन्द्रं चन्द्रेणेति चन्द्रः ह्येतच्चन्द्रेण क्रीणाति यत्
सोमः हिरण्येनामृतं ममृतेनेत्यमृतः ह्येतदमृतेन
क्रीणाति यत्सोमः हिरण्येन ॥ ६ ॥

अथ सोमविक्रयिण मभिप्रुकम्पयति । सगमे ते
गौरिति युजमाने ते गौरित्येवैतुदाह तद्युजमान
मभ्याहृत्य न्यस्यत्यस्मे ते चन्द्राणोति सु आत्मन्नेव व्यौर्य
धत्ते शुरीर मेव सोमविक्रयौ हरते तत् तुत सोम
विक्रय्यादत्ते ॥ ७ ॥

अथाजायां प्रतौचीनमुख्यां वाचयति । तुपसस्तनू-
रसीति तुपसो ह वा ऽप्या प्रजापते सुभूता युदजा
तुस्मादाह तुपसस्तनूरसीति प्रजापतेर्वर्णं इति सा यत्
त्रि संवत्सरस्य त्रिजायते तेन प्रजापतेर्वर्णं परमेण

पशुना क्रीयस ऽहुति सा यत् त्रिः संवत्सरस्य द्विजायते
तेन परमुः पशुः सहस्रपोयं पुषेय मित्याशिष मेवैतदा-
शास्ते भूमा वै सहस्रं भूमानं गच्छानृत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

स वा ऽअनेनैवाजां प्रयच्छति । अनेन राजान
मादत्त ऽआजा ह वै नामैषा यदुजैतुया ह्येन मन्तत
आजति* ता मेतत् परोक्ष मजेत्याचक्षते ॥ ९ ॥

अथ राजान मादत्ते । मित्रो न एहि सुमित्र धुति
शिवो नः शान्त एहीत्येवैतदाह तं युजमानस्य दक्षिण
ऽज्जु प्रत्युह्य वासो निदधातौन्द्रस्योरु माविश दक्षिण
मित्येष वा ऽअचेन्द्रो भवति यद्युजमानस्तुस्मादाहेन्द्र-
स्योरु माविश दक्षिण मित्युशुन्नुशुन्त मिति प्रियः प्रिय-
मित्येवैतदाह स्योनः स्योन मिति शिवः शिव मित्येवै-
तदाह ॥ १० ॥

अथ सोमक्रयणाननुदिशति । खान आजाह्वारे-
वुभारे हुस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणा-
स्तान्वक्षच्छं मा वो दमन्ति† धिषण्यानां वा ऽएते
भाजनेनैतानि वै धिषण्यानां नामानि तान्येवैभ्य एत-
दुन्वदिक्षत् ॥ ११ ॥

* 'आजत्'-इति सा०-सम्मत ।

† 'मा दमन्ति'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेदर ।

अथान्नापोर्णुते । गुर्भो वा ऽण्यु भवति यो द्रौक्षते
प्रावृता वै गुर्भा उत्खेनेव जरायुणेव त मुचाजीजनत
तस्मादुपोर्णुत ऽण्य वा ऽश्रुच गुर्भो भवति तस्मात्
पुरिष्टतो भवति पुरिष्टता इव हि गुर्भा उत्खेनेव
जरायुणेव ॥ १२ ॥

अथ व्याचयति । पुरि माग्ने दुश्चरितादाधस्त्रा मा
सुचरिते भजेत्यासीनं वा ऽन मेय आगच्छति स आगत
ऽउत्तिष्ठति तुन्मिथ्याकरोति व्रतं प्रमीणाति तुस्यो द्वैपा
प्रायश्चित्तिस्तुथो हास्यैतन्नु मिथ्याकृतं भवति न व्रतं
प्रमीणाति तस्मादाह पुरि माग्ने दुश्चरिताद् बाधस्त्रा मा
सुचरिते भजेति* ॥ १३ ॥

अथ राजान मादायोत्तिष्ठति । उदायुपा स्वायुपो-
दस्था ममृतां२॥† ऽअन्वित्यमृतं वा ऽण्योऽनुत्तिष्ठति यः
सोमं क्रीतं तस्मादाहोदायुपा स्वायुपोदस्था ममृतां२॥‡
ऽअन्विति॥ ॥ १४ ॥

अथ राजान मादायारोहण मभिप्रैति । प्रति
पुन्या मपद्महि स्वस्ति गा मनेहुसम् । येन विश्वाः पुरि
द्विपो दृणुक्ति विन्दते वस्विति ॥ १५ ॥

* 'भजेति'-इति ग, घ ।

†, ‡ 'ममृतां२'-इति क, ख ।

§ 'अन्विति'-इति ग, घ ।

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्
 विभयाञ्चक्रुस्त एतद्युजुः स्वस्त्ययनं ददृशुस्त एतेन
 युजुषा नाद्रा रक्षाऽस्यपहुत्यै तस्य युजुषोऽभयेऽनाद्रे
 निवाते स्वस्ति सुमाश्रुवत तथो ऽएवैषु एतेन युजुषा
 नाद्रा रुक्षाऽस्यपहुत्यै तस्य युजुषोऽभयेऽनाद्रे निवाते
 स्वस्ति सुमश्रुते तुस्मादाह प्रति पुन्या मपद्महि स्वस्ति
 गा मनेहुसम् येन विश्वाः पुरि द्विषो दृणुक्ति विन्दुते
 वसिति ॥ १६ ॥

तं वा द्रुति हरन्ति । अनसा परिवहन्ति मह्यन्त्येवैन
 मेतत् तुस्माच्छीर्ष्णा वीजः हरन्त्युनसोद्वावहन्ति ॥ १७ ॥

अथ युदपा मुन्ते क्रीणाति । रुसो वा ऽश्रापः सुरस
 मेवैतत् क्रीणात्यथ यद्विरण्यं भुवति सुशुक्र मेवैतत्
 क्रीणात्यथ यद्वासो भुवति सुत्वच समेवैतत् क्रीणात्यथ
 युदजा भुवति सुतपस मेवैतत् क्रीणात्यथ युद्धेनुर्भुवति
 सुशिर मेवैतत् क्रीणात्यथ युन्मिथुनौ भुवतः सुमिथुन
 मेवैतत् क्रीणाति तं वै दशभिरेव क्रीणीयान्गादशभि-
 र्दृशाक्षरा वै विराड् वैराजः सोमस्तुस्माद् दशभिरेव
 क्रीणीयान्गादशभिः ॥ १८ ॥ ६ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् [३. ३.] ॥

सोमक्रयार्थं व्यवहार विधत्ते— स वा इति^१ । ‘पणते’ व्यव-
हरेत् । ‘तस्मात्’ सोमस्य व्यवहारभूतत्वात् ‘इद’ इदानीं मपि
‘सर्व’ दधिमध्वादि वस्तु ‘सकृत्’ ‘पण्य’ लोके पणितव्यं भवति ।
व्यवहारप्रकारं दर्शयति— “स आह्वेत्यादिना^२ । स’ अध्वर्यु-
“क्रय्यस्ते सोमो राजा^३” ‘इति’ वृच्छेत् । ‘क्रय्य’ क्रयार्थं प्रसा-
रित । “क्रय्यस्तदर्थ’—इति^४ ‘क्रय्य’ शब्दो निपातित । प्रश्नार्थं
भुति^५ । ‘क्रय्य इति सोमविक्रयी’ प्रतिब्रूयात् । ‘तत्’ तर्हि ते’
तव स्वभूत सोम ‘क्रीणानि’ ‘इति’ अध्वर्युर्ब्रूयात् । अथ तेन
सोमविक्रयिणा ‘क्रीणीहि’ ‘इति’ उक्तोऽध्वर्युः ‘कलया गोरेक-
देशेन’ ‘ते’ तव सम्बन्धिन सोम ‘क्रीणानि’ ‘इति’ ब्रूयात् । स
विक्रेता ‘अत’ अस्मात् कलालक्षणात् ‘भूय’ प्रभूतं अधिकं मूल्यं
मर्हतीति ब्रूयात् । अथ सोमविक्रयिणोक्तोऽध्वर्युः गोर्महत्वं मावि-
ष्करोति— “महास्त्वेवेति । यदि सोमो बहुमूल्यं मर्हति तर्हि
हृत्वा गौर्दातव्या भवति, तथा भति ‘गोमहिमा महान्’ ‘इति’
ब्रूयात्^६ ॥ १ ॥

कथं महत्त्वं मिति तद् दर्शयति— ‘गोवा इत्यादिना^७ ।
‘गो’ प्रतिधुक्^८ मघो दुग्धम्, इदं मेकं वीथम् । ‘तस्यै’ तस्या
‘शृतं’ पक्वं पयः । ‘शर’ पक्वचौरस्योपरि भारभूतम् । घनीभूत-

१— का० श्रौ० सू० ७ ८ १ । २— का० श्रौ० सू० ७ ८ २ ।

३— पा० सू० ६ १ २२ । ४— पा० सू० ८ १ १०० ।

५— का० श्रौ० सू० ८ १ १०० । ६— का० श्रौ० सू० ८ १ १०० ।

मन्वास्वादं वस्तु दधि । दधिभवं सारभूत मुदकं 'भस्तु' ।
 'आतञ्जनं' दधिभावकारणम् । तप्ते पयसि दधानयने सति यद्
 घनीभूतं वस्तु जायते, सा 'आमिच्छा' । द्रवात्मकं तत् वाजिनम् ।
 एवं दशविधानि^१ गोवीर्याणि प्रख्यापयेत् ॥ ९ ॥

“शफेनेति । द्वितीयवारकये 'शफेन ते क्रीणानीति' ब्रूयात्^२ ।
 'शफः' पादायस्त्रार्द्धभागः । 'भूयो वा अतः'—इत्याद्युक्तिप्रत्युक्तिवचनं
 पूर्ववद् व्याख्येयम्^३ । 'अध्वर्युः' 'एतान्येव दश वीर्याणि' इति,
 प्रतिधुगादिक मित्यर्थः । तृतीयवारे गोः 'पदा ते' इति ब्रूयात् ।
 चतुर्थवारे 'अर्द्धेन ते' इति ब्रूयात् । "भूयो वा इत्यादि पूर्व-
 वत्^४ । पञ्चमवारे 'गवा ते क्रीणानि' 'इति' ब्रूयात्^५ । एव मुक्ते
 'सोमो राजा' त्वया 'क्रीतः' 'इत्याह' ; उचितमूल्यस्य दत्तत्वात् ।
 अथ 'वयांसि प्रब्रूहि' 'इति' 'सोमविक्रयौ' ब्रूयात्^६ ॥ १० ॥

“स आहेति । 'वयः'-शब्दार्थं स्वय मेवाह— “चन्द्रं त इत्या-
 दिना । 'हेम चन्द्रम्'—इति हिरण्यनामसु पाठात्^७ 'चन्द्रम्' आल्हाद-

१— छत-गवनीतयोः परिचयो बहुघोक्त इतोह गोक्षिखितः ; ताभ्यां
 सहैव दशविधत्वं गोवीर्यस्येति शेषम् ।

२— का० श्रौ० सू० ०, ८, १० ।

३— १००८० ११५० । का० श्रौ० सू० ०, ८, ६ ।

४— “प्रग्रान्ते प्रग्रान्ते”—इति का० श्रौ० सू० ०, ८, १२ । अथ 'भूय
 एवातः सोमो राजाहंतोत्येष मत्त उच्यते'—इति या० २० ।

५— का० श्रौ० सू० ०, ८, ११ ।

६— का० श्रौ० सू० ०, ८, १२ । 'वयांसि धन्यान् पशून् क्षागादीन्'—इति ।

७— निघ० १, २, २ ।

कारि हिरण्यम् । “चन्द्र ते इति सोम मालभ्य वाचयति”—इति कात्यायन^१ । ‘अन्या तिस्रः’, गा इति शेषः ॥

व्यवहारपूर्वक-कथं प्रशंसति— “स यद्वर्गिति । ‘अर्वाक्’ सम्पादनात् प्राक् व्यवहार कृत्वा, ‘पर’ परस्तात् ‘सम्पादयन्ति’ । अथ वा ‘अर्वाक्’ अन्य मेव व्यवहारकाले व्यवहरन्ति, सम्पादन-काले तु ‘पर’ देयं मूल्यं अधिकं कृत्वा । ‘तस्मात्’ ‘इदम्’ इदानीं मपि ‘सर्वे पण्य’ वस्तु ‘सकृत्’ एकवारम् ‘अर्वाक्’ सत् ‘पर’ ‘सम्पादयन्ति’ ॥

गोवीर्याणां मुदाख्यामवत् सोमवीर्याण्युदाख्यातव्यानि, तथा-करणे कारणं माह— “अथ यदध्वर्युरेव गोवीर्याणीति । ‘महित’ महत्त्वोपेतं खलु सोम । तत् कथम् ? वस्तुतो ‘देव’ खलु, दिवि वर्त्तमानस्य चन्द्रस्य सोमवस्त्रीरूपेण परिणामात्, “दिवि वै सोम आसीत्”—इत्युक्तत्वाच्च^१ । अतो हेतोः सोमस्यानपेक्षितत्वात् ‘अध्वर्यु’ ‘गां’ ‘महयति’ पूजयति । तां ‘पश्यन्’ ‘तस्यै’ तस्या ‘वीर्याणि’ प्रतिधुगादीनि । केनाभिप्रायेण ? सोम मनया क्रीण-नीत्यभिप्रायेण । तस्मादित्युपसंहारः ॥ ४ ॥

कलाशफादिरूपं पञ्चवारपणनं प्रशंसति— “अथ यत् पञ्चकल इति । स्पष्टं मेतत् । ५ ॥

“अथ हिरण्ये इति । एकहायन्या महं देयेषु हिरण्य-वस्त्रादिदमसु द्रव्येषु मध्ये ‘हिरण्ये’ दीयमाने मतिं यजमान

१—का० श्रौ० ० ८ १४, १५ सूत्रयोः मन्त्रिनाथकथनं मिदम् ।

२—पुरस्ताद्वदयम् (११८ पृ०) ।

‘वाचयति’ “शुकं त्वा”—इति मन्त्रम्^१ । मन्त्रस्यायं मर्थः । ‘शुकं’
 ‘दौष्यमानं’ ‘त्वा’ त्वां ‘शुकेण’ दौष्येन ‘हिरण्येन’ ‘क्रीणामि’ ।
 तथा ‘चन्द्रं’ त्वां ‘चन्द्रेण’ आल्हादकेन ‘हिरण्येन’ । ‘अमृतम्’
 अमरणधर्माणं त्वाम् ‘अमृतेन’ ‘हिरण्येन’ क्रीणामीत्यर्थः । मन्त्र-
 गतानि शुकचन्द्रामृतपदानि द्वितीयान्तानि हिरण्यनामानि,
 द्वितीयान्तानि सोमस्येति व्याचष्टे— “शुकं त्वा शुकेषेत्यादिना ।
 स्यष्टोऽर्थः । अत्र सूत्रम्— “स आद्यं चन्द्रं ते वस्त्रं ते द्वागास्ते
 धेनुस्ते मिथुनौ ते गावौ तिस्रोऽन्याः शुकस्वेति हिरण्यं मास्रभ्य
 वाचयति”—इति^२ ॥ ६ ॥

अथ समन्त्रकं सोमविक्रयिणो हिरण्येनाभिप्रकम्पनं विधत्ते—
 “अथ सोमविक्रयिण मिति । ‘अभिप्रकम्पयति’ हिरण्येन प्रक्षो-
 भयति । मन्त्रगतं ‘सगम’-पदं व्याचष्टे— “यजमाने ते गौरिति ।
 अश्विभिः सह गच्छन्ति तत्तत्कर्मस्विति ‘सगमः’ यजमानः,
 तक्षिन् । “सगमे त इति सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिकम्पयति”—
 इति सूत्रम्^३ ।

“तद्यजमान मित्यादि^४ । ‘तत्’ अभिप्रकम्पनमाधनं हिरण्यं
 यजमानं प्रत्यानीय “अस्मे ते”—इति^५ मन्त्रेण स्थापयेत् । ‘अस्मे’
 अस्मदीये यजमान इत्यर्थः । हिरण्यस्य वीर्यरूपत्वात् तत्स्वीकारे-

१— वा० सं० ४. २६. १ । २— का० श्रौ० सू० ०. ८. १४, १५ ।

३— वा० सं० ४. २६. २ । ४— का० श्रौ० सू० ०. ८. १६ ।

५— का० श्रौ० सू० ०. ८. १७ । ६— वा० सं० ४. २६. ३ ।

णात्मनि वीर्यधारणं सोमविक्रयी स्वीकुर्यात् । “सोमविक्रये-
तदादत्ते”—इति^१ सूत्रम् ॥ ७ ॥

“अथाजाया मिति । क्रयाय दत्ता मजां प्रतीचीनमुखीं कृत्वा
अध्वर्युस्या मालभ्य स्थितं यजमानं “तपसं सूतुरसि”—इत्यादि^२
मन्त्रं वाचयेत् । तथा च सूत्रम्— “अजां प्रत्यङ्मुखीं मालभ्य
वाचयति तपसस्तनूरसीति”—इति^३ । मन्त्रस्थायं मर्थं । हे अजे!
त्व ‘प्रजापतेस्तपसः’ ‘तनू’ शरीरं मसि, तत्परिणामरूपत्वात् ।
‘प्रजापते, वर्णेऽसि’, “सवत्सरो वै प्रजापतिः”—इति श्रुते^४ ।
सवत्सरस्य सम्बन्धिनि काले जायमानत्वेन सवत्सरद्वारा सवत्सररूप-
प्रजापतिशरीरसारूप्यात् प्रजापतिवर्णात्मकत्वम् । सवत्सरे त्रिर्जाय-
मानादेवेतरपशोरप्युत्कर्षात् अजा ‘परमं पशुः’, तेन क्रीयसे ।
हे सोम । अतोऽहं तवानुग्रहात् ‘सहस्रपोष’ पुत्रपौत्रादिरूपेण
ब्रह्मविधुष्टिं प्राप्नुवामीति ॥

- तं मिमं मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— “तपसस्तनूरसीति । मन्त्र-
चतुर्थभागस्याग्नी.परता माह— “आशिष मेवैतदिति । आशासन-
प्रकारं मेव दर्शयति— “भृमा वै सहस्रं मिति ॥ ८ ॥

वाम-दक्षिण-बाह्व कसेण अजाप्रदानं सोमदाने च निर्दिशति—
“स वा अनेनेति । “अनेन राजानं मादत्त इति । यद्यप्यत्र विशेषो
न श्रूयते, तथापि सूत्रकारेण विशेषितम्— “सथ्येनाजां प्रयच्छन्,

१— का० श्रौ० सू० ७ ८ १८ ।

२— वा० सं० ४. २६. ४ ।

३— का० श्रौ० सू० ७ ८ १९ ।

४— ऐ० ब्रा० १ १ २, ५; ५, १ इत्यादिषु दृश्यम् ।

‘मित्रो न’—इति दक्षिणेन सोम मादत्ते”—इति^१ । अजाप्रदानेन सोमादानं तन्निर्वचनद्वारेण प्रशंसति—“आजा ह वा इति । यस्मात् ‘एतया’ अजया ‘एनम्’ सोमम् ‘अन्ततः’ ‘आजत्’ अभिमुख्येनागच्छति । आजनमाधनत्वात् ‘आजा’ वस्तुतः; ‘तां’ परोक्षेण ‘अजेत्याचक्षते’ ॥ ८ ॥

“अथ राजान मादत्ते मित्रो न एहीति^२ । हे सोम ! त्वं ‘सुमित्रधः’ गोभनयजमानधारकः, त्वं ‘मित्रः’ मित्रभूतः, प्रियभूतः सन् आगच्छेत्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रे मित्रशब्दार्थं माह—“मित्रो नः शान्त इति । मित्रशब्दस्य व्याख्यानं ‘शान्तः’—इति^३ । “तं यजमानस्येति । ‘दक्षिणे’ ‘ऊरौ’ ऊरुप्रदेशे तचानाहुयिकं ‘वामः’ ‘प्रत्युष्ठा’ प्रसार्य, तत्र भोमं निदध्यात् ॥

निधाने मन्त्रं विधाय प्रशंसति—“इन्द्रस्योरु मिति^४ । ‘अथ’ अस्मिन् सोमकयकर्मणि यस्मात् ‘यजमानः’ एव ‘इन्द्रो भवति’ स्तत्त्वत्वात्, ‘तस्मात्’ “इन्द्रस्योरु मिति मन्त्रं ब्रूते । द्वितीयभागात्तात्पर्यं माह—“उग्रन्नुग्रन्त मितौति । “वग कान्तौ”^५ । कामयमानस्त्व कामयमान मूढ माविशेति मन्त्रभागस्यार्थः । यः कामनाविषयः, स प्रियो भवतीति प्रसिद्धम्, अतः ‘उग्र-छुग्रन्तम्’—इत्यनेन ‘प्रियः प्रियम्’—इति ‘आह’ मन्त्रः । एवं

१—पा० श्री० सू० ०. ८. २० ।

२—वा गं० ४. २०. १ ।

३—“आदायागते (यध्वौ) उतिष्ठति वा (यजमान)”—इति चेद् विहितं कात्यायनेन (श्री० सू० ०. ८. २१.) ।

४—वा गं० ४. २०. १ ।

५—आदा० प० ०० धा० ।

“स्योनं स्योनं मिति । स्योनं मिति सुखनाम^१, सुखस्य शिवा-
त्मकत्वात् ‘शिवः शिवम्’ इति व्याख्यातम् ॥ १० ॥

“अथ सोमक्रयणाननुदिशतीति^२ । हे स्नानभ्राजादय । ‘व’
युष्माकम् ‘एते’ ‘सोमक्रयणाः’ । यतः तैर्गवादिभिः सोमं क्रीयते,
अतः ‘तान्’ क्रयसाधनपदार्थान् ‘रचध्वम्’ । रचःसम्बन्धिन तान्
‘मा दधन्’ मा हिसिष्टाः ॥

अनुदेशनं प्रशंसति— “धिष्ण्यानां वा एते भाजनेनेति ।
भाजयतीति भाजनं स्नानम्, तेन तत्स्थानेनोपाधिना ‘एते’
स्नानादयो ‘धिष्ण्यानां’ सम्बन्धिनः स्तुतुः । कथं तेषां धिष्यसम्बन्ध
इति तच्चाह— “एतानि वै धिष्ण्यानां नामानीति । स्नानादयो
धिष्ण्यानां नामान्येव^३, परं न तदतिरिक्ताः । अथ वा अनुदेशनार्थः
‘एते’ गवादिपदार्थाः, ‘धिष्ण्यानाम्’ एव, न तु स्नानादयः सोम-
रचकाः, अतस्तेषां मेव ‘एते’, न ‘धिष्ण्यानाम्’ इति तच्चाह—
“एतानि वा इति । तथा चोत्तरं च वक्ष्यति— “तं मेते गन्धर्वां

१— निघ० ३. ६. १५ ।

२— का० श्रौ० सू० ०. ८. २३ ।

३— व्यघ्नौना माश्रयभृता मृदा निर्मिता सप्त सत्यवेदिका धिष्यान्तु-
च्यन्ते । तानि चैव कात्यायनेन विहितानि— “व्याघ्नौघ्नौघं पूर्वम्,
सिकतास्योपरि रौद्रेणेति (वा० स० ५. ३३) सर्वत्र, घटं सदसि,
प्रण्डमुखो हारं मपरेण ह्येतु, दक्षिणपूर्वेणौदुम्बरी मैत्रावरुणम्,
द्यौर्ध्रिष्यान् मुत्तरेण चतुरः समान्तरान् ब्राह्मणाश्चसिपोदने दृष्ट्वा-
वाकानाम्”—इति ८. ६. १६-२१ । धिष्याग्निर्वचनादिकं तु
निघ० ८. १. ४ दृश्यम् ।

सोमरक्षा जुगुपुरिमे धिष्ण्याः”—इति^१ । ‘तान्येव’ दश कथद्रव्याणि
 ‘एतत्’ एतेन ‘एते वः सोमकथणाः’—इति पाठेन ‘एभ्यः’ धिष्ण्य-
 भूतेभ्यः खानादिभ्यः ‘अन्वदिष्टत्’ अनुदिष्टवान् भवति । दिशतेः^२
 “शल इगुपधाद्”—इति^३ कः । अत्र सूत्रम्— “खानभ्राजेति
 जपति”—इति^४ ॥ ११ ॥

“अथात्रापोणेन इति^५ । “उल्बेनेव जरायुणेवेति । दृढस्य
 शिरःप्रावरणस्यापवारणं विधाय प्रशंसति । उभयत्रेवशब्दो वाक्या-
 लङ्कारार्थः । ‘उल्बं’ गर्भस्थान्तरं मावरणम्, ‘जरायु’ बाह्य माव-
 रणम् । तथाच प्रागास्तातम्— “अन्तरं वा उल्बं जरायुणो
 भवति”—इति^६ । स्पष्टं मन्यत् । ‘तं’ गर्भभूतं यजमानम् ‘अच’
 अग्निन् सोमविक्रयसमनन्तरकाले ‘अजीजनत’ प्रादुरभावयत्
 अध्वर्युः । उत्पन्नस्यावरणयोगात् अपवरणं युक्तं मित्यर्थः । पूर्वं मति
 प्रावरणे पश्चादपवरणं युज्यते । तदेव कुत इत्यत आह— “एष वा
 अत्र गर्भं इत्यादिना ॥ १२ ॥

“अथ वाचयतीति^७ । अध्वर्युः “परि माप्ते दुयरितात्”—इति
 अमुं मन्त्रं यजमानं वाचयेत् । अथ मर्थः । ‘मा’ मां दुयरितात्
 सकाशात् ‘परिबाधस्व’ वायस्वेत्यर्थः । ‘मा’ मां ‘सुचरिते’ मदा-
 चारे ‘आभज’ आभाजय । अथ वा सुचरिते वर्त्तमानं माम्

१—इति काष्ठे ६५० ३५० ६५० दृष्टया ।

२— तु० उभ० १ पा० ।

३— पा० सू० १. १. ३५ ।

४— का० श्रौ० सू० ०. ८. ०६ ।

५— का० श्रौ० सू० ०. ८. २४ ।

६— १. १. ११ (६० ६०) दृष्टव्यम् ।

७— का० श्रौ० सू० ०. ८. १ ।

‘आभज’ अनुगृह्णाण^१ । मन्त्रतात्पर्यं भाह— “आमीन वा एन मिति । ‘एन’ यजमानम्, ‘एष’ सोमो राजा । श्रेष्ठस्यागमनात् प्रागेवोत्थानेन भवितव्यम्, अत्र तद्वैपरौत्यान्निध्याकरणम्, तच्च ‘व्रत’ कर्म ‘प्रमीणाति’ प्रहिनस्ति, तदनेन मन्त्रवाचनेन समाधीयत इति ॥ १२ ॥

“अथ राजान मादायेति^२ । उत्थानमन्त्रस्यार्थ^३ । ‘आयुषा स्वायुषा’ च सह तत्साधनेन वा आयुष्करणेन सोमेन सह ‘उदस्याम्’ । ‘आयुषा निमित्तेनेति वा । ‘अमृतान्’ अवयवापेक्षया बहुवचनम् । सोमाशून् ‘अनु’ सृत्य उदस्याम्’ । अमृतशब्दस्य तात्पर्यं भाह— “अमृत वा एषोऽनृत्तिष्ठति य सोम क्रीत मिति ॥ १४ ॥

“अथ राजान मादायारोहणं भभिप्रैतीति^४ । आरोहण्यत्रेति ‘आरोहणं शकटम् । अभिगमनमन्त्रस्याय मर्थ । वय ‘पन्था पन्थान ‘प्रत्यपद्महि’ प्रतिपद्येमहि । कीदृशम् ? ‘स्वप्तिगा शोभन-गमनम्, ‘अनेहसम्’ अपापम्, ‘देन’ यथा गच्छन् पुरुषो ‘विधा’ ‘द्विष’ द्वेष्टन् ‘परिवृणक्ति’ परिवर्जयति, ‘वसु’ धनं च ‘विन्दते’ लभते, त प्रतिपद्येमहौति^५ ॥ १५ ॥

१— वा० स० ४ २८ १ ।

२— का० श्रौ० सू० ७ ८ १ ।

३— स चैव मन्त्र वा० स० ४ २८ २ ।

४— “उत्थानं मनः प्रातिगमनं च गृह्णीतसोम एव यजमानः कर्तव्यः” इति ‘उत्तरे च (७ ८ २)’—इति सूत्रव्याख्याने या० दे० ।

५— स चैव मन्त्र वा० स० ४ २८ १ ।

अमुं मन्त्रं माध्यायिकया प्रशंसति— “देवा ह वा इति । पुरा किल ‘देवाः’ देवत्वप्राप्तये ‘यज्ञं तन्वानाः’ असुराद्यासङ्गेन भीताः, तत्परिहारोपायत्वेन चेमप्रापकम् ‘एतत्’ ‘यजुः’ इमं मन्त्रं दृष्ट्वा, प्रयुज्य, ‘नाष्टा रक्षांसि’ नाशकारिणो राक्षसान् घातयित्वा, एतन्मन्त्रसम्बन्धिनि भयरहिते, नाशरहिते, वातरहिते, स्थाने अविनाशलक्षणं चेमं प्राप्ताः । तस्मात् इदानीन्तनोऽपि तद्यजुः— प्रयोगेणोक्तलक्षणं चेमं प्राप्नोति । यस्मादस्य मन्त्रस्य सामर्थ्यं मेवंविधम्, तस्माच्छकटसमीपं गच्छन् “प्रतिपन्थाम्”—इति^१ मन्त्रं ब्रूयादित्यर्थः । ब्राह्मणोक्तस्य कृत्स्नस्यार्थस्य मन्त्रे दर्शना-दित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

“तं वा इतीति । हरणप्रकारोऽभिनीयते— ‘इति’ अनेन प्रकारेण, शिरसा धृत्वेत्यर्थः । ‘हरन्ति’ प्रथमं क्रयात् प्राक् पर्वतात्, पश्चात्तु ‘अनसा परिवहन्ति’ ; अनेन सोमं ‘महयन्ति’ सत्कुर्वन्ति । यस्मात् पूर्वं मेवं कृतम्, ‘तस्मात्’ इदानीं मपि आवापसमये कष्टचेत्रं प्रति ‘वीजं ग्रीष्णां हरन्ति’, पश्चात् फलिताना मानयनसमये ‘अनसा’ ‘उदावहन्ति’ उदानयन्ति । अत्र सूत्रम्— “ग्रीष्णां सोमं कृत्वा पाणि मन्त्रद्वयं प्रतिपन्था मित्यनोऽभ्येति, दक्षिणतस्तिष्ठच्छत्रं समङ्गि धौतम्, प्रउगाच्चोद्धृते फलके, कृष्णाजिन मस्मिन्नासृणात्यदित्यास्त्वगिति^२, तस्मिन्सोमं निदधात्यदित्यै सद इति^३”—इति^४ ॥ १७ ॥

१— वा० सं० ४. २६. १ ।

२— वा० सं० ४. २०. १ ।

३— वा० सं० ४. २०. २ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ६. ४-७ ।

उदकुम्भसमीपे क्रय प्रशंसति— “अथ यदपा मिति । स्पष्टोऽर्थः ।
 हिरण्म्यादि दशक्रयद्रव्य क्रमेणानूद्य प्रशंसति— ‘अथ यद्विरण
 भवतीत्यादिना । क्रयाय ‘हिरण्य भवति’ इति ‘यत्’, ‘एतत्’
 एतेन सोम ‘मशुक’ शुक्रेण दीप्या सहित सन्त क्रीतवान् भवति,
 हिरण्यस्य तेजोरूपत्वात् । वामस आच्छादनमाधनत्वात् तेन क्रये
 सति सोम ‘सत्वचस’ क्रीतवान् भवति । ब्रह्मणस्तपसा सम्भूतत्वात्
 ‘अजया’ क्रये सति तपसा सहित क्रयो भवति । धेन्वा माशिरस्य
 चीरादेः सम्भवात्, तथा क्रये सति सोम माशिरो भवति ।
 ‘अथ यन्मियुनौ भवत’—इति स्पष्टम् । क्रयणद्रव्यगता दशमह्या
 मनूद्य प्रशंसति— “त वै दशभिरेव क्रीणीयात्, नादशभि”—
 इति । स्पष्टोऽर्थः १ ॥ १८ ॥ ६ [४. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥

१— अत्र “हिरण्य सहस्राष्टिद्य एषता वरत्राकाण्डेनाहन्ति वा”—इत्याह
 कात्यायन (७ ८ २०) । “प्रदक्षिण सोमक्रयणी माहृत्यान्वया
 गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठेऽपिष्ठजति, यदि सोमविप्रयो प्रति-
 विवदेत एषतैन वरत्राकाण्डेनावत्ताय नाशयेयुः, लकुटैर्गन्तौत्येके,
 नित्यवदेके वध समामनन्ति”—इत्याह व्यापकम् (१०. २० ५-८.) ।
 “सोमविक्रयिणे किञ्चिद् दद्यात्”—इत्येवास्ति मानवे सूत्रे ।

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम्,

अपि वा

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

नीडे कृष्णाजिन मास्तृणाति । अदित्यास्त्वगसीति
सोऽसावेव बन्धुरुथैन मासादयत्युदित्यै सुद आसीदे-
तीयं वै पृथिव्युदितिः सेयुं प्रतिष्ठा तुदस्या मेवैन
मेतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तुस्मादाहुदित्यै सुद
आसीदेति* ॥ १ ॥

अथैवां मभिपद्य व्याचयति । अस्तन्नाद् द्यां द्यभो
ऽअन्तरिक्ष मिति देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्ते ऽसुर-
रक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद् विभयाञ्चक्रुस्तु ऽएन मेतज्या-

* 'आसीदेति'-इति ग, घ ।

† 'द्युथैनु'-इति सायणसम्मतं पाठ ।

याऽस मेव व्वधाच्चक्रुर्यदाहास्तम्नाद् द्यां वपभो अन्तु-
रिष्ट मिति* ॥ २ ॥

अमिमौत व्वरिमाणं पृथिव्या इति । तुदेनेनेमाँ-
सोकाँनास्पृणोति तुस्य हि नु हन्तास्ति नु वधो येनेमे
लोका आस्पृतास्तुस्मादाहुमिमौत व्वरिमाणं पृथिव्या
इति† ॥ ३ ॥

आसीदद्विश्वा भुवनानि सम्नाडिति‡ । तुदेनेनेदः
सुर्व मास्पृणोति तुस्य हि नु हन्तास्ति न वधो
येनेदः सुर्व मास्पृतं तुस्मादाहुसीदद्विश्वा भुवनानि
सम्नाडिति॥ ॥ ४ ॥

व्विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानीति । तुदस्मा ऽददः
सुर्व मनुवर्त्म करोति युदिदं किञ्च न कुञ्चनु प्रत्यूद्या-
मिनं तुस्मादाह व्विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानीति॥ ॥ ५ ॥

अथ सोमपर्याणुहनेन पर्याणह्यति । नेदेनं नाप्रा
रुक्षाऽसि प्रमृशानिति गुर्भो वा ऽण्ण भवति तिरु इव

* 'मिति'—इति ग, घ ।

† 'नेमाँलोकाँ'—इति ग, घ ।

‡ 'इति'—इति ग, घ ।

§ 'संन्नाडिति'—इति क ।

॥ 'संन्नाडिति'—इति क, 'सम्नाडिति'—इति ग, घ ।

॥ 'व्रतानीति'—इति ग, घ ।

वै गुर्भास्तिरु इवैतद्युत्पर्याणद्धं* तिरु इव वै देवा मनु-
ष्येभ्यस्तिरु इवैतद्युत्पर्याणद्धं तस्माद्वै पर्याणह्यति ॥ ६ ॥

सु पर्याणह्यति । वृक्षेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति वृक्षेषु
हीदु मन्तरिक्षं विततं वृक्षाग्रेषु वृज मुर्वत्सु पय
उस्रियास्विति वीर्यं वै वृजाः पुमांसोऽर्बन्तः पुरु-
वैतुद्वीर्यं दधाति पय उस्रियास्विति पयो हीदु मुस्रि-
यासु हितुः हत्सु क्रतुं वुरुणो विष्णुमि मिति हत्सु
ह्ययं क्रतुर्मनोजवः प्रविष्टो विष्णुमि मिति विष्णु ह्ययं
प्रजास्वमिर्दिवि सूर्य मदधात्सोम मुद्राविति दिवि
ह्यसौ सूर्यो हितः सोम मुद्राविति गिरिषु हि सोम-
स्तस्मादाह दिवि सूर्य मदधात् सोम मुद्राविति† ॥ ७ ॥

अथ यदि हे कृष्णाजिने भवतः । तयोरन्यतरत्
प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजनं‡ युद्युऽएकं भवति कृष्णा-
जिनग्रीवा एवावकृत्य प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजनः॥
सूर्यस्य चक्षुरारोहाम्नेरक्षणः कनीनकम् । यन्नैतशेभि-
रुयसे भ्राजमानो विपश्चितेति सूर्य मेवैतत् पुरुस्तात्
करोति सूर्यः पुरुस्तान्नाद्रा रुक्षाःस्यपघ्ननेत्यथाभयेना-
नाग्नेण परिवहन्ति ॥ ८ ॥

* 'इवैतद्युत्पर्याणद्धं'-इति ग ।

† 'मुद्राविति'-इति ग, घ ।

‡, § 'प्रतीनाहभाजनं'-इति सायणसम्मत इति डा० वेबर ।

उद्धते प्रऽउग्ये फुलके भवतः । तदन्तरेण तिष्ठन्सु-
ब्रह्मण्यः* प्राजति श्रेयान्वा ऽणपोऽभ्यारोहान्नवति को
ह्येत मुह्यत्यभ्यारोढुं तस्मादन्तरेण तिष्ठन् प्राजति ॥ ८ ॥

पलाशशाखया प्राजति । युच वै गायत्री सोम
मच्छापतत् तदस्या ऽआहुरन्त्या ऽअपादस्ताभ्यायुत्य पर्णं
प्रचिच्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा रात्रस्तुत्पतित्वा पुर्णो
ऽभवत्तस्मात्पर्णे नाम तद्युदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तुदि-
ष्टाप्यसदिति तस्मात् पलाशशाखया प्राजति ॥ १० ॥

अथानड्वाहावाजन्ति । तौ यदि कृष्णौ स्याता
मन्यतरो वा कृष्णस्तुच विद्याद्वपिष्यत्यैषुमः पर्जन्यो
वृष्टिमान् भविष्यतीत्येतद् विज्ञानम् ॥ ११ ॥

अथ युनक्ति । उसावेतं धूर्पाहावित्युसौ हि भुवतो
धूर्पाहाविति धूर्वाहौ हि भुवतो युज्येथा मनश्च ऽदिति
युज्येते ह्यनश्च ऽदित्युनात्ताविति तदुवीरहणावित्युपाप-
कृताविति तद् ब्रह्मचोदनाविति ब्रह्मचोदनौ हि भुवत'
स्वस्ति युजमानस्य गृहान् गच्छत मिति युयैनावन्तरा
नाद्रा रुक्षांसि नु हिःस्युरेव मेतुदाह ॥ १२ ॥

* 'ब्रह्मण्यः'-इति व, डा०-वेचरेयान्यत्र दृष्टव्य, श्रूयत चोतरव
(४ २ ४ २०) 'सुब्रह्मण्यः'-इति ।

अथ शुरीर मेवान्ववहन्ति । युजमानस्य गृहान् गच्छ
तुन्नौ सःस्कृत* मिति नात्र तिरोहित मिवास्ति ॥ १६ ॥

अथ सुब्रह्मण्या माह्वयति । यथा येभ्यः पश्यन्त्यात्
तान् ब्रूयादित्यहे वः पक्तास्मीत्येव मेवैतद् देवेभ्यो यन्नं
निवेदयति सुब्रह्मण्योऽ३५ सुब्रह्मण्योऽ३ मिति ब्रह्म हि
देवान् प्रच्यावयति चिष्कृत्व आह चिष्टहि यन्नः† ॥ १७ ॥

इन्द्रागच्छेति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तुष्मा-
दाहेन्द्रागच्छति हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेप वृषण-
श्वस्य मेने । गौरावस्कन्दिनुहल्यायै जारेति तथा-
न्येवास्य चरणानि तैरेवैन मेतत्प्रमुमोदयिषति ॥ १८ ॥

कौशिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाणेति । शुश्रूक्षैतदा-
रुणिनाधुनोपज्ञात‡ यज्ञौतम ब्रुवाणेति स यदि कामु-
येत ब्रूयादेतद्यद्यु कामुयेतापि नाद्रियेतेत्यहे॑ सुत्या
मिति यावदहे सुत्या भवति ॥ १९ ॥

देवा ब्रह्मण आगच्छतेति । तुद्देवांश्च ब्राह्मणांश्चा-
हैतैर्ह्युचोभयैरुर्थो भवति युद्देवैश्च ब्राह्मणैश्च ॥ २० ॥

* 'संस्कृत'-इति क, डा०-वेवरेयान्यत्र पृष्ठम् ।

† 'यन्न'-इति ग, घ ।

‡ 'उच्यते'-इति क ।

‡ 'उच्यते'-इति ग, घ ।

॥ 'ब्राह्मणैश्च'-इति ग, घ ।

अथ प्रतिप्रस्थाता* । अग्रेण शाला मग्नीयोमीयेण
पशुना प्रत्युपतिष्ठते ऽग्नीपोमौ वा ऽएतु मन्तर्जम्भ
ऽआदधाते यो दौक्षत ऽआग्नावैष्णवः५ ह्यदो दौक्षणीयः
हविर्भवति यो वै विष्णुः सोमः सु हविर्वा ऽएषु
देवानां१ भवति यो दौक्षते तुदेन मन्तर्जम्भ ऽआदधाते
तुत्पशुनात्मानं निष्क्रीणीते ॥ २१ ॥

तद्वैके । आहवनीयादुत्सुक माहरन्त्यय मग्निरयः
सोमस्ताभ्याः५ सह सद्भ्यां निष्क्रेष्यामह ऽइति वृदन्तस्तदु
तथा नु कुर्याद्यत्र वा ऽएतौ क च तुत् सुहैव† ॥ २२ ॥

स वै द्विरूपो भवति । द्विदेवत्यो हि भवति देव-
तयोरुसमदे कृष्णसारङ्गः१ स्यादित्याहुरेतद्धोनयो रूप-
तम मिवेति यदि कृष्णसारङ्गं नु विन्देदुयो ऽअपि
लोहितसारङ्गः॥ स्यात् ॥ २३ ॥

तस्मिन् वाचयति । नमो मित्रस्य वरुणस्य चुक्षसे
महो देवाय तद्वत्५ सपर्यत । दूरेदृशे देवजाताय
केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शःसतेति नम एवास्मा
ऽएतत् करोति मित्रधेय मेवैनेनैतत्कुरुते ॥ २४ ॥

* 'प्रतिप्रस्थाता'-इति ग, घ ।

† नास्त्वित् पदं ग घ पुस्तकयोः ।

‡ 'सुहैव'-इति ग, घ ।

§ 'कृष्णसारङ्ग'-इति ख, ग, घ ।

॥ 'लोहितसारङ्ग'-इति ख, ग, घ ।

अथाध्वर्युरारोहणं विमुञ्चति । व्वुरुणस्योत्तुम्भन
मसीत्युपस्तुम्भनेनोपस्तम्भाति व्वुरुणस्य स्कम्भसुज्जनी स्थ
इति शम्ये ऽउहहति स यदाह व्वुरुणस्य स्कम्भसुज्जनी
स्थ इति व्वुरुण्यो ह्येषु एतुर्हि भवति यत् सोम
क्रीतः* ॥ २५ ॥

अथ चत्वारो राजासन्दी माददते । द्वौ वा ऽअस्मै
मानुषाय राज्ञ ऽआददाते ऽअथैतां चत्वारो योऽस्य
सकृत्सुर्वस्येष्टे ॥ २६ ॥

श्रौदुम्बरौ भवति । अन्नं वा ऽजुर्गुदुम्बुर ऽजुर्जोऽन्ना-
द्यस्यावरुद्धौ तुस्मादौदुम्बरौ भवति ॥ २७ ॥

नाभिदघ्ना भवति । अत्र वा ऽअन्नं प्रतितिष्ठत्यन्नः
सोमस्तुस्मान्नाभिदघ्ना भवत्युचो ऽएव रेतस आशयो
रेतः सोमस्तुस्मादत्रदघ्ना भवति ॥ २८ ॥

ता मभिमृशति । व्वुरुणस्य ऽअतसुदन्यसीत्युथ
क्षणाजिन मास्तृणाति व्वुरुणस्य ऽअतसुदन मसीत्युथैन
मासादयति व्वुरुणस्य ऽअतसुदन मासीदेति स यदाह
व्वुरुणस्य ऽअतसुदन मासीदेति व्वुरुण्यो ह्येषु एतुर्हि
भवति ॥ २९ ॥

अथैनं शालां प्रपादयति । सु प्रपादयन् वाचयति
 या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु
 यज्ञम् । गयस्फानः प्रतरणः सुवीरो ज्वीरहा प्रचरा
 सोम दुर्व्यानिनि गृहा वै दुर्व्या गृहान्नः शिवुः शान्तो
 ऽपापकृत् प्रचरेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥

अथ हुँके । उदपात्र मुपनिनयन्ति यथा राज्ञ
 ऽगतायोदकु माहुरेदेव मेतदिति वृद्धस्तुदु तथा
 नु कुर्यान् मानुषं ह ते यज्ञे कुर्वन्ति वृद्धं वै तुद्यज्ञस्य
 युन् मानुषं नेद् वृद्धं यज्ञे कर्वाणीति तस्मान्नोप-
 निनयेत् ॥ ३१ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ४.] ॥

प्रकटमध्ये सोमस्थापनाय हृष्णाजिनास्तरण समन्वक विधत्ते—
 “नीडे हृष्णाजिन मिति” । “उद्धते प्रउग्ये फलके भवतः”—इति
 वक्ष्यति । तदुद्धतप्रयुगफलकद्वयोपेतस्थानसो ‘नीडे’ । परितः
 प्रावृत प्रकटमध्यदेशो नीडम्, अस्मिन् ‘हृष्णाजिनम्’ प्रमा-
 रयेत् । हे हृष्णाजिन । त्वम् ‘अदित्या’ भूम्या त्वूपमम् ‘असि’ ।

१— का० श्रौ० सू० ० ८. १ ।

२— नवमकण्डिकायाम् (१८४८०) । कात्यायनोऽप्यादिष्व मेव (० ८. ५) ।

३— ‘तस्मिन्’—इति ह ।

४— वा० स० ४ ३०. १ ।

यद्यत् भूम्या उपरि स्तृतम्, तत् सर्वं तस्यास्त्वक्भूम्यानीय मित्यर्थः ।
 दर्शपूर्णमासगत कृष्णाजिनास्तरणमन्त्रब्राह्मणम्^१ अचातिदिग्गति-
 “सोऽसावेव बन्धुरिति । याऽसौ अवहननप्रस्तावगतः— “इय वै
 पृथिव्यदितिस्तस्या ऽअसौ त्वग् यदिद मस्या मधि किञ्च तस्मादाहा-
 दित्यास्त्वगमीति’—इत्युक्तो यो ब्राह्मणभाग^२, ‘स’ एवास्य ‘बन्धु’
 समानार्थक, ब्राह्मण मित्यर्थः । “अथैन मिति^३ । ‘एन’ सोमम्
 ‘आसादयति’— “अदित्यै सद इति^४ । अनेन मन्त्रेण ‘अदित्यै’
 अदित्या सम्बन्धि ‘सद’ सदन स्थानम् । पृथिव्या सर्वास्पदत्वेन
 प्रतिष्ठात्वम्, ‘तस्मात्’ प्रतिष्ठात्मकत्वात्, इति भावनया कृष्णाजिने
 आसादितोऽपि सोमोऽदित्या प्रतिष्ठापितो भवति यतः, अतोऽमु
 मन्त्र पठेत् ॥ १ ॥

“अथैन मिति । ‘एन’ सोमम् ‘अभिपद्य’ आलम्भ्य ‘वाचयति’
 अध्वर्युः । “अस्तभ्राद् द्या मिति सोम आलम्भ्य वाचयति”— इति^५
 सूत्रम् । मन्त्रस्थाय मर्यं^६ । ‘वृषभ’ अपां वर्पिता सोम । अथवा
 वृषभशब्द श्रेष्ठवाची, सर्वदेवश्रेष्ठ सोम । ‘उपरि’ ‘द्या’ दिवम्
 ‘अस्तधात्’ सर्वप्राप्तिरक्षणाय कृत्स्नितवान् । तथा ‘अन्तरिक्षम्’
 अस्तभ्रात् । किञ्च ‘पृथिव्या’ ‘वरिमाण’ परिमाणमहत्त्वं मपि
 ‘अभिमीत’ इयती पृथिवीति मान कृतवान् । स तादृश ‘सप्ताद्’

१, २— प्रथमकाण्डे १ ४ ५ (७२ पृ०) दृष्टव्यम् ।

३— का० श्रौ० सू० ० ८ ० ।

४— या० सं० ४ ३०, २ ।

५— का० श्रौ० सू० ० ८ ८ ।

६— सोऽय मन्त्र या० सं० ४ ३०, ३ ।

सम्यग्वाजमानः सोमो 'विश्व' विश्वानि 'भुवनानि' भूतजातानि
 'आसौदद्' अधिपतित्वेनाधिष्ठितवान् । 'तानि' इमानि 'विश्व'
 विश्वानि सर्वाणि 'इत्' अपि 'व्रतानि' आयुस्तम्भनादिकर्माणि
 'वरुणस्य' पापनिवारकस्य सोमदेवस्य सम्बन्धीनि, सर्वे देवादयो-
 ऽनुसरन्तीत्यर्थः ॥

अमुं मन्त्रं चतुर्धा विभज्य^१ व्याचष्टे— 'देवा इ वै यज्ञ
 मित्यादिना । पुरा 'देवाः' 'एनम्' 'एव' सोमम् 'एतत्'. एतस्मिन्
 प्रसृते कर्माणि 'वधात्' असुररक्षःकृतोद्देगात्, तत्परिहाराय
 'व्यायसं' प्रशस्यतरं श्रेष्ठं 'चक्रुः' । 'यदाह' मन्त्रः— 'अस्तन्नाद्
 द्यां वृषभोऽन्तरिक्ष मिति', य पूर्वम् एतद्वाङ्मणोक्तप्रकारेण देवैः
 कृतत्वादाहेत्यर्थः ; तस्मिन् मन्त्रभागे श्रेष्ठवाचकवृषभशब्दस्य
 अवणात् ॥ ९ ॥

"अमिमौतेति । 'तत्' तस्मात्, सोमेन पृथिव्या मितत्वात्,
 'एनेन' वलप्रकाशकमन्त्रपाठेन, अथवा 'एनेन' पृथिवीमानकर्त्रा
 सोमेन 'इमान्' चीनपि 'लोकान्' 'आस्पृषोति' सर्वतो वलिनः
 कारयति । सोमस्य बलवत्त्व मर्यापत्या दृढयति— "तस्य हीति ।
 हन्तुर्हननस्य च लोकचयान्तःपातित्वात् तस्य चैतदार्यपत्य मित्यर्थः ।
 'आस्पृताः' वलिनः कृताः । यस्मादेवं 'तस्मात्' 'अमिमौत धरि-
 माणं' पृथिव्या इति' मन्त्रभागस्त मर्यम् 'आह' । अथवा 'तस्मात्'
 तं मन्त्रभागं ब्रूयादित्यर्थः ॥ ९ ॥

“आसीददिति । द्वितीयपादस्यापि ब्रह्मप्रकाशनरूपार्थत्वात् ।
द्वितीयपादब्राह्मण मेवात्र पुन पठितम् “तदेनेनेमासोकान्” ।
इत्यस्य स्थाने ‘तदेनेनेदः सर्वम्’— इति विगेष ॥ ४ ॥

“विश्वेत्तानीति । चतुर्थभागपाठस्य तात्पर्यं माह— “तदस्य
इदं सर्वं मनुवर्तन् करोतीति । इदं सर्वं भूतजातम् ‘अनुवर्तन्’
तदधीनस्थितिकं कृतवान् भवति । प्रत्युद्याम प्रतिकूलोद्योगं
तत्कर्त्तारं ‘प्रत्युद्यामिनं ‘न करोति’ इति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

“अथ सोमपर्याणहनेनेति । शकटेन साद्धं सोमस्य वेष्टनं
साधनं वाच्यं ‘पर्याणहनम्’ । पर्याणहनप्रयोजनकथनम्— ‘नेदे
नाद्वा रक्षासीति । ‘नेत्’—इति परिभवे । तथाच यास्क — “नेत्ये
इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभवे”—इति । यदि पर्याणहनं
कुर्यात्, तदा ‘नाद्वा’ नाशकराणि रक्षासि ‘एन’ ‘प्रमृशान्’
प्रमृशेयुः, एतत्तु भयकरम् । तस्मात् तत्परिहाराय पर्याणहनं
मित्यर्थः । पर्याणहनं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “गर्भा वा ए
भवतीति । ‘तिर इव वै गर्भा’ अन्तर्हिता वर्त्तन्त इत्यर्थः
यस्माद् गर्भाणां तिरोधानं मपेक्षितम्, यस्माच्च मनुष्येभ्यः सकाशात्
देवस्य सोमस्य, तस्मात् पर्याणहनं युक्तं मित्यर्थः ॥ ६ ॥

तच्च मन्त्रविधाय प्रशंसति— ‘स पर्याणह्यति’ वनेषु व्यन्तरि
मिति । ‘वनेषु’ वृक्षसमूहेषु ‘अन्तरिच’ ‘विततान’ सोमं
विस्तारितवान् । तद् यद् ‘वाज वेगं ब्रह्म वा ‘अर्वत्सु’ अरण्यवत्

पुरुषेषु योग्यम् । ‘अद्धात्’—इति सर्वत्र सम्बध्यते । ‘उत्थिया’—
इति गोनाम्^१ । तासु ‘पयः’ । ‘हत्सु’—इति प्राणिवज्जलापेक्षया
वज्जवचनम् । तत्र ‘हत्सु’ ‘क्रतु’ सङ्कल्पम् । ‘विचु’ प्रजासु ‘अग्निम्’
भुक्तस्थान्नपानस्य पाकसाधनं मग्निम् । ‘दिवि सूर्यम्’ । ‘अद्रौ’
जातावेकवचनम्^२, पर्वतेषु ‘सोमम्’ । ‘वरुणः’ पापनिवारकः,
सोमो देवः ‘अद्धात्’ स्थापितवानिति मन्त्रार्थः ॥

‘वन’-शब्दस्यार्थान्तरभ्रमं व्युदस्यन् वनेष्वन्तरिक्षविस्मरणं लोक-
सिद्धं मित्याह— “वनेषु ह्यौदं विततं भन्तरिक्षं वृक्षाग्रेष्विति ।
यद्यपि सर्वत्रान्तरिक्षं विततम्, तथापि पामरदृष्ट्या शान्द्रवृक्षाग्रेषु
पटास्तरणवत् प्रतिभासादेव सुक्तम् । अर्वात्सु पुस्तसम्भवात् वाजस्य
वीर्यत्वात् ‘एतत्’ एतेन “वाजं सर्वत्सु”—इतिपाठेन पुंस्त्वेव वीर्यं
स्थापितवान् भवति । उत्थियाहदादिषु पयःक्रत्वादिस्थितेर्लोक-
प्रसिद्धिः ‘पयो ह्यौदम्’—‘हत्सु सूर्यं क्रतुः’—इत्यादि ‘हि’ कारेण
द्योत्यते ॥ ७ ॥

“अथ यदि द्वे इति । दौचायां ‘यदि’ ‘द्वे कृष्णाजिने’
स्वीकृते, ‘तयोः’ एकं ‘कृष्णाजिनं’ ‘प्रतिनाहभाजनम्’ भवति ।
नद्धस्य पुरोदेशप्रसारितो ध्वजः प्रतिनाहः^३, तद्भाजनम्, तत्स्थानीयं
भवतीत्यर्थः । द्वितीयालाभे उपाय माह— “यद्यु एकं भवति,
कृष्णाजिनघौवा एवावहत्येति ॥

१— निघ० २. ११. ३ ।

२— पा० सू० १. २. ५८ ।

३— ‘युगसमीपे उच्चिते दण्डे व्यवलगयति ध्वजस्थानीयम् । यन्वानसो
वाससा वेष्टनं मिति केचित्’—इति या० दे० ।

प्रतिनाहमन्त —“सूर्यस्य चचुरिति^१ । तथाच सूत्रम्— “कृष्णा-
जिन पुरस्तादामजति सूर्यस्य चचुरित्यासनयोरन्यतरत्, एकश्चेद्
घोवा अवहत्य”—इति^२ । मन्त्रस्याय मर्थ । हे कृष्णाजिन । त्व
‘सूर्यस्य’ ‘चचु’ चचु स्थानीयम् प्रकाशनस्थान मित्यर्थ । उपरि
हि सूर्य प्रकाशते, अतस्त्व मनसि ऊर्द्ध दिश मारोहेत्यर्थ । तथा
‘अग्ने’ देवस्य सम्बन्धि कनीनकम् अक्षिमध्यगत कृष्णप्रदेश
कनीनिका, ताम् ‘आरोह’ । ‘अग्नेरक्ष्ण’ कनीनिकास्थान मन्त्र-
रिचम् नील नभ इति प्रसिद्धे । अनस उपयारोहे सति एतदु-
भयारोहण सम्पद्यते । ‘यत्र यस्मिन्नारोहे सति ‘एतग्नेभि’ अथै
‘द्वेयसे गच्छसि विपश्चिता मेधाविना सोमेन सह भ्राजमान’
दौष्यमान ॥

एतन्मन्त्रपाठ प्रशंसति— ‘सूर्य मेवैतत् पुरस्तादिति । मन्त्रे
‘सूर्यस्य चचु’—इत्यभिधानेन ‘सूर्य मेव सोमस्य ‘पुरस्तात्’ कृत
वान् भवति । ततश्च कि मित्याह— “सूर्य पुरस्तान्नाद्वेति । ‘नाद्वा’
नाद्वाणि, यज्ञनाशकानि ‘रक्षामि हिमन् पुरोगच्छति, तस्मिन्
सति ‘अभयेन नाशकरहितेन मार्गेण सोम ‘परिवहन्ति’ ॥ ८ ॥

‘उद्धृते प्रउगे फलके भवत इति । ‘प्रउगे फलके’ प्रयुग-
सम्बन्धिफलके ‘उद्धृते’ प्रयुगादप्युच्यते, चुबुकप्रमाणे^३ ‘भवत’ ।
अतएव सूत्रकार तस्मिन्नेव प्रदेशे फलकयोरौद्धृत्य सूत्रयामास—

१— वा० स० ४ अ० १ । २— का० श्रौ० सू० ७ अ० ८, ९, १० ।

३— अन्तस्य व मध्यपाठश्च पुस्तक । स्यात्त ‘चिबुकप्रमाणे’—इत्येव
‘व्यधस्ताच्चिबुकम्’—इति ह्यमरः ।

“प्रयुगाच्चोद्धते फलके भवतः”—इति^१ । “तदन्तरेणेति । ‘तत्’
तयोः फलकयोः ‘अन्तरेण’ मध्ये ‘सुत्रद्वयः’ (भृयिष्ठ एव सन्^२)
‘प्राजति’ प्रेरयति अनङ्गाहौ^३ । अधःस्थितिं प्रशंसति—“श्रेयान्नेति ।
करितुरगाद्याहूढस्य प्रशस्तत्वं लोकसिद्धम्, अतस्तदभ्यारोहात् सोमः
‘श्रेयान् भवति’; अतस्तदधिष्ठितं शकटम् ‘आरोढुं कः अर्हति’?
न कोऽपौति ॥ ८ ॥

“पलाशशाखया प्राजतीति । भृयिष्ठास्तेव प्राजनयोग्यासु
सतीक्ष्ण्यन्यशाखासु पलाशशाखायाः कोऽतिशय इति जिज्ञासायां
तस्याः सोमस्य सम्बन्धं दर्शयति—“यत्र वै गायत्रीति । व्याख्यात
मिदम्^४ । ‘यदेव’ ‘सोमस्य’ अङ्गं ‘न्यक्तम्’ अवाक् निपतित मासीत्,
‘तत्’ अङ्गम् ‘इहापि’ अस्मिन् सोमे एव ‘असद्’ भवेदिति
पलाशशाखया^५ प्राजनस्याभिप्रायः ॥ १० ॥

अनङ्गहोर्वर्णविशेष मभिधातुं पुनरनुवदति—“अथानङ्गाहा-
विति । ‘प्राजति’ युगवहनाय प्रेरयति । उभयोरन्यतरस्य वा यदि
दृष्टत्वं लभ्येत, ‘तत्र’ पर्जन्यवर्णसाम्यात् अनङ्गत्कृष्णत्वेन निमित्तेन

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. ५ । तत्रापि ‘प्रयुगात्’—इति खरमध्यपाठ
एव, न त्वन्तस्त्रमध्य ‘प्रयुगात्’—इति ।

२— कृ-पुस्तकमात्रे एयोऽधिकः पाठः ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ६. १४ ।

४— पुरस्तात् १. ७. १. १ (१ भा० ४६० पृ०) द्रष्टव्यम् ।

५— प्रतोदस्यानीययेति भावः । ‘अनङ्गाहौ बलीवर्हौ’—इति पा० दे० ।

‘ऐषम्’ अस्मिन् सवत्सरे ‘पर्जन्य’ वज्रवृष्टिप्रदो भवति । ‘—इति एतत् उ विज्ञानम्’ वृष्टे परिज्ञानम्, तदुपाय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं समन्तक मन्त्रयोजन विधत्ते— “अथ युनक्तुस्त्वावेत मिति’ । मन्त्रस्याय मर्थः १ । हे ‘उसौ’ अनङ्गाहौ । युवा वहनाय ‘एतम्’ प्रत्यागच्छतम् । कौटुम्भौ युवाम् ? ‘धूर्पाहौ’ धुर मोढु समर्थौ । तादृशौ युवा ‘युज्येयाम्’ स्वय मेव युक्तौ भवतम् । तौ विशिष्येते— ‘अनश्रू’ अश्रुरहितौ, अव्यथावित्यर्थः, ‘अवीरहणौ’ शृङ्गायेण वीराणां पुत्रादीनां महन्तारौ, ‘ब्रह्मचोदनौ’ ब्रह्मणा मन्त्रेण प्रेरितावित्यर्थः । एव मनङ्गाहौ प्रशस्तेदानीं प्रयोजन माह— “स्वस्ति यजमानस्येति । ‘स्वस्ति’ अविनाशेन ‘यजमानस्य गृहान् गच्छतम्’ ॥

अथ मन्त्र विभज्य व्याचष्टे— “उसौ हि भवतावित्यादिना । उत्साविणावनयोभोगावित्युक्तौ । एषा प्रसिद्धिः ‘हि’ शब्देन द्योत्यते । धूर्पाह्यावित्यस्य तात्पर्यं “धूर्पाह्याविति । आर्त्तेष्वश्रुपातस्य दृष्टत्वात् ‘अनश्रू’-इत्यस्यानार्त्ताविति व्याख्यानम् । वीरहत्याया पापसाधनत्वात् ‘अपापकृतौ’-इति तात्पर्याभिधानम् । ‘ब्रह्मणा’ “उत्सावेतम्”—इति मन्त्रेण इदानीं चोद्यमानत्वात् ब्रह्मचोदना-प्रसिद्धिरित्यभिप्रेत्य “ब्रह्मचोदनो हि भवत इत्युक्तम् । ‘स्वस्ति यजमानस्य’-इत्यत्र स्वस्तिशब्दाभिप्राय माह— “ययैनावन्तरेति । ‘यथा’ ‘एनौ’ अनङ्गाहौ ‘अन्तरा’ मध्ये मार्गे ‘नाश्रा’ हिम्वा ‘न हिंस्यु’, तथा भवेदिति स्वस्तिवाचनमन्त्र कृतवानित्यर्थः ॥ १० ॥

“अथ पश्चात् परिक्रम्येति । शकटस्य पश्चाद्भागं गत्वा । अपहृत्य
 आलम्ब्यत इति ‘अपालम्ब्यः’ शकटस्य पश्चाद्भागः । त मालम्ब्य
 ब्रूयात्— “सोमाय क्रीताय”, “सोमाय पर्युह्यमाणाय”—इति
 वा । अनुवचनविकल्पस्थाय मभिप्रायः— सोमे क्रीते सति अनन्तरं
 यत् कर्तव्यम्, तत् परिवहण मेव ; तच्च क्रयानन्तरभावौत्पन्नतरो-
 पादानेऽन्यतरस्थार्थात् सिद्धिरिति । ऐतरेयके तु समुच्चयोपदेश
 उक्तः— “सोमाय क्रीताय प्रोह्यमाणायानुब्रूहीत्याहध्वर्युरिति^१ ।
 अयं विकल्पो न व्यवस्थितः, किन्तु ऐच्छिक इत्याह— “अतो
 यतरथा कामयेतेति । ‘अतः’ अनयोः पक्षयोर्मध्ये । अत्र कात्या-
 यनः— “पश्चात् परीत्यापालम्बं गृहीत्वा सोमाय क्रीतायामुं
 वाचयति, पर्युह्यमाणायेति वा” इति^२ ॥ १२ ॥

“अथ वाचयतीति । अध्वर्युर्यजमानम् “भद्रो मेऽसि”—इत्यादिक
 मित्यर्थः^३ । मन्त्रस्थाय मर्थः— हे सोम ! त्वं ‘भद्रोऽसि’ कष्टाण-
 करोऽसि, स्तुत्यो वा । हे ‘भुवस्यते’ भुवगानां पालक ! त्वं
 ‘प्रच्यवस्व’ प्रगच्छ । ‘विश्वानि’ ‘अभि’ ‘धामानि’ स्थानान्यभिलक्ष्य ।
 ‘त्वा’ त्वां ‘परिपरिणो मा विदन्’ उपर्यवस्थातारो मा विदन् । तथा
 त्वां ‘परिपन्थिनः’ प्रतिकृताः शत्रवः ‘मा विदन्’ । “हृन्दसि
 परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि”—इति^४ ‘इनि’-प्रत्ययान्तो
 निपातितः । तथा ‘अघायनः’ अघ मिच्छन्तो ‘वृकाः’ विकर्त्तनशीलाः
 ‘मा विदन्’ मा जानन् । किञ्च ‘मेन.’ शंभनीयगमनः पक्षी, स

१— ऐ० ब्रा० १. ३. २ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १५, १६ ।

३— वा० सं० ४. ३४. १ ।

४— पा० सू० ५. २. ८४ ।

“श्वेनो भूत्वेति । मन्त्रभागपाठस्य तात्पर्यं माह— “वय एवैन
मेतद् भूत प्रपादयतीति । एतेन पाठेन पचिहप मेव मन्त्र
प्रापितवान् भवति । ‘रक्षामि’ ‘नान्ववयन्ति’ हन्तुं नानुगच्छन्ति ।
स्यष्ट मन्यत् ॥ १५ ॥

“अथ शरीर मेवान्ववहन्तीति । यदि प्रमादात् सोमं रक्ष-
आदिर्हन्त्यात्, तदानीं श्वेनो भूत्वेति मन्त्रसामर्थ्येन श्वेनीभावादुपादे-
यस्य सारांशस्यावध्यभावात् (हन्ता^१) श्वेनशरीर मेवानुगत्य हन्ति,
नात्मान मित्यर्थः । “यजमानस्य गृहान् गच्छ तन्नौ मरुत मिति
मन्त्रभागस्यार्थं स्यष्ट इत्याह— “नाच तिरोहित मिवासीति ॥ १६ ॥

“अथ सुव्रद्धाण्या मित्यादि^२ । ‘व्रद्धा’ देवाना माङ्गानमाधनो
मन्त्र^३, गोभन व्रद्धा ‘सुव्रद्धा’, तदर्हतीति ‘सुव्रद्धाण्या’ काचन
देवता, ता “सुव्रद्धाण्योश्म्”—इत्यादिनिगदेनाह्वयेत् । तत्रकार-
सूत्रे दर्शितं— “सुव्रद्धाण्योश् मिति विशक्ता मरुन्निगदम्”—
इति^४ । निगदपदाना ब्राह्मणेनैव व्याख्यानात् नाम्नाभिर्याख्यायते ॥

१— नेद पद क पुस्तकादन्यत्र ।

२— सुव्रद्धाण्य एवर्त्तिक् सुव्रद्धाण्या माङ्गयतीति सिद्धान्तित हरिस्वा-
मिना । अग्निष्टुदादिषु स्वय मेवेति वक्ष्यतीहैव (२२ पृ. २.) ।

३— “सुव्रद्धाण्या चाङ्गयति सुव्रद्धाण्योश्म् सुव्रद्धाण्योश्मिति विशक्ता
मरुन्निगद यावदहे सुया भवति तथाह”—इति का० श्रौ० ७ ८. २० ।

“यावदहे” अतीते ‘सुया भवति’ अस्मात् क्षयदिवसादारभ्य यावत्सु
दिनेषु अतिक्रान्तेषु सुया भवति, तथा आह । तद्यथा— अयस्यै
‘अहे सुयाम्’—इति, यदुपसत्ये ‘यदहे सुयाम्’—इति, द्वादशोपसत्ये
‘द्वादशाहे सुयाम्’—इति—इतीह शा० ३० ।

आज्ञान प्रशंसति— “यथा येभ्य इति । ‘यथा’ लोके ‘येभ्य’ अर्थाय ‘पत्त्यन्’ पाक कर्तुं मिच्छन् भवति, ‘तान्’ भोक्तृन् ‘ब्रूयात्’— ‘इत्यहे व’ पक्तास्मीति’ । इत्यह इति पाकदिवसो निर्दिश्यते, इतो द्वितीयेऽहनि तृतीयेऽहनीतिरूपेणेत्यर्थः ॥

ननु मन्त्रेणाज्ञानेऽपि कथं मिन्द्र आगच्छतीत्याह— “ब्रह्म हि देवान् प्रच्यावयतीति । ‘हि’-शब्दो “वायवाहि दर्शत” —इत्येवमादिमन्त्रगतां देवताप्रच्यावनप्रसिद्धिं द्योतते । सुब्रह्मण्यपदस्य पाठसिद्ध्यां चिरादृत्तिं प्रशंसति— “चि ह्यत्र आहृत्यादि । यज्ञस्य द्यादृत्तिरूपत्वं सवनत्रयापेक्षयेति द्रष्टव्यम्” ॥ १० ॥

“इन्द्रागच्छेतीति । “इन्द्रो यज्ञस्य देवतेत्यादि । स्पष्टम् । “हरिव आगच्छ” —इत्यादि— “अहन्यायै जार.” —इत्यन्तानां पञ्चानां वाक्यानां पृथक्-पृथगर्थे सम्भवत्यपि तात्पर्यस्यैकत्वं मभिप्रेत्य, सङ्गृह्य तात्पर्यं माह— “हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेषेत्यादिना । “तद् यान्येवास्य चरणानि तैरेवैन मेतत् प्रमुमोदयिषतीति । ‘तत्’ तथा सति ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘यान्येव’ चरणानि चारित्रिणि, पूर्वपक्षापरपक्ष-लक्षणाभ्यां मभिमतस्य वस्तुनो हरणं, मेधातिथेः काण्वायनेर्मेषो भूत्वा हरणम्, —इत्येवमादीनि, ‘तैरेव’ ‘एन’ प्रमुदयितुं मिच्छति” ॥

१— ऋ० सू० १. २१ ।

२— ऐ० ब्रा० ६. १. ३ द्रष्टव्यम् ।

३— मीमांसादर्शने त्वेतत्कथायां कविकल्पनामूलत्वं मेव सिद्धान्तितम् ।

तत्रापि तन्त्रवार्तिके विशेष उक्तः (जि० सू० ८. १ ४२-४४; अधि०

१५.) । “सवितैवाहनि लोयमानतया राज्ञेरहत्याशब्दवाच्याया

क्षयात्मकशरणानेतुत्वात् जोर्यथ्यस्मादनेन बोदितेन वेत्यहत्याज्जार

उक्ताने अ गच्छतीत्यादिना” इत्यादि अ गच्छतीति

हरिवश्चादीनि पदानि सामब्राह्मणे व्याख्यातानि^१ ॥ १८, १९ ॥

“देवा ब्रह्माण इति । अनयोस्तात्पर्यं माह— “तद्देवाश्च ब्राह्मणाश्चाहेति । ‘अत्र’ अस्मिन् यज्ञे ‘उभयैः’ द्विविधैः ‘देवैः ब्राह्मणैश्च’ यष्टयत्वेन याजकत्वेन च ‘अर्थ’ प्रयोजन यज्ञसिद्धिः यजमानस्य ‘भवति’, तानेवैतान् ‘देवाः ब्राह्मणा’—इति पदद्वयं माह नेतरानित्यर्थं ॥ २० ॥

“अथ प्रतिप्रस्थातेति^२ । ‘अग्नीषोमीयेण पशुना प्रत्युपतिष्ठते प्रतिप्रस्थाता’ शालाया’ पुरोदेशे अग्नीषोमीय पशुं मादाय गच्छत’ सोमस्याभिमुखं स्थापयेदित्यर्थः । अग्नीषोमीयस्यावस्थितिं यजमानस्य आत्मनिष्क्रयरूपेण प्रशंसति— “आग्नीषोमौ वा एत मिति । ‘एतं’ दीक्षितम् ‘अन्तर्जम्भे’ अन्नखादनस्यानं जम्भ’, दन्तपङ्क्त्योरन्तराल इत्यर्थं । एतदेवोपपादयति— “आग्नावैष्णव द्वाद इति । यस्मादस्य यजमानस्य ‘अदः’ विप्रकृष्टे काले दीक्षणीयेष्टौ ‘हविः’ अभूत् । अस्तु किं तत इत्याह— “यो वै विष्णुरिति । तत्र विष्णुरिति योऽस्ति, ‘स सोमः’, सोमस्य यागनिर्वर्तकत्वेन यज्ञत्वाद्, “यज्ञो

१— तानि हि सा० घ० ब्रा० १ १ २ द्रष्टव्याणि । तत्रैव निगदः समग्र पठितश्च । तथा सामसूत्रे लाख्यायनेऽपि (१. ३) । एष निगदः सुब्रह्मस्य नाम सामवेदोयत्विजा गीयतेऽतः सुब्रह्मण्यसामेत्यप्युच्यते । वस्तुतो निगदो नाम यनुर्विशेष एवेति सिद्धान्तितो मौसासायाम् ; जै० द० २ १ ३८-४५ सूत्राणि द्रष्टव्यानि । तैत्तिरीयारण्यकेऽप्ययं मन्त्रो ब्रूवाण इत्यन्तं ध्यामात (१ १२. १, ४) ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६ २१ ।

वै विष्णु” — इति श्रुते^१ । यज्ञद्वारा विष्णो मोमत्वम् । ‘दौचा’
मस्कार दौचणीयेष्ट्या मस्कृतत्वादेव दौचणीयेष्टिदेवतयोर्हविश्च
‘एन जम्ने स्थितम् । अतो जम्नाद् विमोचाय अग्नीषोमीय
दत्त्वा आत्मनिष्क्रयण कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

“तद्वैक इति^२ । अयम् उल्मुकरूप ‘अग्नि , अय मोम’
‘ताभ्या’ सकाशात् आत्मान निष्क्रेष्यामहे’ इत्युल्मुकस्याहर्त्तुं
रभिप्रायः । अमु पक्षं निराकरोति — “तदु तथा नेति । तर्हि
कथं सहभाव उपपद्यत इति तत्राह — ‘यत्र वा एतौ क च तत्
सहैवेति । एतौ’ अग्नीषोमौ ‘यत्र क च स्थाने सह वर्तन्ते,
‘तत्’ तादृश्या स्थितिरेवात्र सहभाव एवेत्यर्थः । एवकारेण रुयो-
जनपक्षो व्युदस्यते ॥ २२ ॥

“स वै द्विरूपो भवतीति । ‘स’ अग्नीषोमीय पशु । द्विरूपे
कारणाभिधानम् — “द्विदेवत्यो हीति । द्विरूपमिद्वयेऽपेक्षितौ
वर्णावाह — “क्षणासारङ्ग स्यादित्याहु रिति । ‘मारङ्ग’ श्वलवर्ण^३ ।
‘एतत्’ क्षणात्वं श्वलत्वं च ‘एनयो’ अग्नीषोमयो ‘रूपतम मिव’

१ — पुरस्ताच्चात्र (१ १ २ १३) द्रष्टव्यम् ।

२ — का० श्रौ० सू० ७ ६. २४ ।

३ — सारङ्ग कर्बुर वर्णान्तरानुविद्धं शुक्ल सारङ्ग इत्युच्यते, क्षणोऽन-
वर्णेन सहितं सारङ्गं यद्यवा क्षणस्यासौ सारङ्गश्चेति क्षणसारङ्गः ।
एव लोहितसारङ्ग इति व्याख्यातं याज्ञिकदेवेन । ‘वर्णान्तरोपेतं
क्षणवर्णं क्षणसारङ्ग’ एव लोहिततमं गङ्गोऽपि’ — इत्येव माह पितृ-
भूतिराचार्यः, टीकाकृतं कर्कसः ।

अत्यन्त मभिमतं रूप मित्यर्थः । “आग्नेयः कृष्णशीवः”—इत्यादौ^१
 अग्नेः कार्पासम्वन्धश्रवणात् तदेव तदुचितं रूपम्, सारङ्गवर्णस्य
 सोमयोग्यत्वं मपि आङ्गावल्यां द्रष्टव्यम् । तदलाभेऽपि वा ‘लोहित-
 सारङ्गः स्यात्’ लोहितस्याग्निवर्णसाम्यं प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

“तस्मिन् वाचयतीति । ‘तस्मिन्’ अजे, आगते इति शेषः ।
 “नमो मित्रस्येतीति^२ । नमो मित्रस्येन मालभ्य वाचयतीति^३
 कात्यायनः ॥

मन्त्रस्याय मर्थः । ‘मित्रस्य’ मितेस्वाता मित्रः सूर्यः, वरुणस्तमो-
 निवारकः सूर्यः, तस्य, तस्मै इत्यर्थः । ‘नमः’ नमस्कारः प्रङ्गीभावः,
 अस्तु । अथवा “मैत्र वा अहर्वाङ्मणी रात्रिः”—इति श्रुत्यन्तरादह-
 रभिमानिदेवाय, रात्र्यभिमानिदेवाय, सूर्याय नम इत्यर्थः ।
 ‘चक्षसे’ सर्वस्य द्रष्टे नमः । ‘महोदेवाय’ महते देवाय च नमः ।
 हे प्राणिनो यूयम् ‘तत्’ प्रसिद्धम्, ‘स्यतं’ सत्यभूतम्, आदित्याख्यं
 वस्तु ‘सपर्यत’ अर्चयत । ‘दूरे दृशे’ दूरे दर्शनीयम् ॥ २४ ॥

“अथाध्वर्युरिति । “उपस्तम्भेनोपस्तम्भातीति^४ । उपस्तम्भ्यते
 प्रतिबध्यते इति ‘उपस्तम्भः’ शकटायधारण काष्ठम्, तेन ‘उपस्त-
 म्भाति’ शकटायम् । हे काष्ठ ! त्व ‘वरुणस्य’ उपनद्ध स्थापितस्य

१— वा० सं० २४. १, ४, ६, ८. १४, २८. ५८ । तद्विधायकं ब्राह्मणं
 तूपरिष्ठादाम्नास्यतेऽत्रैव— १३. २. २. ३ ।

२— वा० सं० ४ ३५. १ । ३— का० श्रौ० सू० ७. ८. २४ ख ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ८. २५ । ५— ‘उपस्तम्भन’—इति छ ।

सोमस्य 'उत्तम्भन ममि'^१ । शकटस्योत्तम्भकत्वाद्, तद्द्वारा वरुण-
स्याप्युत्तम्भकत्वम् । "उद् स्यास्तम्भो पूर्वस्य"-इति^२ मकारलोप ॥

समन्तक सुद्धरण विधत्ते— "वरुणस्य स्तम्भमर्जनौ स्य इति^३ ।
'वरुणस्य' सोमस्य, तदाधारभूतस्यानमोऽङ्गस्य यत् स्तम्भनम्, तस्य
मर्जनौ 'स्य', तादृश्यौ युवा सुद्धृष्टामौत्यर्थ ॥

अमु मन्त्र व्याचष्टे— "वरुणो ह्येष एतर्हि^४ति । 'एतर्हि' एतस्मिन्
क्रीतावसरे सोमो 'वरुण' भवति । 'तयोर्दार्हिलौ च हृन्दमि'-
इति^५ एतच्छब्दस्य हिल् ॥ २५ ॥

"अथ चत्वारो राजासन्दौ माददत इति^६ । चत्वारोऽधाध्वर्यु-
प्रतिप्रस्थाचादयोऽध्वर्युवर्ग्या एव । तथा चापस्तम्भ — "ता सर्वेऽध्वर्य-
वोऽपेण प्राग्वश राजन्योद्धमान उद्धृहन्तीति^७ । व्यतिरेकप्रदर्शन-
मुखेन षट्किञ्चतुष्ट प्रगमति— 'दौ वा अस्मै मानुषाय राज्ञे
आददात इति । दोलिका^८ मित्यर्थ । 'य' 'अस्य' प्रतीयमानस्य
'सर्वस्य' अपि जगत 'सहत्' उपायेनैव 'ईष्टे' ईश्वरो भवति,
'अथ' 'एताम्' एतदीया मासन्दौ चत्वार', 'आददते'-इति
पूर्वचान्वय ॥ २६ ॥

आसन्द्या औदुम्बरील विधाय प्रगमति— "औदुम्बरी भवत्यत्र

१— वा० स० ४, ३६ १ ।

२— पा० सू० ८ ४ ६१ ।

३— वा० स० ४ ३६ २ ।

४— पा० सू० ५ ३ २० ।

५— का० श्रौ० सू० ० ६ २७ ।

६— आ० श्रौ० सू० १० २८ ० ।

७— 'आन्दोलिका'-इति छ च ।

वा ऊर्गुदुम्बर इति । “देवा इष मूर्जे व्यभजन्त, तत उदुम्बरः
समभवत्”—इति^१ श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्वैशब्देन द्योत्यते ॥

नतु इदम् “ऊर्जोऽन्नाद्यस्यावसृद्धे”—इति उदुम्बरस्य फल-
विधानम् ; कुतः ? ‘अवसृद्धौ’—इति चतुर्थ्या फलत्वप्रतिभानात् । अत
ऊर्जोऽवरोधलक्षणाया फलायौदुम्बरौ कर्त्तव्येत्यर्थः । नैतदेवम् ।
नात्रौदुम्बरौ भवतीति विधिरूपलभ्यते, वर्त्तमानव्यपदेशात् ;
अर्थवादेनैव स विधिरुक्षेयः ; अतोऽत्र तस्यौदुम्बरत्वस्य विधातु
मशक्यत्वात् कस्येदं फलं स्यात् । न तु स्तुतिश्च करोतु, फल मपि
विदधात्विति मन्तव्यम् ; तथा दैविष्ठ्ये वाक्यभेदापत्तेः । अत इदं
केवलं स्तावक मिति सिद्धम् ॥ १७ ॥

“नाभिदग्ना भवतीति । नाभिप्रमाणा भवेत् । “प्रमाणे
द्वयसञ्-दघ्नञ्-माचचः”—इति दघ्नच् प्रत्ययः^१ । “अत्र वा अन्न
मिति । ‘अत्र’—इति नाभिप्रदेशस्याभिनयः । अन्नस्य नाभिप्रति-
ष्ठितत्वे सोमस्य किं मायात मित्यत आह— “अन्नं सोम इति ।
प्रकारान्तरेण नाभिदघ्नत्वं प्रशंसति— “अत्रो एव रेतस आश्रय
इति । ‘अत्रो एव’ अत्रैव च । ‘अत्रदग्ना’ नाभिदघ्नैत्यर्थः । अत्र
कात्यायनः— “औदुम्बरी मासन्दौ नाभिदग्ना मरन्निमाचाङ्गी
मृता माहरन्ति चत्वार इति^२ ॥ १८ ॥

“ता मभिमृशतीति” । ‘ताम्’ आसन्दौ मित्यर्थः । “वरुणस्य

अतसदन्यमीति^१ । हे आसन्दि^२ । त्वं 'वरुणस्य' सोमस्य 'अतसदनम्' ।
अत मिति यज्ञनाम, "सत्यं वा यज्ञ वा"—इति यास्क^३ । यज्ञार्हं
स्थान ममीत्यर्थः ॥

आसन्दीवत् कृष्णाजिनस्यापि सोमामादनार्हत्वादासन्दीवसर्जन-
मन्त्र एव कृष्णाजिनास्तरणेऽपि विनियुक्तः । सोमामादनमन्त्रे
त्वामीदेति विशेषः^४ । अतो न मन्त्राः पृथग्-व्याख्यानार्हाः । "स
यदाह वरुणस्तेत्यादिः । स्पष्टम्^५ ॥ २८ ॥

"अथैनं शाला मित्यादि । प्राग्वशस्य पुरोदेशे आसन्त्यां
स्थापित सोम मासन्त्या सह प्राचीनवश गमयेदित्यर्थः । प्रपादन-
समये "याते धामानि"—इति^६ मन्त्रं यजमान वाचयेत् । अध्वर्योः
प्राधान्यात् तदपेक्षया 'प्रपादयति'—इत्येकवचनम्, वस्तुतस्तु
चत्वारः प्रपादयन्ति । तथाच सूत्रकारः— "शाला प्रवेशयन्ति
दौक्षितमश्चरेण, यात इति वाचयति, आहवनीयं दक्षिणेन
स्थापयन्ति"—इति^७ ॥

१— वा० सं० ४. ३६ ३ ।

२— उदुम्बरकाष्ठनिर्मिता, नाभिप्रमाणपादयुक्ता, चरन्निमात्राणि
अङ्गानि द्वयोपलक्ष्याणि यस्याः सा, उता = मुञ्जरज्ज्वा श्रूता, आसन्दी =
मक्षिका भवति । सौत्रमण्या हि श्रूयते— "मुञ्जविवशना भवति"—इति
(१२. ८. ३. ६.) । तत्र चाचार्येणोक्तम्— "सोमामासन्दीवदिति (१६. ४. ७.) ।

३— निरु० ४. ३ ३ ।

४— वा० सं० ४. ३६. ४, ५ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ८. २८, ३० । ६— वा० सं० ४. ३०. १ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. ८. ३१, ३२, ३३ ।

मन्त्रस्याय मर्यः । हे 'सोम !' 'ते' 'या' यानि 'धामानि'
 स्थानानि नामानि जन्मानि च त्रीण्यपि 'धाम'-शब्दवाच्यानि'
 'हविषा' यजन्ति', 'ते' तव सम्बन्धीनि 'ता' तानि 'विश्वानि'
 सर्वाण्यपि । 'यज्ञम्'—इति विभक्तिव्यत्ययः, अयं यज्ञः 'परिभूः'
 परितो भावयिता 'अस्तु' । तच्च 'गयस्कान' पशुपुत्रादिना गृहस्य
 वर्द्धयिता, 'प्रतरण' आपद्भिः प्रकर्षेण तारयिता, 'सुवीरः' शोभन-
 वीरोपेतः, तत्प्रद इत्यर्थः, 'अवीरहा' पुत्रादेरहन्ता च सन्,
 'दुर्यान्' गृहान् 'प्रचर' प्रकरोषि । चतुर्थपाद-गत-'दुर्य'-शब्दार्थं
 ब्रूवन् कृत्स्नमन्त्रतात्पर्यं माह— 'गृहा वै दुर्या इत्यादिना ॥ ३० ॥

“अथ हैक उदपात्र सुपनिनयन्तीति” । मनुष्योपचारवत्
 देवस्य सोमस्योदपात्रनिनयनलक्षणोपचारे सति तदुपचरणं मानुषं
 भवति, एतत् 'यज्ञे कृद्धम्', अतो मानुषत्वपरिहाराय उदपात्रं
 नोपनिनयेत् ॥ ३१ ॥ १ [३. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाई निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ३ ॥

ब्रह्माण्ड गोमहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताब्धौन् पञ्चमीरौस्त्रिदशतल्लताधेनुसौवर्णभूमौ ।
 रत्नोष्ठा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ मायणि सिङ्गनार्यो,
 व्यश्राणौद्विश्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटञ्च ॥
 धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभव मतुल' स्वर्णज वर्णमुख्य,
 कार्पासीय कृपावान् गुडकृत मजडो राजत राजपूज्य' ।
 आज्योत्थ प्राज्यजन्मा स्रवणज मनृण शार्कर चार्कतेजा',
 रत्नाब्धौ रत्नरूप गिरि मकृत सुदा पाचसात्सिङ्गनार्य ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजमाध्याज्यधुरन्धरेण

मायाणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

[अथ चतुर्थाध्याये प्रथम ब्राह्मणम्]

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं बाहू प्रायणीयोदयनीयौ ।
अभितो वै शिरो बाहू भवतस्तुस्मादभित आतिथ्य
मेते* हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ १ ॥

अथ युस्मादातिथ्यं नाम† । अतिथिर्वा ऽएषु एतस्या-
गच्छति यत् सोमः क्रीतस्तुस्मा ऽएतद्यथा रात्रे वा
ब्राह्मणाय वा महोक्षं वा महाजुं वा पुचेत्तदुह मानुषं
हविर्देवाना मेव मस्मा ऽएतदातिथ्यं करोति ॥ २ ॥

तदाहुः । पूर्वोऽतूत्य गृह्णीयादिति युच वा ऽअर्हन्त
मागतुं नापचायन्ति‡ क्रुध्यति वै स तुच तथा ह्याप-
चितो भवति ॥ ३ ॥

तदा ऽअन्यतरु एव विमुक्तः स्यात् । अन्यतरोऽविमु-
क्तोऽथ गृह्णीयात् स युदन्यतरो विमुक्तस्तेनागतो युद-
न्यतरोऽविमुक्तस्तेनापचितः ॥ ४ ॥

* 'मेते'-इति ग, घ ।

† 'नाम'-इति ग, ख ।

‡ 'नापचायन्ति'-इति क, ख ।

तदु तथा न कुर्यात् । विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयाद्
 यथा वै देवानां चरणं तद्वा ऽश्वनु मनुष्याणां तुस्मान्
 मानुषे यावन्नु विमुञ्चते नैवास्मै तावदुदकः हुरन्ति
 नापचितिं कुर्वन्त्युनागतो हि स तावद्भवत्यथ यदैव
 विमुञ्चतेऽथास्मा ऽउदकः हुरन्त्यथापचितिं कुर्वन्ति
 तर्हि हि स आगतो भवति तुस्माद्विमुच्यैव प्रपाद्य
 गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

स वै सन्त्वरमाण इव गृह्णीयात् । तथा ह्यापचितो
 भवति तत्पुत्र्यन्वारभते पर्युह्यमाणं वै युजमानोऽन्वार-
 भतेऽथात्र पुत्र्युभयत एवैतन्मिथुनेनान्वारभते युत्र वा
 ऽश्रुर्हन्नागच्छति सर्व्वगृह्या इव वै तुत्र चेष्टन्ति तथा
 ह्यापचितो भवति ॥ ६ ॥

स वा ऽअन्येनैव ततो युजुषा गृह्णीयाद् । येनो
 चान्द्यानि हवीःष्येकं वा ऽएषु भागं क्रीयमाणोऽभि-
 क्रीयते छन्दसा मेव राज्याय छन्दसाः साम्राज्याय
 तुस्य छन्दाःस्थभितः साचयानि यथा राज्ञोऽराजानो
 राजहृतः स्तूतग्रामुण्य एव मस्य छन्दाःस्थभितः
 साचयानि ॥ ७ ॥

न वै तदुवकल्पते । यछन्दोभ्य इति वेवर्लं गृह्णी-
 याद्यत्र वा ऽश्रुर्हते पुचन्ति तदभितः साचयोऽन्वाभक्ता

भवन्त्युराजानो राजकृतः स्तूतग्रामुण्यस्तुस्माद्युवैतुस्यै
गृह्णीयात्तुदेव छुन्दाःस्यन्वाभजेत् ॥ ८ ॥

सु गृह्णाति । अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वेत्यग्निर्वै
गायत्री तुङ्गायत्री मन्वाभजति ॥ ९ ॥

सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वेति । क्षत्रं वै सोमः
क्षत्रं चिष्टुप् तुत् चिष्टुभ मन्वाभजति ॥ १० ॥

अतिथेरातिथ्यु मसि विष्णवे त्वेति* । सोऽस्योद्धारो
यथा† श्रेष्ठस्योद्धारु एव मस्यैषु ऋते छुन्दोभ्यः ॥ ११ ॥

श्वेनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वेति । तुङ्गायत्री
मन्वाभजति सा युङ्गायत्री श्वेनो भूत्वा दिवः सोम
माहरत् तेन सा श्वेनः सोमभृत् तेनैवैना भेतुद्दीर्येण
द्वितीय मन्वाभजति ॥ १२ ॥

अमुये त्वा रायस्पोपुदे विष्णवे त्वेति । पशुवो वै
रायस्पोपः पशुवो जुगती तज्जुगती मन्वाभजति ॥ १३ ॥

अथ यत्पुञ्च कृत्वो गृह्णाति । संवत्सरुसम्मितो वै
यज्ञः पुञ्च वा ऽऋतुवः संवत्सरुस्य तु पञ्चभिरामोति
तस्मात्पुञ्चकृत्वो गृह्णात्यय यद्विष्णवे त्वा विष्णवे
त्विति गृह्णाति विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय
गृह्णाति ॥ १४ ॥

* 'त्विति'-इति ग, घ ।

† 'यथा'-इति ख ।

नवकपालः पुरोडाशो भवति । शिरो वै यज्ञस्या-
तिथ्यं नवाक्षरा वै गायत्र्यष्टौ तानि यान्यन्वाह प्रणवो
नवसुः पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्धं ऽएषु यज्ञस्य
तस्मान्नवकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १५ ॥

कार्फर्म्यमुयाः परिधुयः । देवा ह वा ऽएतं व्वनस्प-
तिषु राक्षोघ्नं ददृशुर्यत्कार्फर्म्यं५ शिरो वै यज्ञ-
स्यातिथ्यं नेच्छिरो यज्ञस्य नाप्रा रुक्षाः५सि हिनुसन्निति
तस्मात् कार्फर्म्यमुयाः परिधुयो भवन्ति ॥ १६ ॥

आश्ववालः प्रस्तरुः । यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम
सोऽश्वो भूत्वा पुराङ्गववर्त्त तस्य देवा अनुहाय
व्वालानभिपेदुस्तानालुलुपुस्तानालुप्य सार्द्धं५ सुच्यासु-
स्तुत एता ओपधयः सुमभवन् युदश्ववालाः शिरो वै
यज्ञस्यातिथ्यं जघनार्द्धो व्वाला ऽउभयुत एवैतद्यज्ञं
पुरिगृह्णाति यदश्ववालः प्रस्तरौ भवति* ॥ १७ ॥

रेक्षुव्यौ विधृती । नेदहिंथ्य प्रस्तरुथ्य संलुभ्यात†
ऽइत्युथोत्पूयाज्यः५ सुर्व्वाण्येव चतुर्गृहीतान्याज्यानि
गृह्णाति न ह्युचानुयाजा भवन्ति ॥ १८ ॥

* 'भुवति'—इति ग, घ ।

† 'संलुभ्यात'—इति ख डा० वेबरदृष्टम् । 'संलुभ्यात'—इति साधन
सम्मत—इति डा०—वेबर ।

आसाद्य हवींष्यग्निं मन्यति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं
 जनयन्ति वा ऽन मेतद्यन्मुन्यन्ति शीर्षतो वा ऽग्रे
 जायमानो जायते शीर्षतु एवैतदग्रे यज्ञं जनयत्यग्निर्वै
 सुर्वा देवता अग्नौ हि सुर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति
 शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यः शीर्षतु एवैतद्यज्ञः सुर्वाभि-
 र्देवताभिः सुमर्द्दयति तस्मादग्निं मन्यति* ॥ १९ ॥

सोऽधिमुन्यन्ः शुक्ल मादत्ते । अग्नेर्जनिच मसौत्युच
 ह्यग्निर्जायते तस्मादाहाम्नेर्जनिच मसौति† ॥ २० ॥

अथ दर्भतरुणके निदधाति । वृषणौ स्थ ऽदिति
 तद्यावेवेमौ स्त्रियै साकञ्जावेतावेवैतौ ॥ २१ ॥

अथाधरारणिं निदधाति । उर्व्वंश्यसीत्यथोत्तरा-
 रुण्याज्यविलापनौ मुपस्पृशत्यायुरसीति ता मभिनि-
 दधाति पुरुरुवा ऽअसीत्युर्व्वशी वा ऽअप्सराः पुरुरुवाः
 पुतिरुथ यत्तस्मान्मिथुनादजायत तदायुरेव मेवैपु
 एतस्मान्मिथुनाद् यज्ञं जनयत्यथाहामुये मथ्यमाना-
 यानुब्रूहीति ॥ २२ ॥

सु मन्यति । गायत्रेण त्वा छन्दसा मन्यामि त्रैष्टुमेन
 त्वा छन्दसा मन्यामि जागतेन त्वा छन्दसा मन्यामीति
 तं वै छन्दोभिरेव मन्यति छन्दांसि मथ्यमानायान्वाह

छुन्दाऽस्यैवैतद्यज्ञं मन्वायातयति युयामु मादित्यः
रश्मयो जातायानुब्रूहीत्याह यदा जायते प्रह्रियु-
माणायेत्यनुप्रहुरन्* ॥ २३ ॥

सोऽनुप्रहरति । भवतन्नः सुमनसौ सुचेतसावरेपुसौ ।
मा युञ्जः हिंस्रिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ
भवत मद्यु न ऽद्वि शान्ति मेवाभ्या मेतद्वदति युथा
नान्योऽन्यः हिंस्याताम् ॥ २४ ॥

अथ सुवेणोपहृत्याज्यम् । अग्निं मभिजुहोत्यग्ना-
वमिश्चरति प्रविष्ट ऽक्षुषीणां पुत्रोऽभिशस्तिपावा । सु-
नः स्योनः सुयजा यजेहु देवेभ्यो हव्यः सुद मुप्रयुच्छ-
नस्वाहेत्याहुत्यै वा ऽएतु मजीजनत तु मेतयाहुत्या-
प्रैपीत्तस्मादेव मभि जुहोति ॥ २५ ॥

तद्विडान्तं भवति† । नानुयाजान्यजन्ति शिरो वै
यज्ञस्यातिष्ठुं पूर्वाह्णे वै शिरः पूज्वाहुं मेवैतद्यज्ञस्या-
भितुः स्करोति‡ स युजानुयाजान्यजेद्यथा शीर्षतः
पर्याहृत्य पादौ प्रतिदध्यादेवं तत् तुस्माद्विडान्तं भवति
नानुयाजान्यजन्ति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [४. १०.] ॥

* 'प्रहुरन्'-इति ग, घ ।

† 'भवति'-इति ग, घ ।

‡ 'स्करोति'-इति क, ख, डा० वेङ्कटय्य ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्गमे, त मह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आतिथ्यस्य प्राचणीयानन्तर्यं विधत्ते— “शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यमिति^१ । व्याख्यात मिदम् ॥ १ ॥

यत्सम्बन्धादिद् हविरातिथ्यम्, तस्य सोमस्य कथं मतिथिलमिति निर्वचनप्रदर्शनद्वारेण तद्दर्शयति— “अथ यस्मादातिथ्यं नामेति । यस्मान्निमित्तादातिथ्यमिति हविषो नाम, अत उच्यत इति शेषः । ‘एतस्य’ यजमानस्य वसति य ‘अतिथिः’ सन् यस्मात् ‘आगच्छति’, न विद्यते प्रतिनियता तिथिर्यस्य, सोऽतिथि-रित्यर्थः । तस्मात् अतिथये सोमाय ‘एतद्’ हवि निरूप्यत इत्यातिथ्यं नाम सम्पन्नम् । अतिथिलं सुपजीव्यातिथ्यं मवश्यं कर्त्तव्यमित्याह— “यथा राज्ञ इति । “राज्ञे वा ब्राह्मणाय वेति । राज्ञ “गौर्मधुपर्कं स्यात् स्नातकायोपस्थिताय राज्ञे वा”—इति-सूक्ते^२ सिद्धं । ब्राह्मणं श्रोत्रियोऽभिमतः । “महोच वा महाज वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्”—इति-सूक्ते^३ । ‘तदहं मानुषम्’ आतिथ्यमिति शेषः । “हविर्देवानां मिति । देवानां हविरेवातिथ्यमित्यर्थः । “एव मस्मा एतदिति । दार्ष्टान्तिकम् ॥ २ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८ १ १ ।

२— आप० घ० सू० २ ८ ८ द्रष्टव्यम् ।

३— याज्ञ० स० १ १०८६ ।

“तदाहुः पूर्वोऽतीत्य गृह्णीयादित्यादि । सोमम् ‘अतीत्य’
 पृष्ठतः कृत्वा, स्वयं ततः ‘पूर्वः’ सन् पूर्व मागत्य हविः ‘गृह्णीयात्’ ।
 विपक्षबाधपुरस्सरं हविर्ग्रहणं प्रशंसति— “यच्च वा अर्हन्त मागतं
 नापचायन्तीति । ‘अर्हन्त’ पूज्यं गृहम् ‘आगतम्’ आगतमात्रं
 ‘न अपचायन्ति’ । चायतेर्लेश्यङभावश्चान्दसः^१ । पूजां न कुर्युः,
 ‘सः’ ‘तच्च’ तस्मिन्नपचितिविषये ‘क्रुध्यति’ । ‘तथा ह’ तथा सति
 सोमप्रवेशात् प्रागेव हविर्ग्रहणे सति ‘अपचितो भवति’ ॥ १ ॥

अपचितिश्च द्वेधा सम्भवति,— अन्यतरानडुदिमोकानन्तरम्,
 उभयविमोकानन्तरञ्च, तत्रान्यतरविमोकानन्तरपक्षे मुपन्यस्यति—
 “तदा अन्यतर एवेति^२ । एतदेवोपपादयति— “अ यदन्यतरो
 विमुक्तस्तेनागत इति । तथा हि लोके यानाद्यविमोके सति
 आगमननिश्चयो न भवेत् ; इह त्वन्यतरातडुदिमोकेन तन्नि-
 श्चयो भवति, अन्यतरस्याविमोके तदागमनात् प्रागेव सा कृता
 स्यात् ॥ ४ ॥

“तदु तथा न कुर्यादिति । इदानीं स्वाभिमत पक्षमाह—
 विमुख्यैव प्रपाद्य गृह्णीयादिति । ‘विमुख्यैव’ उभावपीत्यर्थः । एक-
 तरं विमोक्ष्यापि अन्यतरस्याविमोकादनागमनं सम्भाष्येत । ‘प्रपाद्य’
 सोमं आशां प्रवेश्य । लौकिकातिव्यदृष्टान्तबलेन श्रौतस्यातिव्यस्य
 निवापकात् प्रतिपिपादयिषुर्भयविमोक्षपक्षं समर्थयते— “यथा

१— ‘चाय’ भा० उभ० ८८० धा० । पा० ४. ४. ८४ सूत्रेण प्राप्तोऽऽ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. १. १ ।

वै देवानां चरण मिति । 'यावत् न विमुञ्चते' प्रयाणसाधन
यानादिकं न परित्यजति । स्पष्ट मन्यत् ॥ ५ ॥

“स वै सन्वरमाण इति^१ । सन्वराया अभावे अनादरः प्रति-
भाति, अतस्त्वरया गृहीयात् । निर्वपि पत्यन्वारम्भ विधाय प्रशं-
सति— “तत् पत्यन्वारभते पर्युद्धमाण वै यजमान इति । ‘तत्’
तेन आदौ परिवहनकाले यजमानान्वारम्भणेन, ‘अच’ सोमार्थं
हविर्निर्वापकाले ‘उभयतः’ उभयोः पार्श्वयोरपि ‘मिथुनेनान्वार-
भेते’ । जायापतीमिथुनमध्ये एकस्वारम्भे अपरस्य तदविनाभूत-
स्यापि सिद्धत्वादित्यभिप्रायः । “यच वा अर्हन्तित्यादि । ‘सर्वगृह्या
इव’ गृहे स्थिताः, सर्वे पदार्था अत्यर्थं मनिर्घाह्या, ते सर्वगृह्याः ,
‘तच’ तस्मिन् आगमने निमित्ते सति, तादृशास्तिष्ठन्ति ॥ ६ ॥

“स वा अन्येनेत्यादि । ‘ततः’ तस्मात्, प्राकृताभिर्वापमन्त्रात्
‘अन्येन यजुषा’ “अग्नेस्तनूरमि”—इत्यादिना^२ । तत इत्यस्यार्थं
माह— “येनो चेति । मन्त्रान्यत्वे कारण माह— “एकं वा एष
भाग मिति । ‘एषः क्रीयमाणः’ आतिथ्येन प्याथमानः सोमः ‘एक’
समान ‘भागम्’ ‘अभि’लक्ष्य ‘क्रीयते’, ‘छन्दसां’ राज्य सामान्यं च
प्राप्नोति, तथा सम्पादनायेत्यर्थः । कथं छन्दस्सम्बन्ध इति, तत्राह—
“तस्य छन्दांशीति । ‘अभितः साचयानि’ पुर’ पश्चाच्च सहागन्तारः
प्रधानपुरुषा इत्यर्थः । “यथा राज्ञोऽराजान”—इत्यत्र अराजान

१— का० श्रौ० सू० ८. १. २ ख ।

२— वा० सं० ५. १. १ ।

इत्यकारप्रक्षेप । ते के ? 'राजहता' राजत्वसम्पादका षट्त्रिंशे-
कस्य^१ कर्त्तारि, 'सूतयामण्य' सूतश्रेष्ठा ॥ ७ ॥

निर्वापे समप्राधान्यपक्ष दूषयित्वा असमस्यैव निर्वाप माह—
“न वै तदवकल्पत इत्यादिना । अयं मर्थ । यदि प्रधानस्योप-
सर्जनानाञ्च सदृशीं प्रतिपत्तिं कुर्यात् तदा प्रधानस्य प्रतिपत्तिर्न
हता स्यात्, अतो यथा प्रधानस्यामन्त्रणे सति अप्रधाना अप्यना-
हता एव तं मनुगच्छन्ति, एव सोमार्थनिर्वापेण ह्यन्दसा मपि
प्रसङ्गसिद्धेरन्वाभजनं सिद्धं मिति सोमस्यैव निर्वापं कुर्यादित्यर्थः ॥८॥

हविर्घहणे मन्त्रविधत्ते— “स गृह्णात्यग्नेस्तनूरसीति^१ । हे
निष्कृण्माणब्रौहिपदार्थः । त्वम् अग्ने 'तनूरसि' स्व शरीरं भवसि ।
शरीरोपचयहेतुत्वाद्वा तनूवदाच्छादकत्वाद्वा तनूत्वम् । “यो
वै विष्णु सोम स इति श्रुते^२, सवनत्रयव्यापित्वाद्वा सोमो
विष्णु^३, अतो विष्णवे त्वा' इति सोमस्य विष्णुत्वेन निर्द्देशं
उपपद्यते । अथवा 'विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय गृह्णाति'—
इति श्रुते^४ त्वा यज्ञाय गृह्णामीत्यर्थः । मन्त्रगतं मग्निपदं
गायत्र्याभक्तिमाधनत्वेन प्रशंसति— “अग्निर्वै गायत्रीत्यादिना ।
अग्नेर्गायत्रीरूपत्वं प्रजापतिमुखात् महोत्पन्नत्वात् द्रष्टव्यम् । “त

१— 'षट्त्रिंशेकस्य'—इति छ, च ।

२— वा० म० ५. १ १ ।

३— इदं प्रस्तात् (३ अ० ४ ब्रा० २१ क०) १८७ ए० द्रष्टव्यम् ।

४— अथैव विष्णु विधा व्यभजन्त'—इत्यादि ब्राह्मणं सुप्रसिद्धाद् (शत०
१४ १ १ १५—२०) द्रष्टव्यम् ।

५— इदं प्रस्तात् (२११ ए० १४ कण्ठो द्रष्टव्यः ।

मग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्रीच्छन्दः"—इति^१ हि श्रूयते । एव
मुत्तरमन्त्रवाक्यान्यपि व्याख्येयानि ॥ ८ ॥

“सोमस्य तनूरसीत्यादि^२ । सोमस्यान्नत्वेन साक्षाच्छरीरोपचय-
हेतुत्वात् तनूलम् । सोमस्य राज्ञः चक्षत्र मसकदुक्तम् । प्रजापते-
रसो बाह्वभ्याश्च राजन्येन सह त्रिष्टुभोऽप्युत्पत्तेः^३ चक्षत्रम् ॥ १० ॥

“अतिथेराधिथ्य मसीति^४ । अत्रातिथिशब्दस्य तात्पर्यं माह—
“सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्येति । उद्ध्रियते असाधारण्येन विभज्यत
इत्युद्धारः प्रतिनियतभागः ॥ ११ ॥

पुनरपि गायत्र्या अन्वाभजनरूपतया श्येनशब्दं प्रशंसति—
“श्येनाय त्वेति^५ । श्येनरूप मास्याय सोमाहरणाद् गायत्री सोम-
भृत् श्येनः । एतदेव दर्शयति— “सा यद् गायत्री श्येनो भूत्वेति ।
‘तेनैव वीर्येण’ हेतुना ‘एनां’ गायत्रीं ‘द्वितीयं’ भागं प्रति
‘अन्वाभजति’ अध्वर्युः, एतद्भागपाठेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

“अग्नये त्वेति^६ । ‘अग्नये’ अङ्गनादिगुणविशिष्टाय, ‘रायस्योषदे’
धनपोषप्रदात्रे, ‘विष्णवे’ सोमाय, हे हविः । ‘त्वा’ त्वां गृह्णा-
मीत्यर्थः । जगत्यान्वाभजनरूपतया मन्त्रभागं प्रशंसति— “पशवो वै
रायस्योष इति । वर्द्धमानधनरूपत्वं पशूनां मेवेति ‘पशवो वै
रायस्योषः’ इत्युक्तम् । पशूनां जगतीत्वं जगत्या सोमाहरणसमये

१— तै० सं० ७. १. १. ६ ।

२— वा० स० ५. १. २ ।

३— तै० सं० ७. १. १. ७ ।

४— वा० स० ५. १. ३ ।

५— वा० स० ५. १. ४ ।

६— वा० सं० ५. १. ५ ।

आहतत्वाद् द्रष्टव्यम् । तथा च तैत्तिरीयकम्— “सा पशुभिश्च दीक्षया चागच्छदिति” ॥ १३ ॥

प्रकृतौ चतुर्ललो ग्रहणादत्रापि चोदकतस्तत्राष्टौ पञ्चमह्यां विधाय प्रशंसति— “अथ यत् पञ्चल्लव इति” । यज्ञस्य संवत्सर-सम्भितल गवामयनादिमन्त्ररूपस्य यज्ञस्य संवत्सरमाध्यत्वाद्वा^१, सवत्सरात्मकप्रजापतिसम्भितत्वाद्वा^२, “द्वादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि”— इति^३ श्रुतेस्तद्गतमह्याया सवत्सरसाम्याद्वा^४ द्रष्टव्यम् । ग्रहणमन्त्रेषु^५ सर्वत्र विष्णुशब्दोपादानं प्रशंसति— “अथ यद् विष्णवे त्वा विष्णवे त्वेति । यत्र यत्र हविर्गच्छते, तत्र तत्र यज्ञार्थत्वनियमात् सोमस्य हविर्देन यज्ञार्थत्वात् सर्वत्र ‘विष्णवे-विष्णवे’ इति ग्रहणं युक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥

“नवकपाल. पुरोडाश इति” । नवसु कपालेषु सङ्कृतो नव-कपालः । नवकपालस्यातिथ्यार्हत्वं माह— “शिरो वा इति । “यान्यत्वाहेति । ‘यानि’ अक्षराणि अनुक्रमेण उच्चारणकाले ब्रूते, तान्यष्टौ भवन्ति, प्रयोगकाले “प्रणवष्टेः”—इति^६ प्रयुज्यमानः

१— तै० सं० ६. १. ६. ४ । २— का० श्रौ० सू० ८. १. ४ द्रष्टव्यम् ।

३— ऐ० ब्रा० ४. ३. ३ । तै० सं० ७. ४. ७, ५. १ । ता० ब्रा० ४. १ ।

४— ऐ० ब्रा० २. २. ७ ।

५— ऐ० ब्रा० ३. ४. १ ।

६— बहिष्यवमान, माध्यन्दिनपवमान, आर्भवपवमान, चत्वारि ध्याव्य-स्तोत्राणि, चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि, एकं यज्ञायज्ञीय स्तोत्रमिति ।

७— वा० सं० ५. १. १—५ ।

८— का० श्रौ० सू० ८. १. २ ।

९— वा० सू० ८. १. ८६ ।

‘प्रणवः’ एव ‘नवमः’; “गायत्रं प्रातस्सुवनम्”—इतिश्रुतेः ‘यज्ञस्य पूर्वाह्णे गायत्री’, ‘तस्माद्’ गायत्र्यानुगुण्याय ‘नवकपालः’ कर्त्तव्यः ॥ १५ ॥

“कार्भर्यमथाः परिधय इति” । ‘कार्भर्यः’ भद्रपर्णी, तन्मया एव ‘परिधयः’ कर्त्तव्याः । प्रकृतौ पलाशवैकङ्कतादीना मैच्छिकत्वाच्च नियमविधिः । “देवा ह वा इत्यादि कार्भर्यमयत्वस्योपपादनम् ॥ १६ ॥

“आश्ववालः प्रस्तर इति” । आश्ववालत्वं तन्नामनिर्वचनद्वारेण प्रशंसति— “यज्ञो ह देवेभ्य इति । ‘तान्’ आश्ववालान् ‘आलु-लुपुः’ “लुप्ल ह्येदने”^१ चिच्छिदुः । ‘मार्द्धं मद्यासु’ एकीकृत्य सम्यग् भूमौ प्रचिच्छिपुः । तेभ्य ताः ‘एताः’ आश्ववालाख्याः ‘ओष-धयः’ सञ्जाताः । आश्ववालाना मातिथ्येष्टियोग्यत्वं माह— “शिरौ वै यज्ञस्यातिथं जघनाह्णे वाला इति । आतिथ्यस्य सोमात् प्रथमं मनुष्ठेयत्वेन शिरस्वात् तस्यादावनुष्ठितत्वात् जघनाह्ण-वस्थितवालपरिणामरूपस्याश्ववालस्य तत्र प्रयोगे सति अपगतस्य यज्ञस्य ‘उभयतः’ परिग्रहः कृतो भवति ॥ १७ ॥

“ऐक्षथौ विष्टौ इति” । बर्हिं प्रस्तरयोरन्तराले तिर्यक् प्रसार्य-माणौ दर्भौ ‘विष्टौ’, ते अत्र इक्षुपचरूपे स्याताम् । ‘संलुभ्यातै’ पञ्चमलकारः । संलोभनं माकुलीभावो मिश्रणम्, तद्वयाद्

१— का० श्रौ० सू० प. १. १२ ।

२— का० श्रौ० सू० प. १. १३ ।

३— तु० उ० १५१ धा० ।

४— का० श्रौ० सू० प. १. १४ ।

‘ऐच्यौ’ कर्त्तव्ये इत्यर्थः^१ । ‘अथोत्पूयाज्य मित्यादि । उत्पवन प्रकृतिवत् कर्त्तव्यम् । ‘सर्वाण्येव’ जुह्वपभृद्भुवाख्येषु पात्रेषु गृह्यमाणानि ‘आज्यानि, ‘चतुर्गृहीतानि’ एव कुर्यात् । प्रकृतिवदेव-तरयोश्चतुर्गृहीतत्वं सिद्धम् । अत उपभृति अष्टगृहीतत्वं निवृत्त्यर्थं मेवाभिधानम् । तत्र चतुर्गृहीतत्वे उपपत्ति श्रुतिरेवाह— ‘न ह्यत्रानुयाजा भवन्तीति ॥ १८ ॥

‘आसाद्य हवींश्चग्निं मन्यतीति’^२ । आतिथ्याया मेवाग्निमन्यने को विशेष इत्यत आह— ‘शिरो वै यज्ञस्येति । “जनयन्ति वा एन मेतद् यन्मन्यन्तीति । ‘एतत्’ एतेन मन्यनजातेनाग्निना यज्ञ-निष्पत्तिदर्शनादग्न्युत्पादनं मेव यज्ञोत्पादनम् । प्रकारान्तरेणा-तिथ्याया मग्निमन्यनं प्रशंसति— “अग्निर्वै सर्वा देवता इति । सोमयागस्य शिरोभृताया मातिथ्याया सर्वदेवतामयस्याग्नेरुत्पाद-नेन सर्वासा मपि देवताना सुत्पत्तेर्यज्ञप्रारम्भ एव, सर्वैर्देवैर्यज्ञं समृद्धं कारितवान् भवति ॥ १९ ॥

‘सोऽधिमन्यनं शकलं मिति’^३ । यूपतचणोत्पन्नोऽधरारण्या अध स्थाप्यमानं शकलं ‘अधिमन्यनशकलं’, यस्योपरि मथ्यते तं मादत्ते । तत्र मन्त्र— ‘अग्नेर्जनिचं मसीति’^४ । हे शकल ! त्वम् ‘अग्ने’ ‘जनिचम्’ उत्पादकम् ‘अग्नि’ । कथं मस्य जनिचत्वं मिति

१— तै० स० ६ २ १ अनुवाक सर्वाऽप्यत्र द्रष्टव्यः ।

२— का० श्रौ० सू० ८ १ १०, एतत्पूर्वं मण्डेवम् ५ १ २० ।

३— का० श्रौ० सू० ५ १ २८ ।

४— वा० म० ५ ७ १ ।

तत्राह— “अत्र ह्यग्निरिति । ‘अत्र’ अधरारणिव्यवहिते शकले
इत्यर्थः ॥ २० ॥

“अथ दर्भतरुणके इति^१ । ‘दर्भतरुणके’ कोमलौ परस्परसदृशौ
दर्भौ, तौ अधो निदध्यात् । “वृषणौ स्त्र्यः”—इति^२ तत्र मन्त्रः । हे
दर्भौ ! ध्रुवां ‘वृषणौ’ अभिमतफलवर्षकौ भवथ इति तत्सार्थः । तौ
प्रशंसति— “तद्यावेवेमौ स्त्रिये साकञ्जावेतावेवैताविति । ‘स्त्रिये’
स्त्रियाः सकाशात् ‘साकञ्जौ’ सहोत्पन्नौ ‘याविमौ’ परस्परसदृशौ
पुत्रौ ‘एतौ’ दर्भौ, ‘एतावेव युगलौ पुत्रावेव । रूपकोपन्यासेना-
त्यन्तसादृश्यं मभिमत मिति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

“अथाधरारणि मिति^३ । तत्राधरारणिनिधाने मन्त्रः— “उर्वश-
सीति” । हे अधरारणे ! त्वम् ‘उर्वशी’ भवसि । आज्यं विलाप्यते
यस्यां सा आज्यविलापनी स्यासी, ताम् उत्तरारण्या संस्यग्रे कुर्यात्
‘आयुरसीति’ मन्त्रेण^४ । ता मुत्तरारणि ‘पूरुवा असीति’^५
तस्या उपरि निदध्यात् ॥

अरण्योराज्यविलापन्याश्च यदुर्वशाद्यात्मकत्वम्, तत् त्रयं प्रशंसितुं
पुरावृत्तदृष्टान्तं माह— “उर्वशी वा अश्वरा इत्यादि । ‘उर्वशी
अश्वराः’ पत्नी अभवत्, ‘पूरुवा,’ ‘पतिः’ अभवत्, तस्मात्
मिथुनात् ‘आयुः’ नाम पुत्रः ‘अजायत’ । एतत् सर्वं मये समा-

१— का० श्रौ० सू० ५. १. २८, ।

२— वा० सं० ५. २. २ ।

३— का० श्रौ० सू० ५. १. ३०, ३१ ।

४— वा० सं० ५. २. ३ ।

५— वा० सं० ५. २. ४ ।

६— वा० सं० ५. २. ५ ।

आस्यते— “उर्वशी हासुराः पुरुरवम मैलं चकम इति^१ । “एव मेवैषः”—इति दार्ष्टान्तिकाभिधानम् । ‘यज्ञं जनयति’ यज्ञसाधनत्वाद् यज्ञ मित्युच्यते । ‘अथ’ अरण्योरासादनानन्तरम् “अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहि^२” ‘इति’ होतारम् ‘आह’ ॥ २२ ॥

समन्तकं मन्यन विधत्ते— “स मन्यतीति^३ । “गायत्रेण त्वा छन्दसेत्यादि^४ । “तं वै छन्दोभिरेवेति । यद्यपि अन्यैः साधनैः मन्यति, तथापि “गायत्रेण त्वा छन्दसा”—इत्यादिमन्त्रसामर्थ्येन छन्दोभिरेव साधनैः मन्यनं कृतवान् भवतीत्यर्थः^५ । अस्त्रेवम्, छन्दसां किम्फलं जात मित्यस्या आशङ्कायाः फलं वक्ष्यति— “छन्दांस्त्रैवैतद्यज्ञ मन्वायातयतीति । छन्दसा मनुप्रवेक्षणं न केवलं छन्दोलिङ्गकैर्मन्त्रैर्मन्यनाद् भवति, अपि तु तस्मिन् काले होवा छन्दसा मनुवचनादपि भवतीत्याह— छन्दांसि मथ्यमानायान्वाहेति । होतेति श्रेयः । नियमेनानुप्रवेगे दृष्टान्तः— “यथासु मादित्य मिति । ‘रश्मयः’ अन्वायत्ता इति श्रेयः । प्रह्रियमाणायेत्यनुप्रहरन्निति^६ । ‘प्रह्रियमाणाय’ आहवनीये प्रलिप्यमाणाय, अनुब्रूहीत्यनुषज्यते ॥ २३ ॥

समन्तक मनुप्रहरणं विधत्ते— “सोऽनुप्रहरतीति^७ । “भवतं

१— उपरिष्ठात् ११. ५. १. १—१० ।

२— का० श्रौ० सू० ५. २. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ५. २. २ ।

४— वा० सं० ५. २. ५, ६, ७ ।

५— “जाते जातायेति”—इति का० श्रौ० सू० ५. २. ३ ।

६— का० श्रौ० सू० ५. २. ४ ।

७— का० श्रौ० सू० ५. २. ५ ।

नः"—इत्यादिमन्त्रस्थाय मर्थः^१ । हे आहवनीयनिर्मन्थ्यौ, उभावग्री ! 'नः' अस्माकं 'समनसौ' अस्मादभिमतप्रदानविषये समानमनस्कौ 'भवतम्' । अथवा परस्परं कलह मकृत्वा समनसौ भवतम् । 'समौकसौ' समानस्थानौ, 'अरेपसौ' अपापौ । एवभूतौ युवां 'यज्ञ' मदीयं 'मा हिंसिष्टम्' । तथा 'यज्ञपतिं' यजमानं च 'मा हिंसिष्टम्' । हे 'जातवेदसौ' जातप्रज्ञौ ! युवाम् 'अद्य' 'नः' अस्माकं 'शिवः' सुखकरो 'भवतम्' । मन्त्रस्य तात्पर्यं माह—
 "शान्ति मेवाभ्या मेतद् वदतीति । 'एतत्' मन्त्रवचनम् 'आभ्याम्' अपेक्षितां 'शान्ति मेव' 'वदति', नान्य मर्थं मित्यर्थः । अत्र शान्तेः कः प्रसङ्ग इति, तच्चाह— "यथा नान्योऽन्य मिति ॥ २४ ॥

अनुप्रवृत्तेऽग्नौ समन्त्रकं होमं विधत्ते— "अथ सुवेणेति^२ । 'उपहत्य' अवदाय 'अग्नि मग्नि' प्रवृत्त्य अग्निरुपरि जुहुयात् । मन्त्रस्थाय मर्थः^३ । 'अग्नौ' आहवनीये 'अग्निः' निर्मथितः प्रविष्टः सन् 'चरति' इतस्ततो ज्वालाभिः सञ्चरति । कौदृशः ? 'स्यौणां पुत्रः' मन्त्रेणोत्पद्यमानत्वात् । 'अभिग्रस्तिपावा' अभिग्रस्तेर्निन्दातः सकाशात् पाता । "आतो मनिन्"—इति^४ वनिप् । 'सः' तादृशः त्वं 'नः' अस्मदर्थम् इह 'हव्यं' हविः 'सुयज' शोभनेन यागेन यज, सङ्गमयेत्यर्थः । केभ्यः ? 'देवेभ्यः' । कदा ? 'सदं' सदा, सर्वदा । 'अप्रयुच्छन्' अप्रमाद्यन्, उद्दिष्टेषु क मण्यपरित्यज्येत्यर्थः । 'स्वाहा'

१— वा० सं० ५. ३. १ ।

२— का० थौ० सू० ५. २. ६ ।

३— वा० सं० ५. ४. १ ।

४— पा० सू० ३. १. ०४ ।

इदं द्रव्यं स्वाहुतं मनु । “आहुत्यै वा एतं मिति । ‘अजीजनत’
उदपात्, अध्वर्युः; ‘अप्रैषीत्’ तर्पितवान्, भवति ॥ २५ ॥

प्रकृतदर्शपूर्णमासेष्टिवत् समापनप्रसक्तावाह— “तदिदं नान्तं भव-
तीति^१ । अर्थसिद्धेऽप्युत्तराङ्गनिषेधे पुनर्नित्यानुवादतया दाढ्या-
यानुवदति— “नानुयाजानिति । इदं नान्तं प्रशंसति— “शिरो वै
यज्ञस्यातिथ्य मिति । उत्तराङ्गजातस्यानुष्ठान दोषोपन्यासेन समर्थ-
यते— “स यद्भानुयाजान् यजन्तीति । ‘यथा’ कश्चित् ‘शीर्षत’
शीर्ष्णि, सार्वविभक्तिकस्तमिः^२ । ‘पादौ’ पर्यादृत्य ‘प्रतिदध्यात्’,
‘एव’ ‘तत्’ अनुयाजाद्यङ्गजातं मनुष्ठितं सद् भवति, आतिथ्यस्य
शिरस्तात् । तस्मादित्युपसंहारः ॥ २६ ॥ २ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयब्राह्मणे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा* तान्त्समुदविन्दत् ते चतुर्द्वा
व्यद्रवन्नन्योन्यस्य श्रिया ऽश्रुतिष्ठमाना अग्निर्व्वसुभिः
सोमो रुद्रैर्व्वरुण आदित्यैरिन्द्रो मरुद्भिर्बृहस्पतिर्व्विश्वै-

१— का० श्रौ० सू० ८. १. १८ ।

२— पा० सू० ५. १. १४ ।

* ‘इष्ट्वा’—इति ग, घ ।

देवैरित्यु हैक ऽआहुरेते हु त्वेव ते विश्व देवा ये ते
चतुर्धा व्यद्रवंस्तान्विद्रुतानसुररक्षसान्व्यवेयुः* ॥ १ ॥

तेऽविदुः । पापौयाः सो वै भवामोऽसुररक्षसानि वै
नोऽनुव्यवागुर्द्विपुद्भो वै रथ्यामो हुन्त सज्जानामहा
ऽएकस्य श्रियै तिष्ठामहा ऽद्विति त ऽद्विन्द्रस्य श्रिया
ऽअतिष्ठन्त तस्मादाहुरिन्द्रः सर्वा देवता इन्द्रश्रेष्ठा देवा
ऽद्विति ॥ २ ॥

तस्मादु ह न स्वा कर्तौयेरन् । यु एषां परस्तरु
मिव भवति सु एनाननुव्यवैति ते प्रियं द्विपतां कुर्वन्ति
द्विपुद्भो रथ्यन्ति तस्मान्नर्त्तौयेरन्तस यो हैवं विद्वान्न-
र्त्तयितुं ऽप्रियं द्विपतां करोति न द्विपुद्भो रथ्यति
तस्मान्नर्त्तयित ॥ ३ ॥

ते होचुः । हुन्तेदं तथा करुवामहै युथा न इदु
माप्रदिवु मेवाज्यं मुसदिति ॥ ४ ॥

ते देवाः† । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्हुः
समुवददिरे ते होचुरेतेन नः स नानासद्रेतेन विष्टुः
यो न एतदतिक्रामादिति कुस्योपद्रष्टुरिति तनूनसुरेव

शाकरस्येति सो* वा ऽअयं पवत ऽएष तुनूनपाच्छाकरुः सो
यं प्रजानाऽमुपद्रष्टा प्रविष्टस्ताविमौ प्राणोदानौ† ॥ ५ ॥

तस्मादाहुः । मनो देवा मनुष्यस्याजानन्तौति मनसा
सुक्कल्पयति‡ तत्प्राण मुपिपद्यते प्राणो व्यातं व्यातो
देवेभ्य आचष्टे युथा पुरुषस्य मन ॥ ६ ॥

तस्मादेतद्वृषिणाभ्युनूतम् । मनसा सुक्कल्पयति तद्वा
तमुपि गच्छति । व्यातो देवेभ्य आचष्टे युथा पुरुष ते
मन इति ॥ ७ ॥

ते देवा‡ । जुष्टास्तनू प्रियाणि धामानि सार्धुः
समुवददिरे ते होचुरेतुन न स नानासदेतेन विवृद्ध-
यो न एतदतिक्रामादिति तदेवा श्रुष्येतुर्हि नाति-
क्रामन्ति के हि स्युर्यदतिक्रामेयुरन्तः हि व्वदेयु-
रेकः ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्य मेव तस्मादेपां जितु
मनपजय्यं तस्माद्युश एवुः ह वा ऽअस्य जितु मनप-
जय्य मेवं युशो भवति यु एवं विद्वान्तसत्यं व्वदति
तदेतत्तानूनपुं निदानेन ॥ ८ ॥

ते देवा ॥ जुष्टास्तनू प्रियाणि धामानि सार्धुः समु-

* 'यो'-इति ख, सायणसम्मतश्च ।

† 'प्राणोदानौ'-इति ग, घ ।

‡ 'सुक्कल्पयति'-इति ग, घ ।

§ 'देवा'-इति ग, घ ।

॥ 'देवा'-इति ग, घ ।

वददिरुऽथैत ऽश्रुज्यान्धेव गृह्णाना जुष्टास्तनूः प्रियाणि
धामानि सार्द्धं^{*} समुवचन्ते तुस्मादु ह न सुर्वेणैव
समभ्यवेयन्नेन्ने जुष्टास्तन्वः प्रियाणि धामानि सार्द्धं^{*}
समभ्यवायानिति येनो ह समभ्यवेयान्नास्मै द्रुह्येदिदुः
ह्याहुर्न सतानूनप्तिणे द्रोग्धुव्य मिति^{*} ॥ ८ ॥

अथातो गृह्णात्येवा[†] । आपतये त्वा पुरिपतये गृह्णा-
मीति यो वा ऽअयं पुवत ऽएष आ च पुतति परि
च पुतत्येतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तुस्मादाह आपतये त्वा
पुरिपतये गृह्णामीति ॥ १० ॥

तनूनप्वे शाकुरायेति । यो वा ऽअयं पुवत ऽएष
तनूनप्ता शाकुर एतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तुस्मादाह
तनूनप्वे शाकुरायेति ॥ ११ ॥

शुक्न ऽओजिष्ठायेति । एष वै शकौजिष्ठ एतस्मा
ऽउ हि गृह्णाति तुस्मादाह शुक्न ऽओजिष्ठायेति[‡] ॥ १२ ॥

अथातः समुवचन्त्येव[§] । एतद् देवा भूयः सुमामिर
ऽइत्थं नुः सोऽमुथासद् यो न एतदतिक्रामादिति तयो
ऽएवैतु ऽएतत्सुममन्त ऽइत्थं नुः सोऽमुथा सद्यो न
एतदतिक्रामादिति ॥ १३ ॥

* 'मिति'—इति ग, घ ।

† 'गृह्णात्येव'—इति ग, घ ।

‡ 'ऽओजिष्ठायेति'—इति ग, घ ।

§ 'मुचन्त्येव'—इति ग, घ ।

ते समवमृशन्ति । अनाधृष्ट मस्यनाधृष्ट्यं देवाना मोज
इत्युनाधृष्टा हि देवा आसन्ननाधृष्ट्याः सह सन्तः
समानं वृदन्तः समानं दध्राणा देवाना मोज इति
देवानां वै जुष्टास्तुन्वः प्रियाणि धामान्यनभिशस्त्यभि
शस्तिपा अनभिशस्तेन्य मिति सुर्वाः हि देवा अभिशस्तिं
तीर्णा अज्जसा सत्य मुपगेप मिति सत्यं वृदानि मेद
मतिक्रमिप मित्येवैतुदाह स्विते मा धा इति स्विते*
हि तुदेवा आत्मान मुदधत युत्समुवदन् युत्सत्य मुकुर्व-
स्तुस्मादाह स्विते मा धा इति† ॥ १४ ॥

अथ यास्तुदेवा‡ । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि
सार्हुः५ समवददिरे तदिन्द्रे सुन्नदधतैष वा ऽदुन्द्रो यु
एष तुपति नु ह वा ऽएषोऽये तताप युथा ह्वेदु मन्युत्
कृष्ण मेवः५ ह्वेवास तेनैवैतुद्वीर्येण तपति तुस्माद्
यदि बहुवो द्वीक्षेरन् गृहपतय एव॥ वतु मभ्युत्सिच्य
प्रयच्छेयुः स हि तेपा मिन्द्रभाजनं भुवति यद्यु
दक्षिणावता द्वीक्षेत युजमानायैव वतु मभ्युत्सिच्य
प्रयच्छेयुरिदुः५ द्याहुरिन्द्रो युजमान इति॥ ॥ १५ ॥

* 'स्विते - इति क ।

† 'मा धा इति' - इति ख, 'मा धा इति' - इति ग, 'मा धा इति' - इति घ ।

‡ 'यास्तुदेवा - इति ग, घ ।

५ 'एव - इति क ।

॥ 'इति' - इति ख 'इति - इति ग घ ।

अथ यास्तुदेवाः* । जुष्टास्तनुः प्रियाणि धामानि
-साहुः५ समवददिरे तुत्साहुः५ सुज्जघ्ने तत्सामाभवत्तुत्सा-
दाहुः सत्यः५ साम देवजः५ सामेति ॥ १६ ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

अथ तानूनम्रं विधातु माख्यायिका माह— “आतिथ्येन वै
देवा इहा तान्त्वमदविन्ददित्यादिना । पुरा किञ्च देवाः ‘आति-
थ्येनेहा व्यद्रवन्’ इति सम्बन्धः । विद्रवणे कः प्रसङ्ग इति तं
दर्शयति— “तान्त्वमदविन्ददिति । तस्मिन् समये ‘तान्’ देवान्
-‘समत्’ कलहः ‘अविन्दत्’ प्राप्तवान् । “सङ्गे समस्तु वृजहा”-
इत्यादौ१ समच्छब्दः सङ्गामे प्रसिद्धः । ‘ते’ देवाः ‘चतुर्धा’
‘व्यद्रवन्’ पृथग्भूताः । किमर्थम् ? “अन्योऽन्यस्य श्रियै अतिष्ठ-
मानाः” । ‘श्रियै’ ज्योतिष्टोमफलरूपायै२ आत्मनोऽभिप्राय
मप्रकाशयन्तः, ता मसहमाना इत्यर्थः । “प्रकाशमस्येयाख्ययोश्च”-
इति३ तिष्ठतेरात्मनेपदम् । “स्नाघन्हुड्”—इति४ श्रिया ज्ञापयितु
मिष्टत्वाच्चतुर्थी । विद्रवणप्रकारं विभज्य दर्शयति— “अग्निर्वसुभि-

* ‘यास्तुदेवा’—इति ग, घ ।

१— ऐ० ब्रा० १. ४. ७, तै० सं० ६ २. २. १ इत्यथम् ।

२— ऋ० सं० १०. १९९. १ इत्याद्या ।

३— ‘अन्योऽन्यस्य श्रियै’ ज्योतिष्टोमफलरूपायै, श्रियै वा—इति छ ।

४— पा० सु० १ २ २६ ।

५— पा० सू० १ ४ १४ ।

रित्यादि । शाखान्तरं प्रसिद्धं पञ्चमं गणं सुदापत्यं सोपपत्तिकं पराचष्टे— “एहस्पतिर्विश्वैर्दवैरित्यु हैक आङ्गरिति । तत्रोपपत्त्यभिधानम्— “एते ह त्वेव ते विश्वेदेवा ये ते चतुर्धा व्यद्रवस्रिति । ‘तान् विद्रुतान्’ परस्परं विस्त्रिष्टान्, असुरराक्षसाद्याय मवधर इति निश्चित्यानुप्राप्ताः ॥ १ ॥

“तेऽविदुरिति । स्पष्टम् । ‘असुरराक्षमानि वै’ ‘न.’ ‘अनुव्यवागुः’ अनुगताः । एतेर्लुङि गादेशः^१ । ‘द्विषद्भ्यो वै’ ‘रथाम्’ रथतिर्विश्वगमनकक्षां,^२ वयं प्राप्ता इत्यर्थः । “हन्त सञ्जानामहा इति । शत्रुजयोपायपरिज्ञानहर्षद्योतनार्थं ‘हन्त’-शब्दः । “अकर्मकाच्च”-इति^३ सम्पूर्वस्य जानातेरात्मनेपदम् । सङ्गता भवेम, ऐकमत्यं प्राप्नुवामेत्यर्थः । तत्प्रकारं माह— “एकस्य श्रियै तिष्ठामहा इति । “त इन्द्रस्य श्रिया अतिष्ठन्तेत्यादि स्पष्टम् ॥ १ ॥

“तस्मादु ह न स्था ष्वतीयेरन्निति । यस्मात् देवानां परविश्लेषात् शत्रूणां मभिभवः प्राप्तः, ‘तस्मादु ह’ तस्मात् खलु कारणात् ‘स्थाः’ ज्ञातयः परस्परं ‘न ष्वतीयेरन्’ वैमत्येन विश्लेषं न कुर्युः । “कृतेरीयद्”^४ । विश्लेषे को दोष इति तत्राह— “य एषां परस्तरा मिव भवतीति । ‘य’ शत्रुः ‘एषां’ विस्त्रिष्टानां ‘परस्तरा मिव’ अत्यन्तदूरदेशस्थो ‘भवति’, ‘सः’ ‘एनान्’ शत्रून् विस्त्रिष्टान् ‘अनुव्यवैति’ अनुप्रविशति । तस्मात् ‘द्विषताम्’ अवकाश-

१— तै० स० ६. २. २ १ इत्यथम् ।

२— पा० सू० २. ४. ४५ ।

३— मिश्र० ६. ६. ४ ।

४— पा० सू० १. २. २६ ।

५— पा० सू० २. १. २६ ।

प्रदानेन स्वयं मेव 'प्रियं कुर्वन्ति', स्वयं यद् 'द्विषद्वाः' शत्रुभ्यो 'रथ्यन्ति' वशं प्राप्नुवन्ति ; 'तस्मात्' 'न चतुर्थेऽयम्' भेदं न गच्छेयुः । उक्तार्थस्य कश्चित् पुरुषार्थं नियमं विधत्ते— "स यो ह्येवं विद्वानिति । यः कश्चिदेवं वृत्तान्तं देवेषु मनुष्येषु च दृष्टं जानन् 'न चतुर्थेऽयम्' भेदं न गच्छेत् । अथवा परैरुत्पादितो ज्ञातिभेद एव विदि न प्रवर्त्तत इत्यर्थः । अत एव 'द्विषताम्' अपि 'अप्रियं करोति' ; तत्प्रवेशावकाशस्यासम्भवात् । 'न द्विषद्वाः' 'रथ्यति' वशं याति । 'तस्मात्' विद्वान् 'न चतुर्थेऽयम्' ॥ ३ ॥

"ते होचुर्हन्तेदं तथा करवामहे, यथा न इदं माप्रदिव मेवाज्यं ममदित्येति । 'यथा' 'न' 'इदम्' ऐकमत्यं कर्म 'आप्रदिवम् एव' द्युलोकावस्थित्यवसानम् 'अज्यम्' । "अज्यं सङ्गतम्"— इत्यनेन निपात्यते, अविनाशम् 'असत्' भवेत्, 'तथा करवामहे' 'इति' उक्तवन्तः ॥ ४ ॥

अनन्तरम्— "ते देवा इति । 'ते देवाः' 'जुष्टाः' प्रियभूताः 'तनूः' स्वस्वमूर्त्तिः । अस्य व्याख्यानम्— "प्रियाणि धामानीति । अभिमतानि भोगायतनानि 'सार्द्धम्' एकत्र 'समवददिरे' विभज्य स्थापितवन्तः । तस्मिन् काले एव मन्त्रवन्— 'एतेन' स्थापितेन शरीरेण 'नः' अस्माकं मध्ये 'सः' समयातिक्रमकारौ 'नाना' 'असत्' विना भवेत् । एतदेव व्याचष्टे— "एतेन विष्वङ् इति । 'विष्वङ्' सर्वतो भवेत्, विगीर्णो भवत्वित्यर्थः । तच्छब्दार्थं माह—

“यो न एतदतिक्रामादिति । ‘एतत्’ सङ्केतकर्म ‘अतिक्रामात्’
अतिक्रामेत् । “कस्योपद्रष्टुरिति । ‘उपद्रष्टा’ साक्षी, ‘कस्य’ ? तस्य
पुरस्तादिदं भवेदिति शेषः । एव प्रश्नः सुपगम्य तैरेवेदं मुत्तर
मुक्तम्— “तनूनप्तुरेव शाक्करस्येति । तन्वो देहस्य न पातयिता
रचको देव ‘तनूनप्ता’^१ । अथवा सर्वतनूरात्मा प्रजापति, तस्या-
काशं पुत्रं, तत्पुत्रो वायुरिति स ‘तनूनप्ता’ । स च ‘शाक्कर’ शक्त
सर्वं कर्तुम् । तस्य पुरस्तादित्यर्थः । स क इति, तं विशिनष्टि—
“यो वा अयं पवत इति । ‘योऽयं’ ‘पवते’ गच्छति, वायुरित्यर्थः^२ ।
वायस्य वायो पुरुषचित्तद्रष्टृत्वं कथं घटत इति, तच्चाह— “सोऽयं
प्रजानां सुपद्रष्टा प्रविष्ट इति । प्रविष्टस्य कथं नोपलभ्यते इति
तच्चाह— “ताविमौ प्राणोदानाविति । ‘इमौ’ प्रसिद्धौ यौ ‘प्राणो-
दानौ’ ‘तौ’ एव स इत्यर्थः ॥ ५ ॥

उक्तेऽर्थे लौकिकवचनं प्रमाणयति— “तस्मादाज्जर्मनो देवा
मनुष्यस्याजानन्तीति । दूरस्थानां देवानां कथं मनुष्यचित्तपरिज्ञानं
मित्याशङ्क्य तद्वारदारिकयेति दर्शयति— “मनसा सङ्कल्पयति
तत् प्राणं मभिपद्यत इत्यादि । प्राणप्रज्ञयोः परस्पराविनाभावात्
मनसा सङ्कल्पितं प्राणं प्राप्नोति । वायवायोरिव शरीरप्रवेशेन
प्राणत्वात् “प्राणो वातम्”—इत्युक्तम्^३ । अभिपद्यते सङ्कल्पितार्थं
विशिष्टं सन्नेवेति भावः । स च ‘वातः’ सर्वत्राप्रतिहतगतित्वात्

१— ए० ब्रा० १४० द्रष्टव्यम् । व्याप० श्रौ० सू० १११ १-१ ।

२— ऐतरेये त्वन्यथैव वर्णितं तानूनत्यनिर्वचनम् (१४०) ।

३— इहैव मूले (२२८ ए०) द्रष्टव्यम् ।

‘देवेभ्य आचष्टे, यथा पुरुषस्य मनः’ वर्त्तते । पुण्ये पापे वा वर्त्तते,
त मनतिवृत्त्यैवाचष्ट इत्यर्थः ॥ ६ ॥

उक्तेऽर्थे मन्त्रं प्रमाणयति—“तस्मादेत इति । “मनसा
सङ्कल्पयति, तदात मपि गच्छतीत्यादि^१ । स्पष्टोऽर्थः^२ ॥ ७ ॥

विशेषाभिधानाय पूर्वोक्तं तानूनम्र मनुवदति—“ते देवा
जुष्टास्तनूरित्यादिना । “तद्देवा इति । ‘तत्’ “एतेन नः स नाना-
सत्”—इत्युक्त मित्यर्थः^३ । ‘अथेतर्हि’ इदानीं मपि । अतिक्रमे बाध
माह—“के हि स्युरिति । यद्यतिक्रामेयुः, तर्हि के स्युः । उपपन्ति
माह—“अनृतं हि वदेयुरिति । देवत्व मतिहाय अनृतवदनात्
कुत्सिता मनुष्या भवन्तीत्यर्थः । देवानां सत्यवादित्वनियमे सति^४
अनृतं हीत्ययं दोषः स्यात् । स एव तेषु कुत इत्यत आह—
“एकं ह वै देवा व्रत मिति । सत्यवादफल माह—“तस्मादेषां जित
मनपजय्य मिति । यत् ‘अनपजय्यं’ जेतु मशक्यम्,^५ तत् ‘जितम्’
भवति । “तस्माद् यग इति । प्राप्नुवन्तीति शेषः । अथवा यगो-
रूपा एव भवन्तीत्यर्थः । “एवं ह”—इत्यादिना उक्तार्थज्ञप्रशंसा ।

१— अस्त्येष मन्त्रोऽथर्वसंहितायाम् (१२. ४. ४) वज्रभिन्नपाठाश्रितः ।

२— अतएवोक्तं पाणिनिमुनिना स्वशिष्यायाम्—“आत्मा बुद्धा समे-
त्यार्थान् मगो युक्ते विवक्षया । मन कायाभि माहन्ति स प्रेरयति
मासतम् । मासतस्त्वरसि चरन् मन्त्रं जनयति स्वरम्”—इत्यादि
२. ख. १—५ श्लो० । ३— पञ्चमो कण्डो (२२० पृ०) इत्यथा ।

४— “सत्यसंहिता वै देवाः”—इति ऐ० ब्रा० १. १. ६ ।

५— “क्षय्य-जयौ शक्यार्थे”—इति पा० सू० ६. १. ८१ ।

“तदेतत् तानूनम्र निदानेनेति । स्वस्वशरीरसमवदानपूर्वक शपथ-
कर्म तानूनम्रम्^१ । ‘तत्’ इदानीं मनुष्यीयमान ‘तानूनम्रम्’ आज्य-
घृहणस्पर्शनात्मक कथं मेतद् भवेत् ? तत्राह— ‘निदानेन’ कारणे-
नेत्यर्थः ॥ ८ ॥

निदानं मेव दर्शयति— “ते देवाः” इत्यादिना । ‘देवा’ आज्यानि
गृह्याना एव स्वतनूरपि आज्येन ‘माङ्गै’ ‘समवददिरे’, अतः
इदानीन्तनैरपि तानूनम्रं मेव समवदातव्यं मित्यनुमीयते ॥

प्रसङ्गात् किञ्चित् पुरुषार्थं माह— “तस्माद् न सर्वेणैवेति ।
‘सर्वेण’ बद्धजनेन सह ‘समवगति’ शपथपूर्वकं समयं ‘न’ कुर्यात् ।
तद्दोषं माह— “नेन्मे जुष्टास्तन्व इति । ‘मे’ मम ‘जुष्टा’ अत्यन्त
प्रियभूता ‘तन्व’ प्रियधामभूता सर्वे साकं ‘नेत्’ समभवायान्
नैव सङ्गता भवेयुरिति । ‘नेत्’ परिभये । अभ्यवपूर्वादितेर्लट्^२ ।
“अथापि नेत्येष इदित्येतेन मग्नयुज्यते परिभये”—इति हि
निरुक्तम्^३ । ‘येनो ह’ येनापि खलु सह अशक्यत्वात् ‘अभ्यवेयात्’
तस्मै द्रोहं न कुर्यात् । तथाच लौकिका अपि ‘इदम्’ ‘आहु’ ।
किम् ? इति, ‘मतानूनम्रिणे’ सम्भूय शपथकारिणे ‘न द्रोघव्यम्
इति’ द्रोहो न कर्त्तव्य इति । “क्रुधद्रुहेर्येत्यादिना चतुर्थी” ॥ ८ ॥

अथ तानूनम्रार्थं माज्यघृहणं समन्त्रकं विधत्ते— “अथातो
गृह्यात्येवापतये त्वा परिपतय इति^४ । अत्र गृह्यामीत्यन्त एको

१— ‘पश्चरसख्याय शपथरूपं माज्यस्पर्शनम्’ ऐ० ब्रा० १ ३ ७ सा० भा० ।

२— पा० सू० ३ ३ ७ ।

३— निर० १ ३ ६ ।

४— पा० सू० १० ३ ३७ ।

५— का० श्रौ० सू० ८ १ १६ ।

मन्त्रः^१ । “तनूनघ्रे शाकरायेति द्वितीयः^२ । शक्न ओजिष्ठा-
येति द्वितीयः^३ । अस्मिन् पक्षे ‘गृह्णामि’-इत्ययं सुत्तरयोरपि
मन्त्रयोरनुषज्यते । तत्र सुवेण सर्वस्य ध्रौवाज्यस्यैकवारं ग्रहणम्,
स्याख्याः सुवेण द्विर्ग्रहणम् । अथवा “तनूनघ्रे शाकराय”-“शक्न
ओजिष्ठाय”-इत्येतौ पूर्वमन्त्रग्रन्थौ, तथा सत्येक एव मन्त्रः^४ ॥

अत्र ब्राह्मणम्— “अथैत आख्यान्येव गृह्णाना जूष्ठास्तनूरिति ।
प्रत्येकं माज्यग्रहणस्य श्रुतत्वात् सर्वे गृह्णीयुः । तथा च कात्यायनः—
“ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतय इति, द्विस्र स्याख्याः सुवेण तनूनघ्रे
शाकरायेति शक्न ओजिष्ठायेति, गृह्णामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात्,
पूर्वग्रन्थौ वोत्तरौ, प्रतिपुरुषं च ग्रहणं माज्यानि गृह्णाना इति
श्रुतेः”-इति^५ ॥

मन्त्रस्यायं मर्थः— ‘आपतये’ आ अभिमुखं पतत्यागच्छतीति
‘आपतिः’, परिपततीति ‘परिपतिः’ वायुः; आख्यः^६ त्वां तस्मै
‘गृह्णामि’ ॥ १० ॥

“तनूनघ्र इति । उक्ताद्यौ तनूनघ्रशाकरशब्दौ^७ । ‘शक्ने’ सर्वत्र
शकाय, ‘ओजिष्ठाय’ अतिशयेन बलवते । “यो वा अयं पवते”—
इत्यादि ब्राह्मणं स्पष्टम् ॥ ११, १२ ॥

१— वा० सं० ५. ५. १ ।

२— वा० सं० ५. ५. २ ।

३— वा० सं० ५. ५. ३ ।

४— वा० सं० ५. ५. (१-२-३=) १ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. १. १६-२३ ।

६— एतदेव आख्यं तानूतमसज्जं भवति (का० श्रौ० सू० ८. १. २४.) ।

७— ध्रुवत्वात् (५ क० भा०, २३४ प०) स्पष्टम् ।

गृहीतस्याज्यस्य सर्वैरवमर्गन विधत्ते— “अथातः समवमृशन्त्ये-
वेति^१ । स्पर्शकाले देवैः हत मन्यसङ्केत दर्शयति— “एतद् वै
देवा भूय^२ समामिर इति । ‘एतद्’ वक्ष्यमाणं ‘भूयः समामिरे’
पूर्वाक्तसङ्केत मन्तरेण पुनस्तद्गता अभवन् । “अम गत्यादिपु^३ ।
‘यः’ ‘नः’ अस्माक मध्ये ‘एतत्’ ‘अतिक्रामात्’ अतिक्रामेत्, ‘मः’
‘इत्य’ देवभूत एव सन् ‘अमुथा’ अन्यथा प्रकारेण ‘अमत्’ देव-
भावाद् विनश्येदित्यर्थः । न केवल देवाना मेवाय सङ्केतः,
किन्त्विदानीन्तनानुष्ठादृणा मित्याह— “तथो एवैत इति ॥ ११ ॥

“ते समवमृशन्तीति । अवमर्गनमन्त्रस्याय मर्थः^४ । हे आज्य !
तु पूर्वापरैः ‘अनाष्टम्’ आर्घ्यं मप्राप्त भवसि । तथा अनार्घ्य-
णीय मयमि । ‘देवानाम्’ ‘ओजः’ बलरूप ममि । ‘अनभिगस्ति’
निन्दकरहितम् । कर्त्तरि क्तिप्^५ । न केवलं तादृगेव, किन्तु
‘अभिगस्तिपाः’ । लिङ्गव्यत्यय^६ । अभिगस्तेर्निन्दायाः सकाशात् पाठ
अमि । ‘अनभिगस्तेन्यम्’ अहिंस्यम् । ह्यार्थे केन्-प्रत्ययो नकारोप-
जनो यय^७ । अथवा अनभिगस्तस्य स्वर्गादेः प्रदादत्वेन सम्बन्धमि ।
यत एवं महानुभाव त्वम्, ‘अअमा’ प्रगुणेन, मुख्यया ह्यया ‘मत्य’
यथार्थस्वरूपम् ‘उपगेषम्’ उपगच्छेयम् । “गाड् गतौ”—इत्यस्य^८

१— का० श्री० सू० ८. १. २४ ।

२— भा० प० ३६४ धा० ।

३— वा० सं० ५. ५. २ ।

४— पा० सू० ३. ३. १०४ ।

५— पा० सू० १. १. ८५ ।

६— पा० सू० ३. ३. १४ ।

७— भा० धा० ८५. धा० ।

“लिङ्गं लेट्”, “सिन्धुजलम्”—इति^१ सिप्लं च । तेन सत्येन
‘स्विते’ सुष्ठु प्राप्तौ ‘मा’ माम् ‘अधाः’ धारय ॥

मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— “अनाष्टया हि देवा आसन्ननाष्टया
इति^२ । पूर्वं कैरणनाष्टया अपि देवाः परस्परपरागेणाधर्मविषया
अपि सन्तः, पश्चात् सङ्केतपूर्वकेणाव्यग्रहणेन स्वशरीराण्यवमर्शन्तः
पुनः ‘अनाष्टयाः आसन्’, अतस्त्व मनाष्टयानां पुनरनाधर्षहेतुत्वात्
तद्रूप मसि । “सह सन्तः”—इत्यादि पदत्रय मनाष्टयत्वे हेतुत्वेन
निर्दिष्टम् । ‘सह सन्तः’ परस्परैकमत्येन वर्तमानाः, तथा ‘समानं
वदन्तः’ यदेको ब्रूते, तदन्येऽप्यनुकुर्वन्तः, ‘समानम्’ एक मेव कार्यं
मनसि ‘दध्राणाः’ धारयमाणाः । द्वितीयभागस्य तात्पर्यं माह—
“देवानां मोज इति । ओजोरूपाणां प्रियधान्ता मान्ये स्थापनात् ।
अनभिग्रस्त्यादिपदत्रयसैकतात्पर्यता माह— “सर्वा हि देवा
अभिग्रस्तिं तौणां इति । ‘सत्यं सुपगेयम्’—इत्येतस्य सत्यप्राप्तेः
प्रतिज्ञारूपत्वेन वागात्मकत्वात् ‘सत्यं वदानि’—इत्येवंरूपा सत्य-
प्राप्तिरुक्ता । तदेव सत्यं ‘मेदम्’—इत्यत्र ‘इदं’-शब्देन निर्दिष्टम् ।
‘स्विते मा धाः’—इत्यत्र ‘स्वित’-शब्दार्थं माह— “स्विते हि तद्देवा
इति । सुष्ठु प्राप्तव्यं स्वितम् ; तदत्र सत्यं मेव वदानीति प्रतिज्ञापूर्वकं
तदनुष्ठानं भवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

तानूनग्र मान्यं सर्वैः स्पृष्टं मपि सत् यजमानायैव दातव्यं मिति^३

१— पा० सू० ३. ४. ७ ।

२— पा० सू० ३. १. ३४ ।

३— तैत्तिरीयसंहिताया मण्ड्ये मन्त्रो व्याख्यातः (६. २. २. ५) ।

४— का० श्रौ० सू० ८. २. २, ३ ।

विधातु माह— “अथ यास्तद्देवा इति । इन्द्रशब्दस्य विवक्षित
 मर्थं माह— “एष वा इन्द्रो य एष तपतीति । इन्द्रेणै-
 तन्प्राप्तौ कोऽतिशयोक्त्यर्थ इति तच्चाह— “न ह वा एष इति ।
 तापकतया, न ततापेत्यर्थः, ‘यथा ह एव’ ‘इदम्’ इदानीं परि-
 दृश्यमानं तपनम् । तर्हि कथं मासः ? ‘कृष्णम् एव’ कृष्णरूपं मेव
 ‘आम’ । तस्मात् ‘तेनैव’ तानूनग्राज्यस्वीकारजनितेनैव ‘वीर्येण’
 दुर्द्धर्षं सन् ‘तपति’ इत्यर्थः । “तस्माद् यदि बहव इत्यादि,
 प्रकृतपर्यवसानवाक्यं स्पष्टम् । ‘अभ्युत्थिष्य’ उपरि तदाज्यं मासिष्य ।
 “स हि तेषां मिन्द्रभाजनं भवतीति । ‘इन्द्रभाजनम्’ इन्द्रस्थानीयम् ।
 फलस्य साम्येऽपि गृहपतित्वेन वरणेन प्राधान्यादिन्द्रत्वम् । “यद्यु
 दक्षिणावतेति । यदि तु दक्षिणायुक्तेनैकाहादिना सोमयागेन
 दीचेतेत्यर्थः । स्पष्टं मन्यत् ॥ १५ ॥

यजमानेन क्रियमाणस्य सामोपायस्य देवैः कृतं साममूलं
 मित्याह— “अथ यास्तद्देवा इति । ‘तत्’ अवत्तं ‘माह्वं’ ‘मञ्जिप्रे’ ।
 तदाज्येन साकं प्रक्षिप्तं शरीरकदम्बकं महतः मेकं महत्,
 ‘तत्’ सामाभवत् । देवानां मर्त्येनोत्पन्नत्वात् ‘मर्त्यं देवजं’ च
 ‘साम’ ॥ १६ ॥ ७ [४ ९] ।

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

१— तत् तानूनपञ्चम् “पल्यस्य निदधान्यपिधायात्प्रभवेन”-इति वा०
 औ० सू० ८. २. १ । ‘पल्यस्य’ = कम्पयित्वा-इति तद्वत्तौ वा० ३० ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इष्टा* । तान्समुदविन्दते तानू-
नत्रैः सुमशाम्यंस्तु एतस्य प्रायश्चित्ति मैच्छन् युदन्यो-
ऽन्यं पापं मुवदन्नाह पुरावभृथात् पुनर्दोक्षा मवा-
कल्पयंस्तु एता मवान्तरां दीक्षा मपश्यन्† ॥ १ ॥

तेऽग्निनैव त्वचं विपुल्याङ्गयन्त । तपो वा ऽग्नि-
स्तपो दीक्षा तदवान्तरां दीक्षा मुपायंस्तद्यदवान्तरां
दीक्षा मुपायंस्तस्मादवान्तरदीक्षा सन्तरा मङ्गुलीराञ्चन्त
सन्तरां मेखलां पुर्यस्ता मेवैना भेतुत्सती पुर्यास्यन्त
तथो ऽएवैष एतद्यदुतः प्राचीन मव्रत्यं वा करोत्यव्रत्यं
वा वृदति तस्यैवैतत्प्रायश्चित्तिं कुरुते‡ ॥ २ ॥

सोऽग्निनैव त्वचं विपुल्यङ्गयते । तपो वा ऽग्नि-
स्तपो दीक्षा तदवान्तरां दीक्षा मुपैति सन्तरा मङ्गुली-
रुचते सन्तरां मेखलां पुर्यस्ता मेवैना भेतुत्सती पुर्य-
स्यते प्रजा मु हैव तुद्देवा उपायन्§ ॥ ३ ॥

तेऽग्निनैव त्वचं विपुल्याङ्गयन्त । अग्निर्वै मिथुनस्य
कर्तुं प्रजनयिता तु त्रजा मुपायन्सन्तरा मङ्गुली-

* “इष्टा”-इति ग, घ ।

† “मपश्यन्”-इति ग, घ ।

‡ “कुरुते”-इति ख, “कुरुते”-इति ग, घ ।

§ “उपायन्”-इति ग, घ ।

राज्वन्त सन्तरां मेखलां तुत्प्रजा मात्मन्कुर्वन्त तथो
ऽष्टवैपु एतुत्प्रजा मेवोपैति* ॥ ४ ॥

सोऽग्निनैव त्वचं विपुल्यङ्गयते । अग्निर्वै मिथुनस्य
कर्त्ता प्रजनयिता तुत्प्रजा मुपैति सन्तरा मङ्गुलीरुचते
सन्तरां मेखलां तुत्प्रजा मात्मन् कुरुते ॥ ५ ॥

देवाना मु ह स्म दीक्षितानाम् । युः समिद्धारो वा
स्वाध्यायं वा विसृज्यते† तु ह स्मेतरस्यैवेतरः रूपेण-
तरस्येतर मसुररक्षसानि जिघांसन्ति ते ह पापं व्युदन्त
उपसमेयुरिति वै मां त्व मुचिकीर्षीरिति माजिघांसी-
रित्यग्निर्हैव तथा नान्य मुवादाग्निं तथा नान्य‡ ॥ ६ ॥

ते होचुः । अपीत्यन्त्वा॥ मग्नेऽवादिपूश्चरिति नैवाहु
मन्यं न मा मन्य इति॥ ॥ ७ ॥

तेऽविदुः । अयं वै नो विरक्षस्तमोऽस्यैव रूपु मसाम
तेन रुक्षाःस्यतिमोक्ष्यामहे तेन स्वर्गं लोकः सुमश्रु-
विष्यामह इति तेऽग्नेरेव रूपु मभवंस्तेन रुक्षाःस्यत्यु-
मुच्यन्त तेन स्वर्गं लोकः सुमाश्रुवत॥ तथो ऽष्टवैपु

* “मेवोपैति”-इति ग, घ ।

† “विसृज्यते”-इति ग, घ, सायणसम्मतोऽय पाठ इति भाट्ट डा० वेङ्कट ।

‡ “नान्य”-इति ग, घ ।

॥ “अपीच्छन्त्वा”-इति क, ख ।

॥ “इति”-इति ग, घ । “सुमाश्रुवत”-इति च दृष्टो डा० वेङ्कट ।

एतदग्नेरेव रूपं भवति तेन रुक्षाः स्यतिमुच्यते तेन
स्वर्गं लोकं सुमश्रुते स वे समिध मेवाभ्यादधदवान्तर-
दौक्षा मुपैति ॥ ८ ॥

सु समिध मभ्यादधाति । अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा
दुत्यग्निहिं देवानां व्रतपतिस्तुस्मादाहुग्ने व्रतपास्त्वे
व्रतपा इति या तुव तनूरियः सा मुयि यो मुम तनू-
रेषा सा त्वयि । सह नौ व्रतपते व्रतानीति तुदग्निना
त्वचं विपुल्यङ्गयतेऽनु मे दौक्षां दौक्षापतिर्मन्यता मुनु
तुपस्तुपस्पतिरिति तुदवान्तरां दौक्षा मुपैति सन्तरा
मङ्गुलौरुचते सन्तरां मुखलां पुर्यस्ता मेवैना मेतुत्*
सतीं पुर्यस्यते ॥ ९ ॥

अथैन मुतो मुदन्तीभिरुपचरन्ति । तुपो वा ऽअग्नि-
स्तुपो मुदन्त्यस्तुस्मादेनं मुदन्तीभिरुपचरन्ति ॥ १० ॥

अथ मुदन्तीरुपस्पृश्यं । राजान माष्याययन्ति
तद्यन्मुदन्तीरुपस्पृश्य राजान माष्याययन्ति वृजो वा
आज्यः रेतः सोमो नेहुज्रेणाज्येन रेतः सोमः द्विनुसा-
मेति तुस्मान्मुदन्तीरुपस्पृश्य राजान माष्याययन्ति ॥ ११ ॥
तुदाहुः । युस्मा ऽएतुदाष्यायनं क्रियुत ऽआतिथ्यः

* “पुर्यस्ता मेवैतुत्”-इति ग, घ ।

† “मुदन्तीभिरुपस्पृश्य”-इति ग, घ ।

सोमाय तु मेवाग्र* आष्याययेयुरथावान्तरदीक्षा मथ
तानूनघ्राणोति तदु तथा न कुर्याद्यज्ञस्य वा एव
कर्माच्च वा एनान्समुदविन्दते सःशम् मेव पूर्वं
मुपायन्नुथावान्तरदीक्षा मुथाप्यायनम् ॥ १२ ॥

तद्यदाप्याययन्ति । देवो वै सोमो दिवि हि सोमो
वृचो वै सोम आसीत् तस्यैतच्छुरीरं युङ्गिरयो यद-
श्मानस्तुद्देपोऽशानाना मौपधिर्जायत ऽहुति ह स्माह
श्वेतुकेतुरौहालकिस्तु मेतदाहुत्याभिपुण्वन्ति तां
दोक्षोपसुङ्गिस्तानूनपत्रैराप्यायनेन सोमं कुर्वन्तीति
तथो ऽगुवैना मेपु एतदोक्षोपसुङ्गिस्तानूनपत्रैराप्यायनेन
सोमं करोति ॥ १३ ॥

मधु सारघ मिति वा ऽआहुः । यज्ञो ह वै मधु सारघ
मथैतु एव सरुघो मधुकृतो युद्वत्विजस्तद्यथा मधु मधु-
कृत आष्याययेयुरेव मेवैतद्यज्ञ माप्याययन्ति ॥ १४ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं
जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्युः
स्यादिति ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मधु मधुकृतो
निर्हुयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुथ
युदेनेनायोपयंस्तुस्माद्यूपो नुम ॥ १५ ॥

* “त मेवाग्र”—इति, “तु मेवाग्र”—इति चैतौ डा० वेबरदृष्टौ ।

तद्वा ऽऋषीणा मुनुश्रुत मास । ते यज्ञः सुभरन्
 युधायं यज्ञः सुभृत एवं वा ऽएषु यज्ञः सुभरति यो
 दूक्षते व्याग्वै यज्ञस्तद्यदेवाच यज्ञस्य निर्द्दितं यद्विदुग्धं
 तुदेवैतत्पुनराध्याययति ॥ १६ ॥

ते वै पुङ्गव भूत्वाध्याययन्ति । पङ्गव वा ऽऋतुव ऋतुव
 एवैतद्भूत्वाध्याययन्ति ॥ १७ ॥

त ऽत्राध्याययन्ति । अशुरशुष्टे देव सोमाध्यायता
 मिति तुदस्याशु मशु मेवाध्याययन्तीन्द्रायैकधनविद
 ऽइतोन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्रायैकधन-
 विद ऽदुति शतुः शतः ह स वा ऽएषु देवान् प्रत्येकैक
 एवाशुरेकधनानाध्यायते दश दश वा तुभ्य मिन्द्रः
 प्यायता मा त्व मिन्द्राय प्यायस्वेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता
 सा यैव यज्ञस्य देवता ता मेवैतदाध्याययत्या त्व
 मिन्द्राय प्यायस्वेति तुदेतस्मिन्नाध्यायनं दधात्याध्याय-
 यास्मान्सखीन्त्सन्ध्या मेधयेति स युत्सनोति तत्तुदाह
 युत्सन्धेत्यथ युदनुब्रूते तुदु तुदाह युन्मेधयेति स्वस्ति ते
 देव सोमसुत्या मशीयेत्येका वा ऽएतेषा माशीर्भवत्यु-
 त्विजां च युजमानस्य च यज्ञस्योद्बुधं गच्छेमेति यज्ञ-
 स्योद्बुधं गच्छानोत्येवैतुदाह ॥ १८ ॥

अथ प्रस्तरे निह्रुवते । उत्तरतु उपचारो वै यज्ञोऽथै
तद् दक्षिणेना* न्वित्याप्याययन्त्यग्निर्वै यज्ञस्तुद्यज्ञं पृष्ठतु
कुर्वते† तन्मिथ्याकुर्वन्ति देवेभ्य आवृश्च्यन्ते यज्ञो वै
प्रस्तरस्तुद्यज्ञं पुनरारभन्ते तस्यो हैपा प्रायश्चित्तिस्तथो
हैपा मेतन्नु मिथ्याकृतं भवति नु देवेभ्य आवृश्च्यन्ते
तस्मात् प्रस्तरे निह्रुवते ॥ १९ ॥

तदाहुः । अक्ते निह्रुवीराश्नुनक्ताश्ऽइत्युनक्ते हैव
निह्रुवीन्ननुप्रहुरणुः ह्येवाक्तस्य ॥ २० ॥

ते निह्रुवते । एष्टा रायुः प्रेषे भुगाय ऽकृतु मृतवा
दिभ्य इति सत्युः सत्यवादिभ्य इत्येवैतुदाह नुमो द्यावा-
पृथिवीभ्या मिति तुदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां निह्रुवते
ययोरिदं सुर्वं मुधि‡ ॥ २१ ॥

अथा ह समुल्लुप्य प्रस्तरम्§ । अग्नीन्मुदन्त्यापाः॥
ऽइति मुदन्तीत्यग्नीदाह ताभिरेह्यीत्युपर्युपर्यग्नि मति-
हुरति स युन्नानुप्रहुरत्येतेन ह्युत ऊर्ध्वान्युद्धानि
प्रचरिष्यन् भवत्यथ युदुपर्युपर्यग्नि मतिहुरति तुदेवा-
स्यानुप्रहतभाजनं भवति तु मग्नीधे प्रयच्छति तु मग्नी-
न्निदधाति ॥ २२ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

* 'दक्षिणेना'—इति ग, घ ।

† "कुर्वन्ति"—इति ग, घ ।

‡ 'मुधि'—इति ग, घ ।

§ प्रस्तरम्—इति ग, घ ।

॥ "दन्त्यापाः"—इति ग घ

अवान्तरदीक्षां विधातु माह—“अतिथ्येन वै देवा इद्धा
तानिति । ‘ते’ ‘एतस्य’ तानूनग्रस्य शपथात्मकस्य दोषपरिहाराय ।
तानूनग्रस्य निन्दितत्वं माह—“यदन्योऽन्यं पापं भवदन्निति ।
“सत्यं वदानि”, मेदं मतिक्रमिषम्”—इत्येवं रूपं मित्यर्थः । “नाह
पुरेत्यनेन दोषपरिहारोपाय उक्तः । स्त्रीकृताया दीक्षाया अवमथ-
पर्यन्तानुवर्त्तने सति प्राग्गतस्य पापवदनस्य परिहारो भवति, सा
चानुवृत्तिर्न तैः कृतेत्यर्थः; मध्ये दीक्षापरित्यागादिति भावः ।
यदा स्त्रीकृताया दीक्षाया इदानीं मथपरित्यागात् तत्मध्ये
नूतनां ‘दीक्षां’ ‘पुनः’ ‘न’ ‘अवाकल्पयन्’, किन्तु प्रकृतदीक्षाया
अविरोधिनीम् ‘अवान्तरदीक्षाम्’ ‘अपभ्रन्’ १ ॥ १ ॥

अवान्तरदीक्षाकल्पनप्रकार उच्यते—“तेऽग्निर्नैव त्वच मिति ।
‘विपल्याङ्गयन्त’ विविधं ‘परि’ परितः ‘आङ्गयन्त’ अवेष्टयन्;
अग्निं मेव त्वचं मकुर्वन्नित्यर्थः । अग्नेस्त्वग्भावे कः सम्बन्ध इति,
तन्नोच्यते—“तपो वा अग्निरिति । तपनसाधनत्वात् अग्निः ‘तपः’;
‘दीक्षा’ तु क्लेशात्मकत्वादेव ‘तपः’ । अवान्तरदीक्षां नामनिर्वचनेन
प्रशंसति—“तद्यदवान्तरा मिति । “सन्तरा मित्यादि । ‘सन्तरा
माञ्चन्त’ अतिशयेन संधिष्टा ऋजुलीरकुर्वन् । तथा ‘मेखलाम्’
अपि पूर्वां शिथिलवद्धां पुनः संलग्ना मकुर्वन् । तदेवाह—“पर्यक्षा
मेवेति । ‘पर्यक्षा मेव’ परितः चिन्ता मेव । अत मर्हतीति ‘ग्रथम्’,
तद्विरोधि ‘अग्रथम्’ । ‘तस्य’ ‘एतत्’ अवान्तरदीक्षाख्यं कर्म
‘प्राथयित्तम्’, तस्य पापस्य निर्हरणं मित्यर्थः ॥ २ ॥

यदर्थं माख्यायिकासुखेनावान्तरदीक्षोक्ता, त मिदानीं विधत्ते—
 “सोऽग्निनैवेति । ‘स’ यजमान । शिष्ट पूर्ववत् । अवान्तरदीक्षां
 प्रजासाधनत्वेन प्रशंसति— “प्रजा सु हैवेत्यादिना ॥ ३ ॥

‘तेऽग्निनैव त्वच मिति । ‘अग्निर्वै’ मिथुनस्य कर्त्तॄति ।
 बधूवरयोर्युग्मीभावस्याग्निसव्यपेक्षत्वात् मिथुनकर्त्ताग्निरुच्यते । सा
 प्रसिद्धि ‘वै’ शब्देनोक्ता । अग्निपीतयो शुक्रशोणितरूपेण परि-
 णामस्य, पुनश्च देहाकारेण परिणामस्य चाग्न्यधीनत्वात् ‘प्रजनयिता’ ।
 अथवा कथम् ‘अग्निर्मिथुनस्य कर्त्ता’ ? यतोऽसौ ‘मिथुनस्य प्रजन-
 यिता’ इति व्याख्यानव्याख्येयभावो द्रष्टव्य । देवानां प्रजार्थत्वं
 मुक्त्वा, इदानीन्तनयजमानस्यापि तदर्थत्वं माह— “तथो एवैष
 एतत् प्रजा मेवोपैतीति । ‘एतत्’ एतया अवान्तरदीक्षया ॥ ४ ॥ ५ ॥

अवान्तरदीक्षारूपेण समिदाधानं विधास्यते, तन्मन्त्रे “या
 तनूरिय सा मयि—इत्यादि वक्ष्यते, तदुपोद्घातत्वेनाख्यायिका
 माह— ‘देवानां सु ह सा दीक्षितानां मित्यादिना । ‘समिद्धारो
 वा’ समिधं हरतीति ‘समिद्धार । “हरतेरनुद्यमने च”—
 इत्यनुद्यमन इति पर्युदागात् तादृशोद्यमनस्य सम्भवात् सामा-
 न्येन प्राप्त ‘कर्मण्यण्’—इत्यण् । “स्वाध्याय वा विस्मृत इति ।
 ‘विस्मृतं’ नोच्चारयति’ कथित् । ‘त ह’ समिदाहर्त्तारं वा
 अग्निजं वा मन्त्रोत्सृष्टारम् । उपलक्षणं मेतत् । अग्निजा मध्ये य

१— पा० सु० २ २ ८ ।

२— पा० सु० २ ० १ ।

३— उच्चारयति’—इति च ।

कञ्चिन्न व्यापृतम्, तम् । 'इतरम् इतरस्य रूपेण'—'इतरम् इतरस्य रूपेण'— समिदाहर्तृरूपेण प्रवचनकर्त्तारम्, प्रवचनकर्त्तृरूपेण समिदाहर्त्तार मित्यर्थः । एवम् 'असुररचसानि' असुरास्य रचांसि च 'जिघांसन्ति' हन्तु मिच्छन्ति । तथा सति देवाः 'इति' खलु 'मां त्वम्' 'अचिकीर्षीः' कर्त्तुं मैच्छः 'इति' । 'मा' मां 'अजिघांसीः' हन्तु मैच्छः 'इति' । 'पापं वदन्तः' 'उपसमेयुः' अन्योऽन्यं प्राप्नुवन्ति । किं मग्निरपि तादृग्विषयापन्नः ? नेत्याह— "अग्निर्हेव तथा नान्य मिति । 'उवाद' उदितवान् ॥ ६ ॥

"ते होचुरिति । 'ते' असुरैरभिभूता देवाः । 'अग्ने !' 'त्वा मपि 'इत्यम्' अनेन प्रकारेण किम् 'अवादिषूर्' । प्रश्ने भुतिः^१ । तस्योत्तरम्— 'नैवाह मन्यम्, न मा मन्यः' वा अवादौदित्यग्निः प्रत्युवाच ॥ ७ ॥

"तेऽविदुरिति । 'अयम्' अग्नि 'नः' अस्माकं मध्ये 'विरच-स्तमः' विरचो यस्मात् स विरचाः, अतिशयेन विरचाः 'विरच-स्तमः' । "अस्यैवरूप मसाम"—इत्यादि । स्पष्टम् । यद्यपि मेखला-दृष्ट्याजिन-धारणादिक मपि दौचाङ्गम्, तथाप्यवान्तरदौचार्या समिदाधानस्य मुख्यत्वात् "समिध मेवाभ्यादधदवान्तरदौचा सुपै-तौत्युक्तम् ॥ ८ ॥

"स समिध मभ्यादधातीति^२ । "अग्ने व्रतपा इत्यादिः^३ समिदाधानमन्तः । हे 'व्रतपा अग्ने !' 'त्वे' त्वयि व्रतस्य पातरि

१— 'जिघांसीः'—इति छ ।

२— पा० सू० ८. २. १०० ।

३— का० श्रौ० सू० ८. २. ४ क ।

४— वा० सं० ५. ६. ११

सति, अह 'व्रतपाः' व्रतस्य पालयिता, भूयास मित्यर्थः । सप्तम्याः
 ग्रे-आदेशः^१ । अथवा 'व्रतपाः' भवति 'ले' लम् । "अग्निर्हि
 देवानां व्रतपति" — इत्यत्र 'हि'-शब्देन "त्व मग्ने व्रतपा असि देव
 आ मर्त्येषु" — इत्यादि^२ श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते । 'या तव' तेजोमयी
 'तनू' अस्ति, 'मा' 'इय' ममापि भवतु, तथा 'या मम' इत्येतद्
 व्याख्येयम् । हे 'व्रतपते' अग्ने । 'नौ' आवां 'सह' 'व्रतानि', चरिष्याव
 इति शेष । 'तत्' तेन तनूविनिमयेन मन्त्रगतेन । "अनु मे
 दीक्षाम्" — इति मन्त्रभागे^३ 'दीक्षा'-शब्दश्रवणात् तन्मन्त्रभागपाठे-
 नावान्तरदीक्षां प्राप्तवान् भवति ॥

दीक्षाकृत्यनन्तर पुनरङ्गुल्यादिसमञ्जनस्याभिधानात् आदौ
 दीक्षाकृतिः कर्त्तव्या, पश्चात् समञ्जन मिति क्रमोऽवगम्यते ॥ ८ ॥

अथ यद्यद्यजमानस्य तत्तन्मदन्तीभिः कर्त्तव्य मिति विधत्ते—
 "अथैन मतो मदन्तीभिरिति"^४ । 'एन' सोम यजमान वा ।
 तप्ता आपो 'मदन्य' । अग्नेर्मदन्तीनाञ्च सन्तापकत्वात् तपोरूप-
 त्वम् ॥ १० ॥

मदन्त्युपस्पर्शनपूर्वकं राजायायनं विधत्ते— "अथ मदन्तीभि-
 रुपस्पृश्य राजान मिति"^५ । "वज्रो वा आज्य मिति । "एत वै देवा

१— पा० सू० ७ १ ३६ ।

२— वा० स० ४. १६ ।

३— वा० सं० ५ ६ २ । तैत्तिरीयकल्पमते मन्त्रान्तर एव, यजमान
 मिम वाचयति । तै० स० १. २. १० सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

४— का० श्रौ० सू० ८. २. ४ ख ।

५— का० श्रौ० सू० ८ २ ६ ।

वञ्च कृत्वा सोम मघ्नन्"-इति^१श्रुतेराज्यस्य वञ्चत्वम् । सोमस्य सर्वौषध्यनुप्रवेशात्, रेतसश्चौषधिजन्यत्वात्^२ रेतस्त्व सोमस्य । अथवा "पञ्चम्या माज्जतावाप पुरुषवचसो भवन्ति"-इति^३ आज्जतिरूपस्य सोमस्य क्रमेण रेतोरूपेण परिणामात् रेतस्त्वम् ॥ ११ ॥

अनुष्ठेयपदार्थक्रमविषये किञ्चिद् ब्रह्मवादिनयोश्च मुद्गावयन्ति-
तदाज्जर्यसा एतदाप्यायन क्रियत इति । 'यस्मै सोमाय एतत्
आतिथ्य क्रियते', 'त मेव' 'अग्ने' आप्यायनादिभि सत्कर्तुं युक्तम् ।
सोमसम्बन्धाभिप्रायेण चोच उद्गाविते यागसम्बन्धेन परिहरति-
"यज्ञस्य वा एव कर्मेति । एवम्यकारक्रमविशिष्ट कर्मजात यज्ञस्य खलु
क्रियत इत्यर्थः । 'अत्र' खलु 'एनान्' 'ममत्' कलह 'अविन्दत्'
आप्नोत् । 'ते' च देवा 'पूर्वं सशम मेवोपायन्' कलहोपशमनरूप
तानूनघ्न ते कृतवन्त इत्यर्थः । "अथावान्तरदीक्षा मिति । शपथ-
जनितदोषपरिहाराय अनन्तर मेव अवान्तरदीक्षा कार्या । अतः
परिशेषादाप्यायनस्थान्ते निवेश इति ॥ १२ ॥

"तद्यदाप्याययन्तीति । आप्यायन प्रशमति- "देवो वा इति ।
सोमस्य देवत्व समर्थयते- "दिवि हीति । अस्त्वेव सोमस्य,
सोमस्याप्यायने कि मायात मित्यत आह- "वृत्रो वा इत्यादि ।
त्वष्ट्रेन्द्रघातकोत्पत्त्यर्थं ऊतस्येन्द्रपीतसोमशेषस्य वृत्रलेनोत्पत्ते सोमस्य
वृत्रत्वम् । 'तस्य' इन्द्रेण हतस्य वृत्रस्य 'शरीर' 'गिरयोऽश्मान'

१- तै० स० ६ २ २ ७ । इहाप्युत्तरत्र ४ ४ ६ इत्येकम् ।

२- 'रेतसश्चौषधिसाररूपत्वात्'-इति ड ।

३- का० ब्रा० ७ ६ १ । इहोपरिष्ठाभास्येधा कथा १४ ६ १ ।

चाभवन् । सोमाख्य वस्त्रेव सोमशरीरभूतेषु गिर्यादिषु वर्तते,
 'तत् एष' अशनाख्या^१ 'ओषधि' 'जायते',—'इति' एव 'श्वेतकेतु
 औद्दालकि आह' स्म । अत 'ता मेव' गिराबुत्पन्ना मेव इदा-
 नीन्तना यजमाना 'अभिपुण्वन्ति', न साक्षात् सोमम् । अत
 'ताम्' ओषधि दीक्षादिभि सस्कारै साक्षात् 'सोम कुर्वन्ति' ।
 "तथो एवैना मेघ इत्यादि ॥ १३ ॥

अतिग्न्यजमानकर्तृक माष्यायन सारघमधुकल्पनया^२ प्रशंसति—
 "मधु सारघ मिति^३ वा आऊरित्यादिना ॥ १४ ॥

एतदेवाष्यायन^४ गतसारत्वपरिहारात्मना प्रशंसति— "यज्ञेन वै
 देवा इमा जिति जिग्युरित्यादिना, "यदेवात्र यज्ञस्य निर्द्घीत
 यद्विदुग्ध तदेवैतत् पुनराष्याययन्तीत्यन्तेन । एतदसहद् व्याख्या
 तम् ॥ १५, १६ ॥

"ते वै षड् भूत्वाष्याययन्तीति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

"त आष्याययन्तीति । आष्यायनमन्त्रस्य प्रथमभाग व्याचष्टे—
 "अशुरशुष्टे देवेत्यादि^५ । यद्यष्याष्यायने सोमस्य सर्वोऽशुर्नाष्या-
 यते, तथापि मन्त्रे 'अशुरशु'—इति वीष्णाभिधानसामर्थ्येनैव प्रत्यशु
 आष्याययन्तो भवन्तीत्यर्थ । "इन्द्रायैकधनविद् इति । अत्रेन्द्र-
 शब्दतात्पर्य माह— "इन्द्रो वै यज्ञस्येति । "एकधनानाष्यायते दश

१— 'दूमानाख्या (! उशनाख्या)'—इति क ।

२— क पुस्तकीयपाठाविह त्वत्तरम्भमजन्यौ ।

३— तै० स० २२ ८ दृष्टव्यम् ।

४— वा० स० ५ ७ १ ।

दश वेति । एक एव सोमादिरूपो हवि पदार्थ एव^१ धन येषां, ते देवा एकधना , तान् विन्दति, यज्ञे सोमपानाय लभत इतीन्द्र 'एकधनवित्' । 'तस्मात्' एकैक एवाशु शतशो दशशो वा 'एकधनान्' देवान् 'आप्यायते' वर्द्धयति, शरीरोपचय करोति, अत उक्तप्रकारेण सोमाख्यैकधनेन देवानां मेकधनत्वात् मन्त्र 'इन्द्रायैकधनविदे' 'इति' 'आह' इत्यर्थः । "आ तुभ्य मिन्द्र आप्यायता मिति । हे सोम । 'तुभ्य' त्वदर्थं, तां पातु स इन्द्र समर्थो भवत्विति । यज्ञसाधनभूतस्य सोमस्येन्द्रार्थत्वावगमादिन्द्रस्यैवाप्यायन कृतं भवतीत्यर्थः । "आ त्व मिन्द्राय आप्यायस्वेति । अत्र सोमाप्यायनस्येन्द्रार्थत्वावगतेस्तस्मिन्नेवाप्यायनं दधातीत्युक्तम् । 'आप्याययाम्नांसखीन्सन्धा मेधयेति । अनेन मन्त्रभागेन धनं मेधां दिक्षयाप्यायनायासस्तत्खिभूतानां मृत्विजा माशासनं क्रियते । अत्र 'मनि मेधा'-शब्दयो दातव्यं धनं मनुवचनीयं मित्याह— "म यत् मनोति, तत्तदाह यत् मन्वेतीति । 'मन्या'—'इति' एवरूपेण शब्देन यदाहार्थजातम्, 'तद्' 'यत् मनोति' धनं यज्ञेन यजमानं, 'तदाह' इत्यर्थः । एवमुत्तरवाक्यं मपि योज्यम् । पूर्वापरीभूतस्यानुवचनस्य मेधा मन्तरेणामन्त्रात् मेधाशब्दस्यानुवचनं मर्थ इति व्याख्यातम् । 'स्वस्ति ते देव सोमेति । हे 'सोम ।' तव 'स्वस्ति' विनाशाभावश्चेत्, अस्त्विति श्रेयः । अहं त्वदनुग्रहात् 'सुत्यां' सोमाभिषवम् 'अग्नीय' प्राप्नुयाम् । सुत्याप्राप्तिप्रार्थनायाम्नात्पर्यं माह— "एका वा एतेषा

माग्रीर्भवतीति । “यज्ञस्योदृच मिति । उपरिभाविनी^१ चक्षु
‘उदृक्’, तथा समाप्तिर्लक्ष्यते ॥ १८ ॥

आध्यायन मभिधाय निऋव माह— “अथ प्रस्तरे निऋवत
इति^२ । प्रस्तरस्योपरि पाणी सम्पुटीकृत्य “एष्टा राये”-इति^३
मन्त्रजपो निऋव । निऋवशब्दोऽपलापे प्रसिद्धो लोके^४, इह
देवानां नमस्कारादिना सान्त्वन विहितम् । निऋव सोमाध्यायन
काले सम्भावितस्यातिक्रमस्य परिहाररूपेण प्रशमति— “उत्तरत
उपचारो वै यज्ञ इति । उत्तर उपचार इति व्यतिरेकप्रदर्शनाय
अभिधान साध्यसाधनयोरभेदाभिप्रायेण । अग्रेर्यज्ञत्व मृत्विजां
दक्षिणत उपचारेण । पश्चाद्भागस्थितस्य गार्हपत्यस्य पृष्ठत करण
भवति, तेन ‘मिथ्या’ अहृत ‘कुर्वन्ति’ अग्रे सर्वदेवात्मकत्वात्
सर्वदेवेभ्योऽपि वर्जितो भवति । तर्हि प्रस्तरनिऋवेन कथं समा-
धान मिति, तच्चाह— ‘यज्ञो वै प्रस्तर इति । हविराधारकत्वेन
यज्ञनिर्वर्तकत्वात् प्रस्तरस्य यज्ञत्वोपचार ॥ १८ ॥

निऋवस्य काल निर्द्धारयितुं ब्रह्मवादिना विचार दर्शयति—
“तदाऽङ्गरे निऋवोराशननक्ताइतीति^५ । किम् ‘अङ्गे’ प्रस्तरे

१— ‘तदुपरिभाविनी’-इति छ ।

२— का० श्रौ० सू० ८ २ ८ ।

३— वा० स० ५ ७ २० ।

४— तथा चामर — ‘अपलापस्तु निऋव -इति (१ ई १०), पुन
अपञ्चवेऽपि निऋतावपि निऋव”-इति (३ ई २००) घ ।

अपञ्चवोऽपलापो निऋति श्राव्य मिति तट्टीकायाम् ।

५— का० श्रौ० सू० ८ २ १०, ११ ।

निऋवः कर्त्तव्यः, उतानक्ते ? इति विचार्यमाणत्वात् भुतिः^१ । अक्रस्य
अविलम्बेनाग्नौ^२ प्रहरणात् अक्ते एव प्रस्तरे कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ २० ॥

“ते निऋवत एष्टा रायः प्रेष इति^३ । निऋवमन्तस्याय मर्थः ।
हे ‘एष्टः’ ! वृजन्तस्य मम्बुद्धिः । धनं यजमानार्थं मिच्छन् अग्रे^४ ।
अत्र ब्राह्मणे सोमाप्याद्यननिऋवातिक्रमस्योक्तत्वात् स एव प्रमाध्यः ।
‘रायः’ धनानि, प्रयच्छन्निति शेषः । किमर्थम् ? ‘इष्टे’ अन्नाय,
‘भगाय’ मौख्याय च । तथा ‘स्यतवादिभ्यः’ सत्यवादिभ्योऽस्मभ्यम्
‘कृतं प्रयच्छ’ क्रियमाणं कर्म यथा न वृथा स्यात्, तथा कुर्वि-
त्यर्थः । सर्वदेवाययाभ्यां ‘द्यावापृथिवीभ्यां’ ‘नमः’ अस्तु । स्यतशब्द-
स्योदकयज्ञाद्यर्थेषु^५ अभिमतं मर्थं माह— “सत्यवादिभ्य इतीति ।
द्यावापृथिवीभ्यां नमस्कार एव निऋव इत्याह— “द्यावापृथिवीभ्या
मेव निऋवत इति । अस्तु नमस्कारेण तयोर्निऋवः, इतरेषां
देवानां न कथं कृतं स्यादिति, तत्राह— “ययोरिदं सर्वं मधीति ।
यस्मात् तयोरन्तः ‘इदं’ परिदृग्मानं सर्वम् ‘अधि’ म्यित मिति

१— पा० सू० ८. २. ८७ । २— ‘विलम्बेनाग्नौ’—इति छ ।

३— ते० सं० ६. २. ९. ८ । निऋवप्रकारस्तापस्तम्बेन स्फुटं दर्शितं ।
(औ० सू० ११ १. १२) ।

४— “यदा एष्टा इति प्रथमान्तम्”—इत्यादि घ व्याख्यातम् ऐ० ब्रा० १
४ ८ सा० भा० दृश्यम् ।

५— निघ० १. १०. ६८ (उदकम्), २. १०. २८. (धनम्), ३. ११. ४
(सत्यम्), निह० ६. ४. ७ (यज्ञः), १०, १, ४ (वायुः) ।

शेष , तस्मादित्यर्थः । अथ वा ‘अधि’-इति सप्तम्यर्थानुवादी,
तयोरधीद् सर्वं मिति^१ ॥ २१ ॥

अध्वर्युकर्तृकं प्रैषं दर्शयति— “अथाह समुष्ण्य प्रस्तरं
मग्नीन्मदन्यापाद्दतीति^२ । ‘प्रस्तर’ ‘समुष्ण्य’ सम्यगादृत्येत्यर्थः । हे
‘अग्नीत्’ । ‘आप’ किं ‘मदन्ती’ मदन्त्यं तप्ता , ‘ताभिरेहि’
इति, ‘आह’ इति शेषः । तम् प्रस्तरम् ‘अग्निम् उपर्युपरि’
अग्नेर्होर्होर्भावे ‘अतिहरति’ अनुप्रहरेत्^३ । अनुप्रहरणस्य प्रयोजनं
माह— “एतेन ह्यत ऊर्ध्वानीति । ‘एतेन आतिथ्यार्थप्रस्तरेण ।
उपर्युपरि प्रहरणस्य प्रयोजनं माह— “तदेवास्यानुप्रहतभाजनं
भवतीति । ‘तम्’ अध्वर्युणा दत्तं प्रस्तरम्, ‘अग्नीत्’ अग्नीं
सुरचिते देगे ‘निदधाति’ स्थापयेत्^४ ॥ २१ ॥ ४ [४ २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

१— वा० स० ५ ७ २ ।

२— का० श्रौ० सू० ८ २ ११ ।

३— अति ह्रस्वति न प्रहरेत्-इति क् ।

४— का० श्रौ० सू० ८ २ १२ ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्) ।

ग्रीवा वै यज्ञस्योपसुदः शिरः प्रवुर्ग्यः । तुस्माद् यदि
प्रवुर्ग्यवान् भवति प्रवुर्ग्येण प्रचर्युथोपसुद्धिः प्रचरन्ति
तद्ग्रीवाः प्रतिदधति ॥ १ ॥

तद्याः पूर्वाह्णेऽनुवाक्या भवन्ति । ता अपराह्णे
याज्या या याज्यास्ता अनुवाक्यास्तद्युतिपजति तुस्मादि-
मानि ग्रीवाणां पूर्वाणि व्युतिपक्तानीमान्यस्थौनि ॥ २ ॥

देवाश्च वा ऽश्वसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरेऽयस्मयी मेवास्मिंस्लोके
रजता मन्तुरिक्षे हुरिणीं दिवि* ॥ ३ ॥

तद्देवा अस्पृण्वत । तु ऽएताभिरुपसुद्धिरुपासीदं-
स्तद्यदुपासीदंस्तुस्मादुपसुदो नाम ते पुरः प्राभिन्द-
न्निमांस्लोकान् प्राजयंस्तुस्मादाहुरुपसुदा पुरं जयन्तीति
यदुहोपासते तेनेमां मानुषीं पुरं जयन्ति ॥ ४ ॥

एताभिर्वै देवा उपसुद्धिः । पुरः प्राभिन्दन्निमां-
स्लोकान् प्राजयंस्तुथो ऽएवैषु एतन्नाहैवास्मा ऽअस्मिं-
स्लोके कुश्वन पुरः कुरुत ऽइमानेवैतुल्लोकान् प्रभि-
नुत्तीमांस्लोकान् प्रजयति तुस्मादुपसुद्धिर्यजते ॥ ५ ॥

* “दिवि”—इति ग, घ ।

† “निनालोकान्”—इति क, ग, घ । एव मिहोपरचापि संज्ञ ।

ता वा ऽआज्यहविषो भवन्ति । वृजो वा ऽआज्य
मेतेन वै देवा वृजेणाज्येन पुरः प्राभिन्दन्निमां-
स्लोकान् प्रजयंस्तुथो ऽएवैष एतेन वृजेणाज्येनेमां-
स्लोकान् प्रभिनुत्तौमांस्लोकान् प्रजयति तुस्मादाज्य-
हविषो भवन्ति ॥ ६ ॥

स वा ऽअष्टौ कृत्वो जुह्वां गृह्णाति । चतुरूपमृत्युथो
ऽइतरुथाहुश्चतुरेव कृत्वो जुह्वां गृह्णीयादष्टौ कृत्व
उपमृत्युति ॥ ७ ॥

स वा अष्टावेव कृत्वो जुह्वां गृह्णाति । चतुरूपमृति
तदुज्जमभिभारं* करोति तेन वृजेणाभिभारेणेमां-
स्लोकान् प्रभिनुत्तौमांस्लोकान् प्रजयति ॥ ८ ॥

अग्नीषोमौ वै देवानां सयुजौ । ताभ्यां साहुं
गृह्णाति विष्णव ऽएकाकिनेऽन्यतरु मेवाधार माधारयति
युः सुवेण प्रतिक्रामति वा ऽउत्तर माधारु माधार्याभि-
जित्या ऽअभिजयान्तीति तुस्मादन्यतरु मेवाधार माधार-
यति युः सुवेण† ॥ ९ ॥

अथाश्राव्य न होतारं प्रवर्णते । सीद होतरित्येवा-

* 'मतिभार'—इति सा०—सम्मत इति डा० वेबर ।

† "सुवेण"—इति ग, घ ।

होपविशति होता होतृपुदन ऽपविश्य प्रसौति प्रसूतो
ऽध्वर्युः सुचावादत्ते ॥ १० ॥

सु आहातिक्रामनग्रयेऽनुब्रूहीति । आश्राव्याहामि
यजेति व्यपदकृते जुहोति* ॥ ११ ॥

अथाह सोमायानुब्रूहीति । आश्राव्याह सोमं
यजेति व्यपदकृते जुहोति ॥ १२ ॥

अथ यदुपभृत्याज्यं भवति । तत् समानुयमान आह
व्विष्णवेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याह व्विष्णुं यजेति व्यपदकृते
जुहोति ॥ १३ ॥

स युत् समानुच तिष्ठन् जुहोति । न युधेदं
प्रचुरन्तश्चरत्यभिजित्या ऽभिजयानीत्यथ युदेता
देवता यजति व्वज मेवैतत् सुश्रूरोऽत्यग्नि मनीकः
सोमः शल्पं व्विष्णुं कुल्ललः ॥ १४ ॥

संवत्सरो हि व्वजः । अग्निर्वा ऽग्रहः सोमो रावि-
रुथ यदुन्तरेण तद् विष्णुरेतद्दे परिश्रवमानः संवत्सरुं
करोति ॥ १५ ॥

संवत्सरो व्वजः । एतेन वै देवाः संवत्सरेण व्वजेण

* 'जुहोति'—इति ख । एव मुत्तरत्रापि द्रपो ।

† 'युधेद'—इति पाठ सा०—उष्मत् इति डा० वेबरः । 'युधेद'—इति घ ।

‡ 'मनीक'—इति क, ख । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

§ 'कुल्ललम्'—इति ख । अथ मेव पाठ कडोषदेराद् परस्य म्यात् साधु ।

पुर प्राभिन्दन्निमांल्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽग्नैषु एतेन
सवत्सरेण वृजणेमांल्लोकान् प्रभिनुत्तौमांल्लोकान्
प्रजयति तस्मादेता देवता यजति ॥ १६ ॥

स वै तिस्र उपसुद उपेयात् । त्रयो वा ऽकृतुव
सवत्सरस्य सवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते सवत्सर मेवैतत्
सुःस्करोति द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १७ ॥

ता षट् सम्पद्यन्ते । षड् वा ऽकृतुव सवत्सरस्य
सवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते सवत्सर मेवैतत् सुःस्का-
रोति ॥ १८ ॥

यद्यु द्वादशोपसुद उपेयात्* । द्वादश वै मासा-
सवत्सरस्य सवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते सवत्सर मेवैतत्
सुःस्करोति । द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १९ ॥

ताश्चतुर्विंशति सम्पद्यन्ते । चतुर्विंशतिर्वै सवत्सर-
स्यार्द्धमासा सवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते सवत्सर मेवै-
तत् सुःस्करोति ॥ २० ॥

स युत सायुम्नात् प्रचरति । तथा ह्येव सम्पुत
सम्पद्यते स युत् पूर्वार्द्धे प्रचरति तुज्जयत्यथ युदपराह्णे
प्रचरति सुजित मसदित्यथ युज्जुहोतीदं वै पुरं युध्यन्ति
तां जित्वा स्वाः सती प्रपद्यन्ते ॥ २१ ॥

* 'उपेयात्'-इति ग घ ।

† नास्त्येवम् यद ख-पुस्तक

स युत्प्रचुरति । तुद्युध्यत्युथ युत् सन्तिष्ठन्ते तुज्जयत्युथ
युज्जुहोति स्वा मेवेतत् सतीं प्रपद्यते ॥ २२ ॥

सु जुहोति । युया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽअग्नेऽयःशया तनूर्वृषिष्ठा गह्वरेष्ठा* । उग्रं वृचो
अपावधीत्त्वेपं वृचो अपावधीत् स्वाहेत्येवुरूपा हि
सासौदयस्मयी हि सासीत् ॥ २३ ॥

अथ जुहोति । युया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽअग्ने रजःशया तनूर्वृषिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं
वृचो ऽअपावधीत्त्वेपं वृचो ऽअपावधीत् स्वाहेत्येवुरूपा
हि सासौद्रजता हि सासीत् ॥ २४ ॥

अथ जुहोति । युया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽअग्ने हरिशया तनूर्वृषिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं
वृचो ऽअपावधीत्त्वेपं वृचो अपावधीत् स्वाहेत्येवुरूपा
हि सासौहुरिणी हि सासौद् युद्यु द्वादशोपसुद उपे-
याचतुरह मेकया प्रचुरेच्चतुरह मेकया ॥ २५ ॥

अद्यातो व्रतोपसुदा मेव । परु उर्व्वीर्व्वि ऽअन्या
उपसुदः पुरोऽक्षीरन्याः स यासा मेकं प्रथमाहं दोग्ध्युथ
द्वावुथ त्रींस्ताः परुउर्व्वीरुथ यासां चीन् प्रथमाहं

दोग्ध्यथ द्वावयैकं ताः पुरोऽह्वीर्या वै पुरोऽह्वीस्ताः पर
उर्वीर्याः पर उर्वीस्ताः पुरोऽह्वीः ॥ २६ ॥

तुपसा वै लोकं जयन्ति । तदस्यैतत् परः-पर एव
व्वरीयस्तुपो भवति परुः-परः श्रेयाःसंलोकं जयति
व्वसीयानु हुवास्मिंलोके भवति यु एवं व्विद्वान्
पुरोऽह्वीरुपसुद उपैति तस्माद् पुरोऽह्वीरेवोपसुद
उपेयाद् युद्यु द्वादशोपसुद उपेयात् त्रौश्चतुरहं दोहुयेद्
द्वौ चतुरह मेकं चतुरहुम् ॥ २७ ॥ ५ ॥

॥ तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४० ४०] ॥

इत्थ मातिथ्य मभिधाय अथोपसदस्तत्कालञ्चाह— “धीवा वै
पञ्चस्थोपसदः, शिरः प्रवर्ग्य^१, तस्माद् यदि प्रवर्ग्यवान् भवति,
प्रवर्ग्येण प्रचर्याथोपसद्भिः प्रचरन्तीति^२ । ‘तत्’ तेन प्रवर्ग्यानन्तर^३
मुपसदनुष्ठानेन ‘धीवा.’ अवयवापेक्षया वज्रवचनम्, ‘प्रतिदधाति’
शिरसा सह योजितवान् भवति । “न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यात्”—इति^४

१— ऐतरेयब्राह्मणे आतिथ्यस्य शिरस्त्व मुपसदा धीवात्वम् (१. ५ ८) ।

२— “प्रवर्ग्योपसदावत”—इति का० श्रौ० सू० ८ २ १५ ।

३— प्रवर्ग्यं मुपरिष्ठाद् वक्ष्यति (२६ ० १) ।

४— इहैवोपरिष्ठादस्यति (२६. ० ५३) ।

निषेधसम्भवाद् “यदि प्रवर्गवान्”—इत्युक्तम्^१ । आश्वलायनोऽपि प्रथमयज्ञेनैके घर्म्मम्”—इति^२ ॥ १ ॥

“तद्याः पूर्वाह्णेऽनुवाक्या भवन्ति, ता अपराह्णे याज्या इति । “अग्निर्दृत्राणि जहत्तद्”—“य उग्र इव शर्घहाः”^३, “त्वं सोमामि सत्पतिः”—“गयस्फानो अमीवहाः”^४, “इदं विष्णुर्विचक्रमे”—“त्रीणि पदा विचक्रमे”^५,—इति त्रीणि युगलानि क्रमेणाग्नि-सोमविष्णूनां याज्यापुरोनुवाक्याः^६ । तेष्वाद्याः प्रातःकालोपसदि पुरोनुवाक्या भवन्ति, द्वितीया याज्याः; सायङ्कालीनोपसदि तु द्वितीयाः पुरोनुवाक्याः, प्रथमा याज्या इत्यर्थः^७ । धीवाणा मङ्गुलिवत् प्रसिद्धपूर्वाभावात् ‘अस्त्रीनि’—इत्युक्तम् ॥ १ ॥

उपसदो लोकजयसाधनत्वेन प्रशंसति—“देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना । ‘अयस्मयीम्’—इत्यत्र “अयस्मयादीनि कन्दमि”—इति^८ भ-सञ्ज्ञायां पद-सञ्ज्ञाया बाधादुत्त्वाभावः । “हरिणीं दिवौति । हरितवर्णां पुरीम्, सुवर्णमयी मित्यर्थः ॥ ३ ॥

“तद्वै देवा असृष्टवतेति । ‘तत्’ पुरत्रयम् ‘असृष्टवत’ ‘सृष्टिंसायाम्’^९ हिंसितवन्तः, ते ‘देवाः’ । यस्मात् ‘एताभिः’

१— अतएवोक्तं आश्वलायनेन “उपसदेव वाप्रवर्ग्ये”—इति ८. २. १६ ।

२— आश्व० श्रौ० सू० ४. ८. १६ । ३— ऋ० सं० ६. १६. ३४, ३६ ।

४— ऋ० सं० १. ६१. ५, १२ । ५— ऋ० सं० १. २३. १०, १८ ।

६— विहितवाद्यैः ऐ० ब्रा० १. ४. ८ ; आश्व० श्रौ० सू० ४. ८. ८ ।

७— ऐतरेयब्राह्मणे मेव, किञ्चिद् विशेषोऽपि तत्र दृश्यः (१. ४. ८.) ।

८— पा० सू० १. ४. २० ।

९— स्तो० प० १२ धा० ।

चिभिराग्नेयादौष्टिभि कर्मभि सामर्थ्येनेत्यर्थ । 'उपासीदन्' असुरनिर्गमनप्रतिबन्धानि त्रीणि पुराण्यावृत्य न्यवसन्नित्यर्थ । अत उपसदसाधनत्वादासा मुपसन्नाम सम्यन्न मित्यर्थ^१ । उक्त मुप-सदा जयसाधनत्वं लोकप्रसिद्धा दृढयति— "तस्मादाहुः रूपसदा पुर जयतीति । 'आहुः' अभिज्ञा कथयन्ति, 'उपसदा' उपसदन-दुर्गवेष्टनेन । अभिज्ञाना मभिधानं न स्पष्टेत्याह— "यदहेति । 'उपासते' उपेत्यावृण्वन्ति ॥ ४ ॥

"एताभिर्वै देवा इति । 'तथो एवैष एतदिति । एतया उपसदा 'एष' यजमानोऽपि पुर प्रभिनत्ति, जयति चेति शेष । न केवल पुरस्य जय, अपि तु जेतव्यपुर मेव न भवेदित्याह— "नाहैवास्मा अस्मिन्लोके कश्चन पुर कुरुत इति^२ ॥ ५ ॥

"तथो एवैष एतत्"—इति यत् मङ्गलहेणोक्तम्, तदेव स्पष्ट-यति— "ता वा आज्यहविष इत्यादि । स्पष्टम् ॥ ६ ॥

प्रधानयागत्रयार्थं भाज्यग्रहणप्रकारं माह— 'स वा अष्टौ हत्वा जुहुः गृह्णाति चतुरूपमृतीति^३ । 'अष्टौ हत्वा' अष्टवारावृत्त्या ॥ ७ ॥

"स वा अष्टावेव हत्वा जुहुः मिति । अत्र 'एव' कारेण "अथो इतरथाहुः"—इति केषाञ्चित् पक्षो निरस्यते । "तद्यज्ञ मतिभार करोतीति । 'तत्' तेन जुहुः मष्टौ हत्वा ग्रहणेन, आज्यस्य

१— "प्रणीताद्युपसत्"—इति का० थो० सू० ८ २ १० इष्टम् ।

२— ऐतरेयब्राह्मण-तैत्तिरीयसंहितयोरप्येवम् (१ ४ ६, ६ २ ३) ।

३— का० थो० सू० ८ ७ २६, २७ ।

वज्रत्वात्, तस्य च सुखत एवाष्टवारग्रहणात्, वज्र मेव सुखप्रदेश-
भारयुक्तं कृतवान् भवति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण जुह्वा मष्टौकलो ग्रहणं प्रशंसति— “अग्नीषोमौ
वै देवानां सयुजौ, ताभ्यां सार्द्धं गृह्णाति; विष्णव एकाकिन इति ।
गृह्णातीति शेषः^१ । प्रकृतिवदाधारद्वयप्रसक्तौ स्तुत्यां द्वितीय
माधारं निषेधति— “अन्यतर मेवाधार मिति । ‘यं श्रुवेणाधार-
यति’ त मन्यतर मित्यर्थः । अभिजयसाधनत्वेनान्यतर माधारं
प्रशंसति— “प्रतिक्रामति वेति । उत्तराधारानन्तरं प्रतिक्रमण-
सम्भवात् तस्य चाभिजयरूपत्वात् जेतव्याभिजयाय खौच मेवाधार
माधारयेदिति स्तुतिः ॥ ९ ॥

“अथाश्राव्यं न होतारं प्रवृणीत इति^२ । अध्वर्युराह ‘आश्रा-
वय’ इत्युक्त्वा, “अग्निर्देवो दैव्यो होतेत्यादि “मानुष इत्यन्तं न
ब्रूयादित्यर्थः ; किन्तु ‘सौद होतः’ इत्येव ब्रूयात् । तथा चाश्व-
त्थानः— “ईक्षितः सौद होतरिति वोक्त उपविशेत्”—इति ।
“होता होतृपदन उपविश्य प्रसौतीति । वेदेरुत्तरा ओषिर्होतृ-
पदनम् । “हृतवती मध्वर्यो सुच मास्यस्व”—इत्यनुजानीया-
दित्यर्थः । ‘सुचौ’ जुह्वपभृतौ ॥ १० ॥

“स आहवतिक्रामन्नित्यादि^३ । ‘अतिक्रामन्’ आहवनीयस्य
दक्षिणभागं प्रति गन्तुं वेद्यतिक्रमं कुर्वन्, “अग्नयेऽनुब्रूहि”—‘इति’

१— तै० सं० ६. २. ३. ४-६ दृश्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ३० ।

३— का० श्रौ० सू० ८. २. ३१ ।

होतारम् 'आह' । अग्नेर्यागार्थं मनुवचनं ब्रूहीत्यर्थः । पुनराश्रावण-
प्रत्याश्रावणानन्तरम् "अग्निं यज्ञ"-इति आह । याज्यां पठेति
ब्रूयादित्यर्थः । 'वषट्कृते' होचा "वौषट्"-इत्युक्ते^१ ॥ ११ ॥ १२ ॥

विष्णोरनुवचनकालं माह— "अथ यदुपभृत्याज्यं भवति, तत्
समानयमानं आह विष्णवेऽनुब्रूहीति^२ । 'समानयमानः' जुहुं
प्रचिपन् ॥ १३ ॥

"स यत् समानच तिष्ठन् जुहोतीति । 'अच' एतस्मिन्नेवाश्व-
नीयदक्षिणदेशे । "न यथेदं प्रचरन् सञ्चरतीति । दर्शपूर्णमासेष्ट्या
'यथेत' येन मार्गेण गतः, तेनैव पुनरपि हविरवदानाय गच्छति,
तथाच न कर्त्तव्यमित्यर्थः । तथाविधे एकैव होमः 'अभिजित्यै'
भवति । अतः 'अभिजयानि'-इति एकैव तिष्ठन् जुहुयात् ।
प्रकृतिवत् प्रतियागं माक्रमणप्रत्याक्रमणे न कार्यं, अपि तु सक्त-
देवातिक्रम्य चीन् यागान् कुर्यादिति तात्पर्यार्थः । अन्यादियाग-
चयं प्रशंसति— "अथ यदेता इति । कथं मेतामा यागेन यज्ञः
संस्कृतो भवतीति तद्विभज्य दर्शयति— "अग्निं मनोक मित्या-
दिना । 'अनीकम्' वज्रस्य^३ मुखप्रदेशः, 'ग्रन्थं'^४ ततः पूर्वा भागः,
'कुल्लल' तत्पुच्छभागः^५ ॥ १४ ॥

१— "व्यङ्गं ऊत्वा सामाय"-इति का० श्रौ० सू० ८. २. ३२ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ३३ ।

३— 'वज्रस्य'-इति छ, च ।

४— 'ग्रन्थ'-इति छ ।

५— "अग्निं मनोकम्, सोमं शल्पम्, विष्णुं तेजसम्"-इति ते० स० ६.

२ १ १ । ऐतरेयकेऽप्येव मेव (१. ४. ८.) ।

उक्तं वज्रत्वं संवत्सरतयोपपाद्य प्रशंसति— “संवत्सरो हि वज्रो-
ऽग्निर्वा अहः सोमो रात्रिरथ यदन्तरेण तद् विष्णुरिति । अहो
रात्रेश्च योऽन्तरालः कालः, स विष्णुरित्यर्थः; पूर्वोत्तरोभयकाल-
व्यापित्वादिति भावः । ‘एतत्’ चयं ‘परिश्रवमानं’ पुन पुनरावर्त्त-
मानं ‘संवत्सरं’ निष्पादयति ॥ १५ ॥

“संवत्सरो वज्र इति । स च ‘संवत्सरः’ ‘वज्रः’; वज्र-
रूपान्यादिचयावृत्तिरूपत्वात् । “तस्मादेता देवता यजतीति
उपसंहारः ॥ १६ ॥

उपसदां चित्तं विधाय प्रशंसति— “स वै तिस्र उपसद उपेयात्,
त्रयो वा षट्पद इत्यादिना^१ । “द्विरेकया प्रचरतीति^२ । आग्नेयादि-
यागत्रयस्य व्यापकोपसत्तया एकस्मिन्नहनि ‘द्विः प्रचरति’ अनु-
तिष्ठेत् । तथाविधानुष्ठानस्य दिनत्रयकर्त्तव्यता वीक्ष्योच्यते ॥ १७ ॥

दिनत्रयेऽपि द्विर्द्विरनुष्ठानं प्रशंसति— “ताः षट् सम्पद्यन्त
इत्यादिना^३ ॥ १८ ॥

चित्तपक्षवदुपसद्वाद्ग्रन्थपक्ष मपि विकल्पयति— “यद्यु द्वादशो-
पसद इति^४ । अस्मिन्नपि पक्षे प्रतिदिनं मुपसदोर्द्विर्द्विरनुष्ठानं
विधत्ते— “द्विरेकया प्रचरति द्विरेकयेति । वीक्षा पूर्ववत् ॥ १९ ॥

‘द्विरेकया’—इत्युक्तं द्विरनुष्ठानं मनूय्य शुभ्रजयसम्पत्त्यानुकृत्त्या-
त्मना प्रशंसति— “ताश्चतुर्विंशतिरित्यादिना ॥ २० ॥

१— का० श्रौ० सू० ८, २ ३६ । २— का० श्रौ० सू० ८, २, ३६ ।

३— तै० सं० ६, २, ३ ६-१० दृष्टव्यम् ।

४— का० श्रौ० सू० ८, २ ४० ।

“स यत् साय प्रातरिति^१ । सम्पत्तिमाम्य विभज्य दर्शयति—
 “स यत् पूर्वाह्ने प्रचरतीति । पूर्वाह्नप्रचारः शत्रुजयमाचरूप, अप-
 राह्नप्रचारस्तु साकल्येन जयात्मक इत्यर्थः । आग्नेयादियागवयवत्
 दर्विहोमरूप कश्चिदुपसङ्घोमं विधत्ते—“अथ यज्जुहोतीति ।
 अत्रापूर्वार्यत्वाद् यच्छब्दतिरस्कारेण विधिरभ्युपगन्तव्य । विहित
 सुपसङ्घोम पूर्वयागैर्जितस्य स्वाधीनीकरणात्मना प्रशंसति—“इद
 वै पुरो युहन्ति, त्वां जित्वा स्वा सतीं प्रपद्यन्त इति । इदं हि
 लोके दृश्यत इति शेषः । जेतार प्रथमं पुर युहन्ति, भिन्दन्ति,
 पद्यात् ता जयन्ति, सुविजितास्त्य पुन स्वा मात्मीयां प्रपद्यन्त
 इति ॥ २१ ॥

लोकप्रकार प्रकृतकर्मणि विभज्य दर्शयति—“स यत् प्रचर-
 तीति । ‘प्रचार’ आनुपूर्त्येण समाप्तिपर्यन्तो यागवयवप्रयोग, स
 एव युद्धस्थानीय । हत्त्वममापन, तत् जयस्थानीयम् । उपसङ्घोम,
 स जितस्य स्वाधीनत्वमम्पादनात्मक ॥ २२ ॥

प्रथमदिनोपसङ्घोमे मन्त्र विधातु माह—“स जुहोति यथा
 द्विरेकस्याह्नं प्रचरिष्यन् भवतीति^२ । उक्त्वा अनुमद्वीक्षन्तं न सुपमयागव-
 दुपसङ्घोमोऽपि एकस्मिन्नहनि द्वि कर्त्तव्य इति ज्ञापनार्थम् ।
 मन्त्रप्राय मयं^३ । हे अग्ने ! ‘ति’ तत्र या ‘तनू’ ‘अद्य-शया’ अयमि
 श्येते इत्यय-शया, अयोरूपेत्यर्थः । ‘वर्षिष्ठा’ उत्तरा, ‘गङ्गरेष्ठा’

१— का० श्रौ० सू० ८ २ ३० । तै० म० ६ ७ १ ०, ८ द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ८ ७ ३५ ।

३— बा० म० ४ ८ १ ।

गङ्गरे परैरनिर्गम्ये स्थाने वर्त्तमाना अस्ति, सा तनूः मम 'उपं'
'त्वेपं' 'वचः' 'अपावधीत्' । उपस्त्वेषयोरयंस्तेत्तिरीयके स्पष्ट
मान्नातः— "अशनया पिपासे ह वा उपं वचः, एनञ्च वैरह्यञ्च
त्वेपं वचः"—इति^१ । मन्त्रे यादृग्रूपा तनूनिर्दिष्टा, सा न स्तुत्यर्थ-
त्याह— "एवंरूपा हि सासीदिति ॥ २३ ॥

एवं द्वितीयद्वितीयोपमन्त्रान्तावपि व्याख्येयौ^२ ॥ २४ ॥

एव सुपसत्तयस्य मन्त्रान् निर्दिश्य, द्वादशोपसत्पक्षे न्यायसिद्ध
मर्थं ब्राह्मणं स्वयं मेव विस्पष्टं दर्शयति— "यद्यु द्वादशोपसद
उपेयाचतुरह मेकया प्रचरेचतुरह मेकयेति । अयःशयेत्येतन्मन्त्र-
साध्या एकोपसत्, तादृशीं चतुर्ध्वहस्तु आवर्त्तयेत् । पुनश्च द्वितीय-
मन्त्रसाध्यापि चतुर्दिनं मावर्त्तयेत् । द्वितीययाण्वेवम् । एवं द्वादश
सम्याद्याः । कोऽर्थ उक्तो भवति ? अयःशयादीनां चयाणां मन्त्राणां
मध्ये एकैकस्य मन्त्रस्यैकोपसदं गत्वा चतुर्षु दिनेषु प्रथमं "या ते
अग्नेऽयःशया"—इति मन्त्रं मावर्त्तयेत्, पुनः पञ्चमादिषु चतुर्षु
दिनेषु रजःशयेति मन्त्रं मावर्त्तयेत्, ततो नवमादिषु चतुर्षु दिनेषु
हरःशयेति मन्त्रं मावर्त्तयेदित्यर्थः^३ ॥ २५ ॥

"अथातो व्रतोपसदा मेवेत्यादि । यासूपसत्सु यजमानो व्रतयति
पयः, ताः 'व्रतोपसदः', तासां मीमांसा क्रियत इत्यर्थः । 'पर-
उर्वीः' उपर्युपरि एकश्चादिस्तनवृद्ध्या व्रतवृद्धिर्वास्ति, ताः 'पर-

१— तै० सं० १. २. ११ सा० भा० प्रत्यक्षम् ।

२— वा० सं० ५. ८. २, १ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. २. २४, २८ ।

उर्य' उपसद् । 'ता' केचनानुष्ठातारोऽनुतिष्ठन्तीति शेष । उक्त-
वैपरीत्ययुक्ता 'परोऽह्ना' उपर्युपरि ह्रमीयस्य इत्यर्थः^१ । 'ता' केच-
नानुष्ठातारोऽनुतिष्ठन्तीति । तद्द्विविधाना मण्युपसदां स्वरूपतो
विचार्यमाणे पर्यवमानस्यैकरूप्यान् वस्तुतो भेदोऽस्ति ॥ २६ ॥

अथापि परोऽह्नीरेवोपेयात्, कस्माद्धेतोरिति तच्चाह—“तपसा
वै लोक जयन्तीति । परोऽह्नीषु उपर्युपरि स्तनह्नासेन पयोह्यामात्
तयोर्द्विरुपर्युपरि भवति, तथा लोक मण्युपर्युपरि जयति । तथा
पण्डर्वो-पचे स्तनवाङ्मन्यमभवेन शरीरचयाभावात् चिरकालं
भूतोके 'वसीयानेव' वसुमत्तर एव 'भवति'^२ । द्वादशोपसत्पक्षो
मतप्रकारः कथं मिति, तच्चाह—“यद्यु द्वादशेति” । प्रथम 'चतुरह'
प्रथमेषु चतुर्षु दिनेषु प्रतिदिन 'चोत्सीन्' स्नानान् 'दोहयेत्'
द्वितीये चतुरहे 'दो-दो', तृतीये च 'एकैकम्'^३ इति ॥ २७ ॥
५ [४ ४] ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

१—“विस्तृतं प्रथमायां दोहयति, एकापचयेनोत्साद्यो”—इति का० श्रौ०
मू० ८ ४ १, २ ।

२— का० श्रौ० मू० ८ ४ ४ । ३— का० श्रौ० मू० ८ ४ ५ ।

४— त० य० ६ ३ ४ ०-१४ दृष्टम् ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्याश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्ड गोमहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतल्लताधेनुभौवर्णभूमीः ।
रत्नोत्सां रत्नवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिद्धनाथो,
व्यश्राणीद्विचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटश्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजत राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पाचमात्सिद्धनार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसामान्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः^१ ॥

१—“कण्डोसह्या १२२”—इति क, ख, “कण्डिकासह्या १२१”—इति ग, घ । तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा० २६ क०, ३ ब्रा० १६ क०, ४ ब्रा० २२ क०, ५ ब्रा० २० क०, सङ्कलनया १२२ इति सिद्धम् ।

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम्,

अपि वा

पञ्चमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

तद्यु एषु पूर्वार्द्धो व्युपिष्ठ स्थूणाराजो भवति ।
तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति त्रीन् विक्रमांस्तुच्छङ्कुं निहन्ति
सोऽन्तःपातः* ॥ १ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः† । दक्षिणा पुञ्चदश विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सा दक्षिणा श्रोणिः ॥ २ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः‡ । उदङ् पुञ्चदश विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सोत्तरा श्रोणिः ॥ ३ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः§ । प्राङ् पुङ्ग्विंशतं विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सु पूर्वाङ्घ्रिः॥ ४ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः॥ । दक्षिणा द्वादश विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति स दक्षिणोऽङ्गुलः ॥ ५ ॥

* 'त'-इति, †-इ-ए 'ङ्को'-इति, ॥ 'ङ्कुं'-इति अ ग, घ ।

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः* । उदङ् हादश विक्रमान्
प्रकामति तुच्छकुं निहन्ति स उत्तरोऽस्य स्या मात्रा
व्वेदेः ॥ ६ ॥

अथ यत् चिःशुद्धिक्रमा पश्चाद् भवति । चिःशुद्धक्षरा
वै विराड् विराजा वै देवा अस्मिंल्लोके प्रत्यतिष्ठं-
स्तथो ऽएवैष एतद्विराजैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

अथो ऽपि त्रयस्त्रिंशत्स्युः । त्रयस्त्रिंशदक्षरा वै
विराड् विराजैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

अथ यत् पुट्चिःशुद्धिक्रमा प्राची भवति । पुट्-
चिःशुद्धक्षरा वै वृहती वृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकं
सुमाश्रुवत तथो एवैष एतद्वृहत्यैव स्वर्गं लोकं सुम-
श्रुते सोऽस्य दिव्याहवनीयो भवति ॥ ९ ॥

अथ यच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवति । चतु-
र्विंशत्यक्षरा वै गायत्री पूर्वाह्नी वै यज्ञस्य गायत्री
पूर्वाह्नी एष यज्ञस्य तस्माच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्
भवत्येषा मात्रा व्वेदेः ॥ १० ॥

अथ यत्पयादुरीहसो भवति । पयादुरीयसो षष्ठ्यु-

* 'इते' - इति ग, घ ।

† 'अस्मिंल्लोके' - इति क, ग, घ । एष सुतात्रापि ।

ओणिरिति वै योषां प्रशंसन्ति युद्धेव पश्चादुरीयसी
 भवति पश्चादेवैतदुरीयः प्रजुननं करोति तुस्मात्*
 पश्चाद् वुरीयसः प्रजुननादिमाः प्रजाः प्रजायन्ते ॥ ११ ॥

नासिका ह वा ऽएषा यज्ञस्य युदुत्तरवेदि† ।
 अथ युदेना मुत्तरां वेदेरुपकिरुति तुस्मादुत्तर-
 वेदिर्नाम ॥ १२ ॥

द्वयो ह वा ऽइदं मुग्ने प्रजा आसुः । आदित्याश्चै-
 वाङ्गिरसश्च ततोऽङ्गिरसः पूर्वे यज्ञः सुमभरंस्ते यज्ञः
 सम्भृत्योचुरग्निं मिमां नः श्वःसुत्या मादित्येभ्यः प्रब्रूह्य-
 नेन नो यज्ञेन याजयतेति‡ ॥ १३ ॥

ते ह्यदित्या ऊचुः । उपजानीत युथास्मानेवाङ्गिरसो
 याजयान्नु॑ वयं मुङ्गिरस इति ॥ १४ ॥

ते होचुः । न॥ वा अन्येन यज्ञादपक्रमणं मस्त्युन्तरा
 मेव सुत्यां धियामहा॑ ऽइति ते यज्ञः सुज्जहुस्ते यज्ञः
 सम्भृत्योचुः श्वःसुत्यां वै त्वं मस्मभ्यं मग्ने प्रावोचोऽथ व्वयु

* 'तुस्मात्'-इति ग ।

† 'वेदि'-इति ग, घ ।

‡ 'याजयेति'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेङ्कट ।

§ 'शुयाम्ना'-इति ग ।

॥ नास्तेतत् पदं ग पुस्तके ।

॥ 'धियामहा'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेङ्कट ।

मद्यसुत्या मेव तुभ्यं प्रब्रूमोऽङ्गिरोभ्यश्च तेषां नस्त्वः
होतासीति* ॥ १५ ॥

तेऽन्य मेव प्रतिप्रजिघ्युः। अङ्गिरसोऽच्छ ते हाप्यङ्गि-
रसोऽमयेऽन्वागत्य चुक्रुधुरिव कथं नु नो दूतश्चरन् न
प्रत्यादद्या इति ॥ १६ ॥

सु होवाच। अनिन्द्या वै मावपतु सोऽनिन्द्यैर्वृतो
नाशक मुपक्रमितु मिति तुस्माद् हानिन्द्यस्य वृतो
नापक्रामेत् तु ऽएतेन सद्यःक्रियाङ्गिरस आदित्यानया-
जयन्त्सु सद्यःक्रीः† ॥ १७ ॥

तेभ्यो व्याचं दुक्षिणा मानयन्। तां न प्रत्यगृह्णन्
हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति तदु तुद्यज्ञस्य कर्म्म
न व्यमुच्यत युद्वाक्षिण मासीत् ॥ १८ ॥

अथैभ्यः सूर्यं दुक्षिणा मानयन्। तं प्रत्यगृह्णं-
स्तुस्माद् इ स्माहुरङ्गिरसो व्वयं वा ऽश्रुर्त्विजीनाः
स्मो व्वयं दक्षिणीया ऽश्रुपि वा ऽअस्माभिरेप
प्रतिग्रहीतो यु एष तुपतीति तुस्मात् सद्यःक्रियो ऽश्वः
श्वेतो दुक्षिणा ॥ १९ ॥

* 'सीति'—इति ग, घ ।

† 'क्री'—इति ग, घ ।

‡ 'प्रत्यग्रहा'—इति क ।

तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति । तदेतस्य रूपद्वियते
य एष तुपति यद्यश्च॥ श्वेतं नु विन्देदपि गौरेव
श्वेतः स्यात्तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति तदेतस्य रूपद्वियते
य एष तुपति ॥ २० ॥

तेभ्यो ह व्वाक् चुक्रोध । केन मुदेष श्रेयान् बन्धुनाऽ
केनाऽ युदेतं प्रत्यग्रहीष्ट न मा मिति सा द्वैभ्योऽप-
चक्राम सोभयानुन्तरेण देवासुरान्त्संयत्तान्त्स॥ ह्री
भूत्वादुदाना चचार ता मुपैव देवाऽऽमन्त्रयन्तोपासुरा
अग्निरेव देवानां दूत आस सहुरक्षा इत्यसुररक्षस
मुसुराणाः* ॥ २१ ॥

सा देवानुपावर्त्युन्त्युवाच । युद्ध उपवर्त्तय किं
मे तुतः स्यादिति पूर्वा मेव त्वाम्रेराहुतिं प्राप्स्यसीत्यथ
द्वैपा देवानुवाच यां मुया काञ्चाशिष माशासिष्यध्वे सा
वः सुर्वा सुमर्हिष्यत इति सैवं देवानुपावर्त्त ॥ २२ ॥

स युद्धार्युमाणेऽग्नौ । उत्तरवेदि† व्याघारयति
यदेवैना मदो देवा अब्रुवन् पूर्वां त्वाम्रेराहुतिं
प्राप्स्यतीति तदेवैना मेतत् पूर्वा मग्नेराहुतिं प्राप्नोति

* 'मुसुराणाम्'-इति ख ।

† ज्या । उत्तरवेदि'-इति क ।

व्वाग्ध्येपा निदानेनाथ युदुत्तरवेदि मुपकिरुति यज्ञ-
स्यैव सर्वत्वाय व्वाग्धि यज्ञो व्वागु ह्येपा* ॥ २३ ॥

तां वै युगशम्येन विमिमौते । युगेन युव हुरन्ति
शुम्यया युतो हुरन्ति युगशम्येन वै योग्यं युञ्जन्ति सा
यदेवादुः सिंही भूत्वा शान्तेवाचरत्तुदेवैना भेतुद्यज्ञे
युनक्ति ॥ २४ ॥

तुस्मान्निरुत्तदक्षिणां न प्रतिगृह्णीयात् । सिंही हैनं
भूत्वा क्षिणोति नो हा माकुर्वीत सिंही हैवैनं भूत्वा
क्षिणोति नो हान्यस्मै दद्याद्यज्ञं तुदन्यचात्मनः कुर्वीत
तस्माद्योऽस्यापि पाप इव समानुबन्धुः स्यात्तस्मा ऽएनां
दद्यात् स यद्ददाति तुदेनः सिंही भूत्वा नु क्षिणोति
युदु समानुबन्धवे ददाति तुदु नान्यचात्मनः कुरुत
ऽपुपो निरुत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा ॥ २५ ॥

अथ शुम्याश्च स्फ्यश्चादत्ते । तद्य एय पूर्वार्द्धं
उत्तरार्द्धं शङ्कुर्भुवति तस्मात् प्रत्यङ् प्रुकामति धौन्वि-
क्रमांस्तद्यात्वालं परिलिखति सा चात्वालस्य माचा
नाच माचास्ति युवैव स्वयं मनसा मुन्येतुग्रेणोत्करं
तद्यात्वालं परिलिखेत् ॥ २६ ॥

* 'ह्येपा'—इति ग, घ ।

† 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ ।

सु व्वेद्यन्तात्* । उदीचीः शुभ्यां निदधाति स पुरि-
लिखति तप्तायनी मेऽसूतीमा मेवैतुदाहास्याः हि
तप्त एति† ॥ २७ ॥

अथ पुरस्तात् । उदीचीः शुभ्यां निदधाति स पुरि-
लिखति व्वित्तायनी मेऽसूतीमा मेवैतुदाहास्याः हि
व्विविदान‡ एति ॥ २८ ॥

अथानुवेद्यन्तम्‡ । प्राचीः शुभ्यां निदधाति स
पुरिलिखत्युवतान्मा नाथिताद्वितीमा मेवैतुदाह युच
नाथैतुन्मावताद्विति॥ ॥ २९ ॥

अथोत्तरतः† । प्राचीः शुभ्यां निदधाति स पुरिलिख-
त्युवतान्मा व्यथिताद्वितीमा मेवैतुदाह युच व्यथैतुन्मा-
वताद्विति** ॥ ३० ॥

अथ हरति । युच हरति तुदग्नीदुपसीदति स वा
ऽअग्नीना मेव नामानि गृह्णन्हरति यान् वा ऽअमून्
देवा ऽअग्नेऽग्नीन् होवाय प्रावणत ते प्राधन्वंस्तु ऽइमा
एव पृथिवीरुपासर्पन्निमा महैव हे ऽअस्याः पुरे तेनैवै-
तुन्निदानेन हरति ॥ ३१ ॥

* 'न्तात्'-इति ग, घ ।

†, ‡ 'एति'-इति ग, घ ।

§ 'अथानुवेद्यन्तम्'-इति क, ख । ॥ 'द्विति'-इति ग, घ ।

¶ 'एत'-इति ग, घ ।

** 'द्विति'-इति ग, घ ।

स प्रहरति । विदेदग्निर्नुभो नामाग्ने ऽञ्जिर आयुना
 नाम्नेह्वीति स यत् प्राधन्वंस्तदायुर्दधाति तत् सुमीरयति
 योऽस्यां पृथिव्या मसूति योऽस्यां पृथिव्या मसूति हत्वा
 निदधाति यत्तेऽनाष्टष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादध ऽहुति
 यत्तेऽनाष्टष्टं रुक्षोभिर्नाम यज्ञियं तेन त्वादध ऽहुत्यै-
 तुदाह्वानु त्वा देवतीतय ऽहुति चतुर्थं हरति देवेभ्यस्त्वा
 जुष्टां हरामीत्यैवैतुदाह तां वै चतुःसक्तेश्चात्वालाह-
 रति चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य एवैना मेतुद्दिग्ब्यो
 हरति ॥ ३२ ॥

अथानुव्यूहति । सिंह्यसि सपत्नसाह्वी देवेभ्यः कल्प-
 स्वेति सा युदेवादुः सिंह्वी भूत्वाशान्तेवाचरत्तुदेवैना
 मेतुदाह सिंह्यसीति सपत्नसाह्वीति त्वया व्ययुः
 सपत्नान् पापीयसः क्रियास्मेत्यैवैतुदाह देवेभ्यः कल्प-
 स्वेति योपा वा ऽउत्तरवेदिस्ता मेवैतुदेवेभ्यः कल्प-
 यति ॥ ३३ ॥

तां वै युगमाचूँ वा सर्वृतः करोति । युजमानस्य वा
 दश-दश पदानि दशाक्षरा वै विराड् वाग्वै विराड्
 वाग् यज्ञो मध्ये नाभिकु मिव करोति समानत्रासोनो
 व्याधारयाणौति ॥ ३४ ॥

ता मद्भिरुभ्यक्षति । सा युदेवादुः सिंह्वी भूत्वाशान्ते

वाचरच्छान्तिरापस्ता मद्भिः शमयति योषा वा
ऽउत्तरवेदिस्ता मेवैतदेवेभ्यो हिन्वति तुस्मादद्भिरुभ्यु-
क्षति ॥ ३५ ॥

सोऽभ्युक्षति । सिद्धसि सपत्नसाहू देवेभ्यः शुन्ध-
स्वेत्युथ सिक्ताभिरनुविकिरत्यलङ्कारो न्वेव सिक्ता
भ्राजन्त ऽइव हि सिक्ता ऽअग्नेर्वा ऽएतद्वैश्वानरस्य भस्म
यत्सिक्ता ऽअग्निं वा अस्या माधास्यन् भवति तयो
दैना मग्निर्नु हिनस्ति तुस्मात् सिक्ताभिरनुविकिरति
सोऽनुविकिरति सिद्धसि सपत्नसाहू देवेभ्यः शुम्भ-
स्वेत्युथैनां ह्यादयति सा छुनैताः राविं व्वसति ॥
३६ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

१ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चयित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्गमे त मद् वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आतिथ्यातानून्ने च भोमायायननिङ्गवो ।

उपसञ्चेति पञ्चाथाद्यतुर्थेऽत्र निरूपिता ॥ २ ॥

अथ पञ्चमे भौमिकवेदिकरणादिक निरूप्यते । अथ यदुक्त
कात्यायनेन— “श्रीपवसयात् पूर्वेऽहनि पौवाच्चिक्या प्रचर्य वेदो

मिमौते"-इत्यादि । तदेतदाह— “तद्य एष पूर्वाक्षां वर्षिष्ठः
 स्थूणाराजो भवति, तस्मात् प्राङ् प्रकामति चीन् विक्रमास्तच्छङ्कुः
 निहन्तीति । ‘य एष’ स्थूणाराजः ‘पूर्वाक्षाः’ पूर्वाङ्गं मर्हतीति
 पूर्वाक्षाः^१, प्राचीनवशस्य पूर्वभागे आहवनीयपुरोदेशे वर्त्तमान,
 पृथुस्तम्भोऽस्ति, ‘मोऽन्त पात’^२ ऐष्टिकवेदेर्महावेदेऽन्तरालसञ्चर ।
 ‘तस्मात्’ स्तम्भात् ‘प्राङ् प्रकमान् प्रकामति चीन्’ । ‘तत्’ तत्र
 तृतीयप्रक्रमावसाने ‘शङ्कुः’ निहन्त्यात्, स्थापयेत्^३ ॥ १ ॥

दक्षिणश्रोणिप्रमाणमाह— “तस्माच्छङ्कोर्दक्षिणेति । मध्यम-
 शङ्कोर्दक्षिणतः पञ्चदशविक्रमावसाने शङ्कुः स्थापयेत् । ‘मा दक्षिणा
 श्रोणि’ मर्यादा भवति” ॥ २ ॥

एव मुत्तरश्रोणिवाक्यमपि— “तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरुदङ्कि-
 त्यादि” ॥ ३ ॥

आयामस्य पश्चाद्भागावधिप्रदर्शय प्राचीनावधिमाह— “तस्मा-
 न्मध्यमाच्छङ्कोः षड्विंशतविक्रमान् प्रकामतीति” ॥ ४ ॥

अथ दक्षिणोत्तरावमौ दर्शयति— “तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरिति ।
 ‘तस्मात्’ पुरोदेशस्थात् ‘मध्यमाच्छङ्कोः’ श्रोणित सकागात्

१— ‘शालाया पूर्वाङ्गं भव पूर्वाक्षा’-इति या० दे० ।

२— स निहतः शङ्कुः अन्तःपातसञ्चको भवतीति पिष्टभुतिककादयः ।

३— का० श्रौ० सू० ८ १ ७ ।

४, ५— का० श्रौ० सू० ८ १ ६, १० ।

६— का० श्रौ० सू० ८ १ ८ ।

अस्योरीषशूनत्वाद् उभयतो द्वादशप्रक्रमभिधानम्^१ । इत्थं सर्वतो
मितायां वेदिमात्रायां न्यूनाधिकत्वशङ्का माशङ्क्य स्वयमेव
व्यवच्छिनत्ति— “एषा मात्रा वेदेः”—इति^२ ॥ ५, ६ ॥

अथ विहितं वेदिमानं क्रमेण प्रशंसिपुरादौ पद्यान्मानं
प्रशंसति— “अथ यत् चिंशद्विक्रमा पद्याद् भवतीति । चिंशत्पदे,
विराजः प्रतिपादं दशाक्षरत्वात् चिंशदक्षराणि । स्पष्टं मन्यत् ॥ ७ ॥

पद्यान्माने पचान्तरमाह— “अथो अपि त्रयस्त्रिंशत्
स्युरिति । ‘अथो’-शब्दः पचं व्यावर्त्तयति । “न वा एकेनाक्षरेण
छन्दांसि वियन्ति”—इतिन्यायात्^३ प्रतिपादमेकैकाधिक्येन
विराजस्त्रयस्त्रिंशदक्षरत्वम् ॥ ८ ॥

अथ प्रागायामस्येयत्तां प्रशंसति— “अथ यत् षड्चिंशद्विक्रमा
प्राची भवतीति । चतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्यास्तुरक्षराधिक्येनोष्णिगादि-
क्रमेण दृष्टव्याः षड्चिंशदक्षराणि भवन्ति । स्पष्टं मन्यत् ॥ ९ ॥

प्राग्दिगवस्थितयोरंशयोः प्रमाणं मिलित्वा प्रशंसति— “अथ
यच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद् भवतीति । ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थां दिग्नि
विस्तारेण ‘चतुर्विंशतिविक्रमा भवति’ । “पूर्वाद्धिं वै यज्ञस्येति ।
‘यज्ञस्य’ यज्ञाङ्गस्य, वेदिस्वरूपस्य ‘एषः पूर्वाद्धिः’ । गायत्र्याः
पूर्वाद्धित्वं “गायत्रं वै प्रातस्तुवनम्”—इतिश्रुतेः^४ सिद्धम् ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ३. ११ ।

२— अथ याज्ञिकदेवहता पद्धतिरस्ति ।

३— ऐ० ब्रा० १. १. ६, २. ५ ५ मध्यम् ।

४— ऐ० ब्रा० ६. १. २ मध्यम् (निय० ७. ३. १.) ।

ओणिभागस्योरुल मंसभागस्य ह्रस्वत्वं यदस्ति, तत् प्रशंसति—
 “अथ यत् पद्याद्वरीयसी भवतीति । ओणिभागस्य त्रिंशत्-
 प्रक्रमलोकेः, अंसभागस्य चतुर्विंशत्यभिधानात् पद्याद्वरीयस्त्वम् ।
 यस्मात्लोके ‘पृथुओणिः योषा’ प्रशस्ता, तस्माद् वेद्याः पद्याद्भाग-
 स्यापि ओणित्वात् पृथुत्वं युक्त मित्यर्थः । ओणिपृथुत्वं कुत्रोप-
 युज्यते ? इति, तदुपयोग माह— “तस्मात् पद्याद्वरीयस इति ।
 प्रजायन्तेऽवेति ‘प्रजननं’, पद्याद्भागे उरुतरं यत् तत् ‘पद्याद्वरीयः’ ।
 तादृक्प्रजननात् प्रजायन्ते, अतः प्रजननहेतुत्वात् पद्याद्वरीयस्त्वं
 प्रशस्तम् ॥ ११ ॥

भार्यवाद मुत्तरवेदिनिर्माणं विधत्ते— “नासिका ह वा एषा
 यज्ञस्येति । नासिकाया मुखप्रदेशादपि समुच्छ्रितत्वात् उत्तरवेदे-
 र्मृदोच्छ्रितता कर्त्तव्या । उन्नतत्वं मुत्तरवेदिनामनिर्वचनदारेण
 प्रशंसति— “अथ यदेना मुत्तरां वेदेरुपकिरतीति । यस्माद्
 ‘वेदेः’ सौमिक्याः ‘उत्तराम्’ अत्युन्नतम् ‘उपकिरति’ मृदं क्षिपति,
 ‘तस्मात्’ वेदेः प्रागवयवभूतस्य प्रदेशस्योन्नततरत्वात् ‘उत्तरवेदिः’
 इति ‘नाम’ सम्पन्नम् ॥ १२ ॥

अथोत्तरवेदिव्याघारणविध्यर्थं मात्स्यायिका माह— “दध्यो ह
 वा इदं मये प्रजा आसुरिति । ‘अये’ सृष्टेः पूर्वम्, ‘दध्यः’
 द्विविधा एव ‘प्रजाः’ ‘आसुः’ अभवन् । कान्ता. ? ‘आदित्याद्यै-
 वाङ्गिरमस्य’ । ते ‘अङ्गिरसः’ ‘पूर्व’ आदित्येभ्यः पूर्वभाविनः भन्तो

‘यज्ञ’ सम्भृतवन्त । सम्भृतयज्ञा ते’ ‘अग्निम्’ इत्तम् ‘ऊचु’— हे अग्ने । त्व ‘न’ अस्माकम् ‘इमा’ ‘श्व सुत्या’ परेद्युक्रियमाण मभिषवम् ‘आदित्येभ्य प्रब्रूहि’ त्व मपि ‘अनेन’ सोमयागेन ‘न’ अस्मान् ‘याजयेति । एव मुक्तोऽग्निरादित्येभ्य पूर्वभाविन वृत्तान्त प्रोवाच ॥ १३ ॥

“ते हादित्या ऊचुरिति । ता इत्य व्यचारयन् । कथम् ? ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘अस्मानेव’ अङ्गिरस’ ‘याजयान्’ याजयेयु, ‘वय’ तु ‘न’ तान् याजयाम तत्प्रकारस्त्विन्यता मिति ॥ १४ ॥

‘ते’ होचुरिति । विचार्येत्य मूचु । “न वा अन्येन यज्ञा-दपक्रमण मस्तीति । ‘अन्येन वक्ष्यमाणात् साद्यस्कानुष्ठानात् अन्येन ‘यज्ञात्’ अङ्गिरोभिरनुष्ठायमानात् अस्मात् ‘अपक्रमण मस्ति’, अत ‘सुत्या मन्तरा मेव’ अङ्गिरसा सुत्यात पूर्व मेवास्माक सुत्या ‘प्रियामहै’ व्यवस्थापयिष्याम ‘इति’ विचारितवन्त । ‘ते’ ‘यज्ञ सुत्यालक्षण ‘सम्भृत्य’ अग्निम् ‘ऊचु’ । ‘त्वम्’ अस्माभ्य ‘श्व सुत्याम्’ ‘अग्ने !’ प्रावोच । ‘अथ’-शब्दस्त्वर्थे । ‘वय’ तु ‘तुभ्यम्’ ‘अङ्गिरोभ्यश्च ‘अद्यसुत्या’ अद्य क्रियमाणा सुत्या अद्यसुत्या, तां ‘प्रब्रूम’ । ‘तेषा’ तथा कुर्वता मस्माक ‘त्व’ ‘होता’ भव ॥ १५ ॥

‘तेऽन्य मेव प्रति प्रजिष्णुरिति । एव मुक्तवन्तस्तु ‘अङ्गिरस’ एतद्वृत्तान्तावबोधनाय अग्निप्रतिनिधिम् ‘अन्यम्’ ‘प्रजिष्णु’ । “हि गतौ दृष्टौ च” प्रेरयन् । ‘ते’ अङ्गिरस’ ‘अग्नयेऽन्वागत्य’ ‘चुक्रुधु’ ।

१— ‘प्रियामहै’-इति डा० वेबर दृष्ट भाष्ये ।

२— सा० प० १० धा० ।

क्रुधद्रुहेष्यादिना क्रुधियोगे चतुर्थी^१ । “कथं नो दूत इति ।
क्रोधप्रकार उक्तः । ‘न प्रत्यादृथाः’ आदरस्य प्रत्यादर न कृतवा-
नसि ॥ १६ ॥

अग्रेरुत्तरम्— “स होवाचानिन्द्रा वै मावृषतेत्यादि । प्रासङ्गिकं
किञ्चिद्धर्मविशेष विधत्ते— “तस्मादु हानिन्यस्य वृतो नापक्रामे-
दिति । ‘स,’ ‘सद्यःक्री,’ एकाह सोमयाग’ । ‘एतेन आङ्गिरसः
आदित्यान् अजयन्’ । दीवामोमक्रयादीना सद्य एव क्रियमाण-
त्वात् ‘सद्यःक्रीः’ इति नाम ॥ १७ ॥

“तेभ्यो वाचं दक्षिणा मिति । तेभ्यः’ साद्यस्तयाजकेभ्यः
‘वाचम्’ एव दक्षिणात्वेन प्रादुरित्यर्थः । वाग्दक्षिणाया निरा-
करणस्याभिप्राय माह— “हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति ।
‘यदि’ स्त्रीकरिष्यामः, तर्हि ‘हास्यामहे’ त्यचामहे, दक्षिणोत्तर-
काल मपि वाचोऽपेक्षितत्वात्, तथा सति यज्ञोऽदक्षिणः स्यात् ।
अस्तु, को दोष इत्यत आह— “यद् दाक्षिण मामीदिति ।
दक्षिणासम्बन्धि ‘दाक्षिण’ कर्म । ‘तद्’ ‘यज्ञस्य’ सम्बन्धि ‘कर्म’,
‘न व्यमुच्यत’ विमुक्तं न आसीत्, सम्पूर्णं नाभवदित्यर्थः ॥ १८ ॥

“अथैभ्यः सूर्य मित्यादि । स्पष्टम् । “तस्मादु ह आङ्गरिति ।
‘आङ्गः अङ्गिरसः’ स्वयं ब्रुवते— ‘आर्त्विजीनाः’ स्मः’ सम्यग्वृत्ति-
योग्याः स्मः । तथा ‘दक्षिणीयाः’ दक्षिणायोग्याः । आर्त्विजीनल-

१— पा० सू० १. ३. ३० ।

२— “यत्तत्विग्भ्यां तत्त्वमर्हन्तीत्युपसङ्ख्यानम्”—इति ५. १. ०१ सू० वा० ।

दक्षिणीयत्वयोरुभयोरपि हेतुरुच्यते— “अस्माभिरेव प्रतिगृहीत इति । एतच्छब्दार्थं माह— “य एव तपतीति” इति । प्रसङ्गात् साधस्कस्य दक्षिणा माह— “तस्मात् सद्यः क्रियोऽथ श्वेत इति । अथ सूर्यप्रतिनिधित्वेन दीयते । सूर्यस्याश्वत्वेनोपासनाविधानात्^१, अध्वाग्नसाम्याच्च^२ सूर्यस्याश्वत्थानीयत्वम् सोऽपि वर्णसाम्याच्च श्वेतो भवेत् ॥ १८ ॥

“तस्य रक्षः पुरस्ताद् भवतीति । तस्य पुरोदेगे ‘रक्षः’ हिरण्यफलको वर्तुलाकारो भवेत्^३ । ‘यद्यथ मित्यादि स्पष्टम् ॥ २० ॥

“तेभ्यो ह वागित्यादि । ‘तेभ्य’ अद्विरोभ्य ‘वाक्’ कुपित-वत्यासीत् । “केन मदेय श्रेयान् बन्धुना ह इति । ‘केन’-इति असूयार्थं भुति^४ । ‘मत्’ मत्त सकाशात् ‘केन’ ‘बन्धुना’, बध्नातीति बन्धु, विशेषगुण, केन विशेषगुणेन ‘एव’ सूर्य ‘श्रेयान्’ अति श्रेयेन प्रशस्य । प्रशस्यहेतुभूतानां सर्वगुणानां मभिधानाय पुन ‘केनाह’-इति पक्षणम् । ‘यदेत प्रत्यग्रहीतेति । ‘यत्’ येन अति-श्रेयेन ‘एतम्’ आदित्यम् ‘प्रत्यग्रहीष्ट’, ‘न माम्’ । अप्यविद्यमान

१— “उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य हिरः”—इत्यान्तेरेव १० ४ ० ।

२— “यः कस्याध्वान् मन्त्रुवोताश्वः स वचनोय म्यात्”—इति, ‘अश्वः कस्मात्? अन्त्रुतेऽध्वान् मद्याग्नो भवतीति वा’—इति च निब० १ ४ १ २ ० ५ ।

३— ‘यद्य सुवर्गं गन्तौ रक्षसौ शुभाम्यति’—इत्यादिक मिश्रिवोपनिषाद् (१० ४ २ ११) दृश्यम् ।

४— पा० सू० ८ ७ १०४ ।

कोऽतिशयस्तत्र दृष्टः ? न कोऽप्यस्तीत्यर्थः । 'उभयान् सयत्तान् देवासुरान्' परस्परकलहायोपयुक्तान् देवान्सुरांश्च 'अन्तरेण' मध्ये 'सा' अङ्गिरोभ्योऽपक्रान्ता वाक् । 'सिद्धौ भूत्वा' 'आददाना' जिघत्सया^१ समीपस्थ सर्व^२ स्वीकुर्वती 'चचार' । तदानीम् 'अग्निरेव देवानां दूतः' अभवत्, असुरार्थाङ्गानाय सहरचोनामकोऽसुरो दूतोऽभवदित्यर्थः ॥ २१ ॥

“सा देवानिति । उभयैरप्याहता सती पूर्वं देवान् प्रत्येव उपावर्त्तमाना । आगमनोत्कोचरूप किञ्चित् श्रयंयामास । ते च देवाः अग्नेः पूर्वभाविनी माग्याहुति मागमनोपाधिना प्रादुः । 'सा' 'देवान्' इदम् 'उवाच' । हे देवाः । 'या कां च आग्निपम्' 'आग्नासिध्यध्वे' इच्छय, 'सा' सर्वाऽप्याग्नीः 'व.' युष्माकं 'समर्द्धियते' समृद्धा भविष्यतीति । ततः सा प्रतिनिवृत्ता-सीत् ॥ २२ ॥

इदानीं मुत्तरवेदीव्याधारण विधत्ते— “स यद् धार्यमाणेऽग्ना-मुत्तरवेदिं व्याधारयतीति । अग्नौ उत्तरवेदेरुपरि धार्यमाणे सति, ता मुत्तरवेदि व्याधारयेदित्यर्थः । “यदेवैना मित्यादि । एतद्व्या-धारणेन या आहुति, अपवृत्तायै वेदिरूपायै वाचे देवैः कल्पिता, सा हता भवति; अतो व्याधारयेदित्यर्थः । उत्तरवेद्या माधार-णेन वाच, किं मायात मित्यत आह— “वाग्धेया निदानेनेति ।

१— 'जिघ्यमाना (? जिघत्सया)'—इति छ ।

२— माग्येनत् पद ह्यतिरिक्तेषु पुस्तकेषु ।

अत एव वागात्मकत्वात् उत्तरवेदिप्रक्षेपस्यैवापगताया वाचो वर-
धनरूपत्वात् उत्तरवेद्युपतापेन यज्ञ सफलो भवतीत्यर्थः^१ ॥ २१ ॥

उत्तरवेद्या मानादिसाधन द्रव्य विधत्ते— “ता वै युगग्राम्ये-
नेति । युगेन ग्राम्यया चेत्यर्थः । युगवच्छ्रम्याया^२ अपि साधनत्व
मस्तीत्याह— “युगेन यत्र हरन्तीति । ‘यत्र’ यस्मिन् देशे ‘युगेन
हरन्ति’, ‘यत’ यस्मात् तत्र ‘ग्राम्यया’ अपि ‘हरन्ति’, अतो
युगवच्छ्रम्याया अपि हरणक्रियासम्बन्धोऽस्येवेत्यर्थः । तत् कुत इत्यत
आह— “युगग्राम्येन वा इति । ‘योग्य’ योजनार्हं मन्त्रम् । ‘अद’
विप्रकृष्टकाले, देवासुरयोर्युद्धकाले ‘मा’ यज्ञस्य सम्बन्धिनी वाक्
‘सिद्धी भूत्वा’ ‘अग्रान्ता’ क्रूरा मती ‘अचरत्’ । ‘तत्’ तत्र युगेन
ग्राम्यया च मानेन ‘एनां’ वाचम् ‘एतत्’ इदानीं ‘यज्ञे’ योजितवान्
भवति ॥ २४ ॥

प्रासङ्गिक कश्चित्स्थियम विधत्ते— “तस्माद्विरुद्धदक्षिणा न
प्रतिगृह्णीयादिति । अन्येन परित्यक्ता दक्षिणा । “नो ह अमा
कुर्वीतेति । ‘अमा’ मह, स्वात्मनेत्यर्थः, ‘नो ह’ नैव कुर्वीत^३ ।

१— तै० स० ६ २ ७ सा० भा० इत्यथम् ।

२— “वाचिशदङ्गुलप्रमाणां श्रम्यां वारण्योम्”—इत्यादि का० श्रौ० ४ २
२० सू० ४० या० दे० । ‘गदया समानाकारो व्यापामार्द्धपरिमितः
काष्ठविशेषः श्रम्या”—इत्यादि तै० स० १ १ ६ अथु० सा० भा०
(तै० ब्रा० २ २ ६) । “गदया सदृशी बाहुपरिमिता श्रम्या ।
तथा घनुदिक्षु उत्तरवेदीं परिमिमोते—इति च तै० स० ६ २
७ अथु० सा० भा० ।

३— ‘अन्येन परित्यक्ता दक्षिणा ममा सह आत्मनि न कुर्वीत’—इत्येव ह ।

‘चिणोति’ हिनस्ति । ‘चिणु हिंसायाम्’^१ । “नो हान्यस्मा
इत्यादि । स्पष्टम् । ‘अस्य’ यजमानस्य । ‘समानबन्धु’ एकविधि-
निबन्धनः, एकविषय इत्यर्थः । तादृशोऽन्यः ‘पाप इवापि स्यात्’
पापौ यदि भवेत्, ‘तस्मै दद्यात्’ । तादृग् विधाय दाने उक्त-
दोषद्वयराहित्यं दर्शयति— “स यद् ददाति तदेन मित्यादिना ।
‘एषा उ निवृत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा’ निवृत्तदक्षिणाया गतिरित्यर्थः ।
अथ वा यजमानबन्धुरेव तस्या आस्यद मित्यर्थः ॥ १५ ॥

“अथ श्रम्याश्चेत्यादि । ‘एष’ शङ्खः ‘पूर्वार्द्ध’^२ सन्नयि ‘उत्त-
रार्द्ध’^३ भवति । सौमिकवेदेऽत्तरांशस्य शङ्खुरित्यर्थः । ‘तस्मात्’
शङ्कोः सकाशात् ‘प्रत्यङ्’ प्रत्यङ्मुखः ‘त्रौन्’ ‘विक्रमान्’ प्रक्रमान्
‘प्रक्रामति’^४ । तत्र चात्वालार्थं परितो लेखनं कुर्यात्, ‘सा चात्वा-
लस्य मात्रा’ । यैवोत्तरवेदेऽहता, सैवेत्यर्थः, चात्वालखननोत्पन्नयैव
मृदा उत्तरवेदिकरणात् । तदेवाह— “मात्र मात्रास्तीति ॥

उत्तरार्द्धशङ्कोः प्रत्यङ्प्रक्रमे चात्वाल इति यः पक्ष उक्तः, तेन
सह विकल्पितं पक्ष माह— “यत्रैव स्वयं मनसा मन्येताग्नेतोत्कर
मिति” ॥ १६ ॥

१— त० उ० ४ धा० । २— “पूर्वार्द्धे भव पूर्वार्द्ध”-इति या० दे० ।

३— ‘त्रिपद प्रक्रम, अर्द्धचतुर्थपदो वा । पदं पञ्चपदाङ्गुल द्वादशाङ्गुलं
वा’-इत्यादि शुक्लसूत्रे ७. १५, १६ ।

४— “यत्रोत्तरवेदेर्वावाकारौ । महावेद्याः प्राग्भागे मृत्तिकाप्रक्षेपेण
निष्पाद्यमान पक्ष आकारः । व्यापन्नम्बमते तद्विषया मन्वा उक्ता ।
मृत्तिका चात्वालगत्येति तद्रूपोऽपर आकारः । तद्विषया धौधायनमते
मन्वा”-इति तै० सं० १. २. १२ सा० भा० ।

चात्वालस्य सर्वतः परिलेखनप्रकारं तन्मन्त्राश्च दर्शयति— ‘म वेद्यन्तादुदीचीं शम्या मिति’^१ । दक्षिणश्रोणिहृपवेद्यन्तादित्यर्थः । ‘म परिलिखति’ शम्यानुगुण्येन लेखनं कुर्यात् । अनेनैव पश्चादवधि-निर्देशं कृतो भवति । तस्य मन्त्र — “तप्तायनी मेऽमीति”^२ । हे भूमे ! ‘तप्तायनी’ अस्मि तप्तं पुमान् यस्या मिति तप्तायनी, तद्रूपा भवामि । मन्त्रं व्याचष्टे— ‘इमा मेवैतदाहेति । ‘हि’ यस्मात् ‘तप्त’ पुरुषो दारिद्र्येण दुःखितः सन् धनादिमाधनेच्छया ‘एति, तस्मादित्यर्थः ॥ २७ ॥

“अथ पुरस्तादित्यादि”^३ । स्पष्टम् । “अस्या हि विविदान एतीति । ‘विविदान’ धनादिकं लब्धवान् पुरुषः पुनः ‘अस्याम्’ एव खलु ‘एति’ गच्छति । अतो ‘वित्तायनी’ भूम्यभिधानं युक्तं मित्यर्थः” ॥ २८ ॥

‘अथानुवेद्यन्त मिति । ‘अनुवेद्यन्तः प्राचीं शम्या निदधाति’^४ । अनेन चात्वालस्य दक्षिणमीमोच्यते । तत्र खगनमन्त्रस्यायं मन्त्रः— ‘मा’ मां ‘नायिताद्’ याचिताद् हिरण्णादिहृपादर्यात् भूमे ! ‘अवतात्’ रच । ‘यच्च नाथे तन्मावतादिति’^५ । ‘यच्च’ यस्मिन् विषये ‘नाथे याचे धनादिकम्’, ‘तत्’ तस्मात् त्वमाम् ‘अवतात्’ अव, रचेत्यर्थः ॥ २९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५ ३ २०, २१, २५ ।

२— वा० स० ५ ८ १ । ३— का० श्रौ० सू० ५ ३ २७, २४ ।

४— वा० स० ५ ८ २ । ५— का० श्रौ० सू० ५ ३ २६, २५ ।

६— वा० स० ५ ८ ३ । ७— इतः परम् ‘०’ इति छ ।

“अथोत्तरत इति^१ । चात्वालस्योत्तरावधि परिलेखनस्य^२
 “अवतान्ना व्यथितात्”-इति^३ मन्त्रः । तस्य व्याख्यानम्— “यत्र
 व्यथे तन्मावतादिति । ‘यत्र’ यस्मिन् विषये ‘व्यथे’ लाभोपाय
 मजानानो व्यथितः स्यात्, ‘तत्’ तस्मात् सकाशात् ‘अवतात्’
 अव ॥ ३० ॥

खाताया मृदश्चात्वालाद् उत्तरवेदिं^४ प्रति हरणं विधत्ते—
 ‘अथ हरतीति । ‘यत्र हरति’, ‘तत्’ तत्र, उत्तरवेदिप्रदेशे
 ‘अग्नीत् उपसौदति’ उपविशति आग्नीध्रः^५ । ‘अग्नीनां’ ‘नामानि’
 वक्ष्यमाणानि^६ ‘गृह्णन्’ एव हरेत् । सत्सु अग्निषु चात्वालप्रदेशे
 तन्नामग्रहणं मुपपद्यते, त एवात्र कृत इत्यत्राह— “यान्वा अमून्
 देवा अग्नेऽग्नीनिति । ‘होत्राय’ होमनिष्पादनाय, हविर्वहनाय
 ‘प्रावृणत’ प्रावृणन् । ‘ते प्राधन्वन्’ । धन्वतिर्गतिकर्मा^७ । ‘इमाम्’
 ‘अहैव’ । अहेति विनिगृह्यार्थीयः^८ । इमां पृथिवीं परिविदेय
 असुरादयोऽपि ‘उपासपन्’ । ‘तेनैव’ ‘एतत्’ एतेन ‘निदानेन’
 मूलकारणेनैव हरणं कृतवान् भवति ॥ ३१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. २४, २५ ।

२— ‘परिलेखने’-इति छ ।

३— वा० सं० ५. ६. ४ ।

४— “उत्तरवेदिरिति चात्वालमृदा कृतस्य वक्ष्यमाणसंस्कारसंस्तुतस्य
 स्थण्डिलस्य नामधेयम्”-इति का० श्रौ० ५. ३. १६ सू० वा० ६० ।

५— वेदिपरिग्रहः पुरस्तात् १. २. ३. १ (१ भा० १५१ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

६— “व्याहृतीयः पुरस्तात्, मार्गान्तीयो दक्षिणतः, आग्नीध्रीय उत्तरतः
 इतोहोवोपरिष्ठात् (६. २. २१.) द्रष्टव्यम् ।

७— भा० प० ५६० धा० ।

८— निरु० १. २. ४ ।

“स प्रहरतीति^१ । ‘स’ मृदो हर्त्ता अध्वर्युः, स्थेन ‘प्रहरति’ खनेत । मन्त्रस्याय मर्थः^२— हे ‘अङ्गिर’ अङ्गिरोनामकर्षिरूप । ‘अग्ने ।’ तम् । “यौऽङ्गारा आसस्तेऽङ्गिरसोऽभवन”-इति^३ श्रुति । आहुत्याधारभूत । ‘नभो नाम विदेत्’ । न भातीति ‘नभः’, एतत् ‘नाम’ विदेदित्यर्थः । यदा, नभो नामाग्निरिति ‘विदे’ जानीया इत्यर्थः । तच्च ‘आयुना’ एतदात्मना ‘नाम्ना’ अभिधानेन युक्त ‘एहि आगच्छ’ । “स यदित्यादि । “आयुर्दधातीति । ‘आयु’-शब्द सामान्येन श्रुति । ‘तत्’ अवधारित ‘समीरयति’ उत्तरवेदि प्रति सम्यक् प्रेरयति^४ । तत्र मन्त्र — “योऽष्टा पृथिव्या समीति^५ ‘य’ तम् ‘अस्या’ खाताया भूम्या भवमि, त त्वा समीरयामीत्यर्थः ॥

अनीताया मृदो वेद्याकारेण स्थापन समन्त्रक विधत्ते-
‘हत्वा निदधाति यत्तेऽनाष्टष्ट मिति’ । मृदा एकौभूत ! यत् ते,
यदा हे तिरोहिताग्निविशिष्टे । मृत् । ‘यत्’ ‘ते’ ‘अनाष्टष्ट’
रजोभिरहिस्त्रम्, ‘यज्ञिय’ यज्ञाहं ‘नाम’, ‘तेन’ नाम्ना ‘त्वा’

१— का० श्रौ० सू० ५ ४ २६ ।

२— तत्पाठस्तु वा० म० ५ ८ ५ ।

३— ऐ० ब्रा० १ ३ ८ । निरु० ३ ३ ५ ।

४— का० श्रौ० ५ ४ ३० — वा० म० ५ ८ ६ ।

५— हरयति-इति छ ।

६— का० श्रौ० सू० ५ १ २८ — वा० म० ५ ८ ० ।

७— का० श्रौ० सू० ५ १ २६ — वा० म० ५ ८ ८ ।

त्वाम् 'आदधे' स्थापयामि । “योऽस्याम्”—इतिमन्त्रेण^१ चिवारं
हरेत्^२ ॥

चतुर्थवारहरणमन्त्रस्याय मर्थः— “हे आह्रियमाणपदार्थ ।
'त्वा' त्वाम् 'अनु' पूर्वं हरणत्रय मनुकृत्य, आहरामीति शेषः ।
किमर्थम् ? 'देववीतये' देवा व्यन्ति हविर्भक्षयन्ति अत्रेति देव-
वीतिर्यज्ञस्तदर्थम्^३ ॥

अर्थसिद्ध मनुय प्रशंसति— “तां वै चतुःस्रक्तेरिति । चतस्रः
स्रक्तयो यस्य चात्वालस्य, स तथोक्तः । चतुरस्रात् साकल्येन
हरतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

“अथानुब्यूहतीति” । अनुक्रमेण ब्यूहनं मृगप्रसारणं कुर्यात् ।
“सिंहसि” — इति^४ ब्यूहनमन्त्रः । हे अनुब्यूह्यमाने । वेदे । त्वं
'सिंही असि' प्रागुक्तप्रकारेण सिंही भवसि । कीदृशी ? 'सपत्न-
साही' शत्रूणा मभिभवित्री । तादृशी त्वं 'देवेभ्यः' तेषा मर्याय
'कल्पस्र' योषारूपा सती भोगसाधनं भवेत्यर्थः ॥

सिंहसितीति मन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— “सा यदेवादः सिंही
भूत्वेति । उक्तः सिंहीभावः । सपत्नसाहीत्यस्य तात्पर्यं माह— “त्वया
वयं सपत्नानिति । “देवेभ्यः कल्पस्रेत्यस्य तात्पर्याभिधानम्—
“योषा वेत्यादि ॥ ३२ ॥

१— वा० सं० ५. ६. ७ । २— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३०, ३१ ।

३— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३२.— वा० सं० ५. ६. ८ ।

४— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३२ ।

५— वा० सं० ५. १०. १ “कल्पस्र” ।

“ता वै युगमात्री वेत्यादि^१ । षडशीत्यङ्गुलपरिमिता ‘युग-
मात्री’ । दिक्चतुष्टयापेक्षया “दश दश”-इति वीक्षा । युगमात्रस्य
पूर्वं मभिहितत्वात् तत् परित्यज्य दशपदपञ्च प्रशंसति— “दशाचरा
वै विराडिति । सर्वत्र विराजमानत्वात् वाचा उच्चार्यमाणत्वाच्च
विराड्=वाक्’ । मन्त्रादिरूपतया निष्पाद्यमानत्वाद् ‘वाग्=यज्ञ’ ।
अतो द्वारद्वारिकया यज्ञसम्बन्धाद् दशसङ्ख्या युज्यत इति स्मृतिः ।
“मध्ये नाभिका मिव करोतीति^२ । अन्धा नाभिर्नाभिका । तस्या
निर्माणप्रयोजनं माह— ‘समानवेति । एकत्र स्थित्वा सर्ववो-
त्तरवेद्या व्याघारणस्याशक्यत्वात् तस्मिद्ध्रुये मध्ये नाभिकरण
मित्यर्थ^३ ॥ २४ ॥

वेद्या अद्भिरभ्युक्षणं विधत्ते— “ता मद्भिरभ्युक्षतीति^४ । अभ्यु-
क्षणस्य प्रयोजनद्वयम्— मिह्री भूत्वा अशान्ताया शान्तिरेक
प्रयोजनम्, स्निग्धभावेन रमणीयत्वं मपरम्, तदुभयं मुच्यते— “सा
यदेवाद इत्यादिना । “ता सेवैतद्देवेभ्यो हिस्वतीति । हिस्वति
प्रीणनकमा^५ । तस्या अभ्युक्षणेन प्रीणनं देवेभ्योऽर्पणं भवति,
योषात्वेनाभिधानात् । योषायां अलङ्करणेन पत्युः प्रीतिर्भवतीति
सुप्रसिद्धम् ॥ २५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ४ २ २३ ।

२— का० श्रौ० सू० ५ ३ २६ ।

३— तैत्तिरीयभाष्ये (स० ६ २ ०) सर्वं भूतम् इष्टं व्याख्या-
नितोऽहं सङ्क्षेपेन व्याख्यायते सायणेन ।

४— का० श्रौ० सू० ४ ३ ३० ।

५— भा० प० ४६१ धा० ।

“सोऽभ्युच्यतीति^१ । अभ्युच्यमाणः— “सिद्धीति^२ । अयं
 स्पष्टार्थः । सिकतानां प्रक्षेपस्योक्त मलङ्काररूपत्वं समर्थयते—
 “भाजन्त इव हि सिकता इति । अतिधवलत्वाद् भाजमाना
 भवन्ति । वेद्यलङ्कारत्वेन प्रशस्य अग्निसंयोगकृतमन्तापनिवर्तकत्वेन
 प्रशंसति— “अग्नेर्वा एतद् वैश्वानरस्य भस्मेत्यादिना । अन्यवयव-
 भूतानां मेव सिकतानां मुत्तरवेद्यवयवत्वमभादनेन भूमेः स्वाङ्गस्य
 स्वात्मदाहकत्वाभावात् हिंसापरिहार इत्यभिप्रायः । सिकताप्रकिरण-
 मन्तार्थस्तु स्पष्ट एव^३ ॥

अथोत्तरवेदेर्यज्ञियवृत्तशास्त्रया प्रच्छादनं विधत्ते— “अथैनां
 क्वादयतीति^४ ॥ २६ ॥ १ [५. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनग्रन्थपञ्चाङ्गणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

इध्मो भभ्यादधति । उपयुमनीरुपकल्पयन्त्याज्यं मुधि-
 अयति सुवुं च सुचं च सुमार्थ्यथोत्पूयाज्यं पञ्चगृहीतुं
 गृह्णीते यदा मुदौत इध्मो भुवति ॥ १ ॥

१— का० औ० सू० ५. १. ३० ।

२— वा० सं० ५. १०. २ “शुन्धस्व” ।

३— वा० सं० ५. १०. ३ “शुम्भस्व” ।

४— का० औ० सू० ५. ४. १. ।

अथोद्यच्छन्तौधम्* । उपयच्छन्त्युपयुमनीरुथाहामुये
प्रहियमाणायानुब्रूह्येकस्फुयानूदेहीत्यनूदैति प्रतिप्र-
स्थातैकस्फुयैतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्यु एष वेदेर्जघनाई
भुवति तद्युदेवाचान्तःपातेन गार्हपत्यस्य वेदेर्व्यवच्छिन्नं
भुवति तुदेवैतुदनुसुन्तनोति ॥ २ ॥

तद्वैके । आत्तरवेदेरनूदायन्ति तुदु तथा नु कुर्या-
देवैतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरनूदेयात्त ऽत्रायन्त्यागच्छन्त्युत्तर-
वेदिम्† ॥ ३ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । सु पुरुस्तादेवाग्रे प्रोक्षत्युदङ्
तिष्ठन्निन्द्रघोपुस्त्वा वसुभिः पुरुस्तात्पात्वित्तीन्द्र-
घोपुस्त्वा वसुभिः पुरुस्ताज्ञोपायत्वित्येवैतुदाह‡ ॥ ४ ॥

अथ पश्चात्प्रोक्षति । प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात्पात्विति
प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चाज्ञोपायत्वित्येवैतुदाह ॥ ५ ॥

अथ दक्षिणतः प्रोक्षति । मनोजवास्त्वा पितृभि-
र्दक्षिणतः पात्विति मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतो
गोपायत्वित्येवैतुदाह ॥ ६ ॥

अथोत्तरतः प्रोक्षति । विश्वकर्मणा त्वादित्यैरुत्तरतः

* 'ध्म' । सु'-इति क, 'ध्म'-इति ख, 'धम्'-इति ग, घ ।

† 'वेदिम्'-इति ग, घ ।

‡ 'हु'-इति ख । एव मुत्तरेष्वपि तिष्ठथु ।

पात्विति विश्वकर्मा त्वादित्यैस्त्तरतो गोपायत्वित्येवै-
तदाह ॥ ७ ॥

अथ याः प्रोक्षयः परिशिष्यन्ते । तद्ये ऽएते पूर्वं
सक्तौ तयोर्या दक्षिणा ता* न्यन्तेन बहिर्व्वेदि निनय-
तीदु महुं तप्तं व्यावहिर्द्वा यज्ञान्निःसृजामीति सा
युदेवादः सिङ्घी भूत्वाशान्तेवाचरत्ता मेवास्या एतच्छुचं
बहिर्द्वा यज्ञान्निःसृजति युद्दि नाभिचुरेद्यद्यु ऽत्रभिचु-
रेदुदिशेदिदु महुं तप्तं वार मु मभि निःसृजामीति तु
मेतुया शुचा विध्यति स शोचन्नेवामुं लोके मेति† ॥ ८ ॥

स युद्धार्यमाणेऽग्नौ । उत्तरवेदिं व्याधारयति युदेवै-
ना मदो देवा अत्रुवन् पूर्वां त्वाग्नेराहुतिः प्राप्स्यतीति
तुदेवैना मेतत्पूर्वा मग्नेराहुतिः प्राप्नोति युदेवा देवा-
नब्रवीद्यां मुया काञ्चाशिप माशासिष्यध्वे सा वः सुवा
सुमर्द्धिष्यत ऽहुति ता मेनयाचत्विजो युजमानायाशिप
माशासते सास्मै सुर्वा सुमृद्यते ॥ ९ ॥

तद्वा ऽएतदेकं कुर्व्वन् द्वयुं करोति । युदुत्तरवेदिं
व्याधारयत्यथ यैपा‡ मध्ये नाभिकेव भवति तस्यै ये
पूर्वं सक्तौ तयोर्या दक्षिणा ॥ १० ॥

* 'ता'-इति च डा०-वे०-रेण वृष्टः ।

† 'मेति'-इति ग ।

‡ 'यैपा'-इति क, ख ।

तस्या माधारयति । सि॒ह्यसि स्वाहेत्यथापरयोत्त-
रस्याः सि॒ह्यस्यादित्यवुनिः स्वाहेत्यथापरयोर्दक्षिणस्याः
सि॒ह्यसि ब्रह्मवुनिः क्षत्रवुनिः स्वाहेति बह्वी वै युजुः-
घाशीस्तद् ब्रह्म च क्षत्रं चाशास्त ऽउभे व्यीर्ये ॥ ११ ॥

अथ पूर्वयोरुत्तरस्याम्* । सि॒ह्यसि सुप्रजावुनौ
रायस्पोषवुनिः स्वाहेति तुप्रजा माशास्ते यदाह
सुप्रजावनिरिति रायस्पोषवनिरिति भूमा वै राय-
स्पोषस्तुङ्गमान माशास्ते ॥ १२ ॥

अथ मध्य ऽन्नाधारयति । सि॒ह्यस्यावह देवान्
युजमानाय स्वाहेति तुदेवान् युजमानायावाहयत्यथ
तुच मुद्यच्छति भूतेभ्यस्त्वेति प्रजा वै भूतानि प्रजाभ्य-
स्त्वेत्येवैतुदाह† ॥ १३ ॥

अथ परिधीन् पुरिदधाति । ध्रुवोऽसि पृथिवीं द॒ह्येति
मध्यम् ध्रुवद्विदस्यन्तरिक्षं द॒ह्येति दक्षिण मच्युत-
द्विदसि दिवं द॒ह्येत्युत्तर मग्नेः पुरीष मसीति सम्भारा-
नुपनिवपति तद्यत्सम्भारा भुवन्त्यग्नेरेव सर्व्वत्वाय ॥ १४ ॥

शुरीरः हैवास्या पीतुदारु । तद्यत् पितुदारवाः‡

* 'स्याः'-इति ख, ग, घ ।

† 'दु'-इति ख ।

‡ 'तद्यत्पितुदारवाः'-इति ख, ग

परिधयो भवन्ति शरीरेणैवैन मेतत् समर्द्धयति कृत्स्नं
करोति ॥ १५ ॥

मांससु^५ ह्रैवास्य गुल्गुलु* । तद्यद् गुल्गुलुं भवति
मांसेनैवैन मेतत् समर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १६ ॥

गन्धो ह्रैवास्य सुगन्धितेजनम् । तद्यत् सुगन्धितेजनं
भवति गन्धेनैवैन मेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १७ ॥

अथ यद् वृष्णे स्तुका भवति । वृष्णेर्ह वै विष्पाणे
ऽश्रन्तरेणाग्निरेकाः रात्रि सुवास तद्यद्देवाचाम्नेर्यत्तं
तुदिहाप्यसदिति तुस्माद् वृष्णे स्तुका भवति तुस्माद्या
शौर्ष्णी नेदिष्ठः स्यात्ता माच्छिद्याहरेद् यद्यु तां नु
विन्देदपि या मेव काञ्चाहरेत्तद्यत्परिधयो भवन्ति
गुप्या ऽएव दूरु ऽइव ह्येन मुत्तरे परिधय ऽआगुच्छन्ति ॥
१८ ॥ २ ॥

॥ चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [५. २.] ॥

उत्तरवेदिनिर्माण मभिधाय अथोत्तरवेद्या मग्निप्रणयनप्रयोग
उच्यते— “इध मभ्यादधतीति^१ । आहवनीयेऽग्नौ प्रणीयमानाना
मङ्गाराणां सम्पादनाय काष्ठममूहं स्थापयेयुरित्यर्थः । “उपयमनी-

* , † ‘गुल्गुलु’-इति सा०-सम्मतः पाठ इति डा० वेबर ।

१— का० श्रौ० सू० ५. ४. २ ।

रित्यादि । 'उप' अग्रेरधस्तात् यम्यन्ते इत्युपयमन्य सिक्ता^१ ।
 व्याधारणार्थम् 'आज्यम्' अग्नौ 'अधि'श्रयति' विलापयेत् । आद्य
 सुत्पूत हत्वा मुवेण मुचि पञ्चवार गृहीयात् ॥ १ ॥

'अथोद्यच्छन्तौति'^२ । इध्ने प्रदीप्ते सति 'अथ अनन्तर मेव
 'इधम्' अङ्गारता प्राप्त मूर्द्धं धारयेत् । इध्मपात्रस्थाध 'उपयमनी'
 उपयच्छेत् । 'अग्नये प्रह्वियमाणाय' उत्तरवेदि प्रति नीयमानाय
 तदनुकूल सूक्त पठेति होतार ब्रूयात् । 'एकस्फया' एक स्फो
 यस्या रेखाया सा तथोक्ता तथा मा मनुगच्छ स्फोने रेखा
 कुर्वन्ननुगच्छेति प्रतिप्रस्थातार ब्रूयात्^३ । एकस्फ्यानुगमनस्यावधि
 माह— "आ एतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्य एष वेदेर्जघनाद्धा भवतीति ।
 'वेदे' सौमिक्या 'जघनाद्धे' 'य एष' शङ्कुर्भवति । सूणाराजात्
 प्रक्रमचितये य शङ्कुरन्त पात स्थापित, स एव मध्यमशङ्कु,
 तावत्पर्यन्त मित्यर्थ । "गार्हपत्यस्य वेदेरिति । 'यत प्रणयति स
 गार्हपत्य'—इतिन्यायादाहवनीयादुत्तरवेदि प्रति प्रणयनस्योक्तत्वात्
 आहवनीय एव गार्हपत्य इत्युच्यते । रेखाकर्षणेनान्त पात्यरूपो
 व्यवच्छेद परिहृतो भवति^४ ॥ १ ॥

१— उपयम्यत उपगृह्यतेऽग्निराभिरित्युपयमन्य सिक्ता—इति या० दे० ।

२— अधिरथ सप्तम्यर्थानुवादी ।

३— का० श्रौ० सू० ५ ४ ७ ।

४— 'प्रतिप्रस्थाता हातार ब्रूयात्'—इति उ, च ।

५— का० श्रौ० सू० ५ ४ ८ ।

रेखानुगतिविषये केषाञ्चित् पक्षं सुपन्थस्य व्यपक्षेदपरि-
हाराय प्रयोजनाभावाभिप्रायेण निराचष्टे— “तद्वैके अत्रोत्तरवेदेरनू-
दायन्तीति^१ ॥ ३ ॥

“प्रोचणीरध्वर्युरित्यादि^२ । अध्वर्याः प्रोचण्यादानविधानात्
अग्निप्रणेत्या अग्नीदेव ‘अग्ने’ उत्तरादिभ्यः पूर्वम्, ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थां
दिशि ‘प्रोचति’, ‘उदङ्’ उदङ्मुखस्तिष्ठन् ।

मन्त्रस्थाय मर्थः^३ ।— इन्द्र इति घुष्यते शन्ध्यते इति
‘इन्द्रधोय.’ इन्द्रनामा देवः, सः ‘वसुभिः’ सहितः ‘यातु’ रचतु,
असुरादिभ्यः सकाशात् ‘गोपायतु’ इत्यर्थः । ‘प्रचेताः’ प्रकृष्टप्रज्ञो
वरुणः । ‘पितरः’ अग्निव्यात्ताप्रमुखाः । ‘मनोजवाः’ मनोवेगोपम-
वेगः । ‘विश्वकर्मा’ विश्वविषयं कर्म यस्य स एतन्नामको देवः ।
निनेतव्यायाः दक्षिणपूर्वस्वक्तेः स्पष्टप्रदर्शनाय पूर्वदिग्गतस्वक्ति-
द्वयोपन्यासः ॥ ४, ५, ६, ७ ॥

“अथ याः प्रोचण्य इति । “ता न्यन्तेनेति । ‘ताः’ प्रोचणीः
‘न्यन्तेन’ अत्यन्तान्तदेशेन । तत्रापि स्वत्कन्ते प्रोचणीये श्रेयनिनयन-
प्रसक्तावाह— “बहिर्वेदीति^४ ।

निनयनमन्त्रस्थाय मर्थः^५ ।— ‘इदं’ प्रोचणीशेषं ‘तप्तम्’, ‘विद्याः’
सिद्धीरूपायाः क्रौर्यव्युत्सादनतः तस्मिन् सन्तापप्राप्तेः सम्भवात् अव-

१— का० श्रौ० सू० ५. ४. १० ।

२— का० श्रौ० सू० ५. ४. ११ ।

३— तत्पाठो वा० सं० ५. ११. १ ।

४— का० श्रौ० सू० ५. ४. १२ ।

५— वा० सं० ५. ११. २ ।

अष्ट मन्त्रज्ञं भवति, तथाविधं वा; 'यज्ञाद्' यज्ञसाधनाद् वेदिदेशात् 'बहिः' निःसृजामि । "सा यदेवाद इत्यादि निनय-
नार्थवादः स्यादः ।

अयं निनयनमन्त्रोऽभिचारेच्छाराहित्यविषय इत्याह— "यदि
नाभिचरेदिति । 'यदि' अभिचारं कर्तुं मिच्छेत्, तदा 'यज्ञाद्
बहिः' स्यात् 'अमू ममि निःसृजामि'-इत्यादिशेत् । अमु
मित्यत्र देवस्य नाम गृह्णीयात् । 'सः' अभितप्तः 'शोचन्नेवासुं
लोक मेति' दुःखेन प्राणान् जहातीत्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं प्राप्तावसरत्वात् व्याघारणमाह— "स यद् धार्यमाणे-
ऽग्नाविति । आग्नीध्रेण उत्तरवेदेरुपरि देशे 'अग्नौ धार्यमाणे' मति
अध्वर्युः व्याघारयति । "यदेवेना मद इत्यादिक मुत्तरवेदेर्विध्यर्था-
ख्यायिकाप्रसङ्गे व्याख्यातम् । यस्मादपक्रान्ताया वाचः प्रतिनिवृत्तये
देवैर्व्याघारणं दत्तम्, तस्मादेवेत्य मेतत् कर्त्तव्य मित्यर्थः । यस्माच्च
व्याघारणपरितुष्टया वाचा सर्वाङ्गीः समृद्धिरूपो वरो देवेभ्यो
दत्तः, तस्माद् यजमानार्थं मृत्विग्निरागाममानाना माग्निषां
समृद्धये चोत्तरवेदिव्याघारणं कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ ९ ॥

"तद्वा एतदेक मिति । 'एकम्' उत्तरवेदिव्याघारणं कुर्वन्
'द्वयं करोति' व्याघारणं यजमानागौरागामनश्चेत्यर्थः । उत्तर-
वेदिमध्यङ्गतायाश्चतुःसुत्रेऽन्तरनाभेरक्षणाया व्याघारप्रकार उच्यते—

“अथ यैषां मध्ये नाभिकेव भवतीत्यादिना^१ । ‘ये पूर्व्वे सक्तौ’ ईगानाग्नेयदिग्गते, ‘तयोः’ मध्ये ‘दक्षिणा’ सक्तिराग्नेयदिग्गता, ‘तस्यां’ “सिद्धसि स्वाहा^२”-इति ‘व्याधारयति’ । “अथापरयो-
रुत्तरस्या मिति । नामेः पश्चाद्दिग्गतयोर्मध्ये ‘उत्तरस्यां’ वायव्य-
दिगवस्थितायां सक्त्या मित्यर्थः । आदित्यान् यजमानार्थं वनति
भजत इति ‘आदित्यवनिः’, तादृशी ‘सिद्धसि’, तुभ्य स्वाहुत मस्तु ।
‘अथ’ ‘अपरयोः’ । ‘दक्षिणस्यां’ नेर्द्धतकोणकोष्ठे इत्यर्थः । अत्र
ब्रह्मचत्रोभयाशासनस्याभिप्राय माह— “वक्त्रौ वै यजुःखाग्रीरिति ।
‘यजुःपु’ आग्रीःपरेषु प्रायेण ‘वक्त्रौ आग्रीः’ वज्रविधान्याशास-
नान्युपलभ्यन्ते । अतो युक्त मित्यर्थः । ‘अथ’ ‘पूर्व्वयोरुत्तरस्याम्’
ईगानसक्त्यां ‘सुप्रजावनिः’ शोभनपुत्रादिलक्षणाप्रजासम्भक्तौ, ‘राय-
स्योषवनिः’ रायस्योषो धनपुष्टिः ॥ १०, ११, १२ ॥

“अथ मध्य व्याधारयतीति । मध्यव्याधारणमन्त्र— “सिंघास्या-
वह देवान्”-इत्यादि^३ । स्पष्टार्थः । ‘अथ’ ‘सुवम्’ ‘उद्यच्छति’
ऊर्द्धे धारयेत् । सुगुह्यमनमन्त्रस्य^४ भूतशब्दस्य भूतकार्यं मर्थ
इत्याह— “प्रजा वै भूतानीति ॥ १३ ॥

“अथ परिधीन् परिदधातीति^५ । तन्मन्त्रस्यार्थः^६ ।— हे परिधे!
त्व यस्मात् ‘भ्रुवोऽसि’, अतः ‘प्रथिवी’ ‘दृंह’ दृढा कुरु । अनेन

१— का० श्रौ० सू० ५. ४. १४ ।

२— वा० सं० ५. १२. १-४ ।

३— वा० सं० ५. १२. ५ ।

४— का० श्रौ० सू० ५. ४. १५ ।

५— वा० सं० ५. १२. ६ ।

६— का० श्रौ० सू० ५. ४. १६ ।

०— वा० सं० ५. १२. १, २, ३ ।

मध्यमपरिधिं परिदधाति । ध्रुव मविचलं क्षियति निवपतीति
 'ध्रुवक्षित्' । अच्युत परैरच्यावितं यथा न चलति तथा क्षियतीति
 'अच्युतक्षित्' । उत्तरवेदिनाभिदेशे गुग्गुलुसुगन्धितेजनादिसम्भार-
 प्रक्षेप^१ समन्त्रक विधत्ते— "अग्नेः पुरीष मसीति^२ । "सम्भारानुप-
 निवपतीति^३ । स च सम्भारनिवापः 'अग्नेः' 'मर्त्यत्वाय' हत्स्त्रत्वाय
 सम्पद्यते । गुग्गुल्वादीना मग्न्यवयवत्वं स्वय मेव वक्ष्यति^४, अतस्तेषां
 मग्निना मयोजनेन स सर्वः सम्पूर्णो भवति ॥ १४ ॥

"शरीरं हैवेति । 'अस्य' अग्नेः 'पीतुदारः' उदुम्बरविशेषः ।
 "स यां वनस्पतिष्ववमत् तां पुतुद्रौ"—इति च तैत्तिरीयके अव-
 णात्^५ पीतुदारुणोऽग्नेः शरीरत्वम् ॥ १५ ॥

"मांसं हैवाम्येति । "यन्मांसं सुपमृतं तद् गुग्गुल्विति श्रुतेः^६
 गुग्गुलोरग्नेर्मांसत्वम् ॥ १६ ॥

"गन्धो हैवाम्येति । "या मोषधीषु तां सुगन्धितेजने"—इति
 श्रुतेः^७ सुगन्धितेजनादौषधिविशेषे अग्नेरेकरात्रनिवामात् अग्ने-
 र्गन्धः सुगन्धितेजने सङ्क्रान्तः^८ । तदुपवापेन अग्नेर्गन्धाख्याशस्य
 सुनर्थाजना । अतः हत्स्त्रत्व मग्नेः ॥ १७ ॥

१— 'सम्भाराणां प्रक्षेप'—इति । २— वा० सं० ५. १३. ४ ।

३— का० श्रौ० सू० ५. ४. १० ।

४— ध्वनुपद मेव १५-१६-१७-कण्ठोपु ।

५, ६, ७— ते० स० ६. २. ८. ४ ।

८— '०विशेषे ध्वग्नेर्गन्धः सङ्क्रान्तः'—इति छ ।

“अथ यद् वृष्णे सुका भवतीति । वृष्णिर्मेष, तस्य सुका रोम^१ । सुकाया अग्न्यवयवत्त्वं मुपपादयति— ‘वृष्णेर्ह वै विषाणे अन्तरेणेति । “या पशुषु ता पेलस्यान्तरा शृङ्गे’-इति^२ तैत्तिरी-यकम् । “या ग्रीष्णीं नेदिष्ठ स्यात् ता माच्छिद्याहरेदिति । वृष्णे-रलाभे कथं मित्यत आह— “अपि या मेव का चाहरेदिति । तदवान्तरजातिसम्बद्धा मपीत्यर्थः । परिधीना परिधान, तद्वारु-विशेषत्वं चोक्तम्, इदानीं तदावश्यकत्वं माह— “तद् यत् परि धयो भवन्तीत्यादि । यस्मात् ‘उत्तरे उपरि क्रियमाणा’ ‘परि-धय’ ‘दूरे विप्रकृष्टकाले होमकाले’ ‘आगच्छन्ति, अतो-ऽग्नेर्गुप्तिस्तावत्पर्यन्तं मपेक्षिता तस्मादिदानीं मवश्यकर्तव्य मित्यर्थः ॥ १८ ॥ १ [५ २] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

पुरुषो वै यज्ञ^{*} । पुरुषस्तेन यज्ञो युदेन पुरुषस्तनुतु
ऽएष वै तायुमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते
तस्मात्पुरुषो यज्ञ[†] ॥ १ ॥

१—“सुका शिरारोमाणि”-इति या० दे० । २— तै०स० ६ २ ८ ६ ।

^{*}, [†] ‘ज्ञ’-इति म, घ ।

अशुर एवास्य हविर्हुनिम् । व्षैष्णवुं देवतयाथ
युदस्मिन्सोमो भवति हविर्वै देवानाः सोमस्तुस्मा-
द्धविर्हुनिं नाम ॥ २ ॥

मुख मेवास्याहवनीयः । स युदाहवनीये जुहोति
यथा मुख आसिञ्चेदेवं तुत्* ॥ ३ ॥

स्तुपु एवास्य युपः । बाहू एवास्याग्नीध्रीयश्च
मार्जालीयश्च ॥ ४ ॥

उदुर मेवास्य सुदः । तुस्मात् सुदसि भक्षयन्ति युद्धीदं
किञ्चाश्रन्त्युदुर एवेदः सर्वं प्रतितिष्ठत्यथ युदस्मिन्
विश्वे देवा अशुसौदंस्तुस्मात् सुदो नाम तु उ एवास्मि-
न्नेते ब्राह्मणा विश्वगोचाः सौदन्ति ॥ ५ ॥

अथ यावेतौ जघनेनाग्नी† । प्रादावेवास्यैतावेप
वै तायमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते तुस्मात्पु-
रुषो यज्ञः ॥ ६ ॥

उभयतोद्वारः हविर्हुनिं भवति । उभयतोद्वारः
सुदस्तुस्मादयं पुरुष आन्तः सन्तृणः प्रणित्ते हविर्हुनि
उपतिष्ठते‡ ॥ ७ ॥

* 'तत्'—इति ग, घ ।

† 'ग्नी'—इति ग, घ ।

‡ 'उपतिष्ठते'—इति क ।

ते समुववर्त्तयन्ति । दक्षिणेनैव दक्षिण मुत्तरेणो-
त्तरं यदुर्पयिस्तदक्षिणः स्यात् ॥ ८ ॥

तयोः समुववर्त्तयोः । छदिरधि निदधति यदिच्छदितुं
विन्देयुच्छदिसम्मितां भित्तिं* प्रत्यानह्यन्ति रराध्यां
पुरिश्चयन्त्युच्छायौभ्यां छदिः पश्चादधिनिदधति छदिः-
सम्मितां वा भित्तिम् ॥ ९ ॥

अथ पुनः प्रपुष्ट । चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा
सावित्रं प्रसवाय जुहोति सविता वै देवानां प्रसवितु
सवितुप्रस्ताय† यज्ञं तनवामहा ऽहुतिं तस्मात्सावित्रं
जुहोति ॥ १० ॥

स जुहोति । युञ्जते मुन उत युञ्जते धिय इति
मुनसा च वै व्याचा च यज्ञं तन्वते स यदाह युञ्जते मुन
ऽहुतिं तन्मुनो युनक्तुत युञ्जते धिय इति तद्वाचं युनक्ति
धियाधिया ह्येतया मनुष्या जुज्यूपन्त्यनूक्तेनेव प्रकामो-
द्येनेव गाथाभिरिव तुभ्यां युक्ताभ्यां यज्ञं तन्वते ॥ ११ ॥

विप्रा विप्रस्य दृढतो विपश्चित इति । ये वै
ब्राह्मणाः शुश्रुवाः सोऽनूचानास्ते विप्रास्तानेवैतदुभ्याह

* 'भित्ति'—इति ग ।

† 'भित्तिम्'—इति ग । 'भित्तिम्'—इति घ ।

‡ 'प्रस्ता'—इति क ।

वृहतो विपश्चित इति यज्ञो वै वृहन्विपश्चितश्च मेवै-
तदुभ्याह वि होत्रा दधे वयुनाविद्रेक इदिति वि हि
होत्रा दधते युज्ञं तन्वाना महौ देवस्य सवितुः
पुरिष्टुति* स्वाहेति तुत्सावित्रं प्रसवाय जुहोति ॥ १२ ॥

अथापरं चतुर्थहोत माज्यं गृहीत्वा । उपनिष्क्रामति
दक्षिण्या द्वा रा पुत्नी निष्क्रामयन्ति स दक्षिणस्य हवि-
र्द्धानस्य दक्षिणायां वर्त्तन्त्याः हिरण्यं निधाय जुहोतीदं
विष्णुर्विचक्रमे वेधा निदधे पदम्* । समूढ मस्य पाःसुरे
स्वाहेति सःस्रवं पुत्न्यै पाणावानयति साक्षस्य सन्ताप
मुपानक्ति देवश्रुतौ देवेष्टाघोपत मिति प्रयच्छति प्रति-
प्रस्थात्रे सुचं चाज्यविलापनी च पर्युणयन्ति पुत्नी मुभौ
जघुनेनाग्नौ ॥ १३ ॥

चतुर्थहोत माज्यं गृहीत्वा । प्रतिप्रस्थातोत्तरस्य हवि-
र्द्धानस्य दक्षिणायां वर्त्तन्त्याः हिरण्यं निधाय जुहोती-
रावती धेनुमती हि भूतः स्रवसिनी मुनवे दशस्या† ।
व्यस्कन्ना रोदसी विष्णवेते दाधुर्यं पृथिवी मभितो
मयूखै स्वाहेति सःस्रवं पुत्न्यै पाणावानयति साक्षस्य
सन्ताप मुपानक्ति देवश्रुतौ देवेष्टाघोपत मिति तद्युदेवं
जुहोति ॥ १४ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आस-
 ज्नाद् विभयाच्चकुर्व्वजो वा ऽआज्यं तु ऽएतेन वृज्जेणा-
 ज्येन दक्षिणतो नाप्रा रुक्षाऽस्यवाघ्नस्तथैषां नियानुं
 नान्ववायंस्तथो ऽएवैषु एतेन वृज्जेणाज्येन दक्षिणतो
 नाप्रा रुक्षाऽस्युवहन्ति तथास्य नियानुं नान्ववयन्ति
 तद्यद्वैष्णवीभ्या भृग्भ्यां जुहोति वैष्णवः हि हवि-
 र्हुनिम् ॥ १५ ॥

अथ यत्पुत्र्यक्षस्य सन्तापु मुपानुक्ति । प्रजुनन मेवै-
 तुक्त्रियते यदा वै स्त्रियै च पुःसुथ सन्तप्यतेऽथ रेतः
 सिच्यते तत्तुतः प्रजायते पुरागुपानुक्ति पुराग्येव रेतः
 सिच्यतेऽथाह हविर्हुनाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्या मनुद्रू-
 होति† ॥ १६ ॥

अथ व्वाचयति । प्राची प्रेत मध्वरुं कल्पयन्ती
 ऽइत्यध्वरो वै यज्ञः प्राची प्रेतं यज्ञं कल्पयन्ती ऽइत्ये-
 वैतुदाहोर्द्धं यज्ञं नयतं मा जिह्वरत मित्यूर्द्धं मिमं
 यज्ञं देवलोकं नयत मित्येवैतुदाह मा जिह्वरत मिति
 तुदेतस्मा ऽअद्धला माशास्ते समुद्रह्येव प्रवर्तयेयुर्यथा

* 'ना'-इति ग, घ ।

† 'द्रूहोति'-इति ग, 'द्रूहोति'-इति घ ।

नोत्सुर्जेता मसुर्या वा ऽस्या व्याग् याक्षे नेदिहासुर्या
वाग्वदादिति युद्युत्सुर्जेताम् ॥ १७ ॥

एतद्वाचयेत् । खुद्गोष्ठ मावदतं देवी दुय्ये ऽश्रायु-
र्मा निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्ट मिति तुस्यो हैपा
प्रायश्चित्तिः ॥ १८ ॥

तुदाहुः । उत्तरवेदेः प्रत्यङ् प्रकामे त्रीन्विक्रमांस्तु-
द्वविह्वानि स्थापयेत् सा हविह्वानयोर्मात्रेति नाच*
मावास्ति युचैव स्वयं मुनसा मुन्येत नाहैव सचा-
त्यन्तिके नो दूरे तुत् स्थापयेत् ॥ १९ ॥

ते ऽअभिमन्त्रयते । अच रमेथां व्युर्षन् पृथिव्या
ऽहुति व्युर्षं ह्येतत् पृथिव्यै भवति दिवि ह्यस्याहवनीयो
भवति नभ्यस्थे करोति तद्धि क्षेमस्य रूपम्† ॥ २० ॥

अथोत्तरेण पर्येत्याध्वर्युः । दक्षिणः हविह्वान मुप-
स्तभ्राति विष्णोर्नु कं व्यौर्य्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि
व्विममे रुजाः‡ सि । यो ऽअस्मभायदुत्तरः सधुस्यं व्विचक्र-
माणुस्त्रेधोरुगायो विष्णवे त्वेति मेथुी मुपनिहन्ती-
तरुतस्तुतो युदु च मानुषे§ ॥ २१ ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता॥ उत्तरः हविह्वान मुपस्तभ्राति

* 'नाम'-इति ग ।

‡ 'षे'-इति ग, घ ।

† 'रूपम्'-इति ग, घ ।

§ 'ता'-इति ग, घ ।

दिवो वा विष्णो ऽउत वा पृथिव्या महो वा विष्णो
 ऽउरोरन्तरिक्षात् । उभा हि हुस्ता व्यसुना पृणस्वा
 प्रयच्छ दक्षिणादोतु सव्याद्विष्णवे त्वेति मेथौ मुपनिह-
 न्तीतरुतस्तुतो युदु च मानुषे तद्यद्वैष्णवैर्युजुर्भिरुप-
 चरन्ति वैष्णवः हि हविर्दानम् ॥ २२ ॥

अथ मध्यमुं छदिरुपस्पृश्य व्याचयति । प्र तद्विष्णु-
 स्तवते व्यीर्येण मृगो नु भीमः कुचरो गिरिष्ठाः* ।
 युस्योरुषु चिषु विक्रमणेप्रधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वे-
 तौदुः हैवास्यैतच्छीर्षकपालं यदिदं मुपरिष्ठादधीव
 ह्येतत् क्षियन्त्यन्यानि शीर्षकपालानि तस्मादाहाधि-
 क्षियन्तीति ॥ २३ ॥

अथ रराट्वा मुपस्पृश्य व्याचयति । विष्णो रराट्
 मसीति ललाटः हैवास्यैतदथोच्छ्वाया ऽउपस्पृश्य व्याच-
 यति विष्णोः अपचे स्य इति सुक्ते हैवास्यैते ऽअथ
 यदिदं पश्चाच्छदिर्भवतीदुः हैवास्यैतच्छीर्षकपालं यदिदं
 पश्चात् ॥ २४ ॥

अथ लस्पृजन्त्या स्पृन्दया प्रसीव्यति । विष्णोः
 स्यूरसीत्यथ ग्रन्थिं करोति विष्णोर्ध्रुवोसीति नेद् व्यव-

पुत्र्याता ऽदुति तं प्रकृते कुर्मन्विष्यति तृथो हाध्वर्युं वा
युजमानं वा ग्राहो नु विन्दति तन्निष्ठित* मभिमृशति
वैष्णवु मसूति वैष्णवः हि हविर्द्धानम् ॥ २५ ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [५. ३.] ॥

उत्तरत्र सदोहविर्द्धानादिक विधास्यति^१, तदुपोद्घातत्वेन तेषा
पुरुषाकारमन्त्रिवेगता माह— “पुरुषो वै यज्ञ इत्यादिना । अत्र
यज्ञशब्देन तदाधारभूत सदोहविर्द्धानादिक उच्यते । प्रतिज्ञाते
पुरुषत्वे हेतु माह— “पुरुषत्वेन यज्ञ इति । ‘तेन’ कारणेन
‘यज्ञ’ ‘पुरुष’ इत्यर्थः । हेतु विवृणोति—“यदेन पुरुषस्तनुत
इति । यस्मात् पुरुषेण यज्ञस्तायते, तेन यज्ञ पुरुष इत्यर्थः ।
तत् किं पुरुषेण जायमान सर्वोऽपि पुरुष ? नेत्याह— “एष वै
जायमानो यावानेव पुरुष, तावान् विधौयत इति । पुरुषाकारेण
जायमानत्वात् पुरुष इत्यर्थः ॥ १ ॥ *

“शिर एवास्तेति । हविर्द्धानस्य यज्ञशिरस्त्वे कारण माह—
“वैष्णव देवतयेति । विष्णुदेवताकैर्मन्त्रैर्निर्मातव्यत्वाद् वैष्णव-
त्वम् । विष्णो सर्वदेवताना मुत्तमत्वात्, शिरमोऽप्यङ्गाना मुत्तम-
त्वात्, युक्त हविर्द्धानस्य शिरस्त्वम् । हविर्द्धान नाम-निर्वचनेन
प्रशंसति— “अथ यदग्निमिति ॥ २ ॥

* ‘त निष्ठित’-इति क, डा० वेबर दृष्ट्यः ।

१— इहैव ब्राह्मणे मन्त्राणां कण्डूगम (३०६ ३१३ पृ०) दृष्टव्यम् ।

“सुख मेवाह्वनीय इति । आह्वनीयस्य सुखत्वमाह्यं दर्शयति— “स यदाह्वनीये जुहोतीति । अत्र प्रक्षेपसाम्यात् सुखमित्यर्थः ॥ ३ ॥

“सुप एवास्य यूप इति । ‘यूप एव’ ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘सुपः’ केशनिचयः; दैर्घ्यसाम्यात्^१ । हविर्द्वांस्योत्तरस्याम् ‘आग्नीध्रीय’, दक्षिणस्यां मार्जालीयः, अत एव ‘बाह्व’, उभयतः समानत्वात् तौ बाहुस्थानीयौ ॥ ४ ॥

“उदर मेवास्य सद इति । सदसि भक्षणसम्भवात् भक्षणसाम्यात् ‘सदः उदरम्’ । ‘सदः’ शब्दो यौगिक इत्याह— “अथ यदस्मिन् विश्वेदेवा अमौदन्ति । सौदन्त्येति सदः । विश्वेदेवा वस्त्रादिरूपेण नानाजातीयः । ब्राह्मणेषु कथं विश्वदेवत्वं मिति, तत्राह— “ब्राह्मणा विश्वगोत्राः सौदन्तीति ॥ ५ ॥

“अथ यावेतौ जघनेनाग्नी इति । सौमिकवेदेः पद्याङ्गागे ‘अग्नी’ आह्वनीयगार्हपत्यौ, तौ जघनदेशवर्त्तितात् ‘पादौ’ । उपपादितं मर्थं गमयति— “एष वै तायमान इति ॥ ६ ॥

“उभयतो दार मिति^२ । हविर्द्वांसं सदस्येऽभयम्, ‘उभयतो-दारम्’ प्राक् पद्याच्च । यस्मात् पुरुषरूपो यज्ञ उभयतोदारक, ‘तस्मात्’ ‘पुरुषः’ मनुष्यः ‘आन्तम्’ अन्तर्पश्यन्तं ‘मन्त्रं’ सुपिर-वात् भवति । आन्तसाम्यात् पुरुषाकारत्वं यज्ञस्य सिद्धम् । हवि-

१— नास्त्येवत् पद क-पुस्तके ।

२— का० श्रौ० सू० ८. १. २० द्रष्टव्यम् ।

द्वानिप्रवर्त्तनायोभयोर्निर्णिज्य स्यापन विधत्ते— “प्रणिक्ते हविर्द्वानि उपतिष्ठेते”—इति । अथ कात्यायन — “अपनिवपनात् कृत्वा हविर्द्वानि स्थापयति पृष्ठ्या सुभयत इति^१ ॥ ७ ॥

“ते समववर्त्तयन्तीति । ‘दक्षिणेन’ पृष्ठ्याख्यमध्वरज्ज्वोर्दक्षिण-
देशेन^२ ‘दक्षिण’ हविर्द्वानिम्, तथा ‘उत्तरेण उत्तरम्’ ‘समववर्त्त-
यन्ति’ । ‘यद्’ ‘वर्षीय’ अतिशयेन वृद्धम्, ‘तद्’ ‘दक्षिण’
हविर्द्वानि कर्त्तव्यम्^३ ॥ ८ ॥

“तयो समववृत्तयोरिति । ‘समववृत्तयोस्तयो’ ‘अधि’ उपरि
‘हृदि’ हृण्मय कटम्, उभयत स्थापयेत् । तदभावे ‘भित्ति’ वा
प्रत्यानद्येत् । तथा च कात्यायन — “वर्षीयो दक्षिणम्, तयोश्चदि-
रध्यस्यति, भित्ति वाभावे”—इति^४ । ‘रराय्या’ हविर्द्वानयोर्मुख-
प्रदेशे ‘उच्छ्रायीभ्या’ तोरणकाष्ठाभ्याम् अन्तराले परिश्रये, ‘पश्चात्’
पृष्ठभागेऽपि ‘हृदि’ ‘अधि’ निदधात् । तदभावे ‘भित्ति’
पूर्ववत् कर्त्तव्या^५ ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८ ३ २१ ।

२ “एश्याम = वेदिमध्ये प्राक्प्रतीक्ष्यो शङ्खोर्बद्धा रज्जुम्”—इति तै० स०
(१० २ १३—६ १ ८) भाष्ये सायण । “वदीमध्ये वर्त्तमाना प्राची
रेखा एशा”—इति या० दे० (८ ४ २७) ।

३— का० श्रौ० सू० ८ ३ २२ ।

४— “भित्ति हृदिषा तुल्याम्, वेणुशकले कृत किङ्गल्कम्” इति या० दे० ।

५— का० श्रौ० सू० ५ ३ २२, २३, २४ ।

६— पुरस्तात् ० ४ १६ प्रत्यम् ।

हविर्द्धानप्रवर्त्तनाभ्यनुज्ञापनाय सावित्रं होमं विधत्ते— “अथ पुनः प्रपद्य चतुर्गृहीतं माज्यं गृहीत्वा सावित्रं प्रसवाय जुहोतीति”^१ । व्याघारणायाज्यं गृहीतुं पूर्वं माहवनीयं प्रति गतत्वात् ‘पुनः प्रपद्य’-इत्युच्यते । सत्स्वल्पेषु देवेषु सवित्रे किमर्थं ह्ययत इत्यत आह— “सन्निता देवाना मिति । देवानां मध्ये सविता अनुज्ञाकर्त्ता ॥ १० ॥

होममन्त्र माह— “म जुहोतीति । मन्त्रस्थाय मर्थः^२— ‘विप्राः’ मेधाविनः, अध्वर्युप्रमुखाः ऋत्विजः ‘विप्रस्य’ विगेषेणाभिमतफल-पूरकस्य प्रापकस्य, ‘वृद्धतः’ महतः, ‘विपश्चितः’ मेधाविनः, यज्ञस्य इतरे विपश्चितोऽप्यविपश्चितः, असौ तु ‘यज्ञो वृद्धन् विपश्चित्’; अतः पदद्वयमामर्थ्याद् यज्ञ एवाभिमतः । तं यज्ञं सवित्रा प्रसूतं ‘मनः’ ‘धियः’ बुद्धौश्च ‘युञ्जते’ । अन्तःकरणस्य मनसः पृथङ् निर्दिशात् ‘धी’-शब्देन तत्पूर्विका वागुच्यते । तथा ‘होत्राः’ वय-ङ्कर्त्तारः, सप्त होत्रकाश्च यज्ञविषये सवित्रानुज्ञाता एव मनो धियश्च ‘विदधे’ विदधते, कुर्वते । “लोपस्त आत्मनेपदेषु”-इति^३ तल्लोपः । कुत ईदृङ् माहाव्यं सवितु रिति, तच्चाह— यस्मात् सविता ‘एक इत्’ एक एव ‘वयुनावित्’ । वयुन मिति प्रज्ञा-नाम^४, प्रज्ञावानित्यर्थः । यदा वीचते गम्यत इति वयुनं यज्ञ-

१— “चतुर्गृहीतं शान्नादार्ये जुहोति यज्ञत इति” का० श्रौ० पृ. ६. २८ ।

२— पाठस्तस्य “युञ्जते”-इत्यादि वा० सं० ५. १४. १ ।

३— पा० सू० ७. १. ४१ ।

४— निघ० ४. ८. १० ।

मार्गं । “वयुन वेते”-इति निरुक्तम्^१ । तस्य वेदिता एक एव ।
तस्य सवितुर्देवस्य ‘परिष्टुति’ ‘मही’ महती ‘स्वाहा’ स्तुतिरूप
द्रव्यं स्वाहुतं मन्तु ॥

मन्त्र व्याचष्टे— “मनसा च वै वाचा चेत्यादिना । ‘धी’-
शब्दस्य विवक्षितं मर्थं साह— ‘उत युञ्जते धिय इति । “तडाच
युनक्तीति । ‘धिया-धिया’ यदा यदा बुद्धिर्जायते, तदा-तदा
खलु ‘एतया वाचा जुञ्जुषन्ति’ जीवितुं मिच्छन्ति । अतः
केवलबुद्धेर्जीवनसाधनत्वाभावेन वाचोपेक्षितत्वात् ‘धी’-शब्देन तत्पू-
र्विका वागुच्यते । जीवनसाधनत्वं मेव विगदयति— “अनूक्तेने-
वेति । ‘अनुक्तम्’ अनुवचनम् अध्ययनादिकम् । ‘प्रकाम’
स्वैच्छिकलोकिकभाषणम् । ‘गाथा’ गद्यपद्यात्मिका ॥ ११ ॥

विप्रा विप्रस्य वृद्धत इति । मन्त्रगतस्य प्रथमविप्रशब्दस्याभि-
मतं मर्थं साह— “य वे ब्राह्मणा इति । अल्लिज इत्यर्थः ।
‘एतत्’ ‘विप्रा’-इति पदम्, ‘तानेव’ ब्राह्मणानेव ‘अभ्याह’ ब्रूते
इत्यर्थः । वृद्धिपथिच्छब्दाभ्यां यज्ञो विवक्ष्यत इत्याह— “यज्ञो
वै वृद्धन् विपद्यिदिति । ‘होवा’-शब्देन यज्ञकर्तारोऽभिमता ।
‘दधे’-इत्येतद् ‘दधते’ इत्यस्य म्याने इति व्याचष्टे— “वि हि
होवा दधते यज्ञं तन्वाना इति । ‘तत्’ सावित्रं प्रमवाय जुहो-
तीति । यस्मान्मन्त्रे “सवितुर्देवस्य”-इति सविता देव श्रूयते,
‘तत्’ तस्मादेव मन्त्रमाध्य ‘सावित्र’ होम ‘प्रमवाय’ जुहुयात् ॥ १२ ॥

१— निरु० “वयुन वेत, वात्तिर्वा प्रश्ना वा”-इति ५ ३ ७ ।

अथापर मित्यादि^१ । दक्षिणहविर्द्वानिगकटवर्त्मनि होमार्थं
मन्यत् 'चतुर्दशीत भाज्यं गृहीत्वा' प्राचीनवशादुपनिष्क्रामेत् ।
'पत्नी' च अचधुराभ्यञ्जनाय 'दक्षिण्या द्वारा' निष्क्रामेत् । 'सः'
अध्वर्युः । 'दक्षिणस्य' 'हविर्द्वानस्य' गकटस्य दक्षिणचकरेखायां
'हिरण्य निधाय' अध्वर्युर्जुहुयात् ॥

होममन्त्रस्याय सङ्गृहीतोऽर्थः^२— 'इद' विश्वं 'विष्णुः' त्रिविक्र-
मावतारधारौ 'विचक्रमे' विक्रान्तवान् । विक्रमणप्रकार माह—
'वेधा' चिप्रकारेण, त्रिषु स्थानेषु चित्वादिषु 'पद' 'निदधे'
स्थापितवान् । 'अस्य' विष्णोः 'पासुरे' रजोयुक्ते पदे लोकत्रयं
'समूढम्' गृहीत सन्निहित मानीदित्यर्थः । 'स्वाहा' इदं सुहुतं मन्त्रं
'सस्त्व' जुहुल्लिप्तम् । 'मा' पत्नी सस्त्ववेणाज्येन 'अस्य' 'मन्ताप'
मन्तयते चक्रमद्वर्षेणेति मन्तापः, चक्रवलयमस्यर्गप्रदेशः । चक्रद्वयम्
'उपानक्ति' अनुलोमाञ्जनं कुर्यात्, न प्रतिलोमम् । पुनः पाणि
मावर्त्तयेत् । तथा च कात्यायन— "पत्नी पाणिभ्यां गोप प्रति-
गृह्याचधुरावनक्ति पराग् देवश्रुताविति"—इति^३ ॥

आञ्जनमन्त्रस्याय मर्थः^४— हे 'देवश्रुतौ' ! देवान् श्रावयत
इति देवश्रुतौ, अचधोराधारप्रदेशौ । युवां 'देवेषु' मध्येऽस्मान्
'आघोषतम्' ते सम्यग् यजन्तोति शब्द कुरुतम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ८, २, ३१ ।

२— पाठस्तस्य— वा० म० ५, १५, १ ।

३— का० श्रौ० सू० ८, २, ३० ।

४— मन्त्रस्याय— वा० श्रौ० ५, १०, १ ।

“पर्याणयन्ती सुभौ जघनेनाग्री” - इति । दक्षिणहविद्वानाञ्जना
नन्तर प्रादक्षिण्यक्रमेण उभौ ‘जघनेन’ आहवनीयगार्हपत्ययो
पथाङ्गागेन पत्नीं पर्याणयन्ति परितो गमयन्ति ॥ १३ ॥

“चतुर्गृहीत माज्य मिति । प्रतिप्रस्थाता उत्तरहविद्वानस्य
दक्षिणवर्त्तन्या ‘हिरण्य निधाय’ दूरावती’ इति मन्त्रेण ‘चतुर्गृ-
हीत माज्य जुहुयात्’ ॥

मन्त्रस्थाय मर्थ - “हे द्यावापृथिव्यौ । युवा ‘मनवे मनु-
य्याय यज्ञमानाय’ ‘दूरावती’ अन्नवत्यो, ‘धेनुमती’ वज्रधेनुयुक्ते च
भूतस भवतस । तथा ‘सूयवसिनी’ शोभनघासयुक्ते ‘दशस्था’
दशस्यो, अभिमतफलदास्यो भवतम् । एव महानुभाव एते रोदस्यौ
हे ‘विष्णो । त्व व्यस्कम्ना’ विविध स्कुम्भितवानसि । तथा
विशेषेण पृथिवीम् ‘अभित’ सवत मयूखे’ मयूखवतमन्तै-
र्जविस्तेजोभिवा ‘दाधर्थ धारयसि । तादृशाय तुभ्यम् इदं मुत्तर-
हविद्वान दक्षिणवक्त्रमार्गे ह्यमान मन्त्र ‘स्वाहा’ सुहुत मस्तु ॥

सम्भव मित्यादि पूर्ववत् । तद्यद्व जुहोतीति । ‘यद्’ यदा
एव वर्तमन् इत्ये जुहोति, ‘तत्’ तदा ‘सम्भव पत्न्यै’ पत्न्या ‘पाणौ’
इति पूर्वच सम्बन्ध ॥ १४ ॥

विहित मार्गद्वयमा रक्षमा मागानुगमनपरिहारसाधनत्वेन
प्रशंसति - देवा ह वै यज्ञ तत्त्वाना इत्यादिना । आण्यस्य
यज्ञस्य अमृतं नियात्यजेति नियातो मार्ग । स्पष्टं मन्यत । मन्त्र

योर्विष्णुदेवताकत्वं हविर्द्वानयोरुचित मित्याह— “तद्यद्वैष्णवीभ्या
मिति । हविर्द्वानस्य वैष्णवत्वं “शिर एवास्य हविर्द्वान मित्य-
चोक्तम्^१ ॥ १५ ॥

“अथ यत् पद्व्यचस्येत्यादि । सन्ताप्यमानस्याचस्योपाञ्जन सेव
प्रजननोत्पादनम् । यस्मात् स्त्रीपुरुषयोः सम्भोगकाले सन्तापेन रेतस
उत्पादनद्वारा प्रजननसम्भवस्तस्मात् सन्तापोपाञ्जनकरणम् । उपा-
ञ्जनस्य परायूपतां विधाय प्रशंसति— “परागुपानकौति ॥ १६ ॥

“अथ वाचयतीति^२ । ‘अथ’ प्रेषानन्तरं हविर्द्वानयोः प्रवर्त्तन-
काले ‘वाचयति’ । सन्तस्याय मर्थः^३— हे हविर्द्वानि । ‘प्राची’
प्रागञ्चने प्रगच्छतम् ‘अध्वर’ सोमयागं ‘कल्पयन्ती’ फलजननसमर्थं
कर्तुं शक्ते । ‘यज्ञ’ सोमयागम् ‘ऊर्द्ध’ स्वर्गलोकं ‘नयतम्’ प्राप-
यतम् । ‘मा जिह्वरतम्’ चलनभ्रमं मा कुरुतम् ॥

“अध्वरो वै यज्ञ इति । “ध्वरतिर्हिषाकर्मा^४ ।” हिंसा नाफी-
त्यध्वरः स ‘यज्ञः’ । नयत मित्युक्ते किमिति कर्मापेक्षायां तद्
दर्शयति— “ऊर्द्धं मिमं यज्ञं देवलोकं नयत मिति । कला चल-
नम्^५, तदभावः ‘अकला’ । तयोः प्रवर्त्तनकाले ‘समुद्गृह्येव’
सम्यगुद्भूतं गृहीत्वेव । तस्य व्याख्यानम्— “यथा नोत्सर्जता मिति ।

१— द्वितीयकाण्डोभाष्य द्रष्टव्यम् (२१२ पृ०) ।

२— का० श्रौ० सू० ८. १ ।

३— वा० सं० ५. १० २ ।

४— निरु० १. ३ ३ ।

५— “कलं कलं चलने”—इति आ० प० ८०५ धा० ।

दुष्टध्वनिविमर्गो यथात्यन्तकर्षणे च नोत्पद्येता मित्यर्थः । अक्षध्वनेः
श्रवणकटुत्वादसुर्यत्वम् ॥ १७ ॥

“एतद् वाचयेदिति^१ । प्रमादात् ध्वन्युत्पत्तौ “स्वं गोष्ठम्”-
इति^२ ‘एतद् वाचयेत्’ । हे ‘देवी’ हविर्द्वानि । हे ‘दुर्य’ गृहेषु
साधुरूपे । युवां ‘स्वं’ यजमानस्य स्वभूत ‘गोष्ठ’ गवां स्थानम्
‘आवदत्’ सर्वतः शब्दधत्तम्, पशवः समृद्धाः स्युरिति ब्रूत मित्यर्थः ।
‘आयुः’ अस्मदायुषं ‘मा’ ‘निर्वाधिष्टम्’ । ‘प्रजां’ पुत्रादिरूपां
च ‘मा निर्वाधिष्टम्’ । ‘तस्य’ ध्वनेरसुर्यस्य ‘एषा’ मन्त्रोच्चारण-
रूपा ‘प्रायश्चित्तिः’ ॥ १८ ॥

हविर्द्वानयोः स्थापनप्रदेशे पक्षान्तर मभिधातुं केषाञ्चित् पक्ष
माह— “तदाङ्गरिति । ‘उत्तरवेदे’ पश्चात् सञ्चराय, विक्रमत्रयं
परित्यज्य, यत्र देशे तयोः स्थापनं भवति, ‘मा हविर्द्वानयोर्मात्रा’
स्थापनप्रदेशप्रमाणम् । स्वपक्ष माह— “नाचेति । तत्र स्थापयेदिति
शेषः । “मनमा यत्र मन्येतेति विगिनष्टि— “नाह्वेति । ‘मत्रा’
अभिमतदेशेऽपि अतिदूर मतिममीपक्ष विमृज्य मध्ये स्थापयेदि-
त्यर्थः । तथा च कात्यायनः— “पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु
मत्या वा”-इति^३ ॥ १९ ॥

“ते अभिमन्त्रयत इति । स्थापनानन्तर हविर्द्वानि अभिमन्त्र-
येत— “अत्र रमेथा मिति” । ‘पृथिव्यै’ पृथिव्याः ‘वर्गणि’ शरीरे,
अत्र देशे हविर्द्वानि, ‘रमेथाम्’ रति कुरुतम् । “दिवि ह्वयेति ।

१— का० श्रौ० सू० ८. १. ४ ।

२— वा० सं० ५. १०. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ४ ।

४— वा० सं० ५. १०. ४ ।

एतद्विद्वानस्य पृथिवौले हेतुः । यस्मात् उपरिभाग उत्तरवेदि-
रूपः, 'आहवनीयः' द्युलोकस्थानीयः, अतस्तदधोवर्त्तिवेदिदेशस्य
पृथिवीशरीरत्वं युज्यते । 'नभ्यस्ते करोति' यथा नाभ्याधारफलके
भूमिष्ठे भवतः, तथा कुर्यात् । "नाभि नभं च"-इति^१ यत्प्रत्यय-
योगे नभादेशः । उत्तरच प्रदेशस्य भूम्यर्गं भंगः कदाचित् भवेत्,
अत एव 'तत्' 'चेमस्य रूपम्' भवति ॥ २० ॥

"अथोत्तरेण पर्येत्येति^२ । दक्षिणहविर्द्वानस्योत्तरतः 'परौत्य'
पुरोदेशं गत्वा 'दक्षिणं हविर्द्वानम्' 'उपस्तभाति' । यथाधो न
पतेत्, तथा कस्मिंश्चित् काष्ठे स्थापयेत् ॥

तन्मन्त्रः— "विष्णोर्नु कम्"-इति^३ 'विष्णोः' त्रिविक्रमावतारस्य
'वीर्याणि' 'प्रवोचम्' प्रववौमि । कानि तानि? तदुच्यन्ते— 'य.'
विष्णुः 'पार्थिवानि' पृथिवीविकारान्, 'रजांसि' "लोका रजां-
स्युच्यन्ते"-इति निरुक्तम्^४, लोकान् विविधं परिच्छिन्नवान् । 'य.'
च 'उत्तरम्' उपरितनं 'सधस्यं' सहस्रानं द्युलोकम् 'अस्कभायत्'
स्तम्भितवान् । किं कुर्वन्? 'चेधा' त्रिप्रकारेण 'विश्वं' 'विचक्रमाण.'
विविधं क्रममाणः सन्, 'उरुगाय.' वज्रभिर्महात्मभिः, वज्रविधं वा
श्रुत्यादिमुखेन गोचमान् । यो विष्णुरेव मकरोत्, तस्य वीर्याणि
प्रवोचम् इति ॥

१— पा० ५. १. २ सू० ६५ ग० सू० ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ०. ६ ।

३— वा० स० ५. १८. १ ।

४— निरु० ४ ३ ३ ।

“विष्णवे त्वेति^१ मेयी उपहन्तीति^२ । हे ‘मेयी’ स्तम्भ ।
 ‘विष्णवे’ हविर्हानिग्रकटाय ‘त्वा’ त्वाम् उपहन्तीत्यर्थः । कस्मिन्
 देशे निहन्यादिति, त माह— “इतरतस्ततो यदु च मानुषे”-इति ।
 ‘मानुषे’ शकटधारणे ‘यत्’ स्थानम् ईषाणभागः, तदुत्तरच ‘मेयी’
 स्तम्भं निहन्यादित्यर्थः । तथा च सूत्रकार उभयोरपि दक्षिणतो
 निहननस्येदं ब्राह्मणवाक्य प्रमाणयामास— “उभे वा दक्षिणतः,
 इतरतस्ततः, यदु च मानुष इति श्रुते”-इति^३ ॥ ११ ॥

“अथ प्रतिप्रस्थातेति^४ । दक्षिणहविर्हानोत्तमममन्वस्थाय मर्थः—
 हे ‘विष्णो ।’ ‘दिव’ द्युलोकात् ‘वा’ अथवा ‘पृथिव्याः’ मकाशात्
 हे ‘विष्णो ।’ ‘महः’ महतो गुणात्, ‘उरोः’ विस्तीर्णात् ‘अन्तरि-
 छात्’ उभौ हस्तौ तावकौ ‘वसुना’ धनेन ‘पृणस्व’ पूरयत । ततो
 ‘दक्षिणात्’ हस्तात्, अपि चोत्तराच्च ‘आ’ सर्वतः ‘प्रयच्छ’ पूर्णं
 वसु यजमानार्थम् ॥

“विष्णवे त्वा”-इति^५ उत्तरहविर्हानस्य मेयीं प्रतिप्रस्थाता
 उपहन्त्यात्^६ । “इतरतस्तत इति पूर्ववत्” ॥ १२ ॥

१—वा० सं० ५. १८. २ ।

२—का० श्रौ० सू० ८. ४. ७ ।

३—का० श्रौ० सू० ८. ४. १०-१२ ।

४—का० श्रौ० सू० ८. ४. ८ ।

५—तत्पाठस्त्वेष — वा० सं० ५. १८. १ ।

६—वा० सं० ५. १८. २ ।

७—का० श्रौ० सू० ८. ४. ८ ।

८—एकविंशकण्डो (३ पं०) प्रयुज्या ।

“अथ मध्यमं क्वदिरित्यादि^१ । “तयोः समवृत्तयोश्चदिरधि-
निदधातीति । क्वदिः प्रागुक्तम्^२ । तत् ‘उपसृग्य’ “प्र तद्विष्णुः”-
इति^३ वाचयेत् ॥

तस्यार्थः— ‘विष्णुः’ ‘वीर्येण’ वीरस्य कर्म वीर्यम्, तेन निमि-
त्तेन ‘प्रसूयते’ प्रसूयते । वीर्येण सूत्रयमाने दृष्टान्तः— “मृगो न
इति । ‘कुचरः’ कुक्षितं हिंसन् मच्चरन् ‘भीमः’ सर्वप्राणिभौति-
जनकः, ‘गिरिष्ठाः’ गिरिस्थायी, ‘मृगो न’ मिहत्तुल्यः । ‘यस्य’
विष्णोः, ‘उरुषु’ श्लोकत्रयव्यापकत्वेनातिविस्तृतेषु ‘त्रिषु’ ‘विक्र-
मणेषु’ ‘विश्वा’ सर्वाणि ‘भुवनानि’ श्लोकाः ‘अधिक्षिपन्ति’ अधि-
निवसन्ति ॥

अथवा ब्राह्मणानुसारेणार्थं मन्त्रोऽधियज्ञपरतया व्याख्येयः ।
‘विष्णुः’ हविर्द्वांनाख्यः, तस्य यत् उपरि वर्तमानं मध्यमं क्वदि-
रस्ति, तत् सूत्रयत इत्यर्थः । उत्तरवेदेः प्रत्यक् त्रिषु विक्रमेष्वती-
तेषु निधीयमानस्य यस्य उपरि शीर्षकपालस्थानीयं मध्यमं क्वदि-
रस्ति, तस्य ‘अधि’ उपरि सर्वतो विश्वा भुवनानि भवन्तीति ।
भुवनानि उपरि शीर्षकपालस्थानानि अन्यानि क्वदीपि क्षिपन्ति
निवसन्ति ॥

अधिक्षिपन्तीत्येतं मन्त्रभागं व्याचष्टे— “इदं देवास्यैतच्छीर्ष-
कपालं मिथ्यादिना ॥ २३ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. १२ ।

२— नवम्यां कदशां (११४ ए० ८ पं०) दृष्टव्यम् ।

३— दा० सं० ५. १०. १ ।

“अथ रराव्या सुपसृश्येति^१ । ‘रराव्या’ रराटौ मित्यर्थः । अस्य हविर्द्धानस्य ‘एतत्’ रराव्यास्य मङ्गललाटं खलु ‘अथ’ अतः ‘उच्छ्राय्य’, द्वारशाखे द्वारस्थोभयपार्श्ववर्त्तिनीं दृणादिनिर्मिते प्रावरणे, तौ ‘उपसृश्य’ ‘वाचयति’— “विष्णोरिति^२ । ‘विष्णो’ हविर्द्धानस्य ‘अग्रे’ सृक्किणी, ओष्ठसन्धी^३ ‘स्य’ भवथ । अग्न-शब्दार्थं माह— ‘सुक्ते हेवास्येते इति । पश्चाच्छदिष स्यान् प्रशमति— ‘अथ यदिद पश्चाच्छदिरिति । ‘इद पश्चाच्छदि’ हविर्द्धानास्यस्य यज्ञशिरसः पश्चात्, कपालस्थानीय मित्यर्थः ॥

अत्र मध्यच्छदिष उपरिगतानि त्रीण्यपि कर्दीपि उदगघ्राणि कर्त्तव्यानि, त्रयाणां मपि प्रागधीकरणे पश्चाच्छदिरिति श्रूयमाणं पश्चादित्युक्तं न युज्यते । तथाच कात्यायन— ‘उदगघ्राणि कर्दीपि भवन्ति पश्चाच्छ्रुतेरिति’ । २४ ॥

“अथ लसूजन्त्या सन्ध्या प्रमीयतीति^४ । ‘लसूजनी’-नाम मौवनसाधनसूच्यादिः, तत्र सन्ध्याया रज्ज्वेत्यर्थः । द्वारशाखा दर्भै-रावेष्टा, रज्जा “विष्णो सूरसि’—‘इति’ मन्त्रेण^५ प्रमीयेत् । हे दार्ये । यदा हे रज्जो ! त्वं ‘विष्णो हविर्द्धानस्य ‘सू’ सूतप्रदेश ‘असि’ । हे यज्यमानप्रदेश । त्वं विष्णो हविर्द्धानस्य ‘ध्रुव’ अप्रच्यु-तावयव ‘असि’ । अतस्त्वा यज्यामीत्यर्थः^६ ॥

१— वा० श्रौ० सू० ८ ४ १५ ।

२— वा० श्रौ० सू० ५ २१ १ ।

३— ‘आये सन्धी’-इति छ ।

४— का० श्रौ० सू० ८ ४ १० ।

५— का० श्रौ० सू० ८ ४ १८ ।

६— वा० श्रौ० सू० ५ २१ २ ।

७— वा० श्रौ० सू० ५ २१ ३ ।

८— का० श्रौ० सू० ८ ४ १८ ।

यन्धिकरणप्रयोजन माह— “नेद् व्यवपद्याता इतीति । अवाग्
विविधं नैव पतेदित्येव मर्यं मित्यर्थः । ‘त’ यन्धिं ‘कर्मन्’ कर्मणि
‘प्रकृते’ प्रकर्षेण कृते परिसमाप्ते ‘विध्यति’ विमुञ्चेत्^१ । तत ऊर्द्धं
मपि बन्धने सति तदपराधेन ‘अध्वर्यु’ ‘यजमान’ च ‘याहः’
गृह्णाति, विक्षेपे सति स न भवतीत्यर्थः । “निष्ठित मभिमृशति
वैष्णव मसीतीति^२ । ‘निष्ठित’ सीवनेन सुनिष्पन्नम्^३ । स्पष्ट
मन्यत् ॥ २५ ॥ ३ [५. २.]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनग्रतपयब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .)

द्वयं वा ऽश्रुभ्युपरवाः खायन्ते* । शिरो वै यज्ञस्य
हविर्हानं तद् यु ऽइमे शीर्षंश्चत्वारः कूपा ऽइमावुह
द्वाविमौ द्वौ तुनेवैतत्कुरोति तुस्मादुपरवान् खनति ॥१॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. २० ।

२— का० श्रौ० सू० ८, ४. २१ ।

३— मत्तस्त्वत्र— वा० स० ५. २१. ४ ।

* ‘खायन्ते’—इति ख, ग ।

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्या पस्पृधिरे
ततोऽसुरा एषु लोकेषु कृत्यां व्वलगान्निचख्नुस्तै-
वुच्चिद्देवानभिभवेमेति ॥ २ ॥

तद्वै देवा ऽअस्पृण्वत । तु ऽएतैः कृत्यां व्वलगान्नुदख-
नन्यदा वै कृत्या सुत्खुनन्त्यथु सालसा मोघा भवति
तथो ऽएवैषु एतद्यद्यस्मा ऽअत्र कुश्चिद् द्विपन् भ्रातृव्यः
कृत्यां व्वलगान् निखुनति तानेवैतदुत्किरति तुस्मादु-
परवान् खनति स दुक्षिणस्य हविर्हुनिस्याधोऽध प्रउगं
खुनति ॥ ३ ॥

सोऽग्नि मादत्ते । देवस्य त्वा सपितु प्रसुवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या माददे नार्य्यसूति समान
एतस्य युजुषो बुभ्युर्य्योपो वा ऽएषा यदुन्निस्तुस्मादाह
नार्य्यसूति ॥ ४ ॥

तान् प्रादेशमात्रं विना पुरिलिखति । इदु महः
रुक्षसां ग्रीवा ऽअपि कन्तामूति व्वज्रो वा ऽअग्निर्व्वज्रेणै-
वैतुन्नाप्ताणां रुक्षसा ग्रीवा ऽअपि कन्तति ॥ ५ ॥

तद्यावेतौ पूर्व्वौ । तयोर्दक्षिण मेवाग्रे पुरिलिखेदद्या-
परयोरुत्तर मद्यापरयोर्दक्षिण मुध पूर्व्वयोरुत्तरम् ॥ ६ ॥

अथो ऽइतरुयाहु । अपरयोरेवाग्र ऽउत्तरं पुरिलिखे-
दद्य पूर्व्वयोर्दक्षिण मद्यापरयोर्दक्षिण मुध पूर्व्वयोरुत्तर

मित्युयो ऽपि समीच एव पुरिलिखेदेतुं त्वेवोत्तमं
पुरिलिखेद्यु एष पूर्वयोरुत्तरो भवति ॥ ७ ॥

तान् यथापरिलिखितु मेव यथापूर्वुं खनति । वृहु-
न्नसि वृहुद्रवा इत्युपस्तौत्येवैनानेतुन्महुयत्येव यदाह
वृहुन्नसि वृहुद्रवा इति वृहतौ मिन्द्राय व्याचं व्वदेतीन्द्रो
वै यन्नस्य देवता व्वैष्णवः हविर्द्धानं तत् सेन्द्रं करोति
तस्मादाह वृहतौ मिन्द्राय व्याचं व्वदेति ॥ ८ ॥

रक्षोहुणं व्वलगहुन मिति । रुक्षसाः ह्येते व्वलगानां
व्वधाय* खायन्ते व्वैष्णवी मिति व्वैष्णवी हि हविर्द्धाने
व्वाक् ॥ ९ ॥

तान् यथाखातु मेवोत्किरति । इदु महं तुं व्वलग
मुत्किरामि युस्मे निथ्यो यु ममात्यो निचखानेति
निथ्यो वा वा ऽत्रमात्यो वा कृत्यां व्वलगान् निखनति
तानेवैतदुत्किरति ॥ १० ॥

इदु महं तुं व्वलग मुत्किरामि । युस्मे समानो य
मुसमानो निचखानेति समानो वा वा ऽत्रसमानो वा
कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ ११ ॥

इदु महं तुं व्वलग मुत्किरामि । युस्मे सुम्बन्धुर्य

मसुम्बन्धुर्निचखानेति सुबन्धुर्वा वा ऽश्रुसबन्धुर्वा कृत्यां
व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ १२ ॥

इद् महं तुं व्वलग मुत्किरामि । युम्मे सजातो य
मुसजातो निचखानेति सजातो वा वा ऽश्रुसजातो वा
कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरत्युत् कृत्यां
किरामीत्यन्तत उद्वपति तुत् कृत्या मुत्किरति ॥ १३ ॥

तान् बाहुमात्रान् खनेत् । अन्तो वा ऽणपोऽन्तेनै-
वैतुत् कृत्यां मोहयति तानक्षया सन्तृन्दन्ति युद्धक्षया
न शक्रुयादपि समीचस्तस्मादिमे प्राणाः परः
सन्तृष्टाः ॥ १४ ॥

तान् यथाखातु मेवावमशेयति । स्वराडसि सपत्नहा
सचराडभिमातिहा जनराडसि रक्षोहा सर्वरा-
डस्यमित्रहेत्याशीरुवैपेतस्य कुर्मण ऽआशिष मेवैतदा-
शास्ते ॥ १५ ॥

अथाध्वर्युश्च युजमानश्च सुम्भृशेते । पूर्वयोर्दक्षिणे*
ऽध्वर्युर्भवत्युपरयोरुत्तरे युजमानः सोऽध्वर्युः पृच्छति
युजमान कि मचेति भद्र मित्याह तुन्नो सहेत्युपाश्व-
ध्वर्युः† ॥ १६ ॥

अथापरयोर्दक्षिणेऽध्वर्युर्भुवति । पूर्वयोरुत्तरे युज-
मानः स युजमानः पृच्छत्यध्वर्यो किं भवेति भद्र मित्याह
तुम्भ इति युजमानस्तद्युदेवः सम्मृशेते प्राणानेवैतत्
सयुजः कुरुतस्तुस्मादिमे प्राणाः परः संविद्रेऽथ यत्पृष्टो
भद्र मिति प्रत्याह कल्याण मेवैतुन्मानुष्यै व्याचो
व्वदति तुस्मात् पृष्टो भद्र मिति प्रत्याह्वाथ प्रोक्षत्येको
वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्यानेवैतत्करोति ॥ १७ ॥

स प्रोक्षति । रक्षोहुणो वो व्वलगहन इति रक्षो-
हुणो ह्येते व्वलगहनो ह्येते प्रोक्षामि वैष्णवानिति
वैष्णवा ह्येते* ॥ १८ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ता ऽअवटेऽवुवन-
यति तद्या ऽइमाः प्राणेषुपस्ता एवैतुदधाति तुस्मादेषु
प्राणेष्विमा ऽआपः ॥ १९ ॥

सोऽवनयति । रक्षोहुणो वो व्वलगहनो ऽवनयामि
वैष्णवानित्यथ बह्विपि प्राचीनाग्राणि चोदीची-
नाग्राणि चावस्तृणाति तद्यानीमानि प्राणेषु लोमानि
तान्येवैतुदधाति तुस्मादेषु प्राणेष्विमानि लोमानि ॥ २० ॥

* 'ह्येते'—इति ग, घ ।

†, ‡ 'प्राण्ये'—इति घ ।

सोऽवस्तृणाति । रक्षोहृणो वो व्वलगह्नोऽवस्तृणामि
व्वैष्णवानित्युथ वहुँहिपि तनूनीवोपुरिष्ठात् मुच्छादयति
केशा ह्वैवास्यैते* ॥ २१ ॥

अथाधिपुवणे फुलके ऽउपदधाति । रक्षोहृणौ वां
व्वलगह्ना ऽउपदधामि व्वैष्णवी ऽहुति हुनू ह्वैवास्यैते
ऽअथ पुर्यहति रक्षोहृणौ वां व्वलगह्नौ पुर्यहामि
व्वैष्णवी ऽहुति हुहुहृत्येवैने ऽएतदुशिथिले करोति ॥ २२ ॥

अथाधिपुवणं पुरिहत्तं भवति । सर्व्वुरोहितं जिह्वा
ह्वैवास्यैषा तद्युत् सर्व्वुरोहितं भवति स्रोहिनीव
ह्योयुं जिह्वा तन्निदधाति व्वैष्णवु मस्यीति व्वैष्णवुहु
ह्येतत्† ॥ २३ ॥

अथ ग्रावण उपावहरति । दुन्ता ह्वैवास्य ग्रावाणस्त-
द्यद् ग्रावभिरभिपुण्वन्ति युधा दद्भिः षायादेवं तत्तान्
निदधाति व्वैष्णवा स्येति व्वैष्णवा ह्येतु ऽण्त्तुदु यशस्य
शिरः सुहुस्कृतम्‡ ॥ २४ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [५.४.] ॥

* 'ते'-इति ग, घ ।

† 'ह्येतत्'-इति ग, घ ।

‡ 'सुहुस्कृतम्'-इति घ, ग ।

सोमाभिषवाधोपरवाणां^१ खननं विवचुः खननस्योभयार्थता
माह— “द्वयं वा इति । प्रयोजनद्वय मभिलक्ष्य खायन्त इत्यर्थः ।
प्रथमं प्रयोजन माह— “गिरो वै यज्ञस्येति । यस्मात् गिरमि
‘चत्वारः कूपाः’ कर्णच्छिद्रे द्वे, नासिकाच्छिद्रे द्वे, इति ‘चत्वारः’
‘कूपाः’ कृपवन्निम्नप्रदेशाः । ‘इमौ’-इति अभिनयोक्तिः । हवि-
र्द्वांस्यापि यज्ञगिरोरूपत्वात् तत्र चतुरः ‘उपरवान्’ खनेत्^१ ॥ १ ॥

द्वितीयं प्रयोजन माह— “देवाश्च वा असुरास्येति । देव्यवधार्य
भूमौ स्थापिताः कृत्याविशेषाः ‘वस्त्रगा’, तान् निखातवन्तः ।
‘उत’ ‘एवञ्चित्’ एव मपि युद्धेनाशकुवन्तः । अग्नेनाप्युपायेन ‘देवान्
अभिमवेम’-‘इति’ तेषां मभिप्रायः ॥ २ ॥

“तद्वै देवा असृष्टवन्तेति । ‘तत्’ असुरैः कृतं खननाख्यम्
‘असृष्टवन्त’ देवा तदुत्खननेन हिंसितवन्तः । हिंसाप्रकार माह—
“त एतैरिति । ‘एतैः’ उपरवैः । ‘अथ’ कृत्योत्खननानन्तरं मेव
‘सा’ कृत्या ‘अलघा’ स्वव्यापारं खननं कर्तुं मसहमाना, अतएव
‘भोघा’ व्यर्था भवति । यथा देवेषु, एवं मनुष्येषु अयं कृत्या-
परिहारोपाय इत्याह— “तद्यो एवैव एतदिति । खननप्रदेश
माह— “स दक्षिणस्य हविर्द्वांसेति । ईषाद्वयसंयोजनप्रदेशः

१— “उपरवा नाम कूपका, तेषां चोपरि अधिषवणफलके निधीयेते,
तयोपरि अधिषवणचर्मं, तत्र सोमोऽभिषूयते, तस्मिन् यावभि-
र्हन्त्यमाने वादित्रोदरवत् सुधिरास्ते कूपा गम्भीरा उपरवन्तोऽप्युपरवा
इत्यभिधीयन्ते”-इति या० दे० (का० श्रौ० पृ० ४ २५) ।

२— का० श्रौ० सू० पृ० ०. २५ ।

‘प्रउगम्’^१, तस्य ‘अधोऽध’ सन्निहिताध पदे । ‘अधोऽध’-शब्द
योगात् प्रउग मिति द्वितीया^२ ॥ ३ ॥

खननायाभ्यादान समन्तक विधत्ते— “सोऽभि मादत्त इति” ।
‘देवस्य त्वा’-इति^३ । ‘नार्यसि -इति’^४ मन्त्रान्तरम् । नरस्यापत्य
स्त्री ‘नारी’ । हे अग्ने । त्व नारी असि । इत्यपि स्तुति । यत्
प्राक् “देवस्य त्वा’-इत्यस्य ब्राह्मण मुक्तम्, तदच्चातिदिशति—
“समान एतस्य वन्धुरिति । एतस्य यजुष, देवस्य लेत्यस्य यजु-
मन्त्रस्येत्यर्थ । आदीयमानाया अभ्या^५ स्त्रीत्वान्मन्त्रे नारीशब्दे-
नाभिरभिहितेत्याह— “योषा वा एपेत्यादि ॥ ४ ॥

तान् प्रादेशमान विनेति^६ । मध्ये मध्ये प्रादेशमात्रान्तराल
विहाय समचतुरस्रे खननप्रदेशे चतुरोऽवटान् प्रादेशमात्रान् परि-
लिखेदित्यर्थ । “इदं मह मिति लेखनमन्त्र” ॥ ५ ॥

अवटखनने द्वौ प्रकारौ,— अक्ष्णया सम्यक् चेति । अक्ष्णयापि
द्विविधोपपद्यते, तत्रैक प्रकार माह— “तद्यावेतौ पूर्वौ तयोर्दक्षिण
मेवाय इत्येवमादिना । वाद्ययाग्नेयनैर्हतेऽनक्रमेणेत्यर्थ^७ ॥ ६ ॥

१— ‘प्रउगं प्राप्तयुगं मौषासकमात्परार्द्धम्’-इति या० दे० ।

२— पा० सू० १ ३ २ वा० ३ ।

३— का० ओ० सू० ८ ५ १ ६ २ ८ ।

४— वा० स० ५ २२ १ ।

५— वा० स० ५ २७ २ ।

६— “आहरन्त्यनया गृह मित्याभि खनिषम्”-इति या० दे० ।

७— का० ओ० सू० ५ ८ ६ ।

८— वा० स० ५ २२ ३ ।

९— उपरिष्ठाच्चतुर्दशौ वण्डौ (३६५, ८०) दृष्टव्या ।

स्वकीयं सम्यक् परिलेखनपक्षमाह— “अथो इतरथाञ्जरिति।
“अथो अपि समीच एवेति। आग्नेयादिप्रादक्षिण्यक्रमेणेत्यर्थः^१ ॥ ७ ॥

य एष पूर्वथोरुत्तरः, त मुत्तर कुर्यादित्यभिधानात् खनन
मपि परिलेखनक्रमेण कर्त्तव्य मित्याह— “तान् यथा परिलिखित
मेवेति^२ । तच्च मन्त्रः— “इहन्नसौति^३ । हे अवट । त्वं ‘इहन्’
स्वरूपतो महान् ‘असि’ । तथा ‘इहद्रवाः’ प्रभृतध्वनिरसि । अतो
‘इहती’ महती ‘वाचम्’ ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थम्, सोमस्येन्द्रार्थत्वात्
उपरवखननस्य स्तुतिकरीं वाचं ‘वद’ शब्दय ॥

पुनर्वाग् विभेद्यते—‘रचोहणम्’ । हन्तेः “वज्रं हन्सि”—
इति^४ क्तिप् । रचांसि हन्ति, तादृगीम् । ‘वलगहनं’ वलगान्
हन्तीति वलगहा, तां वलगहनम् । ‘वैष्णवीम्’ विष्णुदेवत्यां
वाचम् । वदेति सम्यन्धः ॥

मन्त्रं चतुर्द्धा विभज्य व्याचष्टे— “इहन्नसि इहद्रवा इत्यु-
पसौत्येवैनानित्यादिना । प्रत्यक्षतो इहत्त्वइहद्रवत्वयोः प्रतीतेरुप-
स्तुत्यभिधान मित्यर्थः । सा च किमर्थेत्यत आह— महयत्येवेति ।
“इन्द्रो वा इत्यादि । “इन्द्राय”—इत्यभिधानेनान्यदेवताकस्य हवि-
र्हानस्योपरवाधारभूतस्य सेन्द्रत्वं हतवान् भवतीत्यर्थः । “रचोहण
मित्यादि^५ । स्पष्टम् ॥ ८, ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. २—५ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. ७ ।

३— वा० स० ५. २२. ४ ।

४— पा० सू० ३. २. ८८ ।

५— वा० स० ५. २३. १ । पूर्वमन्त्रशेष एव ।

खाताया मृद उद्धपनेऽपि खननक्रम एवेत्याह— “तान् यथाखात मेवेति^१ । चतुर्णां खातानां चत्वारो मन्त्राः^२ । “यं मे निष्णो य ममात्यो निचखान”—इति प्रथमगर्त्तं । “यं मे समानो य मसमानः”—इति द्वितीये । “य मे सबन्धुर्ध्वं मसबन्धुः”—इति तृतीये । “यं मे सजातो य मसजातः”—इति चतुर्थं । “इदं महं तं वलग मुत्किरामि”—इति, “निचखान”—इति च सर्वशेषः ॥

‘इदं’ मृदुत्करणप्रकारेणाहतम्, निष्णेनामात्येन वा खातम्, वलगहत्याविशेषम्, मृद्वाचेपेण ‘उत्किरामि’ ऊर्द्धं प्रक्षिपामि । ‘तम्’-इत्युक्तम्, क मित्याह—“य मित्यादि । ‘निष्णः’ अस्मत्तो नौचः । “सनाभिर्यश्च निष्णः”—इत्यादिमन्त्रवर्णात्^३ नौचार्यता ‘निष्ण’-शब्दस्य । ‘अमात्यः’ सहवर्त्तमानः । ‘अमा’-शब्दः सहवचनो गृह-वचनो वा, तत्र भवोऽमात्यः । “अययात् त्यप्”, एकगृहवामौ-त्यर्थः । तयोरेव कलहस्य सम्भावितत्वात् । सहोत्पन्नो वा । निखा-तवान् । त मुत्किरामीति सम्बन्धः । “निष्णो वेत्यादि प्रथमस्यो-त्किरणम् । निष्णामात्ययोर्वलगोत्किरणरूप मित्यर्थः । समानः सदृशः वन्धुः ‘सबन्धुः’, समानबन्धनः । एकस्मिन्नेव विषये व्यापार-वानित्यर्थः । ‘सजातः’ सहोत्पन्नः । स्पष्टं मन्यत् ॥ १०—१३ ॥

खननस्य प्रमाणं माह— “तान् वाङ्मनानिति^४ । अद्भुत्-प्रादेशाद्यपेक्षया वाङ्मनस्य अन्तत्वात्, ततोऽधिकात् प्रदेशात्

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. ८ । २— वा० सं० ५. २३. २, ३, ४, ५ ।

३— ऋ० सं० १०. १३३. ५ (६. ०५ १६) ।

४— पा० सू० ४. २. १०४ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ५. १० ।

मृदुद्धरणस्याशक्यत्वात् वाङ्मन्त्रस्यान्तत्वम् । छिद्राणां मन्त्रप्रदेश-
सन्तर्हणं तत्प्रकारं च विधत्ते— “तानच्छ्रया सन्तृन्दन्तीति” ।
पूर्वयोर्दक्षिणस्यापरयोद्धतरस्य चान्तरालदेशम् । अनेनावशिष्टयो-
रप्युक्तं भवति । “अपि समीच इति” । वक्रस्याशक्यत्वे समीचेवा-
भित्तव्यात् । “तस्मादिति । अर्थवादः पञ्चदशसाधारणः । यस्मादेते-
ऽन्तःसन्तृष्टाः, ‘तस्मात्’ ‘इमे’ ‘प्राणाः’ मुखच्छिद्राणि अन्तःसन्तृ-
ष्टानि ॥ १४ ॥

तान् यथाखात मेवावमर्शयतीति । ‘अवमर्शयति’ अन्तःप्रदे-
शस्य निम्नोन्नतत्वपरिहाराय समृग्रेत् । तन्मन्त्रचतुष्टयस्यार्थः—
स्वयं मेव राजत इति वा, स्वकीयं मेव राज्यं मयेति वा
‘स्वराट्’ । हे उपरव । तादृक् त्वम् ‘अभि’ । ‘सपत्न्या’ भव ।
अस्मानपि सपत्न्यस्य शत्रोर्हणनेन स्वराजं कुर्विति भावः । ‘सचा’
सह, एकधा एकोद्योगेन राजत इति ‘सचाराट्’ । अभितो चिंस-
कोऽभिमातिः, तस्य हन्ता ‘अभिमातिहा’ । सर्वेषु राजत इति
‘सर्वराट्’ । मितः सकाशात् वाता ‘मित्रः’, अतथाभूतः ‘अमित्रः’

१— का० श्रौ० सू० पृ. ५. ११ । “अच्छ्रयाशब्दोऽयं कर्णवचनः” ।

(अच्छ्रया) अच्छ्रया=वक्रमार्गेण, कौटिल्येन । उपरिष्ठादपीहैव

“अथ यदच्छ्रयावद्यति”—इत्यादि (इ. पृ. ३. २०) । ऋ० सं० १.

१२२. ६, पृ. ७. ३५ । वा० सं० ५. १२ । उणादिः इ. १७ ।

२— का० श्रौ० सू० पृ. ५. १२ । “अच्छ्रया सम्भेदनाशक्तौ ऋतुभावेनैव
सम्भिन्वात्”—इति तत्र या० दे० ।

३— चत्वारि यज्ञं विधौ परवाणि । वा० सं० ५. २४. १—४ ।

अत्र कात्यायनः— “स्वराडित्यवमर्शयति यथास्वातं प्रतिमन्त्रम्”—
इति^१ ॥ १५ ॥

“अध्वर्युश्च यजमानश्च सम्मृशेते”—इति^२ । ‘सम्मृशेते’ परस्परं
हस्तसंस्पर्शं कुर्याता मित्यर्थः^३ । तयोर्दिशं व्यवस्थापयति— “पूर्वयो-
र्दक्षिणेऽध्वर्युः भवति, अपरयोर्दक्षिणे यजमानः”—इति । सोऽध्वर्युणा
किं मत्र विद्यत इति पृष्ठो यजमानो भद्र मिति प्रतिब्रूयात् ।
“तन्नौ सह”—‘इति’ ‘उपांशु’ वदतोऽध्वर्योरित्य मभिप्रायः—
यज्ञसंस्पृष्टं यद् यत् फलम्, तस्य सर्वस्य यजमानस्वामिकत्वात्
उच्चैरभिधानं मयुक्त मिति^४ ॥ १६ ॥

“अथापरयोर्दक्षिणेऽध्वर्युरिति^५ । पूर्वस्मिन् सम्मर्शनवाक्येऽध्वर्युः
पृच्छेत्, अत्र तु यजमान इति विशेषः । यजमानस्य स्वामित्वेन
स्वातन्त्र्यादध्वर्युदृष्ट्यापि भद्रस्य स्वद्रव्यत्वात् “तन्मे”—‘इति’
ब्रूयात् । सम्मर्शेन प्राणसयोगहेतुत्वेन प्रशंसति— “तद्यदेव मिति ।
सह युञ्जते इति ‘सयुज’, अन्तरेकौभूतान् हतवन्तौ भवतः । अत
इदानीन्तना मनुष्यशिरस्याः प्राणाः ‘सविद्रे’ संविद्रेते, सङ्गता

१— का० श्रौ० सू० पृ० ५ १३ ।

२— का० श्रौ० सू० पृ० ५ १४ ।

३— “अवमर्शनानन्तरं मध्वर्युयजमानौ उपरवयो स्तं स्तं दक्षिणं हस्तं
प्रवेश्य व्यक्ष्णया सम्मर्शनमार्गेण परस्परं सम्मृशेते संस्पर्शं कुर्याते”—
इति चात्र (का० श्रौ०) पा० ६० ।

४— का० श्रौ० सू० पृ० ५ १५-१८ ।

५— का० श्रौ० सू० पृ० ५ १९, २०, २१ ।

भवन्ति । “लोपस्त आत्मनेपदेषु”—इति^१ ‘त’-लोपः, “वेत्तेर्विभा-
षा”—इति रुट्^२ । ‘भद्रम्’—‘इति’ प्रतिवदनं यदस्ति, तद् ‘एतत्
मानुष्यै वाचः कल्याणम् वदति’ हस्तसंस्पर्शनकालकृतभद्रवचनप्रति-
वदन मित्यर्थः । तस्मात्सौक्तिकवचनेषु भद्रत्वाय अवश्यं भद्रवचनं
कर्त्तव्यम् ॥

“अथ प्रोचतीति । प्रतिगत्तं प्रोचणम् । प्रोचणस्य मेध्यत्व-
लक्षणोऽर्थवादः सर्वत्रैकविध एवेत्याह— “एको वै प्रोचणस्य
बन्धुरिति ॥ १७ ॥

समन्त्रकं प्रोचणं विधत्ते— “स प्रोचतीति । ‘रचोहणः’—इति^३
वङ्गवचननिर्देशात् सहप्रोचणम् । पृथक्प्रोचणपक्षे मन्त्रावृत्तिः ।
तथाच कात्यायनः— “प्रोचत्येवान् रचोहण इति, भेदे मन्त्रा-
वृत्तिः साक्षिपातिवात्”—इति^४ । मन्त्राणां^५ क्रियासहोपवर्त्तनत्वेन
व्यभिचारादित्यर्थः । सहत्वपक्षे वङ्गवचन मौपचारिकम् । स्पष्टो
मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

“अथ याः प्रोचण्य इति । अवटेषु प्रोचणीशेषावनयनं प्रशं-
सति— “तद्या इमाः प्राणेष्वप्य इति । ‘प्राणेषु’ कर्णनासादिविव-
रेषु ‘याः’ ‘आपः’ सन्ति, ‘ताः एव’ ‘एतत्’ एतेनावनयनेन यज्ञ-
गिरस्त्रोपरवाख्यप्राणेषु स्थापितवान् भवति । “तस्मादित्यादि ।
‘एषु प्राणेषु’ मनुष्यप्राणेषु ॥ १९ ॥

१— पा० सू० ७. १. ४१ ।

२— पा० सू० ७. १. ७ ।

३— वा० सं० ५. २५. १ ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ५. २२, २३ ।

५— ते पञ्च मन्त्राः— वा० सं० ५. २५. १-५ द्रष्टव्याः ।

“सोऽवनयतीति । स्पष्टोऽवनयनमन्त्र^१ । अवटेषु अन्तर्बर्हि-
स्तरणविधितदर्थवादतन्मन्त्रा पूर्ववद् व्याख्येया । अवनयनावस्तर-
णयोन्याय प्राचणवत् । “अवनयनावस्तरणे चावटवत्”—इति हि
सूत्रम्^२ । यूपवटवत् अवनयावस्तरणे कार्यं द्रव्यार्थं । अवटाना
मुपर्यपि सूक्ष्माणा बर्हिषा माच्छादन विधत्ते— “अथ बर्होपि
तनूनीति^३ । “केशा हैवास्येत इति । निर्दिश्यमानानि यद्यपि
बर्होपि, तथापि प्रतिनिर्दिश्यमानकेशापेक्षया ‘एते’—इति
पुम्निङ्गता ॥ २०, २१ ॥

“अथाधिपवणे फलके इति । ‘अधि’ उपरि सूयते सोमो-
ऽनयोरिति^४ ‘अधिपवणे’ द्वे ‘फलके’ उपदध्यात् । “रक्षोहणौ वा
वस्त्रगहनौ”—इत्युपधानमन्त्र^५ । स च स्पष्टार्थः । ‘ते’ च ‘अस्य’
हविर्द्धानस्य शिरसि हनुस्यानीये । अत्र कात्यायन — “अथाधि-
पवणे फलके द्वाङ्गुलान्तरे प्रक्षालिते प्राची अरन्निमात्रे सन्तृषे
वोपदधाति”—इति^६ ॥

“अथ पर्यूहतीति^७ । फलके । ‘परिदृहति’ परितो मृदा
दृढीकुर्यात् ॥ २० ॥

“अथाधिपवण मिति । “सर्वरोहित मित्यादि^८ । एतच्च

१— वा स० पू २५ २, ३ ।

२— का श्रौ० सू० ८ ५ २४ ।

३— का० श्रौ० सू० ८ ५ २५ क ।

४— ‘अधि’ उपरि सूयन्ते सोमा ययोरिति—इति छ च ।

५— वा० स० पू २५ ४, ५ ।

६— का० श्रौ० सू० ८ ५ २५ ख ।

७— का० श्रौ० सू० ८ ५ २५ ग ।

८— का० श्रौ० सू० ८ ५ २६ ।

रक्तवर्णाया जिह्वायाः स्थाने भवति । तच्च “वैष्णव मसि”—इति-
मन्त्रेण^१ ‘निदध्यात्’ अधिषवणफलकयोरुपरि स्थापयेत् ॥ २३ ॥

“अथ गाव्ण इत्यादि^२ । अधिषवणचर्मणि अभिषवसाधनान्
पाषाणान् पञ्च आहरन्ति । ते ‘गावाणः’ ‘अस्य’ ‘दन्ताः’ दन्त-
स्थानीयाः । तदेवोपपादयति—“तद्यद् गावभिरिति । “दङ्घिः
ष्वायात् एवं तदिति । यथा दन्तैर्भक्षयति, एवं तत् । “ष्वा
भक्षणे”—इति^३ धातुः । “एतदु यज्ञस्येति । “पुरुषो वै यज्ञः”—
इति प्रतिज्ञाय, “गिर एवास्य हविर्द्वानिम्”—इति यद्वविर्द्वानिष्य
गिरस्त्वं निर्दिष्टम्^४, तदिदं ‘यज्ञस्य गिरः संस्तुतं’ मध्यम-
च्छदिरादि-सोमाभिषवशावान्तानां यज्ञाङ्गानां गिरोललाटादि-
दन्तान्तकन्धनया हविर्द्वानिष्य गिरस्त्वं साधित मित्यर्थः । केवलं
प्रयोगजातं मानुपूर्व्येणाभिधाय तत्तदवयवरूपकन्धनयाभिधीयते,
तेन तत्तदङ्गजातं तत्तदवयवव्यानेनानुष्ठीयमानं सत् महते फलाय
भवतीत्युक्तं भवति^५ ॥ २४ ॥ ४ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— वा० सं० ५. २५. ६ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. २८ । मन्त्र — वा० सं० ५. २५. ७ ।

३— अदा० य० ४५ धा० ।

४— द्वितीय-ब्राह्मणस्य प्रथमद्वितीये कण्डिके दृश्ये ।

५— एतच्च सर्वं तै० सं० ६. २. ७ दृश्यम् ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्ड गोमहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोक्तां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिद्धनाथो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभृतयुक्त घटञ्च ॥
धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णज वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजत राजपूज्यः ।
आज्योत्य प्राज्यजन्मा लवणज मनृण शार्कर चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि महत मुदा पात्रमाप्तिद्विभार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजमास्त्रान्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वतीयकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

[अथ षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

उदुर मेवास्य सुदः । तुस्मात् सुदसि भक्षयन्ति युद्धीदं
किञ्चाश्रुन्त्युदुर ऽएवेदः सुर्वं प्रतितिष्ठत्यथ युदस्मिन्
विश्वे देवा ऽश्रुसीदंस्तुस्मात्सुदो नृम तु ऽउ ऽएवास्मिन्नेते
ब्राह्मणा विश्वगोचाः सीदन्त्यैन्द्रं देवतया ॥ १ ॥

तन्मध्य ऽश्रौदुम्बरीं मिनोति । श्रुन्नं वा ऽजुर्दुम्बुर
उदुर मेवास्य सुदस्तन्मध्यतोऽन्नाद्यं दधाति तुस्मान्मध्य
ऽश्रौदुम्बरीं मिनोति ॥ २ ॥

अथ यु एषु मध्यमः शङ्कुर्भवति । व्वेदेर्जघनाङ्गे
तुस्मात् प्राङ् प्रुकामति पुङ् विक्रमान् दक्षिणा सप्तम
मुपकामति सम्पुदः कुमाय तुदवटं पुरिलिखति ॥ ३ ॥

सोऽग्नि मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या माददे नार्यसीति समानु
एतस्य यजुषो बन्धुर्यो वा ऽएषा यदग्निस्तुस्मादाह
नार्यसीति* ॥ ४ ॥

अथावटं पुरिलिखति । इदं महः रुक्षसां ग्रीवा
 ऽअपि कृन्तामीति व्यज्रो वा ऽअभि* व्यज्रेणैवैतन्नाष्ट्राणां
 रुक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तति† ॥ ५ ॥

अथ खनति । प्राञ्च मुत्कर मुत्किरति । युजमानेन
 सम्मायौदुम्बरी पुरिवासयति ता मुग्गेण प्राची निदधा-
 त्येतावन्मात्राणि बहूँऽप्युपरिष्ठादधिनिदधाति‡ ॥ ६ ॥

अथ युवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति । आपो ह वा
 ऽओषधीनां रुसस्तुस्मादोपधयः केवल्यः खादिता न
 धिन्वन्त्योपधय ऽउ हापां रुसस्तुस्मादुपः पीताः
 केवल्यो न धिन्वन्ति यद्वैवोभ्यः सुऽसृष्टा भवन्त्यथैव
 धिन्वन्ति तुर्हि हि सुरसा भवन्ति सुरसाभिः प्रोक्षा-
 णीति ॥ ७ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
 तुतो देवेभ्यः सुर्वा एवौपधय ऽइयुर्युवा हैवैभ्यो
 नेयुः ॥ ८ ॥

तद्वै देवा ऽअस्पृण्वत । तु ऽएतैः सुर्वाः सपुत्राना
 मोपधीरयुवत यद्वयुवत तुस्माद्युवा नाम ॥ ९ ॥

ते होचुः । हुन्त यः सुर्वासा मोपधीनां रुमस्तं युवेपु
 दुधामेति स यः सुर्वासा मोपधीनां रुस ऽआसीत्तं

युवेष्टदधुस्तस्माद्युवान्या ऽश्रोपधयो म्बायन्ति तदेते
मोदमाना वर्द्धन्त ऽएव५ ह्येषु रुस मुदधुस्तथो ऽएवैषु
ऽएतैः सुर्वाः सपुत्राना मोपधीर्युते तस्माद्युवमत्यः
प्रोक्षण्यो भवन्ति ॥ १० ॥

स युवानुवपति । युवोऽसि यवयास्मद्द्वेपो यवयारा-
तीरिति नात्र तिरोहित मिवास्त्यथ प्रोक्षत्येको वै
प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्या मेवैतत्करोति ॥ ११ ॥

स प्रोक्षति । दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेती-
मानेवैतल्लोकानूर्जा रुसेन भाजुयत्येषु लोकेषूर्जः५
रुस दधाति ॥ १२ ॥

अथ या प्रोक्षण्य परिशिष्यन्ते । ता ऽअवष्टेऽवनयति
शुन्धन्तां लोकाः पितृपुदना इति पितृदेवत्यो वै कूप-
खातस्तु मेवैतन्मेध्यं करोति ॥ १३ ॥

अथ बर्हुःपि । प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि
चावस्तृणाति पितृपुदन मसीति पितृदेवत्वं वा ऽअस्या
ऽएतद्भवति यन्निखातः सा यथानिखातौपधिषु मिता
स्यादेव मेतास्वोपधिषु मिता भवति ॥ १४ ॥

ता मुच्छयति । उद्भिवः स्तभानान्तरिक्षं पृथु दुःइस्व
पृथिव्या मितौमानेवैतल्लोकानूर्जा रुसेन भाजुयत्येषु
लोकेषूर्जः५ रुस दधाति ॥ १५ ॥

अथ मिनोति । द्युतानुस्त्वा मारुतो मिनोत्विति यो
वा ऽअयं पुवत ऽएषु द्युतानो मारुतस्तुदेना मेतेन
मिनोति मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्मणेति प्राणोदानौ वै
मित्रावरुणौ तुदेनां प्राणोदानाभ्यां मिनोति* ॥ १६ ॥

अथ पुर्यूहति । ब्रह्मवुनि त्वा क्षत्रवुनि रायस्योपवुनि
पुर्यूहामीति बह्वी वै युजुष्वाशौस्तद् ब्रह्म च क्षत्रं
चाशास्त ऽउभे व्यौर्ये रायस्योपवनीति भूमा वै राय-
स्योपस्तुङ्गमान माशास्ते† ॥ १७ ॥

अथ पुर्यूपति । ब्रह्म द२ह क्षत्रं द२हुयुर्द२ह प्रजां
द२हेत्याशीरेवैपैतस्य कुर्मण ऽआशिप मेवैतद्वाशास्ते
सम्भूमि पर्युर्पणं करोति गुर्तस्य वा ऽउपरिभूम्युथैव
देवचा तथा ह्युगर्तमिद्ववति‡ ॥ १८ ॥

अथापु ऽउपनिनयति । युत्र वा ऽअस्यै खुनन्तः क्रूरी-
कुर्वन्त्यपघ्नन्ति शान्तिरापस्तुदद्भिः शान्त्या शमयति
तुदद्भिः सुन्दधाति तुस्मादपु ऽउपनिनयति? ॥ १९ ॥

अथैव मभिपुद्य व्याचयति । ध्रुवासि ध्रुवोऽयं युज-
मानोऽस्मिन्नायतने प्रजुया भूयादिति पशुभिरिति वैवं
यं कामं कामुयते सोऽस्मै कामः सुमृज्यते॥ ॥ २० ॥

* 'ति'-इति ख । † 'स्ते'-इति ग, घ । ‡ 'ति'-इति ग, घ ।

§ 'ति'-इति ख ।

॥ 'ते'-इति ख ।

अथ सुवेणोपहृत्याज्यम् । विष्टप मभि जुहोति
 दृतेन द्यावापृथिवी पूर्यथा मिति तुदिमे द्यावापृथिवी
 ऽजर्जा रुसेन भाजयत्यनुयोरुर्जः रुसं दधाति ते रुस-
 वत्या ऽउपजीवन्तौ ये इमाः प्रजा ऽउपजीवन्ति* ॥ २१ ॥

अथ हृदिरधिनिदधाति । इन्द्रस्य हृदिरसूत्यैन्द्रः
 हि सुदो विश्वजनुस्य छायेति विश्वगोत्रा ह्यस्मिन्
 ब्राह्मणा ऽआसते तदुभयतश्छदियौ ऽउपदधात्युत्तरत-
 स्त्रीणि परस्त्रीणि तानि नुव भवन्ति त्रिष्ट्वै यज्ञो नुव
 वै त्रिष्टत्समानुव भवन्ति ॥ २२ ॥

तदुदीचीनवःशः सुदो भवति । प्राचीनवःशः
 हविर्हुन मेतद्वै देवानां निष्केवल्यं युद्धविर्हुनं तुस्मा-
 त्तु नाश्रन्ति नु भक्षयन्ति निष्केवल्यः ह्येतद्देवानाः स
 यो ह तुचाश्रीयाद्वा भक्षयेद्वा मूर्ध्ना हास्य विपतेद्यैते
 मिश्रे यदाश्रीधं च सुदश्च तुस्मात्तयोरश्रन्ति तुस्माद्भक्ष-
 यन्ति मिश्रे ह्येते ऽउदीची वै मनुष्याणां दिक् तुस्मा-
 दुदीचीनवःशः सुदो भवति ॥ २३ ॥

तत्पुरिश्यन्ति । पुरि त्वा गिर्व्वणो गिर इमा भवन्तु
 विश्वतः । बृहायु मनु दृढयो जुष्टा भवन्तु जुष्टय

वै गिर्वा विशो गिरो विश्वैवैतत् क्षवं पुरि-
दिदं क्षवु मुभयतो विशा पुरिदृढः* ॥ २४ ॥

लसूजन्त्या स्पन्दया प्रसूयति । इन्द्रस्य
। ग्रन्थिं करोतीन्द्रस्य भ्रूवोऽसूति नेद्
। ऽहुति प्रकृते कुर्मन् विष्यति तयो हाभ्यु
नं वा ग्राहो नु विन्दति तन्निष्ठितं मभिमृ-
तीत्यैद्रः हि सुदः ॥ २५ ॥

विर्जानयोः । जघनार्हुः समन्वीक्ष्योत्तरेणा-
पोति तुस्याहुं मन्तर्व्वेदि स्यादहुं वहिर्व्वेद्यथो
योऽहुदिन्तर्व्वेदि स्यात् कुनीयो वहिर्व्वेद्यथो
। मेवान्तर्व्वेदि स्यात् तन्निष्ठितं मभिमृशति
सूति द्वयेनैतद्वैश्वदेवं युदस्मिन् पूर्व्वेद्युर्व्विश्वे
तीवुरीपूपवुसन्ति तेन वैश्वदेवम् ॥ २६ ॥

वै यजुं तन्वानाः । ते ऽसुररक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद्
कुस्तान् ॥ दक्षिणतो ऽसुररक्षसान्यासेजुस्तान्सु-

इति ग, घ ।

छत'-इति क, डा०-वेबरदृष्ट्य ।

इति ख । 'सद'-इति ग, घ ।

छत'-इति घ डा० वेबरेण दृष्टः ।

इति क डा०-वेबरदृष्ट्य ।

दसो जिग्युस्तेषा मेतान्* धिष्णानुद्वापयाञ्चकुर्य
ऽएतेऽन्तःसदसः† ॥ २७ ॥

सर्व्वे ह स्म वा ऽएते पुरा ज्वलन्ति । युथार्य माहव-
नीयो युथा गार्हपत्यो युथाम्रीध्रीयस्तद्युत ऽएनानुद्वा-
पयंस्तुतं ऽएवैतन्नु‡ ज्वलन्ति तानाम्रीध्रे ममि सु॒रु॒रुधु-
स्तानुष्यद्वा म्राम्रीध्रस्य जिग्युस्ततो व्विश्वे देवां ऽअमृतत्वं
मपाजयंस्तुस्माद्वैश्वदेवम्॥ ॥ २८ ॥

तान् देवाः प्रतिसुमैन्धत । युथा प्रत्यवस्येत्तुस्मा-
देनान्तुवने सवन ऽएव प्रतिसुमिन्धते तुस्माद्यः सुमृद्वाः
स ऽआम्रीध्रं कुर्याद्यो वै ज्ञातोऽनुचानः स सुमृद्वास्तुस्मा-
दम्रीध्रे प्रथमाय दुक्षिणां नुयन्त्युतो हि व्विश्वे देवा
ऽअमृतत्वं मपाजयंस्तुस्माद्युं दीक्षिताना मबुल्यं व्विन्दे-
दाम्रीध्र मेनं नयतेति ब्रूयात्तदुनार्त्तं तन्नारिष्यतीति
तद्यदुतो व्विश्वे देवा ऽअमृतत्वं मपाजयंस्तुस्माद्वैश्व-
देवम्॥ ॥ २९ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६.१०.] ॥

* 'मेता'—इति क, डा०—वेधरदृष्ट्य ।

† 'सदस'—इति ख । 'सदसु'—इति ग, घ ।

‡ 'त न'—इति क, ख ।

§ 'मुपाजय'—इति क, डा०—वेधरदृष्ट्य । एव सुभारकण्डिकाया मपि ।

॥ 'वम्'—इति ग, घ ।

॥ 'वम्'—इति ग, घ ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

यज्ञशिरस्त्वं हविर्द्धानस्योक्ता, तत् समर्थं, इदानीं सदसो यज्ञोदरत्वं प्रतिपादयितुं पूर्वोक्तं मनुवदति— “उदर मेवास्य सदस्तस्मात् सदसि भक्षयन्तीत्यादिना । “ऐन्द्रं देवतयेति । यथा हविर्द्धानं विष्णुदेवत्वम्, एवं सद इन्द्रदेवत्व मित्यर्थः । तृतीया विधाने, “प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्”—इति^१ ॥ १ ॥

“तन्मध्य ऽश्रौदुम्बरौ मित्यादि^२ । ‘तन्मध्यतः’ तस्य सदसो मध्यदेशे ‘श्रौदुम्बरौ’ स्थूनां ‘मिनुयात्’ । श्रौदुम्बर्या मध्यदेश-स्थापनयोग्यतां दर्शयति— “अन्नं वा ऊर्गित्यादिना । “देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त, तत उदुम्बर उदतिष्ठत्, ऊर्वा उदुम्बरः”—इति श्रुतेः^३ ऊर्गूपत्व मुदुम्बरस्य । मध्ये ऊतगेषस्य भक्षणात् सदस उदरत्वम्, अतः सदोमध्ये श्रौदुम्बरीमानेन उदरमध्येऽन्न स्थापितम् ॥ २ ॥

मध्यदेशं विशिनष्टि— “अथ य एष मध्यमशङ्कुरित्यादिना । सौमिकवेद्या जघनार्द्धस्य मध्यदेशे यः शङ्कुर्विहितः । तत. प्राक् षट् प्रकमान् विक्रम्य, सप्तमं दक्षिणाभिमुख विक्रम्य, तत्र श्रवटं परिलिखेत् ॥ ३ ॥

१— पा० सू० १. ३ १८. वा० १ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५ ३० ।

३— तै० ब्रा० १. १. ३ १० ।

अवटखननार्थं मरुयादान समन्त्रक विधत्ते— “सोऽभि मादत्ते^१
देवस्य त्वेति^२ । व्याख्यात मेतत् ॥ ४ ॥

“अथावट परिलिखतीति^३ । अवटपरिलेखनमन्त्रस्थाय मर्थ—
‘इदम्’ एतेन परिलेखनेन ‘रक्षसा’ ‘यौवा’ कण्ठावयवानपि
‘हन्तामि’ हिनन्ति । वज्रवक्तौह्णधारत्वात् अभिर्वज्रत्वेन सूयते ।
‘नाष्टाणा’ नाशकानाम् । स्पष्ट मन्यत्^४ ॥ ५ ॥

“अथ खनतीति^५ । ‘उत्कर’ “खात मृन्निचय ‘प्राञ्चम्’
अवटस्य समीपे प्राग्देशे ‘उत्किरति’ । ‘यजमानेन सम्पाय’ यज-
मानप्रमाण कृत्वा ‘परिवासयति’, अवशिष्ट मग्नं हिनन्ति । ‘ताम्’
औदुम्बरशाखाम् ‘अघेण’ अवटस्य प्राग्देशे ‘प्राचीं’ प्रागया
स्थापयेत् । ‘एतावन्मात्राणि’ औदुम्बरीप्रमाणानि ‘वर्हीषि’
‘उपरिष्ठात्’ औदुम्बर्या उपरि ‘निदधाति’ आच्छादयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

औदुम्बरीप्रोक्षणाधनानां मपा यवसाहित्य विधाय प्रशंसति—
“अथ यवमत्य प्रोक्षणी भवन्तीति । उक्त मपा रसत्वं युक्त्वा
समर्थयते— “तस्मादोषधयः केवल्य इति । ‘तस्मात्’ गतरसत्वात्
‘न धिन्वन्ति’ न प्रीणयन्ति । केवलतण्डुलभक्षणे हृत्प्रेरदर्शनात् ।
“धिन्विष्यन्त्यो र च”—इत्युपत्यय^६ । तत्सन्निधोगेन वकारस्थाका-
रादेशः । ओषधीनां प्रतिज्ञातं मप्रसन्नत्वं सुपपादयति— “तस्मा-

१— का० श्रौ० सू० ८ ५ ३१, ३२, ३३, ६ २ ८ क ।

२— वा० स० ५ २६ १, २ । ३— का० श्रौ० सू० ६ २ ८ ख ।

४— वा० स० ५ २६ ३ । ५— का० श्रौ० सू० ६ २ ८—१४ ।

६— पा० सू० ३ १ ८० ।

दापः पीताः केवल्य इति । यतो 'यदा' 'उभयः' ओषधय
 आपञ्च 'ससृष्टाः' स्युः, 'अथ' तथा सति 'धिनन्ति', 'तर्हि' तथा
 सति 'सरसाः' 'भवन्ति' भवेयुः । केनाभिप्रायेण ? इत्याह—
 "सरसाभिः प्रोक्षणीति ॥ ७ ॥

अथ शब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनमुखेन यवान् प्रशंसति— "देवाश्च वा
 असुराश्चेत्यादिना । 'सर्वा एव ओषधयः द्युः' देवेभ्यः सकाशात्
 पलायिताः ॥ ८ ॥

"तद्वै देवा असृण्वतेति । 'असृण्वत' सर्वा ओषधीर्वाञ्छि-
 तवन्तः । तदेव विप्रदयति— "त एतैः सर्वाः सपत्नाना
 मोषधीरयुवतेति । 'ते' 'एतैः' यवैः 'अयुवत' अमिश्रयन् ।
 'तस्माद्' यवनसाधनत्वाद् 'यवाः' इति तन्नामनिर्वचनम् ।
 ओषधीनां यवनसाधनाः सम्पन्नाः इति यवस्तुतिः ॥ ९ ॥

"ते होचुरिति । सर्व्वोषधिरमानां यवेषु स्थापनं प्रत्यक्ष
 मिति प्रमाणेन दृढयति— "तस्माद् यवान्या ओषधयो ग्लाय-
 नीति ॥ १० ॥

"स यवानावपतीति^१ । यवावापे मन्त्र माह— "यवोऽमि
 यवयेति^२ । हे यवपदार्थ । त्वं 'यवोऽमि' पृथक्कर्त्तामि, अतः
 'यवय' अस्मत्तो द्वेष्टुम् पृथक् कुरुत । 'अरातीः' अदामशीलान् ॥

"अथ प्रोक्षतीति^३ । औदुम्बरीः । "एको वै प्रोक्षणस्य वन्धु-

१— का० श्रौ० सू० ६. २. १५ क ।

२— वा० सं० ५. २६. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. २. १५ ग ।

रिति । यत्र-यत्र प्रोक्षणं भस्ति, तस्य सर्वस्यापि मेध्यं भेतत् करो-
तीति एवं रूपं ब्राह्मणं मेकं मेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

“स प्रोचतीति । हे उदुम्बरशाखाय । ‘त्वा’ त्वाम् ‘दिवे’
द्युलोकाय, तद्वरीभावाय, प्रोचामीति शेषः^१ । एव मुत्तरवाक्येऽपि
योज्यम्^२ ॥ १२ ॥

“अथ याः प्रोचन्त्य इति^३ । “शुन्धता मिति” मन्त्रेण प्रोचणी-
शेषं भवतेऽवनयेत् । पितरः सौदन्त्येषु इति ‘पितृषदनाः’ भृत्यधो-
वर्त्तिनो लोकाः । प्रायेण गर्तस्य पित्र्यकार्येषु दर्शनात् अवटस्य
पितृषदन्तत्वं तदेवाह— “पितृदेवत्यो वै कूपः खात” इति ॥ १३ ॥

“अथ बर्हीषीत्यादि^४ । सुविशदम्^५ । “सा यथानिखाता
ओषधिषु मिता स्यात्, एव मेतास्त्रोषधीषु मिता भवतीति ।
वने ‘अनिखाता’ दृढमूला स्वभावेनोत्पन्ना ‘यथा’ ‘ओषधिषु’
सदोत्पन्नेषु तृणगुल्मादिषु मध्ये ‘मिता’ भवति, सर्वहिष्के गर्तं
‘मिता’ शाखापि ‘एवं’ भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

“ता मुच्छ्रयतीति” । ‘उच्छ्रयति’ ऊर्द्धं स्थापयेत् । तन्मन्त्र-

१— का० श्रौ० सू० ६ २ १६ ।

२— ग० सं० ५. २६ २, ३, ४ त्रयो मन्त्रा ।

३— का० श्रौ० सू० ६ २ १७ ।

४— वा० स० ५. २६. ५ ।

५— का० श्रौ० सू० ६ २ १८ ।

६— अत्र मन्त्र — वा० स० ५. २६ ६ ।

८— का० श्रौ० सू० ८ ५. ३४ । “ऊर्द्धा करोति” ।

स्याय मर्थं^१— हे उदुम्बरशाखे । तवायभागेन 'दिवम्' 'उत्तम्भान'
उत्तम्भान कुरु, शरीरस्थौल्येन 'अन्तरिक्ष' 'पृण' पूरय, 'पृथिव्या'
'दृढस्त्र' दृढा भव, पृथिवी मपि दृढा कुर्वित्यर्थ, पृथिव्या' ग्रैथिल्ये
शाखाया अपि दाढ्यायोगात् । ऊग्रूपस्थौदुम्बरस्य लोकत्रयेऽपि
सम्बन्धात् लोकेष्वर्गमस्यापन कृतं भवति । स्पष्टं मन्यत् ॥ १५ ॥

“अथ मिनोतीति^२ । औदुम्बरीमानमन्त्र^३— 'द्युतान' दीप-
मान, एतन्नामको वायुर्देव, 'मारुत' मरुता देवाना वायूना
सम्बन्धी, स 'मिनोतु' अवटे प्रक्षिपतु । तथा 'मित्रावरुणौ' देवौ
'ध्रुवेण' अविचलितेन 'धर्मणा' धारणेन मिनुताम् । स्पष्टं मन्यत् ।
मित्रावरुणशब्दयोरर्थं भाह— “प्राणोदानौ वै मित्रावरुणाविति ।
एतदधिदेवतम्, अहोरात्राभिमानिनौ देवाविति” अध्यात्मम् ॥ १६ ॥

समन्त्रक पर्युहण विधत्ते— 'अथ पर्युहति^४ ब्रह्मवनि त्वेति^५ ।
हे शाखाद्रव्य । 'ब्रह्मवनि' ब्रह्मण सम्भक्तुं 'त्वा' त्वाम् 'पर्युहामि'
प्रक्षिपामि । एव सुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि ॥

मन्त्र व्याचष्टे— “वक्त्री वा इति । प्रायेण 'यजु पु' मन्त्रेषु
'आशी' वक्त्री परिदृश्यते । अतोऽत्र ब्रह्मवन्नोभयरूप फल
माशास्यते । “भूमा वै रायस्योप इत्याद्यसकृद् गतम्” ॥ १७ ॥

१— वा० स० ५ २० १ ।

२— का श्रौ० सू० ८ ५ ३५ । अवटमध्ये प्रक्षिपति ।

३— वा० स० ५ २० २ । ४— ऐ० ब्रा० ६ २ ४ इत्यथम् ।

५— का० श्रौ० सू० ६ ३ १० । यूपवट पर्युहति ।

६— वा० स० ५ २० ३ । ०— पुरस्तात् २८८, ३०३ ८० ।

“अथ पर्यषतीति^१ । ‘पर्यषति’ परितः सङ्घट्टयेत् । “स्रष्टौ गतौ”—इति^२ धातुः । “ब्रह्म दृंहेत्यादिर्दृहणमन्त्रो^३ यजमाना-
पेक्षितस्य कर्मफलस्य प्रतिपादक इत्याह— “आग्नीरेवैतस्य कर्मण
इति । ‘एतस्य’ आखादृंहणकर्मणः फलरूपाग्नीः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।
परिघट्टनं = पर्यर्षणम्, भूमिप्रमाण मद्भिः कर्त्तव्य मित्याह—
“समभूमि पर्यर्षण मिति । भूम्या समं ‘समभूमि’, ‘पर्यर्षणं’
भूमिसमं ‘करोति’ । व्यतिरेक माह— “गर्त्तस्य वा इति । “अथैवं
देवचेति । ‘अथ’-शब्दः उक्तवैलक्षण्यद्योतनार्थः । एवं साम्ये
सति ‘देवचा’ देवेषु अन्वितो भवतीत्यर्थः । “तथा हागर्त्तमिद्
भवतीति । ‘तथा ह’ तथा सति, भूमिसाम्ये सति ‘अगर्त्तमित्’
अगर्त्तमिता भवति । भिनोतेः कर्मणि क्तिप् ॥ १८ ॥

“अथाप उपनिनयतीति^४ । ‘उपनिनयति’ मृत्परमाणूनां
संश्लेषाय ‘अस्यै खनन्तः’ अस्याः भूम्याः भागं दारयन्तः, ता जेव
भूमिम् अकूरां ‘कूरीकुर्वन्ति’ । ‘आपः’ तु शमनहेतुत्वात् ‘शान्तिः’,
अतः ‘तत्’ तेन ‘अद्भिः’ ‘शान्त्या’ शान्तिरेकत्वादेकवचनम् ।
क्रौर्यशमन मदृष्टं प्रयोजनम् ; अद्भिः सन्धानं तु रुंहतिहेतु दृष्टं
प्रयोजनम् ॥ १९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. ११ । “परित कुट्टनेन पाश्र्मन्धः प्रवेशयति,
पिट्टयतीत्यर्थः”— इति तत्र या० दे० ।

२— तु० प० ७ धा० ।

३— वा० मं० ५ २७. ४ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ३. १२ ।

“अथैव मभिपद्येति^१ । ‘अभिपद्य’ शाखा मालम्भ, एव ‘वाचयति’
 ध्रुवासीत्येवम्प्रकारेण^२ । हे शाखे । त्व मिदानौ हतप्रकारेण ‘ध्रुवा’
 अविचना ‘असि’ । ‘अय’ ‘यजमान’ अपि ‘अस्मिन्’ स्वकीये
 एव गृहे ‘प्रजया’ ‘पशुभि’ सहित सन् ‘ध्रुव’ भवतु । न केवल
 ‘प्रजया पशुभि’ इत्यभिधानेन तद् द्वय समृद्धते, किन्तु^३
 प्रजापशुव्यतिरिक्त मन्यच्च धनादिक ‘य य काम कामयते’ स
 सर्वोऽप्युभयकामनयेव समृद्धते । अत्र ‘पशुभिरिति वा’
 इति ‘वा’-शब्देन ‘प्रजया’-इत्यनेन मन्त्रपदेन ‘पशुभि’-इत्यस्य
 विकल्प^४ ॥ २० ॥

औदुम्बरीशाखायां होम विधत्ते— “अथेति । “विष्टप मभि
 जुहोतीति । ‘विष्टप’ विशाखम् ‘अभि’ विष्टपस्यायभागस्याभित,
 यथा शाखाया अग्रमूलभागौ मध्यदेशस्य अक्ता भवन्ति, एव माज्य
 ‘जुहोति’ ॥

तन्मन्त्रस्थाय मर्थ^५— ‘द्यावापृथिवी’ हे द्यावापृथिव्यौ । शाखाय-
 मूलभागवर्त्तिन्यौ युवा ‘हतेन’ हयमानेन ‘पूर्यथाम्’ पूर्णौ भवत ।
 अत्र सूत्रम्— “सुवेण विशाखे जुहोति हतेन द्यावापृथिवी इति
 भूमिप्राप्ते स्वाहा करोति”— इति^६ ॥

द्यावापृथिवीपूर्य्यभिधानस्य प्रयोजन माह— “तदिमे द्यावा-

१— का० श्रौ० सू० ८ ५ ३६ ।

२— वा० स० ५ २८ १ ।

३— का० श्रौ० सू० ८ ५ ३७ ।

४— पाठस्तस्य— वा० स० ५ २८ २ ।

५— का० श्रौ० सू० ८ ५ ३८, ३९ ।

पृथिवी ऊर्जा रसेन भाजयतीत्यादिना । ऊर्ध्वपौदुम्बरयुक्तेनाज्येन
यत् द्यावापृथिवीपूरणम्, तत् ऊर्ध्वसेनैव द्यावापृथिवीप्रापणं कृतं
भवति । तेन तयोः किङ्कृतं भवति ? “अनयोर्हृजं रसं दधाति” ।
स्पष्टं मन्यत् ॥ २१ ॥

मध्यमच्छदिर्निधानं विधत्ते— “अथ कदिरधिनिदधातीन्द्रस्य
कदिरमौति^१ । इन्द्रदेवत्वत्वात् सदोऽचेन्द्रः, तस्याच्छादकं मसि ।
तथा ‘विश्वजनस्य क्वाधामि’ विशेषां सदसि स्थितानां जनानां
क्वाधाकारौ असि । एतयोर्मन्त्रभागयोर्ब्राह्मणे स्पष्टे^२ ॥

“उभयतश्चदिषौ उपदधातीति^३ । मध्यमस्य कदिषः ‘उभयतः’
दक्षिणोत्तरयोः, — तानि मध्यमच्छदींषि त्रीण्यपि प्रमाय, तेषाम्
‘उत्तरतः त्रीणि’ कदींषि उपदधात्, तथा ‘परः’ परस्तादपि
दक्षिणतोऽपि ‘त्रीणि’ ‘उपदधाति’^४ ॥

कदिषां नवत्वं प्रशंसति— “तानि नव भवन्तीति । चिद्वत्-
स्तोमसाध्यत्वात् यज्ञस्य चिद्वत्त्वम् । स च ‘चिद्वत्’ स्तोमो ‘नव वै’
नवस्तोत्रियात्मकः खलु ; “तिसृभ्यो हिङ्करोति स एकयेत्यादि-
सामन्वाङ्मणोक्तप्रकारेण चिद्वत्स्तोमे तिसृणा मृचां नवत्वसम्पाद-
नात्^५ । तस्मात् कदिषां नवत्वं युक्तम् ॥ २२ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ६. १० । कदिस्तृणमयं कट ।

२— मन्त्रपाठस्तु वा० सं० ५. २८. ३ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ६. ११ ।

४— “मन्त्रं प्रतिच्छदिशवर्तनीय” — इति का० सू० ८. ६. ११ या० दे० ।

५— सा० ता० ब्रा० ३७. १४० ।

सदस उदगायतत्वं विधत्ते— “तदुदीचीनवश सदो भवतीति ।
 सदस उदीचीनवशत्वं प्रशंसितुं हविर्द्धानस्य सदोवैलक्ष्ण्यं दर्शयति—
 “प्राचीनवशं हविर्द्धानं मित्यादिना । ‘एतत्’ हविर्द्धानं ‘देवानां
 निष्केवल्यम्’ मनुष्यलक्षणाभावेन निःशेषेणैव देवानां केवलं भवति ।
 “भवे हृन्दमि”—इति^१ यत् । “तस्मात् तत्र नाश्रन्ति, न भक्षय-
 न्तीति । ‘नाश्रन्ति’ पुरोडाशादिकम्, ‘न भक्षयन्ति’ सोमम् ।
 प्रमादात् भक्षणे दोष माह—“मूर्द्धां हास्य विपतेदिति । उक्तवैप-
 रीत्यं माग्नीध्रसदसोर्दर्शयति— “अथैते मिश्र इति । ‘एते
 मिश्रे’ श्रोत्रशस्त्रादिपाठाश्रयत्वात् दैवम्, भक्षणसम्भवात् मानुष-
 चेति ‘मिश्रे’ भवतः । “उदीची वै मनुष्याणां दिगिति ।
 प्रायेणोदीच्या दिशि मनुष्यवृद्धिर्दर्शनात् मनुष्यसम्बन्धव्यपदेशः ॥

सदोनिर्माणप्रकारं सूत्रकार आह— “नाभिदघ्नं सदं, मत्या
 वा, उदग्वशम् अष्टादशारत्नं, एकविंशतिश्चतुर्विंशतिर्वा, नव
 तिर्यक्, अर्द्धायामो वा, औदुम्बरीं मध्ये, पृष्ठ्या मेके^२, इन्द्रस्य
 हृदिरिति^३ मध्यमं हृदिरारोप्यापरपूर्वं च, चिवर्गौ चोत्तरतः”—
 इति^४ । अष्टादशारत्न्याटयस्तय पञ्चा उदगायामविषये विकल्पि-
 ता, तिर्यक्प्रमाणविषये नवारत्नित्वं मूर्द्धायामत्र च विकल्पितम् ।

१— पा० सू० ४ ४ ११० ।

२— “एके ग्रहणं पूजार्थम्”—इति चात्र पा० दे० ।

३— वा० सू० ५ २८ ३ ।

४— का० श्रौ० सू० ८ ६ १-११ ।

उक्तपरिमाणे सदसि औदुम्बरौ मध्या भवति, पृष्ठ्यां^१ दक्षिणतः
स्थिता वेत्यर्थः^२ ॥ २३ ॥

सदसः परिश्रयणं समन्त्रक विधत्ते— “तत् परिश्रयन्ति^३
परि त्वा गिर्वण इतीति^४ । मन्त्रस्याय मर्थः— हे ‘गिर्वण.’ गौर्भिः
वननीय इन्द्र । ‘त्वा’ त्वाम् ‘इमाः’ अस्माभिः प्रयुज्यमानाः
‘गिर.’ स्तुतिरूपा वाचः ‘विश्वतः’ सर्वतः ‘परिभवन्तु’ । किञ्च
‘वृद्धायुम्’ वृद्धा आयवो मनुष्याः, ऋत्विग्यजमानलक्षणा यस्य स
तथोक्तः, तादृशम् ‘अतु’ ‘वृद्धय.’ समृद्धिमत्यो भवन्तु । तथा
‘जुष्टयः’ प्रीणयन्त्यो वाचः ‘जुष्टाः’ प्रीताः ‘भवन्तु’ । तव गिरां
च वृद्धिजोषावुपर्युपरि वर्द्धेथा मित्यर्थः ॥

प्रथमपाद व्याचष्टे— “इन्द्रो वै गिर्वा, विशो गिर इत्यादिना ।
इन्द्रस्य देवेषु मध्ये चक्षियजातित्वात् गिराञ्च स्त्रीत्वाद् वज्रत्वाच्च
विशां रूपत्वम्, अतो गौर्भिरिन्द्रपरिग्रहाभिधानात् चक्षियसो-
भयतस्तत्तेमार्थं प्रजाः कल्पितवान् भवति ॥ २४ ॥

सदसो द्वारशाखाप्रभृतीनां हविर्द्वांश्च दर्भैराच्छाद्य सीवना-
दिक^५ विधत्ते— “अथ लस्यजन्त्येवमादिना^६ । सीवनपन्थीकर-

१— पृष्ठाशब्दार्थे ३१४ ए० २ टी० द्रष्टव्य ।

२— “पूर्वनिखाता मौदुम्बरौ स्थूणा सदसो मध्ये कुर्यात्”—इति वा० दे० ।

३— का० श्रौ० सू० ८ ६. १२ क ।

४— वा० सं० ५ २६. १ ।

५— सीवनपन्थीकराभिमर्शनानीत्यर्थः ।

६— का० श्रौ० सू० ८ ६ १२ ख ।

णाभिर्मर्शनवाक्यानि हविर्द्धानवद् व्याख्येयानि, मन्त्रेष्वैन्द्रत्वं
विशेषः^१ ॥ २५ ॥

आग्नीध्रस्य स्थान माह— “अथ हविर्द्धानयोरित्यादिना^१ ।
हविर्द्धानग्रकटयोः पश्चाद्भागस्य साम्येन य उत्तरो देशः, तत्र
‘आग्नीध्रम्’ आग्नीध्रीय मण्डपं कुर्यात् । तत्रापि त्रयः पक्षाः ।
आग्नीध्रीयस्य यावत् परिमाणं तस्यार्द्धं भौमिकवेद्या उत्तरभागे
स्त्रीकुर्यादित्येकः पक्षः । अर्द्धादधिक मग्न वेद्याः स्त्रीकुर्यादिति
द्वितीयः । सर्वं मपि भौमिकवेद्या मिति तृतीयः । तदेतत्
पक्षत्रयम् “तस्यार्द्धं मन्त्रर्वेदीत्यादिनोक्तम् । ‘निष्ठित’ निष्पन्न
माग्नीध्रीयम्, “वैश्वदेव ममि”—‘इति’^२—मन्त्रेण अभिमृष्टेत्^३ ।
अस्य वैश्वदेवत्व कारणद्वयेन । तत्र प्रथमं कारण माह— “यद-
स्मिन् पूर्वधुरिति । ‘वसतीवर्यः’ सोमाभिषवार्या आपः, तासु
विश्वेदेवा सुत्यादिनात् पूर्वधुरधिवसन्ति; अतो वैश्वदेवत्वम् ।
तथा सोपरिष्ठादाम्नास्यते— “ता आग्नीध्रे सादयति विश्वेषां
देवानां भागधेयी स्वेति”— इति^४ । तदासु विश्वान् देवान्
संवेग्नयतीत्यतो विश्वेषां देवाना माश्रयभूताना मपा माधारभूतत्वात्
वैश्वदेवत्वम् ॥ २६ ॥

१— वा० सं० ५ ३० १-३ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ६ १३ ।

३— वा० सं० ५. ३०. ४ ।

४— का० श्रौ० सू० ८ ६. १४ ।

५— उपरिष्ठात् ० प्र० २ ब्रा० १६ क० ।

द्वितीय कारण माह— “देवा ह वा इत्यादिना । “ताम्स-
दसो जिग्युरिति । ‘तान्’ सदोनिविष्टान् देवान् ‘सदसः’
सकाशात् जितवन्तः, ततो निष्काषितवन्त इत्यर्थः । न केवलं
तानेव देवान्, अपि तु ‘अन्तस्सदस’ सदोमध्येऽवस्थितान्
‘धिष्ण्यान्’ अग्नीन् नाशयन्, तेषा मग्नीनां तत्र सङ्गाव एव
नास्ति ॥ २७ ॥

तत्र ते न सन्तीति चेत् कथं ज्वलन्तीत्याह— “सर्वे ह सा
वा एत इति । “तानाग्नीध्र मभि सरुधुरिति । सदसो निष्का-
षिता आग्नीध्रप्रविष्टा, तत्राप्यसुरैः सरुद्धाः, ते देवा आग्नीध्रधिष्ण्य-
गतस्याग्नेः ‘अर्द्धे’ समीप प्राप्य ‘तान्’ असुरान् ‘जिग्यु’ । ‘ततः’
आग्नीध्रस्याग्ने. सामर्थ्याद् ‘विश्वे देवा.’ ‘अमृतत्वम्’ असुरकृतहिंसा-
रहितत्वम् प्राप्ता इत्यर्थः । ‘तस्मात्’ विश्वेषां देवाना माश्रयत्वाद्
‘वैश्वदेवम्’ वैश्वदेवत्वम् ॥ २८ ॥

“तान् देवा इति । ‘तान्’ उद्घाटितान् धिष्ण्यान् ‘देवा.’
‘प्रतिसमैश्वर्ये’ पुनरदीपयन् । ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘प्रत्यवस्येत्’
प्रतितिष्ठेत् । यदा प्रत्यवसान भोजनम्, यथा आहुत्याधारो
भवेत्, तथा समैश्वर्य । “तस्मादेनानिति । स्पष्टम् । “तस्माद् य
इति । ‘तस्मात्’ आग्नीध्रस्य विश्वेषां देवानां जयहेतुत्वात् ‘य
समृद्धः’, ‘स’ ‘आग्नीध्र’ आग्नीध्रस्य कर्म ‘कुर्यात्’ । “यो वा इति ।
‘यो वै’ ‘ज्ञातः’ अयं सदाचारीति विदितः, ‘अनूचानः’ साङ्ग-
प्रवचनाध्यायी ‘समृद्ध’ । आग्नीध्रस्य श्रेष्ठ्यं दक्षिणाप्रायस्यभाक्त्वेन
समर्थयते— “तस्मादग्नीध्रे प्रथमायेत्यादि ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम्,

अपि वा

षष्ठाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ७ ॥

व्विजुमानो हैवास्य धिरण्याः । इमे समङ्का ये वै
समङ्कास्ते व्विजुमान एतु ऽउ हैवास्यैतु ऽआत्मनः* ॥ १ ॥

दिवि वै सोम आसीत् । अथेहु देवास्ते देवा
अकामयन्ता नः सोमो गच्छेत्तेनुगतेन यजेमहीति तु
ऽएते माये ऽअस्तजन्त सुपर्णीं च कद्रूं च व्यागेव सुप-
र्णीयुं कद्रूस्तुभ्याः समुदं चक्रुः ॥ २ ॥

ते हुऽर्त्तीयमाने ऽजचतुः । यतरा नौ दुवोयः परा-
पुश्यादात्मानं नौ सा जयादिति तथेति सा ह कद्रू-
रुवाच पुरेक्षस्वेति ॥ ३ ॥

* 'ऽआत्मान' - इति या० - सम्मत पाठ इति डा०-वेदरः ।

सा ह सुपुण्युवाच । अस्य* सलिलस्य पारेऽश्वः श्वेतु
स्थाणौ सेवते तु महुं पश्यामीति तु मेव त्वं पश्यसीति
तः हौत्यथ ह कद्रूवाच तस्य ब्वालो न्यपञ्जि तु ममुं
वातो धूनोति तु महुं पश्यामीति ॥ ४ ॥

सा युत् सुपुण्युवाच । अस्य सलिलस्य पार इति
वैदिर्वै सलिलं वेदि मेव सा तुदुवाचाश्वः श्वेतु
स्थाणौ सेवते इत्यग्निर्वा अश्वः श्वेतो यूप स्थाणुरथ
युत् कद्रूवाच तस्य ब्वालो न्यपञ्जि तु ममुं वातो
धूनोति तु महुं पश्यामीति रश्नुा हैव सा† ॥ ५ ॥

सा ह सुपुण्युवाच । एहीदं पुताव वेदितुं यतरा नौ
जुयतीति सा ह कद्रूवाच त्वु मेव पत त्वं वै न आख्या-
स्यसि यतरा‡ नौ जुयतीति ॥ ६ ॥

सा ह सुपुण्युवाच । तद्व तथैवास यथा कद्रूवाच
ता मागता मुभ्युवाद त्वु मजैपौश्रहा इ मिति त्व
मिति होवाचैतुद्याख्यानः सौपुण्युकाद्रव मिति ॥ ७ ॥

सा ह कद्रूवाच । आत्मानं वै त्वाजैपं दिव्यसौ
सोमस्तुं देवेभ्य आहर तेन देवेभ्य आत्मानं निष्क्रीणी-

* 'अस्य'-इति ग, घ ।

† 'सा'-इति ग, घ ।

‡ 'यतरा'-इति ग, घ ।

धेति* तथेति सा छुन्दाऽसि सस्तजे सा गायत्री दिवः
सोम माहरत् ॥ ८ ॥

हिरण्ययोर्ह कुशोरन्तरुवहित आस । ते ह स्म
क्षुरुपवी निमेपुं निमेप मभिसुन्धतो दीक्षातपसौ हैव
ते ऽआसतुस्तु मेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुरिमे
धिष्ण्या इमा होचाः† ॥ ९ ॥

तयोरन्यतरां कुशी माचिच्छेद । तां देवेभ्यः प्रददो
सा दीक्षा तया देवा अदीक्षन्त ॥ १० ॥

अथ द्वितीयां कुशी माचिच्छेद । तां देवेभ्यः
प्रददो तत्तपस्तया देवास्तप उपायन्नुपसदस्तपो क्षुप-
सुदः ॥ ११ ॥

खदिरेण ह सोम माचखाद । तुस्मात् खदिरो युदे-
नेनाखिदत् तुस्मात् खादिरो यूपो भवति खादिरु
स्फ्योऽच्छावाकुस्य हैनं गोपनायां जहारु सोऽच्छावाको
ऽहीयत ॥ १२ ॥

तु मिन्द्राग्नी ऽअनुसुमतनुताम् । प्रजानां प्रजात्यै
तुस्मादैन्द्रामोऽच्छावाकः‡ ॥ १३ ॥

* 'निष्क्रिणीयेति'—इति पाठश्च दृष्टो डा० वेङ्कटेश ।

† 'इमे द्वात्रिंश'—इति सा०—सम्मत इति डा० वेङ्कट ।

‡ 'क'—इति ग, घ ।

तस्माद् दीक्षिता राजानं गोपायन्ति । नेन्नेऽप-
हुरानिति तस्मात्तत्र सुगुप्तं चिकीर्षेद्यस्य ह गोपनाया
मपहुरन्ति ह्रीयते ह ॥ १४ ॥

तस्माद् ब्रह्मचारिण आचार्यं गोपायन्ति । गृहान्
पशून्नेन्नेऽपहुरानिति तस्मात्तत्र सुगुप्तं चिकीर्षेद्यस्य
ह गोपनाया मपहुरन्ति ह्रीयते ह । तेनैतेन सुपर्णी
देवेभ्य आत्मानं निरक्रीणीत तस्मादाहुः पुण्यलोक
ईजान इति ॥ १५ ॥

अष्टणु ह वै पुरुषो जायमान एव । मृत्यो-
रात्मना जायते स यद्युजते युथैव तत् सुपर्णी देवेभ्य
आत्मानं निरुक्रीणीतैव मेवैष एतन्मृत्योरात्मानं
निष्क्रीणीते ॥ १६ ॥

तेन देवा अयजन्त । तु मेते गन्धर्व्याः सोमरक्षा
अन्वाजग्मुस्तेऽन्वागुत्याब्रुवन्नु नो यज्ञ आभजत मा
नो यज्ञादन्तुर्गातास्त्वेव नोऽपि यज्ञे भाग इति ॥ १७ ॥

ते होचुः । किं नस्तुतः स्यादिति युथैवास्यामुत्र
गोप्तारो ऽभूमैव मेवास्यापीह गोप्तारो भविष्याम
इति ॥ १८ ॥

तथेति देवा अद्भुवन् । सोमक्रयणा व इति तानेभ्य
एतत् सोमक्रयणाननुदिशत्यथैनानद्भुवंस्तृतीयसवने वो

घृत्याहुतिः प्राप्स्यति नु सौम्यापहृतो हि युष्मत्सोम-
पीथस्तेन सोमाहुतिं नाहंयेति सैनानेपा तृतीयसवन
ऽएव घृत्याहुतिः प्राप्नोति नु सौम्या युच्छालाकैर्द्धि-
प्यान् व्याधारयति ॥ १९ ॥

अथ युद्मौ होष्यन्ति । तद्वोऽविष्यतीति स युद्मौ
जुह्वति तदेनानवत्यथ युद्धः सोमं विभ्रत उपर्युपरि
चरिष्यन्ति तद्वोऽविष्यतीति स युदेनान्सोमं विभ्रत
उपर्युपरि चुरन्ति तदेनानवति तुस्मादध्वर्युः समुया
धिण्यान्नातीयादध्वर्युर्हि सोमं विभुर्ति तु मेते व्यात्तेन
प्रत्यासते सु एतेषां व्यात्त मापद्येत तु मग्निर्व्याभि-
दुहेद्यो वायुं देवः पशूना मीष्टे सु वा हैन मभिमन्येत
तुस्माद्यद्यध्वर्योः शालाया मर्यः स्वादुत्तरेणैवामीध्रीयः
सुञ्चरेत् ॥ २० ॥

ते वा ऽएते* । सोमस्यैव गुप्त्यै न्युष्यन्त ऽआहवनीयः
पुरुस्तान्माज्जालीयो दक्षिणतु आमीध्रीय उत्तरतोऽथ
ये सुदसि ते पथात्† ॥ २१ ॥

तेषां वा ऽअर्हानुपकिरन्ति । अर्हानुनुदिशन्त्येतु ऽउ
ह्वैतुदधिरेऽर्हान् उपकिरुन्वर्हानुनुदिशन्तु तथा युस्मा-

ल्लोकाद्गताः स्मो दिवस्तुथा तं लोकं प्रति प्रज्ञा-
स्यामस्तुथा नु जिह्वा* एष्याम इति ॥ २२ ॥

स यानुपकिरुन्ति । तेनास्मिंल्लोके प्रत्यक्षं भवन्त्यथ
याननुदिशुन्ति तेनामुस्मिंल्लोके प्रत्यक्षं भवन्ति ॥ २३ ॥

ते वै द्विनामानो भवन्ति । एतु ऽउ हैवैतद्विधिरे न
वा ऽएभिर्नामभिररात्सम येषां नः सोम मपाहार्पुर्हन्त
द्वितीयानि नामानि करुवामह्वा ऽइति ते द्वितीयानि
नामान्यकुर्वन्त तैरराधुवन् यानुपहृतसोमपीथान्त्सतो-
ऽथ यज्ञ ऽआभजंस्तुस्माद् द्विनामानस्तुस्माद्वाह्मणो
ऽन्दधमाने द्वितीयं नाम कुर्वन्ति राधोति हैव यु एवं
व्विद्वान् द्वितीयं नाम कुरुते† ॥ २४ ॥

स युदमौ जुहोति । तद्देवेषु जुहोति तुस्माद्देवाः
सन्त्युथ यत्सुदसि भक्षयन्ति तुन्मनुष्येषु जुहोति तुस्मा-
न्मनुष्याः सन्त्युथ युद्धविद्धानयोर्नाराशः साः सौदन्ति
तत्पितॄषु जुहोति तुस्मात्पितुरः सन्ति ॥ २५ ॥

या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः । पुराभूता वै ता एव
मुवैतद्या इमाः प्रजा अपराभूतास्ता यज्ञ ऽआभजति
मनुष्यानुनु पशुवो देवानुनु वुयाः स्योपधयो व्वुन-

* 'जिह्वा'-इति क, डा०-वेवरेणापेक्ष च दृष्ट ।

† 'ते'-इति ग, घ ।

स्पृतयो यदिदं किञ्चैव मु तत्सुर्वं यज्ञ आभक्तं ते ह
 स्मैतु ऽउभये देवमनुष्याः पितुरः सुम्पिवन्ते सैषा
 सम्पा ते ह स्म दृश्यमाना एव पुरा सुम्पिवन्त ऽउतैतर्ह्य-
 दृश्यमानाः ॥ २६ ॥ १ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

धिष्ण्यपदार्थविधानार्थं^१ माख्यायिका माह— “विजामानो
 हैवास्तेत्यादिना । ये ‘धिष्ण्याः’, ते ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘विजामानः’
 भ्रातरः, बान्धवाः । कुत इत्यत आह— ‘इमे’ ‘समङ्गाः’ समान-
 चिह्नाः, यत एव भ्रतो विजामान इत्यर्थः । समानचिह्नानां
 भ्रातृत्वे ध्याप्तिं दर्शयति— ‘ये वै समङ्गास्ते विजामान इति ।
 ‘एत उ’ एते खलु ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘आत्मानः’^२, अतो विजामान
 इत्येतदुपपन्नम् । तस्मात् सोमयागे धिष्ण्याः^३ कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥ १ ॥

सूत्रवेनोक्तं विग्रहयितु माह— “दिवि वै भोम आमीदयेह
 देवा इत्यादिना । ‘इह’ भूलोके ‘त एते माये’ वस्तुतो अतथा-
 भूते । सुपर्णीकद्रुस्तयोः किं वास्तवं रूप मिति तद्दर्शयति—
 “वागेव सुपर्णीयं कद्रूरिति । ‘समदं चक्रुः’ परस्परं कलह मुद-
 पादयन् ॥ १ ॥

१— ‘धिष्ण्योपधानपदार्थविधानार्थं’—इति ह ।

२— ‘आत्मार’—इति ह ।

३— पुरस्तात् १७६ पृ १ टीप्पनी द्रष्टव्या ।

“ते हर्त्तीयमान इति । ‘चर्तीयमाने परस्पर कलहायमाने ।
‘कृति’ सौचो धातु^१ । ‘ऊचतु’ । कथम् ? ‘नौ’ आवयोर्मध्ये
‘यतरा’ ‘दवीय’ अत्यन्त दूर ‘परापश्चात्’ पश्येत । सा’ दूर-
दर्शिनी सुपर्णी दूरम् ‘ईक्ष्व’-इति’ ‘उवाच ॥ २ ॥

“सा हेति । सा’ दूर पश्यन्ती ‘सुपर्णी’ ‘उवाच’ । कि
मिति, उच्यते— “अस्य सलिलस्य पारे अथ श्वेत स्थाणौ मेवते,
त मह पश्यामि इति” । अस्यार्थं श्रुतिरेवाविष्करिष्यति । ‘त मेव’
मया दृष्ट श्वेताश्च मेव हे कद्रु ।^२ ‘त्वम्’ अपि ‘पश्यसि’—‘इति’,
न तु ततोऽतिरिक्तम् । सा ‘कद्रू’ दूर विलोक्य ‘त हि’—इति’
‘उवाच’ । त मथ खलु त्व पश्यसीत्यर्थं । ततोऽधिक मपि दृष्ट्वा
कद्रू पुनर्ब्रूते । कि मिति, उच्यते— “तस्य वालो न्यपञ्चि, त
ममु वातो धूनोति, त मह पश्यामि इति” । ‘वाल’ पुच्छ
‘न्यपञ्चि स्थाणौ निपक्त मभूत्, ‘त वाल वात’ वायु ‘धूनोति’
कम्पयति । ४ ॥

सुपर्णमिहितस्य अस्य सलिलस्येत्यादेस्तात्पर्यं श्रुतिरेवाह—
‘सा यत् सुपर्णुवाचेति । अस्य सलिलस्येत्यादि । ‘सलिल’
भागरादिमम्बु यथा अनतिलङ्घ्य भवति एव वेदिरपीति
सलिलत्वेन निरूप्यते । अग्रे शुक्रभास्वरत्वात् सर्वांगनत्वाच्च श्वेत
रूपत्वम् । यूपस्य स्थाणुत्वं तु माचादेव । कद्रू यदुक्त तस्य वाल
इत्यादिकम् तदभिप्रायं दर्शयति— अथ यत् कद्रूरित्यादिना ।

१— पा० सू० ३ १ २६ द्रष्टव्यम् ।

२— “कद्रुकमयः श्वेतोऽन्वदधि” —इति पा० सू० ४ १ ७१ ।

“रगना हैव सेति । बालवदतिदैर्घ्याद्युपवेष्टिता रगना बाल
मित्युच्यते ॥ ५ ॥

“सा ह सुपर्णवाचेति । “सा ह कद्रूरित्यादि । सुपर्णा श्वेता-
श्वादेर्दर्शनार्थं माह्वता कद्रूः, सुपर्णी-खट्वष्टस्य बालस्य सुसिद्धत्वात्
‘त्व मेव’ दृष्टावयोः कस्या जय इति ब्रूहीत्यर्थः ॥ ६ ॥

“सा ह सुपर्णी पपातेति । एव मुक्त्वा सुपर्णी गत्वा कद्रूकं
वास्तव मवगत्य पुनः ‘आगतां’ ‘तां’ सुपर्णी कद्रूः ‘उवाच’—
“त्व मजैषीररहाह मिति” । प्रश्ने क्षुतिः । तथा शृष्टा सुपर्णी
‘त्व मजैषीः’—‘इति’ उवाच । विहितस्याख्यानस्य प्रसिद्धत्वाविष्कर-
णाय नाम करोति— “एतद्ध्याख्यान मिति । ‘एतत्’ “दिवि वै
सोम आसीदित्यादि, “होवाचेत्येतदन्त मित्यर्थः ॥ ७ ॥

“सा ह कद्रूखाचेति । पराजितया सुपर्णा गायत्र्यादि-
च्छन्दांसि सृष्ट्वा गायत्र्या दिवि स्थितं सोम माह्वत्य देवेभ्यः
सकाशात् आत्मनिष्क्रयणं कृत मित्यर्थः “सा ह कद्रूखाच
आत्मानं वै त्वजैष मित्यादिभोक्तः ॥ ८ ॥

“सा गायत्री दिवः सोम माहरत्”—इति यत् सङ्गहेणोक्तम्,
तद् विस्पष्टयति— “हिरण्यम्योर्ध्वं कुग्रोरित्यादिना । ‘हिरण्यम्योः

१— पा० सू० ८. २. १०० ।

२— द्वितीयकाण्डोक्तं सप्तमकाण्डान्त मिति यावत् । खे० ब्रा० २. २. १, २,
६. २. ६ खण्डेष्वपि द्रष्टव्यम् । “इयं वै कद्रूरसौ सुपर्णी क्न्दासि
सौपर्ण्या” —इत्यादि च तै० सं० ६. १. ६ १ । महाभारतेऽप्यादि-
पर्वण्येषा कथा संहिता, तथा भागवतेऽपि ६. ६. २१ ।

कुशोः आयुधयोः 'अन्तः' 'अवहितः' आच्छन्नः सोमो ऽभूत् ।
 "जानपद इत्यादिना अयोविकारार्थान् कुशशब्दात् ङीप् । 'ते'
 कुशौ 'चुरपवी' चुरधारे इव^१ तीक्ष्णाग्रे 'निमेषं-निमेष' सर्वदे-
 त्यर्थः । 'अभिसन्धत्तः' यथान्यो नापहरेदेवं रक्षत इत्यर्थः । कुशो-
 र्वास्तवस्वरूपमाह— "दीक्षातपमाविति । "त मेते गन्धर्वा इति ।
 'सोमरक्षाः' सोमरक्षकाः 'एते गन्धर्वाः' 'तं' सोमं 'जुगापुः' । ते
 के ? ये 'इमे' सदमि वर्त्तमानाः 'धिण्याः', ('इमाः होचाः')
 इमे होत्रकाः, होत्रवर्जमैत्रावरुणादयः^१ ॥ ८ ॥

"तयोरन्यतरां कुशौ माचिच्छेदेति । गायत्री 'तां' हित्वा च
 'देवेभ्यः' 'प्रददौ' । 'तया देवा अदीचन्त' ॥ १० ॥

"अथ द्वितीया मिति । गायत्र्या हित्वा द्वितीया कुशौ
 देवेभ्यो दत्ता, सा तपोनामोपमद इत्याह— "तपो द्युपमद
 इति ॥ ११ ॥

१— पा० सू० ४. १. ४२ ।

२— नाम्येवम् पदं छ-पुस्तके ।

३— "होत्राशब्दः स्त्रीलिङ्गोऽपि पुंस्यन् होत्रवानभिधत्ते"— इति ऐ०
 ब्रा० ६ प० ३७० ६ क० सा० भा० । "होत्रकाणां— मैत्रावरुण-
 आक्षय्यार्षेभ्यश्चावावा नाम्"— इति ऐ० ब्रा० ६. ०. ५ सा० भा० ।
 "मुख्यवर्जिता द्वादशभिर्गो होत्रका"— इति व्याश्र० श्री० सू०
 १. २. २६ ख० । इति परिभाषया प्रतिवेदं त्रयो होत्रका भवन्ति ;
 पशुयुं वेदेषु चतुर्णां होत्रध्वर्युङ्गाद्वत्पशुनां मुख्यत्वात् । व्याश्र० श्री०
 ४. १. ३ सूत्रादि द्रष्टव्यानि ।

“खदिरेण हेति । सोमाहरणसमये खदिरस्थातिमारत्वात् तं
साधनं कृत्वा सोमं भक्षितवती, अतः खादनसाधनत्वात् खदिर
इति नाम सम्पन्नम् । अतः खदिरस्य सोमाहरणोपयोगात् सोमयागे
यूपः स्फ्यश्च खादिरौ कर्त्तव्यौ । ‘अच्छावाकस्य’ ‘गोपनायाम्’ । होत्र-
काणां मेव सोमरक्षकगन्धर्वरूपत्वात् अच्छावाकाख्यो होत्रका यदा
सोमरक्षकेषु मध्ये रक्षितवान्, तदा गायत्री ‘जहार’ ; अतः
‘अच्छावाकः’ ‘अहीयत’ हीनो निरुद्योऽभूत् । अतएवेतरहोत्रकावत्
प्रथमत एव सदःप्रवेशं नपि [न] समालमत ॥ १२ ॥

“तं मिन्द्राग्नी इति । ‘तं’ हीनं अच्छावाकम्, ‘इन्द्राग्नी’
ऐन्द्राग्रस्तपाठेन सन्तुष्टौ, ‘अनुसमतनुताम्’ सन्तानं मनुप्रवेशं
मकुर्वताम् । अतः ‘अच्छावाकः’ ‘ऐन्द्राग्रः’ इन्द्राग्निदेवताकः ।
तथा चोत्तरं अच्छावाकसोमकाले आस्रास्यते^१— “अहीयत वा
अच्छावाकस्तं मिन्द्राग्नी”-इत्यादिना ॥ १३ ॥

“तस्माद् दीक्षिता राजानं मित्यादि, औपोद्घातिकं वाक्वम् ।
स्यष्टम् । ‘अपहरान्’ अपहरेयुः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥

सोमाहरणप्रसङ्गात् सुपर्षी-दृष्टान्तमुखेन मृत्युभयपरिहाराय
सोमयागस्यावश्यकर्त्तव्यता माह— “अणं ह वै पुरुषो जायमान एव
मृत्योरात्मना जायत इत्यादिना । ‘जायमान एव मृत्योः’ अण-
भावे जननं सेवोपाधिरित्यर्थः । इदं मृणं प्रातिभाव्यवदन्यत

१— ‘अच्छावाकसमसोमकाले’-इति छ ।

२— उपरिष्ठाद् (४ ३. १. १, २.) दृश्यम् ।

आयात न भवति, किन्तु स्वत एवायात मित्येव मर्थं माह—
‘आत्मना’—इति ॥ १६ ॥

“तेन देवा अयजन्तेत्यादि । ‘तेन’ गायत्र्याहतेन । “अनु नो
यज्ञ आ भजतेति । ‘न’ अस्मानपि अस्मिन् ‘यज्ञे’ ‘अन्वाभजत’
अन्वाभाजयत, हविर्भागयुक्तान् युष्मानस्मानपि भागिनः कुरुत ।
उक्तवैपरीत्यप्रतिषेध — “मा नो यज्ञादिति । ‘अन्तर्गाता’ अन्त-
रितान् मा काष्टं । “इणो गा क्षुडि”—इति^१ गादेशे, “गातिस्था”
—इति^२ मिचो क्षुक् ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥

“तथेतीति । “सोमकयणा व इतीति । सोम क्रीयते
यैगन्धर्वादिभिः, ते ‘सोमकयणा’, ‘व’ युष्माक ‘तान्’ भागान्
एतस्मिन् सोमकयणकाले ‘एभ्य’ गन्धर्वेभ्यः, धिष्यन्स्पृष्टेणावस्थितेभ्य
‘अनुदिशति’ अनुदिशेत्, एते युष्मभ्य भागा इति ब्रूयात् । ‘एत्या’
एतमाध्या, ‘सा’ ‘द्वतीयमवने’ युष्मान् ‘प्राप्यति’, ‘न सोम्या’, ‘अपहतो
हि युष्मसोमपीथ’ इति । पातव्य सोम ‘सोमपीथ’ सोमस्यापहत-
त्वादित्यर्थः । “यच्छालाकैर्धिष्यन् व्याचारयतीति । ‘यद्’ यथा
आहुत्या ‘शालाकै’ दणममुहै विद्वतान् ‘धिष्यन्’ हतेन
‘व्याचारयति’ मैषा हतेति ॥ १८ ॥

“अथ यद्गो होष्यन्तीति । ‘अथ’ प्रदीपनानन्तरम्, ‘अग्नी’
प्रदीप्ते, अग्निस्वित्यर्थः । ‘होष्यन्ति’, ‘तद्’ आद्य ‘व’ युष्मान् ‘अवि-

यति' तर्पयिष्यति 'इति' देववाक्यम् । तत्तात्पर्यं श्रुतिः स्वयं मेव दर्शयति— "स यद्ग्नौ जुह्वतीति । तर्हि सोमाहुतिः कथं लभ्यत इति तत्राह— "अथ यद् वः सोमं विभ्रत उपर्युपरि चरिष्यन्ति, तद् वोऽविष्यतीति । स्पष्टं मन्यत् । सोमधारकस्याध्वर्योर्धिष्याति-क्रमं प्रसक्तं निषेधति— "तस्मादध्वर्युः समया धिष्यन्नात्मीया-दिति । "त मेते व्यात्तेन प्रत्यासत इत्यादि । 'तम्' अध्वर्युम् 'एते' सोमरक्षकाः धिष्यन्नाग्नयः 'व्यात्तेन' विवृतेनास्त्रेनोपलक्षिताः सन्तः, प्रतीक्ष्य निवसन्ति । 'सः' अपि धिष्यन्नातिक्रामन् 'एतेषां' 'व्यात्तं' विवृतं मुखं प्रविशेत् । प्रवेशे का हानिरित्यत आह— "त मग्निर्वाभिदहेद् यो वायं देवः पशूना मिति । "स वा हैन मभि मन्तेतेति । अभिमानो हिंसेच्छा । तर्हि सञ्चारेऽपेक्षिते क उपाय इति तं दर्शयति— "तस्माद् यद्यध्वर्योः शालाया मिति । 'यदि' 'अर्थः स्यात् शालायां' प्राग्वंशे प्रयोजनं भवेत् ॥ २० ॥

धिष्यन्नां सोमरक्षकान् मभिधातुं सर्वेषां तद्रक्षकान् माह—
"ते वा एते सोमस्यैवेति ॥ २१ ॥

सर्वेषां सोमरक्षकान् समाने सदोगतानां धिष्यन्नाना मिव कथ मितरेषा अनुदेशनं नास्तीत्याह— "तेषां वा अर्द्धानुपकिरन्त्यर्द्धाननुदिशन्तीत्यादिना । अनुदेशो नाम विद्यमानपदार्थ एवं भवतीति निर्देशः । अत एवाहवनीयादौ तत्तद्गन्धर्वात्मना "सम्माडसि ह्यगानुः"—इत्याद्यनुदेशः कियते । अर्द्धा धिष्यन्ताः कर्त्तव्याः, केचन

अनुदेश्या इति विधिरुन्नीयते^१ । द्वैरूप्ये कारण माह— “तथा यस्मादिति । ‘तथा’ सति, धिष्यन्निवापाभावे सति यल्लोक पूर्व मवस्थित द्युलोक ‘प्रति प्रज्ञास्याम’ जानीम इति, “तथा न जिह्वा एष्याम इतीति । द्युलोक सर्वथा परित्यज्य भूमौ क्षतनिवासानां पुनर्द्युगमने सति जिह्वाता स्यात् । सर्वेषां केवल मनुदेशने भूलोके प्रत्यक्षता न स्यात् । अत उभयार्थं मुभयथाकारणम् ॥ २२, २३ ॥

यथा स्थानद्वैविध्यम्, एव नामद्वैविध्यं मपि, तत्तु सङ्केतपूर्वक मित्याह— “ते वै दिनामानो भवन्त्येत उ द्वैवैतद्विधिर इति । नामान्तरधारणविषये सति चक्रुरित्यर्थः । पूर्वेषां नाद्या मपरितोषे कारण माह— “न वा एभिर्नामभिररात्स्येति । ‘न अरात्स्य’ समृद्धा न भवामि । ‘येषां मित्यादि स्पष्टम् । “विभुरसि प्रवाहण”^२— इत्याद्यान्युपस्थानमन्त्रेषु प्रतिपादितानि दिनामानि । द्वितीयनाद्या प्राप्तां समृद्धिं दर्शयति— “यानपक्षतमोमपीयान्स्ततोऽप्य यज्ञ आश-जन्ति । यज्ञभागन्तु “द्वितीयमवने वो दृष्ट्याहुति प्राप्यती-त्युक्त मित्यर्थः” ॥ २४ ॥

अथ प्रसङ्गात् सोमयाग देवमनुष्यपितृदारेण सर्वजगत्स्थिति-हेतुरिति प्रशंसति— ‘स यदग्नौ जुहोतीति । अग्नौ तत्तद्देवोद्देशेन होम एव सर्वदेवेषु होमो भवति । ‘तस्मात्’ यज्ञभागलाभात्

१— “अर्हन्त्य मन्त्रं वाञ्छन्नेषिन् समामनन्ति, अर्हं मन्त्रं योऽनमे प्रशंसोपसन्तौ—इति व्याप० अर्थ० सू० ११ १५ ० ।

२— वा० स० ५ २१ १ । ३— इत्युक्तात् (१६४ पृ० ४० य०) दृष्टव्यम् ।

‘देवाः’ ‘सन्ति’ आत्मानं लभन्ते; इदानीं मपि ‘अपराभूताः’
अविनष्टा वर्तन्त इत्यर्थः। एवं मनुष्यपितृवाक्ये अपि धोव्ये।
“अथ यद्विद्वान्योनारिशंसाः सौदन्ति, तत् पितृषु जुहो-
तीति। हविर्द्वान्यकटस्य दक्षिणभागे चमसेषु^१ ये सोमा ऊता-
वशिष्टा भक्षिताः पुनराय्यायिताश्च वर्तन्ते, ते नाराशंसाः, तेन
पितृदेवतयाः। तत्र स्थापनेषु पितृषु जुहोति ॥ २५ ॥

“या वै प्रजा इति। ‘या वै प्रजाः’ देवपितृमनुष्यव्यतिरिक्ताः,
असुररक्षःप्रमृत्तिकाः, ‘ताः’ ‘पराभूताः’ विनष्टा अभवन्। यायेवं
पूर्वं मासीत् परमा च। ‘एतद्’ इदानीं मपि, ‘अपराभूताः’
‘याः’ सन्ति, ‘ताः’ देवाद्याः ‘यज्ञे’ ‘आभजति’। अस्तु तेषां यज्ञ-
भागः, तदितरेषां पशुपक्षिप्रमृत्तीनां कथं यज्ञेऽनुप्रवेश इति,
तत्प्रकारं माह— “मनुष्यानुपशव इति। वयसा मन्तरिक्षपञ्चार-
शाम्येन देवानुप्रवेशाभिधानम्; ओषध्यादीनां रक्षकाभावेन देवा-
धीना स्थितिः। “उभये देवमनुष्याः पितरः इति। देवमनुष्य
एको राशिः, पितरस्यैकः, द्वैराग्र्यं मापन्ना उभयेऽपि ‘सम्पिबन्ते’
साहित्येनैकीभावेन पानं कुर्वन्ति। ‘सैषा’ ‘सम्पा’ सह पीतिः।
“आतश्चोपमर्गे”—इति^२ भावे अङ्। प्रथमं देवैरग्निमुखेन पानम्,

१— “एष यश्चमसो देवमागस्तस्मिन् देवा ध्यमता मादयन्ते”—इति ऋ०
सं० १०. १६. ८। “यौदुम्बरेण चमसेन घृतं खक्षिता”—इति चैह्यै-
वोपश्रितात् (७. २. ११. २) आम्नास्यते।

२— पा० सू० २. २ १०६।

पथान्मनुयै सदसि शेषपानम्, पथान्नारागसेन पितृणाम्
इत्येवरूपानुसन्धेयेत्यर्थः । तेषां भागमन मेव न दृश्यते, कुत
सहपान मिति, तच्चाह— ‘ते ह स्म दृश्यमाना एवेति’ ॥ १६ ॥
१ [६ २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

[अथ तृतीय ब्राह्मणम्]

सुर्वं वा ऽप्योऽभि दीक्षते । यो दीक्षते यज्ञः ह्यभि
दीक्षते यज्ञः ह्येवेदः सुर्वं मनु तुं यज्ञः सम्भृत्य यु
मिमु मभि दीक्षते सुर्वं मिदं व्विस्तृजते ॥ १ ॥

युदैसर्जिनुनि जुहोति । स युदिदः सुर्वः व्विस्तृजते

१— ‘धिष्ण्यान् निवपति’—इत्यादीनि का० श्रौ० सूत्राणीह समीक्षितानि
तथानि (८ ६ १५-२२) । “चात्वालाञ्जिष्ण्यानुपवपति—इत्या
दीनि ष्याप० श्रौ० ११ १४ १-६ सूत्राणि चैवमर्थज्ञानि ।

तद् वैसर्जिनानि* नाम तुस्माद्योऽपि व्रतः स्यात्सो-
रमेत युद्युऽअन्यत्र चुरेन्द्राद्रियेत यद्वै जुहोति
वेदः सुर्वं विवृजते ॥ २ ॥

युद्धेव वैसर्जिनानि जुहोति । यज्ञो वै विष्णुः सु-
भ्य इमां विवृणोति विवृणोति यैषा मियं विवृणोति-
मेव प्रथमेन पदेन पस्पारायेदु मन्तुरिष्टं द्वितीयेन
व मुत्तमेनैताम्बुवैषु एतस्मै विष्णुर्यज्ञो विवृणोति
क्रमते युज्जुहोति तुस्माद्वैसर्जिनानि जुहोति† ॥ ३ ॥

सोऽपराह्णे वेदिः स्तुतीर्वा । अर्द्धव्रतं प्रद्वाय सम्प्र-
तः इध्मं मभ्यादधत्युपयमनीरुपकल्पयन्त्याज्यं मुधि-
यति सुचः सुमार्घ्यपुस्ये राजानं युजमानः कुरुतेऽयं
मक्रयण्यै पदुं जघुनेन गार्हपत्यं पुरिकिरति पदा वै
तितिष्ठति प्रतिष्ठित्या एव‡ ॥ ४ ॥

तद्वैके । चतुर्धा कुर्वन्ति युवाहवनीयं मुहुरन्ति
स्वपयमनीषु चतुर्भागं मुखं चतुर्भागेणोपाज्जन्त्ये-
स्वपयमनीषु चतुर्भागं जघुनेन गार्हपत्यं चतुर्भागं
रिकिरति ॥ ५ ॥

* 'वैसर्जिनानि'-इति स्यात् सायणसम्मतः । एव मिहोतरभाषि ।

भाष्यं (३८३ पृ० ६ पं०) दृश्यम् ।

† 'ति'-इति ग, घ ।

‡ 'व'-इति ग, घ ।

तदु तथा नु कुर्यात् । सार्द्धं मेव पुरिकिरेज्जघ-
नेन गार्हपत्यं मथोत्पूयाज्यं चतुर्गृहीते जुह्वां चोपभृति
च गृह्णाति पञ्चगृहीतुं पृषदाज्यं ज्योतिरसि विश्व-
रूपं विश्वेषां देवानां समिदिति विश्वदेवः हि पृष-
दाज्यं धारयन्ति सुचो यदा प्रदीप्त इधो भवति ॥ ६ ॥

अथ जुहोति । त्वः सोम तनूकृद्भ्यो द्वेपोभ्योऽन्य-
द्वतेभ्य उरु युन्तासि व्वरूथः स्वाहेति तुदेतेनैवास्यां
पृथिव्यां प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनेमुं लोकः सृणुते ॥७॥

अथाप्तवे द्वितीया माहुतिं जुहोति । जुपाणोऽअप्सु-
राज्यस्य वेतु स्वाहेत्येष उ ह्वैवैतदुवाच रुक्षोभ्यो व्वै
विभेमि युथा मान्तरा नाद्रा रुक्षाःसि नु हिनुसन्नेवं
मा कुनीयाःस मेव व्वधात् । कृत्वातिनयत स्तोको मेव
स्तोको ह्यप्सरिति तु मेतत् कुनीयाःस मेव व्वधात्
कृत्वात्यनयन्स्तोको मेव स्तोको ह्यप्सू रुक्षोभ्यो भीषा
तुस्मादप्सवे द्वितीया माहुतिं जुहोति ॥ ८ ॥

उद्यच्छन्तीधम् । उपयच्छन्त्युपयुमनीरुधाहामुये

• 'ते'—इति ग, घ ।

† 'वधात्'—इति पवर्गीयादिपाठ इह, उत्तरत्र च सर्वत्र ग घ पुस्तकयो ।

‡ 'धम्'—इति ग, घ ।

प्रहियुमाणायानुब्रूहि सोमाय प्रणीयमानायेति वामुये
प्रहियुमाणायानुब्रूहीति त्वेव ब्रूयात् ॥ ९ ॥

आददते ग्रावणः । द्रोणकलशं व्यायव्यानीधुं कार्पर्य-
मुयान् परिधीनाश्ववालं प्रस्तरु मैशुब्धौ विधृती*
तुदहिंरुपसुन्नङ्गं भवति वपाश्रुपण्यौ रशने ऽअरुणी
ऽअधिसुन्धनः शुक्लो वृषणौ तुत्समादाय प्राञ्च
आयन्ति सु एयु ऊर्ध्वो यन्तु एति ॥ १० ॥

तदायत्सु व्याचयति । अग्ने नय सुपथा राये ऽअस्मा-
न्विश्वानि देव व्युनानि विद्वान्† । युयोध्यस्मज्जुहुराण
सेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेमेत्यग्निं मेवैतत्पुरु-
स्तात्करोत्यग्निः पुरुस्तान्नाम्ना रुक्षाः स्वपद्मनेत्यग्नाभये-
नानाम्रेण हरन्ति त ऽआयन्त्यागच्छन्त्याग्नीध्रं त माम्नीध्रे
निदधाति ॥ ११ ॥

स निहिते जुहोति । अयं नो ऽअग्निर्वृरिवस्त्रणोत्वयं
मूधः पुरु एतु प्रभिन्दुन् । अयं व्याजान् जयतु‡ व्याज-
सातावयः शुचून् जयतुॴ जुह्याणः स्वाहेति तुदेते-

* 'विधृती'-इति ग, घ ।

† 'विद्वान्'-इति ग, घ ।

‡ 'व्याजो जयतु'-इति क, ख ।

ॴ 'अयं जयतु'-इति घ, ख ।

नैवैतस्मिन्नन्तरिक्षे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतैनैतंल्लोकः*
 स्पृणुते ॥ १२ ॥

तदेव निदधति ग्राव्यः । द्रोणकलशं व्यायुव्यान्
 यथेतर मादायायन्ति तदुत्तरेणाहवनीय मुपसाद-
 यन्ति ॥ १३ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । सु इधु मेवाग्ने प्रोक्षत्युध
 व्वेदि मुथास्मै बर्हिः प्रयच्छन्ति तत्पुरस्ताद्ग्रन्थ्यासाद-
 यति तत्प्रोक्ष्योपनिनीय व्विसृष्टस्य ग्रन्थि माश्ववालः
 प्रस्तरु उपसुन्नदो भवति तं गृह्णाति गृहीत्वा प्रस्तरु
 मेकवृद्धिं स्तृणाति स्तीर्त्वा बर्हिः कार्पर्यमुयान् परि-
 धीन् पुरिदधाति परिधाय परिधीन्त्समिधावभ्या-
 दधात्यभ्याधाय समिधौ ॥ १४ ॥

अथ जुहोति । उरु व्विष्णो व्विक्रमस्वोरु द्युयाय
 नस्कृधि । घृतं घृतयोने पिव प्र प्र यन्नपतिं तिर स्वाहेति
 तदेतेनैवैतस्यां दिवि प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतैनैतं
 लोकः स्पृणुते युदेतया जुहोति ॥ १५ ॥

युद्धेव वैष्णव्यर्चा जुहोति । कुनीयाःसं वा ऽएन मेतु-
 दधात् दत्त्वात्यनैषु स्तोक मेव स्तोको ह्यस्तु मेतदुभयं

प्राप्य यु एवैष तं करोति यन्नु मेव यज्ञो हि विष्णु-
स्तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १६ ॥

अथासाद्य सुचः । अपु उपस्पृश्य राजानं प्रपा-
दयति तद्यदासाद्य सुचो ऽपु उपस्पृश्य राजानं प्रपादु-
यति वृज्रो वा ऽआज्यः रेतः सोमो नेदुज्जेणाज्येन रेतः
सोमः हिनुसानूति तस्मादासाद्य सुचो ऽपु उपस्पृश्य
राजानं प्रपादयति ॥ १७ ॥

स दक्षिणस्य हविर्हानस्य नीडे क्षणाजिन मास्तृ-
णाति । तुदेन मासादयति देव सवितरेषु ते सोमस्तुः
रक्षस्व मा त्वा दभन्ति तुदेनं देवायैव सवित्रे परि-
ददाति गुह्यै ॥ १८ ॥

अथानुसृज्योपतिष्ठते । एतत् त्वं देव सोम देवो
देवांर॥ऽउपागा* इदु महं मनुष्यान्तसह रायस्योपेणे-
त्यग्नीषोमौ वा ऽएतु मन्तर्जम्भा ऽआदधाते यो दौक्षत
ऽआमावैष्णवः छदो दीक्षणीयः हविर्भवति यो वै
विष्णुः सोमः सु हविर्वा ऽएषु देवानां भवति यो दौक्षते
तुदेन मन्तर्जम्भा ऽआदधाते तत्प्रत्युक्षः सोमान्निर्मुच्यते
यदाहैतत् त्वं देव सोम देवो देवांर॥ऽउपागा इदु महं

* 'देवांरऽउपागा'-इति क, ए । एव मुत्तत्र च ।

† 'मन्तर्जम्भ'-इति च पाठभेदेन सोक्षतम् आ० वे० । एव मुत्तत्र च ।

मनुष्यान्सह रायस्पोषेणेति भूमा वै रायस्पोषः सह
भूमेत्येवैतुदाह ॥ १९ ॥

अथोपनिष्क्रामति । स्वाहा निर्व्वरुणस्य पाशान्मुच्य
ऽइति व्वरुणपाशे वा ऽण्यो ऽन्तुभवति योऽन्यस्यासंस्तु-
त्प्रत्यक्षं व्वरुणपाशान्निर्मुच्यते यदुदाह स्वाहा निर्व्वरुणस्य
पाशान्मुच्य ऽइति* ॥ २० ॥

अथेत्याहवनीये समिध मभ्यादधाति । अग्ने व्रत-
पास्त्वे व्रतपा इत्यग्निर्हि देवानां व्रतपतिस्तुस्मादाहुर्मे
व्रतपास्त्वे व्रतपा इति या तुव तनूर्मय्यभूदेपा सा त्वयि
यो मुम तनूर्स्त्वय्यभूदियः सा मुयि । यथायथं नौ व्रत-
पते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिरुमःस्तानु तुपस्तुप-
स्पतिरिति तुप्रत्यक्ष मग्नेर्निर्मुच्यते स स्वेन सुतात्मना
यजते तुस्मादस्यावाश्रन्ति मानुषो हि भुवति तुस्मा-
दस्याच नाम गृह्णन्ति मानुषो हि भुवत्यथ युत्पुरा-
नाश्रन्ति युथा हविषो ऽहुतस्य नाश्रीयादेवं तत्तुस्मा-
दीक्षितस्य नाश्रीयादथावाङ्मुलीर्व्विस्तृजते ॥ २१ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

वैसर्जनयानि विधातु माह—“सर्वं वा एषोऽभि दीक्षत इति । यो दीक्षते एष इति सम्बन्धः । कथं सर्वं मभौति, तच्चाह— “यज्ञं ह्यभिदीक्षत इति । यज्ञस्य कथं सर्वत्व मिति, तच्चाह— “यज्ञं ह्येवेद सर्वं मन्विति । ‘इदं सर्वं’ ‘यज्ञम्’ ‘अनु’सृत्य उत्पन्नम्, कर्मफलं वा सर्वस्य जगतः । ‘य मिमं’ सर्वं भूतं ‘यज्ञम्’ ‘अभि’-लक्ष्य ‘दीक्षते’, ‘तं’ यज्ञं ‘सम्भृत्य’ वैसर्जनहोमान्तं प्राचीनं मङ्ग-जातं हत्वेत्यर्थः । कृष्णाजिनमेखलादिकं तर्हिदं ‘सर्वं’ ‘विस्ृजते’ । पूर्वं व्रतपरित्यागासम्भवात् होमानन्तरं व्रतपरित्यागः ॥ १ ॥

“यद् वैसर्जिनानि जुहोतीति । विमर्जनसाधनत्वाद् वैसर्जना-नौति^१ नाम सम्यक्त्वम् । ‘तस्माद्’ विमर्जनसम्बन्धित्वाद् ‘योऽपिप्रतः’ स्यात् व्रतं भोजनं, यजमानेन सह प्राप्तभोजनः स्याद्, वन्धुवर्गः स्यादित्यर्थः । “स मपिप्रतान् ऋयध्व मिति सम्येय्यति”—इत्यापस्तम्बे-नोक्तम्^२ । ‘सः’ यजमानः ‘अन्वारभेत’ । यद्यपि कश्चिद् ‘अन्यत्र’ देशान्तरे वर्त्तते, ‘तन्नाद्रियेत’; सर्वथाह्नातथ्य इति बुद्धिं न कुर्यात् । तथाच कात्यायनः— “अपिप्रतास्यान्वारभन्ते यजमान वाससाच्छा-दयत्येनाश्चरन्तु नाद्रियेत”—इति^३ । ‘यद् वै’ यदेव जुहोति वैसर्ज-नानि, ‘तदेवेदं’ ‘सर्वं’ व्रतं ‘विस्ृजते’ विमर्जयेत् ॥ २ ॥

१— तदेव ‘वैसर्जिनानि’—इतीकारमध्य पदं न स्यात् सायणस्य ।

२— ष्याप० श्रौ० सू० ११. १६ १२ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ६. ३६, ३७, ३८ । येषां यजमानव्रतेऽपि व्रतत्व मस्ति, दायाद्येनाविभक्ता इति पिष्टभूति । अपिप्रता गोचरा इति

वा भवसि । ज्योतिर्विशेष्यते— “विश्वरूप मिति । वैचित्र्याद् विश्व-
रूपत्वम् । आख्यस्य साधारण्येन इतरद्रव्यवत् प्रतिनियतदैवतत्वा-
भावात् पृषदाज्य मपि विशेषा देवाना समिदितुच्यते । अनेक-
द्रव्यात्मकत्वाद्वा वैश्वदेवत्वम्^१ ॥ ६ ॥

इदानीं समन्त्रक माहवनीये वैसर्जनहोम विधत्ते— “अथ
जुहोति त्व सोम तनूकृज्य इति^२ । जुह्वा व्यापृतत्वात् प्रचरण्या
होम^३ ।

मन्त्रस्थाय मयं— हे ‘सोम ।’ ‘त्व’ ‘तनूकृज्य’ तनू शरीर
कृन्तति तुन्दतीति तनूकृन्ति रक्षामि, द्विपन्तीति द्वेषामि, अन्ये
अस्मादिरोधिभिरभिचरद्भि कृतानि प्रेरितानि, तादृशेभ्यो निय-
न्तामि । यथा तादृशानि अस्मान् न बाधन्ते, तथा पालयामि ।
तस्मात् त्व मेवास्माकम् ‘उरू’ प्रभृत ‘वक्ष्य’ बलम् ‘असि’ । तस्मै
तुभ्य मिदं सुकृतं मस्तु ॥

तदेतेनेत्यादि । वैसर्जनाना लोकचयजयरूपत्वस्योक्तत्वात् गार्ह-
पत्यहोमं पृथिव्या प्रतिष्ठारूप । अस्या जायापत्ययोश्च प्रतिष्ठोपपद्यत
इति तदर्थं माह— “एतेनेम लोकं सुकृतं इति” ॥ ७ ॥

आहुत्यन्तरं समन्त्रक विधत्ते— “अथाग्नवे द्वितीया माहुति

१— “ध्रुवाया पुरस्तात् पृषदाज्यं दधिमित्रं पक्ष्महोत ज्योतिरसौति
समिदन्तेन”—इति का० श्रौ० सू० ५ ४ २६ ।

२— वा० सू० ५ १५ २ ।

३— का० श्रौ० सू० ८ ० १ ।

४— “वैसर्जनानि जुहोति रक्षसा मयश्चैव”—इत्यादि तै० सं० ६ ३ २ ६ ।

मिति' । 'अप्तुः' सूक्ष्मरूपः सोमः । सः 'अप्तुः', आज्यस्य 'जुषणः' प्रीयमाणः 'वेतु' भक्षयतु आज्यम्, 'स्वाहा' सुजत मस्तु ॥

मन्त्रतात्पर्यं माह^१— “एष उ हैवेति । ‘एषः’ मन्त्रः एव, ‘एतद्’ वक्ष्यमाणम् ‘उवाच’ । एतच्छब्दार्थं माह— “रचोभ्यो वा इत्यादिना । “यथा मान्तरेति । प्रणयनकाले मध्यमार्गे गालामुखीयहविर्द्धानयोरन्तराले इत्यर्थः । “कनीयांस मेव वधात् कृतेति । रचःकृताद् ‘वधात्’ हेतोः ‘कनीयांसं कृत्वा’ । कनीयः-शब्दार्थं माह— “स्तोक मेवेति । “स्तोको ह्यप्तुरित्यादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

“उचच्छन्तीभ्य मिति^२ । “उपयच्छन्त्युपयमनीरिति । इधा-धानोपयमन्युपकन्यादीनां तु ‘कृते’ प्रदीप्तेभ्यगतम् अग्निम् ‘उच-च्छन्ति’ ऊर्द्धं धारयेत् । तदाधारेषु नीयमानाः सिकता अपि ‘उपयच्छन्ति’ अधो धारयेत् ।

अग्नीषोमप्रणयनप्रैषविषये विकल्पपक्षं निराकृत्य ‘अग्नये प्रह्रिय-माणाय’-इति पक्षं सिद्धान्तयति— “अथाहाग्नय इत्यादिना” ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ७. २ ।

२— तत्पाठस्तु— वा० सं० ५. १५. १ ।

३— १०० पृष्ठायां ४ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

४— ५ अ० २ ब्रा० १ क० (२८५, २८६ प०) द्रष्टव्यम् ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ७. १, ४ ।

“आददते पाव्ण इत्यादि^१। ‘पाव्ण’ सोमाभिषवार्थान्
 पाषाणान्^२। ‘द्रोणकलश’ सोमाधार, ग्रभृत पात्रविशेष^३।
 ‘वायव्यान्’ ग्रहान्,^४ वायुदेवत्यानि सोमपात्राणि^५। “पाव्णो
 वायव्यानि”—इत्यादि श्रुतेरेव^६ पात्राणां वायव्यत्वम्। ‘इधम्’।
 कार्ग्यपरिध्याद्या^७ पश्या^८। “तद्वर्धिरुपसन्नद्ध भवतीति”^९।
 आतिथ्याया मास्तीर्णं मित्यर्थः, “यदातिथ्याया वर्धिसदुपसदस,
 तदाग्नीषोमीयस्य”—इति श्रुते^{१०}। ‘वपाश्रयण्यौ’ पशुवपाश्रयणसाधने

१—‘आहवनीय गच्छत्यादाय यावद्रोणकलशसोमपात्राणीध्वचतुष्टयस्य
 सन्नद्ध वपाश्रयण्यौ रश्मिने शकलवयस्य मरणी च’—इति का० श्रौ०
 सू० ८ ७ ५।

२—पञ्च यावाणोऽभिषवार्था पाषाणाः।

३—द्रुममयो वैकङ्कत, यस्योपरिधारायद्या गृह्यन्ते।

४—‘वायव्यानि ग्रहा’—इति छ।

५—नव ग्रहपात्राणि, दश चमसा, परिल्लवा, ऋतुपात्रे, उर्यापात्रे,
 स्याल्यस्तस्य, पूतभृदाधवनीयो उदक्षन, सोमासन्दी इत्येवमादीनि।

६—तै० स० ६ ३ २ १०।

७—‘इध्म विशतिकारुकम्’—इति का० श्रौ० ८ ७ ५ सू० ४०।

८—‘परिध्याद्या’—इत्येव छ।

९—“कार्ग्यमया परिधयः”—इति का० श्रौ० सू० ८ १ १२। “कार्ग्यं
 श्रौषणी, तन्मया ’ इति तत्र या० दे०।

१०—का० श्रौ० सू० ८ १ १५ वृत्तिर्दृष्ट्या।

११—ऐ० ब्रा० १ ४ ८ सा० भा० दृष्टव्यम्। जै० सू० ४ २ २६, २०
 १४ अधिकरणं मेतद्विचारार्थकं मेव। तत्रैव १२ १ ४२, ४२
 १६ अधिकरणं मपि।

कार्त्तयशाखे । 'रशने' द्यूपपत्त्यर्थं हे । 'अरणी' हे । 'अधिमन्दनः
 गकलः' उत्तरारणेरधस्तात् स्थायः । 'वृषणौ' वृषणस्थानीयौ
 दर्भौ । एतान् सोमार्थान् आग्नीषोमीयार्थांश्च 'समादाय' 'प्राञ्चः'
 'आयन्ति' गच्छेयुः । "स एष ऊर्द्धो यज्ञ एतौति । अध्वर्यु-
 ममुखैर्यशाङ्गाना मुद्यमनाद् 'यज्ञः' एव 'ऊर्द्धः एति' ऊर्द्धं गतो
 भवति ॥ १० ॥

"तदायत्सु वाचयतीति" । तेषु सर्वेषु 'आयत्सु' "अग्ने नय"—
 इति 'वाचयति' अध्वर्युः ।

तस्मात् मयः ।— हे 'अग्नेः' । 'देव ।' 'नय' प्रापय 'अस्मान्'
 'राये' धनार्थं 'सुपथा' शोभनेन मार्गेण । त्वं 'विद्वानि' 'वयुनामि'
 मार्गान् 'विद्वान्' जानन् । किञ्च 'जुहुराणं' कौटिञ्चम्, आचरतः
 'एतः' पापं कुटिञ्चं चेत्युभयम् 'अस्मात्' अस्मात्तः 'युयोधि' पृथक्
 कुरु । 'ते' तुभ्यं 'भृषिष्ठा' अतिप्रभृता 'नम उक्ति' 'विधेम'
 करयामेति ॥

"अग्नि सेवेत्यादि । स्पष्टम् । "त आयन्तीति । प्राञ्चो गता
 आगच्छेयुः । कुषागच्छेयुः ? आग्नीध्र मागच्छन्ति । भौमिकवेदे-
 दक्षरेण मार्गं जागतम् 'आग्नीध्रे निदधाति' तं प्रणीत मग्निम् ॥ ११ ॥

“स निहिते जुहोतीति । ‘स’ अध्वर्युं ‘निहिते’ अग्नौ स्थापिते । तत्र होममन्त्रोऽयम्— “अय नो अग्निरिति” ।

तस्याय मर्थ ।—‘अयम्’ ‘अग्नि’ ‘न’ अस्माक ‘वरिव’ धन ‘क्षणोत्’ । तथा ‘अयम्’ एव ‘मृध’ सङ्गामान् ‘प्रभिन्दन्’ ‘पुर एतु’ । तथा ‘अय’ ‘वाजसातौ’ सङ्गामे ‘वाजान्’ ‘जयतु’ अस्मा-
दर्थम् । ‘अय’ ‘जर्द्धपाण’ पुन-पुन ह्वयन् ‘शत्रून्’ जयतु ।
‘स्वाहा’ सुज्जत मस्तु इद माज्यम् ॥

‘तदेतेनेत्यादि । शालामुखीयाम्नीध्रीथोत्तरवेदीना क्रमेण भूम्यादिलोकत्रयात्मकत्वात् ‘अन्तरिक्षे’ ‘स्पृणुते’ पालयति” ॥ १२ ॥

“तदेव निदधतीति” । स्थापयेद् यावादिकम् । ‘इतरम्’ इभ्रवर्हिरादिकम्, अग्नीषोमीयार्थम् । “उत्तरेणाहवनीयमुपसाद-
यन्तीति” । उत्तरवेदिस्थस्यैवाहवनीयत्वात्तदुत्तर इत्यर्थः ॥ १३ ॥

“प्रोचणीरध्वर्युरादत्त इति” । प्रोचणीरादाय अध्वर्युरिभ्र मेव पूर्वं प्रोचेत्” । ‘प्रोचणीरध्वर्युरादत्ते स इभ्र मेव पूर्वं प्रोचती-
त्यादिना प्राकृत प्रयोग पुनरभिधीयते तत्र विशेषविधानार्थं प्रस्तर पृथक् गृहीत्वा वर्हिरेकावृत्त्यैव नृणीयात् । “खरोत्तरार्द्धे
एकवृत् स्तरण पश्चादोत्तरवेदे इति” हि सूत्रम् ॥ १४ ॥

१— आघ्रातस्त्वयम्— वा० स० ५ ३० १ ।

२— का० श्रौ० सू० ८ ० १० । ३— का० श्रौ० सू० ८ ० ८ ।

४— का० श्रौ० सू० ८ ० १० । ५— का० श्रौ० सू० ८ ० ११ ।

६— का० श्रौ० सू० ८ ० १२ ।

७— का० श्रौ० सू० ८ ० १० १४ । गृह्य-श्रौतम् ।

“अथ जुहोतीति^१ । ‘अथ’ आधानसमिदाधानपर्यन्तं^२ पञ्चमं
मङ्गजातं कृत्वा, पश्चाद् वैमर्जनीयं होमं तुरीयं ‘जुहोति’, “उरु
विष्णो”—इति मन्त्रेण^३ ।

अयं मन्त्रार्थः ।—हे ‘विष्णो !’ यज्ञात्मक ! त्वम्, ‘उरु’ प्रभृतं
धुलोकपर्यन्तं ‘विक्रमस्व’ विक्रमणं कुरु । विक्रमणप्रयोजनं माह—
‘चयाय’ अस्माकं निवासाय ‘उरु’ विस्तीर्णं ‘कृधि’ कुरुत ।
‘एतयोने’ अग्ने ! ‘एतं’ ऊतं ‘पिब’ । ‘यज्ञपतिं’ यजमानं ‘प्रतिर’
प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्द्धने वर्त्तते । ‘स्वाहा’ सुऊत मस्तु ॥

“तदेतेनेत्यादि । पूर्ववत्” ॥ १५ ॥

मन्त्रस्य यद् वैष्णवत्वं प्राक् प्रतिपादितम्, तस्यान्त्यपरि-
हारेण स्वाभाविकरूपप्राप्तिरूपत्वेन प्रशंसति— “यदेव वैष्णव्यर्चा
जुहोतीत्यादिना । “त मेतदभयं प्राप्य य एवैष तं करोतीति ।
‘एतत्’ एतेन, वैष्णवत्वकरणेन ‘अभयं’ नाशकरचोभयरहितं कृत्वा
‘एषः’ सोमः पूर्वं ‘य एव’ यादृग्यज्ञरूपः, ‘तं’ तादृशं ‘करोति’ ।
विष्णुत्वप्रापणेन कथं स्वाभाविकरूपप्राप्तिरिति तत्राह— “यज्ञो
हि विष्णुरिति ॥ १६ ॥

“अथासाद्य सुचोऽप उपसृश्य राजानं प्रपादयतीति । ‘आसाद्य’
उत्तरवेदेः पश्चाद्देशे बर्हिषि ‘सुचः’ आसाद्य ‘रাজानं’ सोमं

१— का० श्रौ० सू० पृ० ७. १५, १६ ।

२— ‘आधानसमिदाधानपर्यन्तं’—इति च ।

३— वा० सं० ५. ३८. १ ।

४— ३८६ पृ० १४ म०, ३६० पृ० ८ प० दृश्यम् ।

‘प्रपादयति’ हविर्द्वान् प्रवेशयति^१ । उदकोपस्पर्शेन प्रशसति— ‘तस्मा
दामाद्येत्यादिना । “वज्रो वा इत्यादि । प्राग् व्याख्यातम्^२ ॥ १७ ॥

‘स दक्षिणस्येति । ‘दक्षिणस्य हविर्द्वानस्य’ ‘नीडे’ परिवृते
मध्यप्रदेशे क्षणाजिनोपरि सोम निदध्यात् । “दक्षिणे ऽनभि
क्षणाजिन मास्तीर्य तस्मिन् सोम निदधाति”—इति^३ सूत्रम् ।
‘देव सवितरेष ते’—इत्यामादनमन्त्र^४ । स्पष्टोऽर्थः । हे सोम ।
त्वा ‘मा दभन्’ मा हिंसियु ॥ १८ ॥

‘अथानुसृज्योपतिष्ठत इति । ‘अनुसृज्य विसृज्येत्यर्थः ।
तथाच कात्यायन — ‘एतच्च मिति विसृज्योपतिष्ठते’—इति^५ ।

मन्त्रस्यार्थः^६ ।— हे ‘सोम देव !’ ‘त्वम्’ इदानीं ‘देवान्’
‘उपागा’ प्राप्तोऽसि, ‘अहम्’ अपि मनुष्य सन् ‘एतत्’ इदानीं
‘मनुष्यान्’ अस्मदीयान् ‘उपागा’ प्राप्तोऽस्मि । न केवलम् अहं मेव
किन्तु ‘रायस्पोषेण सह’ धनपोषणसहित एव ॥

यजमानस्याग्नीषोमयोर्जम्भानुप्रवेशेन तदीयधनस्यापि अनुप्रवे-
शात्, इदानीं निर्गममाहित्य मपेक्षितम् । “अग्नीषोमौ वा एत
मन्तर्जम्भ इत्यादिकम्, एतत् मन्त्रब्राह्मणम्, “अथ प्रतिप्रस्थाता

१— तच्च सोमानयनं यजमानकृतं प्रक्षकर्तृकं वा भवति । का० श्रौ०
सू० ११ १ १२, १४ दृश्यम् ।

२— ए० २५० प० १० दृश्यम् । ३— का० श्रौ० सू० ८० १० ।

४— वा० स० ५ ३६ १ । ५— का० श्रौ० सू० ८० १८ ।

६— तत्पाठस्तु— वा० स० ५ ३६ २ ।

अयेण शाला मग्नीषोमीयेण यशुना”—इत्यत्र^१ व्याख्यातम् । तत्
 “एतत्त्वं देव सोम देवो देवां उपागा इदं महं मनुष्यान्”—
 इत्यभिधानेन^२ ‘प्रत्यक्षम्’ एव ‘सोमाद्’ विमुच्यते ॥ १८ ॥

हविर्हानात् समन्त्रकं निष्क्रमणं विधत्ते— “अथोपनिष्क्राम-
 तीति । “स्वाहा निर्वहणस्येति । “स्वाहा निरिति निष्क्रम्य”—
 इति सूत्रम्^३ । मन्त्रे^४ वरुणपाशप्रसङ्गं दर्शयति— “वरुणपाशो वा
 एषोऽन्तर्भवतीति ॥ २० ॥

“अथेत्याहवनीये समिधं सभ्यादधातीति^५ । समिधं सेवाभ्या-
 दधदवान्तरदीक्षा उपेति “अग्ने व्रतपा”—इति^६ । तत्र स्वशरीर
 मग्नावेव संख्याय अग्निशरीरस्य धारणं मुक्तम्, इह तु तदैपरौत्येन
 यथायथं शरीरस्वीकार इति विशेषः । “स स्वेन सतात्मना
 यजत इति । पूर्वं मन्यात्मना सता, इदानीं ‘स्वेन’ यजमानात्मना
 ‘सता’ ‘यजते’; स्वशरीरस्य पुनः-प्राप्तत्वात् । दीक्षितान्ननिषेध-
 भावाभावयोरप्यय सेवाभिप्राय इत्याह— “तस्मादस्यावाश्रन्तीति ।
 तस्मादिति हेतुं विवृणोति— “मानुषो ह्येति । नामग्रहणस्यापि
 मानुषभाव एव; अतोऽर्थाद् वैसर्जनहोमपर्यन्तं दीक्षितस्य नाम न
 गृह्णीयादिति विधिरुच्यते । “यथा हविषोऽङ्गतस्य नाश्रीया-
 देवं तदिति^७ । ‘अङ्गतं’ देवातिथिषु मनुष्यो ‘नाश्रीयात्’, ‘एवं तत्’

१— २०१८० ०५० इत्ययम् ।

२— वा० सं० ५. ३६. २ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ७ १८ ।

४— वा० सं० ५. ३६. ४ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. २. ४ ।

६— वा० सं० ५. ४० ११ ।

७— ऐ० ब्रा० २. १. ३ इत्ययम् ।

अपि भवति; धनस्यापि यजमानेन सह प्रवेशादित्यभिप्राय ।
 “नामग्रहणभोजने अस्यात कुर्वन्तीति^१ सूत्रम् ॥ २१ ॥ २ [६.३.] ॥

इति मायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

[अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.]

यूपं ब्रक्ष्यन् वैष्णव्यर्चा जुहोति । वैष्णवो हि यूप-
 स्तुस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १ ॥

युद्धेवु वैष्णव्या जुहोति । यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैवैत-
 द्युप मुच्छैति तुस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ २ ॥

स यदि सुचा जुहोति । चतुर्द्वितीया माज्यं गृहीत्वा
 जुहोति यद्यु सुवेण सुवेणैवोपहत्य जुहोत्युरु विष्णो
 विक्रमस्वोरु क्षुयाय नस्कृधि । द्युतं द्युतयोने पिव प्र
 प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहेति ॥ ३ ॥

यदाज्यं पुरिशिष्टं भवति । तदादत्ते यत्तुष्टाः शुस्त्रं
 भवति तत्तद्वादत्ते त आयायन्ति स यं यूपं जोषुयन्ते ॥ ४ ॥

तु मेव मभिमृश्य जपति । पश्चाद्वैव प्राङ् तिष्ठन्नभि-
मन्त्रयतेऽत्यन्यारं*॥ऽश्रुगां नान्यारं॥ऽउपागा मित्युति
ह्यन्यानेति नान्यानुपैति तुस्मादाहुत्यन्यारं॥ऽश्रुगां
नान्यारं॥ऽउपागा मिति ॥ ५ ॥

अर्वाक् त्वा पुरेभ्यो ऽविदं परोऽवरेभ्य इति । अर्वा-
ग्येनं पुरेभ्यो वृश्चति यु ऽएतस्मात्पुराञ्चो भवन्ति परो-
ऽवरेभ्य इति पुरो ह्येन मुवरेभ्यो वृश्चति यु ऽएतस्माद-
र्वाञ्चो भवन्ति तुस्मादाहर्वाक् त्वा पुरेभ्यो ऽविदं परो-
ऽवरेभ्य इति ॥ ६ ॥

तं त्वा जुपामहे देव व्वनस्पते देवयज्याया ऽइति ।
तद्यथा बहूनां मुध्यात्साधुवे कुर्मणे† जुपेत सु रातुमना-
स्तुस्मै कुर्मणे स्यादेव मेवैन मेतुदहूनां मुध्यात्साधुवे
कुर्मणे जुपते सु रातुमना वृश्चनाय भवति ॥ ७ ॥

देवास्त्वा देवयज्यायै जुपन्ता मिति । तद्वै समृद्धं युं
देवाः साधुवे कुर्मणे जुपन्तै तुस्मादाह देवास्त्वा देव-
यज्यायै जुपन्ता मिति‡ ॥ ८ ॥

अथ सुवेणोपस्पृशति । विष्णवे त्वेति व्षिणवो

* 'न्यारं'-इति क, ख । इष्टोत्तरवायेवं सर्वत्र ।

† 'ऽश्रुगानां'-इति च पाठो डा०-वेदरेख दृष्टः ।

‡ 'कुर्मणे'-इति ग, घ । § 'मिति'-इति घ ।

हि यूपो यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञाय ह्येनं दृश्यति तुस्मादाह
विष्णवे त्वेति* ॥ ८ ॥

अथ दर्भतरुणकु मन्तुर्दधाति । श्रोपधे चायस्वेति
वृजो वै परशुस्तयो हैन मेघ वृजः परशुर्न
हिनस्त्यथ परशुना प्रहरति स्वधिते मैनः हिंसी-
रिति वृजो वै परशुस्तयो हैन मेघ वृजः परशुर्न
हिनस्ति ॥ १० ॥

स यं प्रथमः शुक्ल मपच्छिनुत्ति । त मादत्ते तं वा
ऽश्वनक्षस्तर्भं दृष्टेदुत ह्येन मुनसा व्युहन्ति तुष्टानो† न
प्रतिवाधते ॥ ११ ॥

तं प्राञ्चं पातयेत् । प्राची हि देवानां दिगुथो उदञ्च
मुदीची हि मनुष्याणां दिगुथो प्रत्युञ्चं दक्षिणायै
त्वेवैनं दिशः पुरिविवाधिपेतैषा वै दिक् पितृणां तुस्मा-
देनं दक्षिणायै दिशः पुरिविवाधिपेत ॥ १२ ॥

तुं प्रच्यवमान मुनुमन्त्रयते । द्यां मा लेखीरन्तुर्दिष्टां
मा हिंसीः पृथिव्या सुम्भवेति वृजो वा ऽप्यु भवति
यं यूपाय व्युत्ति तुस्माद्व्यात् प्रच्यवमानादिमे लोकाः

* 'त्वेति'-इति ख । 'त्वति'-इति ग, घ ।

† 'तुष्टानो'-इति घ पाठो आ० वेवरेण दृष्ट ।

‡ 'वि'-इति ख । एव मिहोत्तरञ्च घ ।

सुहुरेजन्ते तुदेभ्य एवैन मेतुल्लोकेभ्यः शमयति तुथेमुं-
ल्लो*काञ्छान्तो नु हिनस्ति ॥ १३ ॥

स यदाह । द्यां मा† लेखौरिति द्विवं‡ मा हिःसी-
रित्येवैतदाहान्तरिक्षं मा हिःसीरिति नात्र तिरुहित
मिवास्ति पृथिव्या सम्भवेति पृथिव्या सुज्जानौष्ठेत्येवै-
तदाहायः५ हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय
महते सौभगायेत्येषु ह्येनः५ स्वधितिस्तेजमानः प्रणु-
यति॥ १४ ॥

अथाव्रश्चन मभिजुहोति । नेदतो नाद्रा रुक्षाः-
स्यनूत्तिष्ठानिति वृजो वा ऽआज्यं तद्वज्रेणैवैतन्नाद्रा
रुक्षाःस्यवबाधते तथातो नाद्रा रुक्षाःसि नानूत्तिष्ठ-
न्त्यथो रेतो वा ऽआज्यं तद्वनस्पतिष्वेवैतद्रेतो दधाति
तस्माद्रेतस आव्रश्चनाद्वनस्पतयोऽनु प्रजायन्ते ॥ १५ ॥

स जुहोति । अतस्त्वं देव व्वनस्पते शतवल्शो॥
विरोह सहस्रवल्शा॥ व्वि वयुः रुहेमेति नात्र तिरुहित
मिवास्ति ॥ १६ ॥

* 'मांल्लो'-इति ख, 'मांलो'-इति घ ।

† 'मा'-इति ग, घ ।

‡ 'दिव'-इति ग, घ ।

५ 'प्रणयति'-इति घ ।

॥ 'शतवल्शो'-इति घ पाठो डा०-वेबरेण दृष्ट ।

॥ 'सहस्रवल्शा'-इति घ डा०-वेबर-दृष्ट पाठ ।

तं परिवासयति । स यावन्त मेवाग्र परिवासयेत्
तुवान्स्यात् ॥ १७ ॥

पुञ्चारत्निं परिवासयेत् । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः
पुञ्चतुवः संवत्सरस्य तुस्मात् पुञ्चारत्निं परि-
वासयेत् ॥ १८ ॥

पुडरत्निं परिवासयेत् । पड्वाऽञ्चतुवः संवत्सरस्य
संवत्सरो व्वजो व्वजो यूपस्तुस्मात् पुडरत्निं परि-
वासयेत् ॥ १९ ॥

अष्टारत्निं परिवासयेत् । अष्टाक्षरा वै गायत्री
पूर्वाह्णो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वाह्णं एषु यज्ञस्य तुस्मा-
दष्टारत्निं परिवासयेत् ॥ २० ॥

नुवारत्निं परिवासयेत् । चिष्टद्वै यज्ञो नुव वै चिष्टत्
तुस्मान्नुवारत्निं परिवासयेत् ॥ २१ ॥

एकादशारत्निं परिवासयेत् । एकादशाक्षरा वै
चिष्टुब् व्वजस्त्रिष्टुब् व्वजो यूपस्तुस्मादेकादशारत्निं परि-
वासयेत् ॥ २२ ॥

द्वादशारत्निं परिवासयेत् । द्वादश वै मासाः
संवत्सरस्य संवत्सरो व्वजो व्वजो यूपस्तुस्माद् द्वादशा-
रत्निं परिवासयेत् ॥ २३ ॥

त्रयोदशारत्निं परिवासयेत् । त्रयोदश वै मासाः

संवत्सरस्य संवत्सरो वृजो वृजो यूपस्तुस्माच्चयोदश-
रत्निं परिवासयेत् ॥ २४ ॥

पुञ्चदशरत्निं परिवासयेत् । पुञ्चदशो वै वृजो
वृजो यूपस्तुस्मात् पुञ्चदशरत्निं परिवासयेत् ॥ २५ ॥

सप्तदशरत्निर्वाजयेद्यूपः । अपरिमित एव स्या-
दुपरिमितेन वा एतेन वृजेण देवा अपरिमित मजयं-
स्तथो एवैषु एतेन वृजेणापरिमितेनैवापरिमितं जयति
तस्मादुपरिमित एव स्यात् ॥ २६ ॥

स वा अष्टाश्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो
वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्धं एषु यज्ञस्य तस्मादष्टाश्रि-
र्भवति ॥ २७ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [ई. ४.] ॥

अथ यूपप्रयोग उच्यते—“यूपं ब्रह्मन्निद्यादिना । ‘ब्रह्मन्’
हेत्यन् । ‘वैष्णव्यर्चा’ आहवनीये जुहुयात्^१ । “मास्य देवता”-
इत्यण्^२ । “दिव मा लेखीरन्तरि च मा हिमौ पृथिव्या सम्भव-
मि”-इतिमन्त्रेण^३ । मन्त्रादो लोकत्रयाक्रमणस्योक्तत्वेन विष्णु-
साम्याद् वैष्णवत्वं मतस्तदर्थवाच्यं चो वैष्णवत्वं युक्तम् ॥ १ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६ १ १६ ।

२— पा० सू० ४ २ २४ ।

३— वा० सू० १ ४१ १ । तत्र “द्यौ मा लेखीरिति पाठः ।

“चक्षो वैष्णव्यत्वं प्रशंसति— “यदेव वैष्णव्या जुहोतीति ।
 “यज्ञेनैतेतद्यूप मच्चैतीति । यज्ञेनैव यूप मभिलक्ष्य गतवान्
 भवति ॥ १ ॥

“स यदि सुचेत्यादि । स्पष्टम् । “उरु विष्णविति । एष मन्त्रो
 वैमर्जनौहोम मधिक्षत्य व्याख्यातः^१, अत एव ब्राह्मणे नेह व्याख्यातः ।
 अत्र सूत्रम्— “यूपाङ्गतिं जुहोति चतुर्गृहीत सुवेण वोरु विष्ण-
 विति^२ ॥ ३ ॥

“यदाज्यं परिशिष्टं भवतीति । अवशिष्ट माज्य मध्वर्युरादत्ते ।
 “यत्तच्छण इति । ‘यत्’ तत्तत्कस्य ‘शस्त्रं भवति’ वाग्नीनिशानं
 शिलादौ । जोषयन्ते यं यूपायाल मिति, त आयन्तीति
 सम्बन्धः^३ ॥ ४ ॥

“त सेव मभिमृश्य जपतीति” । ‘तम्’ यूपम् ‘एवम्’ ‘अभि-
 मृश्य जपति’ “अत्यन्यानगाम्”—इत्येवरूपेणेत्यर्थः । अथवा अभिमर्शनं
 न कर्तव्यम्, ‘पद्यात्’ ‘प्राड्’ ‘तिष्ठन् एव’ ‘अभिमन्त्रयते’ । अत्र
 “यूप मभिमृशत्यत्यन्यामिति प्राड् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वा पालाशं
 बज्रलपणम्”—इत्यादि^४ सूत्रं द्रष्टव्यम् ॥

मन्त्रस्त्राय मर्यः^५ ।— हे पुरोवर्त्ति-पलाशादिरूपवृत्त ! तव
 प्राप्तेः पूर्वम् ‘अन्यान्’ यूपानपि नानाजातीयान् वृक्षान् ‘अत्यगाम्’

१— पुरस्तात् ५ प्र० २ ब्रा० १५, १६ क० (३००, ३६१ ए०) द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ६.१.४ । ३— का० श्रौ० सू० ६.१.५ ।

४— का० श्रौ० सू० ६.१.६ क । ५— का० श्रौ० सू० ६.१.६-१० ।

६— आघ्रातश्चैष— वा० म० ५.४२.१ ।

अतिक्रम्य त्वां प्राप्तोऽस्मि । एवम् 'अन्यान्' ब्राह्मणोक्तातिरिक्तानपि 'नोपागाम्' नापगच्छामि । 'त्वा' त्वाम् 'परेभ्य' त्वत्तोऽप्युपरि वर्तमाना ये सन्ति, तेभ्य 'अर्वाक्' अधस्तात् प्रथमं वर्तमानम् 'अविदम्' । तथा 'अवरेभ्यः' पूर्वभाविनः सकाशात् त्वां 'परः' परस्ताद् वर्तमानम् 'अविदम्' । आद्यन्तयोर्वर्तमानानां वाता-
तपादिहतदोषसम्भवात् निष्ठष्टत्वम्, अतः सर्वेषां मध्ये वर्तमान त्वा
मेव निर्दोष मविद मित्यर्थः । हे 'देव । वनस्पते !' 'त' तादृश
'त्वा' त्वां 'जुषामहे' इति ॥

मन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— "तद्यथेति । 'यथा' 'बहूनां'
पुरुषाणां 'मध्यात्' एक मवहस्य 'माधवे' शोभनीये 'कर्मणे'
'जुषेत' सेवेत, 'सः' जुष्टा 'एतमनाः' दत्तचित्तः, कर्मार्यं मङ्गीकृत-
मनस्कः सन् 'तस्मै कर्मणे' तत् कर्म कर्तुं भवेत्, अथवा 'कर्मणे'
एतमनाः स्थात्' कर्म कर्तुं बुद्धिः प्रवृत्तेत्यर्थः । 'एव सेवैतत्' इति
दाष्टान्तिकाभिधानं मुक्तार्थम् ॥ ५-७ ॥

"देवास्त्वेति । देवानां जोषणाभिधानस्य प्रार्थनायाः प्रयोजनं
माह— "तद्वै समृद्धं यं देवाः माधवे कर्मणे जुषान्तेति ॥ ८ ॥

"अथ सुवेणेति^१ । "विष्णवे त्वा"—'इति'^२ मन्त्रेण 'सुवेण'
'उपस्पृशति' । 'विष्णवे' यूपयेत्यर्थः । स्पृशामीति शेषः । कथं
यूपस्य विष्णुत्व मिति, तच्चाह— "वैष्णवो यूप इति । 'यूपः'
'वैष्णवो हि' विष्णुदेवतः खलु । तदेव कथं मिति, तच्चाह—

“यज्ञो वै विष्णुरिति । यज्ञस्यापि विष्णुत्वे यूपस्य किं भायात
मित्यत आह— “यज्ञाय ह्येन वृक्षतीति ॥ ८ ॥

“अथ दर्भतरुणक मिति^१ । “शोधधे चायस्व”—“इति”^२ कुश-
तरुणेन यूप व्यवहित कुर्यात् । हे ‘शोधधे ।’ त्वं प्रहारव्यथातो
‘एन’ वृक्ष ‘चायस्व’ । ‘यज्ञो वै परशु’ क्लेदकत्वात् परशोर्वज्रत्वम् ।
“स्वधिते मैनम्”—“इति”^३ क्लेदनमन्त्रं स्पष्ट एव ॥ १० ॥

“अथ य प्रथम मिति । प्रथमच्छिन्नं शकलं यूपावटे प्रक्षेपार्थं
माददौत^४ । “त वा अनक्षस्तम्भ मित्यादि”^५ । न विद्यते ‘अक्षस्व’
शकटाङ्गस्य स्तम्भो यस्मिन् ब्रह्मनकर्मणि, ‘तम् अनक्षस्तम्भम्’, अक्ष-
मस्पर्शा यथा न स्यात्, एव सर्वं वृक्षेदित्यर्थ^६ । तत्प्रयोजनं माह—
“उत ह्येन मनसेति । अक्षो ह्यनसा यूपं नयेयुः, तदा अक्षं मा
वधिष्टेति ॥ ११ ॥

यूपस्थाध पातनविषये प्रागादिदिक्त्रयं विकल्पयति— “त प्राञ्च
पातयेदित्यादिना । अन्यस्या दिग्नि पातनं निषेधति । “दक्षिणायै
त्वैनं दिग्मं परिविवाधिषेतेति”^७ । ‘एन’ यूपं ‘दक्षिणायै

१— का० श्रौ० सू० ६ १ १२ ।

२— वा० स० ५ ४२ ३ ।

३— वा० स० ५ ४२ ४ ।

४— का० श्रौ० सू० ६ १ १३ ।

५— का० श्रौ० सू० ६ १ १४ ।

६— “स्यागुनसोऽक्षं स्तम्भातीत्यक्षस्तम्भ, न अक्षस्तम्भोऽनक्षस्तम्भ, यथा गच्छन् शकटस्य अक्षं भवतिष्ठ स्यागुनं स्तम्भाति, तथा नोषं क्षिप्त्यादित्यर्थ—इति चात्र या० दे० ।

७— का० श्रौ० सू० ६ १ १७ । ‘परिविवाधिषेतेति’—इति च

‘दक्षिणस्या’ ‘दिशः’ परिबाधकं कारयितुं मिच्छेदित्यर्थः; तस्याः
पितृदेवत्वत्वात् ॥ १२ ॥

“तं प्रचयवमान मनुमन्त्रयत इति । तत्प्रयोजन माह— “वज्रो
वा एष भवतीति । “स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं मिति-
श्रुतेः^१ वज्रावयवत्वाद् यूपस्य वज्रत्वम् । अतो वज्रपात इव यूपार्थ-
वृत्तपातः । “लोकाः सरेजन्त इति । “भ्यसते रेजत इति भयवेप-
नयो.”-इति^२ यास्कः ॥ १३ ॥

“स यदाहेति । “पृथिव्या सम्भव”-इत्यस्य^३ तात्पर्यं माह—
“सञ्जानीष्वेत्येवैतदाहेति । सम्मति मैकमत्यं प्राप्नुहौत्यर्थः । “अथं
हि त्वेति”^४ । ‘अय’ खलु ‘स्वधिति’ क्सेदनसाधनपरशुः ‘तेतिजानः’
निशितो भवन् ‘महते’ ‘सौभगाय’ सुभगत्वाय, अष्टाश्रयाद्याकारा-
अयणाद्धि सुभगवते, अथवा सुभगो यज्ञः, स एव सौभगः, तदर्थ-
त्वात् प्रणयनस्य । ‘प्रणिनाथ’ प्रणयनं कृतवान्, पृथक् कृतवानित्यर्थः ।
क्सेदनाभावे प्रणयनासम्भवात् पूर्वशेषत्वपक्षे परशुना यज्ञार्थं किञ्चस्त्वं
लोकचय मपीडयन्नधः पतेत्यर्थः । पृथग्विनियोगपक्षे उक्तलक्षणं
त्वं शोधयामीत्यर्थः^५ ॥ १४ ॥

आव्रश्चनक्षोमं विधाय प्रशंसति— “अयाव्रश्चन मभिजुहोति

१— ते० स० ५. २६. ४ । इन्द्रो वृत्राय वच्चे प्राहरदित्यादि प्रकृत्यम् ।

२— निरु० ३. ४. ४ ।

३— वा० सं० ५. ४३. १ ।

४— वा० सं० ५. ४३. २ ।

५— “अयं हि त्वेति शोधनम्”-इति का० श्रौ० सू० ६. १. १८ ।

नेदतो नाष्टेत्यादिना । आ समन्ताद् प्रथनम् 'आप्रथनम्', तदभि
तस्मिन् जुहोति । उक्तहोमविषये सूत्रकारो विकल्पयामास—
'अतस्त्व मित्याप्रथनेऽभिजुहोति, यूपे वा तत्सस्कारात् स्थाणौ
श्रुतेयेति' । होमसाधनस्याज्यस्य द्वे सामर्थ्ये, वज्ररूपेण रचकत्वम्,
रेतोरूपेणोत्पादकत्वं चेति । अतः आप्रथनप्रदेशहोमो वज्र । तस्मात्
स्थानाद्राक्षसादिकं सुत्पन्नं न भवेत्, उत्पन्नञ्च परिरुतं भवति,
तथा तच्च आप्रथनप्रदेशे रेतो स्थापनात् ग्राखा वज्रधा
जायन्ते ॥ १५ ॥

स जुहोतीति । आप्रथनहोममन्त्रस्यायं मन्त्रः ।— हे 'वनस्पते ।
देव ।' 'त्वम्' 'अतः' अस्मात् प्रदेशात् 'शतवल्ग' अपरिमिताङ्कुर'
सन् 'विरोह' प्रादुर्भव । 'वय' च 'सहस्रवल्गा' सन्त 'विरुहेम'
विविधं प्रादुर्भवेम ॥ १६ ॥

"तं परिवामयतीति" । 'त' यूपं वक्ष्यमाणेन कृत्वा 'परि-
वामयति' आच्छिन्नन्ति । परिवामने विशेषमाह— 'स यावन्त
मेवाय इति । 'अग्रे' प्रथमम्, प्रथमच्छेदकाले 'यावन्त यावत्परि-
माणं 'परिवामयेत्', 'तावानस्यात्' तावतैव भवितव्यम्, स्थापेक्षित-
प्रमाणाय न पुनश्चिन्त्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

यूपमानविषये पञ्चारन्निप्रभृतिपञ्चदशारन्निपर्यन्तान् घृह्णन्

१— का० श्रौ० सू० ६ १ २०-२२ ।

२— 'आप्रथनाद् वृक्षाणां भूयास उत्तिष्ठन्ति' तै० स० २ ५. १ ४ ।

३— वा० स० ५ ४२ ३ ।

४— का० श्रौ० सू० ६ १ २२ ।

प्रकारान् विकल्पितान् दर्शयति— “पञ्चारत्निं परिवासयेत्, पाङ्क्तो यज्ञ इत्यादिना^१। “यो वै यज्ञे हविष्यङ्गिं वेद”-इत्यादिना^२ यज्ञस्य हविरादिपञ्चमङ्गायोगात् पञ्चोः पाङ्क्तत्वम् ॥ १८ ॥

“षडरत्नि मिति । “संवत्सरो वज्र इति । संवत्सरस्य, वृष-प्रहरणकाले पुनःपुनरावर्त्तनसाम्यादा, संवत्सरनिर्वर्त्तकस्यादित्य-स्यासुरघातकत्वादा, सारभूतत्वादा वज्रत्वम् ॥ १९ ॥

“अष्टारत्निं परिवासयेदिति । “पूर्वाङ्क्षो वै यज्ञस्य गायत्रीति । साक्षादवयवत्वेन ‘गायत्री’ प्रातस्सुवनसम्बन्धाद् यज्ञस्य ‘पूर्वाङ्क्षः’ ; एषः यूपोऽपि पुरस्तात् मौयमानत्वात् ‘पूर्वाङ्क्षः’ ॥ २० ॥

“नवारत्नि मिति । “चिष्टै यज्ञ इति । चिष्टदादिस्तोममाध-त्वात्, सवनभेदेन चिष्टत्वादा, ‘यज्ञस्त्रिष्टुत्’ । स च ‘चिष्टत्’ स्तोमः ‘नव वै’ ; स्तोत्रियनवकरूपत्वात्^३ ॥ २१ ॥

“एकादशारत्नि मिति । “वज्रस्त्रिष्टुभिविति । त्रिष्टुभा सह प्रजा-पतेः सकाशादुत्पन्नत्वात् । स चोत्पत्तिरिन्द्रद्वारा वेदितव्या^४ ॥ २२ ॥

“द्वादशारत्नि मिति । उक्तं संवत्सरस्य वज्रत्वम्^५ ॥ २३ ॥ २४ ॥

“पञ्चदशारत्नि मिति । “पञ्चदशो वै वज्र इति । एतदपि

१— का० श्रौ० सू० ६. १. २४-२६ । २— ऐ० ब्रा० २. ३. ६ ।

३— ता० ब्रा० २ प्र० १-३ खण्डाः द्रष्टव्याः ।

४— “प्रजापतिः — ० त मिन्द्रो देवतान्वष्टयत, त्रिष्टुप् छन्दो ब्रह्मत् साम”-इत्यादि तै० सं० ७. १. १. ७ ।

५— उनविंशकण्ठीयाख्यानं (४०५ पृ० ४ पं०) द्रष्टव्यम् ।

“उरसो बाहुभ्या पञ्चदश निरभिमीत, त मिन्द्रो देवतान्वष्ट-
ज्यन्त’-इति श्रुते^१ पञ्चदशस्तेन्द्रमन्वाद् द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

“सप्तदशारत्निर्वाजपेय यूप इति^२ । अतोऽत्र स न गृह्यते ॥

इत्य बह्वन् पचानुपन्यस्यातोऽप्यधिक मप्युन्मान मनुजानाति-
“अपरिमित एव स्यादिति । तत्र कारण माह— ‘अपरिमितेन
वेति । वज्रस्याचिन्त्यमहिमत्वात् देवाना प्रयोजनानुसारेण तत्प्र-
माणस्त्रीकारात् यूपोऽप्यपरिमितो भवेदित्यर्थ ॥ २६ ॥

“स वा अष्टाश्रिर्भवतीत्यादि^३ । स्पष्टम् । कात्यायनोऽपि पञ्चा-
रव्यादिपञ्चान् विकल्पयामास— ‘पञ्चारत्नि पञ्चदशपर्यन्त सीमे,
दशमप्रचतुर्दशवर्ज मपरिमितो वा’-इति^४ ॥ २७ ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् ।

पुमर्थाद्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ ६ ॥

१— ते० स० ७, १ १ ७ ।

२— ‘सप्तदश वाजपेय, एकविंशतिरश्वमघे’-इति का० श्रौ० सू०

६ १ ३३ ३४ । वाजपेयाङ्गभूतेऽग्नौषोमीय इति यावत् ।

३— का० श्रौ० सू० ६ १ २७ ।

४— का० श्रौ० सू० ६ १ ३१ ३२ ।

ब्रह्माण्ड गोमहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताब्धीन् पञ्चमीरौस्त्रिदशतलताधेनुसौवर्णभूमौ ।
 रत्नोत्सां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणि सिङ्गनार्यौ,
 व्यश्राणौद्विश्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटञ्च ॥
 धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वर्णज वर्णमुख्य ,
 कार्पासौघ कृपावान् गुडकृत मज्जो राजत राजपूज्य ।
 आज्येत्य प्राज्यजन्मा लवणज मनूण शार्कर चार्कतेजा ,
 रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरि मल्लत मुदा पाचसात्सिङ्गनार्य ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक

श्रीहरिहरमहाराजसासाज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे षष्ठोऽध्याय समाप्त ॥ ६ ॥

[अथ सप्तमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम्]

अग्निं मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या माददे नार्यसौति समानु
एतस्य यजुषो बन्धुर्योपो वा ऽएषा यदग्निस्तुस्मादाह
नार्यसौति* ॥ १ ॥

अथावटं पुरिलिखति । इदं महः रुक्षसां ग्रीवा
अपिक्वन्तामीति वृजो वा ऽअग्निर्वृजैर्गैवैतन्नाष्ट्राणां
रुक्षसां ग्रीवा अपिक्वन्तति ॥ २ ॥

अथ खनति । प्राञ्च मुत्कर† मुत्किरत्युपरेण सम्माया-
वटं खनति तदग्रेण प्राञ्चं यूपं निदधात्येतावन्मात्राणि
बर्हिःष्युपुरिष्ठादधिनिदधाति तदेवोपुरिष्ठाद्यूपशकलं
मधिनिदधाति पुरस्तात्पार्श्वतश्चपालं मुपनिदधात्यथ
यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति सोऽसुवेव बन्धुः‡ ॥ ३ ॥

स युवानुवपति । युवोऽसि यवयास्रद्देपो यवया-
रातीरिति नात्र तिरोहितं मिवास्त्यथ प्रोक्षत्येको वै
प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्य मेवैतत्करोति ॥ ४ ॥

* 'सौति'-इति ग, घ ।

† 'मुत्कर'-इति ग, घ ।

‡ 'बन्धु'-इति ग, घ ।

स प्रोक्षति । दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति
व्यज्रो वै यूप एषां लोकाना मभिगुह्या ऽएषां त्वा
लोकाना मभिगुह्यै प्रोक्षामीत्येवैतुदाह ॥ ५ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ता अवटे ऽवनयति
शुन्धन्तां लोकाः पितृपुदना इति पितृदेवृत्यो वै.कूपः
खातस्तु मेवैतन्मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अथ बर्हीरुपि । प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि
चावस्तृणाति पितृपुदन मसीति पितृदेवृत्यं वा ऽअस्यै-
तद्भवति यन्निखातः स यथानिखात ओषधिषु मितः
स्यादेव मेतास्वोषधिषु मितो भवति ॥ ७ ॥

अथ यूपशकलं प्रास्यति । तेजो ह वां ऽएतदुन-
स्पृतीनां युद् वाह्याशकलं*स्तस्माद्यदा वाह्याशकलं
मपतद्युवन्युथ शुष्यन्ति तेजो ह्येषा नेतत्तद्यूपशकलं
प्रास्यति सुतेजसं मिनवान्नीति तद्युद्गेषु एव भवति
नान्यु एष हि युजुष्कृतो मेध्यस्तस्माद्यूपशकलं
प्रास्यति ॥ ८ ॥

स प्रास्यति । अग्नेर्गौरसि स्वावेशु उन्नेतृणा मिति
पुरुस्तादा ऽअस्मादेपोऽपच्छिद्यते तुस्मादाहाग्नेर्गौरसि

* वाय, इत उत्तराय च 'वाह्याशकलं'-इत्येव सायकसम्मत पाठ इति
डा० वेबर । परं मस्ति तत्र-तत्र च पाठभेदः ।

स्वावेशु उन्नेतृणा मित्येतस्य वित्तादुधि त्वा स्थास्यती-
त्युधि ह्येनं तिष्ठति तुस्मादाहैतस्य वित्तादुधि त्वा
स्थास्यतीति ॥ ६ ॥

अथ सुवेणोपहत्याज्यम् । अवटु मभिजुहोति नेदधु-
स्तान्नाद्रा रुक्षाःस्युपोत्तिष्ठानिति व्यज्रो वा ऽआज्यं
तद्वज्रेणैवैतुं नाद्रा रुक्षाःस्युपवाधते तथाधुस्तान्नाद्रा
रुक्षाःसि नोपोत्तिष्ठन्त्यथ पुरस्तात् परीत्योदङ्मुसौनो*
युप मनक्ति सु आह यूपायाज्यमानायानुब्रूहीति† ॥ १० ॥

सोऽनक्ति । देवस्त्वा सविता मुध्वानत्किंति सविता वै
देवानां प्रसविता युजमानो वा ऽएष निद्रानेन यद्यूपः
सर्वं वा ऽइदं मुधु यदिदं किञ्च तुदेन मनेन सर्वेण सुः-
स्पर्शयति तुदस्मै सवितु प्रसविता प्रसौति तुस्मादाह
देवस्त्वा सविता मुध्वानत्किंति‡ ॥ ११ ॥

अथ चपाल मुभयतुः प्रत्युज्य प्रतिमुञ्चति । सुपि-
प्पलाभ्यस्त्वौपधीभ्य इति पिप्पलः हैवास्यैतत्तदन्मध्ये
सुङ्गहीत मिव भवति तिर्यग्वा ऽइदं दृक्षे पिप्पल
माहतः स युदेवेदुः सम्बन्धनं चान्तरुपेनित मिव
तुदेवैतत्करोति तुस्मान्मध्ये सुङ्गहीत मिव भवति ॥ १२ ॥

* 'दङ्मुसौनो'-इति क, ख ।

† 'ति'-इति ग, घ ।

‡ 'त्किंति'-इति ख ।

आन्तु मग्निष्ठा मनक्ति । युजमानो वा ऽअग्निष्ठा रुस
 आज्यः रुसेनैवैतद्युजमान मनक्ति तुस्मादान्तु मग्निष्ठा
 मनक्त्यथ परिव्ययणं प्रति समन्तं पुरिमृशत्यथाहो-
 ऽश्रियुमाणायानुब्रूहीति ॥ १३ ॥

स उच्छ्रयति । द्या मुप्रेणास्पृष्टु ऽआन्तुरिक्षं मध्ये-
 नाप्राः पृथिवी मुपरेणाहःहौरिति व्वजो वै यूप एषां
 लोकाना मभिजित्यै तेन व्वज्रेणेसांलोकान्स्पृणुतुऽएभ्यो
 लोकेभ्यः सपुत्रान्निर्भजति ॥ १४ ॥

अथ मिनोति । या ते धामान्यश्मसि गुमध्यै युच
 गावो भूरि शृङ्गा अयासः अत्राह तुदुरुगावस्य व्विष्णोः
 परमुं पदं मुव भारि* भूरौत्येतया चिष्टुभा मिनोति
 व्वजस्त्रिष्टुब् व्वजो यूपस्तुस्माच्चिष्टुभा मिनोति ॥ १५ ॥

सम्प्रत्यग्नि मग्निष्ठां मिनोति । युजमानो वा ऽअग्नि-
 ष्ठाग्निरु वै यज्ञः स युदयेरग्निष्ठाः हलुयेद्धुलेद्ध यज्ञाद्युज-
 मानस्तुस्मात् सम्प्रत्यग्नि मग्निष्ठां मिनोत्यथ पुर्यूहत्यथ
 पुर्यूपत्यथापु उपनिनयति ॥ १६ ॥

अथैव मभिपुद्य व्वाचयति । व्विष्णोः कुर्माणि पश्यत
 यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यं सखेति व्वजं वा

* 'भाति'-इति सा० सम्मतः । स च ऋकपाठ २ २ २४ ६ (निह०
 २ २ ३) । मन्त्रस्यैतस्योपक्रमेऽप्यस्येव पाठमेव ऋग्यजु सहितयोः ।

ऽएष प्राहार्पीद्यो यूष मुदृशिश्चिद्यद्विष्णोर्विजितिं
पश्यतेत्येवैतुदाह यदुह विष्णोः कुर्माणि पश्यत यतो
व्रतानि पश्यन्ते* । इन्द्रस्य युज्यः सखेतीन्द्रो वै यज्ञस्य
देवता वैष्णवो यूपस्तः सेन्द्रं करोति तुस्मादाद्येन्द्रस्य
युज्यः सखेति† ॥ १७ ॥

अथ चपाल मुदोक्षते । तद्विष्णोः परमुं पदं सुदा
पश्यन्ति स्वरुयः । द्विवीव चुक्षुरातत मिति वृजं वा
ऽएष प्राहार्पीद्यो यूष मुदृशिश्चिद्यत्तां विष्णोर्विजितिं
पश्यतेत्येवैतुदाह यदुह तद्विष्णोः परमुं पदं सुदा
पश्यन्ति स्वरुयः । द्विवीव चुक्षुरातत मिति‡ ॥ १८ ॥

अथ पुरिव्ययति । अनम्रतायै न्वेव पुरिव्ययति
तस्मादुचेव पुरिव्ययत्युनेव ह्रीदं व्यासो भवत्यान्नाद्य
मेवास्मिन्नेतद्वदधात्युनेव ह्रीद मुन्नं प्रतितिष्ठति तस्मा-
दुचेव पुरिव्ययति ॥ १९ ॥

चिद्वृता पुरिव्ययति । चिद्वृत्तान्नं पशुवो च्युन्नं पिता
माता यज्जायते तुत्तृतीयं तुम्माच्चिद्वृता पुरि-
व्ययति ॥ २० ॥

* 'यदृश्यते'—इति ग घ पुस्तकयोरशुद्धः ।

† 'सखेति'—इति ख, 'सखेति'—इति ग, घ ।

‡ 'मिति'—इति ख, 'मिति'—इति ग, घ ।

स परिवर्धयति । परिवीरसि पुरि त्वा दैवीर्विशो
व्ययन्तां पुरीमं युजमानः रायो मनुष्याणा मिति
तद्युजमानायाशिष भाशास्ते यदाह पुरीमं युजमानः
रायो मनुष्याणा मिति* ॥ २१ ॥

अथ यूपशकल भवगूहति । दिवः स्वनुरसीति प्रजा
हैवास्यैषा तुस्माद्यदि यूपैकादशिनी स्यात् स्वः स्व
मेवावगूहेदुविपर्यासं तुस्य हैषा मुग्धानुव्रता प्रजा
जायतेऽथ यो विपर्यास भवगूहति न स्वः स्वं तुस्य
हैषा मुग्धाननुव्रता प्रजा जायते तुस्मादु स्वः स्व
मेवावगूहेदुविपर्यासः† ॥ २२ ॥

स्वर्गस्यो हैषु लोकस्य समारोहणः क्रियते । यद्यूप-
शकल इयः रशना रशनायै यूपशकुलो यूपशकला-
च्चपालं चपालात् स्वर्गं लोकः सुमश्रुते ॥ २३ ॥

अथ युस्मात्स्वरुर्नाम । एतस्माद्वा एषोऽर्पाच्छ्रियते
तुस्यैतत्‍ स्व मेवारुर्भवति तुस्मात्स्वरुर्नाम ॥ २४ ॥

तुस्य यन्निखातम् । तेन पितृलोकं जयत्यथ युद्धं
निखातादा रशनायै तेन मनुष्यलोकं जयत्यथ युद्धं
रशनाया आ चपालात्तेन देवलोकं जयत्यथ युद्धं

* 'मिति'-इति ग, घ ।

† 'यम्'-इति ख ।

‡ 'तुदस्यैवत्'-इति ङ ।

चपात्ताद् ह्यङ्गुलं वा च्यङ्गुलं वा साध्या इति देवास्तेन
तेषां लोकं जयति सुलोको ह* वै साध्यैर्देवैर्भवति यु
एव मेतद्देद ॥ २५ ॥

तं वै पूर्वार्द्धं मिनोति । वृजो वै यूपो वृजो दण्डः
पूर्वार्द्धं वै दण्डस्याभिपुद्य प्रहरति पूर्वार्द्धं एष यज्ञस्य
तस्मात्पूर्वार्द्धं मिनोति ॥ २६ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मिथं
जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्युः स्यादिति
ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मुधु मधुकृतो निर्हुयेयुर्विदुह्य
यज्ञं यूपेन योषयित्वा तिरोऽभवन्नुथ युदेनेनायोपयं-
स्तस्माद्यूपो नाम पुरस्ताद्वै प्रज्ञा पुरस्तान्मनोजवस्तस्मा-
त्पूर्वार्द्धं मिनोति ॥ २७ ॥

स वा ऽअष्टाश्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो
वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्धं एष यज्ञस्य तस्मादष्टाश्रि-
र्भवति ॥ २८ ॥

तु ह स्मैतुं देवा अनुप्रहरन्ति । युथेद मध्येतर्क्ष्यै-
ऽनुप्रहरन्तीति देवा अकुर्वन्ति ततो रुक्षांसि यज्ञ
मनूदपिवन्त ॥ २९ ॥

ते देवा अध्वर्यु मन्त्रवन् । यूप शकल मेव जुहुधि
तदुहैषु स्वगाकृतो भविष्यति तथो रुक्षांसि यज्ञं
नानूत्पास्यन्ते ऽयं वै व्युज्ज उद्यत इति* ॥ ३० ॥

सोऽध्वर्युः । यूपशकल मेवाजुहोत्तदुहैषु स्वगाकृत
आसीत्तथो रुक्षांसि यज्ञं नानूदपिवन्तायं वै व्युज्ज
उद्यत इति ॥ ३१ ॥

तथो ऽग्नैषु एतत् । यूपशकल मेव जुहोति तदुहैषु
स्वगाकृतो भवति तथो रुक्षांसि यज्ञं नानूत्पिवन्तेऽयं वै
व्युज्ज उद्यत इति सु जुहोति दिवं ते धूमो गच्छतु
स्वर्ग्योतिः पृथिवीं भुस्मनाष्टुण स्वाहेति ॥ ३२ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [७. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

“अग्नि मादत्ते देवस्य त्वा (१ क०)”-इत्यादिकम्, “म यथा-
निष्ठात ओषधिषु मितः स्यादेव मेतासोषधिषु मितो भवति
(० क०)”-इत्यन्तश्च पन्थजात मौदुमपांः अवटनिर्माणविधानेनैव

व्याख्यातप्राथम्यम्^१ । “उपरेण सङ्गायेति । यूयस्यातष्टो मूलभाग
उपरः; तावत्परिमितं यूपावटं कुर्यात् । “एतावन्मात्राणीति ।
सुष्टिपरिमितानि यूपाग्रे निदध्यात् यूपशकलं च^२ ॥ १-७ ॥

यूपशकलस्य गर्त्तं स्थापनं सार्यवादं विधत्ते— “अथ यूपशकलं
प्रास्यति^३ तेजो ह वा एतदित्यादिना । तत्तेजस्त्व मिदानौत्तन-
प्रसिद्धा समर्थयते— “तस्माद् यदा वाङ्मशकल मित्यादिना ।
'अपतच्छुवन्ति' तच्छणेन लघूकुर्वन्ति । “तनूकरणे तक्षः”-इति^४
श्रुः । “एष एव भवतीति । यूपत्वगात्मक एव भवेत् ‘नान्यः’
शकलः । अत्र कारण माह— “एष हि यजुष्कृतो मेध इति ।
यजुषा “स्वधिते मैनम्”-इतिमन्त्रेण निष्पादितः^५, अत एव
मेधः ॥ ८ ॥

शकलप्रासनं समग्नकं विधत्ते— “स प्रास्यति^६ अग्नेणी-
रसीति^७ । द्विधमानस्य यूपस्य प्रथमम् अग्ने नूयत इति ‘अग्नेणीः’.
यूपावयवभूत इत्यर्थः । यदा अग्नेऽवस्थितो यूपोऽवटं प्रति नूयत
इति ‘अग्नेणीः’, पुरस्सर इत्यर्थः । यस्त्वम् ‘अग्नेणीरसि’, स त्वम्
‘उन्नेदृणां’ ऊर्द्धं नेदृणा मध्वर्यूणां ‘स्वावेशः’ यूपावटे सुखेन तैरा-

१— पुरस्तात् (३४६ पृ० १ पं०) द्रष्टव्यम् ।

२— “देवस्य त्वेवमि मादाय”-इत्यादीनि सूत्राणीहालोचानि (सू० ६.

२. ८—१२) । “देवस्य त्वा”-इति मन्त्रस्तु वा० सं० ६. १. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. २. १३ ।

४— पा० सू० ३. १. ६६ ।

५— धनुषद मेवोक्तम् (४०२ पृ० ५ पं०) ।

६— का० श्रौ० सू० ६. २. १६ ।

७— वा० मं० ६. २. १ ।

विद्यत इति स्वावेशः । स त्वं हे यूपशकल । 'एतस्य' कर्मणः
 'वित्तात्' । "विद ज्ञाने"^१ । कर्मणि षष्ठी । विद्धि, विदितार्था
 भवति; कर्म कृतवान् न भवति । "अधि त्वा स्यास्यतीति ।
 अधीत्युपरिभावे । हे यूपशकल । 'त्वा मधि' तवोपरि यूपः
 स्यास्यति, तस्यावस्थानं वित्तात् । अग्नेणीरित्यस्य तात्पर्यं माह—
 "पुरस्ताद्वा अस्मादिति । यस्मादेव शकलः 'अस्माद्' यूपान्
 'पुरस्तात्' अपि ह्रियते; अस्य प्रथमशकलत्वात्, यूपान् प्रथमं
 नौयमानत्वात् 'अग्नेणीः' स्वावेश इत्यर्थः । 'एतस्य' सम्यक् बन्धनं
 वित्तादित्यादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

"अथ सुवेणोपहत्याज्य मिति । 'आज्यम् उपहृत्य', 'सुवेण'
 आदाय, 'अवटम् अभि' तूष्णीं 'जुहोति' । "तूष्णीम्"—इति^२
 सूत्रम् । आब्रह्मणहोमार्थवादे "नेदधस्तादित्यादिकं व्याख्यातम्"^३ ।
 "अथ पुरस्तात् परीत्येति" । अवटस्य 'पुरस्तात्' 'परीत्य' परि-
 क्रम्य 'उदङ्' उदङ्मुखः 'आसीनः' अध्वर्युर्यजमानो वा 'यूपम्
 अनक्ति', "अध्वर्युर्यजमानो वा यूपं मनक्ति"—इति^४ सूत्रकार-
 वचनात् । स्पष्टार्था यूपान्नप्रैषः ॥ १० ॥

"सोऽनक्तीति"^५ । "देवस्त्वा"—इत्यञ्जनमन्त्रस्य^६ तात्पर्यं माह—

१— अदा० प० ५४ धा० ।

२— "सुवेणावटे जुहोति तूष्णीम्"—इति का० श्रौ० सू० ६. २. २० ।

३— पुरस्तात् (४०४ ए० १ पं०) द्रष्टव्यम् ।

४— का० श्रौ० सू० ६. २. २१ क । ५— का० श्रौ० सू० ६. २. २१ ख ।

६— का० श्रौ० सू० ६. ३. १ । ७— वा० सं० ६. २. २ । ..

“सविता वै देवाना मित्यादिना । यजमाननिष्पाद्यस्य यागस्य
यूपेनापि निष्पाद्यत्वात्, तत्सिद्धिन्यायात् यजमान एव यूपत्वेनोप-
चर्यते । “इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु”-इत्याद्युक्तप्रकारेण^१
‘सर्वं मिदं मधु’ । ‘तत्’ ‘एनम्’ यूप मेव, यूपदारेण ‘अनेन
सर्वेण’ मधुभूतेन चराचरेण आन्यदारेण ‘ससर्गयति’ ॥ ११ ॥

“अथ चषालं मुभयतः प्रत्यज्येति^२ । चषालो यूपस्योपरि
प्रतिमोक्तयोऽष्टाश्रि मध्ये सन्नतो वलय^३ । तम् ‘उभयतः’ आज्येन
‘प्रत्यज्य’ ‘प्रति मुञ्चति’ उपरि बध्नाति ॥

मन्त्रार्थस्त्वेषः^४ ।— हे चषाल ! त्वा ‘सुपिप्पलाभ्य’ शोभन-
फलाभ्य. ‘ओषधीभ्यः’ तासां मर्याद, प्रति मुञ्चामीति शेषः ।
अस्य यूपस्य चषालं सुपिप्पलं खलु, तच्चषालं मध्ये सङ्गृहीतं
मिव कुर्यात् ॥

उक्तं यूपफलरूपत्वं लौकिकवृत्तदृष्टान्तेन दृढयति— “तिर्यग्वा
इदं मिति । ‘आहतं’ सम्बद्धम्, ‘यदेवेदं सम्बन्धनं’ सम्यक् बन्धन-
साधनं वृत्तं फलं च, ‘अन्तरा’ वृत्तफलयोर्मध्ये “उपेनितं मिव”
‘उपेनितम्’ अन्यपरिमाणं विद्यते, ‘तदेव’ ‘एतत्’ एतेन चषालोपे-
नितेन हतवान् भवति । ‘तस्मात् मध्ये’ इदं मित्युपसंहारः ॥ १२ ॥

१— इहैवोपरिष्ठात् (१४ का० ४ प्र० ५ ब्रा० १ क०) दृष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ६ ३ १, ४ ।

३— “अग्राक्षयालं पृथुमात्रं मयाश्रि मय्यसङ्गृहीतम्, उर्द्धमग्रे प्रति-
मुञ्चति”-इति का० श्रौ० सू० ६ १. २८, २९ ।

४— वा० स० ६ २. १ ।

पुनराञ्जनं विधत्ते—“आन्त मग्निष्ठा मनक्तीति^१ । ‘अग्निष्ठाः’
अग्नेरभिमुखाग्निः, तम् ‘अग्निष्ठाम्’, ‘आन्तम्’ उपरिप्रदेशपर्यन्तम्
‘अनक्ति’ । “सोपर मग्निष्ठादेश मरुका”—इत्यादि^२ च सूत्रम् ।
‘सोपरम्’ उपरमहितम् । अग्निसन्निधिसाम्यात् ‘अग्निष्ठाः’ यज-
मानः । “अथ परिव्ययण मित्यादि । ‘परिव्ययणं’ परिव्ययणो
रशनावेष्टनप्रदेशः, तं ‘प्रति’ ‘समन्तम्’ आन्येन ‘परिमृशति’ परि-
मृशेत् । “उच्छ्रीयमाणाद्यानुब्रूहि”—इति^३ सम्यैष सुक्ता— ॥ १३ ॥

“स उच्छ्रयति द्या मधेणेत्यादि” । “द्या मधेण”—इति मन्त्रेण^४
उच्छ्रयणं कुर्यात् । हे यूप ! ‘याम्’ अन्तरिक्षम् ‘अग्नेण’ अथभागेन
‘अस्पृचः’ स्पृष्टवानसि, तथा तव ‘मध्येन’ मध्यभागेन ‘अन्तरिक्षम्
आ अग्राः’ आपूरितवानसि, ‘पृथिवीम् उपरेण’ भूमौ स्थाप्यो
भाग उपरः, तेन भूलोकम् ‘अदृंह्यः’ दृढ मकरोः । “वज्रो वै
यूपः”—इत्यादि छतग्रन्थार्थम् ॥ १४ ॥

“अथ भिनोतीत्यादि^५ । “या ते”—इति मन्त्रेण^६ यूपं भिनु-
यात् । हे विष्णो ! ‘ते’ ‘या’ यानि ‘धामानि’ स्थानानि ‘गमद्भ्यो’
गमनाय प्राप्तये ‘उर्यसि’ कामयामहे, ‘यत्र’ येषु धामसु ‘गावः’
रक्षयः ‘भूरिशृङ्गाः’ प्रभृतोर्द्धप्रदेशाः ‘अयासः’ अथनाः गन्तारो
रक्षयः, तं परिवेषं हे विष्णो ! ‘अत्रा’ एषु स्थानेषु ‘उरुगायस्य’

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. ५ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. २. ५ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ३. ६ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ३. ७ ।

५— वा० सं० ६. २. ४ ।

६— का० श्रौ० सू० ६. ३. ८ ।

प्रभृतवाग्गीयमानस्य, 'विष्णोः' व्याप्तस्य, तव श्रुति-स्मृति-प्रसिद्धं
'परमम्' उत्कृष्ट 'पदम्' 'भूरि' प्रभृतम् 'श्रवभाति' सर्वदा प्रका-
शते, प्रार्थयामह इति शेषः । अथ मधिदैवतः सङ्ग्रहेणोक्तार्थः ॥

अथवा प्रकृतेऽधियज्ञपरतया व्याख्येयः । अस्मिन् पक्षे 'विष्णोः'
सवनत्रयव्याप्तस्य यज्ञस्य, धामानीत्यादि पूर्ववत् ; अत्रोरुगायस्य
विष्णोस्ते 'परमं' पराङ्गे 'पद' यूपस्य श्रवभातीति^१ ॥

मन्त्रस्य चिष्टुपत्वं यूपमानस्योचित मिति प्रशंसति— "एतया
चिष्टुभेति ॥ १५ ॥

माने विशेष माह— "सम्प्रत्यग्नि मिति^२ । 'अग्निष्टाम्' 'सम्प्र-
त्यग्निम्' अन्यभिमुखं 'मिनोति' प्रकमार्यम् । विपक्षे दोषप्रदर्शनेन
दृढयति— "यजमानो वा अग्निष्टाग्निरिति । 'स.' अध्वर्युः 'यद्'
यदि 'अग्नेः' सकाशात् 'अग्निष्ठां' 'कलयेत्' चालयेत्, 'यज्ञात्'
'यजमानः' अपि 'कलेत्' पश्येत्, 'तस्मात्' सम्प्रत्यग्निं मिनुयात् ॥

"अथ पर्युहतीति^३ । पर्युहणादिमन्त्राणां मौदुम्ब्यां मुक्तात्"
अत्र ब्राह्मणे उपेक्षिताः ॥ १६ ॥

"अथैव मभिषद्येति^४ । एव कर्मकलापं कृत्वा यूप मन्वारभ्य

१— एतन्मन्त्रस्य व्याख्येयं व्याख्यानञ्च द्रष्टव्यम् (२. २ ३ निब०) ।

२— का० श्रौ० सू० ६. १ ८ । ३— का० श्रौ० सू० ६. १ १० ।

४— पर्युहणम्, पर्युषणम्, अथ उपनिष्यन् मिति त्रीणि कर्माणि ४ प्र०

५ ब्रा० १०, १८, १९ कण्डिकासु (१४४ पृ०) विहितानि ।

तत्र सावेव मन्त्रौ । तौ त्विह वा० सं० ६. १ २, ३ पुनरास्मात् ।

५— का० श्रौ० सू० ६ १ १२ ।

‘वाचयति’ “विष्णोः कर्माणि”-इत्यमुं मन्त्रम् । “विष्णोः कर्मा-
णीति वाचयति यूप मन्वारम्भम्”-इति^१ हि सूत्रम् ॥

अयं मर्थः ।— ‘विष्णोः’ यज्ञात्मनः ‘कर्माणि पश्यत’ इह नराः !
‘यतः’ यस्माद् ‘व्रतानि’ कर्माणि जायन्ते, यानि च ‘पश्यसे’
स्पृष्टवान् । यो विष्णुः ‘इन्द्रस्य’ च यज्ञाभिमानिनो देवस्य ‘युज्यः’
योग्यः ‘सखा’ सखिभूतः ॥

मन्त्रतात्पर्यं व्याचष्टे— “वज्रं वा एष इत्यादिना । ‘उदग्नि-
श्रियत्’-इति, “श्रिञ् सेवायाम्”-इत्यस्य लुङि रूपम् । कर्मणां
वज्रत्वेऽपि विजितेरेकत्वात् एकवचनान्तं निर्दिष्टम् । चतुर्थपादे
इन्द्रश्रवणं सङ्गतं मित्याह— “इन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेति ॥ १७ ॥

“अथ चषाल मुदीचते” तद्विष्णोरित्यादि^२ । ‘उदीचते’ ऊर्ध्वं
मीचते । ‘विष्णोः’ यज्ञस्य ‘तत्’ ‘परमं पदम्’ पद्यत इति पदं
यूपः, तं ‘सदा पश्यन्ति’ ‘सूरयः’ विद्वांसः । कौटुम्भम्^३ ? ‘दिवि’
आकाशे निरावरणे ‘आततं’ प्रसृतम् ‘चक्षुरिव’ ।

मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— परमपदस्य यूपस्य शत्रुवधार्थं मुद्यत-
वज्ररूपत्वात्, तद्दर्शनेन यज्ञविघातकानां मसुराणां पलायनात्,
उच्छ्रितयूप एव विष्णोर्विजितिस्तं ‘पश्यत’- ‘इति’ मन्त्रः ‘आह’
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

१— वा० सं० ६. ४. १ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. १२ ।

३— आ० उ० ८६७ धा० ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ३. १३ ।

५— तन्मन्त्रपाठस्तु— वा० सं० ६. ४. २ ।

रश्नापरिव्ययन विधाय प्रशंसति— “अथ परिव्ययतीति^१ । परिव्ययनप्रदेश मभिनयेन निर्दिशति— ‘अत्र’^२ नाभिप्रदेशे इत्यर्थः । “नाभिदग्ने परिव्ययति”—इति तैत्तिरीयकम्^३ । उक्तार्थं लोकस्थिति हेतूकरोति— “अत्रेव हीति । लोके हि मध्यदेशे खलु ‘इद’ वसन ‘भवति’, तस्मादित्यर्थः । “अन्नाद्य मेवेत्यादि । रश्नाया अन्नसम्बन्धिविकारत्वेनान्नरूपत्वात् अन्न मेवास्मिन्नप-
स्थापितवान् भवति ॥ १८ ॥

रश्नायास्तैगुण्य माह— “त्रिवृतेति^४ । अन्नस्य चिवृत्तं कुत्र दृष्ट मिति, तद् दर्शयति— “पशवो ह्यन्न मिति । कथं तेषु चिवृत्तं मिति तदुपपादयति— “पिता मातेत्यादि । दधिपयोरुपस्थानस्य चयाणां मपि कारणत्वात् तेषां मथन्नलोपचारः ॥ १० ॥

“स परिव्ययतीति । परिव्ययने मन्त्र माह— “परिवीरसीति^५ । हे धूप । त्वं ‘परिवीरसि’ परितो रश्नया वेष्टितोऽसि । ‘दैवी विग्रह’ देवसम्बन्धिन्य’ प्रजा त्वां ‘परिव्ययन्ताम्’ वेष्टयन्तु । तथा ‘इमं यजमानम्’ एव ‘मनुष्याणाम्’ इतरेषां मध्ये ‘रायः’ धनानि परिव्ययन्तु ॥ २१ ॥

“अथ धूपशकलं मवगूहतीति^६ । ‘धूपशकल’ स्वरूपं अवगूहेत् रश्नामध्ये । ‘तस्मात्’ स्वरोर्यूपरूपत्वात् । एव सर्वथावगूहनौयत्वात्

१— का० श्रौ० सू० ६ ३ १४ ख ।

२— ‘अत्रेव’—इति छ ।

३— तै० स० ६ ३ ४, १६ ।

४— “चिवृत्ता विद्यामा कौशो रश्ना” का० श्रौ० सू० ६ ३ १४ क ।

५— वा० स० ६ ६ १ ।

६— का० श्रौ० सू० ६ ३ १० ।

यूपैकादशिलपक्षेऽपि स्वस्वयूपानतिक्रमेणैवावगूहेत्^१ । ‘अविपर्यासं’
विपर्यासायाः क्रमेणग्रहणाद् । दोषाभिधानेनाविपर्यासं प्रशंसति—
“तस्य ह्येषामुग्धानुव्रतेत्यादिना । अमुग्धा माह— ‘अनुव्रता’ यज-
मानव्यापारानुकूला । विपर्यासपक्षे उक्तवैपरीत्यं व्याख्येयम् ॥ ११ ॥

यूपशकल-रश्मना-चपालानां क्रमेणोर्द्धभाविनात् स्वर्गारोहण-
सोपानत्वेन प्रशंसति— “स्वर्गस्थो ह्येष लोकस्य समारोहण इत्या-
दिना ॥ १३ ॥

यूपावधवत्त्वेन स्वरः सर्वथावगूहनं प्रशंसितुं तन्नाम निर्वक्ति—
“अथ यस्मात् स्वरुमिति । ‘एतस्मात्’ एव ‘एषः’ यूपशकलः
‘अपच्छिद्यते’ । तत् ‘एतत्’ छिन्नं द्रव्यम् अस्य यूपसम्बन्धि पुनः
‘स्व मेव’ स्वकीय मेव ‘अरुः’ गन्ता भवति । ‘तस्मात्’ स्व मिय-
र्त्तति ‘स्वरुः’ ‘नाम’ सम्पन्नम्^२ ॥ १४ ॥

यूपं लोकत्रयजयात्मना प्रशंसति— “तस्य यन्निखात मिति ।
निखन्यत इति निखातो गतान्तरालः । “तेन पितृलोकं जय-

१— का० औ० सू० ६. ३. १८ ।

२— “त एतं स्वर मपश्यन् यूपशकलम्”—इति ऐ० ब्रा० २. १. ३ ।
“यूपशकल मेतं—स्वरनामकं स्वल्पं काष्ठखण्डम्”—इति तच्च
सायणः । “स्वरणा पशु मनक्ति”—इति तै० सं० ५. ५. ०. १ ।
तै० ब्रा० २. ४. ०. १०, ११ । “स्वर मन्तर्धाय स्वधितिना पशुं
समनक्ति, हृतेनाक्तौ पशुं ज्ञायेथा मिति श्रिरसि । न वा स्वधितिना,
स्वरणैव”—इति आप० औ० सू० ०. १४. ११, १२ । मीमासादर्शने
च जै० सू० ४. २. १-७, अधि० १ स्वरविचारो द्रव्यथः ।

तीति । चषालादुपरि यूपायं द्विचङ्गुलभागः, 'तेन' भागेन 'माध्या
इति' प्रसिद्धाः 'देवाः' सन्ति, 'तेषां लोकं जयति'^१ । वेदितुः फल
माह—“सलोको ह वा इति ॥ २५ ॥

यूपस्य पूर्वाङ्गं भूमौ यत् मानम्, तत् दण्डसाम्यतः स्तौति—
“तं वै पूर्वाङ्गं मिनोतीति । यज्ञस्य प्रहरणमाधनत्वात् दीर्घत्वाच्च
वज्रो दण्डः । 'दण्डस्य पूर्वाङ्गम्' 'अभिपद्य' गृहीत्वा प्रहरति',
'यज्ञस्य' अपि 'एष' यूपः 'पूर्वाङ्गः', होमात् पूर्वं मनुष्ठेयत्वात् ।
'तस्मात्' 'पूर्वाङ्गं' पूर्वभागे 'मिनोति' ॥ २६ ॥

प्रकारान्तरेण पूर्वाङ्गं मभिमातु भूयो द्योतयति—“यज्ञेन वै
देवा इत्यादिना । एतदसङ्गद् गतम्^२ । देवैस्तिरोभावितस्य यज्ञस्य
यूपस्य इतरेषा मनुष्ठादृणां प्रज्ञापकत्वात्, प्रज्ञापकस्य पुरस्ता-
द्भावित्वदर्शनात् यूपोऽपि पुरस्तात् देशे स्थाप्य इत्यर्थः । 'मनोजव'
मनसो वेगः । यूपस्य देवैराच्छादितयज्ञस्य प्रज्ञापकत्वं तैत्तिरी-
यकेऽणुक्तम्—“यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकं मायन्, तेऽमन्यन्त,
मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति, ते यूपेन द्योपयित्वा सुवर्गं लोकं
मायन्, तं मृषयो यूपेनैवानुप्राजानन्, तद् यूपस्य यूप-
त्वम्”—इति^३ ॥ २७ ॥

“स वा अष्टाग्निरित्यादि । स्पष्टम् ॥ २८ ॥

१—तै० सं० ६. २. ४. २१, २२ वधने द्रष्टव्ये ।

२—१ का० ५ प्र० १ ब्रा० १ क० (४०५ ए०) द्रष्टव्यम् ।

३—तै० सं० ६. ३. ४. २० ।

यूपे^१ निगूढस्य स्वरोत्तरञ्च प्रतिपत्तिकर्मत्वेन यूपप्रतिनिधा-
त्मना होम मभिधातु माह— “त ह स्रैत मित्यादिना । “यथेद
मयेतर्ह्येक इति । ‘अयेतर्हि’ इदानीं मपि, ‘एके’ अनुष्ठानारः,
‘इदम्’-इत्यनुप्रहरणक्रियाविशेषणम् । देवा यथा, तथा अनु-
प्रहरन्तीत्यर्थः । इदानीं मपि अनुप्रहरण मेव कुर्वन्ति । ‘देवा
अकुर्वन्ति । न तावद् यज्ञस्थानीयस्य यूपस्य दग्धत्वेन बाधका-
भावात् यथाकामम् ‘उदपिवन्त’ ॥ २६ ॥ ३० ॥

सोऽध्वर्युरिति । देवाः ‘तत्’ तेनैव खलु ‘एष.’ यज्ञः ‘स्वगा-
हृत.’ स्व स्थान प्राप्तः, हृतप्रतिपत्तिकः ‘आसीत्’ । स्पष्ट
मन्यत्^२ ॥ ३१, ३२ ॥ ४ [७. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१— “अथाग्निं करोत्युपरवर्जम्”—इति का० श्रौ० सू० ६. १. २७ ।

‘अथाग्निम्—अष्टकोणम् । उपरोऽवट, तत्सम्बन्धिन निखननाहं

यूपस्य प्रदेश मूलतः पञ्चमांश वर्जयित्वा”—इति तत्र या० दे० ।

२— सर्वं मेतद् यूपप्रकरणं तैत्तिरीयभाष्ये भगवता सायणाचार्येण व्यक्त
व्याख्यातम्, तै० सं० ६ ३ ३, ४ दृश्यम् ।

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

यावती वै व्वेदिस्तावती पृथिवी । व्वज्जा वै यूपास्तु-
दिमा मेवैतत् पृथिवी मेतैर्व्वज्जैस्पृणुतेऽस्यै सपुत्रा-
न्निर्भजति तुस्माद् यूपैकादशिनी भवति द्वादश उप-
शयो भवति व्वितष्टुं दक्षिणतु उपनिदधाति तद्यद्
द्वादश उपशयो भवति ॥ १ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आस-
ज्ञाद् विभयाञ्चकुस्तद्य एत ऽउच्छिता यथेपुरस्ता तुया वै
स्तृणुते वा नु वा स्तृणुते यथा दण्डः प्रहृतस्तेन वै
स्तृणुते वा नु वा स्तृणुतेऽथ यु एषु द्वादश उपशयो
भवति यथेपुरायतानस्ता यथोद्यत मुप्रहृत मेव मेप
व्वज्ज उद्यतो दक्षिणतो नाष्टाणाः रुक्षसा मुपहत्यै
तुस्माद् द्वादश उपशयो भवति ॥ २ ॥

तं निदधाति† । एषु ते पृथिव्यां लोके आरण्यस्ते
पशुरिति पशुश्च वै यूपश्च तुदत्ता ऽआरण्य मेव पशूना
मुनुदिशति तेनो ऽएषु पशुमान् भवति तुद् द्वयं‡
यूपैकादशिन्यै सम्मुयन माहुः श्वसुत्यायै हु न्वेवैके

* 'ना'-इति ग, घ ।

† 'तन्निदधाति'-इति ख ।

‡ 'तुद् वष'-इति घ ।

सुमिन्वन्ति प्रकुपुतायै* चैव श्वःसुत्यायै यूपं मिन्वन्तीत्यु
च ॥ ३ ॥

तुदु तथा न कुर्यात् । अग्निष्ठ मेवोच्छयेदिदं वै यूप
मुच्छ्रित्याध्वर्युरा परिव्ययणान्नान्वर्जत्युपरिवीता वा
ऽएतु ऽएताः रात्रिं व्वसन्ति सा न्वेव परिचक्षा पशुर्वै वै
यूप मुच्छ्रयन्ति प्रातर्वै पशूनालभन्ते तुस्मादु प्रातरे-
वोच्छयेत् ॥ ४ ॥

स य उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यात्† । तु मेवाग्र ऽउच्छ-
येदथ दक्षिण मथोत्तरं दक्षिणार्धं मुत्तमं तथोदीची
भवति ॥ ५ ॥

अथो ऽइतरथाहुः । दक्षिण मेवाग्रेऽग्निष्ठादुच्छयेदथो-
त्तर मथ दक्षिण मुत्तरार्धं मुत्तमं तथो हास्योदगेव
कुर्मानुसन्तिष्ठत ऽइति‡ ॥ ६ ॥

स यो व्वर्पिष्ठः सु दक्षिणार्धः स्यात् । अथ ह्रसीया-
नुथ ह्रसीयानुत्तरार्धो ह्रसिष्ठस्तथोदीची भवति ॥ ७ ॥

अथ पुत्नीभ्यः पत्नीयूप मुच्छ्रयन्ति । सर्वत्वायु न्वेव॥
पत्नीयूप उच्छ्रीयते तुत् त्वाघ्नं पशु मालभते त्वष्टा वृ

* 'प्रकु व्वपुतायै'-इति ख, डा०-वेवरेण B पुस्तके दृष्टम् ।

† 'पशुर्वै'-इति क ।

‡ 'स्यात्'-इति ग, घ ।

§ 'इति'-इति ग, घ ।

॥ 'त्वेव'-इति पाठः सायणसम्मतः B-पुस्तके दृश्यते च इति डा०-वेवरः ।

सिक्तः रेतो व्विकरोति तुदेषु एवैतुत्सिक्तः रेतो व्वि-
 करोति मुष्करो भवत्येष वै प्रजनयिता युन्मुष्करस्तुस्मान्
 मुष्करो भवति तन्न* सुऽस्थापयेत्पूर्यग्निक्षत मेवोत्सृजेत्
 स युत्सःस्थापयेत् प्रजायै ह्वान्त मियात्तुत् प्रजा मुत्सृ-
 जति तुस्मान्न सुऽस्थापयेत्पूर्यग्निक्षत मेवोत्सृजेत् ॥ ८ ॥
 ५ [७. २.]

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अग्नीषोमीयूपप्रसङ्गात् यूपैकादशीनी^१ विधातु उपोद्घात-
 यति— “यावती वै वेदिरिति । “इय वेदि परो अन्तः
 पृथिव्या^२”, “वेदि माहुः पर मन्तं पृथिव्या.”—इत्यादिश्रुतेः ।
 ‘इमां’ पृथिवीम् ‘एतै’ यूपै. ‘वज्रै.’ ‘सृणुते’ बलवतीं करोति ।
 अतोऽत्यन्तदाह्वयि यूपैकादशीनी कर्त्तव्या । अत्र यूपैकादशीनी-
 विधानं “यूपैकादशीनी चेत् रथाक्षमाचाण्यन्तराणि”—इत्यादि-

* ‘त न’—इति ग, घ ।

१— अग्निष्टोमे व्याप्रेय सारस्वत सौम्य धौण्य-बाह्वस्पत्य वैश्वदेव ऐन्द्र-
 मासत-ऐन्द्राग्र-सावित्र वासुष्वा इत्येकादशस्तोमायनसञ्ज्ञका सव-
 नीया पशवो भवन्ति । एषा मेकादशाना नियोजनार्थं मेक एव
 यूप, प्रतिपशु एकैको वेति नियमात् यूपा अग्निसिन् पक्षे एका-
 दशैव भवन्ति । एकादशाना वर्गं एकादशीनीति सङ्क्षेपः । तै० सं०
 ६ ६ ५ दृश्यम् । तदेतत् सर्वं वा० सं० २० अध्याये स्पष्टम् ।

२— ऋ० स० १. १६४ ४५ ।

३— तै० स० ७ ४ १८. ६ ।

सूत्रेषु^१ द्रष्टव्यम् । तस्मिन् पक्षे 'उपशयः' यूपानां समीपे श्रुते
इत्युपशयोऽन्यो यूपः^२, स 'द्वादश भवति' । स च 'वितष्टः'
विशेषेणोपरप्रदेशेऽपि तष्टः । 'तं' यूपानां दक्षिणदेशे भूमौ निखातं
कृत्वा तृणौ स्थापयेत्^३ ॥ १ ॥

उपशयं रक्षोनाशकत्वेन प्रशंसति— "देवा इ वै यज्ञं तन्वाना
इत्यादिना । यथा मुक्तेषुः प्रहृतो दन्तिदण्डो वा यदा ऋजु-
गच्छति, तदा लक्ष्यं विध्यति, न चेन्न, एवं यूपोऽपि उपशय-
सहितः स्थापितः ; तत्पतनाशङ्काया अपगतत्वात् रक्षसां यूप-
विषयं भयं नोदियादित्यर्थः । अतो यूपस्य सोपशयत्वे सति
मुक्तेषुवत् यदोपशयाख्यं वच्च मुच्यतेतीति रक्षसां भयं मुत्पद्यते ।
तस्मादुपशयः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

निधानमन्त्रमाह— "तं निदधात्येष ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते
पशुरित्तीति"^४ । हे उपशय ! यूप ! यूपानां दक्षिणप्रदेशः 'पृथिव्यां'
'ते' तव 'लोकः' स्थानम्, अतो न भूम्या मन्त्रमिनामीत्यर्थः ।
तर्ह्यस्य कः पशुः ? इत्याकाङ्क्षायां दर्शयति— "आरण्यस्ते पशु-
रिति । अरण्ये भवः 'आरण्यः' व्याघ्रादिरिति निर्दिशेत्, पृथिव्यां
स्थापयेत् । तथाच सूत्रम्— "वितष्टं द्वादशं निदधात्येष त
इतीति"^५ । यूपस्य सर्वथा पशुमन्त्रोऽपेक्षित इत्याह— "पशुश्च वै

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. ६-१, ३ ।

२— तै० सं० ६. ६. ४. ८ द्रष्टव्यम् ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ८. २३ ।

४— वा० सं० ६. ६. १ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ८. २३ ।

यूपश्चेति । अविनाभूतावित्यर्थः । 'वै'-शब्द इतरयूपानां पशु-
सम्बन्धनियमप्रसिद्धिद्योतनार्थः । 'तत्' तस्मादव्यभिचारात् । "तद्
द्वय मिति । यूपैकादशिन्या 'समयन' 'द्वय' द्विविध मित्यर्थः ।
'आहु' विवदन्ते अभिज्ञा ॥

तनैकेषाञ्चित् पक्ष माह— "श सुत्यायै ह त्वेवैके समित्व-
न्तीति । 'श' परेद्यु क्रियमाणाया सुत्याया पूर्वस्मिन् दिने
अग्निष्ठप्रमुखान्^१ सर्वान यूपान् निखनन्ति ॥ ३ ॥

त पक्ष निराचष्टे— "तदु तथेति । तस्मिन् काले 'अग्निष्ठम्'
एकम् 'एव' उत्तरवेदे पुरोदेशस्यम् अग्नीषोमीयपश्वर्यम् 'उच्छ्र-
येत्'^२ । इतरेषां मपि पूर्वद्युरुच्छ्रयणे दोष माह— "इदं वा
इत्यादिना । 'इदं' वक्ष्यमाणं भवतीत्यर्थः । 'आ परिव्ययणात्'
रक्षणापरिव्ययणपर्यन्तम्, 'अध्वर्यु' 'नान्वर्जति' नैव हस्तस्यं परि-
त्यजेत् । अतोऽग्नियन्त्रिरिक्तानां परिव्ययणस्य 'प्रातः' परेद्यु पशु-
पकरणकाले कर्त्तव्यत्वात् इत्स्ना 'रात्रिम्' 'अपरिवीता' नग्रा
वसन्ति । 'सा न्वेव' सैव, उक्तलक्षणैव 'परिपक्षा' पूर्वद्युरुच्छ्रयमाण-
पक्षस्य निन्दा ।

स्वपक्षे युक्ति माह— "पशवे वै यूपं मुच्छ्रयन्तीति । 'तस्मात्'
'प्रातरेव' परेद्युरेव उच्छ्रयणं कुर्यादिति निगमनम्^३ ॥ ४ ॥

एकादशिनौपक्षे केन क्रमेणोच्छ्रयणं मिति, त माह— "स य

१— व्यग्रैः अग्निममोपे तिष्ठतीत्यग्निष्ठं प्रथमो यूपः ।

२— का० श्रौ० सू० ६ २ ५ ।

३— का० श्रौ० सू० ८ ८ १५ ।

उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यादिति । अग्निष्ठमथ्य भवधिं कृत्वा तत उत्तरतः
प्रथमम्, ततो दक्षिणतो द्वितीयम्, तत उत्तरतस्तृतीयम्, ततो
दक्षिणतश्चतुर्थं मित्येव सुभयोः पार्श्वयोस्तत्प्राथम्येन पञ्च पञ्च
धूपा उच्छ्रिताः । एवं क्रमेण दक्षिणार्द्धं भवम् 'उत्तमं' कुर्यात् ।
'तथा' सन् 'उदीची भवति' उत्तरोपक्रमा भवतीत्यर्थः^१ ॥ ५ ॥

“अथो दतरथाङ्गरिति । “दक्षिण मेवाय इत्यादिकं पूर्ववाक्य-
द्वैपरौत्येन व्याख्येयम् । तथो दाम्येति । एवं कुर्वतः कर्म 'उदगेव'
आनुपूर्व्येण 'सन्तिष्ठते' समायते । पूर्वस्मिन् पक्षे उदगुपक्रमः,
द्वितीये उदगपवर्ग इति भेदः ॥ ६ ॥

“स यो वर्षिष्ठ इति । तेषां सुत्तरोत्तरो 'यः वर्षिष्ठः', 'सः
दक्षिणार्द्धः' स्यात् । “अथ ह्रमीयानित्यादिना दक्षिणोपक्रम
मुदगपवर्गम् । प्रथमं वर्षिष्ठं मत्युच्छ्रितम्, ततः परं मीषदुच्छ्रित
मित्येवं क्रमेणोच्छ्रयेत् । तथा सति सर्वेषां सुत्तरस्तु 'ह्रमिष्ठः'
अतिशयेन ह्रस्वो भवति^२ ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात् पान्नीवत पशुप्रयोग माह^३— “अथ पान्नीभ्यः पान्नी-
यूपं मुच्छ्रयन्तीति^४ । 'पान्नीयूपम्'-इति पान्नीवतयूपस्य सञ्ज्ञा, तं
'पान्नीभ्यः' अर्थाय उच्छ्रयेत् । एतत् प्रशंसति—“सर्वेत्वाय न्विति ।
“तत्त्वाद् मित्वादि^५ । 'तत्' तत्र यूपे 'त्वाद्' लघुदेवताकं 'पशुम्'

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. १८-२१ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ८. १८ ।

३— 'पशुप्रयोजन माह'-इति कृ ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ८. ४१ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ८. १ ।

आलभेत । देवता प्रशंसति—“त्वष्टा वै सिक्त रेत इति । ‘वै’-शब्देन
 “थावच्छो वै रेतस सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति, तावच्छो
 वै तत् प्रजायते”—इत्यादि^१ श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते । विशेष
 माह—“मुष्करो भवतीति । ‘मुष्कर’ प्रकृष्टमुष्क । “उषसुषी-
 त्यादिना र-प्रत्यय^२ । इतरपशुवत् सञ्ज्ञपनप्रसक्तावाह—“तत्र
 सस्यापयेत्, पर्यग्निरुत सेवोत्सृजेदिति । ‘सस्यापन’ पशुसञ्ज्ञपनम् ।
 ‘एव’ शब्दो भिन्नक्रम । उत्सृजेदेव, न सस्यापयेत् । सस्यापनपक्षे
 दोष माह—“स यत् सस्यापयेदिति । ‘प्रजायै’ प्रजाया पुत्रपौत्रादि-
 रूपाया ‘अन्तम्’ अवसानम् ‘इयात्’ प्राप्नुयात् । मुष्करस्य प्रजन-
 नेन पिष्टत्वोपन्यासात् सञ्ज्ञपन मयुक्त^३ ॥ ८ ॥ ५ [७ २] ॥

०

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे सप्तमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

१—तै० स० १ ५ ६ ५ इष्टयम् ।

२—‘उषसुषिमुष्कमधो र’-इति पा० सू० ५ २ १०० ।

३—तै० स० ६ ६ ४, ५ धनुवाकावालोष्ठौ । तत्रात्रैव प्रकरणे श्रुत
 मिद सामाजिक वधनम्—‘यदेकस्मिन् यूये द्वे रश्मने परिध्ययति,
 तस्मादेको द्वे जाये विन्दते, यद्वैका रश्मना द्वयोर्यूपयो परिध्ययति,
 तस्माद्वैका द्वौ पतौ विन्दते -इति (६ ६ ४ ०) ।

(अथ द्वतीयं ब्राह्मणम्.)

पशुश्च वै यूपश्च । न वा ऽऋते यूपान्पशु मालभन्ते
कदा चन तद्यत्तुया नु ह वा ऽएतस्मा ऽश्रुग्रे पशुव-
श्चक्षमिरे यदुन्न मुभविष्यन् युधेद मुन्नं भूता यथा हैवायं
द्विपात् पुरुष उच्छ्रित एवुः हैव द्विपाद उच्छ्रिता-
श्चेरुः ॥ १ ॥

ततो देवा एत व्यजं दुहशुः । यद्यूपं त मुच्छिश्रियु-
स्तस्माद्द्वीपा प्राह्वीयन्त* ततश्चतुष्पादा अभवंस्ततोऽन्न
मभवन् युधेद मुन्नं भूता एतस्मै हि वा ऽएतेऽतिष्ठन्त
तस्माद् यूप एव पशु मालभन्ते नर्ते यूपान् कदा-
चन† ॥ २ ॥

अथोपाकृत्य पशुम् । अग्निं मथित्वा नियुनक्ति तद्य-
त्तुया नु ह वा ऽएतस्मा ऽश्रुग्रे पशुवश्चक्षमिरे युद्धविरुभवि-
ष्यन् युथैनानिदुः हविर्भूतानग्नौ जुहति तान् देवा
उपनिरुधुस्तु ऽउपनिरुद्धा नोपावेयुः ॥ ३ ॥

ते होचुः । न वा ऽइमेऽस्य यामं‡ व्विदुर्यदग्नौ हविर्जु-
हति नैतां प्रतिष्ठा मुपरुक्षैव पशूनाग्निं मथित्वाग्नावग्निं

* 'प्राह्वीयन्त'-इति सा०-सम्मत इति डा०-वेबरः ।

† 'चन'-इति ग, घ ।

‡ 'यामं'-इति सा०-सम्मत इति डा०-वेबरः ।

जुह्वाम ते वेदिष्यन्त्येव वै किल हविषो याम एषा
प्रतिष्ठामौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्युवैष्यन्ति ततो
रातुमनस आलम्भाय भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

तु उपरुध्यैव पशून् । अग्निं मथित्वाग्नावग्निं मजुह्व-
स्तेऽविदुरेव वै किल हविषो याम एषा प्रतिष्ठामौ
वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्युवायंस्ततो रातुमनस
आलम्भायामवन् ॥ ५ ॥

तयो ऽएवैषु एतत् । उपरुद्धौव पशु मग्निं मथित्वा-
ग्नावग्निं जुहोति सु वेदैष वै किल हविषो याम एषा
प्रतिष्ठामौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्युवैति ततो
रातुमना आलम्भाय भवति तस्मादुपाकृत्य पशु मग्निं
मथित्वा नियुनक्ति ॥ ६ ॥

तुदाहुः* । नोपाकुर्यान्नाग्निं मन्येद्रश्ना मेवादाया-
ञ्जसोपपरेत्याभिधाय नियुञ्जगदिति तुदु तथा नु
कुर्याद्यथाधर्मं तिरश्चुथा चिकीर्षेदेवं तत्तस्मादेतदेवा-
नुपुरीयात् ॥ ७ ॥

अथ तृण मादयोपाकरोति । द्वितीयवान्निरुणधा
ऽहुति द्वितीयवान् हि वीर्यवान् ॥ ८ ॥

स तृण मादत्ते । उपावीरसीत्युप हि द्वितीयोऽवति

तुस्मादाहोपावीरसौत्युप देवान्* दैवीर्विशः प्रागुरिति
 दैव्यो वा ऽएता विशो युत्यश्वोऽस्थिपत देवेभ्य इत्येवै-
 तदाह यदाहोप देवान्† दैवीर्विशः प्रागुरिति ॥ ६ ॥

उशिजो बृह्णितमानिति । विद्वांसो हि देवास्तु-
 स्मादाहोशिजो बृह्णितमानिति ॥ १० ॥

देव त्वष्टर्बुसु रमेति । त्वष्टा वै पशूना मीष्टे पशुवो
 बसु तानेतद्देवा श्रुतिष्ठमानांस्त्वष्टार मब्रुवन्नुपनिमडेति
 यदाह देव त्वष्टर्बुसु रमेति ॥ ११ ॥

हव्या ते स्वदन्ता मिति । यदा वा ऽएतु ऽएतस्मा
 ऽश्रुधियन्त युद्धविरुभविष्यंस्तुस्मादाह हव्या ते स्वदन्ता
 मिति ॥ १२ ॥

रेवती रुमध्व मिति । रेवन्तो हि पशुवस्तुस्मादाह
 रेवती रुमध्व मिति बृहस्पते धारुया बृहन्नीति ब्रह्म
 वै बृहस्पतिः पशुवो बसु तानेतद्देवा श्रुतिष्ठमानान्
 ब्रह्मणैव परस्तात्पूर्यदधुस्तन्नात्यायंस्तुयो ऽश्वैनानेषु
 एतद् ब्रह्मणैव परस्तात्पुरिदधाति तन्नातियन्ति तुस्मा-
 दाह बृहस्पते धारुया बृहन्नीति पुरां कृत्वा प्रति-
 मुञ्चत्यथातो नियोजनस्यैव ॥ १३ ॥ ६ [७. ३.] ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

पशुनियोजनाय सर्वथा यूपेनैव भवितव्य मित्यसु मर्थ
माख्यानमुखेनोपपादयति— “पशुश्च वै यूपश्चेत्यादिना । अविना-
भूतावित्यर्थः । व्याप्तिं दर्शयति— “न वा क्षत इति । यतो यूप
विना पशालम्भो नास्ति, केनापि प्रकारेण न तथा स्यात्, यथा
पशोर्यूपेन, अतस्तदुपपद्यत इत्यर्थः । तत् प्रदर्शयते— “न ह वा
इत्यादिना । ‘एतस्मै’ वक्ष्यमाणाय देवाना मन्त्रमावाय ‘न’
‘चक्षमिरे’ वक्ष्यमाणा भवन्ति, ‘अन्न मभविष्यन्निति’ ‘यत्’ अस्ति,
तस्या मित्यर्थः । ‘यथा’ ‘इदम्’ इदानीं यूपनियुक्ताः ‘अन्न भूत’
अन्न मभवन्, तथा यूपारख्यवज्रोद्यताया रहिते काले इत्यर्थः । अन्न-
भावाभावे कारण माह— “यथा हैवाय दिपात् पुरुष इति ॥१॥

“ततो देवा इति । ‘त यूपम्’ ‘उच्छिन्नियु’ उच्छ्रयण
मकुर्वन् । ‘तस्मात्’ भयात् हेतो ‘प्राञ्जीयन्त’ प्रकर्षेण शीनाः
अवचनीयाः अभवन् । ‘तत’ हेतोः मनुष्यवद् द्विपादाः सन्तः
पश्चात् ‘चतुष्पादा अभवन्’ ॥ २ ॥

प्रासङ्गिकं यूपैकादशिनोपच परिममाण्य प्रकृत मग्नीषोमीय-
पशुप्रयोग माह— ‘अथोपाहत्य पशु मिति’ । पशुपाकरणान-
न्तरम्^१ अग्निमन्यनानन्तर मेव पशु यूपे नियुञ्जीत । पशुनियो-

१, २, ३— ‘प्राञ्जीयन्त’-इति, ‘शीना’-इति, ‘अवचनीया’-इति च छ ।

४— ‘अग्नीषोमीयोऽत पशु’-इति का० श्रौ० सू० ८, ७ २५ ।

५— “उपावर्त्तन्ध मित्यथ प्रैष उपाकरणशब्देनोच्यते, तद्वतिगिक्त किमपि
न ब्रूयात्, तेनोपाकरणेन अर्धयुग्मद्वारादभ्यो यज्ञं प्रयच्छति”-इति
शा० दे० (का० श्रौ० सू० ३ ३ १७) । १ भा० १५६ प०
२ टोप्पनी च द्रष्टव्या ।

जनस्य अग्निमन्यनानन्तरकालं प्रशंसति— “तद्यत्तथा न ह वा
एतस्मा अग्ने पशव इत्यादिना । पूर्वार्थवादवाक्यवत् व्याख्येयम् ।
‘नोपावेयुः’ नोपगताः पशवः ॥ ३ ॥

“ते होचुरिति । ‘न वा’ ‘इमे’ पशवः ‘यद्ग्नौ जुहति’ ।
यतः ‘अस्य’ नियोजनस्य ‘याम’ प्रायनम्,^१ अग्नौ होमलक्षणं ‘न
विदुः’ न ज्ञातवन्तः । तदेव विशिनष्टि— “नैतां प्रतिष्ठा मिति ।
‘एतां’ होमलक्षणां ‘प्रतिष्ठाम्’ अन्याख्यपरमपदस्थितिम् ‘अग्नौ’
उत्तरवेदिस्थे ‘अग्निम्’ मन्यनजन्यम् । ‘एष वै किल’—इत्येतच्छ-
ब्दार्थं माह— “अग्नौ वै किल हविर्जुहतीति । ‘अभ्यवैयन्ति’
अवगतिं प्राप्स्यन्ति । ‘आलम्भाय’ ‘रातमनसः’ दत्तमनस्काः ‘भवि-
ष्यन्ति’ ‘इति’ । शिष्टं स्पष्टार्थम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

केवलनियोजनपक्ष मुदाहृत्य निराचष्टे— “तदाहुर्नोपाकुर्वा-
दिति । उपकरणाद्यकृत्वा प्रथमत एव ‘रक्षणा मादाय’ साम्मुख्येन
यूपसमीपं गत्वा ‘अभिधाय’ पशुं बद्ध्वा ‘नियुज्यात्’ नियु-
ञ्जीत ॥ ७ ॥

क्रम मुक्त्वा इदानीं सार्थवाद मुपाकरणं विधत्ते— “अथ
तृण मादायेति^२ । तृणादानस्य प्रयोजनं माह— “द्वितीयवानिति ।
‘निरुणधे’ निरोधं^३ करवाणि । तावता किं मायात मित्यत आह—

१— ‘यानं (?) प्रायम्’—इति छ ।

२— व्यापत्तम्बहृत्ते उपकरणप्रकारं सूच्यते (७. १६. २-५.) ।

३— ‘पशोर्निरोधं’—इति छ ।

“द्वितीयवान् हि वीर्यवानिति । असहायस्य व्यापाराच्चमत्वं
लोकमिद्धम् ॥ ८ ॥

“स त्वण मादत्त इति^१ । त्वणादानमन्त्रस्थाय मर्थः^२— हे त्वण !
त्वम् ‘उपावीरसि’ समीपे स्थित्वा रत्नकोऽसि, एकः कार्यकरो-
ऽमीत्यर्थः । “अविद्वत्सू”—इति ई-प्रत्ययः^३ । ‘दैवीः विश्रः’
पशुलक्षणा देवसम्बन्धिन्यः प्रजाः ‘देवान्’ ‘उपप्रागुः’ प्राप्ताः
देवतार्थं सुपस्थिता इत्यर्थः^४ (८) । “उगिजो वज्जितमा-
नितीति । देवान् विश्रिनष्टि— ‘उगिजः’ मेधाविनामैतत्^५,
विदांस इत्यर्थः । ‘वज्जितमान्’ वोदृतमान् (१०) । “देव
त्वष्टरिति । ‘त्वष्टः । देव ।’ पशुस्वामिन् ! ‘वसु’ वस्त्राख्यं धनं
‘रम’ रमय, नियोजयेत्यर्थः (११) ॥

“हव्या ते खदन्ता मितितीति । हे पशो ! ‘ते’ ‘हव्या’ हवींषि
‘खदन्ताम्’ । “रेवती रमध्व मितितीति^६ । ‘रेवतीः’ रेवत्यो गावः
पशवः ‘रमध्वं’ मङ्गलीडध्वम् । हे ‘रुहस्पते !’ रुहतः परिरुहन-
कर्मणः स्वामिन् ! त्वं ‘वसूनि’ पशुलक्षणानि ‘धारय’ अत्र स्थापय ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. १८ क ।

२— सोऽयं मन्त्र — वा० सं० ६. ०. १ ।

३— शाक० उ० सू० ३. १५८ ।

४— ‘पशु सुपस्पृश्यपु देवानिति’—इति का० श्रौ० सू० ६. ३. १८ ख ।

मन्त्रस्तु — वा० सं० ६. ०. २ ।

५— निय० ३. १५ १८ ।

६— वा० सं० ६. ८. १ । यद्यपि संहितायाम्ने एतमेवैव मन्त्र, पर मिद्ध

पशुमन्त्रलोपनेऽप्युक्तं इति ते

मन्त्रं व्याचष्टे— “उप हि द्वितीयोऽवतीत्यादिना । ‘हि’-शब्दो लोकप्रसिद्धिद्योतनार्थः । लोक एकः कर्म कर्तुं भग्नः, द्वितीयः तत्साहाय्यकरणेन तं भवतीति प्रसिद्धम् । “दैवीर्विश इत्यस्य तात्पर्यं माह— “दैव्यो वा एता विशो यत् पशव इति । यथा विशः स्वस्वामिनं पुष्पन्ति, एवं पशवो हविषा पुष्पन्तीति तेषां प्रजारूपत्वोपचारः । “अस्मिषत देवेभ्य इतीति । तेषां मर्त्या-यात्मानं प्रकाशितवन्त इत्यर्थः । “प्रकाशनस्येयाख्ययोश्च”-इत्यात्मने-पदम् । उशिक्षुशब्दार्थं माह— “विदांसो हि देवा इति । त्वष्टुः प्रार्थनाया कारणं माह— “त्वष्टा वै पशूना मित्यादिना । ‘वै’-शब्दः “त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकत्”-इत्यादि-श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । “देव त्वष्टुर्वसु”-इति मन्त्रभागो ‘यदाह’, ‘अतिष्ठमानान्’ पशून् प्रति ‘त्वष्टारं’ ‘देवा.’ ‘उपनिमद्’ इति यत् ‘अब्रुवन्’, ‘एतत्’ एव ‘आह’ इत्यर्थः । ‘उपनिमद्’ अस्मत्त्वमीपे नितरां मादयेति तस्यार्थः । अथवा ‘यत्’ अर्ध्वर्युणा ‘देव त्वष्टुः’ इत्यभिधानम्, तत् , पुरा यद् देवैरुक्तलक्षणं त्वष्टुप्रार्थनं सुकृतम्, तत्स्थानीय मित्यर्थः ॥ एवंविधेषु वाक्येषु सर्वत्रैवं व्याख्येयम् ॥

“हव्या ते स्वदन्ता मिति । अस्याभिप्रायं माह— “यदा वा एत इति । यद्यप्युपाकरणकाले हविषा मनिष्यन्तेः स्वदनं नोप-पद्यते, तथापि पलायनं कृत्वा यदावृता अभवन्, तदेव हविर्भवि-ष्यतीत्यर्थः । अत एव मभिधानं सुपपद्यते (१२) ॥

१— पा० सू० १०. ३. २३ ।

२— उपरिष्ठात् १३ का० १ प्र० ८ ब्रा० ७ क० । तै० स० २. १. ८ ३ ।

“रेवन्तो हि यशव इत्यादि । ब्राह्मण स्पष्टम्^१ ॥

‘ब्रह्मणैव’ ‘परस्तात्’ परे देशे ‘पर्यद्धु’ परितो आधारयन् ।

“अथातो नियोजनस्यैवेति । विधान मभिधीयत इति शेष ॥

८-१३ ॥ ६ [७ ३] ॥

इति सायणाचार्यद्विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः^२ ॥

१- सर्वे ह्येतत् तै० स० ६ ३ ६ दृश्यम् ।

२- “कण्डोसङ्ख्या १२०”-इति क, “कण्डिका १२०”-इति ख,
“कण्डिकासङ्ख्या १२०”-इति ग, घ । तत्र १ ब्रा० २६ क०, २ ब्रा०
२१ क०, ३ ब्रा० २० क०, ४ ब्रा० ३२ क०, ५ ब्रा० ८ क०, ६ ब्रा०
११ क०, सङ्कलनया १२० इति सिद्धम् ।

अथ

षष्ठप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम्,

अपि वा

सप्तमाध्याये चतुर्थ ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

प्राशं कृत्वा प्रतिमुञ्चति* । ऋतुस्य त्वा देवहविः
प्राशेन प्रतिमुञ्चामीति व्वरुण्या वा ऽएया यदृज्जुस्तुदेन
मेतद्वतुस्यैव प्राशेन प्रतिमुञ्चति तृथो हैन मेपा
व्वरुण्या रुज्जुर्नु हिनस्ति ॥ १ ॥

धुर्पा मानुष इति । न वा ऽएत मुप्रे मनुष्यो
ऽधृष्णोत्स युदेवर्त्तस्य† प्राशेनैतदेवहविः प्रतिमुञ्चत्यु-
थैनं मनुष्यो धृष्णोति तुस्मादाह धुर्पा मानुष
इति‡ ॥ २ ॥

* 'प्रतिमुञ्चति'—इति क ।

† 'यदेवर्त्तस्य'—इति क पाठ, डा०-वेवरेय दृष्टम् ।

‡ 'इति'—इति ख, 'इति'—इति ग, घ ।

अथ नियुनक्ति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या मग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नियु-
नज्मीति* तद्यथैवादो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिष्टुत्येव
मेवैतद्देवताभ्या मादिशत्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य
बन्धुर्मेध्य मेवैतुत्करोति ॥ ३ ॥

स प्रोक्षति । अद्भ्यस्त्वौपधीभ्य इति तद्यत एव
सम्भवति तुत एवैतन्मेध्यं करोतीदुः हि यदा वर्पत्य-
थौपधयो जायन्त ऽथोपधीर्जग्ध्वाणः पीत्वा तुत एष
रुसः सम्भवति रुसाद्रेतो रेतसः पशुवस्तद्यत एव सम्भ-
वति युतश्च जायते तुत एवैतन्मेध्यं करोति ॥ ४ ॥

अनु त्वा माता मन्यता मुनु पितेति । स हि
मातुश्चाधि पितुश्च जायते तद्यत एव जायते तुत
एवैतन्मेध्यां करोत्यनु भ्राता सुगर्भोऽनु सुखा सुयूथ्य
इति स युक्ते जुन्म तेन त्वानुमत मारुभ ऽदित्येवैतदा-
हाम्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद्याभ्यां देव-
ताभ्या मारुभते ताभ्यां मेध्यं करोति ॥ ५ ॥

अथोपगृह्णाति । अपाम्पेरुरसीति । तुदेन मन्तरतो

* 'नियुनज्मीति'-इति क, ख ।

† 'तुन्मेध्य'-इति ग, घ ।

मेध्यं करोत्यथाधस्तादुपोक्षत्यापो देवीः स्वदन्तु स्वात्तं
चित्सुदेवहविरिति तुदेनः सर्वतो मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अथाहाम्रये समिद्धमानायानुब्रूहीति । स उत्तर
माधारु माघार्यासंस्पर्शयन्सुचौ पर्येत्य* जुह्वा पशुः
सुमनक्ति शिरो वै यज्ञस्योत्तर आधारु एष वा ऽश्रुच
यज्ञो भवति यत् पशुस्तद्यज्ञः ऽण्वैतच्छिरः प्रतिदधाति
तस्माज्जुह्वा पशुः सुमनक्ति ॥ ७ ॥

सु ललाटे सुमनक्ति । सुन्ते प्राणो व्यातेन गच्छता
मिति समुद्गानि युजचैरित्युसयोः सं यज्ञपतिराशिपेति
श्रोण्योः स युस्मै कामाय पशु मालुभन्ते तत् प्रामु-
ह्यैत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

इदं वै पशोः सज्जप्यमानस्य । प्राणो व्यात मुपि-
पद्यते तत् प्रामुहि यत्ते प्राणो व्यात मपिपद्याता
ऽदृत्येवैतदाह स मुद्गानि युजचैरित्युद्गैर्वा ऽअस्य यजन्ते
तत् प्रामुहि यत्ते ऽद्गैर्युजान्ता ऽदृत्येवैतदाह सं यज्ञपति-
राशिपेति युजमानाय वा ऽएतेनाशिप माशासते
तत् प्रामुहि यत्तुया युजमानायाशिप मांशासान्ता
ऽदृत्येवैतदाह सादयति सुचावुथ प्रवरायाश्रावयति सो-
ऽसुवेव वुन्धुः ॥ ९ ॥

अथ द्वितीय माश्रावयति । द्वौ ह्येव होतारौ भवतः
 सु मैत्रावरुणायाह्वैवाश्रावयति युजमानुं त्वेव प्रवृ-
 णीते ऽग्निर्हं दैवीनां विष्णुं पुर एतेत्यग्निर्हि देवतानां
 मुखं तुस्मादाह्वाम्निर्हं दैवीनां विष्णुं पुर एतेत्ययं युज-
 मानो मनुष्याणा मिति तः हि सोऽन्वुद्धो भवति युस्मि-
 न्नुद्धं युजते तुस्मादाह्वयं युजमानो मनुष्याणा मिति
 तयोरस्थूरि गार्हपत्यं दीदयच्छतः हिमा द्वायू* ऽहुति
 तयोरुनार्त्तानि गार्हपत्यानि शतुं वर्षाणि सन्वित्ये-
 वैतुदाह ॥ १० ॥

राधाःसुीत्सम्पृञ्चानावुसम्पृञ्चानौ तुन्व इति ।
 राधाःस्येव सम्पृञ्चायां मापि† तनूरित्येवैतुदाह तौ ह
 युत्तनूरुपि सम्पृञ्चीयातां प्राग्निर्युजमानं दहेत्सयुदमौ
 जुहोति तुदेषोऽभ्ये प्रयच्छत्यथ या मेवात्रत्विजो
 युजमानायाशिष माशासते ता मस्मै सुर्व्वा मग्निः
 सुमर्द्दयति तद्राधाःस्येव सम्पृञ्चाते नापि तनूस्तुस्मा-
 दाह राधाःसुीत्सम्पृञ्चानावुसम्पृञ्चानौ तुन्व इति ॥
 ११ ॥ १ ॥

॥ इति पष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* 'हिमा व्यायू'-इति ख, 'हिमा द्वा यू'-इति ग ।

† 'नापि'- इत्येव पाठः स्यात् सायण-सम्मतः ।

समन्त्रकं बन्धन माह—“पात्रं कृत्वा प्रतिमुञ्चतीति^१ । पात्राय-
ग्रन्था सुषिरं कृत्वा, तस्मिन्नितर मय बहिः प्रसार्य, बहिर्गतं
पात्र माकृष्य, यथा शिरो न गलति, तथा कृत्वा बध्नीयात् ॥

“ऋतस्य त्वेति^२ । हे ‘देवहवि !’ पशो । त्वाम् ‘ऋतस्य
पात्रेण’ ‘प्रतिमुञ्चामि’ । ‘मानुषः’ अहं केवलं ‘धर्षा’ धर्षणधर्मा ।
“वरुणेत्यादि । बध्नामीति बन्धनकर्मणो वरुणाभिमानिकत्वात्
तत्साधनभूताया वरुणसम्वन्धिरज्जोः तत्त्वम्, त मपि परिहाय
मन्त्रेण बन्धे सति ऋतपात्रेण बन्धो भवेत् ॥ १ ॥

“धर्षा मानुष इतीति । मन्त्रभागस्य तात्पर्य माह— “न वा
एत मय इत्यादिना । यस्मात् पशुधर्षणसामर्थ्यं मनुष्यस्य देवकृत-
पात्रविमोकायत्तम्, अतो मन्त्रो “धर्षा मानुषः” ‘इति’ ब्रूते
इत्यर्थः ॥ २ ॥

“अथ नियुनक्तीत्यादि । स्पष्टम् । देवतानिर्द्देशस्य प्रयोजन
माह— “यथैवाद इति । ‘यथैव’ ‘अदः’ अमुष्मिन् दर्शपूर्णमासयागे
हविर्निर्वापे देवतादर्शनम्, ‘एवम्’ इदानीं मपि प्रोचतीति ।
“एको वा इत्यग्रहद् गतम् ॥ ३ ॥

“स प्रोचतीति^३ । “अद्वास्त्वौषधीभ्य इतीति^४ । ‘अद्वाः’ च
‘औषधीभ्यः’ च सम्भूतं त्वां ‘प्रोचामि’ । ‘मेध्यं’ करोतीति । सज्-
ज्ञपनार्थं वाक्ष्यमानं त्वां माचादिरनुमन्यताम् । ‘मगर्भ्यः’ रुमाजे

१— का० श्रौ० सू० ६. १. २० ।

२— वा० सं० ६. ८. २ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. १. २१ ।

४— वा० सं० ६. ८. १ ।

उदरे भवः, 'अनुमखः' समानख्यानः, 'सयूयः' समानयूथे भवः, सर्वैरनुमतं त्वाम् 'अग्नीषोमाभ्याम्' अर्थाय 'प्रोक्षामि' ॥

मन्त्रस्य परमप्रयोजन माह— "तद् यत एवेत्यादिना । कथं ताभ्यः सकाशात् पाशामभाव इति, तदुपपादयति— "इदं हि स यदा वर्षतीत्यादिना । आपस्यौषधयश्चोपादानकारणम्, मातापितरावाश्रयत्वेन निमित्तकारणम् । अतस्तत्सकाशाग्नेधं करोति । मगभ्यांदौना मपि जन्मसम्बन्धमभावत् तेन सम्बन्धिना मगभ्यादिनानुमन्यत इत्युक्तं भवति । स्पष्टं मन्यत् ॥ ४, ५ ॥

"अयोपगृह्णातीति^१ । प्रोक्षणशेषं पानार्थं मुखमभीषे धारयेत् । हे 'पयो ।' त्वम् 'अपां' जलानां 'पेरुः' पानश्रीलोऽमि । 'तत्' तस्योदकस्थान्तः-प्रवेशात् 'एनं' पशुम् 'अन्तरतः' मेषं करोति^२ ॥

"अथाधन्नादिति^३ । अधन्नादुपोक्षणमन्यथाय मयः— हे 'आपां देवी.' आपो देव्यः ! 'स्वदन्तु' स्वादयन्तु । तथा स पशुः 'स्वात्तं' सुष्ठु स्वीकृतं भवतु । पशुर्विग्रेष्यते— 'देवहविः' देवतयोर्हविर्भूतमिति^४ ॥ ६ ॥

"अथाहाश्रये ममिध्यमानायेति^५ । मामिध्येन्यथं ममैषं कुर्यात् । "म उत्तर माघार माघार्येति^६ । द्वितीय मित्यर्थः । 'गृही'

१— का० श्रौ० सू० ६. ४. ३० ।

०— 'प्रोक्षन्तीत्यर्थ'—इति ड ।

२— वा० सं० ६. १०. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ४. ३३ ।

४— वा० सं० ६. १०. २ ।

६— वा० श्रौ० सू० ६. ४. १ ।

०— का० श्रौ० सू० ६. १. २ ।

जुह्वपभृतौ 'अमस्यर्गयन्', पुनरुत्तरतः 'पर्यत्य' 'जुह्वा' उत्तराघा-
रावशिष्टेनाज्येन 'पशुम्' 'अनक्ति' आद्रीकरोति । तत् प्रशंसति—
"शिरौ वै यज्ञस्योत्तराधार इति । प्रधानत्वात् 'पशुः यज्ञः',
तस्य प्रथमतोऽनुष्ठेयत्वात् शिरत्वम् । अत आधारशेषेणाञ्जनेन
'यज्ञे' 'शिरः' स्थापितवान् भवति ॥ ७ ॥

अवयवावयविभेदेन मन्त्रभेद माह— "स ललाटे समनक्ति"
सन्ते प्राण इति^१ । बाह्यावातस्यैव शरीरान्तःप्रवेगेन प्राणत्वात् तस्य
वातप्राप्तिर्युक्ता । 'अङ्गानि' 'यजत्रे' यागैः 'सङ्गच्छन्ताम्' । तथा
'यज्ञपतिः' यजमानः 'आग्निषा' 'सङ्गच्छताम्' । एतेन 'ओष्णोः'
अनक्ति । अथ कृत्स्नतात्पर्यं यज्ञविषया आग्नीरेवेत्याह— "स यस्मै
कामायेति ॥ ८ ॥

मन्त्रान् क्रमेण व्याचष्टे— "इदं वै पशोरित्यादि । 'इदं'
वक्ष्यमाणम्, लोकप्रसिद्ध मित्यर्थः । सामान्येनोक्त विशेषेण योज-
यति— "तत् प्राप्नुहीति । यद्येतन्निमित्तेन प्राणो वात मभिपद्येत,
तत् प्राप्नुहीत्येवैतदाहेत्यर्थः । गतप्राय मन्यत् । अत्र सूत्रम्—
"आ प्रयाजेभ्य उत्तराधार माघार्यं पशुं पूर्वं समनक्ति ललाटांम-
ओष्णिषु सन्त इति प्रतिमन्त्रम्"—इति^२ ॥

"सादयति शुचावथ प्रवरायाऽवयतीति । जुह्वपभृतौ सादयित्वा

१— का० श्रौ० सू० ६. ४. २ ।

२— श्रौ० सू० ६. १०. २, ३, ४ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ४. ३ ।

प्रवरायाश्चावयेत् । आश्चावणार्थवाद प्रकृतिगत मचादिश्रुति—
“सोऽसावेव बन्धुरिति ॥ ८ ॥

“अथ द्वितीय माश्चावयतीति^१ । मैवावरुणस्यापि हौवकर्तृ-
त्वाद् “द्वौ ह्यच होतारौ भवत इत्युक्तम् । द्वितीयाश्चावण किमर्थं
मित्याह— “स मैवावरुणायाहैवाश्चावयतीति । ‘स.’ अध्वर्युः ।
“यजमानं त्वेवेति । ‘एव’-कारेण त्विजा प्रवरण निषिध्यते ॥

यजमानप्रवरनिगदस्याय मर्थ— ‘अग्नि’ खलु ‘दैवीनां विशा’
देवसम्बन्धिनीनां प्रजाना ‘पुर एता’ मुख्य इत्यर्थः । तथा ‘मनु-
य्याणां विशा’ ‘यजमान’ ‘पुर एता’ मुख्य । सर्वेऽपि प्राणिनस्त
मनुसृत्य भवन्तीत्यर्थ । ‘तयो’ अग्नियजमानयो. ‘गार्हपत्य’ गृह-
पतिकर्म ‘असूरि’ अनाग्न्यम् । शतवर्षपर्यन्त हि दीक्षानुयष्टयत्वेत
अग्रेक्षत्वं यजमानस्य च गार्हपत्यसम्बन्ध । ‘राधासि इत्’ अस्मा-
न्येव ‘सम्पृश्चानौ’ मिश्रयन्तौ । ‘तच्च’ तनू ‘अमम्पृचानौ’ शरीर-
सम्पर्को यथा न स्यात् ॥

क्रमेण व्याचष्टे— “अग्निर्हैत्यादिना । “त हि सोऽम्बुर्द्धो भवति,
यस्मिन्नर्द्धे यजत इति । ‘यस्मिन्’ ‘अर्द्धे’ राद्वे अय यजमानो
‘यजते’, ‘सोऽम्बुर्द्ध’, ‘त हि’ त मनु । “हीने”—इत्यनो
कर्मप्रवचनीयत्वम् । ‘असूरि’-शब्दार्थं माह— “अनाप्तानि गार्ह-
पत्यानीति । ‘राधासि’—इत्येतद् विभज्य व्याचष्टे— ‘राधास्येवेत्या-
दिना । इच्छद् एवार्थे’ । तेन निरसनोप माह— ‘नापि तनू-

१— का० श्रौ० सू० ६. ४. ४ इत्युक्तम् ।

२— पा० सू० १. ४. ८६ ।

३— मन्त्रे इति श्रेय ।

रिति । विपक्षे बाधक माह— “तौ ह यत्तनूरपीति । ननु “सं
 राधांसि सम्पृचानौ”—इत्युक्तम्, सम्पर्कस्य परस्परप्रदानसम्बन्धः कथं
 मत्र सम्भवतीति, तदुपपादयति— “स यदाग्नौ जुहोतीति ।
 यद्ग्नौ प्रदानम्, यश्च तद्ग्नौ सम्पर्कः, अग्निग्निः यजमानार्थं
 माशास्यमानानां फलानां तुष्टेनाग्निना दानं भस्ति, तदेवाग्नेर्यज-
 मानसम्पर्कः । ‘तत्’ तेन प्रतिपादितप्रकारेण तौ ‘राधांसि सम्पृ-
 चाते’ इति ॥ १०, ११ ॥ १ [७, ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे सप्तमाध्याये चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ७ ॥

मह्नाण्डं गोमहसं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,

सप्ताब्धीन् पञ्चभौरींस्त्रिदशतल्लताधेनुभौवर्णभृमीः ।

रत्नोक्तां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गनायौ,

व्यश्राणीदिशचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटश्च ॥

धान्याङ्गिं धन्यजन्मा तिलभव मत्स्यः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,

कापांसीयं क्षपावान् गुडहत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।

आज्योत्यं प्राज्यजन्मा सवणज मनूजः भार्करं चार्कतेजाः,

रथाब्धौ रथरूपं गिरि महत मुदा पाचमाग्निङ्गनार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजसामान्यधुरन्वरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे सप्तमाध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

[अथाष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्.]

तद्युचैतत् प्रवृत्तो होता होतृपुदन ऽउपविशति ।*
तदुपविश्य प्रसौति प्रसूतोऽध्वर्युः सुचावादत्ते ॥ १ ॥

अथाग्नीभिश्चरन्ति । तद्युदाग्नीभिश्चरन्ति सुर्व्वेणेव
वा ऽएष मुनसा सुर्व्वेणेवात्मना यज्ञः सुभरति सुच्च
जिह्वीर्यति यो दौक्षते तस्य रिरिचानु इवात्मा भवति
तु मेतुाभिराग्नीभिरुप्याययन्ति तद्युदाप्याययन्ति तुस्मा-
दाग्निर्गो नाम तुस्मादाग्नीभिश्चरन्ति ॥ २ ॥

ते वा ऽएत ऽएकादश प्रयाजा भवन्ति । दश वा ऽद्वमे
पुरुषे प्राणा आत्मैकादशो युस्मिन्नेते प्राणाः प्रति-
ष्ठिता एतावान्नै पुरपस्तुदस्य सुर्व्व मात्मान माप्याययन्ति
तुस्मादेकादश प्रयाजा भवन्ति ॥ ३ ॥

सु आश्राव्याह । समिधः प्रेष्येति प्रेष्य प्रेष्येति चतुर्थे
चतुर्थे प्रयाजे समानुयमानो दशुभिः प्रयाजैश्चरति
दश प्रयाजानिष्ठाह शास माहरेत्यसिं वै शास इत्या-
चक्षते ॥ ४ ॥

अथ यूपशकल मादत्ते । तावुग्रे जुहुवा अत्का पशो-
ल्लुटाट मुपस्पृशति घृतेनाक्तौ पशूंस्त्रायेया मिति व्वजो
वै यूपशकलो व्वजः शासो व्वज आज्यं तु मेवैतत्
कृत्स्नं व्वजः सम्भृत्य तु मस्याभिगोप्तारं करोति नेदेनं
नाद्रा रुक्षाःसि हिनुसन्निति पुनर्यूपशकल मुवगूह-
त्येषा ते प्रज्ञातुश्चिरस्त्वित्याह शासुं प्रयुच्छन्सादयति
सुचौ ॥ ५ ॥

अथाह पुर्यग्नयेऽनुब्रूहीति* । दुल्मुक मादायामौ-
त्पूर्यग्निं करोति तद्यत्पुर्यग्निं करोत्युच्छिद्र मेवैन
मेतदग्निना पुरिगृह्णाति नेदेनं नाद्रा रुक्षाःसि
प्रमृशानित्यग्निहिं रुक्षसा मपहन्ता तुस्मात्पुर्यग्निं करोति
तद्युचैनः अपुयन्ति तुदभिपुरिहरति ॥ ६ ॥

तुदाहुः । पुनरेतदुल्मुकः हरेदथाचान्य मेवाग्निं
निर्मुथ्य तुस्मिन्नेनः अपयेयुराहवनीयो वा ऽएष न वा
ऽएष तुस्मै युदस्मिन्नुश्रुतः अपयेयुस्तुस्मै वा ऽएष युदस्मि-
च्छतुं जुहुयुरिति ॥ ७ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । युथा वै अस्सितु मेव मस्यैतद्ग-
वति युदेनेन पुर्यग्निं करोति स युथा अस्सितु मनुहाया-

च्छिद्य तदन्यस्मै प्रयच्छेदेवं तत् तस्मादेतस्यैवोल्मुक-
स्याङ्गारान्निमृद्य तस्मिन्नेनः अपयेयुः ॥ ८ ॥

अथोल्मुक मादायाग्नीत् पुरस्तात् प्रतिपद्यते । अग्नि-
मेवैतत् पुरस्तात् करोत्यग्निः पुरस्तान्नाद्रा रुक्षाःस्य-
पद्मन्नेत्यथाभयेनानाद्रेण यशुं नयन्ति तं वपाश्रुपणी-
भ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभते प्रतिप्रस्थातार मध्वर्युरध्वर्युं
युजमानः ॥ ९ ॥

तदाहुः* । नैप युजमानेनान्वारुभ्यो मृत्युवे ह्येतं
नयन्ति तस्मान्नान्वारभेतेति तदन्वेवारभेत न वा ऽएतुं
मृत्युवे नयन्ति युं यज्ञाय नयन्ति तस्मादन्वेवारभेत
यज्ञादु ह्यैवात्मान मन्तुरियाद्युन्नान्वारुभेत तस्मादन्वे-
वारभेत तुत्परोक्ष मन्वारब्धं भवति वपाश्रुपणीभ्यां
प्रतिप्रस्थाता प्रतिप्रस्थातार मध्वर्युरध्वर्युं युजमान एतदु
परोक्ष मन्वारब्धं भवति ॥ १० ॥

अथ स्तीर्णायै व्वेदेः । द्वे तृणे ऽअध्वर्युरादत्ते सु
आश्राव्याहोपमेय्य होतुर्हव्या देवेभ्य इत्येतदु व्वैश्वदेवं
पशौ† ॥ ११ ॥

अथ व्वाचयति । रेवति युजमान इति व्वाग्वै रेवती

सा यद्वाग् बहु वृद्धति तेन व्याघ्रेवती प्रियं
 धा आविशेत्युनार्त्तिं माविशेत्येवैतुदाहोरोरन्तरिक्षात्
 सजुर्देवेन व्यातेनेत्यन्तरिक्षं वा ऽश्रुनु रुक्षश्चरत्यमूलु
 मुभयत परिच्छिन्नं युथायं पुरुषो ऽमूलु उभयत
 परिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष मनुचरति तद्वातेनैनः सविटाना-
 न्तरिक्षाज्ञोपायेत्येवैतुदाह यद्वाहोरोरन्तरिक्षात् सजु-
 र्देवेन व्यातेनेति ॥ ११ ॥

अस्य हविषस्तमुना यजेति । व्याच मेवैतुदाहाना-
 र्त्तस्यास्य हविष आत्मना यजेति सुमस्य तुन्वा भवेति
 व्याच मेवैतुदाहानार्त्तस्यास्य हविषस्तुन्वा सुभ-
 वेति ॥ १३ ॥

तद्युचैनं विशुसन्ति । तत् पुरुस्तात् तृण मुपास्यति
 व्युर्पो व्युर्पीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धा इति बर्हिरेवास्मा
 ऽएतुत स्तृणात्युस्कन्नः हविरसदिति तद्युदेवास्यात्र वि-
 शस्यमानस्य किञ्चित् स्कुन्दति तुदेतुस्मिन् प्रतितिष्ठ-
 ति तुया नामुया भवति ॥ १४ ॥

अय पुनरेत्याहवनीय मभ्यावृत्यासते । नेदस्य सज्ज
 प्यमानस्याध्यक्षा असासेति तुस्य न कूटेन प्रघ्नन्ति
 मानुषः हि तुन्नो ऽएव पश्चात्कर्णं पितृदेवत्यः हि
 तुदपिगृह्य वैव मुख तमुयन्ति ज्वेष्कुं वा कुर्वन्ति तुन्ना-

ह जहि मारयेति मानुषः हि तत्सुज्जपयान्वगन्ति
तद्धि देवता स यदाह्वान्वगन्तितुर्हि ह्येप देवाननु-
गुच्छति तस्मादाह्वान्वगन्ति ॥ १५ ॥

तद्युचैनं निविध्यन्ति । तत्पुरु सज्जुपनाज्जुहोति
स्वाहा देवेभ्य इत्यथ यदा प्राह सुज्जप्तः पशुरित्यथ
जुहोति देवेभ्यः स्वाहेति पुरुस्तात् स्वाहाकृतयो वा
ऽन्ये देवा उपरिष्ठात् स्वाहाकृतयोऽन्ये तानुवैतत्
प्रीणाति तु ऽएन मुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोका*
मभिवहन्ति ते वा ऽएते परिपश्ये ऽइत्याहुतौ
स यदि कामयेत जुहुयादेते यद्यु कामयेतापि
नाद्रियेत ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति पष्ठप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [८. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा धो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

होषादिप्रवरणानन्तरभाविनं प्रयोग माह— “तद्युचैतग्रहणो
होता होतृपदम उपविशतीत्यादिना । होतृपदमे वेदेरुत्तरा

* ‘सर्गं लोका’-इति, ‘सर्गं लोका’-इति च पाठौ दृश्येते ।

१— का० श्रौ० सू० १. २. १ । १भा० १४५८० १पङ्क्तिश्च दृश्यम् ।

ओणि । 'तत्' तत्र 'उपविश्य' 'प्रसूति' "अग्निर्होता वेतु"—
इत्यादि^१ सुगादापनम् । निगदेनानुजानाति— 'दृतवती मध्वर्यो
सुच मास्यस्व"—इत्येव रूपेण^२ ॥ १ ॥

“अथाग्नीभिश्चरन्तीति । समित्तनूनपादित्याद्येकादश प्रयाजा
आप्रिय^३ । नामनिर्वचनेनाप्रिय प्रशंसितु तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्थाप्या-
यनस्य सम्भावना माह— “सर्वेणैव वा एष मनसा सर्वेणैवात्मना
यज्ञ सम्भरतीत्यादिना । 'एष' दौक्षित 'सर्वेणैव मनसा' 'सर्व-
णात्मना' मनोव्यतिरिक्तेन प्राणादिसङ्घातेन, सर्वेषा तच्चैवोपजी-
व्यत्वात् । अत 'सञ्जिह्वीर्षति' सहर्तुं मिच्छति । ततो 'रिरिचान
इव' रिक्तं शून्य इव 'आत्मा भवति' । 'तस्मात्' आप्यायनमाध-
नत्वात् 'आप्रिय' इति तन्नामनिर्वचनम् ॥ २ ॥

आप्यायनसाधनत्वं सेवोपजीव्यैकादशत्वं विधाय प्रशंसति—
“ते वा एत एकादश प्रयाजा इति । सप्त शीर्षण्या द्वावपानौ,
नाभिर्दशमी, तेषा माधारो देह एकादश इति विवेक^४ ॥ ३ ॥

“स आआव्याहेत्यादि । समिधाग एव 'समिध प्रेथ्य' 'इति'
एव ब्रूयात् । तनूनपात्प्रभृतीनां 'प्रेथ्य-प्रेथ्य' 'इति' एव नाम
निर्दिशेत् । “चतुर्थे-चतुर्थे प्रयाजे समानयमान इति । जुहुगतेन

१— का० श्रौ० सू० ३ २ १५ । १भा० ३५०८० १पङ्क्तिश्च दृश्यम् ।

२— १का० १४० २ब्रा० १कथंशा मास्नात एवैष मन्त्र ।

३— 'अप्याय आप्रिय' इत्यादिग्रन्थोऽप्यालोच्य (निरु० ८ २ १-०) ।

४— १भा० ३०१८० तृतीया टोप्पनी दृश्यम् ।

आज्येन प्रयाजत्रयं कृत्वा, पुनरुपमृति स्थित माज्य मय चतुर्थादि-
सप्तमान्तप्रयाजचतुष्टयाय समवनौय, पुनरष्टमाद्येकादशान्तप्रयाज-
चतुष्टयार्थं मष्टमं भवनयेदित्यर्थः । दशमप्रयाजानन्तरं 'शासम्'
अग्निम् 'आहर' 'इति' ब्रूयात् । "शसु हिंसायाम्"^१ । शस्यते
हिंस्यते अनेनेति 'शामः अग्निः' । शाससिद्धस्याप्रसिद्धस्य प्रसिद्धार्थता
मभिप्रेत्य व्याचष्टे— "अग्निर्वै शास इतीति ॥ ४ ॥

"अथ यूपशकलाविति । यूपशकलौ जुहुः अगतेनाज्येन
समज्य, ताभ्यां मन्त्राभ्यां 'पशोर्ललाटं सुपस्पृशति'^२ । तन्मन्त्रस्याय
मर्थः— हे धृतेनाक्तौ स्वरुद्धिती ! युवां 'पशून्' चायेयाम्^३ ।
अथ सूचम्— "स्वरु मादायात्कोभौ जुहुये ताभ्यां पशोर्ललाटं
सुपस्पृशति^४ धृतेनाक्ताविति^५"-इति ॥

"वज्रो वा इत्यादि । यूपशकलादीनां वज्रत्वं प्रागुक्तम् ।
'एषा ते'-इति ब्रुवन्, 'शासम्' उत्सृजतोऽस्य हविषोऽवदानाय
'प्रायच्छन्' । 'एषा' अष्टाश्विः हे शमितः ! 'ते' प्रजाता अस्तु—
'इति आह' ॥ ५ ॥

"अथाह पर्यग्नयेऽनुब्रूहीति^६ । 'अथ' मुचोः सादमानन्तरम्,
'पर्यग्नयेऽनुब्रूहीति' उक्त्वा, 'पर्यग्नौकरोति' पशोः परितः 'अग्निं

१— भा० पं० ७२० धा० ।

२,४— का० श्रौ० सू० ६. ४. १२ ।

३,५— वा० सं० ६. ११. १ ।

६— पुरस्तात् ७. १. ३०, ३१ (४२५ पृ०) नष्टम् ।

७— का० श्रौ० सू० ६. ५. १ ।

करोति, उल्मुकेनाग्नौ द्वः । “अच्छिद्र मेवैन मित्याद्यर्थवादः स्यैवार्थः ।
अत्र तन्नं सादयित्वा सुचोद्यात्वाल मुत्तरेण शमिता अपोक्षिष्यति,
पर्यग्नये तु वाचयति, आहवनीयादुल्मुक मादाय असि चिः समन्तं
पर्येति, पथात् ग्रामिचदेशूपचात्वालाहवनीयाज्यपशुग्रामिचो
वेति । “तद् यत्रैनं अपयन्ति, तदभिपरिहरतीति । ‘यत्र’
ग्रामिचोत्तरभागे ‘एन’ पशु ‘अपयन्ति’, ‘तत्’ स्थानम्^१ ‘अभि’
लक्ष्य ‘एनम्’ उल्मुकं पाकार्थं माहरेत् ॥ ६ ॥

उल्मुकहरणविषये केषाञ्चित् पक्षम्, तद्युक्तिश्चोपन्यस्य निरा-
कृत्य स्वपक्षं स्थापयति— “तदाहुः पुनरेतदुल्मुकं हरेदथात्रान्य
मेवाग्निं निर्मग्न्य तस्मिन्नेन अपयेयुरित्यादिना । ‘पुनः’ पर्यग्नि-
करणानन्तरम् ‘एतत् उल्मुकम्’ ‘हरेत्’ आहवनीये स्थापयेत् ।
“आहवनीयो वा एष इति । यतोऽय माहवनीयः, अतः श्रुत-
होमार्थ एषः, श्रुतअपणाय नार्हतीति तेषा मभिप्रायः ॥ ७ ॥

“तदु तथा न कुर्यादिति । पर्यग्निकरणादेवायं पशुस्तेनाग्निना
यक्षितोऽभूत्; अतो मुखस्य हविः पुनराकृत्य पुनर्मग्न्यनाग्नौ अप-
णादन्यस्मै प्रदानं कृतं भवति । तस्मात् तेषां पक्षो न युक्त
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथाग्नौ द्वप्रतिप्रस्थाचध्वर्युयजमानानां^२ ग्रामिच प्रति गमन
माह— “अथोल्मुक मादायाग्नौदित्यादिना^३ । उल्मुकस्य पुरो-

१— ‘तलस्थानम्’— इति क ।

२— ‘अथ तेषा’— इति व क ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ५. ७, ८, ९ ।

गमनप्रयोजन माह— “अग्निं सेवैतदिति । ततश्च किं मित्याह—
“अग्निः पुरस्तादिति । अन्यतुगमनं न युक्तं मिति ॥ ८ ॥

“तदाङ्गरिति । तेषां मभिप्रायं मन्यथयति— “न वा एनं
मिति । केवलहननार्थं नयनं चेत् ‘मृत्यवे नयति’ । यज्ञार्थं नयनं
पशोः स्वर्गभाष्यार्थत्वात् न मृत्यवे नयनं मिति स्वपक्षे शङ्कितं बाधं
परिहृत्य विपक्षे बाधं माह— “यज्ञादु हैवात्मानं मिति ।
तस्मिन् समये प्रतिप्रस्थाता वपाश्रपणीभ्यां कार्पाश्र्यमयीभ्यां^१ पशुम्
अन्वारभते, तं मनु अध्वर्युश्च, अतस्ताभ्यां व्यवधानात् प्रियमाणश्च
पशोः न साक्षादन्वारम्भो भवति । अतोऽपि नोक्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

“अथ स्त्रीणां च वेदेर्द्वे दण्डे अध्वर्युरादत्त इति^२ । अन्वारम्भ-
समये वेद्यास्त्रीर्णं बर्हिषि, दण्डद्वयं मादाय अन्वारभते । ‘सः’
दण्डग्रहीता अध्वर्युः आश्रावणं मुक्ता, प्रपद्य, “होतुर्हव्या
देवेभ्यः”— ‘इति’ आह । होतुर्हव्यान्मुद्दिष्य, देवेभ्य उपप्रेष्य,
मैत्रावरुणप्रेषादनन्तरं मग्निगुप्रेषं पठतीति तस्यार्थः । अत्र ‘देवेभ्य’—
इत्यभिधानात् पशोर्वैश्वदेवत्वापादनम् ॥ ११ ॥

“अथ वाचयतीति^३ । “रेवतीति^४ । हे ‘रेवति’ रयिमति
धनवति वा देवते ‘यजमाने’ ‘प्रियम्’ अभिमतम् अनार्ति-
लक्षणं ‘धाः’ धेहि । दधातेर्लुङि सिचो लुकि रूपम् । यद्वा
दधातेः क्तिप् । धारयित्री त्वम् आविगदिन्द्रियं मिति सम्बन्धः,

१— नैतत् पदं ह पुस्तके ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ५. १० ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ५. ११ ।

४— वा० स० ६. ११ २ ।

अनार्त्तिं कुर्वित्यर्थः । यदा अनार्त्तस्यास्य हविषः आत्मना यजेति वक्ष्यमाणत्वात् 'प्रियम्' अनार्त्तिं कर्तुं पशूनाविधेयार्थः । हे वाग्देवि । 'उरोः अन्तरिक्षात्' विस्तीर्णादन्तरिक्षात् 'वातेन' 'सज्जुः' समानप्रीतिः सती यजमानम् अन्तरिक्षाद्, 'गोपाय'— इति शेषः । किञ्च 'अस्य हविषः' यज्ञपशुलक्षणस्य हविषः 'तन्ना' आत्मना, स्वरूपेण 'यज' । 'अस्य' पशो' 'तन्ना सम्भव' शरीरेण सम्भव । हे रेवति । यजमानपशौ च समूय यागं साधयेत्यर्थः । अत्रत्यरेवतीशब्दस्य वाग्वाचकत्वं सुप-
पादयति— "सा यद् वाग् बज्ज वदति, तेन वाग् रेवतीति । तदपेक्षितं दानादिधनार्जनं लोकप्रसिद्धम् । प्रियशब्दार्थं माह—
"अनार्त्तिं माविशेति । न विद्यते आर्त्तिर्यन्मिन्नित्यनार्त्तिः, प्रियः पदार्थः । उरोरन्तरिक्षादित्यभिधानस्य प्रयोजनं माह— "अन्तरिक्षं वा अतु रक्षश्चरतीत्यादिना । 'अमूल' मूलसम्बन्धरहितम् । न केवलं ममूलं मेव, किन्तु 'उभयतः' उपरि अधस्ताच्च 'परिच्छिन्नम्' संशेषरहितं सद्रक्षश्चरति । तद् दृष्टान्तः— "यथायं पुरुष इति । 'तत्' तेन, अन्तरिक्षे रक्ष.सञ्चारकारणेनैतस्माद् वातादान्तरि-
क्षाद् गोपायतीत्याह मन्त्र । "अस्य हविषस्तन्ना यज"—इत्यस्या-
भिप्रायं माह— "वाचा मेवैतदाहेति । एतत्त्वय मेव विशदयति—
"अनार्त्तस्यास्येति । एतद्वीरूपः सन् देवान् प्रीणातीत्यर्थः । एव
मुत्तरवाक्यं मपि व्याख्येयम् ॥ १९. १० ॥

“तद्यच्चैनं विगमन्तीति” । “वर्षीयसीति” । विगमनप्रदेशेऽध्वर्युः
 दृष्ट्वा मपास्यति— हे दृष्ट्वा ! ‘वर्षः’ वर्षीयः प्रवृद्धं त्वं ‘वर्षीयसि’
 प्रवृद्धे ‘यज्ञपति’ ‘धाः’ स्थापय । एतद्वर्हिस्तरणेन स्थापनीय मिति
 स्तौति— “वर्हिरेवास्मा एतदित्यादिना । ‘अस्मै’ पशवे । तदपि
 किमर्थं मित्यत आह— “अस्मन्न हविरसदिति । तद् विगम-
 यति— “तद् यदेवेति । ‘तत्’ अन्यत्र पतित मपि ‘एतस्मिन्’
 केवलवर्हिषि ‘प्रतितिष्ठति’ । “तथा नामुया भवतीति । ‘तथा’ कृते
 सति अन्यत्र पतित मङ्गम् ‘अमुया’ अमुत्र, अन्तरिक्षेऽनभिमतप्रदेशे
 ‘न भवति’ न विनश्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

“अथ पुनरेत्याहवनीय मिति । पुनराहवनीय मभ्यावर्त्तन-
 स्थाभिप्राय माह— “नेदस्येति । ‘अध्यक्षाः’ न भवासेति, सन्नि-
 हिताः सन्तो वारयितारो न भवासेति । “न कूटेनेति । ‘कूटेन’
 शृङ्गेण साधनेन, शृङ्गं गृहीत्वा, न हन्यात् । नैव कर्णस्य पश्चाद्भाग
 मग्रभागं वा गृहीत्वा । तर्हि कथम् ? ‘मुख मपि गृह्य’ स्नानं
 कुर्यात् । ‘वेष्कं’ मुखवेष्टनं च शब्दाभावाय कुर्यात् ॥

सञ्ज्ञपनप्रकारः सूत्रे दर्शितः— “तस्मिन्नेनं निघ्नन्ति प्रत्यक्-
 शिरस मुदक्पादं, प्राक्शिरसं वा, सङ्गृह्य मुखं तमयन्त्यवाग्न-
 मानम्, वेष्केण वा, एत्याहवनीय मावृत्त्यामते, सञ्ज्ञपयान्वगन्तित्वेवं

१— का० श्रौ० सू० ६. ५. १५।

२— वा० सं० ६. ११. २।

३— “वेष्को गलावेष्टक, गलं वावेष्ट्य तमयन्ति सङ्गृह्ययन्ति मारयन्ति”

—इति का० श्रौ० सू० ६. ५. १५ सू० या० ६०।

ब्रूयात्"-इति^१ । 'जहि', 'मारय' इत्यादि मानुषबधवत् क्रूरवचनं न ब्रूयात्, किन्तु हे शमित । 'सञ्जपय', अगौ तु^२ 'अन्वगन् अनुगतोऽभूत् । "तद्धीत्यादि स्पष्टम् ॥ १५ ॥

"तद्यत्रैन निविद्धन्तीति । 'सञ्जपनात्' प्राक् "स्वाहा देवेभ्य" इति जुहुयात् । सञ्जपनानन्तर "देवेभ्य स्वाहा" इति जुहुयात्^३ । होमभेदेन स्वाहाकारप्रयोगवैपरीत्यम् । प्रयोजनाभिधानेन प्रशंसति— "पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा इत्यादिना । एतयोराहुत्योर्नाम करोति— "ते वा एते परिपश्ये इत्याहुती इति^४ । उक्ते द्वे आहुतौ 'परिपश्ये' परित आज्य तयो पशोर्हित यत, अत 'परिपश्ये' इति नामधेये इत्यर्थः । "उगवादिभ्यो यत्" इति^५ यत्, "ओर्गुणे"-इति^६ भ सञ्जकस्य गुणः ।

१— का० श्रौ० सू० ६ ५ १६ २१ । 'श्वासरोधो यथा स्यात् तथा दृष्ट मुखस्य ग्रहणं कृत्वा अवाश्यामानं यथा मार्यमाणं शब्दं न करोति तथा तमयन्ति तमु आकाङ्क्षायाम् । पशुर्हि निरुद्धपाशः सन् श्वासं माकाङ्क्षति ताम्यति । ताम्यन्तं प्रयज्यते तमयन्ति । तथा कुर्वन्ति यथा स ताम्यति । श्वासरोधं कृत्वा मारयन्तीति तात्पर्यार्थः'—इति तत्र या० दे० ।

२— नेतत् पदद्वयं क पुस्तकादन्यत्र ।

३— का० श्रौ० सू० ६ ५ २३, २४ ।

४— का० श्रौ० सू० ६ ५ २५ ।

५— पा० सू० ५ १ २ ।

६— पा० सू० ६ ४ १४६ ।

एतयोरनुष्ठाने ऐच्छिकत्वं माह— “स यदि कामयेतेति ॥
१६ ॥ २ [पृ. १.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

[अथ द्वितीय ब्राह्मणम्]

यदा ग्राह सुज्ज्ञप्तः पशुरिति* । अथाध्वर्युराह नेष्टः
पुत्री मुदानयेत्युदानयति नेष्टा पुत्रीं पान्नेजनं विभ्र-
तीम् ॥ १ ॥

तां व्याचयति । नुमस्त ऽआतानेति यज्ञो वा ऽआता-
नो यज्ञः हि तन्वते तेन यज्ञ आतानो जघनार्हो वा
ऽएषु यज्ञस्य यत्पुत्री ता मेतत्पात्री यज्ञं प्रसाद-
यिष्यन् भवति तस्मा ऽएवैतद्यज्ञाय निह्रुते तद्यो हैना
मेषु यज्ञो न हिनस्ति तस्मादाह नुमस्त ऽआता-
नेति ॥ २ ॥

अनर्वा प्रेह्वीति । असपत्नेन प्रेह्वीत्यैवैतदाह घृतस्य
कुल्या ऽउपऽकृतस्य पुष्या ऽअन्विति साधूपेत्यैवैतदाह

देवौरापः शुद्धा व्वोद्धः सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा
व्वयुं परिव्वेष्टारो भूयास्मेत्यपु एवैतुत्पावयति ॥ ३ ॥

अथ पशोः प्राणानद्भिः पत्युपस्पृशति । तद्युदद्भिः
प्राणानुपस्पृशति जीवं वै देवानां हविरमृत ममृताना
मुथैतत् पशुं घ्नन्ति युत् सज्जपयन्ति युद्धिशासत्यापो
वै प्राणास्तुदस्मिन्नेतान् प्राणान् दधाति तुथैतज्जीव मेव
देवानां हविर्भवत्यमृत ममृतानाम् ॥ ४ ॥

अथ यत्पत्युपस्पृशति । योपा वै पुत्री योपायै वा
ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते तुदेन मेतुस्यै योपायै प्रजन-
यति तुस्मात् पत्युपस्पृशति ॥ ५ ॥

सोपस्पृशति । व्वाचं ते शुन्धामीति मुखं प्राणुं ते
शुन्धामीति नासिके चक्षुस्ते शुन्धामीत्युक्ष्यौ श्रोत्रं ते
शुन्धामीति कुणौ नाभिं ते शुन्धामीति योऽय मुनिरुक्तं
प्राणो मेढ्रं ते शुन्धामीति वा पायुं ते शुन्धामीति
योऽयं पश्चात् प्राणस्तत् प्राणान् दधाति तत्सुमीरयत्यथ
सःहृत्य* पदुथरिचांस्ते शुन्धामीति पद्भिर्वै प्रतितिष्ठति
प्रतिष्ठित्या ऽएव तुदेनं प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

अथ या आपः परिशिष्यन्ते । अर्हुा वा यावत्यो वा

तुभिरेनं युजमानश्च शीर्षतोऽग्नेऽनुपिञ्चतस्तुत्राणां-
 श्वैवास्मिंस्तत्तौ धत्तस्तुच्चैन मतुः सुमीरयतः ॥ ७ ॥

तद्युत् क्रूरीकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति शान्तिरुप-
 स्तुदद्भिः शान्त्या शमयतस्तुदद्भिः सुन्धत्तः ॥ ८ ॥

तावुनुपिञ्चतः । मुनस्त ऽश्राप्यायतां व्याक्त ऽश्राप्या-
 यतां प्राणुस्त ऽश्राप्यायतां चक्षुस्त ऽश्राप्यायताः श्रोत्रं
 त ऽश्राप्यायता मिति तुत्राणान् धत्तस्तत्सुमीरयतो
 युक्ते क्रूरं यदास्थितं तुत्त ऽश्राप्यायतां निध्यायता*
 मिति ॥ ९ ॥

तद्युत् क्रूरीकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति शान्तिरुप-
 स्तुदद्भिः शान्त्या शमयतस्तुदद्भिः सुन्धत्तस्तत्ते शुध्यत्विति
 तन्मेध्यं कुरुतः श मुहोभ्य इति जघुनेन पशुं निन-
 यतः ॥ १० ॥

तद्युत् क्रूरीकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति नेदेतदन्वशा-
 न्तान्यहोरात्राण्यांसन्निति तुस्माच्छ मुहोभ्य इति जघु-
 नेन पशुं निनयतः† ॥ ११ ॥

अथोत्तानं पशुं पुर्यस्यन्ति । स तृण मन्तुर्द्धात्योपधे

* 'निध्यायता'—इति ख ।

† 'व्याण्य'—इति ख, 'वाण्यु'—इति ग, घ, 'वाण्यै'—इति च दृष्टो वेधरेण ।

‡ 'निनयतु'—इति ख ।

चायस्वेति वृजो वा ऽअसिस्तुथो हैन मेय वृजोऽसिनु
 हिनस्तुथासिनाभिनिदधाति स्वधिते मैनः हिःसी-
 रिति वृजो वा ऽअसिस्तुथो हैन मेय वृजोऽसिनु
 हिनस्ति ॥ १२ ॥

सा या प्रुजाताश्रिः । तयाभिनिदधाति सा हि
 युजुष्कृता मेध्या तद्यद्वयं तृणस्य तुत्सव्ये पाणौ कुरुतेऽथ
 यद् बुधं तुर्दक्षिणेनादत्ते ॥ १३ ॥

स युवाच्छ्रति । युत एतल्लोहित मुत्पुतति तुदुभय-
 तोऽनक्ति रुक्षसां भागोऽसीति रुक्षसाः ह्येष भागो यदु-
 स्तक् ॥ १४ ॥

तुदुपास्याभितिष्ठति । इदु महः रुक्षोऽभितिष्ठामीदु
 महः रुक्षोऽववाध ऽइदु महः रुक्षोऽधमन्तुमो नयामीति
 तद्यज्ञेनैवैतन्नाद्रा रुक्षाःस्यववाधते तद्यदमूलु मुभ-
 युतः परिच्छिन्नं भवत्यमूलं वा ऽइदु मुभयुतः परि-
 च्छिन्नः रुक्षोऽन्तरिक्ष मनुचरति युथायं पुरुषो ऽमूलु
 उभयुतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष मनुचरति तुत्सादमूलु
 मुभयुतः परिच्छिन्नं भवति ॥ १५ ॥

अथ व्वपा मुत्स्विदन्ति । तया व्वपाश्रुपण्यौ
 प्रोर्णौति एतेन द्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथा मिति तुदिमे
 द्यावापृथिवी ऽज्ज्जा रुसेन भाजुयत्यनुयोरुर्जः रुसं

दधाति ते रुसवत्या ऽउपजीवनौये ऽइमाः प्रजा
उपजीवन्ति ॥ १६ ॥

कार्प्यम्युयौ वपाश्रुपण्यौ भवतः । युच वै देवा
अग्रे पशु मालेभिरे तदुदौचः कृष्यमाणस्यावाङ्मेधः
पपात सु एष व्वनस्पतिरजायत तद्यत् कृष्यमाणस्या-
वाङ्पतत्तुस्मात् कार्प्यम्युस्तेनैवैन मेतन्मेधेन सुमर्ह-
यति कृत्स्नं करोति तुस्मात् कार्प्यम्युयौ वपाश्रुपण्यौ
भवतः ॥ १७ ॥

तां पुरिवासयति । तां पशुश्रुपणे प्रुतपति तथो
हास्याचुपि श्रुता भवति पुनरुलमुक मग्नीदादत्ते ते जघ-
नेन चुत्वालं यन्ति त ऽआयन्त्यागच्छन्त्याहवनौयः सु
एतत्तृण मध्युराहवनौये प्रास्यति व्यायो व्वे* स्तोक्ाना
मिति स्तोक्ानाः द्वैषा समित्† ॥ १८ ॥

अथोत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रुतपति । अत्येध्वन्वा ऽएयोऽग्निं
भवति दक्षिणतः परौत्य श्रपयिष्यंस्तुस्मा ऽएवैतन्निहुते
तथो हैन मेपोऽतियुन्त मग्निर्नु हिनस्ति तुस्मादुत्त-
रतस्तिष्ठन्वपां प्रुतपति ॥ १९ ॥

ता मुन्तरेण यूपञ्चामि च हरन्ति । तद्यत्समुया न
हुरन्ति येनान्यानि हवीःपि हुरन्ति नेदुश्रुतया समु-

या यज्ञं प्रसुजामेति यदु वाह्येन न हुरन्त्यग्रेण यूपं
बहिर्द्धा ह* यज्ञात् कुर्यस्तुस्मादन्तरेण यूपं चाग्निं च
हरन्ति दक्षिणतः परीत्य प्रतिप्रस्थाता अपयति ॥ २० ॥

अथ सुवेणोपहृत्याज्यम् । अध्वर्युर्व्वपा मभिजुहो-
त्यग्निराज्यस्य वेतु स्वाहेति तयो द्वास्येते स्तोकाः श्रुताः
स्वाहाकृता आहुतयो भूत्वाग्निं प्राप्नुवन्ति ॥ २१ ॥

अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति । सु आग्नेयी स्तोकेभ्यो-
ऽन्वाह तद्यदाग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाहेतुःप्रदाना वै वृष्टि-
रितो ह्यग्निर्व्वृष्टिं व्वनुते सु एतौ स्तोकेरेतुन्स्तोकान्
व्वनुते तु ऽएतौ स्तोका व्वर्पन्ति तुस्मादाग्नेयी स्तोकेभ्यो-
ऽन्वाह यदा श्रुता भवति† ॥ २२ ॥

अथाह प्रतिप्रस्थाता श्रुता प्रचरेति । सुचावाद्या-
ध्वर्युरतिक्रम्याश्राव्याह स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्ट्येति व्यपट्कते
जुहोति ॥ २३ ॥

हुत्वा व्वपा मेवाग्रेऽभिधारयति । अथ पृषदाज्यं तदु
ह चुरकाध्वर्यवः पृषदाज्य मेवाग्रेऽभिधारयन्ति प्राणः
पृषदाज्य मिति व्वदन्तस्तदु ह याज्ञवल्क्यं चुरकाध्वर्युरनु-
व्याजहारैव* कुर्व्वन्तं प्राणं वा ऽअय मन्तुरगादध्वर्युः
प्राण एनः द्वास्यतीति ॥ २४ ॥

सु ह स्म बाहुऽअन्ववेक्ष्याह । इमौ पलितौ बाहु क
स्विद् ब्राह्मणस्य व्वचो बभूवेति न तदाद्रियेतोत्तमो
वा ऽएषु प्रयाजो भवतौदं वै हविर्यज्ञ उत्तमे प्रयाजे
ध्रुवा मेवाग्रेऽभिधारयति तस्यै हि प्रथमावाज्यभागौ
होष्यन् भवति व्वपां वा ऽश्रुच प्रथमाः होष्यन् भवति
तस्माद्वपा मेवाग्रेऽभिधारयेदथ पृथदाज्यं मय युत्पशुं
नाभिधारयति नेदुश्रुत मभिधारयाणीत्येतदेवास्य सुर्वः
पशुरभिधारितो भवति युद्वपा मभिधारयति तस्माद्वपा
मेवाग्रेऽभिधारयेदथ पृथदाज्यम् ॥ २५ ॥

अथाज्यं मुपस्तृणीते । अथ हिरण्यशकलं मुवदधा-
त्यथ व्वपां मवद्यन्नाहाम्रीपोमाभ्यां ह्यगस्य व्वपायै
मेदसोऽनुब्रूहीत्यथ हिरण्यशकलं मुवदधात्यथोपुरिष्ठाद्
विराज्यस्याभिधारयति ॥ २६ ॥

तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवतः । घृन्ति वा ऽएतत्पशुं
युदमौ जुह्वत्यमृतं मायुर्हिरण्यं तुदमृतं ऽश्रायुपि प्रति-
तिष्ठति तथात उदेति तथा सुज्जीवति तस्माद्विरण्य-
शकलावभितो भवत आश्राव्याहाम्रीपोमाभ्यां ह्यगस्य
व्वपां मेदः प्रेष्येति न प्रुस्थितं मित्याह प्रुमुते
प्रुस्थितं मिति व्वपदक्षते जुहोति ॥ २७ ॥

हुत्वा व्वपाः समीच्यौ । व्वपाश्रुपण्यौ कृत्वानुप्रास्यति

स्वाहाकृते ऽजर्द्धनभसम्भारुतुं गच्छत मिति नेदिमे
 ऽश्रमुया सतो युभ्यां वपा मुशिअपामेति ॥ २८ ॥

तद्यद्वपुया चरन्ति । यस्यै वै देवतायै पशु मालुभने
 ता मेवैतुदेवता मेतेन मेधेन प्रीणाति सैषा देवतै-
 तेन मेधेन प्रीता शान्तोत्तराणि हवीरुपि अय्यमाणा-
 न्युपरमति तुस्माद् वपुया चरन्ति* ॥ २९ ॥

अथ चात्वाले मार्ज्जयन्ते । क्रूरी वा ऽएतत् कुर्वन्ति
 युत् सञ्जपयन्ति युद्धिशसति शान्तिरुपस्तुदद्भिः
 शान्त्या शमयन्ते तुदद्भिः सुन्दधत्ते तुस्माच्चात्वाले
 मार्ज्जयन्ते ॥ ३० ॥ ३ ॥

॥ इति पष्ठप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [८. २.]

सञ्जपनानन्तरप्रयोग भावः— “यदा प्राह सञ्जप्तः पशुरित्य-
 ध्वर्युराहेत्यादिना ॥ १ ॥

“तां वाचयतीति” । ‘तां’ पशुं प्रति आगच्छन्तीं पत्नीं ‘वाच-
 यति’ “नमस्ते आताम”-“इति” । आ समन्तात् तन्यत इत्यात्मनो
 ‘यज्ञः’ । हे ‘आतामः’ ‘ते’ तुभ्यं ‘नमः’ । यज्ञ । त्वम् ‘अनर्वा’
 अक्षपतः मन् प्रेहि । ‘एतस्य कुच्याः’ ; जुह्वादिषु ब्रह्माज्यसम्भारात् ।

* ‘चरन्ति’-इति ख ।

१— वा० श्रौ० सू० ६. ६. १ ।

२— वा० श्रौ० सू० ६. १०. १, ११ ।

ता विशिनष्टि—‘स्यतस्य पथ्याः’ इति । पथिभवाः पथ्याः । ताः
कुल्याः ‘अनु’ (लक्ष्य) ‘उप’ प्रेक्षीति सम्बन्धः । इत्थं यज्ञं प्रसाध्य,
अथापः प्रसाधयति—‘सुपरिविष्टाः’ पात्रेषु परिपूरिताः ‘देवीः’
द्योतमानाः ‘आपः’ ‘शुद्धाः’ स्वभावतः संस्कारेण च विशुद्धाः सत्यो
यूथं ‘देवेषु’ विषयभूतेषु पशुम् ‘वोङ्ङम्’ अपहत । ‘वथं’ च
‘देवेषु’ मध्ये ‘सुपरिविष्टाः’ देवानां ‘परिवेष्टारः’ ॥

नमस्कारवचनं यज्ञातिक्रमपरिहारत्वेन प्रशंसति—“जघनार्द्धं
इति । यज्ञस्य जघनार्द्धं पत्नीशालाया मवस्थिता पत्न्यपि जघनार्द्धं
इत्युच्यते । तां प्राङ् नयति, तस्मिन् यज्ञायतने जघननिऋवन-
कृता भवति । घृतकुल्याद्युपन्यास आगमनात्तु कूट्यप्रदर्शनायेति
व्याचष्टे—“साधूपेत्येवैतदाहेति । उपेत्युपसर्गसामर्थ्यात् एतीति
क्रिया सम्बध्यते । देवीराप इत्यादिमन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह—
“अप एवैतत् पावयतीति । अत्र ‘शुद्धा वोङ्ङम्’—इति शुद्धि-
विधानात् शुद्धीकरणम् ॥ ९, १० ॥

“अथ पशोरित्यादि” । प्राणमुखनासाचक्षुरादीनि अङ्गिः पत्नी
‘उपस्पृशति’ प्रक्षालयेदित्यर्थः । अपा सुपस्पर्शनं पशोः सजीवत्व-
करणात्मना प्रशंसति—“जीवो वै देवाना मित्यादिना । पदद्वयं
व्याचष्टे—“अमृतं ममृताना मिति । देवाः अमृताः अमृतधर्माणः,
जीवनं मयमृतं मृतिरहितम् ; अतो योग्यत्वात् देवानां जीवनं
युज्यते । सञ्ज्ञापनविशमने उभे अपि हननात्मके, अतो हेतोरस्य

१— वा० स० ६. १३, १ अष्टमम् ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ६. २, १ ।

पुन-प्राणापेक्षत्वात्, अपा च “आपोमय प्राण”-इति श्रुते प्राणरूपत्वात्, छिद्रेष्वपा प्रक्षेप एव प्राणनिधारण मित्यर्थः । ततश्च देवानां सजीव हविर्दत्तं भवति ॥ ४ ॥

अपा सुपस्पर्शनं प्रशस्य, पत्नीकर्तृकत्वं प्रशमति— “अथ यत् पत्युपस्पर्शतीति । “योषा वा इत्यादिना ॥ ५ ॥

अवयवावयविभेदेनोपस्पर्शनमन्त्रभाग माह— “सोपस्पर्शतीति । “वाच ते शुन्धामीति” मुखं मिति । ‘मुख’ वदनम् । हे पशो । ‘ते’ ‘प्राण’ प्राणनम्, नामिकाभ्यां सुत्पद्यमानं प्राणवायुम् ‘शुन्धामि’ विशुद्धं करोमि । एव मुत्तरचापि योज्यम् । चतुःश्रोत्रे दर्शनश्रवणशक्तीन्द्रिये । “नाभि ते शुन्धामि”—इति ‘अनिरुक्तम्’ अनभिव्यक्तप्राणम्, अथवा किं अनिरुक्तेन प्राणेन? “मेढ्रं ते”—इति ब्रूयात् । ‘पश्चात्प्राण’ अधस्ताद् वर्त्तमानोऽपान, तं तच्च पायौ स्थापितवान् भवति । ‘अथ सद्यस्य पद’ पादानेकीकृत्य “चरिचास्ते शुन्धामि”—‘इति’ पादानपि शोधयेत् । पादशोधनं शसति— ‘पङ्क्तिर्वा इति ॥ ६ ॥

“अथ या आप परिशिष्यन्त इति? । परिशिष्टाभिः अर्द्धाभिरुत्पीयभीभिर्वा यजमानः पत्नीं च पशोः शीर्षां प्रथमं तदारभ्य निषिञ्चत । ‘तौ’ पत्नीयजमानौ ‘तत्’ तेन निषिञ्चनेन ‘पशो’ ‘प्राणान्’ ‘धत्त’ धारयत । ‘तत्’ तेन ‘एन’ पशुम् ‘अत’ अस्मात् स्थानात् ‘ममीरयत’ ॥ ७ ॥

“तद् यत् क्रूरौकुर्वन्तीति । ‘आस्थापयन्ति’ सञ्ज्ञपयन्ती-
त्यर्थः ॥ ८ ॥

“तावनुपिञ्चत इत्यादि । तदेव क्रूरीकरणं ‘तौ’ पत्नीयजमानौ
‘अनुपिञ्चतः’ शिरसि अवशिष्टोदकस्यैकदेशेनानुपिञ्चनं कुर्याताम् ।
शिरस्तेचनमन्त्र माह— “मनस्त इति” । मनश्चादिपञ्चकस्य
शिरस्स्थानात् तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः शिरो निपिञ्चतः । “तत् प्राणान्
धत्तस्तत् समीरयत इति आषाढनप्रयोजनाभिधानम् । “इतराङ्ग-
निषेकमन्त्र माह— “यत् ते क्रूरं यदास्थित मिति” । “यत्ते
क्रूरम्”—इत्यस्य व्याख्यानं ‘यदास्थितम्’ इति । आस्था = सञ्ज्ञप्तिः,
इत्युक्तम् । न हि सञ्ज्ञपनादन्यत् क्रूरं मस्ति । “तत् ते आषाढ-
ताम्”, कोऽर्थः ? ‘निष्ठापयताम्’ सहत भवत्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

“तद्यत् क्रूरौकुर्वन्तीति । ‘ते’ तव ‘तत्’ निष्ठित मङ्गं ‘शुद्धतु’
मेथं भवतु ॥ १० ॥

“तद्यत् क्रूरौकुर्वन्तीति । पशोर्जघनाद्धृष्य समन्त्रकं निनयनं
विधत्ते— “महोभ्य इतीति” । “जघनेनेति । पशोर्जघनप्रदेशं
निनयतः स्नानभेदेन मन्त्रभेदं सूचकार आह— “शेषेण यजमानस्य
शिरःप्रभृत्यनुपिञ्चत”, मनस्त इति शिरः, यत् ते क्रूरं मित्यङ्गानि,
श महोभ्य इति पश्चात् पशोर्निपिञ्चतः”— इति । मन्त्रे अह-

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. ५ ।

२— वा० सं० ६. १५. १-५ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ६. ६ ।

४— वा सं० ६. १५. ६ ।

५— वा० सं० ६. १५. ७ ।

६— का० श्रौ० सू० ६. ६. ७-७ ।

विषयं यत् सुखप्रार्थनं मस्ति, तत्र कारणं माह— “यत् क्रूरीकुर्वन्तीति ॥ ११ ॥

विश्वसनप्रयोगं माह—“अथोत्तानमिति^१ । “अग्निनाभिनिदधातीति । अत्रासेः कर्मभृतस्य कारणत्वोपचारेण तृतीया ॥ १२ ॥

“मा या प्रज्ञाताश्चिरिति । ‘या’ पूर्वं पञ्चजनायासीत्, याभिर्निदध्यात्, सा यथा पशोरुपरि भवति, तथा स्थापयित्वा विन्द्यादभिनिधानं छेदनोपलक्षणतया भवितव्यमिति । अत्र हेतुमाह— “सा हि यजुष्कृतेति ॥ १३ ॥

“स यवाच्छ्यतीति । “तदुभयतोऽनकीत्यादि^२ । ‘तत्’ तस्य क्षिप्रस्य दर्भस्य यत् अयम्, तत् सव्ये पाणौ गृहीत्वा ; यन्मूलम्, तद् दक्षिणेनादाय, ‘यच’ यस्मिन् प्रदेशे ‘आच्छ्यति’ आच्छिनन्ति,^३ तत्र प्रदेशे ‘यत’ यस्मात् ‘लोहितमुत्पतति’, ‘तत्’ तच्च मूलदण्डस्य ‘उभयत’ मूलमग्रश्च ‘अनक्ति’ “रक्षमा मिति मन्त्रेणेति” ॥ १४ ॥

“तदुपास्याभितिष्ठतीति^४ । ‘तत्’ दर्भागम् “इदमहमिति^५ यजमानोऽतिक्रामति । ‘इदम्’ इदानीम्, अनेन दर्भाक्रमण-

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. ८ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ६. ८ ।

३— एतदनन्तरं ‘तत् दण्डम्’-इति पदद्वयमधिकं ह-प्रसक्तम् ।

४— वा० स० ६. १६. १ ।

५— का० श्रौ० सू० ६. ६. ११ ।

६— वा० स० ६. १६. १ ।

व्याजेन 'रक्षः' 'अभितिष्ठामि' आक्रमामि । तथा 'अधमं तमः' निरुष्ट मन्धकारं भूमेरधस्तादुत्तमानं तम एव प्रापयामि । गत मन्धत् ॥ १५ ॥

“अथ वपा सुखिदन्तीति^१ । “तथा वपाश्रपण्यौ प्रोणैतीति । ‘तथा’ उद्धृतया वपया वपाश्रपण्योः शाखयोरुपरि ‘प्रोणैतीति’ प्रच्छादयेत् । “हतेनेत्यादि^२ तत्र मन्त्रः । हे ‘द्यावापृथिवी’ द्यावापृथिव्यौ । युवां वपाश्रपण्योराच्छादनद्वारा ‘हतेन’ दीयमानेन वपापदार्येन ‘प्रोणुवार्था’ प्रकर्षणाच्छादयेथाम् । यद्वा विस्तृतत्वात् वपाश्रपण्यादेव द्यावापृथिव्युपचर्षते । “तदिमे द्यावापृथिवी”— इत्यादि प्राग् व्याख्यातम्^३ ॥ १६ ॥

वपाश्रपण्योः कार्ग्यमयत्वं विधाय प्रशंसति— “कार्ग्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ भवतो यत्र वै देवा अग्रे पशु मालेभिर इत्यादिना । पशोः कर्षणाद्धःपतितस्य मेधस्य कार्ग्यरूपेणोत्पत्तेः तस्य पशोः सम्बन्धेन यज्ञः हस्त्यो भवति । अत एव कर्षणसम्बन्धात् कार्ग्यं इति नाम सम्पन्नम् । पशोः कर्षणादपि कार्ग्यं प्रशस्त मित्यभि-
प्रायः ॥ १७ ॥

“तां परिवासयतीति । ‘तां’ तयोरुपसृतां ‘परिवासयति’ पशोः सकाशात् क्षिनत्ति । क्षिप्तां ‘तां’ ‘पशुश्रपणे’ पशुः श्रप्यते यस्मिन्नग्नौ स पशुश्रपणः तत्र, ‘प्रतपति’ । ‘तथा’ मति ‘अस्य’

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १२ ।

२— वा० सं० ६. १६. ४ ।

३— पुरस्तात् १५४ पं० १८ ध० ४८५म् ।

पशोर्वपा 'अत्रापि' 'श्रुता' स्यादित्यभिप्रायः । "अत्रापि"—इत्यपि शब्द आहवनीयेन सह समुच्चयार्थः । "पुनरुलमुकमग्रीदादत्त इति । प्रागाहृत मुलमुक अपणार्थं मपक्षताङ्गार पुनरग्रीदादाय सर्वेऽपि चालालात् पश्चाद्भागादाहवनीयं प्राप्नुयुः । तत्राध्वर्यु-रेतपुरा सव्ये धृतं दृणाय माहवनीये "वायो वे"—इति प्राख्येत् । अत्र कात्यायन — "परिवास्य चालालेऽवसिष्य ग्रामित्रे प्रतपति, ग्रामित्रैकदेशं माहवनीये प्राख्यत्यग्रीत्, दृणाय चाध्वर्युर्वायोवे-रिति" इति^१ । हे 'वायो' । 'श्लोकानाम्', वपाया उपरि आज्या-भिधारणकालेऽप्यपतिता विन्दवः श्लोकाः, तेषाम् आधारत्वेनेदं दृणायं समित्स्थानीयं 'वे' विद्धि, अग्निं गमय वा^२ ॥ १८ ॥

"अथोत्तरतस्त्रिष्टभित्यादि^३ । एतत् उत्तरतः प्रतितपनम्, उपरि दक्षिणतः प्रतितपनायो यः प्रतिप्रस्थातुरप्येति क्रमः, तत्समाधानार्थं मित्यर्थः ॥ १९ ॥

दक्षिणतः प्रतितपाय गमनमार्गं दर्शयति— "ता मन्तरेण यूयं मिति । "तद्यदिति । 'समया' समीपे, वेदिमध्यदेशे 'न हरन्ति' । केनाभिप्रायेण ? अस्य पशोस्तया वपाया 'समया' सामु-ख्येनैव समीपेन 'यज्ञम्' आहवनीयेनैव 'प्रमज्जाम' प्रकर्षेण मरा ध्रुम 'इति' । प्रमञ्जनं चेष्टनम् । आहवनीयात् पुरोदेशतो हरणेऽपि यूपाद् बहिर्न हरेत् 'यज्ञात्' मकाशात् 'बहिर्द्वा' कुर्यात् ।

१— का० श्रौ० सू० ६ ६ १३, १४, १५ ।

२— वा० स० ६ १६ ५ ।

३— का० श्रौ० सू० ६ ६ १६ ।

यूपस्यापि यज्ञावयवत्वात् उत्तरतः प्रतपन मध्वर्युकर्तृकम्, विशेषा-
श्रवणात् ॥ २० ॥

“अथ सुवेणोपहृत्याज्य मिति^१ । तथाध्वर्युः प्रतिप्रस्थाचा वपायां
तप्यमानायां सुवेणाज्य सुपहृत्यादाय वपोपरि अध्वर्युर्जुहुयात्
“अग्निराज्यस्य वेतु”-इति^२ । ‘आज्यस्य’ आज्यं ‘वेतु’ भक्षयतु,
‘स्वाहा’ इदं सज्जत मसु । “तथो हेत्यादि । ‘अस्य’ वपाद्रव्यस्य,
वपाद्वारा पशोर्वा । “स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं
ह्रयते”-इति श्रुतेः^३ ‘स्वाहाकृताः’ स्वाहाकारेण दत्ते सति
‘आहुतयः’ भवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

“अथाह स्लोकेभ्योऽनुब्रूहीतीति” । होवा स्लोकेभ्योऽनूच्यमा-
नानां मन्त्राणां माग्नेयत्वं दृष्टिमाधनत्वेन प्रशंसति- “तद्यदाग्नेयी
स्लोकेभ्योऽन्वाहेत्यादिना । ‘इतः प्रदाना वै दृष्टिः’ अस्माद् भूलो-
कात्^४ प्रजाता प्रमाधयति । “इतो ह्यग्निर्वृष्टिं वनुते”-इति सङ्ग-
हेणोक्तं विगदयति- “स एतैरिति । ‘एतैः’ दृतस्तोकैः ‘एतान्’
दृष्टवयवभृतान् ‘वनुते’, ‘ते’ अग्निना भक्षिताः ‘एते’ दृतस्तोकाः^५

१- का० श्रौ० सू० ६. ६. १० । २- वा० सं० ६. १६. ६ ।

३- “स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवा”-इति ऋ० सं० १०. ११०. ११.
= ऐ० ब्रा० २. २. ३ = निरु० ८. ३. ६ । “उपविष्टहोमा
स्वाहाकारप्रदाना जुहोतय”-इति च का० श्रौ० सू० १. २. ७ ।

४- का० श्रौ० सू० ६. ६. १८ ।

५- ‘अस्मात्लोकात्’-इति छ ।

६- नैतत् पदं छ-पुनरादित्यर्थः ।

पुनरुदकात्मना परिणता. पृथिव्यां 'वर्षन्ति' । 'तस्मात्' उक्तप्रकारेण वृष्टेरग्न्यायत्तत्वात् 'आग्नेयी' 'स्तोकेभ्यः' अनुब्रूयात् 'यदा' वपा 'श्रुता' 'भवति' ॥ ९९ ॥

“अथाह प्रतिप्रस्थातेति^१ । अनन्तर 'प्रतिप्रस्थाता' तदपा परिपक्वासीत् अतः 'अध्वर्यो । प्रचार कुरु' इति ब्रूयात् । 'प्रेथ' प्रयोगप्रकार, स्वाहाकृतयोऽन्यप्रयाजदेवताः सन्ति^२ ॥ ९९ ॥

“ऊत्वा वपा मेवेति^३ । प्रयाज ऊत्वा 'अग्ने' पृषदाज्यात् प्राक् 'वपा मेव' प्रयाजग्रेषेणाभिधारयेत् । 'अथ' पश्चात् अनुयाजाद्यर्थ 'पृषदाज्यम्' । चरकशास्त्रोक्ता^४ ऽऽध्वर्यवप्रयोगकर्त्तार 'चरकाध्वर्यव' । 'पृषदाज्य मेवाग्नेऽभिधारयन्ति' । दधिमिश्र माज्य पृषदाज्यम् । प्राणवत् गवा-मन्तर्वर्त्तमानत्वात्, प्राण पुष्टि, तद्धेतुत्वाद्वा पृषदाज्यस्य प्राणत्वम् । 'तदु' तस्मिन्नभिधारणप्राथम्यविषये 'याज्ञवल्क्यम्' 'अनु' लक्ष्यीकृत्य 'याज्ञधार' उक्तवान् । याज्ञवल्क्य विप्रिनष्टि—“एव कुर्वन्त मिति । पृषदाज्य मतिक्रम्य वपा मेवाभिधारयन्तम् 'अय मध्वर्यु' 'प्राण' खलु 'अन्तरगात्', अतः 'एनम्' अध्वर्यु 'प्राणो हास्यति'—‘इति' याज्ञवल्क्यं सम्बोध्य वक्ता अध्वर्यु माधारणेनाह ॥ ९४ ॥

“स ह म्नेति । एव मधिविप्त. 'स' याज्ञवल्क्य 'ह' 'वाह' 'अश्ववेक्ष्य' समवेक्ष्य, तस्मै प्रकाशनाय 'इमौ वाह' 'पनिती'

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १८ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ६. २० ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ६. २१ ।

४— 'चरकशास्त्रोक्ता'—इति व ।

जरसा युक्तौ लोचयुक्तावभूताम् । अय मभिप्रायः— एतावान्
 कालो वपाप्रथमाभिधारणेनैव गतः, अथापि प्राणश्च न निर्गत
 इति । स्वय मपि चरकाध्वर्युवत् परीक्षणेनैव ब्रूते— ‘ब्राह्मणस्य’
 चरकाध्वर्योः ‘वचः’ प्राण एनं ह्यसतीत्येतदात्मकम् ‘क यभूव’ ?
 नावगत मित्यर्थः । तस्मात् ‘तत्’ वचनं नादर्त्तव्य मित्युपसंहारः ।
 हविषममानेऽपि पशोरनभिधारणस्याभिप्राय माविष्करोति—
 “नेदश्रुत मिति । अभिधारणं ह्येतत्तद्विःसंस्कारः । अश्रुतस्य
 होमानर्हत्वात् अभिधारणं न युज्यत इत्यभिप्रायः । तर्हि संस्का-
 रस्यास्य पशुसंस्कारं एव नोपलभ्यत इत्याशङ्क्य तत्प्राप्त्युपाय माह—
 “एतदेवास्तेति ॥ २५ ॥

वपायाग माह— “अथाज्य मुपसृणीत इति । उभयतो
 हिरण्यशकलस्यापन मप्राणस्य पशोः सम्राणत्वसम्पादनाय ॥ २६ ॥

“तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवत इति । अथासृताद्यात्मना
 स्तौति— “व्रन्ति वा एतत् पशुं यदग्नौ जुह्वतीत्यादिना । “वपां
 मेद इति । “प्रेथब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने”—इत्यत्र^१ “हविषोऽ-
 प्रस्थितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः”—इत्युक्तम्^२ । अतः षष्ठौप्रतिषेधायैतस्य
 प्रयोगे प्राप्ते प्रतिषेधति— “न प्रस्थित मित्याहेति । सर्वत्राध्वर्यव-
 प्रसक्ताश्रवणीयपशोः पुनः प्रसञ्जयति— “प्रसृते प्रस्थित मिति ।
 ब्रूयादिति श्रेयः । ‘प्रसृते’ अभिषवक्षते सति वपायागस्तत्रे-
 त्यर्थः ॥ २७ ॥

“ञ्जत्वा वपां समीच्यौ वपाश्रपण्यौ कृतानुप्रास्यतीति^१ । ‘समी-
च्यौ’ परस्वराभिमुखे, प्राचीं विशाखा प्रतीची मितरा मिति ।
‘स्वाहाकृते स्वाहाशब्दे उच्चरिते, हविषीत्यर्थं ॥

अस्य प्राप्तने मन्त्र — ‘ऊर्द्धनभस मिति^२ । ‘ऊर्द्धम्’ उपरिभूत
‘नभ’ अन्तरिक्ष यस्य वायो स तथोक्त, तम् ‘ऊर्द्धनभसम्’, त
‘मास्त’ वायुम्, हे वपाश्रपण्यौ । युवा ‘गच्छतम्’ । ‘याभ्या’
शाखाभ्यां ‘वपाम् अग्निश्रपाम’ वपाश्रपण मकार्णं ते ‘इमे’ ‘अमुया’
अमुच, समुच्छयरहिते अनभिमतं देगे प्रणष्टे ‘न’ भवत इत्यभि-
प्रायेणाग्नौ प्रास्यत् ॥ ९८ ॥

वपायाग प्रशंसति— “तद् यद् वपया चरन्तीति । अवयव-
यागविप्रकृष्टकालीनस्याङ्गयागस्य मध्यव्यवधानेन सुधार्त्ताया देव-
ताया अवान्तरक्षुच्चिवर्त्तकत्वेन क्रोधशान्तिहेतुरित्यर्थं ॥ ९९ ॥

‘अथ चान्ताल इत्यादि^३ । स्पष्टम् ॥ १० ॥ २ [८ १] ॥

इति मायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

१—का० श्रौ० सू० ६ ६ २० । अत्र मन्त्र—वा० स० ६ १६ ७ ।

२—वा० स० ६ १६ ८ ।

३—का० श्रौ० सू० ६ ६ २८ । अत्र मन्त्र—वा० स० ६ १७ १ ।

(अथ तृतीय ब्राह्मणम् .)

यद्देवत्यः पशुर्भवेति । तद्देवत्यं पुरोडाश मनुनिर्व्वपति तद्यत्पुरोडाश मनुनिर्व्वपति सुर्व्वेषां वा ऽएष पशूनां मेधो यद् व्रीहियवौ तेनैवैन मेतन्मेधेन समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तुस्मात् पुरोडाश मनुनिर्व्वपति ॥ १ ॥

अथ युद्धपुया प्रचुर्य । एतेन पुरोडाशेन प्रचरति* मध्यतो वा ऽइमां व्वया मुत्खिदन्ति मध्यतु एवैन मेतेन मेधेन समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तुस्मादपुया प्रचुर्यैतेन पुरोडाशेन प्रचरत्येष न्वेवैतस्य बन्धुर्यञ्च क चैष पशुं पुरोडाशोऽनुनिरुप्यते† ॥ २ ॥

अथ पशुं व्विशस्ति । त्रिः प्रच्यावयता त्रिः प्रच्युतस्य हृदय मुत्तमं कुरुतादिति त्रिवृद्धि यज्ञः‡ ॥ ३ ॥

अथ शमितारः सुऽशस्ति । युत्वा पृच्छाच्छतुऽहविः शमिताऽरिति शृत मित्येव ब्रूतान् शृतं भगवो नु शृतः हीति§ ॥ ४ ॥

* 'प्रचरति'-इति ग ।

† 'प्यते'-इति ख । 'प्यते'-इति ग, घ ।

‡ 'युञ्ज'-इति क, 'यज्ञ'-इति ग, घ ।

§ 'हीति'-इति ख, 'हीति'-इति ग, घ ।

अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपहुत्य । अध्वर्युरपनिष्क्रम्य
पृच्छति शृतुं हविः शमिताश्निति शृत मित्याह
तद्देवाना मित्युपाऽध्वर्युः* ॥ ५ ॥

तद्यत् पृच्छति । शृतं वै देवानां हविर्नाशृतं
शमिता वै तद्देद यदि शृतं वा भवत्यशृतं वा ॥ ६ ॥

तद्यत् पृच्छति । शृतेन प्रचराणीति तद्यद्यशृतं
भवति शृत मेव देवानां हविर्भवति शृतं युजमानस्या-
नेनाऽध्वर्युर्भवति शमितुरि तदेनो भवति चिष्कृत्वः
पृच्छति चिष्टद्धि यज्ञोऽथ यद्वाह तद्देवाना मिति तद्धि
देवानां युच्छतं तुस्मादाह तद्देवाना मिति ॥ ७ ॥

स हृदय मेवाग्नेऽभिधारयति । आत्मा वै मुनो
हृदयं प्राणः पृषदाज्य मात्मन्येवैतत्पुनसि प्राणं दधाति
तथैतुज्जीव मेव देवानां हविर्भवत्यमृत ममृता-
नाम्† ॥ ८ ॥

सोऽभिधारयति । सुं ते मुनो मुनसा सुं प्राणः
प्राणेन गच्छता मिति न स्वाहाकरोति नु ह्येषाहुति-
रुदासयन्ति पशुम्‡ ॥ ९ ॥

* 'य'—इति ग, घ ।

† 'नाम्'—इति ग, घ ।

‡ 'पशुम्'—इति ग, घ ।

तुं जघुनेन चात्वाल मन्तरेण यूपं चाग्निं च
हरन्ति । तद्यत्समुया न हरन्ति येनान्यानि हवीरुपि
हरन्ति श्रुतं सन्तं नेदङ्गशो विवृक्तेन क्रूरीकृतेन
समुया यज्ञं प्रसुजामेति यदु वाह्येन न हरन्त्यग्रेण
यूपं बहिर्द्वा ह यज्ञात् कुर्युस्तस्मादन्तरेण यूपं चाग्निं
च हरन्ति दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थातावद्यति
सप्तशखा उत्तरवर्हिर्भवन्ति ता अध्ववद्यति तद्यत्
सप्तशखा उत्तरवर्हिर्भवन्ति ॥ १० ॥

युत्र वै देवाः* । अग्रे पशु मालेभिरे तं त्वष्टा शीर्ष-
तोऽग्रेऽभ्युवामोतैव चिन्नालभेरन्निति त्वष्टुर्हि पशुवः
सु एषु शीर्षन्मस्तिष्कोऽनुक्यश्च मज्जा तस्मात् सु व्वान्तु
इव त्वष्टा ह्येतु मभ्युवमत्तस्मात् नान्नीयात् त्वष्टुर्ह्येतु-
दभिवान्तम् ॥ ११ ॥

तस्यावाङ् मेधः पपात । सु एष व्वनस्पतिरजायत
तुं देवाः प्रापश्यंस्तस्मात् प्रथुः प्रथो ह वै नामैतद्यत्
सप्त इति तेनैवैन मेतन्मेधेन सुमर्हयति ह्यत्सुं करोति
तस्मात् सप्तशखा उत्तरवर्हिर्भवन्ति ॥ १२ ॥

अथाज्य मुपस्तृणीते । जुहुं चोपभृति च व्वसाहोम-

ह्रुवन्याः समवत्तधान्या मुथ हिरण्यशकलावुवदधाति
जुह्वां चोपभृति च ॥ १३ ॥

अथ मनोतायै हविषोऽनुवाच आह । तद्यन्मनो-
तायै हविषोऽनुवाच आह सर्वा ह वै देवताः पशु
मालभ्यमान उपसुङ्गच्छन्ते मुम नाम ग्रहीष्यति मुम
नाम ग्रहीष्यतीति सुर्वासाः हि देवतानाः हविः
पशुस्तासाः सुर्वासां देवतानां पशौ मुनाःस्योतानि
भवन्ति तान्येवैतत् प्रीणाति तथो ह्यामीघाय देवतानां
मुनाःस्युपसुङ्गतानि भवन्ति तुस्मान्मनोतायै हविषो-
ऽनुवाच आह ॥ १४ ॥

स हृदयस्यैवाग्नेऽवद्यति । तद्यन्मध्यतुः सतो हृदय-
स्याग्नेऽवद्यति प्राणो वै हृदय सतो ह्ययु मूर्धः प्राणः
सञ्चरति* प्राणो वै पशुर्यावुद्धेव प्राणेन प्राणिति
तुवत् पशुरुथ युदास्मात् प्राणोऽपक्रामति दुर्वैव
तुर्हि भूतो नर्थ्यः† श्रेते ॥ १५ ॥

हृदय मु वै पशुः‡ । तुदस्यात्मन एवाग्नेऽवद्यति

* 'सञ्चरति'—इति सायणसम्मत इति डा० वेबर ।

† 'नर्थ्यः'—इति, 'मर्थ्यः'—इति च पाठद्वयं दृष्टं डा० वेबरेण ।

‡ 'पशु'—इति ग, घ ।

तुस्माद्यदि किञ्चिदवदानः हीयेत न तद्वद्रियेत सर्वस्य
 ह्रैवास्य तुत्पशोरुवत्तं भवति यद्दृढयस्याग्नेऽवद्यति तुस्मा-
 न्मध्यतुः सतो हृदयस्यैवाग्नेऽवद्यत्युथ यथापूर्वम्* ॥ १६ ॥

अथ जिह्वायै । सा हीयुं पूर्वाहुत् प्रतिष्ठत्युथ वक्ष-
 सस्तद्वि ततोऽथैकचरुस्य दोष्णोऽथ पार्श्वयोरुथ तुनिम्नो-
 ऽथ दक्षयोः ॥ १७ ॥

गुदं वेधा करोति । स्थविमोपयुङ्भ्यो[†] सुध्यं जुह्वां
 वेधा कृत्वावद्यत्यणिम अङ्गेषुथैकचरायै श्रोणोरेतावन्तु
 जुह्वा भवद्यति[‡] ॥ १८ ॥

अथोपभृति । अङ्गस्य दोष्णो गुदं वेधा कृत्वावद्यति
 अङ्गायै श्रोणोरुथ हिरण्यशकलावुवदधात्यथोपरिष्ठा-
 दाज्यस्याभिधारयति ॥ १९ ॥

अथ व्वसाहोमं[•] गृह्णाति । रेडसीति लेलुयेव हि
 यूस्तुस्मादाह रेडसीत्यग्निष्ठा श्रीणात्वित्यग्निर्द्यौतच्छपु-
 यति तुस्मादाहामिष्ठा श्रीणात्वित्यापस्त्वा-सुमरिण-
 न्नित्यापो ह्येत मुङ्गेभ्यो रुसः सन्भुरन्ति तुस्मादाहपस्त्वा
 समरिणन्निति ॥ २० ॥

* 'वम्'-इति ग, घ ।

† 'स्थविमोपयुङ्भ्यो'-इति घ ।

‡ 'द्यति'-इति ग, घ ।

व्वातस्य त्वा भ्राज्या ऽहुति । अन्तुरिक्षं वा ऽअय
मनुपवते योऽयं पुवतेऽन्तुरिक्षाय वै गृह्णाति तुस्मादाह
व्वातस्य त्वा भ्राज्या ऽहुति ॥ २१ ॥

पूष्णो रुऽह्या ऽहुति । एय वै पूष्णो रुऽहिरेतस्मा
ऽऽ हि गृह्णाति तुस्मादाह पूष्णो रुऽह्या ऽहुति ॥ २२ ॥

जप्सुणो व्यथिपदिति । एय वा ऽजुष्मैतस्मा ऽऽ
हि गृह्णाति तुस्मादाहोप्सुणो व्यथिपदित्यथोपुरिष्ठाद्
द्विरुज्यस्याभिधारयति ॥ २३ ॥

अथ पार्श्वेन वासिना वा प्रयौति । प्रयुतं द्वेप इति
तुन्नाद्रा एवैतद्रक्षाऽस्यतोऽपहन्ति ॥ २४ ॥

अथ यद्यूपरिशिष्यते । तुत्समवत्तधान्या मानयति
तद्धृदयं ग्रास्यति जिह्वां वृक्षस्तनिम मुतस्त्रे व्वनिष्ठु
मुथोपुरिष्ठाद् द्विरुज्यस्याभिधारयति ॥ २५ ॥

तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवतः । घृति वा ऽएतत्
पशुं युदमौ जुह्वत्यमृत मायुर्हिरण्यं तुदमृत ऽआयुषि
प्रतितिष्ठति तथात उदेति तथा सुज्जीवति तुस्मा-
द्विरण्यशकलावभितो भवतः ॥ २६ ॥

अथ युदक्ष्णयावद्युति । सव्यस्य च दक्षिणा-
याश्च श्रोणेर्दक्षिणस्य च दक्षिणः सव्यायाश्च श्रोणेस्तुस्मा-
दयं पशुरक्ष्णया पदो हरत्यथ युत्सम्यगवद्येत्समीचो

हैवायुं पशुः पक्षो हरेत्तस्मादक्षणायावद्यत्यथ यन्नु शीर्ष्णो
ऽवद्यति नाऽस्योर्नानूकस्य नापरसक्ययोः ॥ २७ ॥

असुरा ह वा ऽअग्रे पशु मालेभिरे । तद्देवा भीषा
नोपावेयुस्तान् हेयुं पृथिव्युवाच मैतदा इदं महं व
एतस्याध्यक्षा भविष्यामि युथा यथैतु ऽएतेन चरि-
ष्यन्तीति ॥ २८ ॥

सुा होवाच । अन्यतरा मेवाहुति मुहौपुरन्धतरां
पर्यशिषन्निति स यां पर्यशिषंस्तानीमान्ववदुनानि
तुतो देवाः स्विष्टकृते चङ्गाण्युपाभजंस्तुस्मात् चङ्गा-
ण्यथासुरा अवाद्यञ्छीर्ष्णोऽस्योरनूकस्यापरसक्ययो-
स्तुस्मात्तेषां नावद्येद्यन्वेव त्वष्टानूक मभ्यवमत्तुस्मा-
दनूकस्य नावद्येदथाहाम्रीपोमाभ्यां ह्यगस्य हविषोऽनु-
ब्रूहीत्याश्राव्याहाम्रीपोमाभ्यां ह्यगस्य हविः प्रेष्येति न
प्रुस्थित मित्याह प्रसुते प्रुस्थित मिति* ॥ २९ ॥

अन्तरेणाईर्षो याज्यायै व्वसाहोमं जुहोति । इतो
वा ऽअयु मूर्द्धो मेधु उत्थितो यु मस्या इमं रुसं प्रजा
उपजीवन्त्यर्वाचीनं दिवो रुसो वै व्वसाहोमो रुसो
मेधो रुसेनैवैतद्रुसं तीव्रीकरोति तुस्मादयं रुसो-
ऽद्युमानो नु क्षीयते ॥ ३० ॥

तद्यदन्तरेण । अर्द्धर्द्धौ याज्यायै व्वसाहोमं जुहो-
तीयं वा ऽअर्द्धर्द्धोऽसौ द्यौरर्द्धर्द्धोऽन्तरा वै द्यावापृथिवी
ऽअन्तरिक्ष मन्तरिक्षाय वै जुहोति तस्मादन्तरेणार्द्धर्द्धौ
याज्यायै व्वसाहोमं जुहोति ॥ ३१ ॥

सु जुहोति । घृतं घृतपावानः पिवत व्वसां व्वसा-
पावानः पिवतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहेत्येतेन वैश्व-
देवेन यजुषा जुहोति वैश्वदेवं वा ऽअन्तरिक्षं तद्यदेने-
नेमाः प्रजाः प्राणित्यथोदनुत्य^{*}श्चान्तरिक्ष मनुचरन्ति ।
तेन वैश्वदेवं व्यपदकते जुहोति यानि जुह्वा मवदाना-
नानि भवन्ति ॥ ३२ ॥

अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपघ्नन्नाह । व्वनस्पतयेऽनुद्रू-
हीत्याश्राव्याह व्वनस्पतये प्रेष्येति व्यपदकते जुहोति
तद्यद्वनस्पतये जुहोत्येतु मेवैतद्भुजं यूपं भागिनं
करोति सोमो वै व्वनस्पतिः पशुं मेवैतत्सोमं करोति
तद्यदन्तरेणोमे ऽआहुती जुहोति तथोभयं व्याप्नोति
तस्मादन्तरेणोमे ऽआहुती जुहोति ॥ ३३ ॥

अथ यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति । तानि समा-

* '०दानुत्य०'-इति घ पाठ । पुरस्तात् २ ५ २ २ कण्ठो दृष्ट्या,
उपरिष्ठाप ४ १ २ १६ ।

नयमान आहामुये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याहामुये
स्विष्टकृते प्रेष्येति व्युपदृक्ते जुहोति ॥ ३४ ॥

अथ युद्धसाहोमस्य परिशिष्यते । तेन दिशो व्याधार-
यति दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उदिशो दिग्भ्यः
स्वाहेति रुसो वै व्वसाहोमः सुवास्वेवैतुदिक्षु रुसं
दधाति तुस्मादयं दिशि दिशि रुसोऽभिगम्यते ॥ ३५ ॥

अथ पशुः सम्मृशति । एतुर्हि सम्मर्शनस्य कालोऽथ
युत्पुरु सम्मृशति य इमु उपतिष्ठन्ते* ते विम-
थिष्यन्त इति शुक्लमानो यद्यु विमाथान्न शुक्लेताचैव
सम्मृशेत् ॥ ३६ ॥

ऐन्द्रः प्राणः† । अङ्गे अङ्गे निदोध्यदैन्दु उदानो
अङ्गे अङ्गे निधीत इति युदङ्गशो विवृक्तो भवति
तत्प्राणोदानाभ्याः सुन्दधाति देव त्वष्टर्भूरि ते सुःसु मे
तु सुलक्ष्मा यद्विपुरुषं भवातीति कृत्स्नवृत मेवैतत्करोति
देवचा युं त भवसे सुखायोऽनु त्वा मातापितरो
मदन्विति तद्युचैन मुहौपीत्तदेनं कृत्स्नं कृत्वानुसुमस्यति
सोऽस्य कृत्स्नोऽमुषिंलोक‡ आत्मा भवति ॥ ३७ ॥ ४ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [८. ३.] ॥

* 'ये म उपतिष्ठन्ते'—इति सायणसम्मत पाठ इति डा० वेबरः ।

† 'प्राणः'—इति ग, घ ।

‡ 'मुषिंलोक'—इति, 'मुषिंलोक'—इति, 'मुषिन् लोक'—इति च पाठाः ।

अथानुनिर्वाण्य पुरोडाश तद्देवता च विधत्ते— “यद्देवत्य इति^१ ।
 या देवता पशो , पुरोडाशो ऽपि तद्देवताकं कर्त्तव्यं । पुरोडाशात्-
 निर्वाणं पूर्यमाणस्य पशो मन्दद्विहेतुत्वेन प्रशंसति— “सर्वेषां वा
 एष पशूनां मिति । सर्वपशूनां मेधरूपत्वं मैतरेयब्राह्मणे “पुरुष वै
 देवा पशु मालभन्त, तस्मादालभ्यान्मेध उदक्रामत्”—इत्यादिना^२
 प्रपञ्चितम् ॥ १ ॥

पुरोडाशस्य वपानन्तरं प्रशंसति— “अथ यद् वपया प्रचर्येति ।
 पशुपुरोडाशस्य पशुच्छिद्रपूर्तिरूपप्रयोजनं सर्वेषु पशुष्वति-
 दिगति— “एष न्वेवैतस्य बभ्रुरिति ॥ २ ॥

“अथ पशु विशास्येति^३ । शमिता^४ । तदा शमितुरेव मनु-
 शासनं कुर्यात्— हे शमित ! ‘चि प्रथ्यावय^५ प्रधानस्त्रिष्टदुप-
 यङ्भेदेन चिविधाङ्गानि^६ चिविधचिह्नानि यथा स्युः, तथा

१— का० श्रौ० सू० ६ ७ १६ द्रष्टव्यम् ।

२— ऐ० ब्रा० २ १ ८ द्रष्टव्यम् ।

३— ‘शसु हिंसायाम् (भा० प० ७२०)’—इति का० सू० वृत्तौ या० दे० ।

४— का० श्रौ० सू० ६ ७ १ । “ऋत्विग्भ्योऽन्य कश्चित् शमितेत्येत
 त्वञ्च पशु विशास्येति हिंसास्ति मारयतीत्यर्थ” —इत्यादि च तत्र का० श्रौ०
 ६ ७ १ २ ३ ४ सूत्रोपवृत्तिषु द्रष्टव्यम् ।

५— ‘चि प्रथ्यावयतात्’—इति छ ।

६— तत्र, जुह्वा मवदेयानि ‘जौह्वानि’ प्रधानयागार्थानि हृदयादीनि
 प्रथमानि, उपभृत्यवदेयानि दक्षिणमकण्यादीनि ‘च्यौषभृतानि’ स्त्रिष्ट
 हृदयागाथानि द्वितीयानि, वसाहोमहवत्या मवदयानि वसिष्ठादीनि
 उपयहयागाथानि तृतीयानीति विवेकः ।

प्रच्यावय^१ । ‘चिः प्रच्युतस्य’ पशोः ‘हृदयम्’ अवयवम् ‘उत्तमम्’
 उपरिभावं ‘कुरुतात्’ ‘इति’^२ । यदा ‘चिः प्रच्यावय’ यथाङ्गानि
 चिः प्रच्युतानि स्युः, तथा कुरु । ‘प्रच्युतस्य’ पक्षस्य ‘हृदयं’ शूलाग्रेण
 पक्षम् ‘उत्तमम्’ उपरिवर्त्तमान कुरु । प्रच्यावनस्य चित्तं प्रशंसति—
 “चिदृद्धि यज्ञ इति । उक्तं चिदृत्त्वम्^३ ॥ ३ ॥

“अथ शमितारं संग्रासीति^४ । अनुशासनं कुर्यात् । शृत-
 त्वाभिधानभीत्या प्रथमत एव संग्रासनम् ॥ ४ ॥

“अथ जुहोति । पाकानन्तरं ‘जुह्वा पृषदाज्यस्योपहत्य’ जुह्वां
 पृषदाज्यं हृदयावदानार्थं मादाय शामित्रं प्रति गत्वा ‘शमितार’
 ‘शृतं हविः?’ ‘इति’ पृच्छेत् । ‘शृतम्’ ‘इति’ प्रत्युक्ते ‘तत्
 देवानाम्’ ‘इति’ ‘उपांशु’ जुहुयात्^५ ॥ ५ ॥

प्रश्नप्रयोजन माह— “तद् यत् पृच्छतीति । प्रश्नाभावपक्षे
 ‘अशृतम्’ इति । ‘शृतं वा’ स्यात् । तच्च ऐन्द्रं नैर्ऋतं वा भवेत्,
 न दैवम्, “यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽशृतः स रौद्रो यः शृतः
 स दैवः”—इति हि तैत्तिरीयकम्^६ । अतः शृताशृतविभागं
 शमिता जानातीति “शृतं हविः शमितः?”—इति प्रश्नो युज्यत
 इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१— “प्रच्यावय = उत्काजय”—इति का० सू० ८० ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ८. २ । ३— का० श्रौ० सू० ६. ७. ५ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ८. १ क० । “शान्ति = शितयति”—इति तत्र ८० ।

५— का० श्रौ० ६. ८. १ ख, ४, ५ सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

६— तै० सं० २. ६. १. ० ।

“तद्यत् पृच्छतीति । अत एव प्रश्नसामर्थ्यात् प्रमादात् अश्रुतमपि भवेत् । ‘यजमानस्य श्रुतं भवति’ श्रुते यत् फलं तदविकलं भवतीत्यर्थः । अत एव प्रश्नादेव ‘अध्वर्युः’ ‘अनेनाः’ अपापः ‘भवति’; शमितार मेव ‘तदेनः’ आश्रयति । “त्रिः कृत्व इत्यादि । स्पष्टम् ॥ ७ ॥

“म हृदय मेवाग्नेऽभिघारयतीति^१ । हृदयाभिघारणं प्रशंसति— “आत्मा वै मन इत्यादिना । यदेतत् हृदयाख्य मन्त्रम्, तत् मन-आख्यकः ‘आत्मा’ खलु; “एतं मनोमय मात्मानं सुपसङ्गामति”-इत्यादौ^२ आत्मत्वव्यवहारात् । अथवा मन-उपाधिकः ‘आत्मा’ खलु, परिपूर्णस्य परमात्मनः परिच्छेदेन जीवभावः, मनस उपाधित्वात् । उक्तं षष्ठ्याख्यस्य प्राणत्वम् । अतः एतेन हृदयाभिघारणेन आत्मभूते मनसि प्राणं स्थापितवान् भवति । तथा सति हृदयद्वारा प्राणप्रजयोः स्थापितत्वात् ‘देवानाम्’ इदं सजीवं ‘हविः’ मन्त्रयते । अग्नश्च श्रुतेः सामर्थ्यादितराण्यपि पश्चादान्येनाभिघारयेत् ॥ ८ ॥

“मोऽभिघारयतीत्यादि^३ । मन्त्रस्यार्थः^४ ।— हे अभिघार्यमाण हृदय ! ‘ते’ ‘मनः’ । मनःप्राणयोर्द्वयवस्थानात् आश्रयाश्रयिणोरभेदात् ‘ते मनः’ इति स्वस्वामिसम्बन्धोपचारः । ‘मनसा’ षष्ठ्याख्य-

१— का० श्रौ० सू० ६. ७. ६ ।

२— ते० उप० २. ८ । ऋष्यान्वयान्यत्र च वक्तव्यं । तदुपधा— इहैवोपरिष्ठात् १४. ४. २. १० ; १४. ८. ८. १ ; छा० उप० २. १४. ७ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ८. ६ ।

४— वा० सं० ६. १८. १ ।

लक्षणेन । पृषदाज्यस्य मनोरुक्षणेन स्तुतत्वात् प्राणमनसोरवि-
योगात् पृषदाज्य मपि मन इत्युच्यते । तेन 'सङ्गच्छताम्' सङ्गतं
भवतु । तथा 'ते' 'प्राणः' 'प्राणेन' पृषदाज्यलक्षणेन 'सङ्गच्छताम्' ।
यद्वा हे 'पशो !' 'ते' यौ मनःप्राणौ अपगतौ, ताभ्यां मनःप्राणाभ्यां
हृदयरूपेणावस्थिताभ्यां सङ्गच्छता मित्यर्थः । "न ह्येषाङ्गतिरिति ।
अभिधारणरूपत्वेनाङ्गतिसंस्कारत्वात् स्वत आङ्गतिवाभावात् न
स्वाहा कुर्यात् ॥ ८ ॥

"तं जघनेनेत्यादि" । पूर्ववद् व्याख्येयम् । ससर्जनस्य निषेधो-
पयोगमिद्वये हविषः कूरता माह— "नेदङ्गम् इति । अङ्गादङ्गात् ।
"सङ्घौकवचनाच्च वीष्मायाम्"—इति^१ शस् । दक्षिणत आहतं हविः
'प्रतिप्रस्थाता' अवधेत् । "स्रचशाखा उत्तरवर्हिर्भवन्तीति । वर्हिष
उपरिभूताः स्युः । वर्हिष उपरि हविषा मवदानार्थं माच्छादयेत्,
तासां सुपरि अवधेत् । स्रचशाखा प्रशंसति— "तद् यत् स्रचशाखा
इत्यादिना^२ ॥ १० ॥

"यच्च वै देवा इति । पुरा देवानां पश्चालभनममये 'तथा'
देवः, पशुस्वामी । एव मेवोत्तरकाले आलभनं करिष्यति,
पशुगिरमि च मनः कृतवान्; स उच्छिष्टपदार्थः, गिरमि
मस्तिष्कादिरूपेण परिणतोऽभूत् । अथवा गिरमः उच्छिष्टसंस्पर्शनात्
'स एष' गिर.सम्बद्धो 'मस्तिष्कः' कपालः, 'अनूक्यश्च' तन्मांसम्,
'मज्जा' तदाश्रितः सारः, इत्यभक्ष्योऽभूत् ॥ ११ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ७. १० । २— पा० सू० ५. ४. ४९ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ८. ७ । तै० सं० ६. ३. १०. ६ द्रष्टव्यम् ।

वृक्क^१ कुक्ष्यभयपार्श्वस्यमात्राकारं मांसद्वयम् । एवं हृदयादीनि नव
सम्पन्नानि ॥ १७ ॥

दशम वक्तु माह— “गृदं चेधेति^२ । त्रिधाकृतेषु गृदाङ्गेषु
यदतिस्थूलं तदुपयाजार्थं भवेद्येत्, मध्यमं जुङ्गां प्रधानहोमार्थं
द्विधाकृत्वावेद्येत्, यद्व्यणुतरं त्र्यङ्गेषु, तन्मध्ये^३ अवद्येत्^४ ॥

एकादशं दर्शयति— “गृदं चेधा करोतीति । “अथैकतराद्ये
ओणेरिति । दक्षिणाया इत्यर्थः ॥ १८ ॥

स्त्रिष्टकदर्थं माह— “अथोपभृति त्र्यङ्गस्येति । त्रीणि अङ्गानि
यस्येति त्र्यङ्गम्, सौविष्टकृतं हविः । तान्येवाह— “दोष्ण इति ।
सव्यस्य प्रधानार्थत्वविहितत्वात्^५ दक्षिणस्य दोष्णः सकाशादित्यर्थः ।
‘गृदं’ गृदस्याणुभागं ‘चेधा कृत्वा’ उपभृति स्त्रिष्टकदर्थम् ‘अवद्यति’
अवद्येत् । ‘अङ्गाद्यै ओणे’ स्त्रिष्टकदर्थायाः ओणेः सकाशात् सव्यायाः
ओणेरित्यर्थः । प्रधानस्य इडायाद्याददानं प्रत्यङ्गं द्विः कुर्यात् ।
“सुचोरवद्यति यथोक्तं द्विर्द्विः”—इति सूत्रात्^६ ॥

“अथ द्विरण्यगकलाविति^७ । जुङ्गा मुपभृति चावत्तमोपरि
द्विरण्यगकलौ स्थापयेत्, अथाभिघारयेत् ॥ १९ ॥

१— ‘वृक्कं (! वृक्कं ?)’—इति छ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ८. १० ।

३— ‘त्र्यङ्गेषु मध्ये’—इति छ ।

४— पूर्वं मिदं वर्णितं टोष्णन्याम् (१९ क० २, ३, ४.) ।

५— ‘प्रधानार्थं मभिहितत्वात्’—इति छ ।

६— का० श्रौ० सू० ६. ८. ९ ।

७— का० श्रौ० सू० ६. ८. १० (६. ६. २४, २५ सू०) ।

श्रीणात्वित्यस्य पाकार्थं इति व्याचष्टे— “अग्निर्होतृच्छ्रपयतीति । वातस्य भ्राजिः, पूष्णो रंहित्यान्तरिक्षपराविति व्याचष्टे— “अन्तरिक्षं वा अयं मनुषवत इत्यादिना । ऊष्णशब्दोऽप्यन्तरिक्षपर इत्याह— “एष वा ऊष्मैतस्मा उ हि गृह्णातीति ॥ २०—२३ ॥

“अथ पार्श्वेनेत्यादि^१ । “प्रयुतं द्वेषः”—इति^२ मन्त्रेण ‘पार्श्वेन’ पार्श्वार्थिना ‘अग्निना वा’ गृहीतां वर्षां विभजति । ‘द्वेषः’ अग्निष्टेभ्यः सकाशात् ‘प्रयुतं’ पृथक् कृतं भवति ॥ २४ ॥

“अथ यद् द्यूप् परिगृह्यत इति । गृहीतावशिष्टां वर्षां ‘समवत्तधान्याम्’ इडापात्र्याम् आनयेत्^३ । इडार्थं तत्र प्रधानावशिष्टानि ऋदयादीनि प्रास्य पुनर्द्विरभिघारयति । ‘मतस्ते’ वृक्षौ । तनिमादयः प्राग् व्याख्याताः ॥ २५ ॥

अत्र सूचकारेण “वपावद्विरण्यम्”—इति^४ हविषा सुभयतो द्विरण्यप्रक्षेप उक्तः, तं प्रशंसति— “तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवत इति । एतद् वपायां व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

प्रधानस्त्रिष्टुष्टयं यदवदानम्, तत् समुच्चित्य प्रशंसति— “अथ यदष्टण्णयावयति मयस्य च दोष्ण इत्यादिना । ‘मयस्य’ ‘दोष्णः’ भुजस्य ‘दक्षिणायाः श्रोणे. च’ प्रधानावदानममये, ‘दक्षिणस्य च दोष्ण’ मथायाः श्रोणेरिति स्त्रिष्टुष्टीत्येवं मयस्यते । उक्तलक्षणं मवदानं प्रमिद्वपमोर्धदष्टण्णया पादमध्वरणं तन्मूलमिति प्रशंसति—

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. १२ ।

२— वा० सं० ६. १८. ३ ।

३— वा० श्रौ० सू० ६. ८. १३ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ८. ११ (६. ६. २४, २५ सू०) ।

“तस्मादयं पशुरक्षणा पदो हरतीति । अक्षणा पादश्रोणो-
र्यत्यासेन^१ । उक्तं दृढयति— “अथ यत् सम्यगवद्येत् समीचो
हैवायं पशुः पदो हरेदिति । अथ शिरश्चादीना मनवदेयलोप-
पत्ति माख्यानमुखेन प्रदर्शयति— “अथ यत्तु ग्रीष्णावद्यति
नांसयोरित्यादिना । अंसौ बाह्वोरुपरिप्रदेशौ । अनूको वङ्गाधारः,
आयतः पृष्ठास्थिविगेषः । तत्रत्य मपि मांसं नावदेयम् । तथा ‘न
अपरमक्ययोः’ ऊर्वोरुपरिभूतौ उच्छ्रितावयवौ सक्यौ^२ ॥ १७ ॥

“असुरा ह वा इति । असुराः किल पशु मालभन्ते, त माल-
भन्तं देवाः ‘नोपावेयु’ नापगताः, तदा ‘पृथिवी’ ‘एतत्’ भय
मासुरं ‘मा दृढम्’ आदरं मा कार्ष्ण, ‘अहं’ ‘वः’ युष्मदर्धम्
‘एतस्य’ पश्यालभस्य ‘अथवा’ उपद्रष्टा ‘भविष्यामि’, ‘यथा’ येन
प्रकारेण ‘एते’ असुराः ‘एतेन’ पशुना ‘वरिष्यन्ति’-‘इति’ उक्त्वा,
तथैव सम्यगवगता ॥ १८ ॥

“वा होवाचेति । तेऽसुराः ‘अन्यतरा मेवाङ्गति महौयुः’
प्रधान मेव ऊतवन्तः, ‘अन्यतरां’ स्विष्टकृतं ‘पर्यगिषन्’ परित्यक्त-
वन्तः । परिगिष्टा का ? इति, तां प्रदर्शयति— “तानीमानीति ।
दक्षिणं दो, सया ओणिः, गुदद्वतीयं चेति चौणि । ‘ततः’ तस्मात्
असुरपरित्यक्तत्वेन दृष्टत्वात् ‘अङ्गाणि’ ‘देवाः’ प्राप्ताः । अथ
यस्मात् शिरश्चादीनि ‘अवाद्यन्’, ‘तस्मात्’ तैरवन्तत्वेन दृष्टत्वात्

१— नैतद् वाक्यं छ-च-पुस्तकयोः । “गवादय प्रयत्नकाले अङ्गानि पादान्
‘अक्षणा’ वक्तृत्वेनावस्थापयन्ति”-इति तै० सं० १. ३. १० सा० भा० ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ८. १३ ।

तानि 'नावहेत्' । अनूकस्य प्रकारान्तरेणापि तत्त्वं दर्शयति—
“त्वष्टेति । एतच्छिरसोऽप्युपलक्षणं गतम्, समानत्वात् ॥

इत्य मवदानप्रकार मुक्त्वा प्रदानप्रकार माह— “अथाग्नी-
षोमाभ्यां ऋगस्येत्यादि^१ । वपाप्रैषवदग्नीषोमौयहोमप्रैषेऽपि प्रस्थित-
पदं निषेधति— “न प्रस्थित मित्याहेति^२ ॥ २८ ॥

वसाहोमस्य काल माह— “अन्तरेणार्द्धर्चाविति^३ । प्रधानाहुति-
याज्यायाः पूर्वाद्धावसाने प्रतिप्रस्थाता 'वसाहोमं जुहोति' । अर्द्ध-
र्चयोमूर्द्धभावित्वं प्रशंसति— “इतो वा अय मूर्द्ध इत्यादिना ।
पूर्वोत्तरार्द्धर्चां घृथिव्यात्मकौ, तथा सति 'इतः' घृथिव्याः सका-
शात् उत्पन्नो 'मेधः', 'यं' साराङ्गवसेत्यादिरूप मूर्द्धं मुद्रतं मनुष्याः
उपभुञ्जते, तथा 'दिवः' सकाशात् उत्थित मुदकात्मक मधो
निर्गतं मुपभुञ्जते । एवं स लोकद्वयसारस्यान्तरिक्षे उपभोक्तव्य-
त्वेनावस्थानादार्द्धर्चयोरन्तराक्षहोमेन द्यावापृथिव्योः 'रसेन' 'एतत्'
वसाख्यं 'रमं' 'तिव्रीकरोति' । होमस्यान्तरिक्षार्थत्वाच्चाद्धर्चयोरन्त-
राक्षं हतवान् भवति । अतस्तीव्ररसोत्पादकत्वात् होमः कर्त्तव्य
इत्यर्थः ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥

वसाहोममन्त्र माह— “स जुहोति एतं एतपावान इति^४ ।
'एतं' चरणरूपं रसात्मक मिदं हविः 'एतपावानः' एतस्य रस-
द्रव्यस्य पातारः सर्वं देवाः यूयं 'पियत' । एतदेव विश्विनष्टि—

१, २— का० श्रौ० ६. ८. १५-१६ सूत्रे दृश्ये ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ८. १० ।

४— वा० सं० ६. १८. १ ।

“वसां वसापावान इति । हे वसाद्रव्य ! त्वम् ‘अन्तरिक्षस्य हवि-
रसि’ । अन्तरिक्षस्य सर्वदेवाश्रयत्वात् अस्यापि तदर्थत्वात् अन्त-
रिक्षस्य देवताद्वारा अन्तरिक्षस्यैव हविषम् । अत्र सूत्रम्— “अर्द्ध-
चान्तिरे याज्यायै वसैकदेशं जुहोति”—इति^१ ॥

मन्त्रस्य वैश्वदेवत्वं प्रकृतहोमसङ्गतं मित्याह— “एतेन वैश्व-
देवेनेति । अत्र बल्ललक्षिणाद् वैश्वदेवत्वं यजुषः ; ‘अन्तरिक्षम्’
अपि सर्वासां देवानां प्राणोदानव्यापारयोराश्रयत्वेन ‘वैश्वदेवम्’ ;
अन्तरिक्षार्थस्य वसाहोमः ; ‘तेन’ होमस्य वैश्वदेवत्वेन एतदपि वैश्व-
देवं यजुरत्र युज्यत इत्यर्थः । मध्ये होतव्यं वसाहोम माह—
“वषट्कृते जुहोति यानि जुह्वा मित्यादि ॥ ३१ ॥

“अथ जुहोति^२ । ‘अथ’ वसाहोमानन्तरं ‘जुह्वा’ जुह्वद्वारा
‘षट्पाज्यस्य’ एकदेशम् ‘उपपन्न’ अवद्यन् “वनस्पतयेऽनुमूहि”—
‘इति’^३ होतारं ब्रूयात् । वनस्पतिरूपोपाभिमानौ देवः । स्पष्टं मन्यत् ॥

वनस्पतियामं यूपद्वारा पशोः सोमत्वसम्पादकत्वेन प्रशंसति—
“तद्वनस्पतय इत्यादिना^४ । सोमस्यामावस्थायां वनस्पतिषु वासात्
सोमस्यामिकत्वात् वनस्पतिः सोमः, अतस्तत्सम्बन्धिनं पशुं सोमं
कृतवान् भवति । ‘तत्’ तस्मात् ‘यत्’ यथा ‘अन्तरेण उभे आहुती’
उभयोर्देवतसौविष्टकृतयोर्मध्ये वनस्पत्याहुतिं ‘जुहोति’, ‘तथा’
‘उभयं’ द्वैतं सौविष्टकृतं च यूपोपाहुत्या ‘याप्रोति’ ॥ ३२ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. १० । २— का० श्रौ० सू० ६. ८. १८ क ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ८. १८ ख । ४— का० श्रौ० सू० ६. ८. १८ ।

खिष्टकृत्प्रयोगप्रकार माह— “अथ यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति,
तानि समानयमान आह्वेत्यादिना^१ । अङ्गापेक्षया वज्रवचनम् ।
‘समानयमानः’ जुङ्गां प्रक्षिपन् ॥ २४ ॥

वसाहोमशेषेण दिग्ब्याधारण विधत्ते— “अथ यद् वसाहोमस्य
परिशिष्यते, तेन दिशो व्याधारयतीति^२ । वसाहोमस्य ‘द्रव्यस्य
‘दिग्’, प्रदिग्.’-इत्यादिका मन्त्रा^३ । दिशो व्याधारयतीति श्रुते-
रेकैको मन्त्र एकैकदिगर्थः । ‘दिग्.’ प्राग्दिग्भ्यः स्वाहा, ‘प्रदिग्’
दक्षिणदिग्भ्यः स्वाहा, ‘आदिग्.’ पश्चिमदिग्भ्यः स्वाहा, ‘विदिग्.’
उत्तरदिग्भ्यः स्वाहा, ‘उद्दिग्.’ ऊर्ध्वदिग्भ्यः स्वाहा, ‘दिग्भ्य’
सर्वाभ्यो दिग्भ्यः ‘स्वाहा’ । वसाहोमो ‘रसो वै’ द्रवद्रव्यात्मकं खलु,
दिशि दिशि सम्भूतो रसोऽभिगम्यते ॥ २५ ॥

सम्यग्गतावयवस्य पशोः समर्पणं विधत्ते— “अथ पशुं समृ-
शतीति । ‘अथ’ दिग्घोमानन्तरम् ‘एतर्हि’ अस्मिन् काले पशु-
समर्पणं कुर्यात्^४ ॥

विश्रमनानन्तरकालस्यैतस्य व्यवस्था दर्शयति— “अथ यत् पुरा
समृशतीति । ‘ये’ च राक्षसाः । ‘इमे’^५ मदीय यज्ञम् ‘उपतिष्ठन्ते’

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. २० ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ८. २१ (४ ४. १६, १० सू०), २१ ।

३— वा० स० ६. १८. २-० ।

४— अथ का० श्रौ० ६. ८. २२ सू० वृ० द्रष्टव्या ।

५— ‘मे’ इति भाष्यपुस्तकेषु विधेव । “य इमे उपतिष्ठन्ते मार्गारादयः,
ते विमर्शयन्ते इति शङ्खमात्र”-इति दृष्टिस्त्वानिग ।

प्राप्नुवन्ति, 'ते' पशुं 'विमथिष्यन्ते' 'इति' 'शङ्कमानः' चेत्, पूर्वस्मिन्नेव काले सम्मृशेत्; अतथाभूतसेत् अत्रैव दिग्घोमानन्तर-काले सम्मृशेत् । अत्र सूत्रम्— "ऐन्द्रः प्राण इति पशुं सम्मृशत्य-वदाय वेडां प्राक् प्रदानात्"—इति^१ ॥ २६ ॥

सम्मर्शने मन्त्र माह— "ऐन्द्रः प्राणोऽङ्गेऽङ्गे निदीध्यदिति^२ । इन्द्रः परमात्मा, तत्सम्बन्धी 'ऐन्द्रः' 'प्राण' । हे पशो । ते 'अङ्गे-अङ्गे' सर्वेऽङ्गेषु 'निदीध्यत्' नितरां दीप्तो भवतु, दीप्यतु वा । एवं ध्यानोऽपि । अत्र सर्वत्र उपानस्याने उदानव्यवहारः । हे 'लष्टः' पशुरूपकर्त्तृ । 'देव ।' "लष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत्"—इति श्रुतिः^३ । 'ते' तव पशोः, 'यत्' अङ्गच्छेदनेन 'सलक्ष्म', अत एव 'विपुरुष' भवति' भवति, तत् 'ते' लक्ष्म्यन्धि 'सम्' सम्यक्, पूर्वस्मादपि 'भूरि' प्रभूतं 'समेतु' सङ्गतो भवतु । पूर्वं यादृश-सवेशनविशिष्टम्, तादृशसवेशनविशिष्ट भवेदिति, प्रवृद्धं भवन्ति-त्यर्थः । किञ्च 'देवचा' देवेषु मध्ये 'यन्तं' गच्छन्तम् । किमर्थम् ? 'अवसे' अस्माकं रक्षणाय, देवानां प्रीतये वा यन्तं त्वां सखि-प्रभृतयः 'अनुमदन्तु' साधु ज्ञात मिति कथयन्वित्यर्थः ॥

क्रमेण विभज्य आचष्टे— "यदङ्गशो विहृत्त इत्यादिना । "हृत्तवृत्त सेवैतत् करोतीति । 'एतत्' पशुद्रव्यम् । यदा 'एतत्' एतेन "देव लष्टः"—इतिमन्त्रेण वागुच्चारणसामर्थ्येन हृत्तैरङ्गैः हृतं व्याप्तं करोति, 'यच्च' यस्मिन् प्रदेशे 'एनं' पशुम् 'अक्षौषीत्',

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. १ ।

२— वा० सं० ६. २०. १ ।

३— तै० सू० ६. १. ११. ५ ।

४— वा० सं० ६. २०. २ ।

‘तत्’ तेन ‘एन ह्यत्त हत्वा’ विकल्पं सकल हत्वा ‘अनु समस्यति’
गतप्राणेन त्वगस्थिमासेन सह प्राणान् अङ्गानि चानुक्रमेण सङ्गृह्य
हृतवान् भवति । तेन ‘स’ पशु ‘अमुष्मिन् स्वर्गे लोके ‘सात्मा’
सजीवो ‘भवति’ ॥ २७ ॥ ४ [८ २] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

[अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्]

त्रीणि ह वै पशुरेकादशानि । एकादश प्रयाजा
एकादशानुयाजा एकादशोपयुजो दश पाण्या अङ्गुलयो
दश पाद्या दश प्राणाः प्राण उदानो व्यान इत्येतवान्वै
पुरुषो युः परार्द्धः पशूनां यः सर्वेऽनु पशवः ॥ १ ॥

तुदाहुः । किं तुद्यन्ते क्रियते येन प्राणः सुर्व्वेभ्यो
ऽङ्गेभ्यः शिव इति ॥ २ ॥

१— इडायाश्च सयजमानाया यस्या मृत्विशा मक्ष्ण मिहैदोक्तम् (का०
श्री० सू० ५ ५ २६, २७, ३ ६, ४, ५, ६) । वनितु मग्रीधे,
अध्वर्युः शोभे, शोभ वक्ष्ण्ये, पुरीतत मध्वर्यव, श्रीह यजमानाय ।
सर्व्वत्र ददातीति श्रेय । आपस्तम्बे तु “उपहूता मैत्रावरुणवृथा
मक्षयन्ति, प्रतिप्रस्थाता सप्तम” — इति ॥

युदेवु गुदं चैधा करोति । प्राणो वै गुदः सोऽयं
प्राङ्गततस्तु मयुं प्राणोऽनुसुच्चरति ॥ ३ ॥

स युदेवु गुदं चैधा करोति । तृतीय मुपयुङ्भ्य-
स्तृतीयं जुह्वां तृतीय मुपभृति तेन प्राणः सर्वेभ्यो
ऽङ्गेभ्यः शिवः* ॥ ४ ॥

सु ह त्वेव पशु मालभेत । यु एनं मेध मुपनयेद्यदि-
कशः स्याद्यदुदुर्यस्य मेदसः परिशिष्येत तद्गुदे न्यषेत्
प्राणो वै गुदः सोऽयं प्राङ्गततस्तु मयुं प्राणोऽनु-
सुच्चरति प्राणो वै पशुर्यावुद्धेव प्राणेन प्राणिति तावत्
पशुरय युदास्मात् प्राणोऽपक्रामति द्वावेव तुर्हि भूतो-
ऽनर्थ्यः शेते ॥ ५ ॥

गुदो वै पशुः† । मेदो वै मेधस्तुदेनं मेध मुपनयति
यद्यु ऽअःसलो भवति स्वय मुपेत एव तुर्हि मेधं
भवति ॥ ६ ॥

श्रुय पृषदाज्यं पृथ्वाति । द्यं वा ऽइदुः सर्पिश्चैव
दुधि च दन्धं वै मिथुनं प्रजुननं मिथुन मेवैतत्
प्रजुननं क्रियते ॥ ७ ॥

तेनानुयाजेषु चरति । पशुवो वा ऽअनुयाजाः पुयः
पृषदाज्यं तुत्पशुष्वेवैतत्पुयो दधाति तुदिदं पशुषु पुयो

* 'शिवः'-इति ग, घ ।

† 'शु'-इति ग, घ ।

द्वितुं प्राणो हि पृषदाज्य मुन्नः हि पृषदाज्य मुन्नः हि
प्राणः* ॥ ८ ॥

तेन पुरुस्तादनुयाजेषु चरति । सु योऽयं पुरुस्तात्
प्राणस्तु मेवैतदधाति तेन पश्चादुपयजति सु योऽयं
पश्चात् प्राणस्तु मेवैतदधाति ताविमा ऽउभयुतः प्राणौ
द्वितौ यश्चायु मुपुरिष्टाद्युश्चाधुस्तात् ॥ ९ ॥

तद्वा ऽएतदेको द्वाभ्यां व्युपदकरोति । अर्धयुवे च
युश्चैष उपयुजत्यथ यद्युजन्त मुपयुजति तस्मादुपयुजो
नामाय यदुपयुजति प्रैवैतुज्जनयति पश्चाद्भुपयुजति
पश्चाद्वि योपायै प्रजाः प्रजायन्ते ॥ १० ॥

स उपयजति । समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यापो वै समुद्र
आपो रेतो रेत एवैतुत्सिञ्चति ॥ ११ ॥

अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेति । अन्तरिक्षं वा ऽश्रुनु प्रजाः
प्रजायन्तेऽन्तरिक्ष मेवैतदनु प्रजनयति ॥ १२ ॥

देवुः सवितारं गच्छ स्वाहेति । सविता वै देवानां
प्रसविता सवितृप्रसूत एवैतत् प्रजनयति ॥ १३ ॥

मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहेति । प्राणोदानौ वै मित्रा-
वरुणौ प्राणोदानावेवैतत् प्रजासु दधाति ॥ १४ ॥

अहोरात्रे गच्छ स्वाहेति । अहोरात्रे वा ऽश्विन प्रजाः
प्रजायन्ते ऽहोरात्रे ऽष्टवैतदनुप्रजनयति ॥ १५ ॥

छुन्दाऽसि गच्छ स्वाहेति । सप्त वै छुन्दाऽसि सप्त-
ग्राम्याः पशवः सुप्ताख्यास्तानेवैतदुभयान् प्रजन-
यति ॥ १६ ॥

द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहेति । प्रजापतिर्वै प्रजाः
सृष्ट्वा ता द्यावापृथिवीभ्यां पुर्यगृह्णात्ता इमा द्यावा-
पृथिवीभ्यां पुरिगृहीतास्तुथो ऽष्टवैषु एतत्प्रजाः सृष्ट्वा
ता द्यावापृथिवीभ्यां पुरिगृह्णाति ॥ १७ ॥

अथात्युपयजति । स युन्नात्युपयजेद् द्यावत्यो
हैवाग्ने प्रजाः सृष्टास्तुवत्यो हैव स्युर्न प्रजायेरन्नुथ
युदत्युपयजति प्रैवैतज्जनयति तुस्मादिमाः प्रजाः पुन-
रभ्यावुर्त्तं प्रजायन्ते* ॥ १८ ॥ ५ ॥

॥ इति यष्टप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [८. ४.] ॥

प्राणस्य श्रेष्ठत्वकरणाभिमुखेन गुदस्य प्रधानस्त्रिष्टहदुपयजिष्ये
चेधा विभज्य विनियोगं प्रशंसन् प्रयाजादीनां मितराज्ञानं माह—
“वीणि ह वै पशोरेकादशानीत्यादिना । प्रयाजा अनुयाजाय

एकादशैकादश प्रसिद्धा, अनुयाजानन्तर यष्ट्या एकादशोपयाजा^१
उपरिष्ठादाम्नास्यन्ते^२ एकादशत्रय मिलित्वा त्रयस्त्रिंशत् सम्पद्यन्ते ।
पशूप्लक्षष्टस्य पुरुषस्य द्विपात्यशोरपि शीर्षस्था^३ प्राणा सप्त,
अवाञ्चौ द्वौ, नाभिर्दशमीति 'दश प्राणा' । ते च पाणिपादगत-
विशत्यङ्गुलिभिः सहिता चिगद् भवन्ति, प्राण उदानो व्यान
इति त्रयो मुख्यप्राणा, इति त्रयस्त्रिंशत् एव सन्ति यज्ञा-
ङ्गानि ॥ १ ॥

“तदाङ्गरिति । ‘जिव’ श्रेष्ठ । पुरुषपशोर्दशपादाङ्गुल्य
प्राणरूपाङ्गानि भवन्ति, तथा च मुख्यप्राणस्यापीतराङ्गुलित्व
साधारण्यमेव प्राप्तम्, न श्रेष्ठत्वम्, अतो यज्ञे सर्वेभ्योऽङ्गेभ्य
सकाशात् प्राणस्य श्रेष्ठत्वं केन प्रकारेण कृतमिति प्रश्नः ॥ २ ॥

तस्योत्तरमुच्यते— ‘यदेव गुदवेधा करोतीत्यादि । तस्मात्
प्राणसञ्चरणाधिष्ठानत्वात् ‘प्राण’ एव ‘गुद’ (॥३॥) तस्य प्रधान-
स्त्रिष्टदुपयङ्भेदेन त्रिषु स्थानेषु विभज्य विनियोग एव सर्वेभ्यो-
ऽङ्गेभ्यः श्रेष्ठत्वकारणमित्यर्थः ॥ २, ४ ॥

अथ गुदस्य प्राणत्वेन श्रेष्ठत्वाभिधानप्रसङ्गात् यदि कश्चित्
तत्पशोः कृतत्वं स्यात्, तर्हि गुदस्य सम्पूर्णत्वाय उदरं मास तेन

१— ‘एकादशोपयज्ञ’—इति छ ।

२— इत उत्तरस्मिन्नेव ब्राह्मणे दशमस्कन्धे “समुद्र गच्छ”-इत्यादि-
मन्त्रेऽस्त्विति भावः । अत एवोक्तं मैत्रेयभाष्ये “समुद्र गच्छ माहेत्यादि
मन्त्रोक्ता समुद्रादय एकादशोपयाजमन्त्रा”-इति (२ ७ ८) ।

सह मिश्रणीय मित्याह— “स ह त्वेव पशु मालभेतेत्यादिना ।
 ‘सः’ एव ‘पशु मालभेत’, ‘यः’ यजमानः ‘एनं’ ‘मेधं’ मेधार्हम्
 प्रवृद्धम् पशुम् ‘उपनयेत्’ उपगच्छेत्, प्राप्नुयात् । अय मेव मुख्यः
 पक्षः । ‘यदि’ पशुः ‘हगः’ स्यात् तदा अकरणात् करणस्य
 श्रैष्ठ्यात् वक्ष्यमाणप्रकारं कुर्यात् । ‘उदर्यस्य’ उदरे भव मुदर्यम्,
 तस्य ‘मेदसः’ सकाशात् इडार्थं मुद्धृत्य यन्मांसं ‘परिश्रियेत’,
 ‘तत्’ आदाय अल्पीयसि ‘गुदे’ ‘न्युषेत्’ गमयेत्, तेन त प्रवर्द्धये-
 दित्यर्थः । “प्राप्नो वै गुद इत्यादि, व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

“गुदो वै पशुरिति । ‘यद्यु’ यद्यपि पशुः ‘अंसलः’ प्रवृद्धांसः,
 पुष्टाङ्गो भवेत्, ‘तर्हि’ ‘स्वयम्’ एव ‘मेध’ प्राप्तवान् ‘भवति’ ॥ ६ ॥

अनुयाजार्थं पृषदाज्यग्रहण विधाय प्रशंसति— “अथ पृषदाज्यं
 गृह्णातीत्यादिना । ‘इदं’ वक्ष्यमाण दयं खलु ‘दन्धम्’ । इदं
 शब्दार्थं माह— “सर्पिष्यैव दधि चेति । अस्तु दधम्, ततः कि
 मित्याह— “दन्ध वै मिथुन मिति । तच्च ‘प्रजननम्’ अन्यस्यो-
 त्पादकम् । अतः पृषदाज्यग्रहणेन प्रजननमिथुन मेव कृतवान्
 भवति ॥ ७ ॥

“तेनानुयाजेष्विति । ‘तेन’ पृषदाज्येन ‘अनुयाजेषु’ चरति’
 अनुयाजान् यजेदित्यर्थः । तदुभय प्रशंसति— “पशवो वा अनु-
 याजा इति । अनुयाजानां फलोपभोगहेतुत्वात् पशुत्वम्, पयो-
 विकारत्वात् ‘पृषदाज्यम्’ एव ‘पयः’, ‘तत्’ तेनानुयाजानुष्ठानेन
 ‘पशुषु’ ‘एव’ पयःस्थापनम् ‘भवति’ ॥

विहितान् अनुयाजान् विधास्यमानैरुपयद्भिः सह पुरस्तादुप-

रिष्टाच्च विधास्यन् प्रशंसति— “प्राणो हि वृषदाज्य मिति । ‘हि’-
शब्दद्योत्यां प्रसिद्धिं सुपपादयति— ‘वृषदाज्य’ तावत् ‘अन्नम्’,
तत् ‘अन्न’ व्यतिरेकानविधायित्वात् ‘प्राण’, अतः ‘वृषदाज्य
प्राण’ ॥ ८ ॥

“तेन पुरस्तादिति । उपयङ्भ्यः ‘पुरस्तात् अनुयाजेषु’ वृष-
दाज्यानुष्ठानेन पुरस्तात्-प्राण सुखस्य मपान पशौ निहितवान्
भवति, ‘पथात्’ उपयङ्नुष्ठानस्य पथात्-‘प्राणम्’ उदानास्य पशौ
स्थापितवान् भवति । मिलित्वा ‘य’ ‘अयम्’ ‘उपरिष्टाच्चाधस्ताच्च’
प्राण’, तत् प्राणद्वयं स्थापितवान् भवति ॥ ९ ॥

“तद्वा एतदित्यादि । ‘एक’ होता, ‘दाभ्याम्’ ‘अध्वर्यवे’ ‘उपयङ्गे’
प्रतिप्रस्थाचे ‘च’, प्रयाजार्थम् उपयङ्ग्यागार्थं च ‘वपट्’ कुर्यात् ॥

उपयाज नामनिर्वचनेन प्रशंसति— “अथ यत् यजन्तम् उप-
यजति, तस्मात् उपयजो नामेति । ‘यजन्तम्’ अध्वर्युम् ‘उप’लक्ष्य
एतान्यङ्गानि प्रतिप्रस्थाता ‘यजति’ इति पद्याद्यष्टव्या उपयज
इत्यर्थः १ ॥

“अथ यदुपयजति प्रैवैतज्जनयतीति । वृषदाज्यरूपैरनुयाजैः
प्रजननस्य कृतत्वात् उपयङ्गिर्जनयति । कथं सेतेन प्रजनयति ?
उच्यते— “पथाद्युपयजतीति । योषायाः पथाद्वागेन प्रजा उत्प-
द्यन्ते ॥ १० ॥

१— उपयष्टा = प्रतिप्रस्थाता ।

२— “विशुषे कन्दसि”—इति पा० सू० ३. ७१ ।

“स उपयजतीति” । “समुद्रं गच्छ”-इत्याद्य उपयङ्याग-
मन्त्राः^१ । हे गुदावयवरूप, हविः । त्वं ‘समुद्र’ समुद्राभिमानिनं
देवं ‘गच्छ’, ‘स्वाहा’ इदं द्रव्यं सुष्ठु मत्तु । एव सुत्तरत्रापि
द्रष्टव्यम् । एषु मन्त्रेषु मध्ये यत्र देवता स्पष्टं न प्रतिभाति, तत्र
तदभिमानिदेवता द्रष्टव्या ॥

उपयाजानां प्रजननरूपत्वस्योक्तत्वात् अनुकूलप्रयत्नपरतया
मन्त्रान् व्याचष्टे— “आपो वै समुद्र आपो रेत इति । यदार्थस्तु
स्पष्ट एव ॥

अत्र कात्यायनः— “गामित्रादङ्गारानाद्यत्य वेदिश्रोण्यां निव-
पत्युत्तरस्याम्, आग्नीद्वीयादा सोमे होत्रधिष्ण्ये, प्रतिप्रस्थातोपयजति
गुदवतीयस्य प्रच्छेदं मनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रम्^२
प्रतिवषट्कारम्”—इति^३ ॥ ११—१० ॥

अत्युपयाज विधत्ते— “अथात्युपयजतीति । अत्युपयाजनामका-
द्यत्वार उपयागाः सप्तकाना मनन्तर माधिक्येन यष्टव्याः^४ ।
विहितानत्युपयागानन्वयव्यतिरेकाभ्यां पुनः पुनः प्रजाभिवृद्धि-

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १० ।

२— वा० स० ६. २१ १-११ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ८ ८-११ ।

४— ‘अत्युपयङ्गोमकाद्यत्वार उपयागसप्तकाना मनन्तर माधिक्येन
यष्टव्या’-इति छ ।

हेतुतया प्रशंसति— “स यन्नात्युपयजेद् यावत्यो ह्येवाग्रे प्रजा
सृष्टा इत्यादिना^१ ॥ १८ ॥ ५ [८. ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डेऽष्टमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः समाप्तः^२ ॥

—

१— तै०भ० ६ ३. ११. १५-१७, ४. १. १-१४; १. ३ १०, ११।

२— “कण्वीसंह्या ११२”—इति क, “कण्विका ११२”—इति ख,
“कण्विकासंह्या ११२”—इति ग, घ। तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा०
१६ क०, ३ ब्रा० ३० क०, ४ ब्रा० ३० क०, ५ ब्रा० १८ क०, सङ्ख्यया
११२ इति सिद्धम्।

अथ

सप्तमप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम्,

अपि वा

अष्टमाध्याये पञ्चम ब्राह्मणम् ।

॥ हरि ॐ ॥

सोऽत्युपयजति । यज्ञं गच्छ स्वाहेत्यापो वै यज्ञ
आपो रेतो रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ १ ॥

सोमं गच्छ स्वाहेति । रेतो वै सोमो रेत एवैतत्
सिञ्चति ॥ २ ॥

दिव्यं नुभो गच्छ स्वाहेति । आपो वै दिव्यं नुभ
आपो रेतो रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ ३ ॥

अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेति । इयं वै पृथिव्यग्नि-
वैश्वानरः सेयं प्रतिष्ठेमा सेवैतत्प्रतिष्ठा मभिप्रुजन-
यति ॥ ४ ॥

अथ मुखं व्विमृष्टे । मुनो मे हार्दि यच्छेति तयो
होपयुष्टात्मानं नानुप्रवृणक्ति ॥ ५ ॥

अथ जघन्या पुत्रीः संयाजयन्ति । जघनार्द्धौ वै
जघनी जघनार्द्धाद्वै योपायै प्रजाः प्रजायन्ते तन्मैवै-
तज्जनयति यज्जघन्या पुत्रीः संयाजयन्ति ॥ ६ ॥

अन्तरतो देवानां पुत्रीभ्यो ऽवद्यति । अन्तरतो वै
योपायै प्रजाः प्रजायन्त ऽऽपुरिष्ठादग्नये गृहुपतय
ऽऽपुरिष्ठाद्वै वृषा योपा मुधिद्रवति ॥ ७ ॥

अथ हृदयश्लेनावभृथं यन्ति । पशोर्ह वा ऽत्रालभ्यु-
मानस्य हृदयं शुक् समभ्युवैति हृदयाद्दृदयश्ले मथ
युच्छृतस्य परितन्दुन्ति तदलुञ्जुपं तुस्मादु परितुद्यैव
श्लेलाकुर्यात् तत् त्रिःप्रच्युते पशौ हृदयं प्रवृद्धोत्तमं
प्रत्युवदधाति ॥ ८ ॥

अथ हृदयश्लेनं प्रयच्छति । तन्न पृथिव्यां परास्ये-
न्नाप्सु स युत् पृथिव्यां परास्येदोषधीश्च वृनस्पतीथैषा
शुक् प्रविशेद्यदप्सु परास्येदप एषा शुक् प्रविशेत् तुस्मान्
पृथिव्यां नाप्सु ॥ ९ ॥

अपु एवाभ्यवेत्य । युच शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिः
स्यात् तदुपगूहेद् युद्य ऽभ्यवायनाय ग्ल्यायेदुग्रेण यूप
मुदपात्रं निनीय युच शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिर्भवति
तदुपगूहति मापो मौपधीर्हिःसीरिति तुद्या नापो
नौपधीर्हिनस्ति धाम्नो धाम्नो राजंस्तुतो व्वरुण नो

मुञ्च । यदाहुरध्या इति व्वरुणेति शुपामहे तुतो
व्वरुण नो मुञ्चेति तुदेनः सुर्वस्माद्वरुणपाशात्
सुर्वस्माद्वरुण्यात् प्रमुञ्चति* ॥ १० ॥

अथाभिमन्त्रयते । सुमित्रिया न आप ओपधयः
सन्तु दुर्मित्रियास्तुस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च व्वयं
द्विष्म इति युञ्च वा ऽएतेन प्रचुरन्त्यापश्च ह वा ऽअस्मा-
त्तावदोपधयश्चापक्रम्येव तिष्ठन्ति तुदु ताभिमित्रधेयं
कुरुते तथो हैनं ताः पुनः प्रविशन्त्येपो तुञ्च प्रायश्चित्तिः
क्रियते स वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोति नाग्नेयस्य
व्वशाया ऽएवानूवन्ध्यायै ताः हि सर्व्वोऽनु यज्ञः सन्ति-
ष्ठत ऽएतदु हास्याग्नीषोमीयस्य पशोराग्नेयस्य च हृदय-
श्लेने चरितुं भवति युद्धशायाश्चरन्ति ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [८. ५.] ॥

अत्युपयाजमन्त्रान् विधाय पुनः सृष्ट्यभिष्टद्धिहेतुतया प्रशंसति—
“सोऽत्युपयजति यज्ञं गच्छ स्वाहेत्यादिना । “यत्र वै यज्ञस्य
शिरोऽच्छिद्यत तस्य रथो द्रुत्वापः प्रविवेश”-इति^१-वक्ष्यमाणत्वात्
यज्ञ-रमानुप्रवेगेन यज्ञस्यान्नूपत्वम् ॥ १ ॥

* ‘ति’-इति ख ।

१— एतत्प्रपाठकोपलब्धतृतीयब्राह्मणारम्भो दृश्यः ।

“सोमं गच्छेति । सोमस्य रसात्मकत्वादौषधित्वादौषधिवि-
वादा रेतस्त्वम् ॥ २ ॥

देव्य नम इति । ‘दिव्यं नमः’ लोकः; ततो वृष्टुत्पत्तेस्तस्या-
म्; अधिष्ठानाधिष्ठात्रोरभेदोपचारात् ॥ ३ ॥

‘अग्निं वैश्वानर मिति । पृथिव्यग्निर्वैश्वानर इत्युच्यते^१, तस्य
तत्वेन प्रतिष्ठारूपत्व स्पष्ट मेव ॥ ४ ॥

‘अथ मुखं विन्द्ये^२ मनो मे हार्द्दीत्यादि^३ । मुखविमर्शनमन्त्र-
मर्थः ।— हे प्राणरूप गुद ! ‘मे’ ‘हार्द्दि’ हृदयसम्बन्धि ‘मुखं’
। यदा ‘हार्द्दि’ हृदये स्थापितम् । पशोः प्राणरूपस्य गुदस्य
कथं होमात् उपयष्टुः मनोऽपि प्राणाविनाभूतं गच्छति,
एव प्रार्थ्यते । “तथा होपयष्टेति । स्पष्टम् ॥ ५ ॥

‘अथ जाघन्या पन्नोः मयाजयन्तीति^४ । जाघनी वालदण्डः,
‘पन्नोः’ पत्युपलक्षिताः सोमत्वप्राद्या देवताः मयाजयेत् ।
नार्द्धो वै जाघनीत्यादि, स्पष्टम् ॥ ६ ॥

अथ “वैश्वानरं कस्मात् ?”—इत्यादि, “सोऽग्निर्वैश्वानरो निपात
मेवैते उत्तरे ज्योतिषौ एतेन नामधेयेन भजेते-भजेते”—इत्यन्तं
(७. २१-२१.) नैरुक्तं द्रष्टव्यम् । २— का० श्रौ० सू० ६. ८. ११ ।
वा० सं० ६. २१. १२ । ३— का० श्रौ० सू० ६. ८. १४ ।
“जाघन्या पशोः पुच्छरूपेण हविषा”—इति का० सू० । अन्यत्र च तत्रैव
“जाघनी जघनप्रदेशे भवा पुच्छदण्ड इत्यर्थः । अधिकरणमाज्ञाया
मप्येव मेव (१. १. १८. जै०) । “जाघनी कटो”—इति मित्रभूति-
हरिहरौ, तदिह न सङ्गच्छते, कटिपर्यायश्रोष्ठो. प्रागुपासत्वात् ।

। जाघन्या अपि प्रदेशविशेष माह— “अन्तरतो देवानां पत्नीभ्यो-
 ऽवद्यतीति^१ । देवानां पत्नीभ्य इति चतुर्थी, तामा मर्याय ।
 ‘अन्तरतः’ ऊर्द्धं सुत्थितस्य बालस्य ‘अन्तरतः’ अलोमक-
 प्रदेशादित्यर्थः । “उपरिष्ठादग्नये गृहपतय इति । सरोमके
 बाह्यप्रदेशे^२ ॥ ७ ॥

“अथ हृदयशूलेनेत्यादि^३ । हृदयस्य पश्चात् शूलेन परितर्हने
 ‘तत्’ जोषाय भक्षणाय ‘अलं’ पर्याप्तं भवति; शुगनुविद्धत्वात् न
 यागाहे स्यादित्यर्थः । तस्मात् पाकात् पूर्वं शूलं ‘परिब्रज्य’ पाकं
 कुर्यात् । “शूलात् प्राके”-इति^४ डाजन्तः । पाकात् पूर्वं शूलेन
 परितर्हनात् ‘शुक्’ हृदयशूलं प्राप्नोतीत्यर्थः । ‘त्रिः प्रच्युते पशौ’
 पाकोत्तरकालं ‘हृदयं’ शूलात् ‘प्रवृज्य’ ‘उत्तमं’ प्रत्यवदधाति
 इतरावयवानां मुपरि स्थापयेत् ॥ ८ ॥

“अथ हृदयशूलं प्रयच्छतीति^५ । परिकर्मिणे प्रयच्छति । स
 ‘तत्’ शूलं ‘पृथिव्याम्’ ‘अप्सु’ च ‘न परास्तेत्’ । परास्यतो दोष
 माह— “ओषधीशेति । ‘ओषधीश्च वनस्पतीश्च एषा शुक् प्रवि-
 शेत्’, ‘यत्’ यदि ‘पृथिव्यां परास्तेत्’ । तस्या मुत्पन्नेष्वोषधिवन-
 स्पतिषु प्रवेशो युक्तः ॥ ८ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. १५ ।

२— सूत्रेऽत्रास्ति विशेषविधिश्च का० श्रौ० सू० ६. ८. १४-२० ।

३— का० श्रौ० सू० ६. १०. १, २ ।

४— या० सू० ५. ४. ६५ । ५— का० श्रौ० सू० ६. १०. ४ ।

उक्तदोषाभावोपाय माह— “अप एवेति^१ । ‘अप’ सस्याय
 ‘यव’ देशे अतीवारस सरमस्य न भवति, ‘तत्’ तत्र ‘अपगूहेत्’ ।
 अपा मेवातिदूरत्वे उपायान्तर माह— “यद्यु इति । यदाव्विषये
 ग्लानि प्राप्नुयात्, तदा यूपस्य प्राग्देशे उदपाचनिनयन कृत्वा,
 तत्रापिषदार्द्रदेशे उपगूहेत् । तत्र मन्त्र १— “मापो मौषधी-
 हिंसो” —इति^२ । हे शूल ! अपा मोषधीनाञ्च हिंसा मा कुरु ।
 ईषदार्द्रं उपगूहनादपा हिमाप्रसङ्ग , पृथिव्या मुपगूहनात् तदीयौष-
 धीना बाधप्रसङ्ग , अतस्तत्रोभयत्र हिमापरिहार प्रार्थ्यते ॥

तत्र मन्त्र — “धाम्नो धाम्नो राजन्निति^३ । निगूहनस्य बन्धन-
 रूपत्वात्, तस्य वरुणाधिष्ठातृकत्वात् वरुणस्य सम्बोधनम्— हे ‘राजन्’
 वरुण ! यस्मिन् पापरूपबन्धने अवस्थाने बद्धा सा, ‘तत’ तस्मात्
 बन्धस्थानाद् ‘न’ अस्मान् ‘मुञ्च’ पापेन विमुक्तान् कुरु । ‘यत’
 यस्मिन् आगमि सम्भाविते, आगस्कृत्तारोऽपि ‘अष्ट्या’ अहन्त्या,
 रक्षणीया इति ‘आहु’ मनुष्या^४ ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ६ १० ३, ६ ।

२— अत्र मन्त्रद्वय दृश्यते सूत्रे, तत्रैकस्तत्रैव पठितोऽपर प्रतीकग्रहणेन
 विहित । तद्यथा— ‘युगसि त मभिशीच योऽस्मान् द्वेष्टि य च वय
 द्विषो मापो मौषधीरिति’ —इति । मद्यौधरेणाप्युक्तम् ‘युगसि
 माप इति मन्त्राभ्या मिति’ —इति ।

३— वा० स० ६ २२ १ ।

४— वा० स० ६ २२ २ ।

५— “व्यग्रग इति गोनाम, प्रकरणादिदानूषन्ध्याविषयम् । बज्रवधन
 मनुष्यावज्जन्तेऽथवत । एकानूषन्ध्यापक्षे तु पूजार्थम्” —इतीह
 मद्यौधर ।

प्रार्थ्यते— “अथाभिमन्त्रयन्त इति^१ । अध्वर्युप्रसृतयः । “सुमि-
त्रिया न इति^२ । ‘नः’ अस्मदर्थम् ‘आपः ओषधयः’ च ‘सुमित्रियाः’
शोभनमित्रेषु साधवः ‘सन्तु’ हितकारिण्यो भवन्तु । ‘यः’ ‘अस्मान्’
द्वेष्टि’ अस्मासु द्वेष माचरति, ‘यं च वयं द्विष्मः’, ‘तस्मै’ तदर्थं
‘दुर्मित्रियाः सन्तुः’ द्वेषिण्यो भवन्तु ॥ अत्र सूत्रकारः— “सुमित्रिया
न इत्युपसृग्न्यपः, उपगूहनशेषो वा पूर्वः, अभिमन्त्रणं वीक्ष-
रेण”—इति^३ ॥

एतत् प्रशंसति— “यत्र वा एतेनेति । ‘एतेन’ हृदयशूल-
निगूहनेन ‘आपश्च’ ‘ओषधयश्च’ ‘अस्मात्’ स्थानात् ‘अपक्रम्य’ अप-
सृत्य ‘इव’ ‘तिष्ठन्ति’ । ‘तद्’ तस्मादेव कारणात् ‘ताभिः’ सह
“सुमित्रिया”—इतिपाठेन मित्रत्वं कृतवान् भवति । स्पष्टं मन्यत् ॥

शूलोपगूहनं विषयविशेषे^४ निषेधति— “स वै नाग्नीषोमीयस्य
पशोः करोतीत्यादिना । ‘स वै’ सोऽध्वर्युः । “न सोमेऽनूबन्ध्या-
वर्जम्”—इति^५ सूत्रम् ॥ ११ ॥ १ [८. ५.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे अष्टमेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. १०. ५। २— वा० सं० ६. २२. ३।

३— का० श्रौ० सू० ६. १०. ५, ६, ७।

४— ‘शूलोपगूहने विषयविशेष’—इति छ।

५— का० श्रौ० सू० ६. १०. ८।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ ८ ॥

ब्रह्माण्ड गोमहस्य कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चमीरौस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभृमी ।
रत्नोष्ठा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणि भिङ्गनार्यो,
व्यश्राणौद्विश्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटञ्च ॥
धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वर्णज वर्णमुख्य,
कार्पासीय कृपावान् गुडकृत मज्जडो राजत राजपूज्य ।
आव्योत्य प्राज्यजन्मा लवणज मनूण शार्कर चार्कतेजा,
रत्नाब्जो रत्नरूप गिरि मल्लत मुदा पाचमात्सिङ्गनार्य ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीहरिहरमहाराजभाषाव्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
वृत्तौचकाण्डे अष्टमाध्याय समाप्त ॥ ८ ॥

[अथ नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

प्रजापतिर्वै प्रजाः ससृजानो रिरिचानु इवामन्यत ।
तस्मात्पुराच्यः प्रजा आसुर्नास्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय
तस्थिरे ॥ १ ॥

सु ऐक्षतारिद्व्यहम् । युस्माऽऽ* कामायास्तृष्टि नु मे
स कामः सुमार्द्धि पुराच्यो मुत्प्रजा अभूवन् नु मे प्रजाः
श्रियेऽन्नाद्यायास्थिपतेति ॥ २ ॥

सु ऐक्षत प्रजापतिः । कथं नु पुनरात्मान माप्या-
ययेयोप मा प्रजाः समावर्त्तेरंस्तिष्ठेरन्मे प्रजाः श्रिये-
ऽन्नाद्यायेति ॥ ३ ॥

सोऽर्चञ्छाम्यंश्चचार प्रजाकामः । सु एता मेका-
दशिनौ मपश्यत् सु एकादशिन्येष्टा प्रजापतिः पुनरा-
त्मान माप्याययतोपैनं प्रजाः समावर्त्तन्तातिष्ठन्तास्य
प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय स वसुसैयानेवेष्टाभवत् ॥ ४ ॥

तस्मै क मेकादशिन्या यजेत । एवमु द्वैव प्रजया
पशुभिराप्यायत उपैनं प्रजाः समावर्त्तन्ते तिष्ठन्तेऽस्य
प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय स वसुसैयानेवेष्टा भवत्येतस्मै क
मेकादशिन्या यजते ॥ ५ ॥

सु आग्नेयं प्रथमं पशु मालभते । अग्निर्वै देवतानां
मुखं प्रजनयिता सु प्रजापतिः सु उ ऽएव युजमान-
स्तुस्मादाग्नेयो भवति* ॥ ६ ॥

अथ सारस्वतम्† । व्याग्वै सुरस्वती व्याचैव तत्प्रजा-
पतिः पुनरात्मान माध्याययत व्यागेन मुपसमावर्त्तत
व्याच मुनुकामात्मनोऽकुरुत व्याचो एवैषु एतदाध्यायते
व्यागेन मुपसमावर्त्तते व्याच मुनुका मात्मनः कुरुते ॥ ७ ॥

अथ सौम्यम्‡ । अन्नं वै सोमोऽन्नेनैव तत्प्रजापतिः
पुनरात्मान माध्याययतान्न मेन मुपसमावर्त्ततान्न मुनुक
मात्मनोऽकुरुतान्नेनो ऽएवैषु एतदाध्यायतेऽन्न मेन
मुपसमावर्त्ततेऽन्न मुनुक मात्मनः कुरुते ॥ ८ ॥

तद् युत् सारस्वत मुनु भवति । व्याग्वै सुरस्वत्युन्नः
सोमस्तुस्माद्यो व्याचा प्रसाम्यन्नाद्यो द्वैव भवति ॥ ९ ॥

अथ पौष्णम् । पशुवो वै पृषा पशुभिरेव तत्प्रजापतिः
पुनरात्मान माध्याययत पशुव एन मुपसमावर्त्तन्त पशू-
नुनुकानात्मनोऽकुरुत पशुभिर्वैषु एतदाध्यायते पशुव
एन मुपसमावर्त्तन्ते पशूनुनुकानात्मनः कुरुते ॥ १० ॥

* 'ति'-इति ख ।

† 'तम्'-इति ग, घ ।

‡ 'म्यम'-इति ग, घ ।

५ 'ते'-इति ख । एव मत्तरख च ।

अथ बार्हस्पत्यम् । ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैतत्प्रजा-
पतिः पुनरात्मान माध्याययत ब्रह्मैन मुपसमावर्त्तत
ब्रह्मानुक मात्मनोऽकुरुत ब्रह्मणो ऽगुवैपु एतदाध्यायते
ब्रह्मैन मुपसमावर्त्तते ब्रह्मानुक मात्मनः कुरुते ॥ ११ ॥

तद् यत् पौष्ण मनु भवति । पशुवो वै पूषा ब्रह्म
बृहस्पतिस्तुस्माद् ब्राह्मणः पशूनभिधृष्णुतमः पुरोहिता*
ह्यस्य भवन्ति मुख ऽश्रुहितास्तुस्माद् दुत्सुर्व्वं दुत्वाजिन-
वासी चरति† ॥ १२ ॥

अथ वैश्वदेवम्‡ । सुर्व्वं वै विश्वे देवाः सुर्व्वेणैव
तत्प्रजापतिः पुनरात्मान माध्याययत सुर्व्वं मेन मुप-
समावर्त्तत सुर्व्वं मनुक मात्मनोऽकुरुत सुर्व्वेणो ऽगुवैपु
एतदाध्यायते सुर्व्वं मेन मुपसमावर्त्तते सुर्व्वं मनुक
मात्मनः कुरुते ॥ १३ ॥

तद्यद् बार्हस्पत्य मनु भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः
सुर्व्वं मिदं विश्वे देवा अस्यैवैतत् सुर्व्वस्य ब्रह्म मुखं
करोति तुस्मादस्य सुर्व्वस्य ब्राह्मणो मुखम् ॥ १४ ॥

* 'पुरोहिता'—इति स्यात् धायय-सम्मत ।

† 'वि'—इति ख ।

‡ 'वैश्वदेव'—इति क, ख, 'वैश्वदेवः'—इति ग, घ ।

अथैन्द्रम् । इन्द्रियं वै व्यीर्यं मिन्द्र इन्द्रियेणैव तु द्वीर्येण
प्रजापतिः पुनरात्मानमाध्याययतेन्द्रियमेनं व्यीर्यमुप-
समावर्त्ततेन्द्रियं व्यीर्यमुनुकमात्मनोऽकुरुतेन्द्रियेणो
ऽएवैष एतद्वीर्येणाध्यायत इन्द्रियमेनं व्यीर्यमुपसमा-
वर्त्तत इन्द्रियं व्यीर्यमुनुकमात्मनः कुरुते ॥ १५ ॥

तद्यद् वैश्वदेवमुनु भवति । श्वं वा इन्द्रो
व्विशो व्विश्वे देवा अन्नाद्यमेवास्मा एतत्पुरुस्तात्
करोति ॥ १६ ॥

अथ मारुतम्* । व्विशो वै मरुतो भूमौ वै विद्
भूमैव तु प्रजापतिः पुनरात्मानमाध्याययत भूमैन
मुपसमावर्त्तत भूमानमुनुकमात्मनोऽकुरुत भूमो
ऽएवैष एतदाध्यायते भूमैनमुपसमावर्त्तते भूमान
मुनुकमात्मनः कुरुते ॥ १७ ॥

तद्यदैन्द्रमुनु भवति । श्वं वा इन्द्रो व्विशो व्विश्वे
देवा व्विशो वै मरुतो व्विश्वैवैतत् श्वं पुरिष्टद्विति
तुदिदं श्वमुभयतो व्विशा पुरिष्टद्वम् ॥ १८ ॥

अथैन्द्राग्रम्† । तेजो वा अग्निरिन्द्रियं व्यीर्यमिन्द्र
उभाभ्यामेव तु द्वीर्याभ्यां प्रजापतिः पुनरात्मानमाध्याय-

यतोभे ऽएनं वीर्ये ऽउपसमावर्त्तेता मुभे वीर्ये ऽअनुके
 ऽआत्मनोऽकुरुतोभाभ्याम्बेवैष एतद्वीर्याभ्या माप्यायत
 ऽउभे ऽएनं वीर्ये ऽउपसमावर्त्तेते ऽउभे वीर्ये ऽअनुके
 ऽआत्मनः कुरुते* ॥ १६ ॥

अथ सावित्रम्† । सविता वै देवानां प्रसविता तथो
 हास्मा ऽएते सवितृप्रसूता एव सुर्व्वे कामाः समृद्धान्ते ॥ २० ॥

अथ वारुणं मन्तत आलभते । तुदेनः सुर्व्वस्माद्वरुण-
 पाशात् सुर्व्वस्माद्वरुण्यात्यमुञ्चति ॥ २१ ॥

तुस्माद्यदि यूपैकादशिनी स्यात् । आग्नेयु मेवाग्निष्ठे
 नियुञ्ज्यादथेतरान्युपनयेयुर्यथापूर्व्वम्‡ ॥ २२ ॥

यद्यु पुश्वेकादशिनी स्यात् । आग्नेयु मेव यूप ऽआल-
 शेरन्त्येतरान् यथापूर्व्वम् ॥ २३ ॥

तान्यत्रोदीचो नयन्ति । आग्नेयु मेव प्रथमं नयन्त्यथे-
 तरान्यथापूर्व्वम् ॥ २४ ॥

तान्यत्र निविध्यन्ति । आग्नेयु मेव प्रथमं दक्षिणार्द्धं
 निविध्यन्त्यथेतरानुदीचोऽतिनीय यथापूर्व्वम् ॥ २५ ॥

तेषां यत्र व्वपाभिः प्रचरन्ति । आग्नेयुस्यैव प्रथमस्य
 व्वपया प्रचरन्त्यथेतरेषां यथापूर्व्वम् ॥ २६ ॥

* 'ते'-इति ख ।

† 'वुष्टु'-इति ग, घ ।

‡ 'र्व्वम्'-इति ग, घ । एव सिद्धोत्तरत्रापि सर्व्वत्र ।

तैर्युच प्रचुरन्ति । आग्नेयेनैव प्रथमेन प्रचरन्त्यथे-
तरैर्यथापूर्वम्* ॥ २७ ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. १०.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य मिश्रसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्ममे, त मद् वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चेकादग्निनी^१ विधातु माख्यायिका माह— “प्रजा-
पतिर्वै प्रजा सृजान इत्यादिना । ‘रिरिचान इवामन्यत’ आत्मान
रिक्त मिवाबुद्धत । कुत इत्यत आह— “तस्मात् परास्य प्रजा
आसुरिति । ‘तस्मात्’ प्रजापते सकाशात् ‘प्रजा’ ‘परास्य’ एव
अभवन् । रिक्त मेव विगदयति— “नास्य प्रजा इति । लोके यथा
बहुप्रज कश्चित् ताभिरर्जितैर्धनादिभिः श्रियुक्तोऽस्त्रादिमांस्य भवति,
एव मस्य तथा न स्थितवत्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

“स ऐक्षतेति । विचार कृतवान् । ‘अरिचि’ अतिरिक्तो-
ऽभवम् । रिचेलुङ्गुत्तमे रूपम् । तदेव विगदयति— “अह मस्यै
कामायासृचीति । ‘असृचि’ प्रजासृष्टि मकार्यम् । ‘स कामो न

* ‘वंम्’-इति ग, घ ।

१— “पञ्चेकादग्निनी द्विविधा । प्रतिपश्वयूषा एकयूषा च”-इत्यादि का०
श्रौ० ८ ८. १० सू० इतौ दृश्यम् ।

मे' 'समाद्धि' समृद्धियुक्तोऽभूत् । त मेव विशिनष्टि— “न मे प्रजाः श्रिये चाप्ताद्यायेति ॥ १ ॥

“स ऐक्षत इति । विचारविषयां बुद्धिं प्रसारितवानित्यर्थः ॥ २ ॥

“सोऽर्चन्निति । वाङ्मयापारेणैव ‘अर्चन्’, ‘आम्यन्’ तपः ‘चक्षार’ इत्यर्थः । “स एता मिति । ‘सः’ च बहुत्वाय पञ्चेकादशिनीम् ‘अपश्यत्’ प्रजाप्राप्तिसाधनत्वेन ज्ञातवान् । “एकादशिन्येद्वा प्रजापतिरित्यादि, स्पष्टम् । “वसूयानेवेद्वाभवदिति । ‘वसूयान्’ वसुमत्तरः ॥ ४ ॥

न केवलं प्रजापतेरेवैकादशिनीप्रयोगादेतदुक्तं फलम्, किन्तु इदानीन्तन मपि तत् फलं तदनुष्ठानाद् भवतीत्याह— “तस्मै क मेकादशिन्या यजेतेत्यादिना । क मिति पुरुषम् । य एकादशिन्या यजते, ‘तस्मै’ आप्यायनादिकामाय । स यजमानः ‘प्रजया पशुभिः’ ‘आप्यायते’ प्रवर्द्धते । आप्यायनेन ‘एनं’ यजमानं ‘प्रजाः’ पुत्र-मृत्यादिरूपाः ‘समावर्त्तन्ते’ प्रतिनिवर्त्तन्ते । आगम्य च तदाप्यायनाय ‘श्रिये अन्वाद्याय’ च ‘प्रजाः’ ‘तिष्ठन्ते’ आत्मानं प्रकाशयन्ति ॥ ५ ॥

इत्थं सामान्येनैकादशिन्याः फल मभिधाय, तानेकादशिनान् पशून् क्रमेण विधाय, तत्फलं च विभज्य दर्शयति— “स आग्नेयं प्रथमं पशु मालभत इत्यादिना । अग्निर्देवता अस्य, स आग्नेयः पशुः, तम्, ‘प्रथम मालभते’ । सत्सन्नेकदेवताकेषु प्रथम माग्नेयेन भवितव्य मित्येतस्मिन्नर्थे कारण माह— “अग्निर्वै देवतानां सुखं प्रजनयितेति । य. परिपाकहेतुत्वेन सर्वस्य प्रजनयिता अग्निः, स

‘देवतानां सुखम्’ खलु । देवानां सुखत्वम् “अग्निर्वै देवानां भवम्”^१, इति, “अग्निमुखा वै देवा”-इति-श्रुत्यन्तराच्च^२ सिद्धम् । देवानां मध्ये अग्निरेव ‘सुखम्’ प्रजा-जनयिता, सुखत्वेनोत्पादक, “ता भग्निरिन्धते, सोमो रेतो दधातन, सविता प्राजनयत्”-इत्यादौ अग्नेरेवेत्येकत्वदर्शनात् । ‘स’ अग्नि प्रजापतिना समत्वात् ‘प्रजापति’ । ‘स एव’ अग्नि ‘यजमान’ च, गार्हपत्यं सन् यजमानरूपेणावस्थानात्, यज्ञनिष्पादकत्वसाम्यात् यजमानत्वम् । तस्मात् स्वात्मलाभाय आग्नेयं पशुं कर्त्तव्यं ॥ ६ ॥

“अयं सारस्वत मिति”^३ । आत्मभूत इति श्रेयः । या ‘सरस्वती’ अस्ति, सा ‘वाग्वै’ वायूपा खलु । ‘वाचैव’ द्वितीयपशोर्देवतया रिक्तं स्वात्मानं ‘पुनराप्याययत्’ । ‘वाग्’ वायूपा प्रजा ‘एन’ प्रजापतिम् उपावृत्ततया ‘समावर्त्तत’ । ‘वाचम्’ ‘अनु’ ‘एव’ ‘एष’ यजमान ‘आत्मन’ कामनादिकं करोति ॥

एव मुत्तरेषां पशूनां ब्राह्मणानि च व्याख्येयानि ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

सौम्यस्य पशोः सारस्वतानन्तर्यं प्रश्नमिति— ‘तद् यत् सारस्वतं मनु भवतीति । “वाग्वै सरस्वत्यश्च मिति । सोमस्यौषधधिपतित्वात् तत्स्वरूपत्वम् । ‘तस्माद्’ ‘य’ पुमान् ‘वाचा’ ‘प्रमामि’ अत्यस्य^४, स ‘अन्नादो भवति’ । वाचोऽन्नमाधनत्वात् सारस्वतानन्तरं सौम्यं उक्तं ॥ ८ ॥

“अथ पौष्ण मिति^१ । ‘अथ’ सौम्यानन्तर ‘पौष्ण’ पूषदेवताकं पशु मालभते । “पशवो वै पूषेत्यादि, पूर्ववत् ॥ १० ॥

“अथ बार्हस्पत्य मिति^२ । ‘बार्हस्पत्य’ इहस्पतिदेवताकं पशु मालभते । इहस्पतेर्मन्त्राधिदेवत्वात् ब्रह्मत्वम्, अथवा ‘इहस्पतिः’ ब्रह्म वै ब्राह्मणजातिः खलु ॥ ११ ॥

बार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तर्यं युक्ति माह— “तद्यत् पौष्ण मनु भवतीति । पूष्णं पोषाधिदेवत्वात् पशूनां पोषकत्वात् ‘पूषा पशवः’ । ‘तस्मात्’ बार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तर्याद्धेतोः ‘ब्राह्मणः’ ‘पशून्’ ‘अभिष्टुप्नुतम. भवति’ अत्यन्तधर्षको भवति । ‘अस्य’ एव-
 ब्रह्मेणानुष्ठातुर्यजमानस्य (‘पुरोहिताः’) पुरोहिताः, पुरः स्थापिताः ‘भवन्ति’ पशवः । तदेव व्याचष्टे— “मुख आहिता इति । यस्माद् ब्राह्मणस्य पशुषु स्नामिव मग्नि, ‘तस्मादु’ तस्मादेव कारणात् ‘सर्वे’ ब्राह्मणेभ्यो ‘दत्त्वा’ ‘अजिनवामी’ अजिन माच्छाद्य ‘मश्नरति’ ॥

सर्वस्वदक्षिणाके विश्वजिदादौ सर्वस्वं दत्त्वा अजिनवामधारणं सामब्राह्मणे प्रपद्येनाश्नातम्^३ । आपस्तम्बोऽपि “उदवसाय रोहिणं दशच्छदौ.”-इति प्रक्रम्य, “बहिर्लोम परिधाय”-इति ॥ १२ ॥

“अथ वैश्वदेव मिति” । बार्हस्पत्यामन्तरं ‘वैश्वदेवं’ पशु माल-
 भते । वैश्वदेवस्य बार्हस्पत्यामन्तर्यायवाद्ः स्पष्टार्थः ॥ १३ ॥

“तद्यद् बार्हस्पत्य मनु भवतीति । “अथैवैतत् सर्वस्य ब्रह्म

१, २— का० श्रौ० सू० ८ ८ २६ ।

३— गा० ता० मा० १६ अ० ४, ५, ६ श्रौ० ।

४— का० श्रौ० सू० ८ ८ २६ क ।

मुखं करोतीति । ‘अस्य’ ‘सर्वस्य’ अपि जगतः ‘एतत्’ एतेन सर्वरूपस्य वैश्वदेवस्य आदौ ब्राह्मणजात्यात्मकस्य बृहस्पतेः पुरो-
भावित्वसम्पादनेन ‘ब्रह्म मुखं करोति’ ब्राह्मणजाति मेव मुखं
कृतवान् भवति ॥ १४ ॥

“अथैन्द्र मिति^१ । ‘ऐन्द्र’ पशु मालभते । सप्तमस्य पशोर्यद्देवता
इन्द्रोऽस्ति, तम् । “इन्द्रिय वै वीर्यं मिति । इन्द्रेण सृष्टम्
‘इन्द्रियम्’, तच्च ‘वीर्यं’ वीर्यात्मकम्, सृज्यन्नश्वोरभेदात् ‘इन्द्रः’
एवेन्द्रियम्; शक्तिशक्तिमतोरभेदादेन्द्रियत्वम् ॥ १५ ॥

“तद्यदिति । इन्द्रस्य देवेषु मध्ये चतुर्यजातित्व मसकृदुक्तम्,
विशेषां देवानां तु तदधीनत्वाद् वञ्चत्वसाम्यात् विशां रूपत्वम्;
अतः ऐन्द्रस्य वैश्वदेवानन्तर्यकरणम् । नास्य स्वामिन इन्द्रस्य पुरस्ता-
द्भाविनो विशः कृतत्वाद् (कृतं) भवति ॥ १६ ॥

“अथ मारुत मिति^२ । ‘अथ’ ऐन्द्रानन्तरं ‘मारुतं’ मरुद्देवताकं
पशु मालभते ॥ १७ ॥

“तद्यदिति । “तदिदं चच सुभयतो विशा परिवृढ मिति ।
पूर्वच विश्वदेवात्मिकया विशा, उत्तरच मरुद्रूपयेति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

“अथैन्द्राग्र मिति^३ । ‘अथ’ मारुतानन्तरम् ‘ऐन्द्राग्रम्’ इन्द्राग्नि-
देवताकम् ॥ १९ ॥

“अथ सावित्र मिति^४ । आश्रयते । सावित्रवारुणयोर्ब्राह्मणे
स्थे ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. २६ ख ।

२, १, ३— का० श्रौ० सू० ८. ८. २६ ग ।

“तस्माद् यदीति^१ । ‘तस्माद्’ पशूना मेकादशत्वात् ‘यदि
यूपैकादशिनौ’ यदैकादशयूपसम्मानम्, तदा प्रतिपशुयूपसम्भवात्
‘अग्निष्ठे’ पूर्वद्युर्निष्ठाते मध्ययूपे ‘आग्नेय मेव’ प्रथम ‘पशु’
नियुञ्जीरन्, ‘अथ’ ‘इतरान्’ पशून्, ‘यथापूर्वं’ व्युपनयेयु’
यूपोच्छ्रयणानुक्रमेण प्रतियूप पृथक् पृथक् नियुञ्जीरन्नित्यर्थः^२ ।
स च क्रम,— “स य उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यात्, त मेवाग्रे उच्छ्रयेदय
दक्षिण मथोत्तर मित्यादिना प्राङ् निर्दिष्ट^३ ॥ ९९ ॥

“यद्यु पथेकादशिनौति^४ । ‘यद्यु’ यद्यपि ‘पथेकादशिनौ
स्यात्’, यूपस्त्वेक एव तदा ‘आग्नेय मेव’ प्रथम यूपे आलभेरन्,
‘अथ’ ‘इतरान्’ सौम्यादिकान् ‘यथापूर्वम्’ तस्मिन्नेकयूपे नियुञ्जीत
सञ्ज्ञपनार्थम् ॥ १०० ॥

“तान्यत्रोदीचो नयन्तीति^५ । उदङ्नयनकालेऽपि ‘आग्नेय
मेव’ प्रथम नयेत्, ‘अथेतरान्’ इदानीमुक्तक्रमेण नयेत् ॥ १०१ ॥

“तान्यत्र निविध्यन्तीति^६ । सञ्ज्ञाप्यानर्थं ‘आग्नेय मेव’ प्रथम
दक्षिणाङ्गं निविध्येत, पीडयेत् ॥ १०२ ॥

१— ५२६ पृ० १ टीप्पनी द्रष्टव्या ।

२— का० श्रौ० सू० ८ ८ २० क ।

३— इदमेव पुरस्तात् ० २ ५ ४२० पृ० द्रष्टव्यम् ।

४— का० श्रौ० सू० ८ ८ २८ ।

५— का० श्रौ० सू० ८ ८ २० ख ।

६— का० श्रौ० सू० ८ ८ २६ ।

“तेषा यत्र वपाभि प्रचरन्तीति^१ । वपाप्रचारेऽप्याग्नेयस्यैव वपा
प्रथम प्रचरेत् । किं वज्रना, अङ्गाना यागावसरेऽप्याग्नेयाङ्गानि
प्रथम यजेत्, ‘अथेतरेषाम्’ अङ्गानि ‘यथापूर्वम्’ ॥ २६, २७ ॥
९ [८ १] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे नवमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

युच वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तुस्य रुसो द्रुत्वापः
प्रविवेश तेनैवैतद्रुसेनापः स्यन्दन्ते तु मेवैतद्रुसः स्यन्द-
मानं मन्यन्ते ॥ १ ॥

स युद्धसतीवुरौरच्छैति । तु मेवैतद्रुस माहृत्य यज्ञे
दधाति रुसवन्तं यज्ञं करोति तुस्माद् वसतीवुरी-
रुच्छैति ॥ २ ॥

ता वै सुर्वेषु सुवनेषु विभजति । सुर्वेष्वेवैतत्सुवनेषु

रुसं दधाति सुर्व्वाणि सुवनानि रुसवन्ति करोति तुस्मा-
त्सुर्व्वेषु सुवनेषु विभजति ॥ ३ ॥

ता वै स्यन्दमानानां गृह्णीयात् । ऐद्वि* सु यज्ञस्य
रुसस्तुस्मात् स्यन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

गोपीथाय वा ऽएता गृह्णन्ते । सुर्व्वं वा ऽइदु मन्यु-
दिलयति यदिदं किञ्चापि योऽयं पुवतेऽयैता एव
नेलयन्ति तुस्मात् स्यन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

द्विवा गृह्णीयात् । पुश्यन् यज्ञस्य रुसं गृह्णानूति
तुस्माद्विवा गृह्णीयादेतस्मै वै गृह्णाति यु एष तुपति
व्विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो ह्यस्य व्विश्वे
देवास्तुस्माद्विवा गृह्णीयाद्विवेव वा ऽएष तुस्मादेव द्विवा
गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

एतद् वै व्विश्वे देवाः† । युजमानस्य गृह्णानुगच्छन्ति
स युः पुरादित्यस्यास्तमयाद्वसतीवुरीर्गृह्णाति युथा
श्रेयस्यागमिष्यत्यावसथेनोपकृतेनोपासीतैवं तत्तु ऽएतु-
द्विविः प्रविशन्ति तु ऽएतासु व्वसतीवुरीषूपवसन्ति तु
उपवसथः‡ ॥ ७ ॥

स वस्त्रा गृहीता ऋध्वस्त मियात्? । तुत्र प्राय-

* 'ऐद्वि'-इति ख ।

† 'य' -इति ग, घ ।

† 'व' -इति ग, घ ।

‡ 'यात्' -इति ग, घ ।

श्रित्तिः क्रियते यदि पुरेजानः स्यान्निनाह्याङ्गुलीया-
द्दिवा हि तस्य ताः* पुरा गृहीता भवन्ति यद्यु-
ऽश्रुनीजानः स्याद्यु एन मीजानु उपावसितो वा पर्यु-
वसितो वा स्यात्तस्य निनाह्याङ्गुलीयाद्दिवा हि तस्य
ताः पुरा गृहीता भवन्ति ॥ ८ ॥

यद्यु ऽएतदुभयं नु ब्विन्देत्† । उल्कुपी मेवाढायो-
पपुरेयात्ता मुपर्युपरि धारयन् गृह्णीयाद्द्विरण्यं वोपर्यु-
परि धारयन् गृह्णीयात् तदेतस्य रूपं क्रियते यु एष
तुपति ॥ ९ ॥

अथातो गृह्णात्येव । हविष्मतीरिमा आप इति
यज्ञस्य ह्यासु रुसः प्राविशत्तस्मादाह हविष्मतीरिमा
आप इति हविष्माँश्‡ ऽआविवासतीति हविष्मान्
ह्येना युजमान आविवासति तस्मादाह हविष्माँश्
ऽआविवासतीति ॥ १० ॥

हविष्मान् देवो ऽअध्वर इति । अध्वरो वै यज्ञस्त-
द्युस्मै यज्ञाय गृह्णाति तुऽ हविष्मन्तं करोति तस्मादाह
हविष्मान् देवो ऽअध्वर इति ॥ ११ ॥

* 'तुम्यैता'—इति ख ।

† 'ब्विन्देत्'—इति ख ।

‡ 'हविष्माँश्'—इति ग, घ । एव मिष्टोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

हविष्मांश्च ऽअस्तु सूर्य इति । एतस्मै वै गृह्णाति यु
एष तुपति विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो
ह्यस्य विश्वे देवास्तस्मादाह हविष्मांश्च ऽअस्तु सूर्य
इति ॥ १२ ॥

ता आहुत्य जघुनेन गार्हपत्यः सादयति । अग्नेर्वो-
ऽपन्नगृहस्य सुदसि सादयामीत्यग्नेर्वोऽनार्त्तगृहस्य सुदसि
सादयामीत्येवैतदाहुय युदाग्नीषोमीयः पशुः सन्तिष्ठते-
ऽथ पुरिहरति व्युत्क्रामतेत्याहुयेण हविर्हुनि युजमान
आस्ते ता आदत्ते ॥ १३ ॥

स दक्षिणेन निष्क्रामति । ता दक्षिणायाः श्रोणौ
सादयतीन्द्राग्न्योर्भागधेयौ स्येति विश्वेभ्यो ह्येना
देवेभ्यो गृह्णातीन्द्राग्नी हि विश्वे देवास्ताः पुनरा-
हृत्याग्रेण पुत्नीः सादयति सु जघुनेन पुत्नीं पर्येत्य ता
आदत्ते ॥ १४ ॥

स उत्तरेण निष्क्रामति । ता उत्तरायाः श्रोणौ
सादयति मित्रावरुणयोर्भागधेयौ स्येति नैवुः सादये-
दुतिरिक्तं मेतुनैवुः सम्पत्सम्पद्यत ऽइन्द्राग्न्योर्भागधेयौ
स्येत्येव ब्रूयात्तु देवानतिरिक्तं तथा सम्पत्सम्पद्यते ॥ १५ ॥

गुह्यै वा ऽएताः पुरिहियन्ते । अग्निः पुरुस्तादयैताः
समन्तं पुल्यद्भ्यन्ते नाप्रा रुक्षाः स्यपघ्न्यस्ता आमीध्रे

सादयति व्विश्वेषां देवानां भागधेयी स्येति तुदासु
व्विश्वान् देवान्तुंवेशयत्येते वै व्वसतां व्वरं तुस्माद्व-
सतीवुर्यो नाम व्वसताः ह वै व्वरं भवति यु एव
मेतद्देद ॥ १६ ॥

तानि वा ऽएतानि सप्त युजूःपि भवन्ति । चतुर्भि-
र्गृह्णात्येकेन जघुनेन गार्हपत्यः सादयत्येकेन पुरिहर-
त्येकेनाग्नीध्रे तानि सप्त युच वै व्वाचः* प्रजातानि
च्छन्दाःसि सप्तपदा वै तेषां परार्द्या शुक्लर्येता मभि-
सम्पुदं तुस्मात्सप्त युजूःपि भवन्ति ॥ १७ ॥ ३ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

अथ सोमाभिपवाचे वसतीवरीग्रहण विधातु माह— “यच वै
यज्ञस्येत्यादि । यस्मिन् काले यज्ञरूपस्य विष्णो, वधार्थं देवैः प्रेषिता
उपदीका धनुर्ग्याच्छेदनेन तच्छिरो विच्छिन्नम्, स कालो “यच
वै यज्ञस्य”-इत्यनेन परामृश्यते । तत्प्रकार, प्रदर्शं प्रपश्चित ।
पुरा ‘यच’ यस्मिन् काले ‘यज्ञस्य’ ‘गिर’ ‘अच्छिद्यत’ द्विष
मभूत्, तस्मिन् काले द्विषगिरसो यज्ञस्य रसोऽद्भवत् । ‘रसः’

* ‘व्वाच’-इति ख ।

१— ब्राह्मणप्रवक्षेति शेष । स च परस्ताद (१४. १ १.) दृश्य ।

‘द्रुत्वा’ धावित्वा यतः उदकानि ‘प्रविवेश’, ‘तेनैव रसेन’ ‘एतत्’ इदानीं मपि यथापूर्वं स्यन्दनस्वभावाः ‘आप’ ‘स्यन्दन्ते’ । ‘त मेव’ किञ्चगिरस्काद् यज्ञाद् उद्धृत मेव ‘रसम्’ इदानीं मपु ‘स्यन्दमानं’ प्रवहन्त ‘मन्यन्ते’ अभिज्ञाः^१ ॥ १ ॥

अथ वसतीवरीग्रहण विधत्ते— “स यद् वसतीवरीरच्छैतीति । ‘अच्छैति’ अभिमुखं गच्छति । ‘त मेव रस पुनराद्यत्य यज्ञे सन्दधाति’ । वसतीवरीग्रहणकाक्ष सूत्रे उक्त— “अग्नीषोमीयस्य वषामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणम्”—इति^२ ॥ २ ॥

गृहीतानां सवनत्रयार्थं विभाग माह— “ता वै सर्वेषु सवनेषु विभज्यतेति ॥ ३ ॥

गृहीतव्यानि उदकानि विग्निति— “ता वै स्यन्दमानानां मिति^३ । ‘हि’ यस्मात् ‘स.’ यज्ञरस’ ‘ऐत्’ अस्रवत्, अथ ततो गच्छन्तीनां मेवापा सम्बन्धिनीः ‘गृहीयात्’ ॥ ४ ॥

स्यन्दमानग्रहणे उपपत्त्यन्तर माह— “गोपीयाय वा इत्यादि । यज्ञरसानाम् ‘अन्यत्’ प्रवाहोदकव्यतिरिक्तं ‘सर्वम्’ ‘इलयति’ इतस्ततश्चलति । ‘इद’-शब्दार्थं विग्निति— “यदिद किञ्चेति । ‘यत् किञ्च’ ‘इद’ परिदृश्यमानं जगत् । इदं-शब्दोक्तानां मध्ये प्रसिद्ध किञ्चिदिहोदाहरति— “अपि योऽथ पवत इति । ‘योऽथ वायुः’ ‘पवते’ गच्छति, सोऽपि नियतचलनवान् । ‘एता एव’ ‘नेल्यन्ति’

१— तदेतदुद्धृतं पुरस्तात् ५१५ ए० १५ पं० ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ८. ७ क ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ८. ७ ख ।

न प्रतिविवर्त्तते^१ । यद्यपि स्यन्दमानाना मितरेषा च पदार्थाना
चलन साधारणम्, तथापि स्यन्दमानाना व्यावृत्तेरपेक्षितत्वात् इत्यन
मितस्ततश्चलन विवक्षितम् । ‘स्यन्दमानानाम्’ एकरूपेण प्रवहन्तीना
मपा तथाविधचाञ्चल्याभावात् ‘गोपीयाय गृह्णीयात्’ ॥ ५ ॥

“दिवा गृह्णीयादिति^२ । दिवाग्रहणस्याभिप्राय माह— “पशन्
यज्ञस्य रस गृह्णातीति । दर्शनपूर्वकग्रहणे सति यज्ञरसस्य परि-
ज्ञातत्वात् तथाविधाभिरङ्गि क्रियमाणोऽभिषव साङ्गो भवती-
त्यभिप्राय । दिवाग्रहणस्य प्रयोजनान्तर माह— “एतस्मै वै
गृह्णाति य एष तपतीति । कथ सेतदर्थतेति तत्र हेतु माह—
“विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णातीति । यस्माद् विश्वेभ्यो देवेभ्यो
गृह्णाति । तेषा मत्र कथ सम्भावेनेति तत्राह— “रश्मयो ह्यस्य
विश्वे देवा इति । सूर्यस्य चन्द्रवद्विभूतिरूपाणां विश्वेषा देवानां
रश्म्यात्मनावस्थानादित्यभिप्राय । अतो रश्मिरूपाणा विश्वेषां देवा-
नाम्, तदधिपते सवितुश्च दिवैव सम्भवाद् दिवैव गृह्णीयादित्यर्थ ।
किञ्चैष आदित्यो दिवैव प्रकाशमानो भवति, तस्मादपि दिवैव
गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

अस्तमयात् पूर्वकालीन ग्रहण प्रशंसति— “एतद् वा इत्यादि ।
अग्नीषोमीयेऽहनि रात्रौ विश्वेषां देवाना प्रातर्यष्टयत्वात्, तत्-
पूर्वम् ‘उपकृप्तेन’ सम्पन्नेनैव ‘आवसथेन’ आवसथ मावासस्थानम्,
तत्तदादिक सर्वं यज्ञोपकरण सुपलक्ष्यते, तत् सस्करोति, तेन
पुजोपकरणेन सम्भावयति । ‘एतत् ह वै’ एतत् खलु अतिथिभृतानां

विशेषां देवानां मागमनात् पूर्वं यदि चैव ग्रहणं भवति, 'तत्' तत्स्थानीयं मित्यर्थः । “एतद्भुवि प्रविशन्तीति । सोमरसेष्वनु-
प्रवेशात् हविः सम्पद्यते ॥

प्रसङ्गादुपवसथशब्दनिर्वचनं दर्शयति— “त एतासु वसतीवरीषू-
पवसन्तीति । उपवसन्त्यासु वसतीवरीषु देवा अस्मिन् काले इत्युप-
वसथ', उपवासकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वसतीवरीग्रहणात् प्राक् अस्तमये सति तद्ग्रहणोपायं माह—
“स यस्यागृहीता अभ्यस्तमियात्, तत्र प्रायश्चित्तिं क्रियत इति ।
प्रायश्चित्तिभिर्दिवाग्रहणकरणे दोषस्यर्थाभावोपायः क्रियत इत्यर्थः ।
तत्रकारः प्रदर्शयते— “यदीति । स यजमानो 'यदि' 'पुरेजान'
इष्टप्रथमसोमयागः 'स्यात्', स 'निनाद्यात्' स्वगृहस्थितप्रभूतघटादेः
सकाशात् 'गृहीयात्'; 'ता' आप' 'पुरा' अस्तमयात् पूर्वं तस्य
'गृहीता भवन्ति', प्रथमानुष्ठानेऽस्तमयात् पुरा गृहीतत्वादि-
त्यभिप्रायः' । स्वयम् 'अनीजानः' चेद्, 'य' 'एन' यजमानम्
'ईजानः' इष्टवान्, 'उपवसित' १ समीपे गृहे अवस्थित, 'पर्यवसितो
वा' दूरगृहस्थितो वा 'स्यात्', 'तस्य' 'निनाद्याद्' घटादेः सकाशाद्
'गृहीयात्' । एव सति 'ताः पुरा गृहीता भवन्ति' २ । “ब्राह्मणो
वज्रयाजौ तस्य कुम्भानां गृहीयात्”—इति ३ श्रुत्यन्तरम् ॥ ८ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ६. ८ ।

२— 'एनम्=यजमानम्'—इति सूत्रविशेषम्, महीधरमतविशेषः ।

३— 'उपवसिते (१)'—इति ख । ४— का० श्रौ० सू० ८. ६. ८ ।

५— तै० स० ६. ४. ८. १ ।

तदुभयासम्भवे आह— “यद्यु एतदुभय न विन्देदित्यादिना ।
 ‘उल्लुषीम्’ उल्का मित्यर्थः । ‘एतस्य’ इत्यस्य व्याख्यानम्— “य एष
 तपतीति । उल्काया हिरण्यस्य च सूर्यवर्णस्याभ्यात् तद्रूपकरणम् ।
 अत्र सूत्रम्— “अस्मिन्निक्षेत्रे निनाद्यात् पुरेजानस्येदनीजानो
 ऽन्यस्यापि समीपावसितस्य पुरेजानस्योभयाभाव ऽउल्लुषीः हिरण्य
 वोपर्युपरि धारयन् हविष्मतीरिति” इति^१ । ८ ॥

मन्त्र विधत्ते— “अथातो गृह्णात्येव हविष्मतीरिमा आप
 इति^२ । ‘इमा’ गृह्णमाणा ‘आप’ हविष्मती’ अभिपूयमाणेन
 सोमरूपास्तेन हविषा, स्वासु प्रविष्टेन यज्ञरसरूपेण हविषा वा
 तद्वत् । एताभिर्निष्पन्नेन सोमेन हविषा ‘हविष्मान्’, ‘यजमान’
 ‘आविशामति’ परिचरति एता वसतीवरी ॥

“हविष्मान् देवो अध्वर इतीति । ‘देव’ द्योतमान ‘अध्वर’
 हिमरहित ‘यज्ञ’ गृह्णमाणैर्वसतीवरीलक्षणे हविर्भि ‘हविष्मान्’
 भवति ॥

“हविष्मांश्च ॥ ऽअस्तु सूर्य इतीति । ग्रहणस्य देवार्थत्वात्, विशेषा
 देवाना रश्मिरूपत्वात्, तद्वान् सूर्योऽपि गृह्णमाणैर्वसतीवरीलक्षणे
 हविर्भि हविष्मान् भवति ॥

प्रतिपाद विभज्य व्याचष्टे— “हविष्मतीरिमा आप इति यज्ञस्य
 द्वासु रस प्राविशत् तस्मादाह हरिष्मतीरित्यादिना ॥ १०, ११, १२ ॥

“ता आह्वयेति^३ । “अग्नेर्वोऽपन्नगृह्वयेति” । ‘अपन्नगृह्वस्य’

१— का० श्रौ० सू० ८ ८ ८-१० ।

२— वा० स० ६ २४ १ ।

३— का० श्रौ० सू० ८ ८ ११ ।

४— वा० स० ६ २४ १ ।

अपतितगृहस्य, अग्नीर्णगृहस्येत्यर्थः ; तस्य 'अग्नेः' 'सदसि' स्थाने
 'सादयामि' । 'अथ यदाग्नीषोमीयः पशुः' 'सन्निष्ठते' पत्नीसंघा-
 जान्तः समाप्नो भवति । 'अथ' तदा 'परिहरति' वसतीवरौर्वेदेः
 परितो नयेत् । वेदिमध्ये स्थिता दौचिताः । 'व्युत्क्रामत' 'इत्याह' ।
 "चिरिति कात्यायनः" । 'हविर्द्वाने' हविर्द्वानस्य पुरोदेगे 'यज-
 मानः आस्ते' । "उत्तरवेदि मपरेण यजमानः (आस्ते)"-इति^१
 सूत्रम् ॥ १२ ॥

"स दक्षिणेन निष्क्रामतीति । 'ताः' अध्वर्युरादाय, 'दक्षिणेन'
 द्वारेण प्राग्वंश भतिक्रम्य^२, उत्तरवेद्या दक्षिणथोणौ 'सादयति'^३
 "इन्द्राग्न्योर्भागधेयौ स्य"-इति^४ । भागधेयौ । मन्त्रं व्याचष्टे—
 "विश्वेभ्यो ह्येना इति । "ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाज-
 रग्निः सर्वा देवता इति हि तैत्तिरीयकश्रुतिः^५ । अथैव काण्डे—
 "देवानां सुदु स दौचितानाम्"-इत्यत्र विदुरपक्षैर्विरचस्तमै-
 रस्यैव रूप मसामेति^६ देवानां भग्निरूपधारणसाधारण्याच्चाग्नेः सर्व-

१— "व्युत्क्रामिते संस्थाप्य व्युत्क्रामतेत्याह चि"-इति का० श्रौ० सू० ८.
 ६. १४ । "व्युत्क्रामतेति प्रैधं चिभ्रुयात् ; चिरित्येतच्छाखान्तरात्"-
 इति तद्वृत्तौ या० दे० ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ६. १६ । "उपष्टे सोमं कृत्वा"-इति शाखा-
 न्तरीयो विधिश्च तत्तूचान्ते विद्यते ।

३— 'प्राग्वंशान्निष्क्रम्य'-इति छ ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ६. १८ ।

५— वा० सं० ६. २४ २ ।

६— तै० सं० १. ८. १ सा० भा० दृश्यम् ।

७— अन्यत्र च तै० ब्रा० २. २. ४. १० दृश्यम् ।

देवमयलम् । इन्द्रस्य तु देवाधिपतित्वं प्रसिद्धम् । अत इन्द्राग्न्यो-
र्भागधेयौ स्येत्यभिधानम् ॥

“ताः पुनराद्यत्याग्रेण पत्नी सादयतीति^१ । पत्न्याः पद्याद्देशेन
'पर्येत्य' पत्न्याः पुरोदेशेऽवस्थिताः 'ताः' वसतीवर्यः ('आदत्ते' ॥
१४ ॥) आदाय, 'उत्तरेण' मार्गेण 'निष्क्रामति' । निष्क्रम्य,
उत्तरवेदेऽत्तरश्रोणौ सादयेत्^२ ॥

उत्तरश्रोणौ^३ सादने कञ्चिन्नान्तं निर्दिश्य, तस्य वक्ष्यमाणसम्प-
दतिरेकेण प्रातिकूल्यं मभिधाय, दक्षिणवेदिश्रोणिषादनमन्त्रं मेव
सम्पदसुकूलत्वात् सिद्धान्तयति— “मित्रावरुणयोर्भागधेयौ स्येति^४ नैवं
सादयेदित्यादिना^५ । 'एव' यस्मादयं मन्त्रः 'अतिरिक्तः' अधिकः,
अतो वक्ष्यमाणा सप्तपदोपेत-शकरीच्छन्दः-प्राप्तिलक्षणा 'सम्पत्' 'न
सम्पद्यते', “इन्द्राग्न्योः”-इत्यनेनैव^६ चेदनतिरेकात् सम्पद्यते ॥ १५ ॥

सर्वतः परिहरणं मुत्तरवेदेरपरिहरणञ्च प्रशंसति— “गृष्ट्यै वा
एताः परिह्रियन्त इति । अर्षां वज्रत्वेन रक्षोविघातकत्वात् सर्वतः
परिहरणेन यज्ञस्य रक्षस्तुकाशात् सर्वतो गृप्तिर्भवति । साचाद्रक्षो-

१— का० श्रौ० सू० ८. १६ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. २०, २१ ।

३— नाम्येतत् पदं छ-पुस्तके ।

४— नाम्येतत् पदं छ पुस्तके ।

५— वा० सं० ६. २४. ३ ।

६— का० श्रौ० सू० ८. २२ ।

७— वा० सं० ६. २४. २ ।

देपिणोऽग्नेः पुरस्ताद् वर्त्तमानत्वात् न तदपेक्षा, पुरस्तात् परि-
हारापेक्षा नास्ति । ‘यत्न्यङ्गन्ते’ परितोऽङ्गन्ते, द्वियन्त इत्यर्थः ॥

उत्तरश्रोणितश्चादाय आग्नीध्रमण्डपे “विशेषां देवाना मिति”
मन्त्रेण सादयेत्^१ । ‘तत्’ तेन, “विशेषां देवानाम्”—इतिमन्त्र-
पाठेन ॥

संवेशनप्रसङ्गात् वसतीवरीशब्दं निर्वक्ति— “एते वै वसतां
वरं तस्माद् वसतीवर्यो नामेति । ‘वसतां’ कश्चित् कश्चित् स्थानेषु
निवसतां मध्ये ‘एते’ खलु देवाः ‘वरम्’, एतेषां वासो वरं श्रेष्ठ
इत्यर्थः । वसतां देवानां श्रेष्ठकत्वावेदकत्वात् वसतीवर्य इति नाम
निष्पन्नम् । यद्वा एतेषु ‘एताः’ आपः ‘वसतां’ विशेषां देवानां
‘वरम्’ उत्कृष्टं स्थान मिति वसतीवर्य इति नाम ॥

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— “वसतां ह वै वरं भवतीति ॥ १६ ॥

वसतीवरीग्रहणप्रसङ्गात् आग्नीध्रमादनान्तानां मन्त्राणां या
सप्तमह्या, तां शक्ररीत्वसम्पत्त्या प्रशंसति— “तानि वा एतानि सप्त
यजुषीत्यादिना । “चतुर्भिर्गृह्णातीत्यादि । सङ्ख्याविभागस्तु स्पष्ट
एव^२ । “यच्च वै वाचः प्रजातानि हन्दांसीति । वाचः सकाशात्
हन्दासा मुत्पत्तिः सोमाहरणप्रस्तावे “वागेव सूपर्षी”—इत्युक्त्वा
“तथेति सा हन्दांसि ससृजे”—इति प्राक् प्रतिपादिता^३ । ‘तेषां’

१— वा० सं० ६. २३. ३ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ८. २३ ।

३— न तु स्पष्टोऽपि तु बहुविधार्थ इति ध्येयम् ।

४— पुरस्तात् ५ प्र० १ ब्रा० २-८ क० (३६१८० ११ पं०—३६३८०
२ पं०) । “हन्दांसि सौपर्षीया.”—इति च तै० सं० ६. १. ६. १ ।

मध्ये 'पराह्वा' परार्द्धे भवा श्रेष्ठा 'शक्करी' सप्तपदसङ्गावरूपा षड्
निर्वृत्ता^१ ॥ १७ ॥ ३ [८ ९] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे नवमेऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

तान्तस्मृबोधयन्ति* । तेऽपु उपस्पृश्याग्नीध्र मुप-
समायन्ति त ऽश्राज्यानि गृह्णते गृहीत्वान्श्राज्यायन्त्या-
साश्राज्यानि ॥ १ ॥

अथ राजान मुपावहरति । इयं वै प्रतिष्ठा जनूरासुं
प्रजाना मिमा मेवैतुप्रतिष्ठा मभ्युपावहरति तु मस्यै
तनुते तु मस्यै जनयति ॥ २ ॥

अन्तरेणेषु ऽउपावहरति । यज्ञो वा ऽअनस्तन्वेव
यज्ञान् बहिर्द्वा करोति श्रावसु सम्मुखेऽधिनिदधाति
क्षवं वै सोमो विशो श्रावाणः क्षत्रु मेवैतुद्विश्यधृहति

१— एतावदेवौपवसण्य मुपदिष्ट मत पर सौख्य क्रमोपदेक्ष्यते ।

* 'न्ति'—इति ग, घ ।

तद्यत्सम्मुखा भवन्ति विंश मेवैतत्सम्मुखां क्षत्रिय
मभ्युविवादिनीं करोति तस्मात्सम्मुखा भवन्ति ॥ ३ ॥

सु उपावहरति । हृदे त्वा मुनसे त्वेति युजमानस्यै-
तत्कामायाह हृदयेन हि मुनसा युजमानस्तं कामं
कामुयते यत्काम्या युजते तस्मादाह हृदे त्वा मुनसे
त्वेति ॥ ४ ॥

दिवे त्वा सूर्याय त्वेति । देवलोकाय त्वेत्येवैतदाह
यदाह दिवे त्वेति सूर्याय त्वेति देवेभ्यस्त्वेत्येवैतदाहोर्द्धुं
मिमं मध्वरुं दिवि देवेषु होत्रा यच्छेत्यध्वरो वै यज्ञ
ऊर्द्धुं मिमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहूत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

सोम राजन्विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोहेति । तुदेन
मासां प्रजाना माधिपत्याय राज्यायोपावहरति ॥ ६ ॥

अथानुस्तज्योपतिष्ठते । विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोह-
न्वित्ययथायथ मिव वा ऽएतत्करोति यदाह विश्वास्त्वं
प्रजा उपावरोहेति क्षत्रं वै सोमस्तुत्पापवस्यसुक्करोति
तुदेद मुनु पापवस्यसुद्ध्यतेऽथात्र यथायथं करोति यथा-
पूर्वं यदाह विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्विति तुदेन
माभिः प्रजाभिः प्रत्यवरोहयति तस्मादु क्षत्रिय मायुन्त
मिमाः प्रजा विंशः प्रत्यवरोहन्ति तु मधुस्तादपासत
ऽपसन्नो होता प्रातरनुवाकु मनुवद्वयन् भवति ॥ ७ ॥

अथ समिध मभ्यादुधाह । देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो-
ऽनुब्रूहीति छन्दांसि वै देवाः प्रातर्यावाणश्छन्दां-
स्यनुयाजा देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा ऽअनुयाजै-
श्चरन्ति ॥ ८ ॥

तदु हैक आहुः । देवेभ्योऽनुब्रूहीति तदु तथा न
ब्रूयाच्छन्दांसि वै देवाः प्रातर्यावाणश्छन्दांस्यनुयाजा
देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा ऽअनुयाजैश्चरन्ति तस्मादु
ब्रूयाद्देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीत्येव* ॥ ९ ॥

अथ युत्समिध मभ्यादुधाति । छन्दांस्येवैतत्समिधे-
ऽथ यद्भोता प्रातरनुवाक मन्वाह छन्दांस्येवैतत्पुनरा-
प्याययत्युयातयामानि करोति यातुयामानि वै देवै-
श्छन्दांसि छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोकं समा-
श्रुवत न वा ऽअत्र स्तुवते न शंसन्ति तच्छन्दांस्येवै-
तत्पुनराप्याययत्युयातयामानि करोति तैरुयातया-
मैर्यज्ञं तन्वते तस्माद्भोता प्रातरनुवाक मन्वाह ॥ १० ॥

तदाहुः । कुः प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर इति जाग्रद्वै-
वाध्वर्युरुपासोत स युन्निमिपुति सु हैवास्य प्रतिगरस्तदु
तथा न कुर्याद्यदि निद्रायादपि कामं स्वप्यात्स युव

होता प्रातरनुवाकं परिदुधाति तन्मचरणौति सुग्भवति
तस्यां चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा जुहोति ॥ ११ ॥

युच वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य रुसो द्रुत्वापः
प्रविवेश त मद्ः पूर्वद्युर्वसतीवुरीभिराहरत्यथ योऽत्र
यज्ञस्य रुसः परिशिष्टस्तु मेवैतदुच्छैति ॥ १२ ॥

युद्धेवैता माहुतिं जुहोति । एतु मेवैतद्यज्ञस्य रुस
मभिप्रुस्तृणीते त मारुन्धे याम्य उ चैवैतां देवताभ्य
आहुतिं जुहोति ता एवैतन्प्रीणाति ता अस्मै तृप्ताः
प्रीता एतं यज्ञस्य रुसः सुन्नमन्ति ॥ १३ ॥

सु जुहोति । शृणोत्वग्निः समिधा हुवं म ऽहुति
शृणोतु म ऽद्दु मग्निरनु मे जानात्वित्येवैतदाह
शृण्वन्त्रापो धिपुणाश्च देवीरिति शृण्वन्तु म ऽद्द
मापोऽनु मे जानन्वित्येवैतदाह श्रोता ग्रावाणो
विदुषो नु यज्ञ मिति शृण्वन्तु म ऽद्दं ग्रावाणोऽनु मे
जानन्वित्येवैतदाह विदुषो नु यज्ञ मिति शृण्वन्तु
म ऽद्दं ग्रावाणोऽनु मे जानन्वित्येवैतदाह विदुषो
नु यज्ञ मिति विद्वांसो हि ग्रावाणः शृणोतु देवः
सविता हुवं मे स्वाहेति शृणोतु म ऽद्दं देवः सवि-
तानु मे जानात्वित्येवैतदाह सविता वै देवानां प्रस-
विता तुत्सवितृप्रसृत एवैतद्यज्ञस्य रुस मुच्छैति ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा* । उदङ्
प्रयन्नाहापु इष्य होतरित्यपु इच्छ होतरित्येवैतदाह
तद्यदुतो होतान्वाहैतु मेवैतद्यज्ञस्य रुस मभिप्रुस्तृणीते
त मारुन्ध ऽएतानु† चैवैतदनुतिष्ठते नुदेनानन्तरा‡
नाम्ना रुक्षाऽसि द्विनुसन्निति ॥ १५ ॥

अथ सम्प्रेष्यति । मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहि नेष्टः
पुत्रीरुदानयैकधनिन एताग्नीचात्वाले व्वसतीवुरीभिः
प्रत्युपतिष्ठासै होतृचमसेन चेति सम्प्रैपु एवैषः॥ १६ ॥

त ऽउदञ्चो निष्क्रामन्ति । जघुनेन चात्वाल मुग्नेणा-
ग्नीद्भः स युस्यां तुतो दिश्यापो भुवन्ति तुद्यन्ति ते वै सह
पुत्रीभिर्यन्ति तद्यत्सह पुत्रीभिर्यन्ति ॥ १७ ॥

युच वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य रुसो द्रुत्वापः
प्रविवेश तु मेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुः ॥ १८ ॥

ते ह देवा जचुः । इयु मु न्वेवेहु नाम्ना युदिमे
गन्धर्वाः कथं न्विम मुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रुस माह-
रेमेति ॥ १९ ॥

* 'त्वा'—इति ग, घ ।

† 'ऽएता उ'—इति ख, डा०-वेङ्कट-वृष्टय ।

‡ 'नुदेना अन्तरा'—इति सायणसम्मत इति डा० वेङ्कट ।

§ 'घ'—इति ग, घ ।

ते होचुः। योषित्कामा वै गन्धर्व्याः सुहैव* पुत्नीभि-
रयाम ते पुत्नीष्वेव गन्धर्व्या गङ्घिष्यन्त्युथैत मुभयेऽनाष्ट्रे
यज्ञस्य रुस माहरिष्याम इति ॥ २० ॥

ते सह पुत्नीभिरीयुः। ते पुत्नीष्वेव गन्धर्व्या जगृधु-
रुथैत मुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रुस माजङ्गुः ॥ २१ ॥

तुयो ऽएवैषु एतत्। सुहैव पुत्नीभिरेति ते पुत्नीष्वेव
गन्धर्व्या गृह्यन्त्युथैत मुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रुस माह-
रति† ॥ २२ ॥

सोऽपोऽभिजुहोति। एताः ह वा ऽआहुतिः हुता
भेषु यज्ञस्य रुस उपसमैति तां प्रत्युत्तिष्ठति तु मेवै-
तदाविष्कृत्य गृह्णाति ॥ २३ ॥

यद्वैवैता माहुतिं जुहोति। एतु मेवैतद्यज्ञस्य रुस
मभिप्रस्तृणीते त मारुन्धे त मपो याचति याभ्य उ
चैवैतां देवताभ्य आहुतिं जुहोति ता एवैतन्प्रीणाति
ता अस्मै तृप्ताः प्रीता एतं यज्ञस्य रुसः सुन्नमन्ति ॥ २४ ॥

सु जुहोति। देवीरापो ऽअपान्नपादिति देव्यो ह्याप-
स्तुस्मादाह देवीरापो ऽअपान्नपादिति यो व ऊर्मि-
र्हविष्य इति यो व ऊर्मिर्यज्ञिय इत्येवैतदाहेन्द्रिया-
वान्मदिन्तम इति व्हीर्यवानित्येवैतदाह यदाहेन्द्रिया-

वानिति मदिन्तम इति स्वादिष्ठ इत्येवैतुदाह तं
 देवेभ्यो देवचा दत्तेत्येतुदेना अयाचिष्ठ यदाह तं
 देवेभ्यो देवचा दत्तेति शुक्रपेभ्य इति सत्यं वै शुक्रः
 सत्यपेभ्य इत्येवैतुदाह येषां भाग स्थ स्वाहेति तेषां मु
 ह्येषु भागु * ॥ २५ ॥

अथ मैत्रावरुणचमसेनैता माहुति मुपस्नावयति ।
 कार्पिरसीति युथा वा ऽश्रुङ्गारोऽग्निना प्सातः स्यादेव
 मेपाहुतिरेतुया देवतया प्साता भवति राजानं वा
 ऽएताभिरद्भिरुपस्रक्ष्यन् भवति या एता मैत्रावरुणचमसे
 व्वज्जो वा आज्यः रेतः सोमो नेदुज्जेणाज्येन रेतः
 सोमः हिनुसानूति तुस्माद्वा ऽपस्नावयति ॥ २६ ॥

अथ गृह्णाति । समुद्रस्य त्वाक्षित्या ऽनुन्नयामीत्यापो
 वै समुद्रोऽप्स्वेवैतदुक्षितिं दधाति तुस्माद्वाप ऽएतावति
 भोगे भुज्यमाने न क्षीयन्ते तदन्वेकधनानुन्नयन्ति
 तदनु पान्नेजनान् ॥ २७ ॥

तद्युन्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति । युत्र वै देवेभ्यो
 युञ्जोऽपाक्रामत्तु मेतद्देवा प्रैपैरेव प्रैप मैच्छन् पुरो-
 रुग्भि प्रारोचयन्निविद्भिर्न्यवेदयन्तुस्मान्मैत्रावरुणचमसेन
 गृह्णाति ॥ २८ ॥

त ऽश्रयन्ति । प्रत्युपतिष्ठतेऽग्रीष्वात्वाले व्वसती-
वुरीभिश्च होतृचमसेन च स उपर्युपरि चात्वालः
सःस्पर्शयति व्वसतीवुरीश्च मैचावरुणचमसं च स
मुपो ऽअद्भिरग्मत स मोपधीभिरोपधीरिति युश्चासौ
पूर्वेद्युराहतो यज्ञस्य रुसो युश्चाद्याहतस्तु मेवैतदुभयः
सुःसृजति ॥ २६ ॥

तद्वैके* । ऐव मैचावरुणचमसे व्वसतीव्वुरीर्नयन्त्या
मैचावरुणचमसाद्वसतीवुरीषु युश्चासौ पूर्वेद्युराहतो
यज्ञस्य रुसो युश्चाद्याहतस्तु मेवैतदुभयः सुःसृजाम
इति व्वदन्तस्तुदु तथा न कुर्याद्यद्वा ऽआधवनूये समव-
नुयति तद्वैप उभयो यज्ञस्य रुसः सुःसृज्यतेऽथ होतृ-
चमसे व्वसतीवुरीर्गृह्णाति निग्राभ्याभ्यस्तद्युदुपर्युपरि
चात्वालः सःस्पर्शयत्युती वै देवा द्विव मुपोदक्रामं-
स्तद्युजमान मेवैतत्सुग्यं पुन्यान मनुसह्यापयति ॥ ३० ॥

त ऽश्रयन्ति । तः होता पृच्छत्युध्वर्योऽवेरपाः
ऽइत्युविदोऽपाः ऽइत्येवैतदाह तं प्रत्याहोतेव नन्नमुरित्यु-
विद मुथो मेऽनःसतेत्येवैतदाह ॥ ३१ ॥

स युद्यग्निष्टोमः स्यात्† । यदि प्रचरण्याः सःसवः

* 'के'—इति ग, घ ।

† 'मुपोदक्राम'—इति ग, घ ।

‡ 'स्यात्'—इति ग, घ ।

परिशिष्टोऽलः होमाय स्यात्तुं जुहुयाद्यद्य नालः
 होमाय स्वादुपरं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा जुहोति
 य मग्ने पृत्सु मुत्त्य मुवा व्वाजेषु यं जुनाः* । स युन्ता
 शुश्वतीरिपः स्वाहेत्याग्नेय्या जुहोत्यग्निर्वा ऽअग्निष्टोम-
 स्तदग्नावग्निष्टोमं प्रतिष्ठापयति मुत्तवत्या पुरुषसम्मिता
 वा ऽअग्निष्टोम एवं जुहुयाद्यद्यग्निष्टोमः स्यात् ॥ ३२ ॥

यद्युक्थ्यः स्यात् । मध्यमं परिधि मुपस्पृशेत्तयः
 परिधयस्त्वौण्यव्यान्धेतैरु हि तर्हि यज्ञः प्रतितिष्ठति
 यद्यु ऽअतिरात्रौ वा षोडशौ वा स्यान्नैव जुहुयान्नु मध्यमं
 परिधि मुपस्पृशेत्स मुद्यैव तूष्णीं मेत्य प्रपद्येत तद्यथा-
 यथं यज्ञक्रतून् व्यावर्त्तयति ॥ ३३ ॥

अयुक्ता अयुक्ता एकधना भवन्ति । त्रयो वा पुञ्च वा
 पुञ्च वा सप्त वा सप्त वा नव वा नव वैकादश वैकादश
 वा त्रयोदश वा त्रयोदश वा पुञ्चदश वा द्वन्द्व मुह
 मिधुनं प्रजुनन मुथ यु एष एकोऽतिरिच्यते स युज-
 मानस्य श्रिय मभ्यतिरिच्यते स वा ऽएपाः सधनं† यो
 युजमानस्य श्रिय मभ्यतिरिच्यते तद्युद्रेपाः सधनं तुस्मा-
 देकधना नाम ॥ ३४ ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

* 'जुना'—इति ग, घ ।

† 'सधन'—इति घ ङा० वेङ्गट्ट ८८ ।

अथ सुत्यादिवसप्रातःकालौनं सवनौयपस्यर्थप्रयोग माह—
 “तान्सम्प्रबोधयन्तौत्यादिना । ‘तान्’ ऋत्विजः रात्रेरपरभागे प्रबो-
 धयेयुरध्वर्यवः । “अपररात्रे ऋत्विजः प्रबोधयन्ति”-इति^१ सूत्रम् ।
 उदकोपस्पर्शनं विहितकर्मण उपलक्षणम् । “गृहीत्वाज्यान्याय-
 न्तौति । अत्र प्रयोग उक्तः सूत्रे— “अप उपस्पृश्य शालाद्वार्यं परि-
 स्तरणपात्रसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिअयणसुक्लमार्जनोद्दासना-
 वेक्षणाणि कृत्वाग्नीध्र उत्पूय पश्चाज्यपहणम्, आज्यान्यादाय सोमं
 चार्यवच्चाहवनीय इक्ष्मप्रोक्षणादि करोति, अग्नीषोमीयवत् स्तरणम्,
 आज्यासादनात् कृत्वेपान्तरेणार्द्धसोम मद्भिषु समुखेषु निदधाति
 ऋदे त्वेति”-इति^२ ॥ १ ॥

त मिमं सोमोपावहरणं समन्वकं विधत्ते— “अथ राजान
 मुपावहरतीति । अधिषवणचर्मापरिप्रदेश प्रति अधो नयेत् । अधः-
 पातनं प्रशंसति— “इयं वै प्रतिष्ठा जनूरिति । ‘आसाम्’ उत्पत्ति-
 मतीनां सर्वासां परिदृश्यमानानां ‘प्रजानाम्’ ‘इयं’ खलु भूमिः
 ‘प्रतिष्ठा’ । अस्य इदं ‘जनूः’ जन्मभूमिः । अस्यापि प्रजान्तःपाति-
 त्वात् ‘इमां’ ‘प्रतिष्ठाम्’ ‘अभि’ लक्ष्य ‘एव’ ‘उपावहरति’ उपा-
 वहरणं कृतवान् भवति । तथा सति ‘तं’ सोमम् ‘अश्वै’ अस्याः
 सकाशात् ‘तनुते’ विस्तारितवान् भवति, ‘अश्वै’ अस्याः सकाशात्
 उत्पादितवांस्य भवति ॥ २ ॥

उपावहरणमार्ग माह— “अन्तरेण्येय इति । ‘इये’ आयतौ^३

१— का० श्रौ० सू० ६. १. १ । २— का० श्रौ० सू० ६. १. २-५ ।

३— ‘आयत्ये’-इति च, डा-वैवरदृष्टम् ।

शकटदण्डौ । यज्ञमाधनसोमाश्रयत्वात् 'अनस' शकटस्य यज्ञत्वम् ।
तयोरन्तरास्तादध सुम्नावरोहणेन 'यज्ञाद्' हविर्द्वानात् वाद्य न
कृतवान् भवति । घाव्णा मध्ये स्थापन विधाय प्रशंसति— "घावसु
सम्मुखेऽध्विति । सोमस्य वेदेषु चचियजातित्व ममकृदुक्तम्, घाव्णां तु
बहुत्वात् शेषत्वेनोपमर्जनत्वाच्च विशो रूपत्वम् । मध्ये स्थापनेन यत्
सर्वघावमाश्रुष्यम्, तत् प्रशंसति— "तद्यत् सम्मुखा भवन्तीति ।
'चचियम्' 'अभि'लक्ष्य 'अभिवादिनीम्' अभिवादनशीला
'करोति' ॥ ३ ॥

उपावहरणप्रकार मभिधायोपावहरणमन्त्र साह— "स उपा-
वहरति' इदे त्वा मनसे लेति' । हे सोम ! त्वा 'इदे' हरति ।
दूरस्य विषयाभिमुख स्तोपदित मात्मान हरतीति वा । इदय
मन्त्र.करणम्, तद्विशेषरूप सङ्कल्पविकल्पात्मक मन, यजमानमन्त्र-
न्विनोक्तयोरुभयोर्विषय. काम, तस्य स्ताभार्थम् 'उपावहरामि' ।
कर्मकारकस्य द्विराशानाद् उपावहरामीति द्विरभ्यास, अतो
वाक्यद्वयम्, न व्याख्यानव्याख्येयभाव (४) ।

तथा 'दिवे' देवलोकाय त्वाम् । 'सूर्याय त्वा' एतद्रश्मिभृतानां
देवाना मुपलक्षणम् । सर्वत्रोपावहरामीति योष्यम् । किञ्च हे
सोम ! 'ऊर्द्धम्' उपरि, तापमानत्वेनोन्नतम्, 'इम' सोमयागं
'दिवि' घुनोके 'देवेषु' 'यच्छ', 'होचा.' होषकाय देवेषु यच्छ-
न्वित्यर्थः (५) ।

तदर्थं हे 'सोम राजन् ।' 'त्वं' 'विश्वा प्रजाः' 'उप'लक्ष्य 'अव-
रोह' इति^१ (६) ।

उपावरोहमन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— “हृदे त्वा मनसे लेति यज-
मानस्यैतत्कामायेत्यादिना । सूर्याय लेत्यत्र सूर्यशब्दः सर्वदेवतोप-
लक्षक इति व्याचष्टे— “देवेभ्यस्त्वैत्येतदाहेति । “रश्मयो ह्यस्य
विश्वे देवाः”—इति^२ प्रागुक्तत्वादित्यभिप्रायः । “ऊर्ध्वं मिम मित्या-
देर्ब्राह्मण स्पष्टम् ॥ ४, ५, ६ ॥

उपावहतस्य सोमस्य समन्त्रक सुपस्थान माह— “अथानु-
सृज्योपतिष्ठत इति^३ । ‘अनुसृज्य’ वेष्टितं वस्त्रं विसृज्येत्यर्थः ।
“विश्वास्त्वा मिति” । मन्त्रार्थः स्पष्टः । “अथथायथ मिव वा
इत्यादि । उपावहरतो यो विश्वास्त्वा मिति मन्त्रशेषः, तत्र विश्वाः
प्रजा उद्दिश्य तुच्छजनवत् प्रतिचारकपुरुषनिष्पादितावरोहण मन्त्र-
रेण स्तुत एवावरोहणस्य प्रजाः प्रति सोमस्यापसर्जनलक्षणस्य च
प्रतीतिः । तस्यास्य चत्रियभृतस्य सोमस्यानुचितत्वात् विश्वास्त्वा
मित्यभिधानेन ‘अथथायथम्’ यथास्वरूपस्य यत् उचितं तस्य
तद् वैपरीत्य कृतं भवति । ‘तत्’ च ‘पापवस्यसं’ पाप च वशीयस्य
पापवस्यसम्, साध्वसाधुमिश्रणम् । तन्मूलत्वेनेदानीं मपि जनैः
‘पापवस्यसं क्रियते’ । अत उक्तवैलक्ष्येनोपस्थानमन्त्रे विश्वास्त्वा

१— वा० स० ६ २६. १ । एष मन्त्रोऽपि, पूर्वमन्त्रशेषत्वेन विवक्षितः ।

२— ५३३ ए० १० प० इत्यथ मित्रैव पुरस्तात् ।

३— “विश्वास्त्वा मिति विसृज्योपतिष्ठते”—इति का० श्रौ० सू० ८. ६ ।

४— वा० सं० ६ २६. ७ ।

मित्यभिधानाद् विश्वाभिः 'प्रजाभिः' सोमोपावरोहणस्य कृतत्वात्,
 अवतरन्त प्रति विश्वासां प्रजानां स्वस्वस्थानादवतरणस्योक्तत्वाद् वा
 नोक्तदोषावकाशः । 'अवरोहन्तु' अवरोहयन्त्वित्यर्थः । 'तस्मात्' त्वा
 मवरोहन्त्विति विधानात् होता राजानं 'प्रति' प्रजाना मुप-
 क्षीणत्वसम्पादनात् इदानीं मपि सम्पादयन्त मवरोहन्तं 'क्षत्रियं'
 सर्वाः 'प्रजाः' परिवाररूपाः 'अवरोहन्ति' । यद्वा 'आयन्त' 'प्रति'
 सर्वाः 'प्रजाः' स्वस्वस्थानाद् 'अवरोहन्ति', तदनन्तरं राजान मुपरि
 कृत्वा 'अधस्तात् उपासते' प्रजा । यदेदं पृथगेव वाक्यम्,— 'तम्'
 एव तीर्णम् 'अधस्तात् उपासते' ऋत्विजोऽध्वर्युप्रमुखाः ॥

प्रातरनुवाकप्रयोग माह— "उपमन्त्रो होतेत्यादि । 'होता'
 'उपमन्त्रः' स्वसूत्रोक्तप्रकारेण प्रातरनुवाकस्थाने उपविष्टः । होतृमुप-
 सन्ने सति स एव प्रातरनुवाकसम्यैककाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

"अथ समिध मभ्यादधदिति" । "देवेभ्योऽनुमूहि"—इत्येवाहम्,
 किं "प्रातर्यावभ्य"—इतिविशेषणेनेत्याशङ्क्य तदुपयोग दर्शयति—
 "हन्दांसि वै देवा इत्यादिना । प्रातःकाले यान्ति यज्ञं गच्छन्तीति
 'प्रातर्यावाणः' । ते चानुयाजदेवाद्योभयेऽपि 'हन्दांसि' एव, गाय-
 त्रादिच्छन्दोरूपाः । एव सति अनुयाजच्छन्दोदेवानां प्रैषानुवचन-
 समये "देवेभ्य" प्रैष्य देवान् यज"—इति सर्वत्र देवशब्देन व्यव-
 हाराच्चापि तथैव प्रैषे सति, अत्रापि "हन्तोदेवान् यज"—इति

१— "प्राग् वाचं प्रवदितो प्रातरनुवाकोपाकरणं देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनु-
 महीति समिध मादधत्"—इति का० श्रौ० सू० ८. १. १० ।

प्रेषात् अनुयाजदेवताच्छ्रन्दांस्यपि आगमिष्यन्तीति तज्ज्ञावर्त्तनाय
“देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यः”—इति विशेषणेन भवितव्य मित्यर्थः ॥ ८ ॥

“तदु हैक आहुरिति । अत्र देवेभ्य इत्येवालं किं प्रातर्यावभ्य
इति विशेषणेनेति ‘एके’ शाखिनो ब्रुवते । ‘तदु’ ‘तथा’ उक्तप्रका-
रेण ‘न ब्रूयात्’ । तेषां मतातिक्रमे उपपत्तिस्तु अनुयाजव्यावृत्ति-
सिद्धिरेवेत्याह— “छन्दांसि वै देवा इत्यादि । अत्र सूत्रम्—
“देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूह्येति समिध मादधाति, देवेभ्य
इत्येके”—इति^१ ॥ ९ ॥

प्रातरनुवाकोपक्रमाङ्गभूतं समिदाधानं छन्दोदेवतासमिन्धन-
रूपत्वेन प्रशंसति— “अथ यत् समिध मभ्यादधातीति^२ । होतृकर्त्तव्यं
प्रातरनुवाकानुवचनं छन्दसां पुनराप्यायनरूपत्वेन प्रशंसति— “अथ
यद्भोता प्रातरनुवाक मन्वाहेति । तेनाप्यायनेन ‘छन्दांसि’ एव
‘अथातयामानि’ अगतमाराणि ‘करोति’ । उक्तस्याप्यायनस्य सार्थक-
त्वाय गतमारत्वप्रसक्तिं दर्शयति— “यातयामानि वा इति । देवैः
कृतानीति शेषः । “छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोक मिति । स्वर्गार्थं
मुपयुक्तत्वात् तेषां यातर्यामत्वप्राप्तिः । तदेव यातर्यामत्वं प्रातरनु-
वाकस्य स्तुतशस्त्रत्वाभिधानेन समर्थयते— “न वा अत्रेति । श्रौति
शंसति बोभयोरभावात् अनुवचनाभिधानाच्च निगद्यति— “तस्मा-
द्भोता प्रातरनुवाक मिति^३ ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. १. ११ । २— का० श्रौ० सू० ६. १. १० ख ।

३— “सुप्रप्राप्याय प्रेष्यति”—इति चेह का० श्रौ० सू० ६. १. १२ ।

प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर-विषये केषांश्चिन्मतं प्राप्तिपूर्वकं सुदा-
द्य निराचष्टे— “तदाहुः क' प्रातरनुवाकस्येति । केचन महर्षयः
एवं ब्रुवते,— होतुः प्रातरनुवाककाले अध्वर्युः विनिद्रः सनिमेषं
करोति । सनिमेषव्यापार एव (प्रतिगरणक्रियमानत्वात्^१) प्रति-
गरस्थानीय इति । ‘तदु तथा न कुर्यात्’ निद्राभङ्गं निमेषं च न
कुर्यादित्यर्थः । तर्हि किं कुर्यात् ? ‘यदि निद्रा आयात्’ निद्रा
मात्रान् इच्छेत्, ‘अपि कामं’ ‘स्वप्यात्’ स्वापं कुर्यात् । अत्र सूत्रम्—
“प्रातरनुवाकं जायदुपामीताध्वर्युः, स्वप्याद्वा”—इति^२ ॥

अत्र मध्ये “अग्नीदैन्द्र मेकादशकपाल मित्यादि^३—सूत्रोक्तः
सवनौयनिर्वापः, यज्ञचमसपात्राणां मासादनप्रयोगश्च द्रष्टव्यः^४ ॥

एकधनाख्यानां सुदकानां मानयनार्थं यः प्रचरणा होमोऽस्ति,
तं विधाय प्रशंसति— “स यच्च होतेति । ‘यच्च’ यस्मिन् ममये
‘स होता’ ‘प्रातरनुवाकं’ ‘परिदधाति’, परिधानीयाम् “अभ-
दुपा”—इत्येतां^५ ब्रूयात्, ‘तत्’ तदा ‘प्रचरणी’ । प्रचरन्मनया
जुह्वपभृतोर्व्यापारदशाया मिति ‘प्रचरणी’ । सा ‘स्रुग् भवति’ ।
‘तस्यां’ चतुर्गृहीतं माज्यं गृहीत्वा ‘जुहोति’ जुहुयात्^६ ।
प्रातरनुवाकपरिधान-प्रचरणीहोमयोरभिन्नकर्तृकत्वात् कार्त्तव्य-
सम्प्रयोगः ॥ ११ ॥

१— नाम्नेतत् पदं छ-पुस्तके । २— का० श्रौ० सू० ८. १. १३, १४ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. १. १५ (०त्वं निर्वपति) ।

४— का० श्रौ० सू० ८. १. १६-२. २३ । ५— ऋ० सं० ५. ७५. ८ ।

६— ‘तया’—इति छ ।

७— का० श्रौ० सू० ८. ४. १ क ।

होम प्रशंसति— “यत्र वै यज्ञस्येति” । ‘द्रुत्वा’ गत्वा ‘रसः’ यज्ञरसः सः ‘अपः’ ‘प्रविवेश’ । यः प्रविष्टो यज्ञरसः ‘पूर्वेद्युः’ वसन्ती-
वयम्ब्रूपेणावशिष्टोऽस्ति, ‘त मेव’ रसम् ‘अच्छ’ अभिमुखीकृत्याभि-
गच्छति । पशुहोमाभावे यज्ञरसहरणार्थगमनासम्भवात् प्रचरणा-
ज्याहुतिहोम एव यज्ञरसाभिमुखगमन मित्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

आहुतिप्रक्षरणात्मनापि प्रशंसति— “यद्धेवैता माहुति जुहो-
तीति । ‘यद्ध एव’ यदैव । ‘एतत्’ एतेन होमेन ‘एत मेव’ अव-
शिष्ट मेव ‘यज्ञस्य रसम् अभिप्रसृणीते’ रसस्य क्षरणं कृतवान्
भवति । तेन च ‘त मारुन्धे’ स्वाधीनं कृतवान् भवति । न केवल
मेतदेव, अपि च ‘याम्यो देवताभ्य’ अग्न्यादिभ्यः ‘एता माहुतिं
जुहोति’, ‘ता एव’ ‘एतत्’ एतेन होमेन ‘प्रीणाति’ । ‘सस्रमन्ति’
प्रापयन्ति ॥ १९ ॥

होममन्त्रं विच्छिद्यानूद्य व्याचष्टे— “स जुहोति” शृणोत्वग्नि-
रित्यादिना” । ‘अग्निः’, ‘आपः’, ‘धियणाः’ वाचः, ‘देवैः’ देव्यः,
‘विदुषो न पावाणः’, ‘सविता’ च, मे ‘हवम्’ आह्वान ‘यज्ञ मिमं
शृण्वन्तु’— इति सङ्गहायः । अत्र सर्वत्र “शृणोतु” ‘शृण्वन्तु’-इति,
“अनुजानातु” ‘अनुजानन्तु’-इति चार्थपरतया व्याख्यातम् । ‘श्रोता
पावाणः’-इत्यत्र “क्षयोऽतस्तिडः”-इति दीर्घः । ‘विदुषः’-इत्येतद्
शब्दविशेषणतया व्याचष्टे— “विद्वांसो हि पावाण इति । मयसा-

१— इत मिद माग्याम मिषैव पुरस्तात् (४३९ पं० १० पं०) ।

२— का० ओ० प० ८ पं० १ ग ।

३— वा० स० ६. २६. १ ।

४— पा० प० ६. ३ १९५ ।

वज्रवचने ह्यन्दिम द्वितीयावज्रवचनम् । चरमपादे सवितृशब्दप्रयोगस्य तात्पर्यं माह— “सविता वै देवानां प्रसवितेति ॥ १४ ॥

“अथापर चतुर्गृहीत मिति^१ । पूर्वं मेकवारग्रहणस्योक्तत्वादपरमित्युक्तम् । चत्वारि गृहीतानि ग्रहणानि यस्याज्यस्य तच्चतुर्गृहीतम् । अप्सु होमार्थं गृहीत्वा उदङ्मुख गच्छन् व्रजमानं प्रैषान् ब्रूयात् ॥

तत्र प्रथमप्रैषं सुद्धा व्याचष्टे— ‘अप इय्य होतरिति’-इत्यादि^२ । हे ‘ह त ।’ ‘अप’ प्रति ‘इय्य इच्छ, अप प्रति-गमनोचितं प्रदेववेति^३ अपोनश्रीय^४’ मनुब्रूहीत्यर्थः । इय्यतेरिच्छति रर्थ इति व्याचष्टे— “अप इच्छ होतरित्येवैतदाहेति । पद व्याख्याय तात्पर्यं माचष्टे— ‘तद्यदतो होतान्वाहेति । गतोऽर्थः । “एता उ चैवैतदाहेति । ‘उ’-शब्दोऽप्यर्थः । अपि च ‘एता’ एकधनाख्या अप उद्दिश्य ‘एतत्’ अनुतिष्ठते । एतदित्युक्तम्, किं तदित्याह— ‘नेदेना इति । ‘एना’ अप । ‘नाद्वा’ नाशकानि ‘रचांषि’ ‘हिनमन्’ हिंस्यु । नेदिति परिभवे । “नेत्येष इदित्येतेन सम्ययुष्यते परिभवे”-इति नैरुक्तम्^५ । अतस्मात्मां हिमा माभूदित्यर्थः ॥ १५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८ ३ २ क ।

२— का० श्रौ० सू० ८ ३ २ ख । होतार प्रत्यध्वयुंमाह ।

३— ‘प्रदेववा’-इत्याद्यपोगमप्रदेवताकं सूक्तं मपोगश्रीयम् (ऋ० स० १० ३०) । ऐ० ब्रा० २ ३ १ अष्टम्यम् ।

४— ‘आपोगश्रीयम्’-इति छ पुक्तके ।

५— निरु० १ अ० ३ पा० ६ ख० ।

अन्यान् प्रेषान् दर्शयति— “अथ सम्येयतीति । “मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहीति^१ । दग्धं चमसाध्वर्यवः चमसप्रोक्तारः, तेषु यो मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्युः, स सम्वोध्यते । ‘एहि’ उदकानयनार्थं मागच्छेति ॥

“नेष्टः पत्नीरुदानयेति^२ । हे ‘नेष्टः ।’ त्वं ‘पत्नीः’ पान्नेजनोद-
भाराहरणार्थम् ‘उदानय’ ॥

“एकधनिन एतेति^३ । एकधना उदकानि, तेषां धारकाः कुम्भा वा ; प्रत्यगेकधनानयुग्मानित्यासादनाभिधानात्, तेषां यद्दो-
तारः ‘एकधनिनः’ ‘एत’ आगच्छत ॥

“अग्नीक्षात्वाल इति^४ । हे ‘अग्नीत् !’ त्वं पूर्वद्युष्टं होताभिः दम-
तीवरीभिः, ‘होष्टचमसेन’ ‘व’ युक्तः सन्, चात्वालदेगे यावदागमनं
‘प्रति’ ‘उपतिष्ठसै’ उपतिष्ठेति निर्दिष्टः ॥

एतेन मन्त्राद्येद् व्याख्यातव्याः विधयसेत् स्तोत्रव्या इत्यागच्छा—
“सम्येय एवैय इति । ‘एयः’ “मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यो”-इत्यादिकं
कर्त्तव्यः ‘सम्येय एव’ विस्मृतिपरिहारार्थं प्रेषण मित्यर्थः ॥ १६ ॥

तेषां जलानयनाथे निर्गमनमार्गं माह— “त उदस्यो निष्क्राम-
न्तीति । अग्नीद्विषात्वालानयोरन्तरालदेगेन उदग्देगेन । तत्र मोप-
स्रभ्यन्ते कथं मित्यत आह— “स यस्यां ततो दिग्मीति । निर्गमने

१— का० श्यो० सु० ८. २. २ । इति चमसाध्वर्युम् ।

२— का० श्यो० सु० ८. ७. ७ । इति नेष्टारम् ।

३— का० श्यो० सु० ८. ७. ५ । ‘एकधनिनः’ अत्रिज सः ।

४— का० श्यो० सु० ८. ७. ४ ।

एव उदङ्नियमः । गमनसमये पत्नीसाहित्य विधाय तदाख्यान
मुखेन प्रशंसति— “सह पत्नीभिर्यन्तीति” ॥ १७ ॥

“यत्र वै यज्ञस्येत्यादि । पुरा किल देवैर्यज्ञग्निरश्वेदादुद्गत
रस पलाय्य अशु निविष्टम्, त रस गन्धर्वा. सोमपालका
ररचु— ॥ १८ ॥

“ते ह देवा इति । ‘ते देवा ऊचु’— ‘इमे गन्धर्वा’ एव
‘नागा’ नागकल्पा, ‘कथम्’ ‘अनाद्ये’ नागरहिते देशे ‘रस’
यज्ञरसम् ‘आहरेम’ ‘इति’— ॥ १९ ॥

एवं विचार्य— “ते होचुर्योपित्कामा इति । गन्धर्वा योषि-
प्रिया, तद्वय पत्नीभि सहिता एव गच्छाम”, ते च गन्धर्वा
पत्नीषु काङ्क्षन्ति, तस्मिन् समये वय मभयेऽनाद्ये यज्ञरस माहरि-
य्याम इति ॥ २० ॥

“ते सह पत्नीभिरौयुरिति । ताभि. सह गता, ते च
तथैव तास्वाकाङ्क्षां क्षतवन्त । तस्मिन् समये देवा यज्ञरसम्
‘आजहु’ ॥ २१ ॥

“तथो एवैष एतदिति । यथा पुरा, इदानी मपि तथैव ।
तदेतेन पत्नीभि सह गमनेन एते गन्धर्वा. पत्नीषु काङ्क्षा कुर्वन्तो
भवन्ति, तथा अबाधितस्येते रस माह्वितवान् भवति ॥ २२ ॥

प्रचरणीयहोतस्याज्यस्याशु होम विधाय प्रशंसति— “सोऽपो-
ऽभिजुहोतीति” । ‘ऊता माऊतिम्’ अनुसृत्य ‘एष’ अनुप्रविष्ट

१— “रुद्रगमनमात्र मत्र विधीयते”—इति या० दे० वा० सू० ८. १ ७ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. १. ० ।

‘यज्ञस्य रसः’ ‘उपसमेति’ अभिमुखं सम्प्राप्नोति । एतस्यैव व्याख्या-
नम्— “तां प्रत्युत्तिष्ठतीति । ‘त मेव’ रसम् ‘एतत्’ एतेन होमेन
‘आविष्कृत्य’ उदकेष्वनुप्रविष्टं प्रादुर्भाव्य गृहीतवान् भवति ॥ ९२ ॥

प्रकारान्तरेणापि प्रशस्यति— “यद्वेवैता माज्जति जुहोतीति ।
न केवलं रसार्थं प्रस्तरणं किन्तु त प्रवर्द्धन्त रस मारुद्धवान् भवति ।
किञ्च ‘तम्’ अपेक्षितं यज्ञरसम् ‘अप.’ उदकानि ‘याचति’, ‘उ’
अपि च ‘याभ्यः देवताभ्यः एताम् आज्जति जुहोति’, ‘ता एव’
‘एतत्’ एतेन ‘प्रीणाति’ । ‘दत्ताः’ ‘प्रीताः’ च ‘ताः’ ‘अस्मै’ यज्ञ-
मानाय ‘एतं यज्ञस्य रसं’ ‘सन्नमन्ति’ सन्नमयन्ति, यजमानाधीनं
कुर्वन्ति ॥ ९४ ॥

मन्त्रं विधाय विच्छिद्य व्याचष्टे— “स जुहोतीति । “देवीराप
इति’ । हविष्य इति पदं व्याचष्टे— “यो व ऊर्म्मिर्हविय्य इति,
यो व ऊर्म्मिर्यज्ञिय इत्येवैतदाहेति । हविष्यशब्देन तत्ताभ्यो यज्ञो
लभ्यते, द्रव्यदेवतयोर्हि यज्ञस्वरूपत्वात् । इन्द्रियशब्दस्य वीर्यं मर्त्यं
इति व्याचष्टे— “इन्द्रियावान् मदिन्तम इति, वीर्यवानित्येवैतदा-
हेति । स्पष्टं मेतत् । तत्रैव वाक्ये मदिन्तमशब्दस्यार्थं माह—
“मदिन्तम इति, स्वादिष्ठ इत्येवैतदाहेति । यत् स्वदन्त मुन्नादय-
तीति । “तं देवेभ्य”-इतिभागस्य प्रार्थनायां तात्पर्यं मिति
व्याचष्टे— ‘एतत्’ एतेन ‘अयाचिष्ट’, ‘यदाह त देवेभ्यो देवचा
दत्तेति’ । “लोट् च”-इति लोटो विधाद्यर्थेषु मध्ये प्रार्थनाया

सम्भवात् 'एतत्' एतेन मन्त्रभागेन 'एना.' अपः 'अयाचिष्ट' देव-
 तार्थं याचितवान् भवति । "देवेभ्य" -इत्यस्य यत् "शुक्रपेभ्यः"-इति
 विशेषणम्, तस्य तात्पर्यं माह— "सत्य वै शुक्रम्, सत्यपेभ्य इत्येवै-
 तदाहेति । शुक्र दौप्तम्, रसाख्य वस्तु, तत् सत्यम् । सोमद्वारेण
 सत्यस्यामृतत्वधर्मस्य साधनत्वात् सत्य मित्युच्यते । तादृशस्य पादभ्य
 इत्येतदेवैतत् शुक्रपेभ्य इति वाक्य माहेत्यर्थ । "येषां भाग स्य
 स्वाहा"-इति चरमभागस्य तात्पर्यं माह— "तेषां सु ह्येष भाग
 इति । 'एष' अपां शुक्ररसरूपो भागः, 'तेषां सु' तेषां शुक्रपानां
 देवानां 'भागः' प्रतिनियताग्र खलु, अतो येषां मिति मन्त्रे
 निर्दिष्ट इत्यभिप्रायः ॥

मन्त्रस्याय मर्थ ।— हे 'देवीः' देव्यः । 'आप ।' हे 'अपा-
 सपात्' न पातयति तत्^१, 'य' अय 'व.' युष्माकं सम्बन्धी 'ऊर्मिः'
 प्रवृद्धः 'हवियः' रस, 'इन्द्रियावान्' "मन्त्रे सोमाग्नेन्द्रियेत्यादिनां^२
 दीर्घं, इन्द्रियवान्, 'मदिन्तम.' मादयिष्यतमः, 'त' रस 'देवचा'
 "देवमनुष्येत्यादिनां^३ सप्तम्यर्थे चा-प्रत्यय । देवेषु मध्ये 'शुक्रपेभ्यो
 देवेभ्य' 'दत्त' प्रयच्छत । हे आपो यूयं 'येषां' देवानां 'भाग' 'स्य'
 भवथ, तदर्थं 'स्वाहा' इदं द्रव्य स्वाङ्गत मस्त्विति ॥ २५ ॥

ऊताया आऊत्या अपमारण समन्त्रक विधत्ते— "अथ मैदा-
 वरणचमसेनेति"^४ । तत्र मन्त्र— "कार्पिरमीति"^५ । हे ऊताज्य-

१— निरु० पृ. २, १०. २ ५, अष्ट० म० १. १२५ सा० भा० प्रत्ययम् ।

२— पा० सू० ६ ३ १३१ ।

३— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

४— का० श्रौ० सू० ८. १. ८ ।

५— वा० म० ६ २८. १ ।

पदार्थ ! त्वं 'कार्षिः' हृषेर्देवतायाः, कर्षणस्य भक्षणस्य वा सम्बन्धो
 'अमि' । अतस्त्वां 'समुद्रस्य' समुन्दनरूपस्योदकस्य 'अचित्यै'
 अचौणतायै 'त्वा' त्वाम् 'अपनयामि' अपसारयामि^१ । उक्तस्याप-
 मारणस्य प्रयोजकं स्नातत्वं माह— "यथा वा अङ्गारोऽग्निना स्नातः
 स्यादिति । 'स्नातः' भक्षितः ; 'अग्निना' भक्षितः 'अङ्गारः' 'यथा'
 करोपभावेन त्याज्यो भवति, 'एवम्' 'एषा आहुतिः' 'एतया'
 अद्भेवतया 'स्नाता भवति' । सोमहिंसापरिहारत्वेनापि परित्यक्तव्य
 मित्याह— "राजानं वा एताभिरिति । 'मैत्रावरुणचमसे' 'याः'
 'एताः' इदानीं गृह्यमाणा आपः सन्ति, 'एताभिः' अग्निः
 'उपसृज्यन्' अभिषेककाले सोमस्य संभर्गं करिष्यन् 'भवति' ;
 अत एव "आधवनीये समवनयति"—इति वक्ष्यते^२, आधवनीये
 संसृष्टस्योदकस्य सोमरसेन संसृज्यमानत्वात् । "वज्रो वा आज्यम्"—
 इत्यादि, प्रागमशब्द व्याख्यातम्^३, "एतं ससु वै देवा वज्रं
 हत्वेत्यादिप्रदर्शनेन" ॥ १६ ॥

समन्त्रकं मैत्रावरुणचमसेनोन्नयनं विधत्ते— "अथ गृह्णाति

१— 'उन्नयामि' इत्येव मूलपाठः । 'गृह्णामि'—इति च तदर्थः हतो मही-
 धरेण, सूत्रे विनियोगस्य तदाविध एव, अनुपदं वक्ष्यति चेदोक्तमग्रां
 कण्डिकायां तथैव । भास्ति चैतन्मन्त्रग्येह व्याख्याने कथिदुपयोगः ।
 कार्षिंरसोत्येव दोक्तो मन्त्र इह विनियुक्तः ।

२— इतिव भिन्ना कण्डिकाया गृह्यम् (५५१ ए० १० पं०) ।

३— १३०० ३५० ३७० ३८० (१ भा० १६० ए० ० पं०) ।

४— त० सं० ६० १० ११ ।

समुद्रस्य त्वेति^१ । यद्यथत्र मैत्रावरुणचमसेनेति न श्रुतम्, तथापि
 “समुद्रस्य त्वेति तेन गृह्णाति^२”-इतिसूत्राद् गम्यते । अपां
 सहात्मकत्वात् समुद्रस्य “आपो वै समुद्रः”-इत्येकदेशस्य हत्स्नात्मना
 सृतिः । ‘एतत्’ एतेन “समुद्रस्य त्वाचित्यै”-इतिपाठेन ‘असु एव’
 ‘अचित्तिम्’ अत्रय मचीणत्वं ‘दधाति’ स्थापितवान् भवति । ‘तस्मात्’
 “अचित्यै”-इत्युक्तत्वात् ‘एतावति भोगे भुज्यमाने’ स्यावरजहमा-
 त्मकजगत्पर्याप्तिऽपि भोगे सर्वैर्भुज्यमानेऽपि ‘न चीयन्ते’ क्षयं न
 प्राप्नुवन्ति, अजस्रं प्रवहन्त्येव । “तदन्वित्यादि । होद्वचमसोन्नय-
 नानन्तर मेकधनानां सुस्रयनम्^३, ततः पाप्मेजनानां पथ्या
 इति^४ ॥ १० ॥

संस्मितरेषां चमसेषु किं मैत्रावरुणचमसेनेत्यत आह— “तद्य-
 मैत्रावरुणचमसेनेति । यस्माद् देवेभ्योऽपक्रान्तं यज्ञम्, एतेन
 मैत्रावरुणाख्येनर्त्विजा ‘प्रैषैः’ तत्प्रातिगमनमाधनैः आशानवाक्यैः
 ‘प्रैषं’ यज्ञस्य गमनम् ‘ऐच्छन्’ ; ‘निविद्भिः’ निवेदनमाधनैः
 “अग्निर्देवेभ्यः”-इत्यादिभिः^५ वाक्यैः ‘न्यवेदयन्’ परस्पर निवेदित-
 वन्तः ; ‘पुरोहग्भिः’ ‘पुरः’ याज्यानुवाक्याभ्यां पुरस्तात् ‘रुचिम्’
 इच्छां जनयन्ति देवताया इति पुरोहसो “वायुरयेगाः”-

१— वा० सं० ६. २८. २ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ३. ८ । ‘तेन मैत्रावरुणचमसेन’-इति तत्र इति ।

३— वा० श्रौ० सू० ८. ३. १० ।

४— “पाप्मेज्जगथ पथ्यो द्यौ-द्यौ”-इति का० श्रौ० सू० ८. ३. ११ ।

५— निविद १-१२ पदानि, दे० ब्रा० ३. ५. २ प्रपद्य विहितानि ।

इत्याद्याः^१, ताभिः 'प्रारोचयन्' प्ररोचना मजनयन् । अतो
मैत्रावरुणस्य प्रैषादिमाधनत्वात् तदीयश्चमसः प्रशस्त इत्यर्थः ।
“तस्मात् मैत्रावरुणचमसेन गृह्णातीति ॥ २८ ॥

अश्वभरणानन्तर मनुष्ठेय विधत्ते— “त आयन्तीति । पुन-
र्देवयजनं प्रति आगच्छेयुः । ‘अग्नीत्’ च निर्गमनकाले सम्प्रेषित-
प्रकारेण ‘चात्वाले’ ‘वसतीवरीभिः’ अग्निः ‘होद्वचमसेन च’ युक्तः
सन् प्रत्युपस्थानं कुर्यात् । यदुक्तं सूत्रकृता— “प्रत्येत्य चात्वालस्यो-
परि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरीय सस्पर्शयति समाप इति, इत-
रस्मिन् ध्यानयन्त्येके, मैत्रावरुणचमसे प्रथम मिति^२, तदिदं मवे
विधत्ते— “स उपर्युपरि चात्वाल सस्पर्शयति, वसतीवरीय मैत्रा-
वरुणचमसश्चेति । स्पष्टम् ॥

तव मन्त्र माह— “स मापो अक्षिरिति^३ । ‘आप.’ मैत्रावरुण-
चमसगताः, ‘अग्निः’ होद्वचमसम्याभिर्वसतीवरीभिः ‘समग्नत’
सङ्गता अभवन् । तथा ‘ओषधीः’ ओषधयः, वर्द्धनीयाः ब्राह्म्यादि-
रूपाः, ‘ओषधीभिः’ प्रीक्षादिरूपाभिः ‘समग्नत’^४ । यदा, उभयत्र

१— पुरोदष १—७ ऋष, वा० सं० १०. २१-२०, ऐ० मा० १. १. ८
नामोक्तेष्वमात्रेण विहिता ।

२— वा० श्रौ० सू० ८. १. १२, १३, १४ ।

३— वा० सं० ६. २८. ३ ।

४— “ ‘ओषधी’ ओषधयो मुद्गमृगादिका, ‘ओषधीभि’ ओषधया-
दिभिः ‘समग्नत’ सङ्गमनाम्, यदा कारयन्तत्वात् ओषधीनां सपि
धोगोऽन्तु”-इति मन्त्रोपधा ।

ओषधिगन्धेन प्रकृता मैत्रावरुणहोत्रचममगता आपो विवक्ष्यन्ते ।

“यश्चासौ पूर्वधुरित्यादि, स्पष्टम् ॥ २८ ॥

अत्र केपासित् माचात् उदकममर्जनपत्र मुदाद्यत्य तदभि-
प्राय मथाविष्कृत्य तस्यान्यथामिद्वित्वप्रदर्शनेन निराचष्टे— “तद्वैक
इति । ‘एव’ नयन्ति’-इति सम्बन्ध, आनयन्त्येवेत्यर्थ । ‘आ मैत्रा
वरुणचममाद् वसतीवरीषु’ उपसर्गवगात् नयन्तीत्यनुपज्यते । एव
कुर्वता पूर्वधुराद्यतस्य यज्ञरसस्य, अद्याद्यतस्य च मसर्ग एवो-
ऽपेक्षित, स उपरिष्ठात् आधवनीये समवनयनाद् भविष्यति, अत
‘तत् तथा न क्षुर्यात्’ इति ॥

यदुक्तं ‘होत्रचमसे वसतीवरी कृत्वा यजमानाय प्रयच्छति
निघाभ्या इति, तदेतदाह— “अथ होत्रचमस इति । आग्नीहो-
त्रस्य होत्रचमस मध्वर्युरादाय पूर्वधुराद्यता ‘वसतीवरी’ अध्वर्यु
‘गृह्णाति’ । कस्मै उपयोगाय ? ‘निघाभ्याभ्य’, होत्रचमसे निगृह्य
माणत्वात् “निघाभ्या”-इति सञ्ज्ञा^१, निघाभ्यासु थावयति,
निघाभ्यासु ससिञ्चति, इत्येवमर्थाय ॥

पूर्वं यदुक्त “यश्चासौ पूर्वधुरित्यादि, मसर्गस्य चात्वालोपरि
भावित्वम्, तत् प्रशंसति— “तद्यदुपर्युपरि चात्वाल मिति । ‘अत’

१— ‘एव -इति च ।

२— सूत्रकृतेति शेष । का० श्री० सू० ६ ३ १५ ।

३— अध्वर्युर्होत्रचमसे वसतीवरीः कृत्वा आसित्य यजमानाय समर्पयति,
तासाध्वर्युणा यजमानाय समर्पितास्त्रमसस्या आपो निघाभ्यसञ्ज्ञका
अभिपद्यार्था ताभ्य एव च यहा अपि गृहीष्यन्ते’-इति या० ६० ।

अस्मात् चालालोपरिप्रदेशात् 'देवा दिव सुपोदकामन्', 'तत्'
तस्मात् कारणात् 'एतत्' एतेन चालालोपरिसंस्पर्शेन 'यजमानम्'
अयं स्पर्शस्य पन्था इति 'पन्थानम्' 'अनुमह्यापयति' अनुक्रमेण
सह्यापयति, सम्यक् प्रख्यापयतीति यावत् ॥ ३० ॥

"त आयन्तीति । अथाध्वर्युं मुद्दिश्याद्विषयं होतुः प्रश्न मव-
तारयति— "तं होता पृच्छत्यध्वर्योऽवेरपा ३ इति । 'तम्' अध्वर्युं
होता 'पृच्छति', हे 'अध्वर्यो ।' 'अपः' उदकानि 'अवेः' लभ-
वानसि । मुनिः प्रश्नार्थः । "अवेः"—इत्यस्य 'अविदः' इत्यर्थ इति
व्याचष्टे— "अविदोऽपा ३ इत्येवैतदाहेति ॥

अथाध्वर्योर्होतारं प्रति प्रतिवचन माह— "तं प्रत्याहोतेव
नम्रमुरितीति१ । वयं मिदानीं न केवलं मपो लभ्यार एव, अपि च
'नम्रमुः' अत्यर्थं मानता अभवन् । प्रतिवचनस्य तात्पर्यं माह—
"अविदं मयो मेऽनमतेत्येवैतदाहेति । 'अविदम्' अपो लभ्यवानसि
'अपो' अपि च 'मे' आपः 'अनमत' आनता आगता अभूवन्
'इत्येव' 'एतत्' उत्तररूपं वाक्यम् 'आह' ॥ ३१ ॥

यदुक्तं सूत्रज्ञता— "प्रचरणौमंस्व मग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतु-
र्गृहीतं य मग्न इति, उक्त्ये प्रथमं परिधि मानभते, प्रविशत्यश-
न्यव"—इति२, तदेतत् क्रमेण दर्शयन्नादावग्निष्टोम माह— "म

१— पा० सु० ८ २. १०० ।

२— "होता एष्ट"—इत्यादि वा० श्रौ० सु० ८. १. १५ ।

३— वा० श्रौ० सु० ८. १. १६, १७, १८ ।

यद्यग्निष्टोम स्यादिति । 'स' वर्त्तमान क्रतुरग्निष्टोमस्यश्चेत् 'प्रच-
रणा' य 'सस्तव' अवशिष्टः 'होमाय' 'अलम्' पर्याप्त 'स्यात्',
तदा 'तम्' एव 'जुहुयात्', नो चेत् पुनश्च 'चतुर्गृहीत माज्य'
'गृहीत्वा' "य मग्ने श्रुत्वा" इति मन्त्रेण जुहुयात् ॥

मन्त्रस्याय मर्थ ।— हे 'अग्ने ।' 'यम्' 'मर्त्य' मनुष्य 'श्रुत्वा'
सङ्घासेषु 'अवा' रक्षसि, तथा 'वाजेषु' अन्नेषु निमित्तभूतेषु
'यम्' मर्त्य 'जुना' जवतिर्गत्यर्थं प्राप्तवानसि, 'स' उभयविषयो
जन 'शश्वती' शाश्वती 'दूष' अन्नानि 'यन्ता' प्राप्तवान् भवति,
'स्वाहा' सुहुत मस्तु ॥

मन्त्रस्याग्नेयत्व प्रकृते ज्योतिष्टोमकर्मणि सङ्गत मिति व्याचष्टे—
"आग्नेय्या जुहोतीति । "अग्निर्वा अग्निष्टोम इति । यज्ञायज्ञीय-
स्यान्तिमस्तोत्रस्याग्निदेवताकत्वात्^१ अग्निष्टोमोऽग्नि , ततोऽग्न्यात्मक
मग्निष्टोम माग्नेय्या होमेन 'अग्नौ' एव प्रतिष्ठापितवान् भवति । मन्त्रे
यत् मर्त्तलिङ्गकत्वम्, तत् प्रश्नमिति— "मर्त्तवत्या, पुरुषमग्नितो वा
अग्निष्टोम इति । 'द्वौ स्तोमौ प्रातस्सुवन वक्षतो यथा प्राण्या
पानश्च'-इत्युपक्रम्य तैत्तिरीयके "पुरुषमग्नितो वा एष यज्ञ
इति श्रुतत्वात् पुरुषमग्नित्व मस्य यत, अत एवैतया मर्त्तवत्या

१— वा० स० ६ २६ १ ।

२— ता० ब्रा० ६ अ० १ ख०—८ अ० ० ख० पर्यन्त द्रष्टव्यम् । तच्चैतदन्य-
खण्डस्तु विधेयतो द्रष्टव्य ।

३— त० स० ७ १ १ १ द्रष्टव्यम् ।

होमो युक्त इत्यर्थः । निगमति— “एव जुहुयाद् यद्यग्निष्टोमः
स्यादिति ॥ २२ ॥

“यद्युक्थः स्यान्मध्यमं परिधिं सुपस्पृगेदिति” । अग्नेः परितो
निधीयमानाः परिधयः । प्राच्यां दिशि सूर्यस्यैव परिधित्वात् ते
च य एव । ‘उक्थानि’ अग्निष्टोमादुपरि उक्थस्यैव क्रतौ स्तोतव्यानि
‘चौणि’ उक्थस्तोत्राणि । अस्तु चित्तम्, किं तत इत्याह— “एतैरु
हि तर्हीति । यतः ‘एतैः’ उक्थैः यज्ञः ‘प्रतितिष्ठति’, अतस्मिन्
परिधिषु ‘मध्यमं परिधिं’ पद्यादिगतं प्रचरणा ‘उपस्पृगेत्’ ॥

अतिरात्रपोडगिनोस्तु कथं नित्यत आह— “यद्यु अतिरात्रो
वा पोडगौ वा स्यादिति” । तत्रोभयत्र होम सुपस्पृगं च न
कुर्यात्, किन्तु ‘मनुद्यैव’ “य मग्ने पृत्तु”-इति मन्त्र मुक्तैव
‘तृष्णी मेत्य’ देवयजनं ‘प्रपद्येत’ । ‘तत्’ तथा मति कश्चित्
होमः, कश्चित् परिधिमंस्पर्शं, कश्चित् तृष्णी मिति ‘यथायथ’
पृथक्प्रकारेण ‘यज्ञकृत्’ अग्निष्टोमादिकान् ‘व्यावर्त्तयति’ परस्पर-
व्यावृत्तान् करोति ॥

तथाच तैत्तिरीयकम्— “यद्यग्निष्टोमो जुहोति यद्युक्थः
परिधौ निर्माष्टि, यद्यतिरात्रो यजुर्वदन् प्रपद्यते यज्ञमद्वानौ
व्यावृत्तै”-इति । कात्यायनस्तु अतिरात्रपोडगिनौ प्रति विकल्प

१— “उक्थे प्रथमं परिधिं माज्जते”-इति (श्री० ए० १०) विषयम् ।

२— “प्रविशन्नेवाग्नय”-इति का० श्री० ए० १८ ।

३— तै० श० ६० १४ ।

मुक्तवान्— “रराध्यालम्भनं वा षोडशनि, हृदिरतिरात्रे”-
इति^१ ॥ ६३ ॥

इदानीं मेकधननामघटानां मयुग्मसङ्ख्याविकल्पमाह— “अयुग्मा
अयुग्मा एकधना भवन्तीति । वक्ष्यमाणं त्रिपञ्चादिपञ्चवङ्गताभि-
प्रायेण वीक्षा । ‘अयुग्मा.’ त्रि-पञ्चादयः । तानेवायुग्मविकल्पानुदा-
हरति— “त्रयो वा पञ्च वेत्यादिना । त्रयो वा पञ्च वेत्येको
ऽयुग्मविकल्पः, पञ्च वा सप्त वेत्यपरः । एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।
तथा चासादनप्रस्तावे कात्यायनः— “प्रत्यगेकधनानयुग्मानुद-
हरणांस्त्रिप्रभृत्या पञ्चदशभ्यः”-इति^२ ॥

अथ युग्मसङ्ख्यायां एकधनशब्दनिर्वचनं प्रदर्शयन् प्रशंसति—
“इन्द्रं महं मिथुनं प्रजननं मथ य एष एकोऽतिरिच्यते इत्या-
दिना । एषु विकल्पेषु मध्ये यदि त्रयोऽदा द्वावेकं इन्द्रं तृतीयो-
ऽतिरिच्यते, यदि पञ्च, तदा द्वे इन्द्वे पञ्चमोऽतिरिच्यते । एवं
सप्त-नवैकादश-त्रयोदश-पञ्चदशस्यपि योज्यम् । तत्र यत् ‘इन्द्रं’
तत् ‘मिथुनम्’, तच्च यजमानस्य पुत्रपौत्रादिप्रजननरूपम् ; ‘य
एषोऽतिरिच्यते’ तृतीयादिकः, ‘सः’ सर्वोऽपि ‘यजमानस्य’
‘अथम्’ ‘अभि’लक्ष्य ‘अतिरिच्यते’ । ‘स वै’ सोऽतिरिक्तः ‘एषां’
विकल्पितानां युग्मानां ‘सधनम्’ समानं मेकमेव धनम् ;
तदन्तर्पातित्वात् । यस्मादेषां सधनं मासीत् अतिरिक्तं, ‘तस्मात्’

१— का० श्रौ० सू० ८. १६, २० ।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. २१ ।

अयुग्मसङ्ख्याका उदकविशेषा^१ एकधननामकाः सम्पन्नाः । अत
 एकधनात्मकत्वात् अयुग्मसङ्ख्याका एकधनाः प्रशस्ता इति^२
 स्मृतिः ॥ ३४ ॥ ४ [८. २.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे नवमाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.)

अथाधिपुवणे पर्युपविशन्ति । अथास्याः हिरण्यं
 बभ्रीते द्वयं वा ऽद्भुतं नु तृतीय मस्ति सत्यं चैवानृतं च
 सत्यमेव देवा अमृतं मनुष्या अग्निरेतसं वै हिरण्यं
 सत्येनाः शूनुपस्पृशानि सत्येन सोमं पुराहणानूति
 तुस्माद्वा ऽस्याः हिरण्यं बभ्रीते* ॥ १ ॥

१— तावत्याप्तधन्यायादुदहरणा कलशासैकधनशब्दप्रतिपाद्या भवन्ति ।

२— तथाच अग्निष्टोमे अथ पञ्च वा, अथ अग्निष्टोमेऽपि तावन्त एव, उक्त्ये
 पञ्च वा सप्त वा, योदशानि सप्त वा नव वा, वाजपेये नव वैकादश वा,
 अतिरात्रे एकादश वा त्रयोदश वा, अतोर्षामे त्रयोदश वा पञ्चदश
 वेति एकधनाख्या उदहरणाः कलशा भवन्तीति ॥

* 'बभ्रीते'—इति ग, घ ।

अथ ग्रावाण मादत्ते । ते वा ऽएतेऽश्ममुया ग्रावाणो
भवन्ति देवो वै सोमो दिवि हि सोमो वृचो वै सोम
आसीत्तुस्यैतच्छुरीरं युज्जिरुयो यदुश्मानस्तच्छुरीरेणैवैन
मेतत्सुमर्हयति कृत्स्नं करोति तुस्मादश्ममुया भवन्ति
घ्नन्ति वा ऽएन मेतद्युदभिपुण्वन्ति तु मेतेन घ्नन्ति
तथात उदेति तथा सुज्जीवति तुस्मादश्ममुया ग्रावाणो
भवन्ति ॥ २ ॥

त मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हुस्ताभ्या माददे रावासीति सविता वै देवानां
प्रसविता तुत्सवितुप्रसूत एवैन मेतदा दत्तेऽश्विनो-
र्बाहुभ्या मित्यश्विनावध्वर्यू तत्तयोरेव बाहुभ्या मादत्ते
न स्वाभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या मिति पूषा भागदुघस्तत्तुस्यैव
हुस्ताभ्या मादत्ते न स्वाभ्यां व्यजो वा ऽएय तुस्य न
मनुष्यो भर्ता तु मेतुभिर्देवताभिरादत्ते ॥ ३ ॥

आददे रावासीति । यदा वा ऽएन मेतेनाभिपुण्व-
न्त्यद्याहुतिर्भवति यदाहुतिं जुहोत्यथ दक्षिणा ददात्ये-
तद्वेषु द्वयं रास्तत ऽआहुतीय दक्षिणाय तुस्मादाह
रावासीति ॥ ४ ॥

गभीरु मिमु मध्वरुं कधीति । अध्वरो वु यज्ञो महान्त
मिमं यज्ञं कधीत्येवेतदाहेन्द्राय सुपूतम मितुन्द्रो

वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहुन्द्रायेति सुपूतम मिति
 सुसुततम* मित्यैवैतदाहोत्तमेन पविनेत्येष वा ऽउत्तमः
 पविर्यत्सोमस्तस्मादाहोत्तमेन पविनेत्यूर्जस्वन्तं मुधुमन्तं
 पुयस्वन्त मिति रुसवन्त मित्यैवैतदाह यदाहोर्जस्वन्तं
 मुधुमन्तं पुयस्वन्त मिति† ॥ ५ ॥

अथ व्वाचं यच्छति । देवा ह वै यज्ञं तन्वान्वास्ते
 ऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गादिभयाच्चक्रुस्ते होचुरुपाःशु यजाम
 व्वाचं यच्छामेति तु ऽउपाःश्वयजन् वाच मयच्छन् ॥ ६ ॥

अथ निग्राभ्या आहरति । तास्वेनं व्वाचयति निग्राभ्या
 स्थ देवश्रुतस्तर्पयत मा मुनो मे तर्पयत व्वाचं मे
 तर्पयत प्राणं मे तर्पयत चुक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं मे तर्पय-
 तात्मानं मे तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत
 गणान्मे तर्पयत गणा मे मा वितृपन्निति रुसो वा
 ऽआपस्तास्वेवैता माशिष माशास्ते सर्वश्च म ऽआत्मानं
 तर्पयत‡ प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत गणान्मे तर्पयत
 गणा मे मा वितृपन्निति स यु एष उपाःशुसवनः स
 व्विवस्वानादित्यो निदुानेनु सोऽस्यैषु व्यानः॥ ७ ॥

* 'सुसुतम'-इति ग, घ ।

† 'मिति'-इति ग, 'मिति'-इति ग, घ ।

‡ 'तर्पयत'-इति ग, घ ।

§ 'न'-इति ग, घ ।

तु मभिमिमितीते । घ्नन्ति वा ऽएन मेतद्युदभिषुण्वन्ति
तु मेतेन घ्नन्ति तथात उदेति तथा सुज्जीवति युद्धेव
मिमितीते तुस्मान्मात्रा मनुष्येषु मात्रो यो चाप्यन्या
मात्रा ॥ ८ ॥

सु मिमीते । इन्द्राय त्वा व्वसुमते रुद्रवत ऽइतीन्द्रो
वै यज्ञस्य देवता तुस्मादाहेन्द्राय त्वेति व्वसुमते रुद्रवत
इति तदिन्द्र मेवानु व्वसुश्च रुद्रांश्चाभजतीन्द्राय
त्वादित्यवत ऽइति तदिन्द्र मेवान्वादित्यानाभजतीन्द्राय
त्वाभिमातिघ्न ऽइति सपत्नो वा* ऽअभिमातिरिन्द्राय
त्वाऽसपत्नघ्न ऽइत्येवैतुदाहु सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्यो-
द्धारु एव मस्यैषु ऽकृते देवेभ्यः ॥ ९ ॥

श्वेनाय त्वा सोमभूत ऽइति । तुज्ञायच्यै मिमीतेऽमृये
त्वा रायस्पोषद ऽइत्यग्निर्वै गायत्री तुज्ञायच्यै मिमीते स
युज्ञायत्री श्वेनो भूत्वा दिवः सोम माहरत्तेन सा श्वेनुः
सोमभूत् तेनैवास्या एतुद्धीर्येण द्वितीयः मिमीते† ॥ १० ॥

अथ यत् पुञ्च कृत्वो मिमीते । सव्व‡त्सरुसमितो वै
यज्ञः पुञ्च वा ऽकृतवः संव्व‡त्सरुस्य तुं पुञ्चभिराप्नोति
तुस्मात् पुञ्च कृत्वो मिमीते ॥ ११ ॥

* 'वा'-इति ग, घ ।

† 'मिमितीते'-इति क ।

‡, § 'सव्व'-इति ख ।

तु मभिमृशति । युत्ते सोम दिवि ज्योतिर्युत् पृथिव्यां
यदुरावन्तुरिक्षे । तेनास्मै युजमानायोरु राये दृष्टाधि
दात्रे वोच ऽहुति युत्र वा ऽप्योऽप्ये देवानाः हविर्वभूव
तुद्देशाच्चक्रे मैव सुर्व्वेणैवात्मना देवानाः हविर्भूव
मिति सु एतास्तिष्ठन्तनूरेषु लोकेषु विन्यधत् ॥ १२ ॥

तद्वै देवा अस्पृखतु* । तेऽस्यैतेनैवैतास्तनूरामुवन्त
कृत्स्नु एव देवानाः हविरभवत्तुथो ऽवाप्त्यैषु एतेनैवै-
तास्तनूरामोति सु कृत्स्नु एव देवानाः हविर्भवति तुस्मा-
देव मभिमृशति ॥ १३ ॥

अथ निग्राभ्याभिरुपसृजति । आपो ह वै वृत्रं जघ्नु-
स्तेनैवैतद्द्वीर्येणापः स्यन्दन्ते तुस्मादेनाः स्यन्दमाना न
किञ्चन प्रतिधारयते† ता ह स्व मेव व्युशञ्चेरुः कुस्मै नु
व्ययं तिष्ठेमहि याभिरस्माभिर्वृत्रो हत इति सुर्व्वं वा
ऽद्द मिन्द्राय तस्थानु मास युदिदं किञ्चापि योऽयं
पुवते ॥ १४ ॥

स दुन्द्रोऽब्रवीत् । सुर्व्वं वै म ऽद्दं तस्थानं युदिदं किञ्च
तिष्ठध्व मेव म ऽहुति ता ह्येचुः किं नस्तुतः स्यादिति

* 'त'-इति ग, घ ।

† 'एतेनैव'-इति ग, घ ।

‡ 'प्रतिधारयते'-इति ग, घ । 'प्रतिधारयते'-इति ग्रा०-सम्मतम् ।

प्रथमभक्षु एव वः सोमस्य राज्ञ इति तथेति ता
अस्मा ऽअतिष्ठन्त तास्तस्थाना उरसि न्यगृह्णीत तद्यु-
देना उरसि न्यगृह्णीत तुस्मान्निग्राभ्या नाम तुथैवैना*
एतद्युजमान उरसि निगृह्णीते सु आसा मेघु प्रथम-
भक्षु सोमस्य राज्ञो युन्निग्राभ्याभिरुपसृजति ॥ १५ ॥

स उपसृजति । आचा स्य वृचतुर इति शिवा
ह्यापस्तुस्मादाह आचा स्येति वृचतुर इति वृचु ह्येता
अघ्नन्नाधो गूर्ता अमृतस्य पत्नीरित्यमृता ह्यापस्ता
देवीर्देवेषु यज्ञं नयतेति नाच तिरुोहित मिवास्त्युप-
हृताः सोमस्य पिबतेति तदुपहृता एव प्रथमभक्षु
सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति ॥ १६ ॥

अथ प्रहरिष्यन्† । युं द्विष्यात्तं मुनसा ध्यायेदमुष्मा
ऽअहं प्रहरामि न तुभ्य मिति यो न्वेवेमुं मानुषं ब्राह्मणं
हुन्ति तं न्वेव‡ पुरिचक्षतेऽथ किं यु एतं देवो हि सोमो
घृन्ति वा ऽएन मेतद्युदभिपुण्यन्ति तु मेतेन घृन्ति तथा
त उदेति तथा सुज्जीवति तुयानेनस्युं भवति युयु
नु द्विष्यादपि तृण मेव मुनसा ध्यायेत्तथो ऽअनेनस्युं
भवति ॥ १७ ॥

* 'ता'-इति ग, घ ।

† 'यन्'—इति ग, घ ।

‡ 'तन्वेव'—इति क, ख, तद्वेव—इति घ दृष्टो डा० वेवरेय ।

स प्रहरति । सा भेर्मा संव्विक्या इति मा त्वं भैषीर्मा
 संव्विक्या अमुष्मा ऽअहं प्रहरामि न तुभ्य मित्येवैतदा-
 होज्जं धत्वेति रुसं धत्वेत्येवैतदाह धिपणे व्वीड्वी
 सती व्वीडयेथा मूर्जं दधाथा मित्तीमे ऽएवैतत् फुलके
 आहुरित्यु हैक ऽआहुः किन्नु तुच योऽप्येते फुलका भिन्द्या-
 दिमे ह वै द्यावापृथिवी ऽएतस्मादुज्जादुद्यतात् सुऽरेजेते
 तदाभ्या मेवैन मेतद्द्यावापृथिवीभ्याः शमयति तुथेमे
 शान्तो नु हिनत्यूर्जं दधाथा मिति रुसं दधाथा
 मित्येवैतदाह पाप्मा हतो न सोम इति तदस्य सुर्व्वं
 पाप्मानं हन्ति ॥ १८ ॥

स वै त्रिरभिपुणोति । त्रिः सुम्भरति चतुर्निग्राभ
 मुपैति तद्दुश दुशाधरा वै त्रिराद वैराजः सोमस्तुस्मा-
 दश कृत्वः सुम्पादयति ॥ १९ ॥

अथ युन्निग्राभ मुपैति । युच वा ऽएषोऽप्ये देवानाः
 हविर्व्वभूव तुङ्गेमा दिशोऽभिदध्यावाभिर्दिग्भिर्मिथुनेन
 प्रियेण धाम्ना सुऽस्पृशेयेति तु नेतुदेवा आभिर्दिग्भि-
 मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समस्पर्शयन् युन्निग्राभ मुपायं-
 स्तुयो ऽएवैन मेपु एतदाभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना
 सुऽस्पर्शयति युन्निग्राभ मुपैति ॥ २० ॥

स उपैति । प्रागुपागुदगधराक्त्तर्त्तुत्त्वा दिश आधा-

वन्वितीति तदेन माभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना
 सुस्पर्शयत्युम्ब निष्पर सुमरीर्विदा मिति योषा वा
 ऽश्रुम्बा योषा दिशस्तुस्मादाहुम्ब निष्परेति सुमरीर्विदा
 मिति प्रजा वा ऽश्रूः सम्रजा जानता मित्येवैतदाह
 तुस्माद्या अपि विदूर मिव प्रजा भवन्ति सु मेव ता
 जानते तुस्मादाह सुमरीर्विदा मिति* ॥ २१ ॥

अथ युस्मात्सोमो नाम । युच वा ऽएषोऽग्रे देवानां
 हविर्वभूव तुङ्गेषु चक्रे मैव सुर्व्वेणवात्मना देवानां
 हविर्भूव मिति तस्य या जुष्टतमा तनूरुस ता मप-
 निदधे तद्दे देवा अस्पृखत ते होचुरुपैवैतां प्रवृहस्व सुहैव
 न एतया हविरेधीति तां दूर ऽद्वोपप्रावृहत स्वा वै म
 ऽएयेति तुस्मात्सोमो नाम† ॥ २२ ॥

अथ युस्माद्यज्ञो नाम । घ्नन्ति वा ऽएन मेतद्यदभि-
 पुण्वन्ति तद्यदेनं तन्वते तदेनं जनयन्ति सु तायुमानो
 जायते स युन् जायते तुस्माद्यज्ञो यज्ञो‡ ह वै नामि-
 तद्यद्यज्ञ इति ॥ २३ ॥

* 'मिति'—इति ख, 'मिति'—इति ग, घ ।

† 'नामु'—इति ख, 'नाम'—इति ग, घ ।

‡ 'य जायते तस्माद्यज्ञो यज्ञो'—इति क, ख ; डा० वेवरेण चैकत्र दृष्टः ।

तुचैता मुपि व्वाच मुवाद । त्व मङ्ग प्रशंसिपो देवः
शविष्ठ मुर्त्यम् । न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र
ब्रवीमि ते व्वाच इति मुर्त्यो हवैतद् भुवन्नुवाच* त्व
मेवेतो जनयितासि नान्यस्त्वदिति† ॥ २४ ॥

अथ निग्राभ्याभ्यो ग्रहान्विगृह्यते । आपो ह वै
वृषं जघ्रुस्तेनैवैतद्द्वीर्येणापः स्यन्दन्ते स्यन्दमानानां वै
व्सतीवुरीर्येह्लाति व्सतीवुरीभ्यो निग्राभ्या निग्राभ्याभ्यो
ग्रहान्विगृह्यते तेनैवैतद्द्वीर्येण ग्रहान्विगृह्यते होतृचमसाद्
योपा वा ऽकृग्योता योपायै वा ऽद्रमाः प्रजाः प्रजायन्ते
तदेन मेतुस्यै योपाया ऽकृचो होतुः प्रजनयति तुस्मा-
होतृचमसात् ॥ २५ ॥ ५ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

इत्य मभिषवसाधनाना मपां ग्रहण मभिधाय, अथ सोमा-
भिषवप्रयोगं वक्रु मुपक्रमते— “अथाधिषवणे पर्युपविगन्तीति† ।
‘अधि’ उपरि सूयेते इत्यधिषवणे दाहमये फलके, तयोरुपरि ते
‘उपविगन्ति’ । उपवेगमप्रकारः सूचे दर्शितः— उत्तरी तावध्वर्यु-

* ‘भुवन्नुवाच’-इति सा०-सम्मतः पाठ इति डा० देवरः ।

† ‘दिति’-इति ल, ‘दिति’-इति ग, घ ।

१— एतदेवोद्गः कात्यायनेन, श्री० सू० ६. ४. १ दृश्यम् ।

यजमानौ, पूर्वोऽध्वर्युः, अपरेण परीत्यितरे दयः, देवस्य त्वेत्यादिना^१ । 'इतरे' अध्वर्युपुरुषा इत्यर्थः । हिरण्यवन्धनं विधाय, तत् सचरूपत्वेन प्रशंसति— “अयास्यां हिरण्यं वध्नीते दयं वा इदं न तृतीय मस्तीत्यादिना । ‘अस्याम्’ अनामिकाङ्गुल्या मित्यर्थः । दयं वेत्यादि प्रागसकृद् व्याख्यातम्^२ । अत्रेतत्वं हिरण्यस्येत्यं श्रूयते— “आपो वरुणस्य पन्नय आसन्, ता अग्निरभध्यायत्, ताः समभवत्, तस्य रेतः परापतत्, तद्धिरण्य मभवदिति^३ । अध्वर्योर्मनुष्यत्वेनानृतरूपत्वात् सत्यभृतस्याग्निरेतस्य हिरण्यस्याचाभिषवसमये स्पर्शनेनानृतवाधात् ‘सत्येन’ ‘अंशून्’ सोमांशून् ‘उपसृशानि’, ‘सत्येन’ ‘सोमम्’ ‘पराहणानि’ अभिपुणोमीत्यभिप्रायेण हिरण्यं वध्नीयात् ॥ १ ॥

“अथेति । ‘अथ’ अंशुप्रहाभिषवार्यम् ‘अध्वर्युः पावाण मादत्ते’^४ । अभिषवसाधनस्य पावणोऽग्नमयत्वं विधाय प्रशंसति— “ते वा एत इति । सोमस्य देवत्वममर्थनाय “दिवि क्षीति । ‘हि’-शब्दः “तृतीयस्या मितो दिवि सोम आसीत्”-इत्यादि^५ श्रुत्यन्तरप्रसिद्धयः । तस्य शुभ्यस्य सोमस्य वृद्धत्वप्रकारः प्राग् वर्णितः^६ । तस्य वृद्धीभृतस्य सोमस्य ‘गरीरं’ परिदृग्गमानाः ‘गिरयः’, तद्वयवाः

१— का० श्रौ० सू० ८. ४ २, ३, ४, ५ ।

२— १. १. १. ४, ५. २ २३ (१ भा० ६, ४१८ पृ०) ।

३— तै० सं० ५. ५. ४. १ । ४— का० श्रौ० सू० ८. ६. ५ क ।

५— तै० सं० ३. ५. ७ २. (१ भा० २४६ पृ०) ।

६— २ प्र० ४ ब्रा० १६ क० (७१४ पृ० ५५०) ।

‘अश्वानः’ । अतः ‘एतत्’ एतेन गाव्या मश्वमयत्वकरणेन ‘एन’ सोम समृद्ध कृतवान् भवति । न हि स्वशरीरं स्वस्य बाधक भवति, अतस्तेनाभिपवेनापि समृद्धिरेवेत्यर्थः । किञ्चापरावयविनौ विस्लिष्टाविदानीं सोमाभिपवव्याजेन सम्बन्धयन् सोम ‘कृत्स्न’ सकलं कृतवान् भवति । किञ्चाभिपवो नामास्य वध, त कुर्वन्तोऽप्येते अश्वमया यावाणः तदवयवत्वात् ‘न घ्नन्ति’ न हिमन्ति । ‘अतः’ ‘अस्मात्’ अभिपवस्त्वामात् सोम ‘उदेति’ पुनरुदितो भवति । तथैव ‘सञ्जीवति’ च पुनः सम्यग् जीवोपेतो भवति । “तस्मादिति पुनरुपसहारः ॥ १ ॥

अथ तच्च मन्त्र विधाय व्याचष्टे— “त मादते देवस्य त्वेत्यादिना^१ । गत मेवैतत् । “पूषा भागदुध इति । “दुहेः कप् घञ्”— इति^२ कप् घकारश्च । कि कारण मविचाद्यभिधानम् ? उच्यते— “वञ्जो वा, एष इति । ‘एष’ यावा प्रक्षेपसाधनत्वसाम्यात् मारवत्वाच्च ‘वञ्ज’, ‘अतः’ ‘तस्य’ अस्य देव. ‘भक्तां’ स्वामी ‘न मनुयः’, एत एव मत. ‘त’ यावाणम् ‘एताभि’ मविचादिभि. ‘देवताभि.’ ‘आदत्ते’ अध्वर्यु^३ ॥ १ ॥

“आददे रावामीति” । मन्त्रभागे यावाण सम्बोध्य त रावामीति मन्त्रोऽभिधत्ते । तस्य तयात् सुत इत्याशङ्क्य परम्परया भविष्यतीत्युपपादयति— “यदा वा एन मेतेनाभिपुल्लगीत्यादिना । अभिपवाभावे आकृत्यमग्नयात्, आकृत्यभावे दक्षिणामा मन्त्रमन्त्रेः

१— वा० सं० ६ १०. १ क ।

२— पा० सू० १ १. ०० ।

३— का० श्रौ० सू० ८. १ १. ५ ।

४— वा० सं० ६. १०. १५ ।

‘आहुतीश्च दक्षिणाश्च’ इति ‘एतद्’ द्वयम् ‘एषः’ यावा ‘रासते’ ददाति । अतो रासत इति रावेति, रासतेर्दानार्थात्^१ रावशब्दो निष्पन्न इत्यभिप्रायेण मन्त्रो ‘रावासीति आह’ इत्यर्थः ॥ ४ ॥

गभीर मिम मध्वर मिति^१ । मन्त्रं व्याचष्टे— योऽयम् ‘अध्वरः’ सः ‘यज्ञः’ ‘वै’ एव, उभौ शब्दौ पर्यायावित्यर्थः । यदतिगुम्फितत्वेन महत्, तद् ‘गभीरम्’ इति लोके व्यवह्रियते ; अतो गभीरे महत्त्वदर्शनात् ‘इमम् अध्वरं महान्तं रुधि’ ‘इत्याह’ मन्त्रः । सुषूतम मित्यत्र सुसुततम मिति वक्तव्ये तकारसोपो दीर्घ-श्चान्दस इत्यभिप्रायेण व्याचष्टे— “सुषूतम मिति सुसुततम मित्ये-वैतदाहेति । पवि-शब्दस्य वज्रादौ प्रसिद्धत्वात् अत्र सोमार्थ इति व्याचष्टे— “एष वा उत्तमः पविः, यत् सोम इति । पवतिर्गति-कमा^२ । पवति, दग्नापविचे स्रवतीति पविः सोमः । अथ वा पवि-वद् वक्तरूपत्वात् पविः सोमः । सोमः ‘इति’ यदक्षि, ‘एषः’ सोमः ‘उत्तम. पविः’ खलु, सोमपानेन प्रवलस्तेन्द्रस्य वृत्तादिवधश्रव-णाद् । अत्र मधुररमानां वाचका ये ऊर्ज-मधु-पयः-शब्दाः, तेषां तात्पर्यतो रस एवार्थ इति व्याचष्टे— “ऊर्जस्वन्तं पयस्वन्त मित्या-दिना । अक्षोर्जमधुपयमां रमविशेषरूपत्वात् मामान्यविशेषरूपा-दिति भावः । नैते माधुर्यार्थतया प्रसिद्धाः, अतः कथं न एवं सङ्गच्छन्त इत्यस्या आशङ्काया अपनोदनाय पुनर्निर्दिशः वृत्तः— “यदाक्षोर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्त मितौति ॥

१— निघण्टौ २. २२. ५ दृष्टव्यम् ।

२— वा० सं० ६. २०. १ ग ।

३— निघ० २. १४. १०८ ।

मन्त्रस्याय मर्थः ।— हे यावन् ! त्वं 'रावासि', अतस्त्वां 'सवितुः
 देवस्य' अनुज्ञायां सत्याम् 'अश्विनोर्वाङ्मयां' 'पूष्णो हस्ताभ्याम्'
 'आददे' । उक्तो वाङ्मस्तद्विभागः । 'इमम्' 'अध्वर' यज्ञं 'गभीरं'
 महान्तं 'हवि' कुरु । 'इन्द्राय' इन्द्राय 'सुपूतम्' सुहृन्निपुतं कुरु ।
 'उत्तमेन पविना' सोमेन युक्तं चेन्मध्वरम् ऊर्जादेराश्रयभूत-
 रसोपेतं कुर्विति ॥ ५ ॥

“अथ वाचं यच्छतीति । वाग्यमनार्थवादो “देवा ह वा
 इत्यादिः, प्राग्व्याख्यातः । वाग्यमनस्यावधिः सूत्रे दर्शितः— “(देवस्य
 तेत्यभि मादाय) वाचं यच्छति प्राग्धिहारात्”—इति^१ ॥ ६ ॥

यदुक्तं सूत्रज्ञता— “निपाभ्यासु वाचयति उरस्त्रेणा निगृह्य
 निपाभ्यास्येति^२ । तदिदं भाष— “अथ निपाभ्या आहरति, तास्त्रेन
 वाचयति निपाभ्या स्य देवश्रुत इत्यादिना । 'तासु' आगतासु
 'एनं' यजमानं 'निपाभ्या स्य' इत्यादि-मन्त्र^३ 'वाचयति' अध्वर्युः ।
 हे आपः ! 'देवश्रुतः' देवेषु प्रसिद्धाः सत्यो यूयं 'निपाभ्याः स्य
 इन्द्रेणोरमि गृहीतत्वात् । वक्ष्यति हि— “तद्यदेना उरसि न्यगृ-
 ष्णीत, तस्माद्विपाभ्या नाम”—इति^४ । तादृशो यूय 'मा' मां 'तर्प-
 यत' प्रीणयत ॥

सङ्गृह्योक्तं मन्त्रव्यवशोऽभिधत्ते— “मनो म इत्यादिना^५ ।

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. ५. ३ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. ० ।

३— वा० शं० ६. ३०. २ ।

४— अनुपद मिहोपगच्छात् पक्षद्वयां ऊर्जां दृष्टव्यम् (५०८ ए०) ।

५— वा० शं० ६. ३१. १ । पूर्वमन्त्रस्यैव द्वेषोऽयम् : इह विविधोपासक-
 क्रुतेः । संक्षिप्तायान्तु भिन्न एवाय मन्त्र इति प्रतीयते ।

‘आत्मान’ शरीरम् । ‘प्रजां’ पुत्रादिकाम् । ‘गणान्’ वस्तुमृत्या-
दीन् । युष्माभिस्तर्पिता अस्मदीयाः ‘गणाः’ ‘मा विदधन्’ विदध-
दृष्ट्वा मा भूवन् । आपः स्वल्पमेव तर्पणसाधनं द्रव्यम्, तर्पयि-
तव्यास्तु बहवः, अतस्तासां तादृशी शक्तिः कुत इत्याशङ्काया माह—
“रसो वा आपस्तास्वेवैता माश्लिष माशास्ते इति । अपां रसरूप-
त्वात् तास्वस्वेवैतां दृष्ट्वा माश्लिष माशास्ते, अतः सारवता
आशासनं युक्तम् । मन आदिकं सर्वं मपि सङ्गृह्यानुवदति— “सर्वै
च म इति । आत्मानं मित्यादिर्विविध्यानुवादः ॥

“उपांशुसवने सोमं मिमीत” इन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादि-
सूचोक्तं मयं दर्शयति— “य एष उपांशुसवनं, स विवस्वानादित्यो
निदानेन, सोऽस्यैष व्यान इति । उपांशुग्रहार्थः सोमोऽभिषूयते
येन, स ‘उपांशुसवनं’ पाषाणः, ‘सः’ ‘निदानेन’ मूलकारण-
विचारेण विवस्वत्सञ्ज्ञक आदित्य एव ; तस्यैवैतदात्मनावस्थानात् ।
‘स एष’ ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘व्यानः’, प्राणापानरूपयोरुपांशुन्तर्यामयो-
र्मध्ये स्थाप्यत्वात् । “अथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यान”-इति^१
श्रुतेरस्य व्यानत्वम् । उपांशुसवनं इति वैदिकी मञ्ज्ञा, व्यवहारार्था,
तदुपांशुसवनेन मिश्रयतीत्येवमर्था ॥ ७ ॥

“त मभिमिमौत इति । ‘तन्’ उपांशुसवनम् ‘अभि’ तस्यो-
परि सोमं ‘मिमिते’ क्रयकालीनमानेन सोमं मत्कुर्यात् । “प्रन्नि

१— का० श्रौ० सू० ८. ७ ८ । २— वा० सं० ६. ३२. १—४ ।

३— हा० प्रा० ५. ३. ३ ।

वा इत्यादि रूपोपांशुसवनपरिमाणार्थवादवद् व्याख्यायमानस्य यावो-
परिभावं प्रशस्तेदानीं मानं प्रशंसति— “यदेव मिमीते तस्मा-
न्मात्रा मनुष्येऽस्त्विति । ‘उ’-शब्दोऽप्यर्थः । यापि मात्रा सोमे कृता,
‘तस्मात्’ सोमस्य मितत्वात् ‘मनुष्येषु’ व्यवहारार्थं प्रस्य-कुडुवाढक-
द्रोणादिका ‘मात्रा’ सम्पन्ना । “यो चापि”—इत्यत्र उकारः प्रश्लेषः ।
‘अपि च’ ‘या उ’ च ‘अन्या मात्रा’ एकद्वीत्यादिमह्याप्रयुक्ता, सापि
सोममानप्रयुक्तेत्यर्थः ॥ ८ ॥

सोमोन्माने मन्त्र विधाय व्याचष्टे— “स मिमीत इन्द्राय त्वा
वसुमत इत्यादिना^१ । इन्द्रस्य विशेष्यतया निर्द्देशस्य वसुरुद्राणां
तद्विशेषणतया निर्द्देशस्य च प्रयोजनं माह— “इन्द्रो वै यज्ञस्य
देवतेत्यादिना । ‘यज्ञस्य’ सोमयागस्य ‘इन्द्रो देवता’, “प्रातःसुत
मपिबो हर्यश्च माध्यन्दिनं सवनं केवलं ते । समृभुभिः पिवस्व रत्न-
धेभिः”—इत्यादिमन्त्रात्^२ सवनत्रयेऽपि इन्द्रस्य प्राधान्यात् “इन्द्रो वै
यज्ञस्य देवता”—इत्युक्तम् । ‘वसुमते रुद्रवते’ इत्यादौ वस्वादेरिन्द्र-
शेषत्वप्रतीतेः इन्द्रप्रधानभूतं मुख्यं भागिनं कृत्वा वस्वादीनपि
‘अन्वाभजति’ पश्चाद्भागिनः करोति, इन्द्रस्यानुचरान् कृतवान्
भवतीति यावत् । “इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने”—इत्यत्राभिमातिशब्दः
सपन्नं मभिधत्त इत्याह— “सपन्नो वा अभिमाति रिति । “इन्द्राय
त्वाभिमातिघ्ने”—इत्यत्र देवतान्तरसम्बन्धवैधुयं प्रशंसति— “सोम्यो-
द्धारो यथा श्रेष्ठस्येति । यथा धान्यादिभागसमये मुख्यस्य राज्ञो

१— पूर्वलिखिते १-२ टोषण्याविहापि सङ्गच्छेते ।

२— ऋ० सं० ४. ३४. ७ ।

देवो भागः प्रातिस्विकः,^१ तं प्रथमं सेवापोद्धृत्य पश्चात् स्वं स्वं मंगं विभजन्ति ; एवं रुद्रवस्त्रिन्द्रेभ्यः देवतान्तरसहभाव मन्तरेण केवल उद्धारः कृतो भवति । श्रेष्ठत्वे वीज मभिमातिहन्तृत्वम् । यतोऽय मभिमातिहः, अत उद्धारार्ह इत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

“श्वेनाय त्वेति । ‘श्वेनाय त्वा’-‘अग्नये त्वा’-इति वाक्यद्वयस्य तात्पर्यं माह- “तद् गायत्र्यै मिमीत इति । ‘सोमभृते श्वेनाय’ इति सोमोन्माने कृते गायत्र्यर्थत्वं कथं स्यादित्याशङ्क्य तदुपपादयति- “स यद् गायत्री श्वेनो भूत्वा दिवः सोम माहरदिति । अन्यर्थमित्यस्य, गायत्र्यर्थत्वं तु स्पष्टत्वाद् ब्राह्मणे उपेक्षितम् । तत्रेत्य मेवावगन्तव्यम्- “अग्नेर्गायत्र्यभवत्”-इतिमन्त्रवर्णात्^२ गायत्र्या निदान मग्निः, अतो जन्यजनकयोरभेदोपचारे गायत्र्यर्था स्यादित्यभिप्रेत्य “तद् गायत्र्यै मिमीते”-इत्युक्तम् ॥ १० ॥

मानगतपञ्चमक्षां प्रशंसति- “अथ यत् पञ्च छत्वं मिमीत इति । “एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायस्यौत्सर्गिकत्वात् मन्त्राणां पञ्चत्वात्मानं मपीति पञ्च छत्वं इत्यर्थमिद्धम् । गवामयनादिमन्त्रस्य संवत्सरसंमितयज्ञत्वं प्रसिद्धम् । ‘तस्मात्’ ‘पञ्च छत्वं’ मानं प्रशस्तम् । “इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत इति पञ्चछत्वं प्रतिमन्त्रम्”-इति^३ सूचम् ॥ ११ ॥

१- प्रातिस्विकः स्वकीयोऽसाधारणः ।

२- “अग्नेर्गायत्र्यभवत् सधुर्वोष्णिहया सविता सम्भूव । अनुष्टुभा सोम उक्थेमंहस्तान् रुद्रस्यतेरुहती वाध भावत्” अ० सं० १०. ११०. ४ ।

३- का० श्रौ० सू० ८. ४. ८ ।

मितस्य सोमस्य समन्त्रक मभिमर्शनं विधत्ते— “त मभि-
मृशति^१ यत्ते सोम दिवि ज्योतिरिति^२ । हे सोम । ‘ते’ तव
‘यत्’ ‘ज्योतिः’ द्युतिमत्त्वं ‘दिवि’ अस्ति, यत् च ‘पृथिव्यां’ ज्योतिः
वर्णीरूपः सोमः, ‘यद्’ अपि ‘उरौ’ विस्तीर्णे ‘अन्तरिक्षे’ षोडश-
कलात्मकः, ‘तेन’ सर्वेण तव स्वरूपेण सहितं सन् ‘अस्मै’ अभि-
पुण्यते ‘यजमानाय’ ‘राये’ तस्य धनार्थम् ‘उरु कृधि’ प्रभूतं कुरु ।
तव शरीर मिति शेषः । ‘दात्रे’ हविप्रदात्रे ‘अधिवोच’ यज-
मानेन वचनं मधिवचनम्, मदीयोऽयं सर्वथा अनुयाह्य इति
प्रब्रूहीत्यर्थः ॥

सोमस्य लोकान्तरस्थाव्यंशस्य यत् परिग्रहाभिधानम्, तदा-
ख्यायिकामुखेन प्रशंसति— “यत्र वा एषोऽग्रे देवानां मित्यादिना ।
‘यत्र’ यत्काले ‘अग्रे’ सृष्टेः प्राक् ‘देवानां’ ‘हविः बभूव’ सोमः,
‘तत्’ तदा अहं ‘सर्वेणात्मना’ ‘देवानां’ ‘हविः’ ‘मा भवम्’ न
भवामि ‘इति’ विचार्य, ‘एषु’ त्रिषु ‘लोकेषु’ स्वाः ‘तनूः’ ‘विन्य-
धत्त’ विभज्य स्थापितवान् ॥ १२ ॥

“तद्वै देवा अस्पृण्वतेति । ‘तद्’ वृत्तान्तं ‘देवाः’ ‘अस्पृण्वत’ ।
“स्पृ प्रीतिपलनयोः”^१ । बल्लोपलक्षितव्यापारं कृतवन्त, ज्ञातवन्त
इत्यर्थः । ‘ते’ देवाः ‘अस्य’ अग्नेः ‘एताः’ लोकत्रयस्थिताः ‘तनूः’
‘एतेन’ “यत् ते दिवि ज्योतिः”—इत्यादिमन्त्रेण ‘आप्नुवन्’ प्राप्त-

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. ८ ।

२— वा० सं० ६. २१. १ ।

२— “स्पृ प्रीतिपलनयोः । प्रीतिपलनयोश्चित्यन्ते । पलनं जीवनं मिति
खामी”—इति वि० कौ० शा० म० ११ धा० ।

वन्तः । 'मः' 'वृत्त एव' अविकल एव 'देवानां हविरभवत्' ।
 "तथो एवेत्यादि, दृष्टान्तवाक्यवद् व्याख्येयम् । "तस्मादेवेति
 निगमयति ॥ १३ ॥

अथ निग्राभ्योदकैः सोमसेचनं विधत्ते— "अथ निग्राभ्याभिरुपसृजतीति^१ । मिश्रयेदित्यर्थः । मिश्रण माख्यामुखेन प्रशंसति—
 "आपो ह वै वृचं जघ्नुरित्यादिना । 'तेनैव वीर्येण' केनाप्यवध्यो
 वृत्रोऽस्माभिर्हृत इत्येवमात्मकेन 'एतत्' इदानीं मपि 'आपः' 'स्यन्दन्ते'
 वेगेन गच्छन्ति । यस्मादेवं तस्मात् 'स्यन्दमानाः' 'एना' आपः 'न
 किञ्चन' वस्तु, लोष्ट्रकाष्ठपाषाणादिकं 'प्रतिधारयति' प्रतिबध्नाति,
 किन्तु, 'ताः' आपः 'स्व मेव वश' स्वतन्त्र यथा भवति तथा
 विश्रम्भेण 'चेरु' अगच्छन् । तेषां स्वातन्त्र्ये कारणं माह— "कस्मै
 नु वयं तिष्ठेमहि, याभिरस्माभिर्वृत्रो हृत इतीति । सर्वस्यापि
 लोकस्य घातको वृत्रः, सोऽप्यस्माभिर्घातितः, अतो 'वयं' 'कस्मै'
 अन्यस्मै 'तिष्ठेमहि' आत्मानं प्रकाशयेमेति । इत्थं मया स्वातन्त्र्यं
 प्रतिपाद्य, तासां मिन्द्राधीनत्वं प्रतिपादयति— "सर्वं वा इदं
 मिन्द्राय तस्यान मासेति । 'तस्यानम्' इति तिष्ठतेः कानचि^२
 रूपम् । कैमुतिकन्यायमिद्व्यर्थं माह— "अपि योऽयं पवत इति ।
 'योऽयं' दुर्वहत्वेन प्रसिद्धो वायुः 'पवते', सोऽपि इन्द्राधीनः
 स्थितवान् किञ्च, किमु वक्तव्यं मेतत् सर्वं मिन्द्रवशे स्थित
 मिति ॥ १४ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. १२ ।

२— पा० सू० १. २. १०५, १०६ ।

“स इन्द्रोऽब्रवीदिति । अथ ‘स इन्द्रः’ एवम् ‘अब्रवीत्’ । ‘यत्’
‘किञ्च’ ‘इदं’ भूतजातं ‘मे’ मर्त्यं स्थितम्, अतो यूय मपि
‘तिष्ठध्व मेव’ न गच्छत इति । अथ तेन तथोक्ताः ‘ताः’ आपः,
वयं तिष्ठेमहि, ‘नः’ अस्माकं ‘ततः’ ‘कि’ लब्धं ‘स्यात्’ ? ‘इति’ अनु-
वन् । अथ तासा मिन्द्रः ‘सोमस्य राज्ञः प्रथमभवे’ इतरेभ्यो देवेभ्यः
प्राक्, अभिषवकाले ‘एव’ ‘वः’ अस्तु ‘इति’ प्रादात् । ‘ताः’ अस्तु
‘तथेति’ अङ्गीकृत्य ‘अस्मै’ इन्द्राय ‘अतिष्ठन्त’ ॥

प्रसङ्गात् निपाभ्यशब्दनिर्वचन माह— “तास्तस्याना उरसि
न्यगृहीत इति । इन्द्रेणोरसि निगृहीतत्वात् ‘निपाभ्याः’ इति तासा
मपां नाम सम्पन्नम् । “इषहोर्भश्चन्दसि”—इति^१ हकारस्य भवम् ।
निपाद्या इत्यर्थः । कर्मणि कृत्यः । तथैवेताः एतद्यजमान उरसि
निगृहीत इत्यर्थः । अत्र विधिरुचेयो निगृहीयादिति ॥

न चात्र प्रथमभवः श्रूयत इत्याशङ्क्य अभिषवकाले ताभिः
संसर्ग एव भव इत्याह— “स आसा मेष इति ॥ १५ ॥

उपसर्गे मन्त्र मभिधाय याचष्टे— “स उपसृजति श्वाचा स्य
वृचतुर इत्यादिना^१ । श्वाच-शब्दस्याभिप्राय माह— “शिवा ह्याप
इति । यद्यपि “श्वाच मिति क्षिप्रनाम^२, “आशु अतनं भवति”—
इति निरुक्तम्^३, तथाप्यवरसामान्यान्निर्भूयादितिन्यायेन^४ श्वाच-

१— पा० २. २. २. सू० वा० १ ।

२— वा० सं० ६. २४. १ ।

३— निघ० ४. २. १४ ।

४— निघ० ५. १. ३ ।

५— “अविद्यमाने सामान्येऽप्यवरवयंसामान्यान्निर्भूयात् त्वेव न निर्भूयात्”—
इत्यादि निघ० २. १. १ इत्ययम् ।

शब्दविश्लेषणेन शिवशब्दप्रतिभानात् अपा च सर्वाप्यायनरूपत्वेन शिवत्वप्रसिद्धे “श्वाचा स्वेत्यभ्युक्त मित्यर्थः । यस्मात् ‘एता’ आप ‘वृच मघ्न’ तस्माद् ‘वृचतुर इति मन्त्रो ब्रूते । तुर्वी हिमार्थः^१ । वृच तुर्वन्ति व्रन्तीति वृचतुर । ‘अमृतस्य’ ‘पद्मी’ पालयिष्य । यदि यूय ममृता न भवयुः, तर्हि तादृशीना मपां स्वामित्वमेव नोपपद्यत इत्यनया प्रसिद्ध्या ‘अमृता ह्याप’-इति ब्राह्मणम् । प्रसिद्धिवाचक हि-शब्द माह- ‘ता देवीर्देवत्रेति । मन्त्रभागस्य स्पष्टार्थता माह- “नाच तिरोहित मिवास्तीति । इदानीन्तन सोमपानविषयमुपक्रान्तम् “उपहृता” सोमस्य पिवतेति मन्त्राभिधानादायातमिति दृश्यति- ‘उपहृता एव प्रथममव सोमस्य राज्ञो भवयन्तीति ॥

मन्त्रस्थायमर्थं सम्यग् ।- हे निषाभ्या आप^२ । यूय ‘श्वाचास्य’ शिवा भवय, ‘वृचतुर’ वृचस्य हिमकास्य, ‘राध’ धनस्य ‘गूत्ता’ उद्यमयिष्य । “गुरौ उद्यमने^३”, ‘नमत्तनिपत्तेत्यादिना^४ निपातितो गूर्त्त-शब्दः । ‘अमृतस्य’ ‘पद्मी’ पालयिष्यस्य । अतस्माद्ब्रह्मिणोपता ‘देवौ’ हे ‘देव्यः । देवचा’ देवान् प्रति ‘इमयश्च सोमात्मक’ नयत’ प्रापयत, ‘उपहृता’ अनुज्ञाता सत्यो यूय ‘सोमस्य’ सोम पिवतेति मन्त्रार्थः ॥

“श्वाचा स्वेत्यासिञ्चति निषाभ्या”-इति^५ कात्यायनः ॥ १६ ॥

१- भा० प० ५०० धा० ।

२- तु० ष्या० १५ धा० ।

३- पा० सू० ८ २ ६१ ।

४- का० आ० सू० ८ ४ १२ ।

यदुक्तं तेन “प्रहरिष्यन् द्वेयं मनसा ध्यायेदमुष्मा अहं वज्रं
प्रहरामि, न तुभ्यं सोमेति, अभावे दणं माभेरिति प्रहरत्येवं चिः”-
इति¹, तदिदं माह— “अथ प्रहरिष्यन्नित्यादिना । ‘अमुष्मै’ द्वेद्रे;
अत्र सोमशर्माण इति द्वेष्टुर्नाम मनसा गृह्णीयात्, ‘प्रहरामि’ प्रचि-
पामि, पाषाणरूपं वज्रं मिति शेषः । हे सोम । ‘न तुभ्य मिति’ ।

नैव प्रहरणं चेत् को वध इति, तत्राह— “यो न्वेवेमं मानुषं
ब्राह्मणं मिति । अत्यन्तदोषाविष्करणं मितौमं ब्राह्मणं मिति
विशेषितम् । ‘तं’ ब्राह्मणस्य हन्तारं ‘परिचक्षते’ ‘न्वेव’ खल्वेव ।
‘परिख्यानं’ दूष्यत्वेन वर्जनम्, ‘अथ’ ‘किं’, वक्तव्यं मिति शेषः ।
‘एतं’ माहात्म्यवन्तं पुरोवर्त्तिनं यो हन्ति, तं परिचक्षत इति किमु-
तेत्यर्थः । कैमुतिकन्यायस्य बीजं माह— “देवो हि सोम इति ।
हि-शब्दो “देवो वै सोमः”-इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिद्योतनार्थः । अस्तु
तथा, यदि हन्तिः स्यात्, सैवाच कुत इत्यत आह— “ग्नन्ति वा
एन मिति । प्राग् व्याख्यातं मिव । ‘एते’ शत्रुनामग्रहणपूर्वकं मभि-
पुण्यन्तः ‘तं’ सोमं ‘न ग्नन्ति’ । ‘तथा’ द्वेयत्वभावनायां सत्याम् ।
‘अतः’ अस्माद्धननसकाशात्, अस्मात् स्थानादा । ‘तथा’ सति
अभिषोतुरध्वर्याः ‘अनेनस्यं भवति’ न विद्यते एनः पापं यस्य न
अनेनाः, तस्य भावः अनेनस्यम् ॥

द्वेयाभावे तत् कथं मित्यागच्छाह— “यद्यु न द्विधादपि दणं
मेव मनसा ध्यायेदिति । अमुष्मै दणाय वज्रं प्रहरामि, हे सोम !
न तुभ्य मिति ध्यायेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रहरण मनुच मन्त्र विधाय व्याचष्टे— “स प्रहरति माभेरित्यादिना^१ । मा भेरिति पद व्याकुर्वन्नेव द्वेयत्वभावनायां यत् प्रयोजन प्रागुक्तम्, तदेव माभेरिति मन्त्रभागस्यापि तत्पर्यं मिति व्याचष्टे— “माभेर्मां सविक्ष्या इति, मा त्व भैषीर्मां सविक्ष्या अमुष्मा अह प्रहरामि, न तुभ्य मित्येवैतदाहेति । ‘एतत्’ माभेरिति मन्त्र-वाक्यम् । ऊर्क्-शब्दस्याश्वनामसु^२ पाठात् अत्राञ्चसारो रसो विवक्षित इति व्याचष्टे— “रस धत्स्वेत्येवैतदाहेति । “धिषणे वीक्षी” इतिमन्त्रभागस्य धिषणफलके अर्थ इति केषाञ्चिदाचार्याणां मतम् तन्मत निराकर्तुं सुदाहरति— ‘इमे एवैतत् फलके आऊरित्यु हैक आऊरित्यादिना । प्रथमम् ‘आऊ’-इतिशब्दस्य पदानि ‘धिषणे’-इत्यादीनि । ‘एतत्’ एतस्मिन् वाक्ये ‘इमे’ सोमाधारभूते ‘फलके’ ब्रुवते इत्यर्थः । ‘इति’ अमु मर्थं मेकशाखिन आऊ । ‘तु’ प्रश्ने । ‘कि ‘तच’ त्वदभिमतं, विद्यत इति शेषः । विद्यत एवेत्याशङ्क्याह— “योऽप्येते फलके भिन्द्यादिति । यद्येते च द्वे स्यातां, तर्हि कदाचिदपि भग्ने स्याताम्, अतः किञ्च तत्रेत्यर्थः ॥

इदानीं स्वाभिमत मर्थं सोपपन्निक दर्शयति— “इमे ५ वै द्यावापृथिवी इत्यादिना । अथ धिषणे अनूद्यते, तद्योदांर्ध्यं माग्रास्यते, तच्च सति ग्रैथिन्यकारणे उपपद्यते, अतस्तत्प्रमक्ति माह— ‘एतस्माद् वज्रादुद्यतात् सरेजेत इति । वज्रवह्निमकात् अभिषवाद्योद्यतग्रस्तमकाग्रात् ‘इमे द्यावापृथिवी’ ‘सरेजेते’ कल्पते । ‘द्यावा-

पृथिवीभ्याम्' इति चतुर्थीद्विवचनम् । 'एतत्' इदानीम्, आभ्या-
मर्थाय 'एनं' यज्ञं 'ग्रमयति' शान्तं करोति, यथासौ उत्सेकावचे-
पाभ्यां द्यावापृथिव्यौ न हिनस्ति तथा करोति । 'तथा' सति,
“धिषणे विद्धि वीर्ययेयाम्”—इत्यभिधाने सति 'शान्तः' असौ यज्ञ
इति 'इमे' द्यावापृथिव्यौ 'न हिनस्ति', प्रोत्साहनेन तयोर्दृढत्वस्य
प्राप्तत्वादिति भावः । गत ऊर्गर्थवादः । “पाप्मा हतो न सोम इति
तदस्य सर्वं पाप्मानं हन्तीत्यर्थवादिकं फलं मा मा सन्ताप्त मिति
च देवताभूतस्य सोमस्याभिषवरूपो वधोऽध्वर्योरेव सम्भावित इति
तस्यैवेति मन्ताव्यम् ॥ १८ ॥

यदुक्तं कात्यायनेन—“एवं चिरभिषुणोति”^१—इति, तदिदं चित्तं
विधाय सम्भरणनिपाभोपायनयोः सङ्ख्याया सह समुच्चित्य प्रशंसति—
“स वै चिरभिषुणोतीत्यादिना । 'चिः सम्भरति' चिः सन्निषीद-
यति । निपाभोपायनम् प्रागपादित्यादिमन्त्रजपः, तत् चतुर्वारं
कर्त्तव्यम् । 'तत्' मिलित्वा 'दश' सम्पद्यन्ते, विराट्छन्दस्य दशा-
चराणि; सोमोऽपि विराट्सम्बन्धौ, “पञ्च ह्रस्वो यजुषा मिमीत,
पञ्चशतस्त्रुष्णी मिति दशसङ्ख्याया मितत्वात्, अतो वैराजस्य
सोमस्य समत्वाय अभिषवादिगता दशसङ्ख्या प्रगता । ततोऽत्र
सम्भरणचित्तस्य निपाभोपायनचतुष्टयस्य च विधिभिर्द्विग्रादेव
द्रष्टव्यः^२ ॥ १८ ॥

१— का० श्रौ० श्रु० ८. ०. १६ स ।

२— निरभिषवे प्रथारसङ्ख्या का० श्रौ० ८. ०. १०—१६ सूत्रेषु दृष्ट्या,
इहापि चतुर्विंशत्ये (१. १. १०, १६.) किञ्चिद् वक्ष्यति ।

अथ निघाभोपायन मनूय प्रशसति— “अथ यन्निघाभ मुपैति, यत्र वा एषो ऽग्रे देवानां हविर्वभूवेत्यादिना । “इमा दिशोऽभिदध्याविति । अभिधानं मैथुनविषयं ध्यानम् । अभिधानप्रकारमाह— “आभिर्दिग्भिरिति । ‘मिथुनेन’ तद्योगेन, ‘प्रियेण’ दिशा मभिमतेन, ‘धाम्ना’ मम शरीरेण ‘सस्पृशेयेति’ । यदा, ‘दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना’ दिशा मिथुनार्हेण प्रियेण धाम्ना शरीरेण सस्पृशेयेति व्याख्येयम् । एवङ्गामयमानस्य सोमस्य निघाभोपायनेन देवा’ ‘आभिर्दिग्भि’ सह ‘मिथुनेन प्रियेण धाम्ना’ ‘ममस्पृशयन्’ सयोग मकारयन्, निघाभोपायनमेव सस्पृश इत्यर्थः । “तथो एवैनं मिति, दार्ष्टान्तिकं वाक्यम् दृष्टान्तवद् व्याख्येयम् । यदा, पूर्वत्र सङ्ख्याविधिः स, ‘यन्निघाभ मित्यत्र तु यच्छब्दमुपेक्ष्य विधिरवगन्तव्यः ॥ १० ॥

तत्र मन्त्रे विधाय प्रशसति— “म उपैति^१ प्रागपागित्यादिना^२ । अपाञ्चतीत्यपाक्, प्रतीची दिक् । “अधरागिति, उदक्-प्रतियोगिनी दक्षिणा दिगुच्यते^३ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥

अथ सोमस्याभिषवमभरणदिप्रसङ्गाद् यज्जनामनिर्वचनं दर्शयति— “अथ यस्माद् यज्ञो नास्तेति । ‘यस्मात्’ प्रवृत्तिनिमित्तात् यज्जस्य ‘यज्ञ’ ‘इति’ ‘नाम’ अभूत् । तस्योत्तरम्— “प्रन्तीत्यादि । अभिषवेन हतम् ‘एनं सोम’ ‘तन्वते’ मभरणग्रहणहोमादिना

१— का० श्रौ० सू० ८. ४ १० ।

२— वा० म० ६ १६ १ ।

३— पा० सू० ४ १ २० दृष्टव्यम् ।

विस्तारयन्तीति यावत्, तदेव तस्य पुनरुत्पादनम् । 'सः' सोमः
'तायमानः' सन् 'जायते', अतो यत् परम्परया आहुतिभावं
गच्छन् 'जायते' पुनः पुनः सम्भवति, अतो यन् जायत इति
'यन्जः' । अतो वस्तुतो 'यन्जः'-इति तस्य 'नाम', 'तद् यज्ञ
इति' परोक्षेण व्यवहरति^१ ॥ ९३ ॥

उक्तार्थसंवादत्वेन सोमप्रार्थनारूपं मन्त्रसंवादं दर्शयति—
“तच्चैता मपि वाच सुवाद, त्व मङ्ग प्रगंसिष इति^२ । 'तत्र' तस्मिन्
अभिषेककाले 'एतां' प्रार्थनारूपां त्वमङ्गेति 'वाचम्' 'उवाद' उक्त-
वान् । हे 'शविष्ठ !' अतिशयेन बलवन् ! 'अङ्ग' हे इन्द्र ! 'देवः'
'त्वं' 'मर्त्यं' मरणधर्माणं मां सोमं 'प्रगंसिषः' प्रगस्तं कुरु, आहु-
त्यात्मना विस्तारयन् देवात्मना पुनरुत्पादयेत्यर्थः । “ग्रंसु स्तुतौ^३”,
“निष्वङ्गलं लेटि^४”—इति^५ सिप्, आहुं धातुकत्वादिति^६ “इत्य
लोपः”,—इतीकारलोपः^७, “लेटोऽडाटौ”—इत्यडागमः^८ । अस्यन्यो
देवः किमिष्टप्रार्थनयेति तच्चाह— “हे 'मघवन् !' तत् 'सत्तः'
'अन्यः' 'मर्जिता' सुखयिता 'न अस्ति', यत एवम् अतः 'ते' तुभ्यं

१—“यज्ञः कस्मात् ? प्रत्येत यज्ञतिकर्मेति नैवाहता, याच्नगो भवतीति
वा, यजुषगो भवतीति वा, ऋगुषाग्निनि इत्योपमन्त्रे, यजुष्येन
नयतीति वा”—इति निब० १. ४. २ ।

२—वा० सं० १. २०. १ ।

३—वा० सू० २. १. २४ ।

४—वा० सू० २. ४. ८० ।

५—भा० प० ७२८ धा० ।

६—वा० सू० ०. २. २१ ।

७—वा० सू० १. ४. ८४ ।

‘दचः’ प्रशमाप्रार्थनारूपम् ‘ब्रवीमि’ । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं माह—
 “मर्त्या ह वै तद् भवन्नुवाच,^१ त्व मेवेतो जनयितामि नान्यस्तदिति ।
 स्पष्टोऽर्थः ॥ १४ ॥

अथ निषाभ्याभ्योऽद्ध्यो होदचमसेन ग्रहणम्, तत् प्रशंसति—
 “अथ निषाभ्याभ्यो ग्रहान् विगृह्णत इति^२ । ‘निषाभ्या.’ अभिषव-
 समये सोमोपसर्गाद्योपयुक्ता आप । कथं ताभ्यो ग्रहणं मिति पर-
 स्परयेति दर्शयति— “आपो ह वै वृच जप्पुरित्यादिना । वीर्यवत्य-
 स्तन्दमाना आपः, ताभ्यो वसतीवरीणां ग्रहणम्, ताभ्यश्च होद-
 चमसं निषाभ्याणां ग्रहणम्, निषाभ्याभ्यः सकाशात् सोमरसद्वारा
 ग्रहान् विगृह्णते । तदा ‘तेनेव’ वृचवधप्रयुक्तसामर्थ्येनैव ‘एतत्’
 एतेन निषाभ्याभ्यो ‘ग्रहान् विगृह्णते’ । तच्च ग्रहणं होदचमससका-
 शाद् भवति, होदचमसं दशापविचस्योपरि धारयित्वा, तच्च सोम-
 रसं मामिच्य, धारां सम्याद्य ग्रहणात् । ‘योषा वै’ स्त्री खलु
 ‘शक्’, सैव ‘होता’, ऋचः शम्भ्राद्यवयवरूपायाः होदप्रयोज्यत्वात्
 अभेदविवक्षया ऋग्घोतेति सामानाधिकरण्यम् । “तदेन मेतस्या
 इति । ‘एतस्यै योषायै’ पठ्यर्थे चतुर्थी^३ । एतस्या योषायाः ऋग्घोद-
 लक्षणायाः सम्बन्धितया ‘एनं’ सोमम् ‘एतद्’ एतेन होदचमसाद्
 ग्रहणेन ‘प्रजनयति’ पुनस्त्यादयति । “तस्माद्धोदचमसादिति ।

१— ‘भगवन्नुवाच(१)’—इति च ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. २०, २१, २२ ।

३— पा० ३. ४. ६० सू० वा० १ ।

पुनर्निर्गमनम् । तस्मात् निग्राभ्योदकैर्होतृचमसेन घृष्टान् गृही-
यादिति विधिः^१ ॥ २५ ॥ ५ [८. ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ८ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहसं कनकहयतुल्लापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चमीरींस्त्रिदशतल्लताधेनुसौवर्णभृमीः ।
रत्नोत्सां रुक्मवाजिदिपमश्नितरथौ सायणिः सिद्धनाथो,
व्यश्राणीदिश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटश्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडरुत मण्डो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि महत मुदा पाचमात्सिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीवीरहरिहरभूपालसामान्यधुरन्धरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे नवमाध्याय समाप्त ॥ ८ ॥

॥ इति तृतायकाण्डे सप्तमः प्रपाठकश्च समाप्तः^१ ॥

॥ इत्यध्वरं नाम तृतीयं काण्डं समाप्तम्^२ ॥

१— 'कण्डिकासह्या ११४'—इति क, 'कण्डिका ११४'—इति ख,
 "कण्डिकासह्या ११४"—इति ग, घ । तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा०
 २७ क०, ३ ब्रा० १०, ४ ब्रा० ३४ क०, ५ ब्रा० २५ क०, सङ्गत
 नयात्र प्रपाठके ११४ कण्डिका सम्पन्ना ।

२— "कण्डिकासर्वसह्या ८५८"—इति क, 'अस्मिन् काण्डे कण्डिकासह्या
 ८५८'—इति ख, तद्यैव ग, घ । तत्र प्रथमे प्रपाठके १०४, द्वितीये
 १९८, तृतीये १०२, चतुर्थे १६२, पञ्चमे १२०, षष्ठे ११२, सप्तमे
 ११४, सर्वसङ्गतनयात्र काण्डे ८५८ कण्डिका श्रुता इति सिद्धम् ।